Zagreb u Prvome svjetskom ratu

Vukičević, Marko

Doctoral thesis / Disertacija

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:925306

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-19**

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTER FOR CROATIAN STUDIES

Repository / Repozitorij:

Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zagrebu

Hrvatski studiji

Marko Vukičević

Zagreb u Prvome svjetskom ratu

Doktorski rad

Mentor:

Zdravka Jelaska Marijan

Zagreb, 2018.

University of Zagreb

University Department of Croatian Studies

Marko Vukičević

Zagreb in the World War One

DOCTORAL THESIS

Supervisor:

Zdravka Jelaska Marijan

Zagreb, 2018.

INFORMACIJE O MENTORU

Zdravka Jelaska Marijan rođena je 1967. godine u Splitu, gdje je završila osnovnu i srednju školu. Povijest, kao jednopredmetnu studijsku grupu, diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1991. godine. Na istom je fakultetu 1999. magistrirala, a 2006. godine doktorirala.

Znanstveno-istraživačka djelatnost Zdravke Jelaska Marijan usmjerena je na različite teme iz društvene i gospodarske povijesti Dalmacije, prvenstveno teme vezane uz razdoblje 1918.-1941. Radila je kao istraživač na više znanstvenih projekta, a istraživački interesi su usmjereni na istraživanja društvene strukture, gospodarskog razvoja, odnosa tradicije i modernizacije, razvoj gradova, odgoj i obrazovanje te utjecaj političkih promjena na svakodnevni život.

Od 1991. do 2001. godine radila je u prosvjeti. Od 2001. zaposlena je u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu.

Do sada je objavila jednu autorsku i jednu uredničku knjigu te veći broj drugih radova Izlagala na 18 znanstvenih skupova. Opširnije: http://bib.irb.hr/lista-radova?autor=244714

SAŽETAK

Zagreb u Prvom svjetskom ratu

U doktorskom radu istražen je utjecaj Prvoga svjetskog rata na Zagreb, grada koji se nalazio u pozadini bojišnica. Ratno razdoblje obilježeno je mnogobrojnim promjenama koje su rezultirale nizom problema za državnu i lokalnu upravu, gospodarstvo i društvo. Analiza i usporedba različite građe: neobjavljenih i objavljenih izvora, relevantne znanstvene i stručne literature te onodobnih tiskovina otkrila je kakve su se promjene dogodile na području grada i kako su se gradska i državna uprava nastojale nositi s njima. Proglašenje rata i uvođenje izvanrednog stanja te proglašenje mobilizacije krajem srpnja 1914. godine u Monarhiji i Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (Banskoj Hrvatskoj), a time i u glavnom gradu Zagrebu stalno je uzrokovalo nove probleme koje je država izravnim djelovanjem nastojala riješiti. Međutim, takvo djelovanje vlasti samo je doprinijelo produbljivanju krize u privredi. Život u gradu Zagrebu u vremenskom razdoblju od 1914. do 1918. godine doživio je mnogobrojne promjene. Većina segmenata gradskog života bila je usporena, a tim ratnim procesima građani su se morali prilagoditi. Ratno razdoblje u Zagrebu može se podijeliti na dvije faze, od 1914. do 1916. i od 1916. do kraja rata. Tijekom prve dvije ratne godine jedina povezanost građana s ratom bile su mobilizacije, novačenja, određivanje najviših dozvoljenih cijena hrane i ostalih potrepština te uvođenje prvih opskrbnih iskaznica. Od 1916. godine javljaju se prve nestašice, koje postaju sve izraženije, a s vremenom se uvode i redukcije. Jedna od posljedica privredne krize, točnije urušavanja privrede, bila je polarizacija društva. Bogati su živjeli ugodno, dok su siromašni bili primorani na svakodnevno snalaženje u preživljavanju. Tim ekonomskim i društvenim procesom posebno je bio pogođen srednji sloj stanovništva - obrtnici, činovnici - koji tijekom rata osiromašuje te mu se smanjuje udio u društvenoj strukturi. Takav razvoj događaja pogodovao je pojedinim popratnim pojavama rata u gradu koje imaju negativan predznak, primjerice pojavi crnog tržišta i povećanju stope pojedinih kaznenih djela – provala, krađa, provalnih krađa. Od 1914. do 1918. godine primjećivao se stalni pad životnog standarda građana praćen nestašicama namirnica i raznih potrepština. U sve težim okolnostima gradsko je poglavarstvo pronašlo model funkcioniranja, što je u konačnici omogućilo preživljavanje stanovništva.

Znanstveni doprinos doktorskog rada je sveobuhvatno istražena problematika političkih, pravnih, društvenih i privrednih promjena u gradu Zagrebu tijekom Prvog svjetskog rata, a te

se spoznaje mogu koristiti za istraživanja promjena i funkcioniranja gradskih sredina u pozadini bojišnica tijekom rata.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, Zagreb, mobilizacija, novačenja, privreda, svakodnevni život

SUMMARY

Zagreb in the World War One

This doctoral thesis examines the influence of World War I on Zagreb, a city behind the front lines. The wartime period was marked by numerous changes that resulted in a series of problems for the state and local administration, economy, and society. An analysis and comparison of various materials: published and unpublished sources, relevant scholarly and professional literature, and the contemporaneous publications, has revealed the sort of changes that took place on the area of the city and how the city and state administration tried to handle them. The declaration of war and introduction of a state of emergency as well as the declaration of mobilisation in late July 1914 in Austria-Hungary, i.e. Banal Croatia, and thus its capital Zagreb, constantly created new problems that the state tried to resolve through direct actions. However, such actions only contributed towards deepening the economic crisis. Life in Zagreb was subjected to numerous changes, i.e. all segments of city life slowed down, and citizens had to adapt to such war-related processes. The wartime period in Zagreb can be divided into two phases: from 1914 to 1916, and from 1916 until the end of the war. During the first two war-years, the only interconnection between citizens and the war were mobilisations, conscriptions, the imposition of maximum prices for food and other necessities, and the introduction of the first ration cards. The first shortages appeared in 1916, and electricity and gas rationing were also introduced over time. A consequence of the economic crisis, more accurately economic collapse, was the polarisation of society into two strata – the wealthy, who lived comfortably, and the poor, who were forced to live from day to day. This economic and social process proved particularly harsh on middle class – artisans, clerks – it became impoverished, and its share in the social structure was minimised. This development of events favoured certain negative accompanying phenomena of the war: the creation of a black market and the rise in rates of certain crimes – burglaries, thefts, and home invasions. A constant fall of living standards among the citizens was evident from 1914 till 1918, and was accompanied by shortages of foodstuffs and various necessities. In increasingly difficult circumstances, the City Government managed to find a model of functioning, which eventually secured the survival of the population. Despite these changes, cultural life kept going as it had before the war.

The scientific contribution of this doctoral thesis is an all-encompassing study of the political, legal, social, and economic changes in Zagreb during the First World War, and this

knowledge can be used for further research on the changes and functioning of urban environments behind the front lines during wartime.

Key words: First World War, Zagreb, mobilisation, conscription, economy, everyday life

SADRŽAJ

I. UVOD…….....1

II. RAZVOJ ZAGREBA DO 1914. GODINE……..24

PLANIRANJE PROSTORA GRADA…….25

ZAGREBAČKA PRIVREDA DO 1914. GODINE…….32

RAZVOJ GRADSKE INFRASTRUKTURE DO POČETKA PRVOG SVJETSKOG RATA……34

STANOVNIŠTVO ZAGREBA OD 1850.-ih DO 1914. (1918.) GODINE…….40

III. PRAVNI OKVIR……..54

UVOĐENJE IZVANREDNOG STANJA……55

PRELAZAK U RATNO STANJE……63

SRPANJ 1914. GODINE – POČETAK PRVOG SVJETSKOG RATA……..75

ZNAČAJ ZAGREBA KAO VOJNOG I LOGISTIČKOG SREDIŠTA……..92

IV. UPRAVA SLOBODNOG I KRALJEVSKOG GLAVNOG GRADA ZAGREBA.....97

INSTITUCIJA GRADONAČELNIKA……99

Ratni gradonačelnici grada Zagreba……..99

GRADSKO ZASTUPSTVO……...101

GRADSKO POGLAVARSTVO……107

Vojnički odsjek……114

„Aprovizacioni odsjek...……...118

Građevni odsjek……..136

V. PRIVREDA TIJEKOM RATA 1914.–1918………..151

PRIVREDNE OKOLNOSTI U GRADU ZAGREBU 1914. – 1918…….151

PROMJENE U PRIVREDI UZROKOVANE RATOM……153

„Iznimne mjere za slučaj rata“ – izvanredno stanje kao državno određivanje privrednih tokova……..153

„ZAKON O RATNIM DAVANJIMA“ – REKVIZICIJE…….158

APROVIZACIJA……164

POGORŠAVANJE KRIZE…….166

MONETARNA POLITIKA……170

FISKALNA POLITIKA…….179

ZAGREBAČKA PRIVREDA 1914.–1918……184

ZAGREB KAO VAŽNO ŽELJEZNIČKO ČVORIŠTE 1914.–1918……184

PRIVREDNE PRILIKE U GRADU ZAGREBU……...186

Radnici i zapošljavanje u Zagrebu……..187

OBRTI…….189

INDUSTRIJA……..197

BANKARSTVO…….207

VI. UTJECAJ RATA NA DRUŠTVENU STRUKTURU…….213

BOGATI……..213

SREDNJA KLASA STANOVNIŠTVA…….218

SIROMAŠNI……...222

VII. ŽIVOT STANOVNIŠTVA 1914.–1918. GODINE…….227

Ratni događaji…….234

Javne proslave ratnih uspjeha……245

RANJENICI……251

Dobrotvorni rad……...261

Sportski događaji……280

NOVI STANOVNICI ZAGREBA……287

PROSLAVE BLAGDANA……298

Procesije, proštenja, hodočašća, sajmovi……305

ŽIVOT U RATU……326

ZAGREBAČKA KINO-KAZALIŠTA……...334

UMJETNOST I RAT……..342

Okolnosti funkcioniranja školstva u Zagrebu 1914.–1918……366

Visoko školstvo……383

SIGURNOST OSOBA I IMOVINE U GRADU ZAGREBU OD LJETA 1914. DO KRAJA 1918. GODINE……..396

Gradska redarstvena straža – gradska policija……..396

Oružništvo……...400

Pomoćne redarstvene snage……406

Rad policijsko–redarstvenih službi na području Zagreba 1914.–1918……...415

Učinkovitost policije i sudstva……427

Sigurnosne prilike na kraju rata……430

VIII. ZAKLJUČAK……..……436

IX. IZVORI I LITERATURA……449

X. PRILOZI

1. Plan grada Zagreba iz 1911. godine

2. Tablični prikaz banskih naredbi od srpnja do kraja 1914. godine

3. Kartografski prikaz položaja vojnog vježbališta u današnjem novozagrebačkom naselju Kajzerica

POPIS KRATICA

ŽIVOTPIS I BIBLIOGRAFIJA DOKTORANDA

I. UVOD

Prvi svjetski rat temeljito je istražen u historiografijama europskih zemalja. Već tijekom rata u austrijskoj i njemačkoj historiografiji tiskano je dvotomno izdanje *Der Krieg 1914/15 in Wort und Bild*,[1] a u Francuskoj, neposredno nakon rata, tiskano je opsežno dvotomno izdanje *L' album de la Guerre*.[2] Ova djela po prvi put donose faktografske podatke iz vojne povijesti o tijeku rata i njegovim akterima. Opisani su događaji na bojišnicama od 1914. do sklapanja mira u Versaillesu.

Početkom 20-ih godina 20. stoljeća u austrijskoj historiografiji tiskani su memoari načelnika Glavnog stožera Franza Conrada von Hötzendorfa *Aus meiner Dienstzeit*.[3] Autor u pet svezaka opisuje događaje koji su prethodili ratu, od 1906. do kraja prve ratne godine te donosi njihovo tumačenje s kratke vremenske distance. U petom svesku sadržani su kartografski prikazi i dijagrami.

Navedena izdanja izabrao sam jer su nastala tijekom ratnog razdoblja i u poraću te pokazuju prve dosege i pristup historiografija europskih zemalja Prvom svjetskom ratu. Protekom godina enciklopedijsko prikupljanje podataka te objavljivanje memoarskih djela zamijenila su znanstvena istraživanja, koja traju i danas te su u konačnici rezultirala sve većim stupnjem istraženosti razdoblja Velikog rata.

U djelima europske historiografije o Prvom svjetskom ratu nastalih posljednjih dvadesetak godina zastupljene su politička, vojna, gospodarska i lokalna povijest te povijest svakodnevice. Od austrijske historiografije može se spomenuti više djela. U monografiji Manfrieda Rauchensteinera *The First World War and the End of Habsburg Monarchy*[4] objavljenoj 2014. godine autor je obradio različite aspekte: političku, vojnu i gospodarsku povijest, čime je stvorio cjeloviti uvid u razdoblje Prvog svjetskog rata s austrijskog gledišta. Lokalnu povijest, povijest austrijske pokrajine Štajerske u monografiji *Die Steiermark im*

[1] *Der Krieg 1914/15 in Wort und Bild,* sv. I., Berlin; Leipzig; Wien; Stuttgart: Deutscher Verlagshaus Bong & Co [1915.] ; *Der Krieg 1914/15 in Wort und Bild,* sv. II., Berlin; Leipzig; Wien; Stuttgart: Deutscher Verlagshaus Bong & Co, [1915.].

[2] *L' album de la guerre 1914 1919, Tome premier, L' Illustration*, Paris, 1923 ; *L' album de la guerre, 1914 1919, Tome second, L' Illustration*, Paris, 1923.

[3] Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit, Band 1-5*, Wien: Rikola Verlag, 1921.-1925.

[4] Manfried Rauchensteiner, *The First World War and the End of Habsburg Monarchy*, Wien; Köln: Weimar : Böhlau Verlag, 2014.

ersten Weltkrieg, der Kampf des Hinterlandes ums Überleben istražio je Martin Moll.[5] Autor je obradio lokalnu političku povijest (ustrojstvo vlasti u pokrajini Štajerskoj, odnos lokalne vlasti s Bečom), potom gospodarsku povijest, vojnu povijest te povijest svakodnevice. Djelo ima posebnu vrijednost jer su istraženi i neposredni utjecaji rata na područje koje nije bilo izravno zahvaćeno bojišnicama. Dvotomno izdanje Petera Junga, *The Austro-Hungarian Forces in World War I*[6] donosi podatke o nizu promjena koje su se tijekom rata odvijale u austro-ugarskim oružanim snagama.

Od britanske historiografije može se spomenuti monografiju Hewa Strachana, tiskanu 2001. godine, jednostavno naslovljenu *The First World War*[7] u kojoj autor obrađuje pojedine aspekte Prvog svjetskog rata, prvenstveno vojnu povijest i povijest gospodarstva iz britanskog gledišta.

U monografiji Françoisa Bouloca, prevedenoj na hrvatski jezik, *Ratni profiteri 1914.-1918.*[8] autor je istražio aspekt gospodarstva i gospodarske povijesti specifičan za ratno razdoblje: pojava ratnih profitera.

U zborniku *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*[9] francuski, njemački i britanski autori istražili su niz procesa iz razdoblja Prvog svjetskog rata. Navedeni zbornik sadrži radove iz vojne i gospodarske povijesti, socijalne povijesti te povijesti svakodnevice.[10]

---

[5] Martin Moll, *Die Steiermark im ersten Weltkrieg, der Kampf des Hinterlandes ums Überleben*, Graz: Styria, 2014.

[6] Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces in World War I (1), 1914-1916.*, Oxford: Osprey Publishing, 2003 ; Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces in World War I (2), 1916-1918.*, Oxford: Osprey Publishing, 2003.

[7] Hew Strachan, *The First World War*, New York; Oxford, 2001.

[8] François Bouloc, *Ratni profiteri 1914.-1918.*, Zagreb: Alfa, 2015.

[9] *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, (ur.) Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian, Boston: Leiden; Brill, 2008.

[10] Wencke Meteling, „German and French Regiments on the Western Front, 1914-1918“, u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, 23-62 ; Edward Madigan, „Hidden Courage: Postwar Literature and Aglican Army Chaplains on the Western Front 1914-1918“, u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, 63-94 ; Catriona Pennel, „The Germans Have Landed! : Invasion Fears in the South-East of England, August to December 1914“, u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, 95-118 ; Lisa Mayerhofer, „Making Friends and Foes: Occupiers and Occupied in First World War Romania, 1916-1918“, u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, 119-150 ; Aurore François, „From Steet Walking to the Convent: Child Prostitution Cases Judged by the Juvenile Court of Brissels during World War One“, u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, 151-178 ; Daniel Rouven Steinbach,

Navedena djela naveo sam jer predstavljaju najsuvremenije dosege europskih historiografija o Prvom svjetskom ratu. U tim monografijama i radovima navedeni su različiti opći, ali i specifični podaci, primjerice: brojevi mobiliziranih i unovačenih, brojevi poginulih, opisani su ili rastumačeni događaji na svim bojišnicama. Nadalje, donesen je i niz podataka iz gospodarske i socijalne povijesti te povijesti svakodnevice, na primjer o problemima prehrane stanovništva u austrijskim gradovima. Svi spomenuti podaci u navedenim djelima poslužili su u doktorskom radu „Zagreb u Prvom svjetskom ratu" kao usporedba s istim događajima i procesima te gospodarskim i društvenim promjenama u Zagrebu od 1914. do 1918.

U hrvatskoj historiografiji razdoblje od 1914. do 1918. godine bilo je slabije zastupljeno i istraženo sve do početka 21. stoljeća, tj. do obilježavanja stogodišnjice izbijanja rata 2014. godine. Razlozi manje zastupljenosti, a time i istraženosti Velikog rata su višestruki te ih se može svrstati pod zajednički nazivnik političkih okolnosti u Hrvatskoj od 1918. do 1991. godine. Naime, Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija bila je u sastavu Austro-Ugarske Monarhije koja je izgubila rat i prestala postojati, a veći dio hrvatskih zemalja: Kraljevina Hrvatska i Slavonija (Banska Hrvatska) te veći dio Dalmacije[11] u konačnici su se ujedinile s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom, državama s kojima su četiri godine bile u ratu. Manji interes za istraživanje ratnog razdoblja nakon 1918. godine može se pojasniti i činjenicom da su pojedinci koji su bili na političkim dužnostima tijekom rata, te pozicije

„Defending the *Heimat*: The Germans in South-West Africa and East Africa during the First World War", u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, 179-208 ; Jan Vermeiren, „The 'Rebirth of Greater Germany': The Austro-German Alliance and the Outbreak of War", u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, 209-132 ; Sonja Müller, „Toys, Games and Juvenile Literature in Germany and Britain during the First World War. A Comparison", u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, 233-158 ; Claudia Siebrecht, „The *Mater Dolorosa* on the Battlefield. Mourning Mothers in German Women's Art of the First World War", u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, 259-292 ; Joëlle Beurier, „Information, Censorship or Propaganda? The Ilustrated Franch Press in the First World War", u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, 293-324 ; François Bouloc, „'War Profiteers' and 'War Profiters': Representing Economic Gain in France during the First World War", u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, 325-356 ; Vanessa Ther, „'Humans are Cheap and the Bread is Dear'. Republican Portrayals of the War Experience in Weimar Germany", u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, 357-384 ; Alan Kramer, „The First World War and German Memory", u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, 385-416 ; Dan Todman, „The First World War in Contemporary British Popular Culture", u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, 417-442.

[11] Nakon završetka Prvog svjetskog rata Kraljevina Italija okupirala je Istru, Rijeku i dio Dalmacije s otocima. Godine 1920. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca sklopila je s Kraljevinom Italijom Rappalski ugovor prema kojemu su Istra, otoci Lastovo, Palagruža, Lošinj i Cres pripali Kraljevini Italiji, a grad Rijeka postao je samostalna država. Četiri godine kasnije Kraljevina SHS i Kraljevina Italija sklopile su novi ugovor, Rimski ugovor, kojim je grad Rijeka pripao Italiji, dok je Sušak pripao Kraljevini SHS.

zadržali i u novoj državi (Kraljevini SHS/Jugoslaviji) te su im potencijalna istraživanja njihove uloge u ratu mogla izazvati neugodnosti. Isto tako, sudionici borbi, ali i civili tada su još imali živa sjećanja na ratne užase, nestašice i stradavanja koja su najvjerojatnije nastojali potisnuti.

Nakon 1945. godine, u historiografiji, tj. suvremenoj povijesti glavno je mjesto zauzeo Drugi svjetski rat koji je nova vlast tumačila kao „Narodnooslobodilačku borbu i socijalističku revoluciju". Takvo ideološko pozicioniranje i značaj Drugog svjetskog rata zadržalo se do 1991. godine. Do 90-ih godina 20. stoljeća, odnos većine povjesničara prema Austro-Ugarskoj Monarhiji može ilustrirati naslov članka T. Markusa, „Demonizacija Habsburške Monarhije kao metoda historiografskih istraživanja".[12]

Tek je u malobrojnim djelima hrvatske historiografije, nastalim u zadnja dva desetljeća 20. te početkom 21. stoljeća istraženo navedeno razdoblje kroz prizmu političke povijesti. Bogdan Krizman u monografiji *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu, Hrvatsko-srpski politički odnosi*[13] analizira politiku i političke događaje u Banskoj Hrvatskoj kroz zapisnike sjednica zemaljskog Sabora Trojedne Kraljevine, a Branka Boban u monografiji *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskoga rata*[14] istražila je politički rad pojedinca u zemaljskom Saboru od 1914. do 1918. godine. Istovremeno, Livia Kardum u knjizi *Suton stare Europe, Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*[15] istražila je ratno razdoblje kroz povijest diplomacije svjetskih sila.

U pravilu, ukoliko autori obrađuju razdoblje od 1910. do 1920. godine, ratne godine spominju samo ukratko. Primjerice, Mira Kolar-Dimitrijević u monografiji *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*[16] referira se na razdoblje prije izbijanja Prvog svjetskog rata, ali isto tako u pojedinim slučajevima navodi podatke iz vremena rata, a Ivan Kampuš i Igor Karaman u

[12] Tomislav Markus, „Demonizacija Habsburške Monarhije kao metoda historijskih istraživanja", *ČSP*, 26 (1994), 1. Autor na str. 85 kao razloge navodi „'pseudokompenzaciju'" tj. izostajanje „egzaktne znanstvene analize" i „'izvanznanstvene'" razloge uglavnom političke naravi.

[13] Bogdan Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu, Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb: Globus, 1989.

[14] Branka Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb: Alinea, 2006.

[15] Livia Kardum, *Sumrak stare Europe, Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.

[16] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, 1973.

monografiji *Tisućljetni Zagreb, Od davnih naselja do suvremenog velegrada* o Zagrebu u razdoblju Prvog svjetskog rata donose samo jedan kraći odlomak.[17]

Promjene u povijesnim istraživanjima Prvog svjetskog rata javljaju se u posljednja dva desetljeća, a pogotovo tijekom obilježavanja obljetnice početka Prvog svjetskog rata kada je interes za istraživanje Velikog rata porastao. Međutim i dalje u hrvatskoj historiografiji ne postoji cjeloviti pregled povijesti Velikog rata. Objavljena su i djela u kojima su autori istražili pojedine aspekte rata. Primjerice, Mira Kolar-Dimitrijević istražila je fenomen zbrinjavanja i prehranjivanja djece iz pasivnih krajeva koja su bila dopremljena u sjevernu Hrvatsku tijekom posljednje dvije ratne godine.[18] Filip Hameršak u monografiji *Tamna strana Marsa*[19] istražio je objavljene i neobjavljene dnevničke zapise Hrvata, sudionika borbi Prvog svjetskog rata. Može se primijetiti da je od 2012. godine objavljen veći broj znanstvenih radova,[20] obranjeni su magistarski[21] i doktorski radovi[22] u kojima su autori istražili pojedine zanemarene aspekte spomenutog razdoblja. Tiskani su i katalozi izložbi u kojima je obrađeno razdoblje Velikog rata kroz aspekte vojne i lokalne povijesti.[23] Istraživanje muzejskih

[17] Ivan Kampuš, Igor Karaman, *Tisućljetni Zagreb, Od davnih naselja do suvremenog velegrada*, Zagreb: Školska knjiga, 1988., 183.

[18] Mira Kolar-Dimitrijević, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2008.

[19] Filip Hameršak, *Tamna strana Marsa, Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Zagreb: Školska knjiga, 2013.

[20] Primjerice: Vladimir Geiger, Edgar Fabry, „Racionirana i zajamčena opskrba stanovništva Hrvatske u Prvom svjetskom ratu, Aprovizacija, 1914.-1918.“, Numizmatičke vijesti, 56 (2014), 67, 87-118 ; Branko Ostajmer, „Upisi ratnoga zajma u Đakovu i Đakovštini 1914.-1918.“, Zbornik Muzeja Đakovštine 11 (2013), 85-138 ; Mirela Krešić, Monika Rakitičan, „Primaljstvo u Hrvatskoj i Slavoniji 1876.-1918., Zakonodavni okvir ustroja primaljske službe“, *Historijski zbornik*, 68 (2015), 2, 277-295 ; Mislav Gabelica, „Političke prilike u Banskoj Hrvatskoj na početku Prvoga svjetskog rata“, *Društvena istraživanja, Časopis za opća društvena pitanja*, 23 (2014), 1, 177-197 ; Mislav Gabelica, „Starčevićeva hrvatska stranka prava (Stranka prava) i izbori za zagrebačko gradsko zastupstvo od 1904. do 1917. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje *ČSP*), 48 (2016), 3, 727-761.

[21] Vijoleta Herman Kaurić, *Funkcioniranje zdravstvene službe u Požeškoj županiji tijekom Prvog svjetskog rata, Primjer Kraljevske zemaljske bolnice u Pakracu*, magistarski rad, Zagreb, 2002 ; Ivan Bulić, *Vojna cenzura u Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji za vrijeme Prvog svjetskog rata*, magistarski rad, Zagreb, 2007.

[22] Vijoleta Herman Kaurić, *Za naše junake…, Rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914.-1918.*, doktorski rad, Zagreb, 2007 ; Ivan Bulić, *Ivan Skerlecz Lomnički 1913.-1917. kraljevski komesar i hrvatski ban*, doktorski rad, Zagreb, 2011 ; Ante Bralić, *Zadar u doba Prvog svjetskog rata*, doktorska disertacija, Zadar, 2005.

[23] Primjerice: Marijana Jukić, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu kroz fondove i zbirke HDA, Croatia in the First World War Through Fonds and CSA Collections*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2016; Ružica Černi, *Zapisi o*

kataloga omogućilo je usporedbu artefakata i građe iz razdoblja Velikog rata koja se čuva u fundusima muzeja u Hrvatskoj. Popis literature ovog doktorskog rada zaključen je u ljeto 2017. godine te više nije bilo moguće uključiti radove koji su nakon tog vremena tiskani.

O povijesti Zagreba tijekom Prvog svjetskog rata objavljen je tek manji broj radova. Monografija Aleksandre Muraj *Zagrebačka blagdanska ozračja, Slavlja, priredbe, zabave na početku 20. stoljeća*[24] obrađuje proslave blagdana u Zagrebu od početka 20. stoljeća do 1930-ih godina. Autorica u svakom poglavlju (o svakom blagdanu i svetkovini slavljenoj u Zagrebu) temeljito istražuje i ratno razdoblje. Monografiju *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1., Od prethistorije do 1918.* urednici Ivo Goldstein i Slavko Goldstein na dvije stranice zaključuju s kratkim prikazom Zagreba tijekom rata naslovljenim „Prvi svjetski rat".[25] Mislav Gabelica objavio je znanstveni rad o lokalnoj političkoj povijesti u Zagrebu[26] i članak o repertoaru zagrebačkog Kraljevskog zemaljskog hrvatskog kazališta tijekom rata.[27] U članku „Zagreb u Prvome svjetskom ratu, Povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti" Mirjana Jurić istražuje kako je rat utjecao na život u gradu te na životne uvjete stanovništva, pogotovo djece.[28] Ipak, najcjelovitiji prikaz Zagreba i života u gradu tijekom Prvog svjetskog rata katalog je izložbe *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, tiskan 2015. godine.[29] U navedenom katalogu autori[30] su obradili teme iz vojne i gospodarske

---

Iloku i Iločanima u Prvom svjetskom ratu (1914.-1918.), Ilok: Muzej grada Iloka, 2015 ; Tomislav Bilić, Miroslav Nađ, Ivan Mirnik, *1914., Sjećanje na Prvi svjetski rat , Novac, medalje i odlikovanja*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2014; *Vinkovački kraj u Velikom ratu (1914.-1918.), Zbornik radova i Katalog izložbe*, (ur.) Stjepan Prutki, Vinkovci: Povijesno i športsko društvo Hrvatski sokol Vinkovci, Državni arhiv u Vukovaru, 2016 ; *Za kralja i dom, Karlovac i Prvi svjetski rat, For King and Country, Karlovac and World War One*, (ur.) Sandra Kočevar, Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 2014 ; *Dadoh zlato za željezo, Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2011.

[24] Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja, Slavlja, priredbe, zabave na početku 20. stoljeća*, Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2013.

[25] Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, „Prvi svjetski rat", u: *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1., Od prethistorije do 1918.*, (ur. Ivo Goldstein i Slavko Goldstein), Zagreb: Novi Liber, 2012, 408-409.

[26] Mislav Gabelica, „Starčevićeva hrvatska stranka prava (Stranka prava) i izbori za zagrebačko gradsko zastupstvo od 1904. do 1917. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 48 (2016), 3, 727-761

[27] Mislav Gabelica, „Dramski repertoar Kraljevskoga zemaljskoga hrvatskog kazališta tijekom Prvoga svjetskog rata", *Časopis za suvremenu povijest*, 47 (2015), 1, 103-138.

[28] Mirjana Jurić, „Zagreb u Prvome svjetskom ratu, Povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti", Libbelarium, Časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova, 2 (2011), 2, 121-144.

[29] *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: Muzej grada Zagreba (dalje *MGZ*), 2015.

povijesti, povijesti kulture te povijesti umjetnosti. Sudjelovao sam na osmišljavanju koncepcije spomenute izložbe i kataloga, a objavio sam i članak „Aspects of Personal Freedom during the First World War in Zagreb“ u časopisu *Review of Croatian History* 2014. godine.[31] Autori radova navedenih u ovom odlomku istražili su samo segmente povijesti Zagreba tijekom Velikog rata. Iako oni ne predstavljaju cjeloviti prikaz života u gradu od 1914. do 1918. godine može ih se smatrati osnovicom za daljnje istraživanje urbane povijesti. Stoga su spomenuti radovi poslužili prilikom izrade ovog doktorskog rada.

---

[30] Katalog sadrži sljedeće radove: Goran Arčabić, „Zagreb 1900.-1914.“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 17-23 ; Maja Arčabić, „Tekstil kao dragocjena sirovina, Potreba za lijepim u skromnim prilikama“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 88-90 ; Jelena Borošak Marijanović, „Između propagande i domoljublja“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 98-101 ; Andreja Der-Hazarijan Vukić, Darija Alujević, „Lica rata na zagrebačkim izložbama“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 91-97 ; Lovro Galić, „Ustroj austrougarske vojske“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 31 ; Filip Hamrešak, „Bojišta u utilitarno-propagandnoj i autobiografskoj literaturi – poneki zagrebački pogledi“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 53-58 ; Vijoleta Herman Kaurić, „Dobrotvorne akcije 'Za naše junake' i njihove obitelji“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 102-109 ; Vinko Ivić, „Atentat u Sarajevu“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 24 ; Vinko Ivić, „Opći podaci o ratu“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 25 ; Vinko Ivić, „Zagreb između Sarajevskog atentata i početka rata“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 26-27 ; Vinko Ivić, „'Za dom i kralja krv prolit valja!'“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 126-131 ; Mirjana Jurić, „Slika zagrebačkih ulica u ratno vrijeme“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 78-87 ; Boris Kukić, „Vojarne i vojni objekti“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 32-35 ; Boris Kukić, „Škole u ratnim uvjetima“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 110-113 ; Boris Kukić, „Zdravstvena skrb“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 114-122 ; Boris Kukić, „Grobnica palih junaka na Mirogoju“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 123-125 ; Kristian Strukić, „Raspad Austrougarske Monarhije i kraj ratnih sukoba 1918. godine“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 132-135 ; Kristian Strukić, Vinko Ivić, „Sudbonosne odluke i događaji u Hrvatskoj“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 136-137 ; Nikola Tominac, „Zagrebačke ratne postrojbe“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 36-52 ; Vesna Vrabec, „Miroslav Krleža i Veliki rat“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 59-64 ; Marko Vukičević, „Odlazak u rat, Mobilizacije i novačenja“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 28-29 ; Marko Vukičević, „Gradska uprava u vrijeme rata“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 65-77.

[31] Marko Vukičević, „Aspects of Personal Freedom during the First World War in Zagreb“, *Review of Croatian History*, X (2014), 1, 97-112.

Neobjavljeni izvori

Istraživanja neobjavljenih izvora provodio sam u ukupno sedam arhivskih institucija: Hrvatskom državnom arhivu (HDA), Državnom arhivu u Zagrebu (DAZG), Državnom arhivu u Zadru (DAZD), Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu (NAZ), arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (AHAZU) te u dva zasebna akademijina arhiva – Arhivu likovnih umjetnosti Kabineta za arhitekturu i urbanizam (HAZU-ALU) te arhivu Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta, Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe.

TABLIČNI PRIKAZ A

Nazivi i skraćenice arhivskih ustanova u kojima sam istraživao arhivsku građu, broj istraženih fondova/zbirki te broj serija unutar pojedinih fondova

R. br.	**Naziv arhivske ustanove**	**Skraćenica naziva arhivske ustanove**	**Broj istraženih fondova/zbirki**
1.	Hrvatski državni arhiv	HDA	13
2.	Državni arhiv u Zagrebu	DAZG	7
3.	Državni arhiv u Zadru	DAZD	1
4.	Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu	NAZ	2
5.	Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti	AHAZU	1
6.	HAZU, Kabinet za arhitekturu i urbanizam, Arhiv likovnih umjetnosti	HAZU – ALU	1
7.	HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe		1
		Ukupno	26

U Hrvatskom državnom arhivu (HDA) istražio sam ukupno 13 fondova/zbirki čiji su stvaratelj bila tijela državne uprave. Može se spomenuti: fond Kraljevski ministar hrvatsko-slavonsko-dalmatinski (Serija Prezidijal),[32] fond Predsjedništva zemaljske vlade,[33] fond Odjela za unutarnje poslove (Serija Zgradarstvo),[34] fond Odjela za bogoštovlje i nastavu,[35]

[32] HR-HDA-77, Kraljevski ministar hrvatsko-slavonsko-dalmatinski.

[33] HR-HDA-78, Zemaljska vlada, Predsjedništvo.

[34] HR-HDA-79, Zemaljska vlada, Odjel za unutarnje poslove.

[35] HR-HDA-80, Zemaljska vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu.

fond Odjela za narodno gospodarstvo[36] te fond Povjereništva za izvoz knjiga.[37] Nadalje istražio sam fondove Redarstvenih ravnateljstava u Zagrebu.[38] Primjerice, u fondu Predsjedništvo zemaljske vlade može se istraživati aspekte uvođenja izvanrednog stanja, mobilizacija, rekvizicija. U fondu Odjela za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade vidljivi su problemi koje je rat uzrokovao u osnovnom, srednjem i visokom školstvu. Spomenuti fondovi nastali su radom središnje državne uprave te se iz njih može vidjeti funkcioniranje vlasti u ratu te odnos prema različitim upravnim jedinicama. Pojedini manji fondovi kao što su fond Povjereništva za izvoz knjiga, fondovi Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu pružaju mogućnost istraživanja načina rada nižih instanci vlasti prije, tijekom i nakon rata. Zbirka Stampata sadržava različite oglase i proglase zemaljske vlade, bana, gradskog poglavarstva, dnevne vojne zapovijedi iz kojih je bilo moguće rekonstruirati pojedine procese – primjerice novačenja i rekvizicije.

Poseban problem predstavlja nedostupnost građe nastale radom vojno-upravnih jedinica. U fundusu Hrvatskog državnog arhiva čuvaju se fondovi Intendatura XIII zbora,[39] Vojno građevinski odjel XIII zbora[40] te fond Domobransko okružno zapovjedništvo u Zagrebu (1916-1918).[41] Spomenuti fondovi nisu opsežni i u pravilu ne sadržavaju dokumente koji se odnose na jedinice aktivne na bojišnici. Fond Domobranskog okružnog zapovjedništva sastoji se samo iz jedne knjige, kazala urudžbenog zapisnika u kojem su dokumenti numerirani i upisani s regestom, međutim sami dokumenti danas ne postoje. Prilikom izrade doktorskog rada stoga nisam mogao koristiti navedene fondove te nisu uvršteni niti u tablični prikaz A niti u popis izvora. Treba napomenuti da se arhivska građa: operativni ratni dnevnici zagrebačkih pukovnija te razna izvješća o djelovanjima na bojišnicama (Gefechtsbericht) nalazi u fundusima arhiva u Beču i Budimpešti.

[36] HR-HDA-82, Zemaljska vlada, Odjel za narodno gospodarstvo.

[37] HR-HDA-96, Povjereništvo za izvoz knjiga.

[38] HR-HDA-120, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu (RRZ); HR-HDA-202 Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu (RRZ).

[39] HR-HDA-465 (Hrvatski državni arhiv, fond 465, Intendatura 13. zbora).

[40] HR-HDA-466 (Hrvatski državni arhiv, fond 466, Vojnograđevinski odjel 13. zbora).

[41] HR-HDA-481 (Hrvatski državni arhiv, fond 481, Domobransko okružno zapovjedništvo).

U Državnom arhivu u Zagrebu (DAZG) istraživao sam fondove nastale radom lokalne uprave - gradskog poglavarstva, koji daju uvid u rad gradske uprave od 1914. do 1918. godine. Osnovne fondove koji sam istraživao bili su fondovi Gradskog poglavarstva Zagreb (GPZ) koji se dijele na dva zasebna fonda. Fond DAZG-4 sačinjava nekoliko serija nastalih od 1862. do 1918. godine: Predsjedništvo, Vojnički odsjek (VO), Građevni odsjek (GO), Aprovizacijski odsjek (APROV).[42] Preko njih može se pratiti rad pojedinih odsjeka poglavarstva i ureda gradonačelnika. Fond se pod istim imenom i podjelom nastavlja pod signaturom DAZG-10.[43] Istraženi dokumenti pružili su uvid u probleme i organizaciju opskrbe stanovništva - aprovizacije, rekvizicije te novačenja.

U zbirci tiskovina Državnog arhiva u Zagrebu nalaze se oglasi gradske uprave iz ratnog razdoblja, kojima su proglašene rekvizicije, redukcije te različita ograničenja za građane.[44] Fond Redarstva (Gradske policije) sadrži dvije vrste zapisnika.[45] Na njegovom primjeru uočava se manjak arhivske građe. Osim dvije vrste zapisnika i jedne arhivske kutije s dokumentima ostala građa: operativni dokumenti nastali radom policije, dosjei ili statistike o radu tijekom godine, nije sačuvana. Fond Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu[46] sadržava građu koja se pokazala kao najznačajnija za istraživanje zagrebačke privrede tijekom rata. Sačuvani su različiti podaci: registri obrtnika, podaci o registraciji/osnivanju poduzeća, o raznim promjenama unutar pojedinog zapisa te datum početka i prestanka obavljanja djelatnosti.[47]

U Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu (NAZ) provodio sam istraživanja fonda: Nadbiskupski duhovni stol (NDS) koji se pretražuje prema Regestama, abecedno formiranim kazalima za svaku pojedinu godinu te serije unutar fonda NDS - Prezidijalni spisi. Spomenuti fond sadrži dokumente o komunikaciji zagrebačke Nadbiskupije sa zemaljskom vladom, gradskim

[42] HR-DAZG-4 (Državni arhiv u Zagrebu, fond 4, Gradsko poglavarstvo Zagreb, Serije Predsjedništvo, Vojnički odsjek, Građevinski odsjek).

[43] HR-DAZG-10 (Državni arhiv u Zagrebu, fond 10, Gradsko poglavarstvo Zagreb).

[44] HR-DAZG-872 (Državni arhiv u Zagrebu, fond 872, Zbirka tiskovina).

[45] HR-DAZG-6 (Državni arhiv u Zagrebu, fond 6, Kraljevsko redarstveno povjerenstvo za Slobodni kraljevski glavni grad Zagreb).

[46] HR-DAZG-252 (Državni arhiv u Zagrebu, fond 252, Trgovinska komora u Zagrebu).

[47] HR-DAZG-252, primjerice upisna knjiga pod signaturom 1057 „Dokumentacija trgovačkih društava i zadruga“, u zbirci se nalazi građa nastala od 1836.-1948. godine.

poglavarstvom i vojnom vlasti te pruža uvid u djelovanje i funkcioniranje zasebne administrativne jedinice na zagrebačkom i širem zagrebačkom području. U istom arhivu istraživao sam i Dnevnik zagrebačkog nadbiskupa dr. Antuna Bauera koji su vodili nadbiskupski tajnici, do 1915. godine Svetozar Rittig, a od 1915. Kamilo Dočkal.

Daljnja istraživanja neobjavljenih izvora provodio sam u sljedećim manjim arhivima: u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (AHAZU) obradio sam fond Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU),[48] potom u Arhivu Likovnih umjetnosti (ALU), dijelu Kabineta za arhitekturu i urbanizam HAZU, istraživao sam građu Salona Ullrich te u Odsjeku za povijest hrvatskog kazališta, Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, također sastavnici HAZU istraživao sam Kraljevskog hrvatskog zemaljskog kazališta u Zagrebu (danas HNK).

Građa čuvana u Akademijinim arhivima govori nam o njezinom djelovanju tijekom rata. Prema knjigama računa zagrebačkog Salona Ullrich možemo zaključiti kakve su bile mogućnostima rada umjetnika i prodaje njihovih djela u to vrijeme, dok građa čuvana u Zavodu za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe pruža uvid u kazališni repertoar tijekom rata.

Podaci o monetarnoj politici središnje banke – Austro-Ugarske banke te o inflatornim kretanjima tijekom rata dostupni su u Bankhistorisches Archivu (Arhivu bankovne povijesti), dijelu Austrijske nacionalne banke (Österreichisches Nationalbank) u Beču. Djelatnike navedenog arhiva kontaktirao sam putem elektroničke pošte te su mi ustupili podatke o vrijednosti, tj. izraženom padu vrijednosti austro-ugarske krune tijekom rata na financijskom tržištu Monarhije.

[48] HR-AHAZU-2 (Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, fond 2, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – JAZU).

GRAFIKON A.1.

Zastupljenost arhivskih izvora u doktorskom radu „Zagreb u Prvom svjetskom ratu“

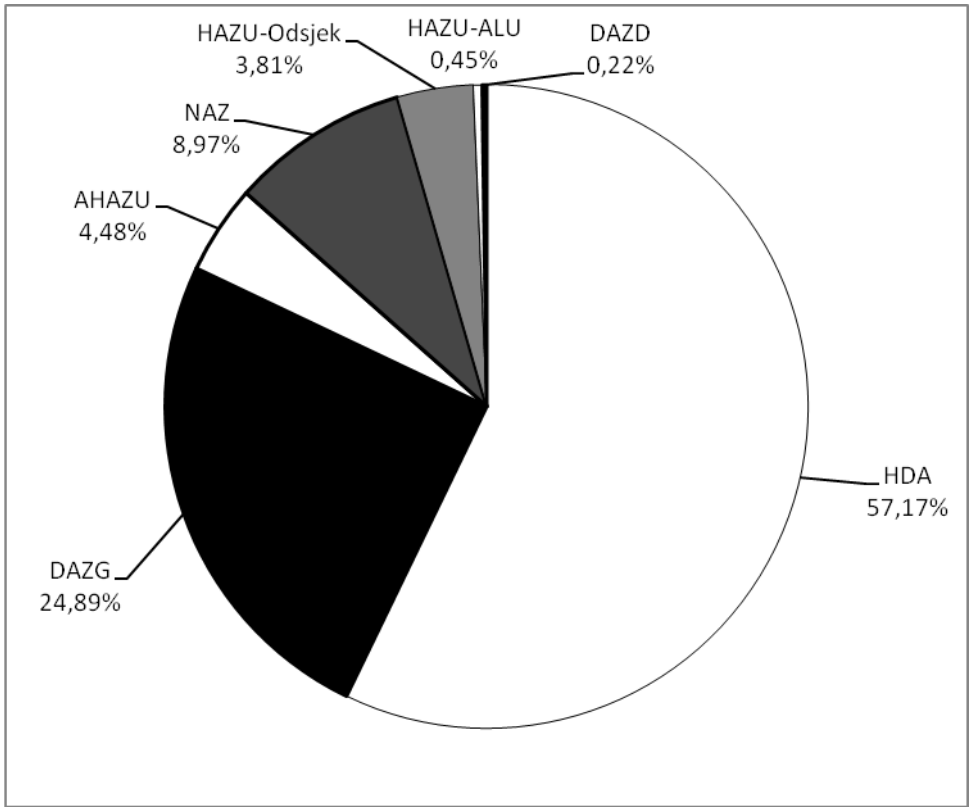

Najzastupljeniji su fondovi iz Hrvatskog državnog arhiva (57,30%), potom iz Državnog arhiva u Zagrebu (24,94%), dok su ostale četiri arhivske institucije (Arhiv Hrvatske Akademije znanosti i umjetnosti, Arhiv likovnih umjetnosti, Arhiv Odsjeka za povijest hrvatskog kazališta, Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, Državni arhiv u Zadru) zastupljene od 4,49 do 0,22%. Slijedom statistike uočava se značaj sačuvanih izvora iz fundusa Hrvatskog državnog arhiva, ali i Državnog arhiva u Zagrebu.

Neobjavljeni izvori u fundusima drugih institucija

Uz istraživanja u arhivskim ustanovama obradio sam u zbirkama Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (NSK), potom u zbirkama Muzeja grada Zagreba (MGZ), Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu (MUO), zatim u Zavičajnom muzeju Ozalj te u zagrebačkoj župi sv. Blaža neobjavljenu i objavljenu građu, ali i artefakte iz razdoblja Prvog svjetskog rata.

TABLIČNI PRIKAZ B

Broj i naziv institucija te istražene zbirke

R. br.	Naziv institucije	Skraćeni naziv institucije	Naziv zbirke
1	Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu	NSK	Zbirka rukopisa i starih knjiga Grafička zbirka Glazbena zbirka
2.	Muzej grada Zagreba	MGZ	Zbirka tiskovina Zbirka mode, modnog pribora i tekstila
3.	Muzej za umjetnost i obrt	MUO	Zbirka metala
4.	Zavičajni muzej Ozalj		Zbirka dokumenata
5	Župa Sv. Blaža		

U zbirkama institucija navedenima u tabličnom prikazu B istraživana je građa i artefakti koji potječu iz predratnog i ratnog razdoblja. Uz neobjavljenu dokumentaciju dnevničkog karaktera te tiskane građe, notnih zapisa i grafičkih materijala proučen je i niz muzejskih predmeta, artefakata koji su korišteni ili izrađeni od 1914. do 1918. godine. Artefakti, predmeti koji su tada imali svakodnevnu uporabu mogu pružiti dodatnu dimenziju pomoću koje se ratno razdoblje može detaljnije analizirati.

Karte i katastarski planovi

Jedna od mogućnosti istraživanja povijesti Zagreba tijekom Velikog rata bila je analiziranje katastarskih planova iz druge polovice 19. stoljeća koji su postavljeni na portal „The Historical Map Portal“.[49] Stari planovi Kraljevine Ugarske, nastali od 1869. do 1887. godine spojeni su u jednu kartu i postavljeni preko današnje katastarske izmjere te se smanjivanjem starog sloja može usporediti položaj ulica, trgova ili praznih parcela s današnjim stanjem.

Daljnja istraživanja katastarskih planova i izmjera te plana grada proveo sam u Kartografskoj zbirci u DAZG-u. U seriji Planovi gradova nalazi se plan grada Zagreba iz 1911. godine, jedini danas poznati plan grada tiskan neposredno prije izbijanja rata koji prikazuje okvir grada, stvarne granice urbaniziranog prostora. U seriji Katastralne karte nalaze se karte izmjere grada tiskane tijekom rata. Na njima je prikazano područje grada, ali i ondašnje šire gradsko područje koje je tada bilo neurbanizirano. Komparacijom starih i novih karata pružila

[49] http://mapire.eu/en/, „The Historical Map Portal“ sadrži digitalizirane katastarske izmjere austrijskog i ugarskog dijela Monarhije izrađene od polovice 18. stoljeća sve do 1941. godine.

se mogućnost istraživanja urbaniziranosti pojedinog područja, rasporeda prometnica te parcelacija.

Objavljeni izvori

Uz neobjavljenu arhivsku građu (i artefakte) istraživao sam i objavljene izvore koje su tiskali zemaljska vlada i lokalna samouprava, poduzeća (banke) te različita društva. Struktura i ukupan broj istraženih objavljenih izvještaja prikazan je u sljedećoj tablici.

TABLIČNI PRIKAZ C

Vrste, nazivi i broj istraženih objavljenih izvora

R. br.	**Vrsta i naziv objavljenog izvora**	**Broj istraženih objavljenih izvora**
1.	Izvještaji zagrebačkog poglavarstva o radu gradske uprave,	5
2.	Zapisnici skupština zagrebačkog gradskog zastupstva	6
3.	Zbornici zakona i naredaba	13
4.	Godišnji izvještaji banaka o poslovanju	10
5.	Godišnji izvještaji srednjih škola	13
6.	Šematizmi i almanasi	7
Ukupno		54

Pod rednim brojem 1. navedena je skupina „Izvještaji zagrebačkog poglavarstva o radu gradske uprave“. To su *Izvješća gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba* tiskani za godine 1910., 1911., 1912.,[50] potom *Izvještaj* tiskan za razdoblje od 1913. do 1918. godine te *Izvještaj* za godine 1919.-1925. Izvještaji donose niz statističkih podataka o radu gradske uprave, poglavarstva i njegovih odsjeka te gradskog zastupstva, na primjer broj gradskih zastupnika, sjednica te najvažnije odluke. U predratnim godinama izvještaji su tiskani za svaku godinu posebno, dok je onaj za posljednju predratnu i ratne godine tiskan zajednički. Naslovljen je *Zagreb, godine 1913.–1918. Izvještaj gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba*[51] i donosi veliki broj statističkih podataka o radu pojedinih odsjeka Gradskog poglavarstva, ali

[50] *Zagreb godine 1910., Izvješće gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnoga i kralj. glavnoga grada Zagreba*, Dionička tiskara: Zagreb, 1911 ; *Zagreb godine 1911., Izvješće gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnoga i kralj. glavnoga grada Zagreba*, Dionička tiskara: Zagreb, 1912 ; *Zagreb godine 1912., Izvješće gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnoga i kralj. glavnoga grada Zagreba*, Dionička tiskara: Zagreb, 1913.

[51] *Zagreb, godine 1913.–1918. Izvještaj gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba*, Zagreb: Knjigotiskara braća Kralj, 1927.

točnost pojedinih podataka, obzirom da je izvor tiskan tek 1927. godine je upitna. Poslijeratni *Izvještaj* za godine 1919.-1925.[52] donosi slične podatke te je u pojedinim skupinama moguća usporedba različitih statističkih podataka (zakonski određeni iznosi poreza i stvarne uplate istih, uplate gradskih daća i različitih nameta) iz vremenskog razdoblja od 1910 do 1925. godine. Međutim, sve podatke nije moguće uspoređivati jer su primjerice porezi po godinama navođeni u različitim skupinama, a nakon rata novčane vrijednosti prikazane su u dinarima.

Druga skupina istraženih objavljenih izvora su *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba*[53] nastali radom zagrebačke gradske skupštine u vremenskom razdoblju od 1914. do 1918. godine, a tiskani od 1915. do 1919. godine. Iz zapisnika dolazi se do podataka o broju održanih sjednica, tema rasprava te mišljenja gradskih zastupnika o pojedinim problemima na području grada Zagreba i njegovih stanovnika.

Treća skupina objavljenih izvora su *Sbornici*/*Zbornici* zakona i naredaba koje je tiskala zemaljska vlada. Tijekom izrade doktorata koristio sam zbornike tiskane od 1880. do 1919. godine i posebno tiskano izdanje iz 1915. - *Zbirka zakona i naredaba koje su u savezu sa ratom izdane u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*.[54]

Četvrta skupina su godišnji izvještaji banaka o poslovanju. Iz navedenih izvora, koji su glavni izvor podataka o bankarstvu u Zagrebu tijekom rata, proučavao sam različite financijske podatke: o aktivi, pasivi i zaključnom računu (stvarnoj zaradi pojedine banke) na kraju svake godine. Ti izvještaji pružaju uvid u poslovne mogućnosti bankarskog i financijskog sektora u ratnom razdoblju.

---

[52] *Zagreb godine 1919.–1925. Izvještaj gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kralj. glavnoga grada Zagreba,* Knjigotiskara braća Kralj: Zagreb, 1927.

[53] *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1914.,* Zagreb: Dionička tiskara, 1915. (dalje *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1914.*) ; *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba … godine 1915.*, Zagreb, 1916. (dalje *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1915.*) ; *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.,* Zagreb: Dionička tiskara, 1917. (dalje *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*) ; *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917.,* Zagreb: Dionička tiskara, 1918. (dalje *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917.*) ; *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1918.,* Zagreb: Dionička tiskara, [1919] (dalje *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1918.*).

[54] *Zbirka zakona i naredaba koje su u savezu sa ratom izdane u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Službeno izdanje*, Zagreb: Predsjedništvo Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, 1915.

Peta istražena skupina bili su godišnji izvještaji o radu zagrebačkih srednjih škola tijekom jedne nastavne godine. Ovi izvještaji donose statističke podatke: broj nastavnika, učenika, maturanata, pa čak i broj mobiliziranih nastavnika i maturanata. Nadalje, u navedenim izvještajima donose se i podaci o korištenju pojedinih školskih objekata za smještaj vojnika i pomoćnih vojnih bolnica, te se prema njima može pratiti premještanje škola i kako su se školske uprave nosile s tim ratnim problemima.

Posljednja, šesta skupina su šematizmi i almanasi. U šematizmima zagrebačke nadbiskupije[55] nalaze se uglavnom statistički podaci: o broju stanovnika svih vjeroispovijesti na području svake zagrebačke župe i stoga se može pratiti broj stanovnika tijekom rata u gradu i tadašnjoj okolici. Šematizam Zajedničke vojske[56] donosi općenite podatke o vojnoj upravi, potom o vojnoj upravi na području Zagreba te podatke o jedinicama Zajedničke vojske s područja Zagreba pred sam početak rata. Almanah *Hrvatski kompas*,[57] tiskan 1913. godine, donosi podatke o poduzećima, obrtima, bankama i osiguravajućim društvima na području grada, ali i na području Banske Hrvatske iz 1913. godine.

Svi navedeni podaci iz objavljenih izvora dopunjuju podatke iz onih neobjavljenih čime pojedini procesi iz pravne, gospodarske i socijalne povijesti te povijesti školstva postaju jasniji.

Tiskovine

Unatoč širokim područjima i mogućnostima istraživanja, za pojedine aspekte neobjavljeni arhivski izvori i objavljena građa bili su nedostatni. Kako je ranije spomenuto, građa pruža uvid samo iz aspekta pojedine upravne jedinice ili institucije što znatno sužava mogućnosti istraživanja povijesti svakodnevice. Najznačajniji izvor za istraživanje socijalne povijesti, povijesti svakodnevice, ali i privrede bile su onodobne dnevne novine, časopisi te kalendari.

---

[55] *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1913.*, Zagreb, 1913 ; *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1914.*, Zagreb, 1914 ; *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1915.*, Zagreb, 1915 ; *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1917.*, Zagreb, 1917 ; *Shematismus cleri archi.dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1924.*, Zagreb, 1924.

[56] *Schematismus für das k. u. k. Heer und für die Kriegsmarine für 1914., Separatausgabe*, Wien, 1914., (Dalje: *Schematismus*).

[57] *Hrvatski kompas, Financijalni ljetopis za 1913/4. O poslovanju privrednih institucija, banaka, štedionica zadruga, industrijalnih, parobrodarskih i inih trgovačkih poduzeća u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Istri, Kranjskoj, Koruškoj, Štajerskoj, Bosni i Hercegovini uz dodatak nekih novčanih zavoda u Ugarskoj, Srbiji i Crnoj Gori*, (dalje *Hrvatski kompas*) (ur.) Adalbert Kunst i Donat M. Strozzi, Zagreb, 1913.

TABLIČNI PRIKAZ D

Tiskovine (tiskane od 1909. do 1931.) korištene za izradu ovog doktorskog rada

R. br.	Vrsta tiskovine	Tiskovine na hrvatskom jeziku	Tiskovine na njemačkom i češkom jeziku
1.	Dnevne novine	5	1
2.	Časopisi	8	4
3.	Kalendari	1	
	Ukupno	14	5

Istražio sam ukupno 19 naslova, od kojih je 14 tiskano na hrvatskom jeziku, a pet na njemačkom ili češkom jeziku. Istražene tiskovine donose mnoštvo podataka o životu građana Zagreba iz predratnog, ratnog i poslijeratnog razdoblja. U novinama i časopisima nalaze se podaci o cijenama hrane, kriminalitetu, kazališnim i kino predstavama, o humanitarnom radu. Takvu vrstu podataka vrlo se rijetko može naći u arhivskoj građi. Onodobne novine su prenosile vijesti bez komentiranja i stoga su bile izvor prvog reda za istraživanje Velikog rata u Zagrebu. Treba napomenuti da neke tiskovine ipak treba uzeti s oprezom te ukoliko je moguće njihove vijesti provjeriti u drugim izvorima.

Dnevnici i memoari

Uz istraživanja dostupne literature relevantan izvor bili su dnevnički i memoarski zapisi. Za prijeratno razdoblje važan je izvor neobjavljeni dnevnik novinara, književnika i urednika *Narodnih novina* Milana Grlovića koji se čuva u fundusu Nacionalne i sveučilišne knjižnice.[58] Grlović je *Moj dnevnik* vodio od 1906. do 1913. godine i daje uvid u mnogobrojne detalje iz političkog života, života grada, svakodnevnice, ali i načina razmišljanja pojedinca u spomenutom razdoblju. Od dnevničkih zapisa nastalih tijekom rata objavljeni su dnevnici Ise Kršnjavog *Zapisci, Iza kulisa hrvatske politike* i dnevnik Miroslava Krleže *Davni dani (1. i 2. svezak)* dok *Dnevnik* zagrebačkog nadbiskupa dr. Antuna Bauera nije objavljen. Vrijednost spomenutih dnevnika kao izvora nalazi se u činjenici da su autori bilježili događaje iz svakodnevnog života grada, tj. svoje osobne doživljaje iz ratnog razdoblja. Ipak, treba napomenuti da dnevnici Ise Kršnjavog i Antuna Bauera donose zapise, opažanja događaja pojedinaca pripadnika viših društvenih slojeva, čime daju svojevrstan *pogled odozgora*. Dnevnički zapisi Miroslava Krleže pružaju autorov osobni pogled, točnije pogled iz srednjeg

[58] Nacionalna i sveučilišna knjižnica (NSK), Zbirka rukopisa i starih knjiga, R 4612. U zbirci se čuva četrnaest svezaka *Dnevnika* kojeg je M. Grlović vodio od 1906. do 1912. godine.

sloja na različite društvene i ratne događaje, ali donose i podatke o životu siromašnih građana, o čemu je gotovo i nemoguće naći podatke u arhivima. Točnost pojedinih podataka koje donosi Krleža može se provjeriti u dokumentima ili tiskovinama, međutim nameće se pitanje izvornosti pojedinih autorovih opažanja. Očito je da su zapisi nastali tijekom Velikog rata, ali je prema danas dostupnim podacima Krleža redigirao zapise tijekom Drugog svjetskog rata, kada mu je bio zabranjen rad.[59] Stoga se može pretpostaviti da je pojedina opažanja o događajima i osobama tada izmijenio. Primjerice, Krleža je upisivao datume ili čak i vrijeme kad je nastao zapis, međutim uočava se da za pojedine osobe navodi samo inicijale ili inicijal ili ime uz početno slovo prezimena.

Uz dnevničke zapise treba spomenuti i memoarske zapise Josipa Horvata. Autor u knjizi *Živjeti u Hrvatskoj 1900.–1941., Zapisci iz nepovrata* donosi detaljne zapise o Zagrebu u razdoblju od izbijanja rata do unovačenja i odlaska na bojišnicu u jesen 1915. godine. Zapise koji se odnose na ratni Zagreb autor nastavlja tek od jeseni 1918. godine, nakon povratka iz ruskog zarobljeništva. U knjizi *Povijest novinstva Hrvatske* Horvat navodi probleme s kojima su se susretali urednici zagrebačkih novina – najviše donosi podatke o cenzuri što daje mogućnost podrobnije interpretacije prilikom istraživanja onodobnih tiskovina. J. Horvat u svojim memoarskim zapisima daje puno podataka i detalja, ali treba uzeti u obzir mogućnost da je autor pojedine dijelove pisao naknadno te je zbog vremenske distance mogao bolje, a i drugačije tumačiti pojedine događaje. Dnevnički i memoarski zapisi mogu pružiti drugu dimenziju pojedinih događaja o kojima se podaci nalaze u izvorima i tiskovinama.

Digitalne baze podataka

Od posebnog su značaja internetske baze podataka na kojima je postavljena digitalizirana građa iz ratnog razdoblja. Dvije takve baze podataka izrađene su unutar sustava Austrijske nacionalne knjižnice (Österreichische Nationalbibliothek). U bazi ALEX – Historische Rechts- und Gesetztexte Online dostupni su Sbornici, tj. Zbornici zakona i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju tiskanih u Zagrebu u vremenskom razdoblju od 1853. do 1918. godine. Unutar istog sustava Austrijske nacionalne knjižnice nalazi se i baza podataka ANNO – AustriaN Newspapers Online, historische österreichische Zeitungen und

[59] Tomislav Brlek, „Miroslav Krleža“ portal Hrvatski biografski leksikon (HBL), http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6990, pristupljeno dana 29. kolovoza 2017.

Zeitschriften online u kojoj su dostupne digitalizirane mnogobrojne novine i časopisi svih naroda nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije.

Prikaz zastupljenosti istražene građe u doktorskom radu

Grafikon A.2.

Zastupljenost istražene građe u doktorskom radu „Zagreb u Prvom svjetskom ratu“

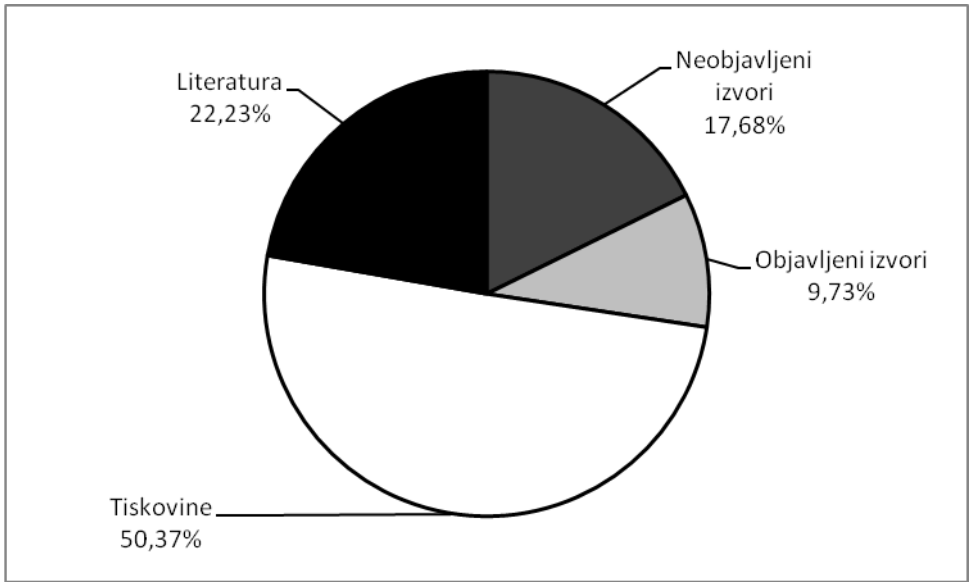

Najzastupljenije su tiskovine: dnevne novine, časopisi, strukovna glasila s 50,37%. Na drugom mjestu po zastupljenosti je literatura – monografije, uredničke knjige, znanstveni radovi, katalozi izložbi (22,23%), slijede ih neobjavljeni izvori (17,68%) dok su na četvrtom mjestu objavljeni izvori (zapisnici gradske skupštine, izvještaji gradske uprave, godišnji izvještaji banaka i škola) s 9,73%. Velika zastupljenost tiskovina u doktorskom radu pokazuje značaj novina i časopisa kao najvažnijeg izvora za istraživanje svakodnevnog života. Najopsežnije poglavlje doktorskog rada je „Život stanovništva 1914.–1918. godine“ (208 stranica) što ukazuje na mogućnosti istraživanja podataka koji nisu dostupni u arhivskoj građi.

Metodologija istraživanja i istraživački ciljevi u doktorskom radu „Zagreb u Prvom svjetskom ratu“

Prilikom istraživanja mnogobrojne i raznolike građe, relevantne domaće i strane znanstvene literature, neobjavljenih arhivskih i objavljenih izvora, onodobnih dnevnih, tjednih i mjesečnih tiskovina postavio sam sljedeća istraživačka pitanja: kako se rat odrazio na grad i

građane, kakav je utjecaj rata na život u gradu, koje su se promjene dogodile tijekom rata i u kojoj su se mjeri odrazile na pojedine segmente gradskog života – na gospodarstvo, gradsku upravu, svakodnevnicu građana te kako su se uočene promjene, tj. procesi u ratnom razdoblju odvijali i mijenjali tijekom ratnih godina.

Istraživanja sam započeo uz pretpostavku da je izbijanje Prvog svjetskog rata označilo početak procesa promjena u životu grada i njegovih stanovnika te da su te promjene tijekom ratnih godina postajale sve izraženije. Nadalje, pretpostavio sam da se rat kroz te procese posredno odrazio, iako ne u jednakoj mjeri i na sve segmente gradskog, građanskog, javnog i privatnog života.

Glavne metode istraživanja bile su analiza i usporedba. Prednost spomenutih metoda je da se usporedba i analiza navedene građe metodološki može prikazati u grafikonima. Doktorski rad „Zagreb u Prvom svjetskom ratu“ sadrži ukupno 47 grafikona. Oblikovani su u programu „Excel“ u dva osnovna oblika. Od ukupnog broja, 45 grafikona je „stupčasto“ te su u njima analizirani različiti podaci, primjerice o broju stanovnika grada, o radu gradskih poduzeća, o kretanjima cijena, tečajne vrijednosti valute, broju kavana. U vodoravnoj osi (osi x) prikazane su kategorije. Glavna kategorija su godine, koje u pojedinim grafikonima imaju i podgrupe. U okomitoj osi (os y) iskazane su vrijednosti. Na stupce su dodani brojevi radi lakšeg tumačenja, a u slučaju većih vrijednosti (npr. milijuni kruna) brojke su iskazane u dvije decimale. Navedenom vrstom grafikona moguće je prikazati jednu ili više vrijednosti što omogućuje i usporedbu. Dva grafikona su „tortna“ i u njima su prikazani postoci financiranja rata u oba dijela Monarhije. Ovom vrstom grafikona iskazao sam samo jedan niz vrijednosti u postocima.

Uz grafikone u ovom doktorskom radu pojedini podaci: o ekonomskoj strukturi stanovništva, ustrojstvu i organizaciji gradske uprave, ustrojstvu gradske policije iskazani su u ukupno devet tablica. Isto tako tablice pružaju mogućnost usporedbe podataka iz više izvora.

Nedostatak analize i usporedbe je da se iz građe nastale radom gradskih ili državnih institucija vidi samo gledište stvaratelja građe, u opisanom slučaju – „pogled odozgo“. Taj nedostatak može se nadomjestiti istraživanjem tiskovina i dnevničkih zapisa u kojima je zastupljen „pogled odozdo“ u kojima stvaratelji – autori opet iznose i neke svoje stavove i mišljenja, međutim navode iz te građe u nekim slučajevima uopće nije moguće provjeriti u arhivskim dokumentima.

Uz istraživačke metode analize i usporedbe problemu grada Zagreba tijekom rata pristupio sam i s gledišta „case study“ kako bi se stvorila cjelovitija slika urbane povijesti grada Zagreba tijekom ratnog razdoblja. Nedostatak „pristupa problemu“ Zagreba tijekom Velikog rata je taj da je istraživanje i analiziranje cjelokupne problematike ili nekih pojedinosti moguće samo onoliko koliko građa dozvoljava. U aspektu urbane povijesti istraživao sam funkcioniranje urbane cjeline, Zagreba, u svim njegovim aspektima – lokalne političke povijesti, vojne povijesti, povijesti gospodarstva, socijalne povijesti, povijesti školstva i svakodnevice te urbanizma (planiranja gradskog prostora) od 1914. do 1918. godine. Uočene procese-promjene u životu gradske sredine usporedio sam s procesima tijekom istog razdoblja u drugim gradovima Monarhije, Klagenfurtu[60] i Grazu.[61]

Od samih početaka istraživanja susreo sam se s određenim pojmovima iz sfere politike, prava i gospodarstva koje je bilo potrebno rastumačiti:

- Aprovizacija: „organizirano i racionirano nabavljanje namirnica“.[62]
- Izvanredno stanje: „…izuzetne zakonske mjere za ugušivanje ili sprečavanje nereda…“.[63]
- Mobilizacija: „…pozivanje vojnih obveznika u službu pod pretpostavkom rata“.[64]
- Novačenje: „pozivati novake, uzimati u vojsku one koji prvi put služe“.[65]
- Reklamacija: „žalba, pritužba“.[66]
- Rekvizicija: „zakonito prisilno oduzimanje imovine, ob. životnih namirnica i transportnih sredstava, od fizičkih i pravnih osoba za ratne svrhe“.[67]

[60] Hubert Steiner, *Klagenfurt im Ersten Weltkrieg*, doktorska disertacija, Graz, 1983.

[61] Martin Moll, *Die Steiermark im ersten Weltkrieg*.

[62] Vladimir Anić, „aprovizacija“, *Rječnik hrvatskoga jezika, Drugo, dopunjeno izdanje*, Novi liber: Zagreb, 1994.,15.

[63] Vladimir Anić, „stánje“, *Rječnik hrvatskoga jezika*, 984.

[64] Vladimir Anić, „mobilizacija“, *Rječnik hrvatskoga jezika*, 476.

[65] Vladimir Anić, „nováčiti“, *Rječnik hrvatskoga jezika*, 554.

[66] Vladimir Anić, „reklamácija“, *Rječnik hrvatskoga jezika*, 888.

- Stavnja: „*arh.* novačenje, regrutacija“.[68]

Cilj je doktorskog rada „Zagreb u Prvom svjetskom ratu“ istražiti događaje, procese i promjene koje su se posredno odrazile na gradsku sredinu, tj. kako je grad funkcionirao u razdoblju Velikog rata. Nadalje, cilj je stvoriti sliku grada i života stanovništva od ljeta 1914. do jeseni 1918. godine. Obzirom da je politička povijest na razini Banske Hrvatske istražena, usmjerio sam se na istraživanja lokalne političke povijesti, točnije mogućnosti djelovanja gradske uprave i gradskih institucija u ratnom razdoblju kada je bilo proglašeno izvanredno stanje. Nadalje, istraživao sam gospodarske okolnosti u ratu i utjecaj rata na lokalno gospodarstvo, zagrebačke trgovce, obrtnike i industrijalce. Također, proučavao sam i kretanje (povećanje) broja stanovnika grada od 1914. do 1918. godine te promjene u sastavu stanovništva uzrokovane dolaskom izbjeglica i ratnih zarobljenika na zagrebačko područje. Na izražene socijalne promjene utjecali su pojedini procesi karakteristični za ratno razdoblje: pojava ratnog profiterstva, siromašenje srednjeg sloja stanovništva, veća uloga žena u društvu. Posebice sam istražio kulturu i društveni život u gradu Zagrebu tijekom rata, rad kazališta, glazbu te likovne umjetnosti, karakteristike slikarstva i kiparstva te posjećenost kavana, kavotočja i kina.

U konačnici cilj je stvoriti osnovicu prema kojoj se mogu provoditi daljnja istraživanja ne samo Zagreba, već i drugih gradova u pozadini bojišnica tijekom Velikog rata. Tema u kojoj se istražuje život grada i građana je opsežna i stoga nije bilo moguće temeljito istražiti svaki uočeni detalj.

Spomenuti pristup i okvir istraživanja te znanstvena spoznaja o gradu od 1914. do 1918. godine može se primijeniti kao opći okvir istraživanja spomenutog razdoblja u drugim gradovima u Hrvatskoj ili se može koristiti za istraživanje primjerice Zagreba u Drugom svjetskom ratu.

Tema doktorskog rada je opsežna te sam rad podijelio na sedam poglavlja. U drugom poglavlju opisuje se razvoj grada Zagreba čiji je vrhunac dosegnut pred Prvi svjetski rat. Od 1850. do 1914. godine Zagreb se pretvara u moderan, planirani grad s tada najmodernijom infrastrukturom. Taj trend prati i stalan porast stanovništva, koji se nastavlja i tijekom rata. U

[67] Vladimir Anić, „rekvizícija“, *Rječnik hrvatskoga jezika*, 889.

[68] Vladimir Anić, „stávnja“, *Rječnik hrvatskoga jezika*, 987.

trećem poglavlju proučena je pravna povijest i vojna povijest – prijelaz države u izvanredno stanje i rat, mobilizacije i novačenja. U sljedećem poglavlju istražen je rad, funkcioniranje gradskog poglavarstva tijekom rata, čiji se opseg poslova od 1914. do 1918. povećao. Značaj poglavarstva je porastao, jer je među ostalim sudjelovalo u novačenjima, rekviziciji, ali i opskrbi stanovništva potrepštinama od 1914. do 1918. godine. Naredno, peto poglavlje obuhvaća privredu, makroekonomske pokazatelje i trendove na široj, monarhijskoj razini, ali i na mikroekonomskoj razini, razini djelovanja cjelokupne zagrebačke privrede. U predzadnjem poglavlju istražio sam društvene promjene uzrokovane ratom. Rat je u osnovici uzrokovao bogaćenje pojedinaca i siromašenje širih slojeva stanovništva. U posljednjem, sedmom poglavlju obrađen je svakodnevni život Zagrepčana od izbijanja rata, ratne propagande, pojave ranjenika u gradu, izbjeglica, kulturnog i društvenog života te problemima kriminaliteta čija je stopa rasla tijekom rata. Na kraju doktorskog rada nalaze se prilozi: Plan grada Zagreba iz 1911. godine, potom tablični prikaz banskih naredbi proglašenih od ljeta do jeseni 1914. godine te suvremena katastarska karta novozagrebačkog naselja Kajzerica na kojemu je označeno nekadašnje vojno vježbalište.

II. RAZVOJ ZAGREBA DO 1914. GODINE

Povijest grada Zagreba seže u srednji vijek.[69] Srednjovjekovni grad sastojao se od crkvenog Kaptola i Gradeca (Griča) koji se nalaze u podbrežju Medvednice na njezinim suprotnim obroncima. Njihov položaj prikazan je na najstarijem kartografskom prikazu Zagreba koji je izradio inženjer Nicolo Angielini oko 1566. godine. Prikazan je dvograd Grič i Kaptol imenovan Zagrabia i Capitol. Danas je sačuvano pet inačica tog plana Zagreba: dvije se čuvaju u Dresdenu, dvije u Beču i jedna u Kahrlsruheu.[70]

Dva događaja iz razdoblja srednjeg vijeka obilježila su razvoj Zagreba – osnivanje zagrebačke biskupije 1094. godine i Zlatna bula Bele IV. 1242. godine kojom je Gradec postao slobodni kraljevski grad.[71] Izgradnjom katedrale i kanoničkih kurija uz glavnu uzdužnu komunikaciju oblikovan je Kaptol, a Gradec je grad s pravilnim rasterom ulica. Krajem 17. i početkom 18. stoljeća[72] grad se širio u svom ranije formiranom suburbijalnom dijelu: u Dugoj ulici[73] i uz potok Medvešćak[74] koji je grad dijelio na Grič i Kaptol. Uz ulazne ceste, sa zapada Ilica[75] i s istoka Vlaška koja nastavlja u Poštansku cestu,[76] vidljiv je raspored okomitih uskih parcela na

[69] O povijesti Zagreba (Kaptola i Gradeca) u srednjem vijeku vidi u: Vladimir Bedenko, *Zagrebački gradec, Kuća i grad u srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1989 ; Isti, „Gradec, Osnivanje i gradnja jednog europskog grada“, u: *Zlatna bula, 1242-1992.*, Katalog istoimene izložbe, Zagreb, Muzej grada Zagreba, 1992 ; Franjo Buntak, *Povijest Zagreba*, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1996 ; Nada Klaić, *Povijest Zagreba*, Liber: Zagreb, 1982. Nadalje o razvoju Zagreba od prvih naselja do suvremenog razdoblja vidi u: Igor Kampuš, Igor Karaman, *Tisućljetni Zagreb, Od davnih naselja do suvremenog velegrada*, 5. izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 1988 ; *Povijest grada Zagreba, Knj. 1, Od prethistorije do 1918.*, (ur. Ivo Goldstein, Slavko Goldstein), Zagreb: Novi Liber, 2012 ; *Povijest grada Zagreba, Knj. 2, 20. i 21. stoljeće*, (ur. Ivo Goldstein, Slavko Goldstein), Zagreb: Novi Liber, 2013.

[70] Željko Škalamera, „Zagreb na kartografskim prikazima Nikole Angielinija iz 16. stoljeća,“ u: *Zagreb na geodetsko-kartografskim zemljovidima i u zemljišnim knjigama,* Gradski zavod za katastar i geodetske poslove: Zagreb, 1994., 45-50.

[71] Nada Klaić, *Povijest Zagreba*, Liber: Zagreb, 1982.

[72] Franjo Buntak, „Izgledi i razvitak središta Zagreba u dva barokna stoljeća“, u: *Iz starog i novog Zagreba*, sv. V, Zagreb: MGZ, 1974., 27-50.

[73] Danas Ulica Pavla Radića.

[74] Danas Ulica Ivana Tkalčića.

[75] Franjo Buntak, „Stanovnici Ilice, njihove kuće i zemljišta u prošlom stoljeću“, u: *Iz starog i novog Zagreba*, sv. VI., Zagreb: MGZ, 1984., 143-168.

[76] Danas Maksimirska cesta.

prvim katastarskim snimkama iz početka 19.-og stoljeća. Takva parcelacija[77] odredila je kasniji urbanistički rast ovog dijela grada formiranog uz ulazne ceste u grad, Vlašku i Ilicu, koje su i danas najsjevernije paralele grada.

Zagreb, srednjovjekovni dvograd postaje moderni grad u drugoj polovici 19. stoljeća kada je „Urbanistički razvoj … određen … proširenjem, dijelom preuređenjem povijesnih jezgara … posvajanjem protourbanih i poluurbanih područja … te osvajanjem novih područja.“[78] Prvi uvjet za modernizaciju grada bilo je ujedinjenje svih administrativnih jedinica, što se događa 1850. godine za gradonačelnika Janka Kamaufa. Ujedinjenjem starih jurisdikcija: biskupskog Kaptola te civilnih Gradeca, Nove Vesi i Vlaške ulice nastao je *slobodni kraljevski grad* s jedinstvenom upravom – *Poglavarstvom slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba*. Obzirom da se u Zagrebu nalazilo sjedište bana, vlade i sabora, grad postaje i političko središte Banske Hrvatske.

PLANIRANJE PROSTORA GRADA

Nakon ujedinjenja, već 1857. godine Komisija za ljepotu i čistoću grada donosi „Red građenja“ koji se odnosio upravo na Dugu ulicu i Potok te regulaciju sjevernog dijela Harmice.[79]

Opsežniji plan, također nazvan „ Red građenja“ donesen 1865. godine, postao je temelj za budući Zagreb. Projektiran je zacrtani prostor: sjeverna odrednica bila je Trg bana Josipa Jelačića, dok su odrednice na jugu bile planirana željeznička pruga i stare izlazne ceste iz grada prema jugu. Istočna granica projektiranog grada bila je Petrinjska ulica, a zapadni rub grada određivala je Savska cesta.[80] Taj dio novo projektiranog grada nazvan je Donji grad.

---

[77] Lelja Dobronić, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Školska knjiga: Zagreb, 1991., 98.

[78] Snješka Knežević, „Urbanistički razvoj gradova kontinentalne Hrvatske u XIX. stoljeću“, u: *Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti (Zagreb, 15.-17. XI. 2001.)*, Zagreb, IPU, 2004., 105.

[79] Nada Premerl, „Potok u srcu Zagreba“, u: *Potok u srcu Zagreba, Uz potok Medveščak – od izvora do ušća*, Katalog istoimene izložbe, Muzej Grada Zagreba (MGZ): Zagreb, 2005., 49 ; Harmica je danas Trg bana Josipa Jelačića.

[80] Eugen Franković, „Regulatorna osnova Zagreba iz 1865. godine“, *Život umjetnosti*, 32 (1981), 49-59.

Već 1862. godine Zagreb, tj. Donji grad dotaknula je željeznička pruga Sisak – Zidani most,[81] čija se trasa protezala uz Savsku cestu do Južnog (danas Zapadnog kolodvora). Istim planom gradnje predviđeni su veliki trgovi na istoku i zapadu, a na južnoj strani grada predviđala se izgradnja riječne luke. Luka je trebala biti izgrađena nakon produljenja riječnog kanala, međutim taj dio plana nije nikada ostvaren.

Navedenim planom određeno je frontalno okretanje zgrada prema uličnoj liniji. Ulice formirane u ortogonalnom rasporedu i točno određenih širina morale su biti presijecane pod pravim kutem, a zgrade točno određenih visinskih gabarita te jednakog uređenja pročelja i ulaza. Izgled Donjeg grada opisao je u svom *Dnevniku* i Miroslav Krleža: „Pravilni dvokatni blokovi, isprecrtani horizontalama ulica,…“ [82] , s „…istim dvokatnicama iz Brna, Graza ili Linza,…“ [83] u kojima je stanovništvu bio „…ideal: stan od tri sobe s erkerom i badecimerom u Gundulićevoj ulici…“.[84]

Zagreb 60-ih godina 19. stoljeća postaje moderni planirani grad, u kojem je trebalo omogućiti smještaj za pedeset tisuća stanovnika.[85] Prostorni i građevinski razvoj Zagreba nastavljen je probijanjem ulice Marije Valerije (danas Praške ulice) 1866., poveznice između Harmice i Novog trga – Zrinjevca. Vrhunac planiranja gradskog prostora dogodio se 80-ih godina 19. stoljeća, kada je Milan Lenuci izradio „Regulatorni plan“ Zrinjevca. Navedenim planom iz 1887. godine Lenuci je predvidio oblikovanje novog dijela grada izgradnjom i uređenjem niza velikih reprezentativnih trgova-perivoja, koji sežu do željezničke pruge.[86] Nastao je reprezentativni dio grada, imperijalnog karaktera s kućama čija su pročelja historicistička.[87]

Prema E. Frankoviću, Lenucijev plan iz 1887. godine u širem će smislu biti podloga svim kasnijim urbanističkim planovima: planu Hudovskog iz 1894. te posljednjem prijeratnom

[81] Siniša Lajnert, *Ustroj željeznica u Hrvatskoj od Austro-Ugarske do danas*, Hrvatske željeznice: Zagreb, 2004., 73.

[82] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1918–22, Davni dani II*, Oslobođenje: Sarajevo; Mladost: Zagreb, 1977., 26.

[83] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1918–22*, 30.

[84] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1918–22*, 27.

[85] Olga Maruševski, „Grad za pedeset tisuća stanovnika,“ u: *Iz zagrebačke spomeničke baštine*, Matica Hrvatska: Zagreb, 2006.

[86] Snješka Knežević, *Zrinjevac 1873–1993., U spomen stodvadesete obljetnice zrinjevačkog perivoja,* Naklada Prelog: Zagreb, 1993 [i. e. 1995.].

[87] Snješka Knežević, *Zrinjevac 1873–1993.*, 32–36.

planu iz 1910. godine,[88] za koji S. Knežević navodi da je nastao 1907. godine. Navedenim planom predviđen je razvoj istočnog dijela grada a također je planirana promjena trase željeznica i preuređenje postojećih kolodvora u zaglavne. Ovaj plan u konačnici nije izveden.[89]

Urbanizirani, projektirani dio Zagreba odredile su željeznice. Na zapadnom dijelu grada granicu s periferijom postavila je trasa Južnih željeznica, a južna granica grada određena je od 1865. do 1870. godine izgradnjom trase Državnih željeznica.[90] Gradska je vlast uočila još 1910. godine da je pruga onemogućila daljnje širenje grada prema rijeci Savi.[91] Donji grad u konačnici je uokvirilo nekoliko projekata: izgradnja zgrade Državnog kolodvora (danas Glavnog kolodvora) mađarskog arhitekta Ferenca Pfaffa te planiranje Zelene potkove – južnih i zapadnih trgova 1889. godine.[92] Unutar ovog prostora 1907. započinje asfaltiranje prometnica i nogostupa.[93]

Početkom 20. stoljeća u već zacrtani, pravilni urbanistički raspored izgradnjom novih zgrada uvode se secesijske interpolacije, primjerice na Trgu Bana Jelačića kuće Popović i Feller. Pred sam Prvi svjetski rat, 1913. godine završena su dva najznačajnija građevinska projekta: zgrada Kraljevske zemaljske sveučilišne knjižnice te Župne crkve Sv. Blaža. Zgradu sveučilišne knjižnice, naš posljednji primjerak „gesamtkunstwerka" – cjelovitog umjetničkog djela, projektirao je Rudolf Lubynski. Na izgradnji i dekoraciji sudjelovali su tada eminentni kipari Rudolf Valdec, Robert Frangeš Mihanović, Mila Wood (Woodsedalek) te slikari Oton Iveković, Robert Auer, Mirko Rački, Gabrijel Jurkić, Ferdo Kovačević, Menci Klement Crnčić te majstori zagrebačke Obrtne škole. Postavljanjem zgrade u prostor Lubynski je

[88]Eugen Franković, *Lenuci Zagrebu, Urbanističko planiranje Zagreba od 1892. do 1914.*, katalog istoimene izložbe, MUO, 23. lipnja – 3. kolovoza 1988., Zagreb, 1988., 15.

[89] Snješka Knežević, „Urbanistički razvoj gradova kontinentalne Hrvatske u XIX. stoljeću", u: *Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti (Zagreb, 15.-17. XI. 2001.)*, Zagreb, IPU, 2004., 107-108.

[90] Siniša Lajnert, *Ustroj željeznica u Hrvatskoj*, 75–78. Autor navodi da je 1865. izgrađena pruga Zagreb-Karlovac, a 1870. godine trasa pruge od Zagreba do Budimpešte.

[91] HR-DAZG-10 (Gradsko poglavarstvo Zagreb – GPZ), Građevinski odsjek (GO) 75, Odsjek za regulacije 75/7, Broj 11337/1911, „Predlog" gradonačelnika Janka Holjca „…u svrhu postignuća spoja izmedju j sjevernoga i južnog dijela grada…" od dana 22. ožujka 1911. godine.

[92] Snješka Knežević, *Zagrebačka zelena potkova*, Školska knjiga; Zrinski: Zagreb, Čakovec, 1996.

[93] Franjo Buntak, „Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini," u: *Iz starog i novog Zagreba IV.*, MGZ: Zagreb, 1968., 270. Autor navodi da je prva asfaltirana ulica u Zagrebu bila Mihanovićeva ulica.

oblikovao južni dio zapadnih trgova i time je završena ideja „zelene potkove.“[94] Crkva sv. Blaža, projekt Viktora Kovačića, našeg prvog modernog arhitekta, nastala je na Prilazu Gjure Deželića blizu Rudolfove vojarne. Ova dva objekta arhitektonska su djela koja označavaju kraj jedne zlatne epohe razvoja grada i uvod su u ratno vrijeme. Prostor slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba od početka 20. stoljeća do 1914./18. godine bio je sljedeći: od Črnomerca na zapadu, preko sela Horvati na jugozapadu, dalje uz sjevernu savsku obalu istočnom stranom do sela Žitnjak. Od Žitnjaka granica Zagreba protezala se na sjever do Borongaja i Maksimira. Sjeverni rub grada protezao se od Maksimira, Lašćine, Mirogoja do Ksavera/Mlinova preko Tuškanca do Svetog Duha i Črnomerca. Grad Zagreb zadržao je navedeni opseg sve do 1945. godine.[95]

Upravno, područje grada Zagreba bilo je podijeljeno na nekoliko različitih upravnih jedinica. Pojedine podjele *nametnula* je državna vlast, dok su neke podjele proizašle iz organizacije gradske uprave. Upravna organizacija gradskog područja prikazana je u nižoj tablici.

[94] Krešimir Galović, „O izgradnji Sveučilišne knjižnice, Secesijsko remek-djelo“, *Vijenac*, br. 171, 21. rujna 2000., 22.

[95] Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća. Godine 1882–1918.“, u: *Povijest grada Zagreba, Knjiga I, – Od prethistorije do 1918.*, (ur.) Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, Novi liber: Zagreb, 2012., 366.

TABLICA br. 1

Upravna podjela grada Zagreba do 1910/14. godine, organizacija državne i lokalne uprave.

Upravna organizacija područja grada Zagreba – državna razina				
Slobodni i kraljevski glavni grad Zagreb				
Općina slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba				
Katastarske općine		Porezne općine		
1.	Gornji grad	1.	Gornji grad	
2.	Donji grad	2.	Donji grad	
3.	Nova Ves	3.	Nova Ves	
4.	Vlaška ulica	4.	Vlaška ulica	
5.	Laščina	5.	Laščina	
6.	Žitnjak	6.	Žitnjak	Borongaj, Žitnjak, Vukomerec, Petruševec
Izborništva – ukupno 50 izbornika biranih za gradsko zastupstvo sukladno poreznom cenzusu te iznos cenzusa				
1.	16	500 forinti, tj. 1000 kruna nakon 1900-te		
2.	20	100 forinti, tj. 200 kruna		
3.	14	manje od 100 forinti, tj. manje od 200 kruna		
Upravna podjela područja grada – razina gradske uprave				
Zdravstveni okruzi				
4 zdravstvena okruga				
Redarstveni (policijski okruzi)				
5, tj. 7 organizacijskih jedinica gradske policije				

Izvor: Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“, 354, 370 ; *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 118 ; Krunoslav Mikulan, *Povijest policije u Hrvatskoj, Knjiga 1*, Tonimir: Varaždinske toplice, 2003., 163 ; „Komad I., Broj 1., Naredba kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove od 24. prosinca 1913. broj 89.415. o službenim imenima upravnih i poreznih općina te prebivališta u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju. Godina 1914. (*KOMAD I.–XIX. BROJ 1.–131.), Zagreb, 1915., 75 ; “Zakon ob ustroju gradskih občinah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, br. 34., 219–252, 223“, u: *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Godina 1895., (KOMAD I.–XXI. BROJ 1. – 90.), Zagreb, 1895., 225–226.

Organizacija prikazana u tablici vrijedila je tijekom i nakon Prvog svjetskog rata. Ustrojstvo katastarskih i poreznih općina nije mijenjano. Navedena tri izborništva bila su ustrojena prema poreznom, tj. imovinskom cenzusu – iznosu izravno plaćenog poreza. Od ukupnog broja izbornika, njih 50, nakon izbora sastavljano je gradsko zastupstvo i biran je gradonačelnik.[96] Treba napomenuti da se razlikovao postupak izbora za gradsko zastupstvo od izbora za sabor Trojedne Kraljevine. Biračko pravo u Banskoj Hrvatskoj bilo je isto tako ograničeno poreznim cenzusom na punoljetne muškarce koji su plaćali određene iznose izravnog poreza.[97] Tijekom banovanja Dragutina (Károlya) Khuen Héderváry na snagu je stupio izborni red za cijelu Bansku Hrvatsku, ali je smanjen broj izbornih kotareva.[98] Pravo biranja tada je imalo svega 42.000 birača, a nakon izborne reforme bana Nikole Tomašića broj izbornih kotareva ostao je isti, ali se smanjenjem poreznog cenzusa broj birača povećao na 190.000.[99] Za sabor su, uz viriliste bili birani zastupnici, po jedan iz svakog izbornog kotara.[100]

Organizacija pojedinih dijelova gradske uprave, primjerice četiri zdravstvena okruga, također nije izmijenjena,[101] a promjena nadležnosti nad Gradskom redarstvenom stražom (gradskom policijom) dogodila se 1908. tj. 1909. godine, kada je gradska policija izuzeta iz gradskog poglavarstva te je prešla u nadležnost Unutarnjeg odjela Zemaljske vlade.[102] Najvjerojatnije u godinama neposredno prije izbijanja Prvog svjetskog rata povećan je broj redarstvenih okruga – policijskih postaja u gradu. O organizaciji i djelovanju gradske uprave te o problemima u radu policijsko-redarstvenih službi u Zagrebu tijekom Velikog rata biti će riječi kasnije u doktorskom radu.

---

[96] "Komad IX, Broj 34., Zakon ob ustroju gradskih občinah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji", 223, u: *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Godina 1895., (KOMAD I. – XXI. BROJ 1. – 90.), Zagreb, 1895., 225–226.

[97] Hodimir Sirotković, „Ustavni položaj i organizacija rada Sabora kraljevine Hrvatske i Slavonije u građanskom razdoblju njegova djelovanja (1848-1918)", *Rad JAZU*, knj. XX, 1981, 47.

[98] Isto, 55. Izborni red za cijelo područje Banske Hrvatske proglašeno je nakon ujedinjenja Banske Hrvatske i Vojne Krajine.

[99] Ivan Bulić, „Politika Hrvatsko-srpske koalicije uoči Prvoga svjetskog rata 1907.-1913.", *ČSP* 44 (2012), 2, na str. 449, bilj. 114.

[100] Hodimir Sirotković, „Ustavni položaj i organizacija", 47.

[101] *Zagreb godine 1913.–1918. Izvještaj gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kralj. glavnoga grada Zagreba,* Knjigotiskara braća Kralj: Zagreb, 1927. (dalje: *Izvještaj gradskog poglavarstva*), 118.

[102] *Policija grada Zagreba*, Biblioteka savremena policija, sv. 1, Zagreb, [1933.], 23.

Ranije opisani prostor Zagreba do 1914./18. godine može se podijeliti na više područja. Prvo područje su stari dijelovi grada (Gradec, Kaptol, Nova Ves) te novi, projektirani prostor grada (Donji grad) koje se nalazilo od Domobranske vojarne u Ilici i Rudolfovih vojarni na zapadu, do današnje Draškovićeve ulice na istoku. Sjeverna odrednica bio je Cmrok, a južna željeznička pruga. Drugo područje se nastavlja od opisanih istočnih i zapadnih granica, prema Črnomercu i Maksimiru, međutim to područje nije bilo izrazito urbanizirano do izbijanja Prvog svjetskog rata, niti je imalo u potpunosti izgrađenu infrastrukturu.

Treće područje bila je gradska periferija: Borongaj, Žitnjak, Lašćina, Petruševec, Vukomerec i Jurjevac,[103] potom Trešnjevka i Trnje. Ova naselja pored Zagreba nisu još tada bila urbanizirana niti su imala priključke na gradsku infrastrukturu. Željeznička pruga odijelila je urbanizirani, moderni grad od periferije uz čiji se rub smjestila industrija te naselili radnici koji su izgrađivali bespravne stambene objekte.[104] Katastarsku izmjeru grada Zagreba proveo je od 1909. do 1914. godine *Mjernički odjel Građevnog odsjeka* Gradskog poglavarstva. Navedeni planovi pokazuju zatečeno stanje u gradu i periferiji tijekom spomenutih godina. Planovi su 1915. godine tiskani u Budimpešti na ukupno 157 karata područja grada i okolice,[105] a danas se čuvaju u fundusu *Državnog arhiva u Zagrebu* u Kartografskoj zbirci.[106] Na području Trnja uočavaju se Strojarska, Paromlinska, Miramarska, Trnjanska i Cvjetna cesta, a vidljiva je i njihova nepravilna trasa.[107] Iznimku među periferijskim naseljima predstavlja Trešnjevka čiji je sjeverni dio od Samoborske ceste[108] do Tratinske ulice projektirao M. Lenuci 1913. godine.[109] Međutim, nameće se pitanje koliko je taj plan

[103] Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“, 354. Na str. 366 autori navode da je Jurjevac drugi naziv za Maksimir.

[104] Mira Kolar-Dimitrijević, „Socijalni slojevi i uvjeti života u južnom dijelu Zagreba u međuratnom razdoblju (1918.–1941.)“, *Hrvatske vode*, 18 (2010), 73, 223–224.

[105] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 193.

[106] HR–DAZG–869, (Kartografska zbirka, Serija Katastralne karte, Grad Zagreb).

[107] HR–DAZG–869, Serija Katastralne karte, 3439, „1:1000 – Zagreb, Cvijetna cesta, Savska cesta“ ; 3440, „1:1000 – Zagreb, Miramarska cesta“ ; 3443, „1:1000 – Zagreb, Paromlinska cesta, Trnjanska cesta, Strojarska cesta“ ; 3460, „1:1000 – Zagreb, Paromlinska cesta, Trnjanska cesta“ ; 3464., „1:1000 – Zagreb, Kruge“.

[108] HR-DAZG-869, (Kartografska zbirka, Serija planovi gradova), 2664.–I.A/4 plan grada iz 1911. godine. Iz plana je vidljivo preklapanje trase Samoborske ceste i današnje ulice Božidara Adžije.

[109] Eugen Franković, *Lenuci Zagrebu, Urbanističko planiranje Zagreba od 1892. do 1914.*,15-16.

proveden u stvarnosti prije izbijanja rata. Naime, 1915. godine u članku „S Tratinske ceste“ navodi se zapuštenost ulice.[110]

Izvan područja gradske općine, u zagrebačkom kotaru, nalazila su se sela: na zapadu Kustošija, Stenjevec, Vrapče, Podsused, Mikulići, na jugu Remetinec, Hrvatski Leskovac, Sveta Klara, Čehi, Brezovica, a na sjeveru, na padinama Medvednice sela zagrebačkog prigorja Gračani, Šestine, Remete, Čučerje, Markuševec, Granešina. Stanovništvo spomenutih naselja i prije Velikog rata je, zbog posla gravitiralo prema Zagrebu.[111] Te dnevne migracije intenziviraju se tijekom rata, čime povezanost Zagreba i okolnih naselja dolazi do velikog izražaja. Naime, tijekom rata građanima je postajalo sve teže kupovati namirnice te su seljaci donosili hranu u grad i, iako ponekad ilegalno, izravno je prodavali građanima[112] ili su pak mijenjali hranu za iskaznice gradske aprovizacije[113] kako bi mogli nabaviti potrepštine koje nije bilo moguće kupiti na selu. Važnost opskrbe grada s područja općine Šestine postala je izražena u tolikoj mjeri da je poglavarstvo općine podnijelo molbu gradskom poglavarstvu da se ukine maltarina.[114]

ZAGREBAČKA PRIVREDA DO 1914. GODINE

Ujedinjenje područja Zagreba u jedinstvenu upravnu cjelinu uzrokovalo je jačanje privrednih aktivnosti. Godine 1859. ukidaju se cehovska udruženja obrtnika, čime je došlo do porasta broja obrtnika u gradu. Zbog priključenja na željezničku infrastrukturu Zagreb je „postao važan tranzitni centar.“[115] M. Kolar-Dimitrijević navodi mišljenje S. Žuljića prema kojemu je 1870. godine Zagreb „prestao biti lokalni obrtničko-trgovački centar i postao jedno od

[110] „S Tratinske ceste“, *Jutarnji list* (dalje *JL*), br. 1169, 29. lipnja 1915., 5.

[111] O selima zagrebačkog prigorja, Gračanima i Remetama te njihovom stanovništvu opširnije vidi u: Domagoj Novosel, *Gračanska kronika*, Zagreb: Župa Gračani, 2008.

[112] „Kako nastaje u Zagrebu skupoća“, *JL*, br. 1321, 24. studenoga 1915., 4.

[113] „Zloporabe s kartama za kruh i brašno“, *JL*, br. 1562, 26. srpnja 1916., 6.

[114] „Općina Šestine i grad Zagreb“, *JL*, br. 1773, 18. veljače 1917., 5 ; U članku je navedeno da je molbu gradski samoupravni odbor odbio, međutim o navedenoj odluci trebalo se očitovati i gradsko zastupstvo. Nepotpisani autor članka naveo je slijedeće: „Šestinčani mnogo toga donose za opskrbu Zagreba, pa uvažavajući ova izvanredna vremena, trebalo bi im se sa strane grada u mnogočemu ići na ruku.“

[115] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 11.

važnijih žarišta gospodarskog razvitka čitave države.“[116] Autori navode razmišljanje prema kojemu je privredni značaj Zagreba proširen s njegove šire okolice na područje cijele Banske Hrvatske.

Do 1910. godine u Zagrebu je djelovalo više od 2900 radionica obrtnog i industrijskog karaktera i 79 „većih poduzeća.“[117] Broj obrtničkih radionica pokazuje ulogu obrtnika kao pokretača zagrebačke privrede. Uz proizvodne obrte u gradu je radio i čitav niz uslužnih obrta. Uz djelovanje u privredi obrtnici su imali i veliki značaj u društvenom životu grada.[118]

Zagrebačka industrija do 1918. godine bila je u tranzicijskoj fazi iz obrta u industriju.[119] Proizvodnja industrijskih poduzeća bila je usmjerena u različite grane – prehrambenu, tekstilnu, kožarsku, metalnu. Industrijski su pogoni, kako je ranije spomenuto, građeni na rubnim dijelovima grada, uz željezničku prugu.[120] Neka poduzeća osnovana do 1914. godine bila su primjerice Zagrebačka pivovara vlasnika Samuela Davida Alexandera,[121] Prva hrvatska tvornica gospodarskih strojeva i ljevaonica željeza u vlasništvu Radoslava Eisenhuta,[122] Tvornica kave Franck,[123] Mostner i dr. (Penkala), Tvornica cigaretnog papira Matije Freundta.

Prema popisu stanovništva iz 1910. godine 33.9 % stanovništva radilo je u industriji i obrtu.[124] Podatke o broju poduzeća na području grada, godinu dana prije izbijanja Prvog svjetskog rata, donosi *Hrvatski kompas, Financijalni ljetopis,* objavljen 1913. godine u

[116] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 12.

[117] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 12.

[118] Mira Kolar-Dimitrijević, *Obrtništvo Zagreba, 650 godina tradicije i 120 godina organiziranog obrta,* Udruženje obrtnika grada Zagreba: Zagreb, 2005., 42-45.

[119] Dragutin Feletar, „Razvojna razdoblja industrije Zagreba“, *Geografski horizont,* 40 (1994), 2., 101.

[120] Mira Kolar-Dimitrijević, „Socijalni slojevi i uvjeti života“, 224.

[121] Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi, Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Leykam International: Zagreb, 2007., 241.

[122] Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi*, 252.

[123] Mira Kolar-Dimitrijević, „Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda Franck do 1945. godine, U povodu stogodišnjice“, *ČSP* 24 (1992), 2, 169-192.

[124] Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća, (socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890. – 1914.),* Školska knjiga: Stvarnost: Zagreb, 1991., 148.

Zagrebu.[125] Prema tom izvoru u gradu su djelovala 53 industrijska poduzeća i 52 zadruge obrtnika.[126]

Uz obrte i industriju u Zagrebu su, kao značajna grana privrede, poslovale banke, njih 25 te 31 osiguravajuće društvo. [127] Uz podružnicu središnje banke, Austro-Ugarske banke, u Zagrebu su se nalazila sjedišta ukupno 21 domaće banke i novčanih zavoda te podružnice tri banke, od kojih je jedna bila strana - austrijska.[128] Osim „Croatie, osiguravajuće zadruge", koja je u Zagrebu imala sjedište, druga društva za osiguranje bila su u stranom vlasništvu te su u Zagrebu imala svoja predstavništva. U popisu su navedena uz austrijske, ugarske i britanske, po jedna bosansko-hercegovačka, francuska, nizozemska, talijanska te američka osiguravajuća kuća.[129]

RAZVOJ GRADSKE INFRASTRUKTURE DO POČETKA PRVOG SVJETSKOG RATA

Usporedno s urbanističkim i privrednim razvojem grada Zagreba odvijao se i razvoj gradske - komunalne infrastrukture. Od 60-ih godina 19. stoljeća započinje osnivanje komunalnih poduzeća i izgradnja tada najmodernije infrastrukture: plinske, vodovodne i kanalizacijske mreže, izgradnja sustava javnog prijevoza te u konačnici uvođenje električne energije.

Gradska plinara

Početak razvoja moderne gradske infrastrukture započinje 1860.-om godinom, kada je Gradsko poglavarstvo donijelo odluku o izgradnji plinske javne rasvjete. Dvije godine kasnije gradsko je zastupstvo odobrilo sklapanje ugovora s Ludwigom Augustom Riedingerom o izgradnji plinare, plinske opskrbne mreže i postavljanju javne rasvjete. Poduzetniku je

[125] *Hrvatski kompas*.

[126] *Hrvatski kompas*, V.-XIII.

[127] Isto, V.-XIII ; Iako je izdanje tiskano 1913. godine u popisu nije navedena Gradska štedionica ; Prema Mira Kolar-Dimitrijević, „Gradske štedionice u Hrvatskoj od 1895. do 1941. godine", u: *Zbornik Mirjane Gross, u povodu 75 rođendana*, Zagreb, 1999., na str. 289-290 autorica navodi da je zagrebačka Gradska štedionica osnovana i počela s radom 1913. godine.

[128] Isto, II.

[129] Isto, XI-XII.

ustupljena parcela na uglu današnje Gundulićeve i Hebrangove ulice, a tvornica plina započela je s isporukom već 1863. godine. Deset godina kasnije, vlasnik Plinare postaje „Zagrebačko plinarsko društvo.“[130] Plinska opskrbna mreža i tvornica plina stalno su dograđivane, rastao je broj korisnika i svjetiljki javne rasvjete. Na prijelazu stoljeća, „Zagrebačkom plinarskom društvu“ istekao je ugovor o koncesiji te je grad u ljeto 1900.-te postao vlasnik plinare.[131] Zbog urbanističkog razvoja grada Zagreba, proizvodni pogon Plinare *zatekao* se u središtu grada te je gradska uprava pristupila izgradnji novog pogona na tadašnjem rubu grada, na Radničkoj cesti.[132] Novi proizvodni pogon, projekt Dionisa Sunka, započeo je s radom 1911. godine.[133] Do izbijanja rata 1914. godine plinska je mreža dosegla 51 kilometar.[134] Proizvodnja i potrošnja gradskog plina stalno je rasla: 1873. godine iznosila je približno 370.000 m³, a prve ratne godine doseže količinu od približno 3,5 milijuna m³.[135] Plin se kao energent najviše koristio za rasvjetu ulica, potom u industriji i obrtu ali i u kućanstvima. U godinama prije izbijanja Prvog svjetskog rata u kućanstvima se smanjivalo korištenje plina za rasvjetu, a povećavalo korištenje plina za kuhanje.[136] Stoga je najvjerojatnije dana 26. i. 27. svibnja 1914. godine „uprava gradske plinare“ organizirala „praktično predavanje“ i izložbu plinskih uređaja u prostorijama *Više djevojačke škole* kako bi ukazala na mogućnosti pripreme hrane na plinskim uređajima. Posjetitelji su mogli degustirati razna jela kako bi se uvjerili u kvalitetu tako pripremljene hrane, ali i činjenice da je kuhanje na plinu bilo najjeftinije.[137]

Gradski vodovod

[130] Marino Manin, Željka Pinjuh-Čorić, *150 godina zagrebačke plinare*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Gradska plinara 2012., 26–28.

[131] Marino Manin, Željka Pinjuh-Čorić, *150 godina zagrebačke plinare*, 28–29.

[132] Isto, 31.

[133] Stjepan Crneković, „Zagrebačka plinara prigodom 70-godišnjice“, u: *1862-1932 Plinara općine slob. i kr. glavnog grada Zagreba*, Zagreb [1932.], 20.

[134] Emerik Rožić, „Plinovodna mreža zagrebačke plinare“, u: „1862-1932, Plinara općine slob. i kr. glavnog grada Zagreba“, Zagreb, [1932.], 49.

[135] Stjepan Crneković, „Zagrebačka plinara prigodom 70-godišnjice“, 24.

[136] Marino Manin, Željka Pinjuh-Čorić, *150 godina zagrebačke plinare*, 94.

[137] „Predavanje o važnosti i uporabi plina u kućanstvu.“, *JL*, br. 668, 20. svibnja 1914., 4 ; *Viša djevojačka škola* nalazila se u Draškovićevoj ulici, a danas se u toj zgradi nalazi Zavod za traumatologiju.

Stanovništvo zagrebačkog područja do 18. se stoljeća opskrbljivalo vodom iz mnogobrojnih vrela, po dvorištima su kopani bunari, a na Gradecu i Kaptolu nalazili su se i javni zdenci. Spomenuti izvori vode, vrela, znali su presušiti i iz tog razloga već tijekom 18. stoljeća nastaje prvo promišljanje/projekt izgradnje vodovoda od Medvednice (Kraljičinog zdenca) do područja Zagreba.[138]

Godine 1873. grad je raspisao natječaj za izgradnju vodoopskrbne mreže, a iduće godine uočeni su problemi nedovoljnih količina pitke vode iz sljemenskih vrela. Pema mišljenju inženjera Johna Lawsona pitku vodu trebalo se crpiti iz rijeke Save.[139] U konačnici je prevladalo mišljenje da vodu treba crpiti s područja jugozapadne gradske periferije tzv. „savske nizine.“[140] Zbog problema s ponuđačima radova, gradsko zastupstvo odlučilo je izgraditi vodoopskrbnu mrežu na potpuni trošak grada. Građevinski radovi započeli su 1876. godine, a vodovod je započeo s radom dvije godine kasnije, 1878.[141] Na prvu vodoopskrbnu mrežu, kapaciteta 53.2 l/s bilo je spojeno 11.150 stanovnika.[142] Tehnički, voda je crpljena iz bunara pomoću dva parna stroja te pod pritiskom puštana u vodoopskrbnu mrežu. Za kvalitetniju opskrbu korisnika u višim dijelovima grada izgrađen je i spremnik vode u Jurjevskoj ulici.[143] Nešto drugačije podatke donosi šapirografirana publikacija *Vodovod općine grada Zagreba 1878-1938*. Prema izvoru prve godine rada na vodoopskrbnu mrežu bilo je spojeno tek 5.700 stanovnika, a 1914. godine broj korisnika narastao je na 64.818. Opskrbna mreža je s približno 17,5 km 1878. godine narasla na 92,5 km.[144] Iz spomenutih podataka vidi se stalan porast korisnika i izgradnja infrastrukture, a promjena za korisnike uvedena je 1913. godine kada su službeno u uporabu uvedeni vodomjeri.[145] Uz izgradnju vodovodne infrastrukture izgrađivan je jednako važan sustav odvodnje. Izgradnjom kanalizacijske infrastrukture za otpadne i oborinske vode poboljšavani su higijenski uvjeti u

[138] *Vodoopskrba grada Zagreba 1878-1998.*, (ur. Vesna Dovranić), Zagreb: Vodoopskrba i odvodnja, 1998., 7–9.

[139] Isto, 10.

[140] *Vodovod općine grada Zagreba 1878-1938.*, Zagreb, 1938., 9.

[141] *Vodoopskrba grada Zagreba*, 11–13.

[142] Isto, 28–29.

[143] *Vodovod općine grada Zagreba*, 15.

[144] Isto, Tabela I.

[145] Isto, 20.

gradu. Kanalizacijske cijevi bile su polagane prema rasteru ulica te su se spajale u glavni odvodni kanal koji se nalazio kod pogona *Plinare* na Radničkoj cesti. Završetak podzemne odvodne mreže bio je u biti spojen na potok Medveščak, koji od Radničke ceste nije bio natkriven, a završavao je u rijeci Savi.[146]

Javni prijevoz

Javni prijevoz u Zagrebu organiziran je 1891. godine kada je u promet pušten konjski tramvaj.[147] Trase prometovanja konjskog tramvaja bile su ispočetka skromne: *prvi* tramvaji kretali su se prugama postavljenima od Vodovodne ulice na zapadu do Maksimira na istoku. Uz navedenu trasu bile su još izgrađene sljedeće pruge: od Državnog kolodvora do Trga bana Josipa Jelačića, potom od križanja Frankopanske i Ilice na jug do Savskog mosta, te pruga od križanja Kolodvorske ceste (danas Ulice Republike Austrije) do Južnog (danas Zapadnog kolodvora).[148]

Daljnji napredak razvoja javnog prijevoza dogodio se 1910. godine kada je tramvaj elektrificiran.[149] Pregovori oko elektrifikacije započeli su još 1907. godine te su nakon niza komplikacija gradska uprava i „Tramvajsko društvo" postigli dogovor za izvođenje radova na elektrifikaciji i proširenju mreže. Radove je izvelo belgijsko poduzeće „Compagnie Mutuelle de Tramways," koje je i dobilo koncesiju na upravljanje zagrebačkim javnim prijevozom u trajanju od 10 godina.[150] Iako je elektrifikacija tramvaja u to doba predstavljala korak prema najmodernijoj usluzi radovi nisu bili izvedeni najkvalitetnije što je u svojem *Dnevniku* opisao Milan Grlović:

„Pošao sam s Jelkom, [Grlovićeva kći, op. a.] da vidimo, kako grade naš električni tramvaj. To je prava sramota, kao na selu. Zabijaju ogromne drvene grbave stupove na ulici, koji će

[146] „Čišćenje odvodnog kanala", *Narodne novine* (dalje *NN*), br. 209, 13. rujna 1917., 4.

[147] *105 godina, Zagrebački električni tramvaj*, (ur.) Vlado Šobota, ZET : Zagreb, 1996., 7.

[148] Goran Kekić, *120 godina Zagrebačkog električnog tramvaja, 1891.–2011.*, Zagrebački holding, Podružnica ZET : Zagreb, 2011., 98.

[149] Dražen Bijelić, Željko Halambek, *Tramvaj u Zagrebu, Trams in Zagreb 1891-2011.*, Udruga vozača i automehaničara ZET-a: Zagreb, 2012., 21.

[150] Goran Kekić, *120 godina Zagrebačkog električnog tramvaja*, 18.

držati munjevnu žicu. A kako je Ilica grbava i uzka, izgleda to kao pravo ruglo.. No to je samo u Zagrebu moguće.“[151]

Šine konjskog tramvaja bile su proširene na jedan metar širine,[152] a mreža pruga bila je nadograđena – električni tramvaj prometovao je i od Trga bana Jelačića Novom Vesi do Mirogoja te od Južnog kolodvora današnjim *Zelenim valom* preko Draškovićeve do Vlaške ulice.[153] Prometovalo je ukupno 35 električnih tramvajskih vozila žute boje izrađenih u budimpeštanskom poduzeću *Ganz*.[154] Prometne linije nisu bile označene brojevima, već bojama.[155]

Elektrifikacija Zagreba

Još tijekom 80-ih godina 19. stoljeća u pojedinim zagrebačkim institucijama i poduzećima bila je uvedena električna energija; primjerice u Paromlinu i Građanskoj streljani.[156] Električnu rasvjetu imalo je i Kr. zem. kazalište (danas Hrvatsko narodno kazalište) koje je imalo vlastitu električnu centralu u zgradi društva Sokol.[157] Uvođenje električne energije u navedenim slučajevima bila je privatna investicija, investitori su imali vlastite izvore struje, dok ostali građani ili poduzeća nisu imali mogućnosti prikapčanja na ikakvu javnu električnu mrežu.

Rasprave o izgradnji električne mreže u gradu Zagrebu započele su u gradskom zastupstvu u osmom desetljeću 19. stoljeća, a tek 1905. godine u zastupstvu je osnovan odbor koji je trebao proučiti uvjete za raspisivanje natječaja za izgradnju elektrane.[158] Iduće godine započela je izgradnja električne centrale i postavljanje kablova po gradu i istovremeno su „Gradskoj

[151] NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R 4612 (1910–1) (XII), Milan Grlović, Moj dnevnik za vrieme od 1. siečnja 1910. do 30. travnja 1910. Knjiga trinaesta. (Potpis Milana Grlovića), str. 43, br. 68, zapis od 9. ožujka 1910. godine u Zagrebu.

[152] Dražen Bijelić, Željko Halambek, *Tramvaj u Zagrebu*, 20.

[153] Goran Kekić, *120 godina Zagrebačkog električnog tramvaja*, 98.

[154] *Tramvaj u gradu Zagrebu 1891.–2001.*, 15, 20.

[155] „Malo statistike o tramwaju“, *JL*, br. 1085, 8. travnja 1915., 5.

[156] *Svjetlo u Zagrebu, 90 godina Elektre Zagreb 1907.–1997.*, (ur.) Jozo Šuste, HEP : Zagreb, 1997., 11.

[157] HR-HDA-907, 5/215, dopis uprave kr. zem. kazališta u Zagrebu Odjelu za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade o šteti u centrali kazališta smještenoj u suterenu zgrade društva *Hrvatski Sokol*, nastaloj smještanjem vojnika u spomenuti objekt. Zagreb, 1. prosinca 1914. godine.

[158] *Svjetlo u Zagrebu*, 11-14.

munjari“ pristizali prvi zahtjevi za električne priključke.[159] Pogon „Munjare“ nalazio se u Vodovodnoj ulici.[160]

Javna električna rasvjeta uključena je u listopadu 1907. godine,[161] a do izbijanja Prvog svjetskog rata porasla je proizvodnja struje, povećao se broj korisnika, a opskrbna mreža bila je proširena.[162] Elektrifikacija grada Zagreba bila je najmoderniji infrastrukturni zahvat koji je omogućio potpuno suvremeno poslovanje poduzećima i moderan način života građana, ali isto tako stvoren je i uvjet za nadogradnju sustava javnog prijevoza.

Urbanistički, infrastrukturno i gospodarski, Zagreb se od polovice 19. stoljeća do 1914. godine pretvorio u potpuno moderan grad. Spomenuta gradska poduzeća koja su upravljala gradskom infrastrukturom bilježila su stalan porast korisnika usluga. Međutim, Prvi svjetski rat, posredno je usporio urbanistički razvoj grada. Istovremeno, utjecaj rata vidljiv je i u zaustavljanju modernizacije grada nemogućnošću ulaganja u nastavak dogradnje prijeratne infrastrukture.

Gradska, ali i ostala zagrebačka poduzeća našla su se tijekom rata u mnogobrojnim poslovnim problemima uzrokovanim gospodarskom krizom. Posljedica je bila pad kvalitete pružene usluge, što su građani najviše osjetili.

Nagli razvoj grada uvjetovao je i naglo povećanje broja stanovnika do izbijanja Prvog svjetskog rata. Broj stanovnika 1910.-e godine je poznat, a postoje i procjene za prvu ratnu godinu. Međutim, točan broj stanovnika grada tijekom rata danas nije poznat jer se podaci razlikuju. Ipak, svi dostupni podaci ukazuju na porast broja stanovnika, što se može pripisati trgovačkoj, obrtnoj, industrijskoj ulozi Zagreba, ali i priljevu evakuiraca/izbjeglica tijekom Velikog rata.

[159] *Svjetlo u Zagrebu*, 17.

[160] *Svjetlo u Zagrebu*, 33. Pogon Vodovoda i Elektre bio je zajednički.

[161] *Svjetlo u Zagrebu*, 19. Usp. Franjo Buntak, „Zagreb u tisuću devet stotina“, 270-271.

[162] *Svjetlo u Zagrebu*, 19–21.

STANOVNIŠTVO ZAGREBA OD 1850.-ih DO 1914. (1918.) GODINE

Broj stanovnika slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba je od 1850. godine bio u stalnom porastu. Podaci o broju stanovnika potječu od popisa stanovništva koji su se održavali od 1857. godine, a danas su dostupni na mrežnim stranicama *Državnog zavoda za statistiku*.[163] Brojčani podaci korišteni za istraživanje obuhvaćaju razdoblje od 1857. do 1921. godine i prikazani su u sljedećem grafikonu.

GRAFIKON br. 1.

Broj stanovnika grada Zagreba od 1857. do 1921. godine.

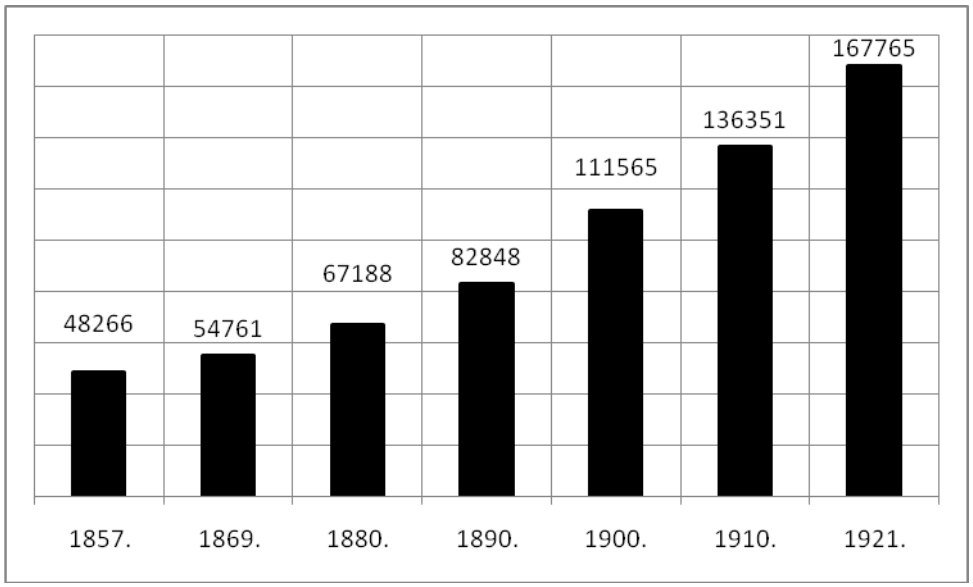

Izvor : www.dzs.hr, pristupljeno dana 24. srpnja 2016. godine, oznaka preuzete tablice: Tab3_21. U tabličnom pregledu navedeni su podaci po zagrebačkim općinama od 1857. do 2001. godine.

Osnovica istraživanja/komentiranja kretanja broja stanovnika za ovaj doktorski rad popis je iz 1910. godine, posljednji provedeni popis stanovništva izrađen u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Tada skupljeni i obrađeni podaci često su kasnije korišteni. Primjerice, Božena Vranješ Šoljan u monografiji *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*[164] navodi podatak

[163] http:/www.dzs.hr, pristupljeno dana 24. srpnja 2016. godine, oznaka preuzete tablice: Tab3_21. U tabličnom pregledu navedeni su podaci po zagrebačkim općinama od 1857. do 2001. godine.

[164] Božena Vranješ Šoljan, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća, (socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890.–1914.),* Školska knjiga: Stvarnost: Zagreb, 1991.

od 79.038 stanovnika,[165] a u prilogu „Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881. –1918.)“, navodi broj od 74.703 stanovnika grada Zagreba iste godine.[166] Mira Kolar-Dimitrijević u monografiji *Radni slojevi Zagreba 1918.-1931.* navodi da je Zagreb 1910. godine brojao 79.038 stanovnika.[167] Nadalje, Josip Gorničić Brdovački u knjizi *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine*[168] navodi da je 1910. godine Zagreb imao 79.000 stanovnika.[169] A prema *Izvještaju gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kralj. glavnoga grada Zagreba*[170] navedeno je 80.000 stanovnika u Zagrebu 1910. godine.[171]

U studiji *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991.*, podaci o broju stanovnika navedeni su u dvije zasebne tablice, izrađene za „Grad Zagreb“ te „Naselje Zagreb.“[172] Za godinu 1910. u gradu je navedeno 217.379 stanovnika, a u naselju iste godine 107.604.[173] Brojke su strukturirane prema nacionalnosti i vjeroispovijesti,[174] a autori navode, za suvremeno razdoblje; „Narodnosnim sastavom Hrvatska je nalik na većinu europskih država. Bitna su obilježja: jedan narod zastupljen je većinski, a ostalo stanovništvo sastoji se od narodnih zajednica ili manjina.“[175] Proučavanjem podataka navedenih u studiji, ali i primjerice *Šematizama zagrebačke nadbiskupije* iz razdoblja Prvog svjetskog rata uočava se točnost ovih navoda.

---

[165] Božena Vranješ Šoljan, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske*, 147. Do ukupnog broja došlo se zbrojem stavki.

[166] Božena Vranješ-Šoljan, „Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.–1918.)“, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, (ur.) Ivo Goldstein, Školska knjiga: Zagreb, 1996., 111.

[167] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 18.

[168] Josip Gorničić Brdovački, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine*, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, JAZU : Zagreb, 1952.

[169] Isto, V.

[170] *Zagreb godine 1913-1918., Izvještaj gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kralj. glavnoga grada Zagreba.*, Zagreb, Knjigotiskara braća Kralj,1927.

[171] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 101.

[172] *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880–1991., Po naseljima, Knjiga 1.*, prir. Jakov Gelo, Ivan Crkvenčić, Mladen Klemenčić, (ur.) Jasna Crkvenčić-Bojić, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske: Zagreb, 1998., 3.

[173] *Narodnosni i vjerski sastav 1.*, 3.

[174] *Narodnosni i vjerski sastav 1.*, 3., za godinu 1910. navedene su sljedeće nacionalnosti te vjeroispovijesti: „Hrvati“ (većina), potom njemačka, mađarska, srpska, slovenska, češka, talijanska, židovska manjina, slovačka te rusinska i ukrajinska manjina. Posebnu rubriku čini skupina „Ostali i nepoznato“.

[175] *Narodnosni i vjerski sastav 1*, XV.

Uočava se da broj stanovništva navođen u literaturi, iako temeljen na popisima stanovništva nije ujednačen. Razlozi odstupanja su višestruki. Razlike u broju popisanih osoba nastale su jer su stanovništvo popisivali i Zemaljska vlada i Gradsko poglavarstvo, ali može se pretpostaviti da se navedeni brojevi odnose na stanovništvo unutar gradskih međa, tj. područja onodobne gradske općine.[176] Suvremenije analiziranje podataka rađeno je prema *današnjem* administrativnom ustrojstvu. U uvodnom dijelu studije *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske…* navedeno je da su „…podaci teritorijalno svedeni na mrežu naselja koja je vrijedila …. 1991. godine (kritični trenutak 31. ožujka 1991.), a naselja su razvrstana po općinama u skladu s političko-teritorijalnim ustrojem važećim na isti dan.“[177] Podaci o broju stanovnika koji se danas mogu preuzeti na mrežnim stranicama *Državnog zavoda za statistiku* odnose se pak na cjelokupno današnje područje grada Zagreba.[178]

B. Vranješ Šoljan izradila je ranije spomenutu studiju sastava stanovništva gradova Banske Hrvatske za razdoblje od 1890. do 1914. godine. U opsežnoj studiji autorica je analizirala podatke broja stanovnika gradova Banske Hrvatske, time i slobodnog i kraljevskog grada Zagreba. Analiziran je sastav stanovništva prema zaposlenjima u pojedinim granama privrede. U tabličnom prikazu za 1910. godinu navodi ranije spomenuti broj od 79.038 ljudi. Broj se najvjerojatnije odnosi na radno sposobno stanovništvo te je također razrađen u postotke prema granama privrede u kojima su popisani pojedinci bili zaposleni.[179] Nadalje, u zasebnom grafičkom prikazu autorica navodi djelatnosti u postocima u kojima je stanovništvo Zagreba 1910. godine bilo zaposleno.[180]

[176] Područje slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba tada se protezalo od Črnomerca do Maksimira, te od Ksavera-Mlinova do sjeverne savske obale. U grad su spadala i tadašnja sela: Horvati, Knežija, Žitnjak, Naselak/Pešćenica, Borongaj.

[177] *Narodnosni i vjerski sastav 1.*, IX. Podaci za „Grad Zagreb“ i „Naselje Zagreb“ navedeni su na str. 3., a podaci za ostala zagrebačka naselja navedeni su od 4. do 161. stranice.

[178] Prilikom traženja podataka na mrežnim stranicama Državnog zavoda za statistiku u izborniku su navedene sve današnje općine grada Zagreba. Granice grada Zagreba danas se uglavnom podudaraju s granicama onodobnog zagrebačkog kotara.

[179] Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske*, 147.

[180] Isto, 148.

TABLICA br. 2

Popisane djelatnosti i postotak zaposlenih u Zagrebu 1910. godine

DJELATNOST	POSTOTAK
obrt i industrija	33.9
poljoprivreda	6.9
slobodna zanimanja i javna služba	20.6
trgovina, novčarstvo, promet	19.2
nadničari ili posluga	6.6
ostalo	12.8

Izvor: B. Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske*, 148

Iz navedenih i analiziranih podataka autorica zaključuje da je takva struktura zapošljavanja stanovništva u Zagrebu bila posljedica funkcije glavnog grada. Stoga je većinu prihoda stanovništvo ostvarivalo u industriji i obrtu, novčarstvu i trgovini te prometu[181] i navodi „da se u Zagrebu na početku 20. stoljeća pa do Prvoga svjetskog rata odvijao intenzivan proces industrijalizacije i urbanizacije.“[182] Ekonomska struktura stanovništva i razvoj industrije grada Zagreba do 1914. godine slična je s drugim gradovima Banske Hrvatske koji su imali status slobodnih kraljevskih gradova,[183] ali Monarhije koji nisu bili glavni gradovi.[184]

Autoričin zaključak potvrđuju i novinski članci iz razdoblja Velikog rata koji izvještavaju o problemima opskrbe stanovništva grada hranom koje je uzrokovala gospodarska kriza izazvana ratom. Zbog velike uloge obrta, industrije, trgovine i banaka, relativno mali broj gradskog stanovništva bavio se poljoprivredom (1910. godine niti 7%).[185] Iako je tijekom rata

[181] Isto, 148.

[182] Isto, 148.

[183] Isto, 152-154, 180-181, 192-193.

[184] Hubert Steiner, *Klagenfurt im Ersten Weltkrieg*, doktorska disertacija, Graz, 1983., 167-190 ; Martin Moll, *Die Steiermark im ersten Weltkrieg*, 15.

[185] Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske*, 148.

hrane na gradskom području bilo, manji broj poljoprivrednika gradskoj je upravi znatno otežao nabavu žitarica.[186] O manjim količinama žitarica, tj. ječma, pšenice i zobi na području grada Zagreba svjedoči i popis izrađen u kolovozu 1914. godine za potrebe rekvizicije, tj. opskrbe vojske na bojišnicama.[187] Također, prema tada važećim propisima o nabavi pojedinci – civili nastanjeni u gradu Zagrebu nisu smjeli nabavljati određene vrste hrane (tj. pšenice, kukuruza i brašna) izvan gradskog, domicilnog područja, što je dodatno onemogućavalo opskrbu.[188]

Za razdoblje od 1913. do 1917. godine postoji periodični izvor koji donosi broj stanovništva grada Zagreba: *Šematizmi zagrebačke nadbiskupije* objavljeni za 1913.,[189] 1914.,[190] 1915.,[191] i 1917.[192] godinu, a *Jutarnji list* u zadnjoj ratnoj godini donosi dva članka: „Stanovništvo Zagreba"[193] i „Stanovništvo grada Zagreba"[194] u kojima spominje okvirne brojeve stanovništva u gradu. Citirani *Izvještaj gradskog poglavarstva*, za 1914. godinu navodi procjenu od 86.000 stanovnika grada Zagreba.[195]

Podaci o broju stanovnika objavljeni u *Šematizmima zagrebačke nadbiskupije…* za navedene godine razvrstani su po tadašnjim zagrebačkim župama – Svete Marije, Svetog Petra, Svetog Ivana, Svetog Marka te od 1917. godine Svetog Blaža. Treba spomenuti da su navedene brojke u tom razdoblju obuhvatile pripadnike svih vjeroispovijesti na navedenom području, a ne samo katolike. Podaci su nadalje prikazani u sljedećem grafičkom prilogu.

---

[186] „Povoljne ponude za aprovizaciju Zagreba i okolice", *JL*, br. 1323, 26. studenoga 1915., 4.

[187] HR-HDA-78, kut. 876, sv. 6-22, Broj 5362, Broj 5640, 24. kolovoza 1914. godine. Popis je prilog dopisa gradonačelnika Janka Holjca banu Ivanu Škrlcu Lomničkom o količinama pšenice (11 t), ječma (20 t) te zobi (35.8 t) koje su ukupno imali zagrebački trgovci i vlastelinstvo zagrebačke nadbiskupije. Navedene količine gradska je uprava u kolovozu 1914. godine mogla prepustiti za opskrbu oružanih snaga.

[188] „Zabranjeno kupovanje žita izvan gradskog područja", *JL*, br. 1958, 22. kolovoza 1917., 5.

[189] *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1913.*, 61-67.

[190] *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1914.*, 61-67.

[191] *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1915.*, 61-67.

[192] *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1917.*, 62-68.

[193] L K, „Stanovništvo Zagreba", *JL*, br. 2102, 15. siječnja 1918., 4.

[194] L K, „Stanovništvo grada Zagreba", *JL*, br. 2104, 17. siječnja 1918., 5.

[195] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 116, 154.

GRAFIKON br. 2

Broj stanovnika grada Zagreba od 1913. do 1917. godine.

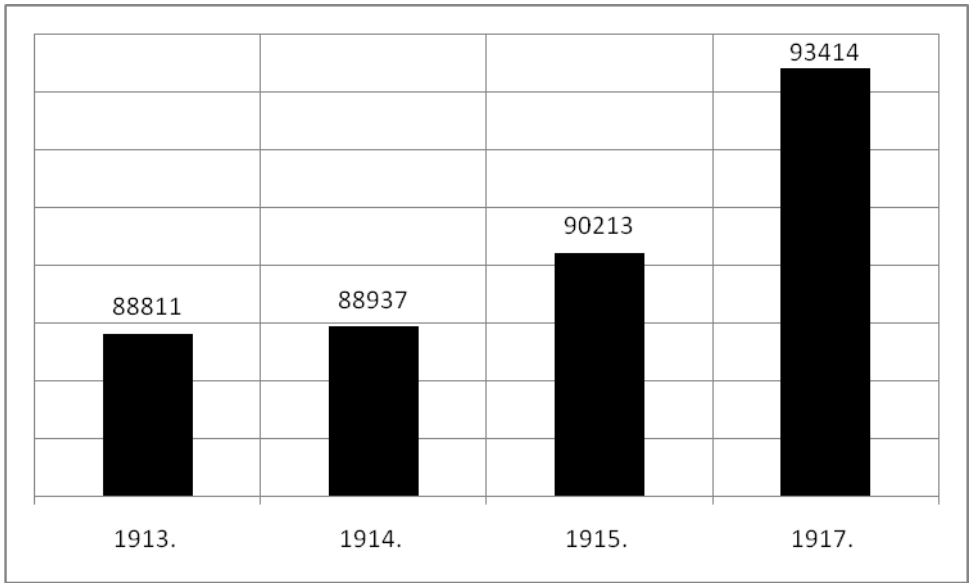

Izvor: *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1913.*, Zagreb, 1913., 65-67, *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1914.*, Zagreb, 1914., 65-67, *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1915.*, Zagreb, 1915., 65-67. *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1917.*, Zagreb, 1917., 65-68.

Za ostale župe, u tadašnjoj zagrebačkoj okolici: Čučerje, Granešina, Remete, Markuševac, Vrabče gornje, Šestine, Stenjevec, *Šematizmi zagrebačke nadbiskupije* navode sljedeće podatke o broju stanovnika:

GRAFIKON br. 3

Broj stanovnika u župama zagrebačke okolice.

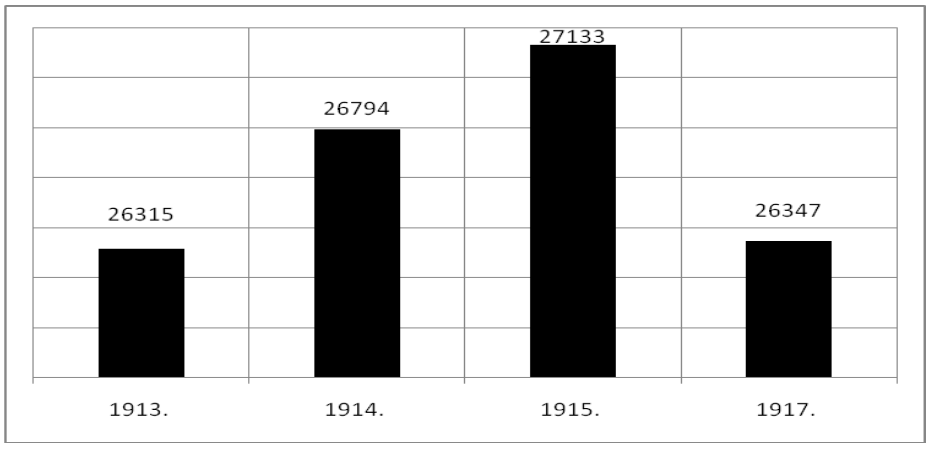

Izvor: *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1913.*, Zagreb, 1913., 61–65., *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1914.*, Zagreb, 1914., 61–65, *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1915.*, Zagreb, 1915., 61–65. *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1917.*, Zagreb, 1917., 62–65.

Prema *Šematizmima zagrebačke nadbiskupije* broj stanovnika u gradu raste, a tadašnja bliža gradska okolica doživjela je smanjenje broja stanovnika.[196] Taj pad u razdoblju od 1915. do 1917. godine iznosi 786 ljudi[197] i može se pripisati odljevu prema središtu – Zagrebu ili drugim kraljevima, ali isto tako i ratnim gubicima.

Ove podatke može se i trebalo bi se prihvatiti kao najpouzdanije jer su vjerojatno svi župni uredi tijekom godine vodili statistiku prema upisima rođenih i umrlih u matičnim knjigama.

Podatke o broju stanovnika objavio je, kako je ranije spomenuto, polovicom siječnja 1918. godine *Jutarnji list*. U prvom novinskom članku donosi se broj od 87.000 stanovnika-civila te autor članka komentira kako je u listopadu 1917. godine broj stanovnika iznosio 105.000 ljudi a u nekim mjesecima i više. Taj veći broj osoba autor prepoznaje kao „strance", čiji je broj početkom 1918. godine „…znatno pao…". Nepotpisani autor članka ne navodi izvor za broj stanovnika,[198] ali se može pretpostaviti da su podaci od gradske uprave.

U drugom članku, također objavljenom u *Jutarnjem listu* dva dana kasnije autor potpisan inicijalima L. K. komentira podatke o broju stanovnika. Naime, uredništvo novina bilo je zamoljeno da navede kako je prema popisu stanovništva obavljenom 31. svibnja 1917. godine broj stanovnika iznosio 89.078. Nadalje, autor članka navodi kako je popis obavljen tijekom tri dana „…te je manjkav i promašen barem za 5000 osoba, koje su bile prolazno odsutne."[199] Unatoč tome, autor smatra, prema broju podijeljenih iskaznica za kruh i brašno, kako je broj stanovnika Zagreba tada iznosio 100.000 „bez prolaznika."[200] Precizan broj stanovnika na dan 31. prosinca 1918. godine navodi Mira Kolar-Dimitrijević – 102.112 osoba.[201] Iz svih navedenih podataka uočava se da se broj stanovnika u Zagrebu tijekom rata povećavao, za

[196] *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1915.*, 61-65 ; *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1917.*, 62-65. Podaci za župe: Čučerje, Markuševac, Granešina, Stenjevec, Remete, Vrapče.

[197] *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1915.*, 61-65 ; *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1917.*, 62-65. Podaci za župe: Čučerje, Markuševac, Granešina, Stenjevec, Remete, Vrapče.

[198] L K, „Stanovništvo Zagreba", *JL*, br. 2102, 15. siječnja 1918., 4.

[199] Isto, 4.

[200] L K., „Stanovništvo grada Zagreba", *JL*, br. 2104, 17. siječnja 1918., 5.

[201] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 18.

razliku od primjerice Klagenfurta, u kojemu je godine 1920. popisano 2764 stanovnika manje u odnosu na popis stanovništva iz 1910. godine.[202]

Sukladno „Zakonu o uredjenju zavičajnih odnošajah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji“[203] iz 1880. godine državna i gradska uprava razlikovale su građane podijeljene u pravne kategorije „zavičajnika“ i „nezavičajnika“. Status zavičajnika mogla je ostvariti osoba koja je imala „ugarsko-hrvatsko državljanstvo“ i koja je podnijela zahtjev gradskoj upravi o izglasavanju tog statusa.[204] Nezavičajnici su bile osobe koje su se doselile u Zagreb te nisu regulirale državljanstvo. Posljedica nereguliranja statusa zavičajnosti bila je i da su njihova djeca, iako rođena u Zagrebu imala isti status, tj. strano državljanstvo.[205]

Zbog osiguravanja opskrbe stanovništva, od jeseni 1915. godine uvode se iskaznice za brašno i kruh. One su omogućavale dnevnu kupovinu kruha i brašna stanovnicima grada i dijelile su se svaki tjedan.[206] Krajem 1915. godine bilo ih je okvirno podijeljeno 67.000.[207] Međutim, bile su dijeljenje i osobama pridošlima u grad koje su imale prijavljeni boravak u hotelu ili prenoćištu.[208] Isto tako i osobe/obitelji koje su legalnim načinima stvorile zalihe brašna nisu imale pravo na iskaznice dok nisu potrošile zalihu.[209] Stoga su brojčani podaci o podijeljenim iskaznicama za kruh i brašno bili promjenjivi na tjednoj osnovi te nisu precizni.

Također, podaci o broju stanovnika grada Zagreba od 1914. do 1918. godine nalaze se i u monografskom izdanju *Vodovod općine grada Zagreba* koje je gradski Vodovod tiskao u

---

[202] Hubert Steiner, *Klagenfurt im Ersten Weltkrieg*, 36.

[203] „Komad IX., Broj 49., Zakon od 30. travnja 1880 o uredjenju zavičajnih odnošajah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji.“, u: *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju. GODINA 1880. (KOMAD I.–XVIII. BROJ 1.–89.)*, Zagreb, 1881., 179-186.

[204] „II. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba, držanoj 25. listopada 1915.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1915.*, 24., „Čl. 55. (Broj 24518–IV–1915.) **Ferdo bar. Gussich**, gradski tajnik, predlaže na ime samoupravnoga odbora slavnom gradskom zastupstvu na zaključak slijedeće: da se molitelji, … , prime u zavičajnu svezu općine slob. i kr. glavnog grada Zagreba uz uplatu propisane pristojbe od 24 K za svakoga od njih, a molitelji … povrh toga pod uvjetom, ako postignu ugarsko hrvatsko državljanstvo. Prima se jednoglasno.“

[205] „Br. 49., Komad IX., Zakon od 30. travnja“, 180.

[206] „Izkaznice za kruh. – Zabrana proizvodnje sitnoga peciva. – Ograničenje potroška kruha“, *JL*, br. 1299, 3. studenoga 1915., 3.

[207] „Zalihe brašna kod privatnika i izkaznice za brašno“, *JL*, br. 1279, 15. listopada 1915., 4

[208] „Kruh u gostionama i kavanama“, *JL*, br. 1645, 15. listopada 1916., 3.

[209] „Cedulje za kruh“, *JL*, br. 1100, 23. travnja 1915, 3.

ograničenoj nakladi 1938. godine povodom 60-te godišnjice rada.[210] U tabličnom prikazu, objavljen je niz tehničkih podataka, poput količine crpljene vode ili duljine opskrbne mreže u razdoblju od 1878. do 1938. godine. Uz te podatke, za svaku godinu naveden je i broj građana koji su imali priključak na vodovodnu mrežu.[211] Navedeni podaci prikazani su u sljedećem grafikonu.

GRAFIKON br. 4

Broj osoba s priključkom na vodovodnu infrastrukturu grada Zagreba, 1914. –1918.

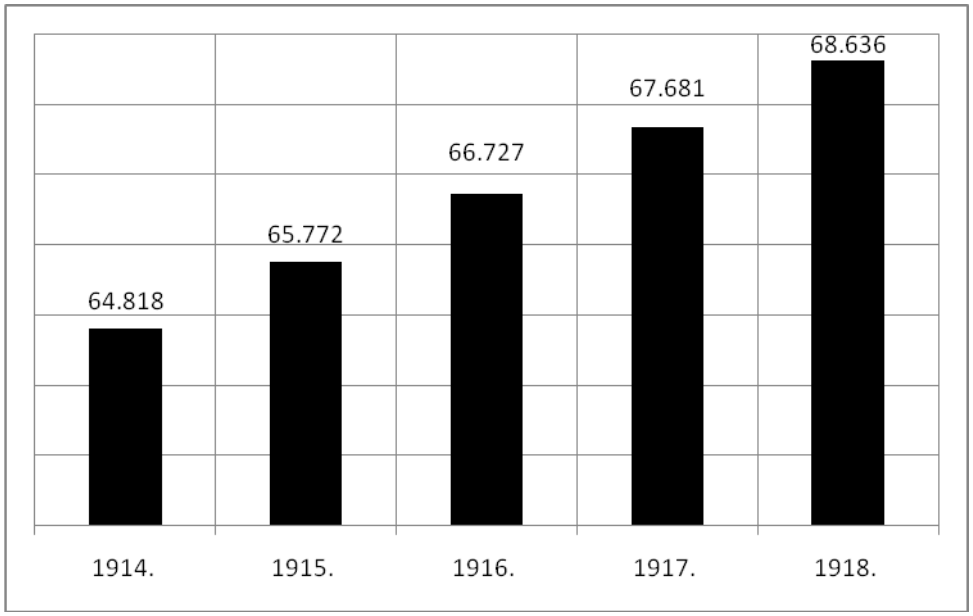

Izvor: *Vodovod općine grada Zagreba*, TABELA 1, stavka „Karakteristični podaci o radu Gradskoga vodovoda 1878–1938“

Analizom podataka objavljenih u monografiji uočava se porast broja korisnika za 3.818 osoba.[212] Može se pretpostaviti da je broj korisnika vodovodne mreže rastao tijekom rata zbog investicija u izgradnju, tj. dograđivanje vodoopskrbnog sustava. Navedeni tablični prikaz donosi podatke da je mreža 1914. imala 92,4 km, a 1917., tj. 1918. godine 94,7 km.[213] Podatke o broju korisnika vodovodnih priključaka možemo prihvatiti kao vjerodostojne zbog

[210] *Vodovod općine grada Zagreba*.

[211] Isto, TABELA 1., stavka „Karakteristični podaci o radu Gradskoga vodovoda 1878–1938“

[212] Isto, TABELA 1., stavka „Karakteristični podaci o radu Gradskoga vodovoda 1878–1938“.

[213] Isto, TABELA 1, stavka „Duljina mreže“.

evidencije korisnika, točnije zbog evidentiranja platno odgovornih osoba. Objavljeni broj korisnika također pokazuje i razinu životnog standarda stanovništva, točnije da 20.000 stanovnika ili više od tog broja nije imalo priključak na vodoopskrbnu mrežu. Ipak, iako neprecizni i različiti, dostupni podaci navode na zaključak da je broj stanovnika slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba stalno rastao tijekom Velikog rata.

Razlozi velikog pritjecaja osoba u Zagreb tijekom Velikog rata su višestruki i može se pretpostaviti da su ovisili od svake osobe ili obitelji zasebno. Pridošle osobe dolazile su iz Banske Hrvatske, Dalmacije, Ugarske, Austrije, ali i iz tada savezničkih i neutralnih zemalja. Njihov dolazak može se, sukladno izvorima, podijeliti na više grupa:

1. Kratkotrajni dolasci – poslovni razlozi, tj. dolazak trgovaca u grad zbog nabave robe. Zagreb je imao istaknuto značenje u trgovini zbog željezničke veze s gradom Rijekom i Ugarskom te Austrijom. Isto tako značaj Zagreba se povećava nakon objave rata Kraljevine Italije u proljeće 1915. godine. Od tada se trgovina s Dalmacijom, zbog sigurnosnih razloga, nije više odvijala preko Trsta, već su tršćanski trgovci svoje poslovanje prebacili u Zagreb. [214] Isto tako u grad su svakodnevno dolazili i seljaci iz bliže ili dalje okolice zbog nabave ili prodaje hrane.[215]

2. Dolasci s duljim boravkom – npr. zbog srednjeg ili visokog školovanja i traženja posla, tj. osiguravanja osobne egzistencije. Isto tako u grad su dolazili i turisti, imućniji pojedinci iz Austrije[216] te Njemačke[217] zbog ustaljene prehrane na dulje vrijeme u Zagreb. Zbog takvih slučajeva početkom 1918. godine Kr. redarstveno povjereničtvo – uprava gradske policije donijela je uredbu da stranci ne smiju duže od tri dana boraviti u zagrebačkim hotelima i konačištima.[218]

3. Dolasci na dulje vrijeme, nepoznato vrijeme trajanja boravka – primjerice izbjeglice iz Sarajeva koje je zemaljska uprava za Bosnu i Hercegovinu smjestila na sigurno u Zagreb.[219]

[214] „Promet Zagreba s Dalmacijom“, *JL*, br. 1208, 6. kolovoza 1915., 2. U članku je navedeno da su trgovci iz Trsta prenijeli svoje poslovanje u Zagreb.

[215] „Trgovina pred Božić“, *JL*, br. 1348, 21. prosinca 1915., 4.

[216] Pismo čitateljice Dorothee, *Österreischs illustrierte Zeitung*, sv. 12, 19. prosinca 1915., 29.

[217] „Zabrinutost gradjanstva radi aprovizacije“, *JL*, br. 1949, 13. kolovoza 1917., 2.

[218] „Pitanje stranaca u Zagrebu“, *JL*, br. 2040, 11. studenoga 1917., 4.

[219] „2000 sarajevskih evakuiraca“, *JL*, br. 1157, 17. lipnja 1915., 6.

Isto tako, u Zagrebu su boravile i osobe sa Sandžaka, a o njihovom obitavanju u Zagrebu saznajemo iz *Jutarnjeg lista,* koji donosi vijest da su posjetili *Izložbu streljačkih jaraka*.[220] Također u ovu grupu mogu se svrstati i osobe koje su potajno boravile u gradu, o čemu govore tiskovine kada izvještavaju o trgovanju za Božić 1914. godine. Naime, članak u *Jutarnjem listu* spominje solidnu zaradu zagrebačkih trgovaca zbog velikog broja ljudi u gradu, među kojima je bilo i „bjegunaca.“[221] Može se pretpostaviti da se radi o ljudima iz drugih krajeva Banske Hrvatske koji su izbjegavali vojnu obvezu ili su nastojali izbjeći internaciju zbog političkih razloga.

Zasebnu skupinu osoba koje su boravile u Zagrebu sačinjavali su vojnici na obuci i oporavku. Njihov broj nije danas poznat, ali se može pretpostaviti da se radi o velikom broju pojedinaca koji je bio promjenjiv na tjednoj ili mjesečnoj osnovi. Tako je župnik župe Sv. Blaža Svetozar Rittig u župnoj spomenici zapisao da je za ispovjedi morao rasporediti vojnike po grupama, kako bi mogao obaviti taj sakrament.[222] Smještaj i prehrana vojnika bila je briga vojne uprave, stoga se danas do podataka o broju vojnog osoblja u gradu ne može doći.

Iz dostupnih podataka može se uočiti da je Prvi svjetski rat utjecao na migracije stanovništva. Taj je proces bio dvostran. Očekivano, dogodila se velika migracija ljudi prema urbaniziranim područjima što je rezultiralo očiglednim porastom gradskog stanovništva.

Iz ranije navedenih podataka može se zaključiti da je broj stalnog stanovništva tijekom rata iznosio između 89.000 do 93.000, a ostatak do 100.000 tj. 105.000 osoba u pojedinim mjesecima tijekom ratnih godina moguće se odnosio na ljude koji su došli u grad na određeno – kraće ili dulje vrijeme – zbog prehrane, obrazovanja, iz poslovnih razloga, primjerice osiguravanja egzistencije.

Također, uz useljavanje stanovništva u grad, tijekom rata može se uočiti i iseljavanje stanovništva iz Zagreba. Podatke o iseljavanju stanovništva s područja Banske Hrvatske u razdoblju od 1914. do 1918. vodio je kr. statistički ured i oni se danas nalaze neobjavljeni u

[220] „Muslimani u izložbi streljačkih jaraka“, *JL,* br. 1342, 15. prosinca 1915., 3.

[221] „Božićna trgovina“, *JL*, br. 973, 30. prosinca 1914, 2.

[222] Liber Memorabilium, Spomenica župe Sv. Blaža u Zagrebu, 33, „Domobrani u župi sv. Blaža.“ Župnik Svetozar Rittig zapisao je: „Kako domobrani spadaju pod civilni župni ured,…, to smo od prvoga dana imali s njima ogromno posla. … Koliko smo ispovjedili, razabire se iz Agende, koju sam spremio u arkiv župski.“ Zapis je bez datuma, ali se može pretpostaviti da je nastao u mjesecu studenom 1915. godine.

fundusu Hrvatskog državnog arhiva,[223] fond Republičkog zavoda za statistiku Socijalističke republike Hrvatske.[224] U tada skupljenim podacima, nazvanima „zemaljski svotnik“ [225] koji su se ispunjavali svake godine navedeni su podaci o iseljavanju s područja cjelokupne Banske Hrvatske. Brojke su strukturirane prema materinjem jeziku, vjeroispovijesti, zanimanjima, području s kojeg se iselilo te kuda su osobe išle. Tako uočavamo da je iseljavanje iz Banske Hrvatske, tako i Zagreba trajalo tijekom cijelog rata, a područja migracija su bila uglavnom ustaljena: Ugarska, Austrija, grad Rijeka, Bosna i Hercegovina, Srbija, Njemačka, Sjeverna i Južna Amerika. Također, seljenje se odvijalo i u „ostale europske države ili više njih zajedno“ ili u „ostale balkanske države ili više njih zajedno.“[226] Tijekom rata, 1917. godine uočava se i iseljavanje u kraljevinu Rumunjsku,[227] dok zbog ulaska Sjedinjenih Američkih Država u rat na strani Antante očekivano prestaje iseljavanje u obje Amerike,[228] koje je bilo zaustavljeno i iduće, 1918. godine.[229] Također, 1917. u formularima se prvi put tijekom rata pojavljuje za odredište i rubrika „nepoznato kuda“.[230]

U navedenoj neobjavljenoj građi nastaloj u statističkom uredu uočavaju se podaci o iseljavanju „bez putovnice“ na područja izvan Monarhije. Stoga se nameće pitanje koliko su bile u stvarnosti provođene mjere objavljene u *Narodnim novinama* dana 27. srpnja 1914.: banska naredba broj 4224/Pr. kojom je za izdavanje putovnica bio nadležan ugarski ministar

[223] HR-HDA-367 (Hrvatski državni arhiv, fond 367, Republički zavod za statistiku Socijalističke republike Hrvatske - RZZS SRH).

[224] HR-HDA-367, kut. 165, sv. 191, 192. U navedenoj kutiji nalaze se podaci koji obuhvaćaju razdoblje od 1911. do 1921. godine.

[225] HR-HDA-367, kut. 165, sv. 191.

[226] HR-HDA-367, kut.165, sv. 191., „Zemaljski svotnik 1915.“ ; *Hrvatski kompas*, na str. 680 navodi tri „Iseljeničke poslovnice u Zagrebu“: *Radnik* na Baroševoj cesti (danas Branimirova ulica), *Putnik* u Mihanovićevoj ulici broj 2. te *Iseljenička poslovnica J. g. Drašković* u Mihanovićevoj ulici broj 10. Spomenuta poduzeća zastupala su tada najpoznatija parobrodarska poduzeća: *Cunard Line*, *Austro-American Line*, *Hamburg-Amerika-Linie*, *Norddeutscher Lloyd*, *Holland America Line*, *Red Star Line* i *Compagnie Générale Transatlantique*.

[227] HR-HDA-367, kut. 165, sv. 191., „Zemaljski svotnik 1917.“

[228] Isto.

[229] HR-HDA-367, kut. 165, sv. 191., „Iseljavanje 1918.“

[230] HR-HDA-367, kut. 165, sv. 191., „Zemaljski svotnik 1917.“

unutrašnjih poslova, tj. na području banske Hrvatske ban,[231] i banska naredba broj 4225/Pr. koja se odnosila na ograničavanje prelaženja zemaljske granice.[232]

Iz iste građe uočava se i iseljavanje na područje Kraljevine Srbije. Za podatke u 1914. godini[233] može se pretpostaviti da se odnose na razdoblje do početka - objave rata, a za ostale ratne godine[234] da se radi o planskom iseljavanju. Naime, vojna uprava nastojala je u Srbiji uspostaviti funkcionalnu upravu, ali isto tako i pokrenuti pojedine aspekte civilnog života.[235] Uz humanitarni aspekt može se uočiti i iseljavanje zbog potražnje kvalificiranog osoblja kako bi se započela obnova objekata i infrastrukture stradale tijekom provođenja ratnih operacija.[236]

Ranije je zaključeno da je broj stanovnika bio u porastu, a zbog velikog broja dnevnih migranata stvorio se problem smještaja u gradu što vidimo prema onodobnim tiskovinama koje spominju veliki broj pojedinaca koji su noću spavali po parkovima.[237] Tek u proljeće 1918. godine gradsko je zastupstvo odlučilo riješiti problem smještaja putnika pristiglih u grad donošenjem odluke o izgradnji baraka na području teniskog terena i klizališta pored Glavnog kolodvora u Mihanovićevoj ulici.[238]

Završetkom Prvog svjetskog rata u novoj Državi Slovenaca, Hrvata i Srba, od prosinca 1918. godine Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca ispočetka dolazi do smanjenja značaja Zagreba u političkom i prometnom smislu. Međutim, zbog rastuće trgovine, industrije, bankarstva grad se nastavlja teritorijalno proširivati te je broj stanovnika u stalnom porastu – većem nego prije

[231] „Naredba bana … od 27. srpnja 1914. br. 4224/Pr,… kojom se pravo izdavanja putovnica upućuje u djelokrug ministra unutarnjih poslala, odnosno bana“, *NN*, br. 170, 27. srpnja 1914., 2.

[232] „Naredba bana … od 27. srpnja 1914. br. 4225/Pr. u predmetu prelaženja zemaljske granice“, *NN*, br. 170., 27. srpnja 1914., 2.

[233] HR-HDA-367, kut. 165, sv. 191., „Zemaljski svotnik 1914.“

[234] HR-HDA-367, kut. 165, sv. 191., „Zemaljski svotnik 1914.,“ „Zemaljski svotnik 1915.“, „Zemaljski svotnik 1916.“, „Zemaljski svotnik 1917..“ „Zemaljski svotnik 1918.“

[235] „Traži se za Srbiju…“, *JL*, br. 1460, 14. travnja 1916., 5.

[236] HR-HDA-907 (Hrvatski državni arhiv, fond 907, Zbirka stampata), 1/19, „Oglas“ gradskog poglavarstva od 5. studenoga 1915. godine o dobrovoljnim prijavama stručnih radnika za izvođenje popravaka u Beogradu. Prema oglasu trebali su raditi za dnevnicu od 5 do 6 kruna, što je bilo ustanovljeno „Zakonom o ratnim davanjima.“

[237] „Nestašica soba u svratištima“, *JL*, br. 1917, 12. srpnja 1917., 5.

[238] „Gradnja baraka pred državnim kolodvorom“, *JL*, br. 2185, srijeda 10. travnja 1918., 4.

i tijekom Velikog rata.[239] Podaci iz popisa stanovništva 1921. navode broj od 167.765 stanovnika,[240] a podaci iz *Šematizma zagrebačke nadbiskupije* objavljenog 1924. godine navode približan broj od 100.000 stanovnika u gradskim i 27.358 u okolnim župama.[241] Međutim, podaci u prvom poslijeratnom *Šematizmu zagrebačke nadbiskupije* odnose se samo na pripadnike katoličke vjeroispovijesti.[242]

[239] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 26.

[240] http:/www.dzs.hr, pristupljeno dana 24. srpnja 2016. godine, oznaka preuzete tablice: Tab3_21.

[241] *Shematismus cleri archi.dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1924.*, 17-18.

[242] *Shematismus cleri archi.dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1924.*, 17-18.

III. PRAVNI OKVIR

Pravni okvir Austro-Ugarske Monarhije u razdoblju od 1914 do 1918. godine obilježen je uvođenjem izvanrednog stanja. Izvanredno stanje pravno se tumači kao „…modificiranje ustavnosti odnosno zakonitosti.“[243] Naime, u slučaju poremećaja mirnodopskog poretka, tj. izbijanja rata država je primorana „donijeti takve propise koji će biti prilagođeni tom stanju dok ono traje.“[244] Prema Ivančeviću, Ustavni zakon Monarhije donesen 1867. godine dozvoljavao je vladaru da, u suradnji s ministrima, tijekom razdoblja nesastavljanja predstavničkih tijela donosi uredbe koje su nalagali „hitni državni interesi.“[245]
Završne pripreme državno-pravnog poretka, time i društva Monarhije za ratno stanje sežu u 1912. godinu, kada su kroz zakonodavni postupak prošli sljedeći „ratni zakoni“:

1. „Iznimne mjere za slučaj rata“[246]

2. „Zakon o ratnim davanjima“[247]

3. „Zakon o davanju konja i vozila“[248]

Zakon „o iznimnim mjerama za slučaj rata“ sadržavao je 32 paragrafa, podijeljena u tri poglavlja: „Iznimna vlast“, „Preinačenje i nadopunjenje kaznenih zakonika“ te „Zaključne ustanove.“[249] Navedenim zakonom reguliran je prijelaz iz mirnodopskog u izvanredno stanje, čije se uvođenje i primjena u slučaju rata ili ratne opasnosti definira i detaljno razrađuje.

„Zakon o ratnim davanjima“ sadržavao je 36 paragrafa i definirao je načine opskrbe vojske u ratu. Ovim zakonom navode se mogućnosti opskrbe vojske raznim potrepštinama: hranom,

[243] Velimir Ivančević, *Institucije upravnog prava*, 1, Zagreb: Pravni fakultet, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom ; Zrinski: Čakovec, 1983., 109.

[244] Isto, 109.

[245] Isto, 110.

[246] „Komad IV., Broj 69., Zakonski članak LXIII. : 1912. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o iznimnim mjerama za slučaj rata“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Godina 1913., (KOMAD I.–X. BROJ 1.–122.), Zagreb, 1913., 369-379.
[247] „Komad VI., Broj 81., Zakonski članak LXVIII. : 1912. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o ratnim davanjima“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Godina 1913., (KOMAD I.–X. BROJ 1.–122.), Zagreb, 1913., 504-515.
[248] „Komad VI., Broj 82., Zakonski članak LXIX. : 1912. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o davanju konja i vozila“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Godina 1913., (KOMAD I.–X. BROJ 1.–122.), Zagreb, 1913., 516-526.

[249] „Komad IV., Broj 69., Zakonski članak LXIII. : 1912“, 369-379.

vozilima, nekretninama te čak i potrebnom cestovnom, željezničkom i telekomunikacijskom infrastrukturom (u privatnom vlasništvu). Također se ustanovljuje i rad obrta i pojedinaca za vojne potrebe, a za oduzetu imovinu i obavljeni rad isplaćivala bi se naknada.[250]

Treći zakon bio je zakon „o davanju konja i vozila." Sadržavao je sveukupno 25 paragrafa. Ovim zakonom detaljnije je, nego u zakonu „o ratnim davanjima" bila razrađena rekvizicija konja i potrebne opreme te zaprežnih vozila.[251]

Aktivacijom nabrojanih zakona trebalo je uvesti društvo u stanje rata, osigurati opskrbu vojske gotovim materijalima, potrepštinama, zaprežnim životinjama i kolima te istovremeno održati proizvodnju potrebnu za vođenje rata. Proučavajući izvore može se primijetiti da je vrijeme primjene navedenih zakona bilo predviđeno za kraće razdoblje.

UVOĐENJE IZVANREDNOG STANJA

Car i kralj Franjo Josip I. dana 22. srpnja 1914. godine izdao je dvije uredbe. Prvu, „Previšnji otpis" kojim je odgodio, do svoje daljnje odluke, zasjedanja zemaljskog Sabora Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.[252] Zasjedanja zemaljskog Sabora bila su tako odgođena do lipnja 1915. godine te je tijekom cijelog rata Sabor održao ukupno 5 zasjedanja,[253] za razliku od austrijskog Parlamenta koji nije imao sjednice sve do kraja svibnja 1917. godine.[254]

Drugom uredbom, „Previšnjim rješenjem" izdanoj banu Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije dozvolio je uvođenje izvanrednog stanja.[255]

[250] „Zakonski članak LXVIII. : 1912.", 504-515.

[251] „Zakonski članak LXIX. : 1912.", 516-526.

[252] „…Previšnji otpis…", *Narodne novine* (dalje *NN*), br. 170, 27. srpnja 1914., 1.

[253] Marko Vukičević, „Aspects of Personal Freedom during the First World War in Zagreb", *Review of Croatian History*, X (2014), 1, 108.

[254] Manfried Rauchensteiner, *The First World War*, 711. Na str. 43 autor navodi da je zgrada austrijskog parlamenta početkom rata bila pretvorena u pomoćnu vojnu bolnicu.

[255] „Iznimne mjere za slučaj rata", *NN*, br. 170, 27. srpnja 1914., 1.

U razdoblju od 22. do 27. srpnja 1914. godine prema dokumentima i onodobnim tiskovinama može se pratiti formiranje ali i djelovanje sustava koji je postajao represivan dok su trajale pripreme za objavu izvanrednog stanja i rata.[256]

Nadalje, u tom razdoblju bila je i službeno proglašena djelomična mobilizacija pričuve svih skupina i rodova oružanih snaga Austro-Ugarske Monarhije[257] te aktivacija zakona „o ratnim davanjima.“[258]

Sadržaj zakona „Iznimne mjere za slučaj rata“ definirao je okvir izvanrednog stanja. Zakon se ukupno sastojao od 15. paragrafa kojima je određeno imenovanje vladinih povjerenika na područjima županija, odluke lokalnih skupština ban je mogao poništiti, zabranjeno je održavanje javnih skupova, prodaja i posjedovanje oružja i streljiva mogla je biti zabranjena ili ograničena te je uvedena cenzura.[259]

Zbog manjeg broja odredbi, tj. članaka, od kojih su pojedini uvjetno rečeno opisni sustav se već od dana 27. srpnja 1914. godine počeo nadograđivati naknadno izdanim - objavljenim naredbama. Stoga su od kraja srpnja pa sve do kraja rata, različitom učestalošću, u *Narodnim novinama* bile objavljivane nove naredbe.[260]

Primjer dogradnje sustava vidljiv je u primjeru uvođenja-pooštravanja mjere cenzure. Sukladno paragrafima 11., 12., 13., 14. i 15. zakona o „Iznimnim mjerama za slučaj rata“ suspendirani su dijelovi pojedinih tiskovnih zakona, određen je vremenski rok prema kojem su uredništva morala predati primjerke na kontrolu, određena je nadležnost sudova u slučaju kršenja cenzurnih odredbi, zabranjeno je objavljivanje vojnih naredbi savezničkih država te je uvedena i vojna cenzura.[261] Istog dana proglašene su i dodatne banske naredbe kojima je

[256] Marko Vukičević, „Aspects of Personal“, 99-100 ; HR-HDA-78, kut. 867., sv. 6-22, K. br. 4212 od god. 1914., Na broj 4212 Pr., Broj 431 Pr.-1914. K broju 4212. Dopis Kr. redarstvenog povjereništva za grad Zagreb predsjedništvu zemaljske vlade, Zagreb, 2. kolovoza 1914 ; „Uapšenja u Zagrebu“, *JL*, br. 725, 26. srpnja 1914., 5 ; (k.), „Uapšenja u Zagrebu“, *JL*, br. 729, 28. srpnja 1914., 6.

[257] Proglas djelomične mobilizacije, *NN*, [bez broja izdanja], 26. srpnja 1914., 1.

[258] „Naredba bana … od 26. srpnja 1914. broj 4293 Pr., … o provedbi zak. čl. LXVIII. : 1912. o ratnim podavanjima“, *NN* [bez broja izdanja], 26. srpnja 1914., 1-2.

[259] „Iznimne mjere za slučaj rata“, *NN*, br. 170, 27. srpnja 1914., 1.

[260] Marko Vukičević, „Aspects of Personal“, 99.

[261] Isto, 1 ; O vojnoj cenzuri opširnije vidi u: O vojnoj cenzuri opširnije vidi u: Ivan Bulić, *Vojna cenzura u Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji za vrijeme Prvog svjetskog rata*, magistarski rad, Zagreb, 2007.

omogućeno nadziranje poštanskog prometa i telekomunikacija,[262] detaljnije su rastumačene zabranjene tiskanje naredaba austro-ugarske vojske i podataka o njoj[263] i mjere cenzure nad domaćim[264] i stranim tiskovinama.[265] U mjere cenzure može se još uvrstiti i nadzor nad korespondencijom interniranih osoba i ratnih zarobljenika.[266] O opsežnosti nadziranja navedene korespondencije svjedoči podatak da je su vojni cenzori do ožujka 1917. godine pregledali količinu pisama koja bi posložena u željezničke vagone zauzela ukupno 104 vagona.[267]

Naredbe kojima se dodatno utvrđivana prava i obveze bile su raznolikog porijekla. Njihov sadržaj izravno je preuzet od ugarske vlade, tj. njezinih ministarstava, prevedene su na hrvatski jezik i dobile su brojčanu oznaku zemaljske vlade.[268] Druge možemo nazvati autonomnim, tj. zemaljskim naredbama, koje su nastale u okviru djelovanja zemaljske vlade – to su bile banske naredbe ili naredbe nastale unutar pojedinih odjela zemaljske vlade.[269]

U prilogu br. 2 ovog doktorskog rada popisane su pojedine mjere, objavljene u *Narodnim novinama* u razdoblju od kraja srpnja do početka listopada 1914. godine, kojima je izvanredno stanje bilo dograđivano. Većina ratnih zakonskih mjera objavljena je u *Zbirci zakona i*

[262] „Naredba bana … od 27. srpnja 1914. broj 4230/Pr…. glede kontrole poštanskog, brzojavnog i telefonskog prometa“, NN, br. 170., 27. srpnja 1914., 3.

[263] „Naredba bana … od 27. srpnja 1914. br. 4236/Pr., kojom se zabranjuje objavljivati vojničke odredbe“, *NN*, br. 170, 27. srpnja 1914., 4.

[264] „Naredba bana … od 27. srpnja 1914. br. 4237/Pr. o tiskovno-redarstvenom nadzoru povremenih tiskopisa i drugih tiskotvora“, *NN*, br. 170, 27. srpnja 1914., 4.

[265] „Naredba bana … od 27. srpnja 1914. broj 4238/Pr. o zabrani razširivanja u Srbiji izlazećih tiskopisa i o reviziji odanle stižućih nepovremenih tiskotvora“, *NN*, br. 170, 27. srpnja 1914., 4.

[266] Gustav Spann, *Zensur in Österreich während des I Weltkriegs (1914–1918)*, doktorska disertacija, Wien, 1972., dodatak disertacije - *Anhang*, „Beilage 5: Nachlaß Ronge ; Manuskript Schütz, S. 17 : Graphische Darstellung der von der Zensurgruppe des Gemeinsamen Zentralnachweisbüros bis März 1917 geleisteten Arbeit.“ – grafički prikaz „Briefpostverkehr der Kriegsgefangenen u. Internierten.“

[267] Isto.

[268] Marko Vukičević, „Aspects of Personal“, 99-100 ; Primjerice „Naredba bana kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 27. srpnja 1914. br. 4223/Pr., kojom proglašuje naredbu kr. ug ministarstva br. 5472 M. E., kojom se odredjuje putovnička obvezatnost napram Crne Gore.“, *NN*, br. 170, Posebno izdanje, 27. srpnja 1914., 2.

[269] Marko Vukičević, „Aspects of Personal“, 99-100 ; Primjerice „Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 27. srpnja 1914. broj 4227/Pr., kojom se izdaju iznimne redarstvene odredbe glede prijavljivanja stranaca.“, *NN*, br. 170, Posebno izdanje, 27. srpnja 1914., 2.

naredaba koje su u savezu sa ratom izdane u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji,[270] a primjeri pojedinih banskih naredbi objavljenih u *Narodnim novinama* od kraja srpnja do listopada 1914. nalaze se u prilogu br. 2 ovog doktorskog rada.

Navedeno dograđivanje sustava izvanrednog stanja dogodilo se zbog toga što prvotno proglašene mjere nisu bile dovoljne te su se stalno pojavljivali neki novi pravni, tj. društveni ili gospodarski odnosi i problemi koje je trebalo zakonski urediti. Glavni je razlog tome što je rat potrajao neočekivano dugo. Stoga su, kako je ranije spomenuto, tijekom cijelog razdoblja Prvog svjetskog rata donošene naredbe, a u razdoblju od kraja 1914. do sredine 1917. godine navedeni temeljni ratni zakoni bili su prošireni.

Godine 1915. bio je proglašen „Zakonski članak L. : 1914. kojom se dopunjuje zakonski članak LXIII. : 1912. o iznimnim mjerama za slučaj rata i zakonski članak LXVIII. : 1912. o ratnim davanjima.“[271] Zakon je bio objavljen u ugarskom zborniku „državnih zakona“ krajem prosinca 1914. godine.[272] Navedenim zakonom regulirani su pojedini privredni problemi. Zakon donosi opće odredbe o maksimalnim cijenama, točnije određuje ih ministarstvo, a provode lokalne vlasti. Nadalje, proizvođači su bili obavezni prijavljivati viškove proizvoda lokalnoj vlasti, koja ih je isto tako mogla otkupiti prema maksimalnim cijenama. Proizvodnju u pojedinim vrstama obrta moglo je usmjeriti ministarstvo, a posebno se ističe paragraf u kojem se navodi da mlinovi moraju, ukoliko se proglasi naredba, miješati više vrsta brašna.[273] Regulirane su i odredbe o „ličnim službama“, koje su mogle obavljati žene i muškarci u dobi do 18-e do 50-e godine života, a za istu vrstu „službe“ mogle su biti upotrijebljene i osobe lišene slobode. Posljednji dio zakona odnosi se na rekvizicije vozila i vučnih životinja, tj. na isplate odšteta.[274]

Iduće, 1916. godine bila su proglašena dva *nova* zakona:

---

[270] *Zbirka zakona i naredaba koje su u savezu sa ratom izdane u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Službeno izdanje*, Predsjedništvo Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade: Zagreb, 1915.

[271] „Komad III., Broj 29., Zakonski članak L. : 1914. kojom se dopunjuje zakonski članak LXIII. : 1912. o iznimnim mjerama za slučaj rata i zakonski članak LXVIII. : 1912. o ratnim davanjima“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Godina 1915. (KOMAD I.–XX., BROJ 1.–122.), Zagreb, 1916., 168-172.

[272] „Komad III., Broj 29., Zakonski članak L.“, 168.

[273] „Komad III., Broj 29., Zakonski članak L.“, 168–170.

[274] „Komad III., Broj 29., Zakonski članak L.“, 170–172.

Zakonski članak IV. : 1916. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o ponovnom dopunjenju zakona i iznimnim mjerama za slučaj rata.[275] Ovaj zakon isto tako ima privredna obilježja. Naime, ministarstvo je smjelo „…uredjivati proizvodnju, stavljanje u promet, upotrebu u javne svrhe, cijenu i potrošak … proizvoda…“.[276] Nadalje, određeno je da lokalne vlasti mogu, u slučaju oštećenja rekviriranih dobara ili pak prodaje proizvoda za koje su bile proglašene „odsvojne zabrane,“ odgovornoj osobi naplatiti kaznu u visini trostruke vrijednosti.[277]

Zakonski članak VI. : 1916. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora, kojim se, dok traje sadašnji rat, proširuje dobna granica obvezatnosti ratnog davanja, ustanovljenog u §-u četvrtom zakonskog članka LXVIII. od godine 1912.[278] Zakon se odnosio na proširenje obveze osobnih davanja na osobe od 50-e do 55-e godine života. Pojedince je na obavezu, koja se izvršavala samo na području Ugarske u trajanju od šest tjedana, pozivao ministar za zemaljsku obranu.[279]

Navedeni zakoni bili su proglašeni u ugarskom zborniku zakona krajem siječnja 1916. godine.[280]

Iduće, 1917. godine objavljen je u ugarskom zborniku zakona početkom travnja „Zakonski članak VII. : 1917. kojim se dopunjuju zakonski članak IV. : 1916. o iznimnim mjerama za slučaj rata.“[281] Paragrafi zakona sadržajno su različiti. Sukladno odluci ministarstva vrijeme za podnošenje žalbe u pojedinim slučajevima može biti skraćeno, a za „redarstveno kazneno

[275] „Komad IV., Broj 15., Zakonski članak IV. : 1916. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o ponovnom dopunjenju zakona i iznimnim mjerama za slučaj rata“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Godina 1916., (KOMAD I.–XX., BROJ 1.–98.), Zagreb, 1917., 39–42.

[276] Isto, 39.

[277] Isto, 40.

[278] „Komad IV., Broj 16., Zakonski članak VI. : 1916. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora, kojim se, dok traje sadašnji rat, proširuje dobna granica obvezatnosti ratnog davanja, ustanovljenog u §-u 4. zakonskog članka LXVIII. od godine 1912.“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Godina 1916., (Komad I.–XX., Broj 1.–98.), Zagreb, 1917., 43–44.

[279] Isto, 43.

[280] „Komad IV., Broj 15., Zakonski članak IV.“ ; „Komad IV., Broj 16., Zakonski članak VI. : 1916.“

[281] „Komad V., Broj 34., Zakonski članak VII. : 1917. kojim se dopunjuju zakonski članak IV. : 1916. o iznimnim mjerama za slučaj rata“, u: *Zbornik zakon i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Godina 1917., (KOMAD I.-XIV. BROJ 1.-85.), Zagreb, 1918., 115-117.

sudovanje“ mogao je biti ovlašten i činovnik kojemu to inače nije spadalo u opis posla.[282] Idući paragrafi zakona regulirali su osiguranje radnika i obavezu pokapanja vojnika na lokalnim grobljima.[283]

Osnovni zakonski akti nisu predviđali pojedine odnose u društvu, stoga su zbog novonastalih okolnosti zakoni svake godine proširivani. Odrede se najviše odnose na privredu – rekvizicije, „lične službe“, a manje na državnu upravu ili probleme vojnih groblja. Uz proširivanje osnovnih zakonskih akata, pravni sustav proširivan je i učestalim, gotovo svakodnevnim donošenjem i objavljivanjem banskih naredbi.

Naredbe izdane početkom rata prvenstveno su se odnosile na reguliranje odnosa u društvu i može se zaključiti da su imale represivan karakter. Tek manji broj naredbi bio je gospodarskog karaktera, primjerice „Moratorij za izpunjavanje privatno-pravnih obveza“[284] ili zabrana kupnje i prodaje pojedinih poljoprivrednih proizvoda.[285] Može se uočiti da su kasnije naredbe većinom gospodarskog karaktera, jer je primjerice rekvizicija postala jedna od mjera kojom se nastojalo cjelokupno gospodarstvo – ratnu proizvodnju, opskrbu vojske i stanovništva zadržati na održivoj razini. Posljedica je bila da je cjelokupna privreda Monarhije poprimila, uvjetno rečeno, dirigirani karakter.[286]

Neke posljedice uvođenja izvanrednog stanja i objave rata – imenovanje vladinih povjerenika, internacije i uhićenja pojedinaca

Četvrtim paragrafom „Iznimnih mjera za slučaj rata“ regulirano je uvođenje dužnosti vladinih povjerenika. Njih je na dužnost, održavanje reda i mira te provođenje odluka „…u interesu

[282] Isto, 115.

[283] Isto, 116.

[284] Prema „Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 14. kolovoza 1914. broj 18.979, kojom se proglašuje naredba kr. ug. ministarstva od 12. kolovoza 1914. broj 6045 M. E. u predmetu dozvole moratorija za ispunjavanje privatno-pravnih obveza“, *NN*, br. 189, 14. kolovoza 1914., 1-2., navedeno je na str. 2. da je moratorij za ispunjavanje privatno-pravnih obveza bio proglašen već dana 31. srpnja 1914. godine naredbom broj 5715.-1914. M. P. Naredba proglašena 31. srpnja prestajala je vrijediti 15., tj. 22. kolovoza i stoga je službeno proglašena naredba broj 6045 M. E.

[285] HR-HDA-78, kut. 867., „Naredba bana … od 21. travnja 1915. br. 8889, kojom se proglašuje naredba kr. ug. ministarstva od 8. travnja 1915. br. 1198/M. E. o zabrani i ništavnosti kupoprodaje budućih plodina.“

[286] Martin Moll, *Die Steiermark im ersten Weltkrieg*, 95. Autor koristi izraz „Planwirtschaft“ (hrv. plansko gospodarstvo).

vodjenja rata.“, imenovao ban.[287] U svakoj županiji Banske Hrvatske bio je imenovan povjerenik, a za županiju zagrebačku i grad Zagreb ban je imenovao Zvonimira Žepića.[288] Dužnost je 1915. godine podijeljena te je Z. Žepić ostao povjerenik za grad, a povjerenikom za županiju imenovan je Vladimir pl. Treščec-Branjski.[289] Vladin povjerenik imao je široke ovlasti te je primjerice proglasio prve maksimalne cijene,[290] osnovao je pomoćne redarstvene snage,[291] donio je i prve naredbe kojima se nastojalo spriječiti širenje zaraznih bolesti u gradu.[292] Na području grada Zagreba i županije dužnost vladinog povjerenika ukinuta je u travnju 1916. godine.[293]

Internacije i uhićenja

Dana 24. srpnja 1914. godine ban Škrlec naložio je Kr. redarstvenom povjereništvu za grad Zagreb (upravi gradske policije) sastavljanje popisa „domaćih državljana“ – „politički sumnjivih osoba“.[294] Tek dana 2. kolovoza vladin povjerenik Žepić javio je banu da su osobe s popisa, koji se nalazio u prilogu, bile pritvorene.[295]

U arhivu je sačuvan samo omot spisa te se podatke o uhićenjima može naći u *Jutarnjem listu*. Naime, dana 26. srpnja tiskan je članak „Uapšenja u Zagrebu“ u kojem je navedeno da je uhićeno nekoliko Srba u Zagrebu, među njima i konobar Ljubomir Stojković zbog izjava

[287] „Iznimne mjere za slučaj rata“, NN, br. 170, 27. srpnja 1914., 1.

[288] HR-HDA-78, kut. 871, Svez. 6-22/4279/1914 – 4327 Pr.-1914. Treba napomenuti da je Zvonimir Žepić obnašao dužnost odjelnog predstojnika za narodno gospodarstvo.

[289] HR-HDA-78 , kut. 871, Svez. 6-22 K. br. 4279 od god. 1914., Broj 2980/1915.

[290] HR-HDA-907, 13/40, “Oglas“ od 31. srpnja 1914. godine o određivanju najviših cijena hrane u gradu.

[291] HR-HDA-907, 6/67, „Poziv“.

[292] „Pecivo u javnim lokalima“, *JL*, br. 974, 31. prosinca 1914., 5.

[293] “Obustava djelovanja vladinih povjerenika,“ br. 1475, *JL*, 30. travnja 1916., 4.

[294] HR-HDA-78, kut. 867., sv. 6-22, K. br. 4212 od god 1914., 2. kolovoz 1914.

[295] HR-HDA-78, kut. 867., sv. 6-22, K. br. 4212 od god 1914. Odgovor od 2. kolovoza 1914. godine ; Branka Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvog svjetskog rata*, Zagreb, 2006. na str. 75 navodi da je S. Radić u saborskim govorima „…govorio o progonima običnih ljudi…“, a u bilješci br. 18 na istoj stranici navodi da u Državnom arhivu u Zagrebu i Hrvatskom državnom arhivu nema dokumenata o radu gradske policije od 1914. do 1918. godine te razmatra mogućnost da su spisi možda u Beogradu ili Beču ; prema „Zemaljska vlada. Predsjedništvo (fond)“, Nacionalni arhivski informacijski sustav, http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_4061, pristupljeno 20. svibnja 2017., gradivo fonda Predsjedništva zemaljske vlade Hrvatski državni arhiv preuzimao je od 1942. do 1977., tj. 1995. godine. Može se pretpostaviti, obzirom da je kao početna godina preuzimanja navedena 1942., spomenuti popis „politički sumnjivih“ vjerojatno izgubljen tijekom Drugog svjetskog rata.

protiv Monarhije.[296] A dva dana kasnije *Jutarnji list* objavljuje vijest da je u Zagrebu uhićeno 150 ljudi „… većinom Srba, radi raznih protumonarhističkih izjava.“[297]

Internirani pojedinci bili su držani u logorima koji su bili uspostavljeni na teritoriju čitave Monarhije. Danas su poznate lokacije pojedinih logora. U Ugarskoj u Esztergomu,[298] dok su u Austriji internirci bili držani u mjestima Hainburg, Raschala, Mittergrabern i Göllersdorf.[299] U blizini Zagreba internacijski logori nalazili su se u: Samoboru,[300] Taborskom/Desiniću, Čretu pored Krapinskih toplica[301] i Koprivnici.[302]

Jedino poznato mjesto internacije na području grada Zagreba, prema *Jutarnjem listu*, bilo je u tvorničkom krugu ciglane na Selskoj cesti.[303] Iz članka objavljenog početkom lipnja 1915. godine saznaje se da su u ciglani bili pritvoreni talijanski državljani koji su živjeli u Zagrebu.[304] Navedeno mjesto pritvora bilo je privremenog karaktera za talijanske državljane, jer se već krajem istog mjeseca spominje da su premješteni u Zagorje.[305]

---

[296] „Uapšenja u Zagrebu“, *JL*, br. 725, 26. srpnja 1914., 5.

[297] k., „Uapšenja u Zagrebu“, *JL*, br. 729, 28. srpnja 1914., 6.

[298] HR-HDA-78, kut. 867, sv. 6-22, 4212/1914., 4102 Pr – 1914, Abt 10, Nr. 3292 prs, Dopis ministarstva rata Predsjedništvu zemaljske vlade, 13. kolovoza 1914. godine. Početkom rata u navedeni logor bili su smješteni civili - vojni obveznici neprijateljskih zemalja koji su se nalazili na području Monarhije.

[299] „Göllersdorfska kazniona“, *Ilustrovani list* (dalje *IL*), br. 19, 15. lipnja 1918., 291. Prema članku u internaciji u Göllersdorfu od početka rata do 1917. godine bili su dr. Grga Angjelinović i dr. Mate Drinković . U istom članku navedeno je da se internacijski logor nalazio u dvorcu.

[300] HR-HDA-78, kut. 867., sv. 6-22 K. br. 4212 od god. 1914., Broj 5909., Broj 566 Pr. – 1914. Zagrebačko vojno zapovjedništvo predalo je upravi gradske policije 20 osoba koje su vlasti u Rijeci uhitile kao „politički sumnjive.“ Zagrebačka gradska policija je internirane sumnjivce isprva držala u pritvoru kr. sudbenog stola, da bi ih početkom rujna 1914. godine otpremili u internaciju u Samobor.

[301] „Interniranje zagrebačkih Talijana“, *JL*, br. 1162, 22. lipnja 1915., 5.

[302] O internacijskom logoru u (pored) Koprivnice vidi opširnije u: Mira Kolar-Dimitrijević, „Logor za internirce u Žlebiću i glavno središnje taborište za internirane i evakuirane u Koprivnici 1915.–1917. godine“, *Podravski zbornik*, 30 (2004), 153-176.

[303] HR-DAZG-252, 1284, „Dokumentacija trgovačkih društava i zadruga“ [bez oznake stranice], upisano je dana 4. siječnja 1913. građevinsko poduzeće „Sigismundo i Valerio Vidoni“ bez adrese podzeća ; Na području današnje zagrebačke četvrti Trešnjevka - Sjever, na predjelu Ciglenica (križanje Selske ceste i Zagorske ulice) nalazio se nekoliko tvornice cigle. Točna lokacija Vidonijeve ciglane iz razdoblja Prvog svjetskog rata danas nije poznata.

[304] „Internirani Talijani u Zagrebu“, JL, br. 1142, 3. lipnja 1915., 5.

[305] „Interniranje zagrebačkih Talijana“, *JL*, br. 1162, 22. lipnja 1915., 5.

Neka mjesta internacije osoba iz Zagreba danas su poznata iz tiskovina. U Göllersdorfu bio je interniran samo Jutriša, po zanimanju trgovački pomoćnik,[306] a u Taborskom i Čretu bilo je smješteno ukupno 43 talijanska državljana iz Zagreba, među njima i Gjuro (Giorgio) Carnelutti,[307] poznati zagrebački graditelj.

Točan broj interniranih iz Zagreba od 1914. do 1917. godine nije poznat, a pojedini podaci objavljeni su u *Jutarnjem listu* u ožujku 1915. Navedeno je da je 150 interniranih Srba radilo na regulaciji rijeke Save. Uprava regulacije jedne je otpustila, drugi su bili prebačeni na druga mjesta, a neki su se razboljeli te nisu mogli raditi. Stoga je na regulaciji Save radilo 120 interniraca.[308] Obzirom da je u članku naveden samo broj, postavljaju se pitanja je li svih 150, tj. 120 interniranih bilo domicilno u Zagrebu i jesu li možda bili smješteni u krug ciglane na Selskoj cesti.

Prema M. Kolar–Dimitrijević godine 1917. dolazi do popuštanja represivnog sustava. Kao primjer navodi da su iz internacije otpušteni Srbi kojima je bilo omogućeno obavljanje prijeratnih poslova.[309] Osobe internirane tijekom rata amnestirane su 1917. godine, a za vrijeme provedeno u pritvoru mogle su potraživati odštetu.[310]

PRELAZAK U RATNO STANJE

Ustrojstvo oružanih snaga Austro-Ugarske Monarhije – specifičnost i kompleksnost sustava obrane

Oružane snage Austro-Ugarske Monarhije bile su ustrojene u više skupina: Zajedničku vojsku i ratnu mornaricu – k.(aiserlich) u.(nd) k.(öniglich) Heer und Kriegsmarine - te na

[306] „Göllersdorfska kazniona“, *Ilustrovani list* (dalje *IL*), br. 19, 15. lipnja 1918., 291.

[307] „Interniranje zagrebačkih Talijana“, *JL*, br. 1162, 22. lipnja 1915., 5.

[308] „Regulacija Save“, *JL*, br. 1074, 27. ožujka 1915., 5 ; Tijekom trajanja internacije veći broj osoba lišenih slobode bio je upućivan na prisilni rad. Primjerice M. Moll, *Die Steiermark im Ersten Weltkrieg*, na str. 70 navodi da je krajem 1914. godine iz logora Wagna na prisilni rad u Srbiju bilo otpremljeno približno 4.000 muških interniraca raznih dobnih skupina.

[309] Mira Kolar-Dimitrijević, *Zbrinjavanje gladne djece*, 43.

[310] Mirko Žeželj, *Gospar Ivo*, Centar za informacije i publicitet: Zagreb, 1977., 201.

Domobranstva.[311] Domobranstva, teritorijalne vojske bila su ustrojena zasebno u oba dijela Monarhije. Naziv austrijskog domobranstva bio je k.(aiserlich) k.(öniglich) Landwehr, a ugarskog mag.(yar) kir.(ály) Honvéd. Posljednja grupa oružanih snaga bio je Pučki ustanak (njem. Landsturm, mađ. mag. kir. Népfelkelo).

Zajednička vojska i ratna mornarica bile su u resoru bečkog (monarhijskog) ministarstva rata – Kriegsministerium. Zajednička vojska bila je prva obrambena sila države, stoga se i naziva „operativnim elementom.“[312] Vojno upravno na području Monarhije bilo je ustrojeno 16 Zborova, tj. korpusa.[313] Zapovjedni jezik u vojsci bio je njemački. Služenje vojnog roka trajalo je 2 godine aktivno, potom 10 godina u aktivnoj rezervi[314] a nakon proteka desetgodišnje obveze, pripadnici vojske prelazili su u Pučki ustanak.[315]
Pomoć vojsci bile su teritorijalne vojske, Domobranstva, čija se obrambena uloga tumači kao „operativna rezerva.“[316] Obzirom na teritorijalnu podjelu, za Landwehr bilo je nadležno Ministarstvo za zemaljsku obranu u Beču, a za Honvéd Ministarstvo za zemaljsku obranu u Budimpešti. Služenje vojnog roka u Domobranstvu trajalo je dvije godine, a aktivna pričuva osam godina, [317] nakon čega su obveznici također prelazili u Pučki ustanak.[318] Zapovjedni jezik u Landwehru bio je njemački, a u Honvédu mađarski. Sklapanjem Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. bilo je osnovano, unutar Honvéda, kr.(aljevsko) ug.(arsko) hrv.(atsko)

[311] O prijeratnom ustrojstvu oružanih snaga Austrougarske Monarhije na području Hrvatske do 1914. godine opširnije vidi u: Milan Pojić, „Ustroj Austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.–1914.“, *Arhivski vjesnik*, 43 (2000), Zagreb, 147-169.

[312] M. Christian Ortner, „Die Armee des Dualismus, Die k. (u.) k. Streitkräfte 1867–1914“, u: *Die Geschichte der österreichischen Armee, von Maria Theresia bis zur Gegenwart, in Essays und bildlichen Darstellungen*, (ur.) Peter Fichtenauer, M. Christian Ortner, Verlag Militaria: Wien, 2015., 178.

[313] Dalje: *Schematismus*, 80-116.

[314] „Komad VI., Broj 71, Zakonski članak XXX. : 1912. zajedničkog ugarsko državnog sabora o obranbenoj sili“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Godina 1912. (KOMAD I.–VIII. BROJ 1.–96.), Zagreb, 1912., 513-562. Godine vojne obveze u pojedinim su slučajevima varirale: od 3 godine aktivno i 7 u rezervi te u ratnoj mornarici 4 godine aktivno, 5 u pričuvi i 3 u „morskoj obrani.“

[315] „Komad XII., Broj 40., Zakonski članak XX : 1886 zajedničkoga ugarsko-hrvatskoga državnoga sabora o pučkom ustanku“, u: *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1886. (KOMAD I.–XVII. BROJ 1.–60.), Zagreb, 1887., 373.

[316] M. Christian Ortner, „Die Armee des Dualismus“, 178.

[317] „Komad VI., Broj 72., Zakonski članak XXXI. : 1912. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o domobranstvu“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Godina 1912. (KOMAD I.–VIII. BROJ 1.–96.), Zagreb, 1912., 563-575.

[318] „Komad XII., Broj 40., Zakonski članak XX“, 373

slav.(onsko) Domobranstvo. U tom zasebnom dijelu ugarskog domobranstva čije je operativno područje bilo Banska Hrvatska zapovjedni jezik bio je hrvatski.

Zadnja skupina oružanih snaga Austro-Ugarske Monarhije bio je Pučki ustanak. „Zakonskim člankom XX : 1886 … o pučkom ustanku" bio je definiran kao „… popunitbeni dio oružane sile…".[319] Obveza se za tu skupinu odnosila na: „…budi u obće, budi samo za službu pučkoga ustanka obranbeno sposoban i koji ne spada niti k stališu vojske (bojnoga pomorstva ili doknadne pričuve), niti k stališu domobranstva… ", a obveza je, isto kao i u vojsci i domobranstvu trajala od 19-e do 42-e godine života.[320] Ova skupina sastojala se od naoružanih formacija,[321] ali isto tako i od niza pomoćnih službi koje su trebale u slučaju rata pomagati vojsci i vojnoj upravi obavljanjem raznih pomoćnih službi u pozadini.[322]

Vrhovno zapovjedništvo nad oružanim snagama Monarhije imao je car i kralj Franjo Josip I., a do kraja lipnja 1914. godine, tj. do sarajevskog atentata nadvojvoda Franjo Ferdinand obnašao je dužnost „glavnog inspektora svih oružanih snaga" („Generalinspektor der gesamten bewaffneten Macht").[323]

Od izbijanja rata, pa sve do kraja 1916. godine zapovijedanje oružanim snagama obnašao je nadvojvoda Friedrich. Nakon smrti cara i kralja Franje Josipa I. novi car i kralj Karlo I./IV. smijenio je nadvojvodu Friedricha i osobno preuzeo zapovijedanje vojskom. Također, Karlo I/IV. početkom ožujka 1917. godine smijenio je Franza Conrada von Hötzendorfa s dužnosti načelnika Glavnog stožera te je imenovao Artura Arza von Straussenburga.[324]

[319] Isto, 373-377.

[320] Isto, 373.

[321] Nikola Tominac, „Zagrebačke ratne postrojbe", u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, 36, navodi s područja Zagreba 25. pučko-ustašku pukovniju ; Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces in World War I (1)*, Osprey Publishing: Oxford, 2003., na str. 7 navodi u operativnom sastavu 5. armije tijekom kolovoza 1914. godine 104. pješačku brigadu Pučkog ustanka s područja Zagreba.

[322] „Pozlilo mu na straži", *JL*, br. 1122, 15. svibnja 1915., 4.

[323] Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces, 1*, 4.

[324] Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces in World War I, (2),* Osprey Publishing: Oxford, 2003., 3.

Ustrojstvo vojne uprave na području Zagreba, tj. Banske Hrvatske

Na području Banske Hrvatske, tj. sjeverne Hrvatske vojno upravno su se nalazila zapovjedništva XIII. zbora Zajedničke vojske, XIII. Korpskommando te VII., tj. od 1912. godine VI. zagrebačko hrvatsko-slavonsko domobransko okružje.[325] Navedenom organizacijom vojne uprave bio je obuhvaćen prostor od Sušaka i Primorja, Gorskog Kotara, Like, sjeverozapadne Hrvatske bez Međimurja, Podravine, Moslavine, Slavonije i Srijema do Zemuna. Stožeri su se nalazili u Zagrebu: Zajedničke vojske na Jezuitskom trgu,[326] a hrv. slav. Domobranstva u Gajevoj ulici.[327] Uz vojarne u zapadnom dijelu grada – Rudolfovu vojarnu i niz vojarni u donjoj Ilici na području grada nalazile su se još i Posadna bolnica br. 23, Garnisonspittal Nr. 23.[328] u Vlaškoj ulici te Domobranska četna bolnica na Kuniščaku.[329] Na početku Savske ulice nalazila su se vojna skladišta.[330]

Zapovjednik 13. zbora bio je do ožujka 1915. godine podmaršal Eugen pl. Scheure, kada ga je na dužnosti zamijenio general bojnik Josip Seipka. Istovremeno i „vojno-postajnog zapovjednika" podmaršala Botića zamijenio je pukovnik Zdenko Kocziczka pl. Freibergswahl.[331] U lipnju 1918. godine zapovjednikom Zagreba imenovan je general von Schenk.[332] Bio je posljednji časnik na navedenoj dužnosti, koju je napustio u listopadu iste godine.[333]

[325] „Komad VI., Broj 72., Zakonski članak XXXI", 570.

[326] Danas se u navedenoj zgradi nalazi Muzejsko galerijski centar Klovićevi dvori

[327] Danas se u navedenoj zgradi nalazi Državno odvjetništvo Republike Hrvatske

[328] *Schematismus*, 1116.

[329] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 109–111. U izvještaju su navedene obje vojne bolnice.

[330] HR-DAZG-869 (Kartografska zbirka, serija Planovi gradova) 2664.–I.A/4. „Kr. vojno spremište" nalazilo se na Savskoj cesti u bloku koji je danas omeđen Savskom cestom, Ulicom isidora Kršnjavoga, Pierottievom i Jukićevom.

[331] „Promjene u zagrebačkom vojnom zapovjedničtvu", *JL*, br. 1065, 18. ožujka 1915., 4.

[332] Iso Kršnjavi, *Zapisci, Iza kulisa hrvatske politike, Knjiga druga*, priredio Ivan Krtalić, Mladost: Zagreb, 1986., 797, zapis od dana 24. lipnja 1918.

[333] Iso Kršnjavi, *Zapisci, Knjiga druga*, 805, zapis od 24. listopada 1918.

Vojna obveza u oružnim snagama

Vojna obveza odnosila se na sve sposobne muškarce od 20-e godine života.[334] Ipak, svi vojni obveznici nisu služili rok aktivno, a iz sustava novačenja i služenja vojnog roka uočava se kompleksnost cjelokupnog sustava obrane. Naime, svake godine kroz zakonodavnu proceduru prolazio je zakon kojim se utvrđivao broj budućih vojnih obveznika za vojsku, domobranstvo i doknadnu pričuvu, tada nazivan kontingent. [335] Statistički, aktivna vojna obveza odnosila se na 8% stanovništva Monarhije.[336]

Kada bi zakoni u potpunosti prošli zakonodavnu proceduru i stupili na snagu kontingent bi bio dijeljen po državnim područjima te bi lokalna uprava pristupala stavnjama - novačenju. U gradu Zagrebu stavnje, popisivanje vojno sposobnih pojedinaca, vodilo je Gradsko poglavarstvo - Vojnički odsjek. Odsjek je uz popisivanje obveznika provodio i popisivanje vojsci potrebne opreme: vozila, kola, opreme za kola i tegleće stoke, sukladno „Zakonu o ratnim davanjima".[337] Prema sačuvanoj neobjavljenoj arhivskoj građi uočava se kompleksnost provođenja novačenja. Pojedince je gradska uprava javno postavljenim oglasom pozvala na novačenje, gdje ih je pregledala višečlana komisija – „Ambulantno stavno povjerenstvo."[338] Nakon što su popisani svi vojni obveznici izradio se ponovno abecedno postavljeni popis sposobnih. Uz njihova imena se nakon „žrijebanja" zapisivalo izvučene brojeve.[339] Tim načinom popunjavao se kontingent i za vojsku i za domobranstvo te su pojedinci uz čija su imena upisani brojevi do određene visine išli iste godine na odsluženje vojnog roka. Zbog unaprijed određene kvote ročnika broj sposobnih bio je veći te je višak bio upućen u

[334] Milan Pojić, „Ustroj Austrougarske vojske", 148.

[335] „Komad II., Br. 26., Zakonski članak II. : 1900. zajedničkoga ugarsko-hrvatskoga državnoga sabora o dozvoli novakah, koji se imadu staviti godine 1900", u: *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1900. (KOMAD I.–XIV. BROJ 1.–100.), Zagreb, 1900., 92-93. Zakon je prošao zakonodavnu proceduru u zajedničkom saboru početkom veljače 1900. godine i obuhvatio je za izvršenje vojne obveze pojedince rođene od 1877. do 1879. godine. Novačenje su trebali proći tijekom ožujka i travnja 1900. godine. Kontingent propisan ovim zakonom iznosio je za ugarski dio države: za vojsku i mornaricu 43.889, a za domobranstvo 12.500 novaka.

[336] Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit*, Bd. 1, Rikola Verlag: Wien, 1920., 287.

[337] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 62 ; Državni arhiv u Zagrebu, fond 4., Gradsko poglavarstvo Zagreb (GPZ), Serija Vojnički odsjek (dalje: HR-DAZG-4, VO), VO 167. U navedenom izvoru upisane su tegleće životinje i kola, prema „Zakonu o ratnim davanjima" iz 1912. godine. Dokumenti iz VO 167 datiraju iz razdoblja Prvog svjetskog rata.

[338] HR-DAZG-4, VO 48.

[339] HR-DAZG-4, VO 41.

doknadnu pričuvu. Doknadni pričuvnici bili su raspoređivani posebno (odvojeno) u vojsku i domobranstvo te uopće nisu služili vojni rok. Tek u slučaju rata trebali su biti pozvani na obuku. Uz ročnike popisivali su se tijekom zasebne „porazdiobne prijave“ i obveznici Pučkog ustanka.[340]

Složenost sustava novačenja dodatno se uočava proučavajući neobjavljene arhivske izvore iz fonda Gradskog poglavarstva Zagreb, Vojni odsjek.[341] Naime, obveznici su upisivani u više popisnih knjiga. Tako su upisivani u: „Stavnu listinu A. za stavnje kazne radi izvan dobnoga razreda i žriebnog reda,“[342] potom u „Stavnu listinu B za naknadne stavnje polag žriebanog reda“[343] i u „Listinu žrijebanja stavnih obveznikah, rodjenih godine 1888. Stavna lista C.“[344] U knjizi „C“ upisani su vojni obveznici podijeljeni su nadalje na grupe: „A“ – zajednička vojska, „B“ – doknadna pričuva i „C“ domobranstvo. U istom izvoru nalazi se i „Listina žrijebanja.“[345] Vojnički odsjek vodio je i dodatnu evidenciju „Imenik zavičajnika“ po godištima, gdje su isto tako upisivani po grupama „A“, „B“ i „C“ uz naznake „sposoban“, „nesposoban“ i „oprošten od predodžbe.“[346] Uz zavičajnike Vojnički odsjek poglavarstva popisivao je i „strane,“ tj. nezavičajne vojne obveznike.“[347]

Jednostavniji način tumačenja i prikazivanja prijeratnog sustava novačenja koje je provodilo zagrebačko Gradsko poglavarstvo je tabličnim prikazom, izrađenim prema objavljenom izvoru – *Zagreb, godine 1913.–1918. Izvještaj gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba*[348] na primjeru posljednje prijeratne *stavnje*,

[340] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 62.

[341] HR-DAZG-4, VO.

[342] HR-DAZG-4, VO 48, upisani su obveznici koje je novačenje obuhvatilo od godine 1890. do 1898. godine.

[343] HR-DAZG-4, VO 49, upisani su obveznici od 1890. do 1910. godine.

[344] HR-DAZG-4, VO 41. Naveden je primjer liste iz 1888. godine. Očekivano svake godine bile su iznova sastavljane navedene liste „C“.

[345] HR-DAZG-4, VO 41.

[346] HR-DAZG-4, VO 67.

[347] HR-DAZG-4, VO 80, „Popisna listina godine 1908. pod stavnju dolazećih stranih stavnih obveznikah“.

[348] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 62.

provedene 1914. godine.[349] Popisivani su „zavičajnici grada Zagreba“ i „strani zavičajnici“[350], a obveznici su se upisivali podijeljeni u tri „dobna razreda“:[351]

[349] Isto, 62.

[350] Isto, 62.

[351] Isto, 62.

GRAFIKON br. 5

Broj i razvrstavanje vojnih obveznika Zagrepčana na novačenju 1914. godine.

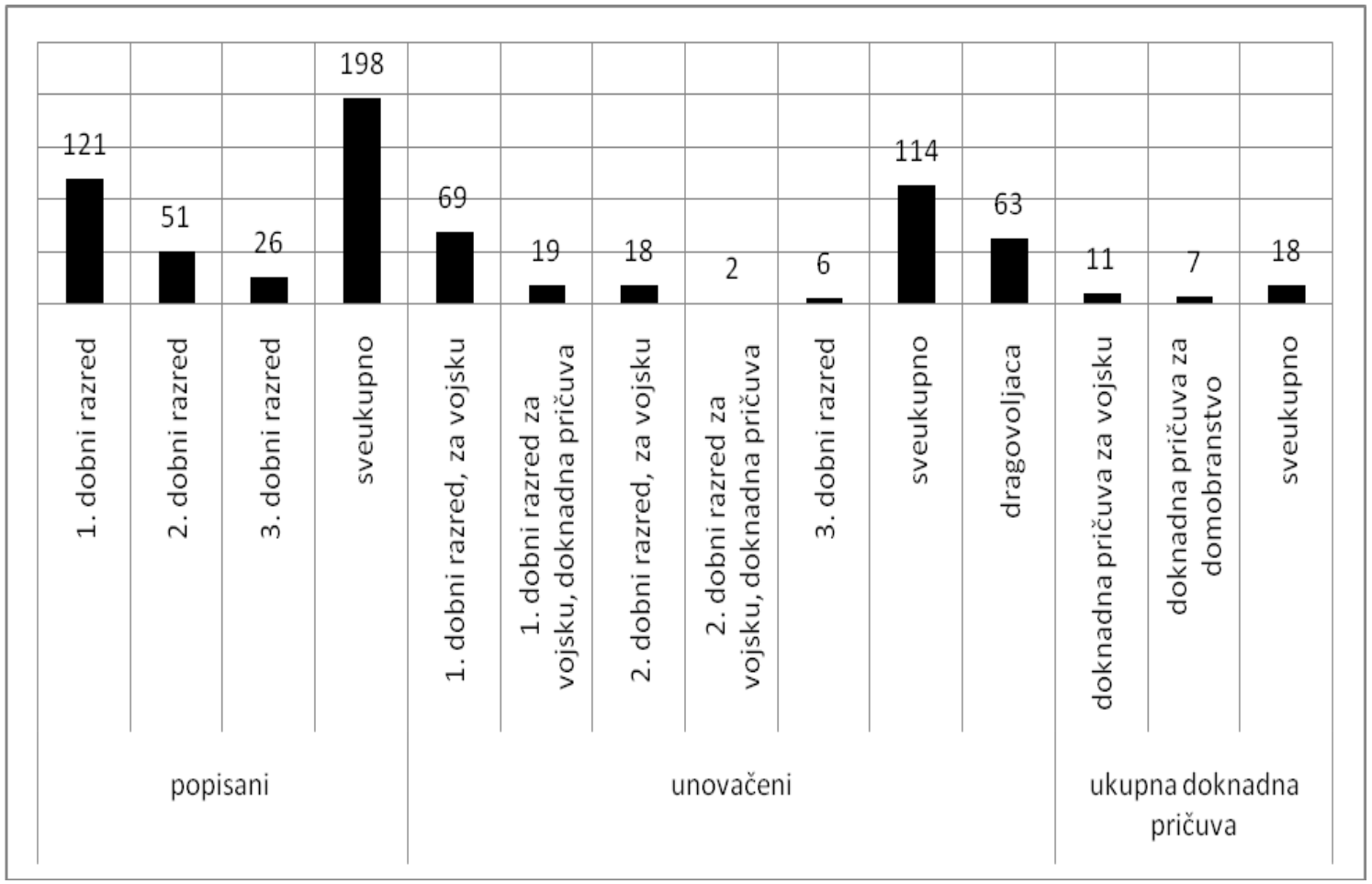

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 62

Pripreme oružanih snaga za rat

Modernizacija opreme i naoružanja austrougarskih oružanih snaga, uvjetovana stalnim jačanjem vojski Francuske i Njemačkog carstva započela je još 1880-ih godina. Tada su modernizirane uniforme Zajedničke vojske i Domobranstva i uvodilo se u uporabu novo oružje. Tim postupkom nastojalo se standardizirati cjelokupno naoružanje. Za pješaštvo i konjicu uvedene su u uporabu puške repetirke sustava Mänlicher, Steyrove proizvodnje. Isto tako od 1908./09. godine pješačke jedinice počinju se naoružavati njemačkim strojnicama Maxim i Steyrovim strojnicama nazvanim po konstruktoru Schwartzlose.[352] Istovremeno topničke jedinice bile su opremane modernim topničkim oruđima malog, srednjeg i velikog kalibra; topovima, haubicama te mužarima (Mörserima).

Razdoblje u kojemu se nastojalo ujednačiti proces modernizacije austrougarske vojske započinje 1906. godinom imenovanjem Franza Conrada von Hötzendorfa na mjesto načelnika Glavnog stožera („Chef des Generalstabes für die gesamte bewaffnete Macht").[353] Kako Conrad von Hötzendorf navodi u svojim memoarima *Aus meiner Dienstzeit*[354] objavljenima 1920-ih godina neke su jedinice Pučkog ustanka ili Domobranstva imale suvremenije naoružanje od paralelnih domicilnih jedinica Zajedničke vojske.[355] Jedna od zadnjih reformi koje su zahvaćale oružane snage provedene su 1912. godine. Naime, tada je bio reformiran ugarski Honvéd, tako da je područje sjeverne Hrvatske postalo VI. okružje[356] i iste su godine zakonodavnu proceduru prošli, u prvom dijelu poglavlja spomenuti zakonski akti potrebni u

[352] M. Christian Ortner, „Die armee des Dualismus", 179–181; Standard u pješačkom naoružanju austrougarskih oružanih snaga bio je kalibar 8X50 mm (tzv. *Austrian*). Puška M-1885 bila je osnovica za više kasnijih i poboljšanih inačica označenih M-1888, M-1890 te M-1895. Zbog punjenja spremnika puške s pet metaka složenih u limeni okvir i dobre konstrukcije poluoketnog zatvarača imala je mogućnost brzog pucanja, od 30 do 35 metaka u minuti. Strojnica M08 Schwartzlose bila je glavna strojnica austrougarske vojske. Bila je precizno izrađena i mehanički pouzdana, ali je s postoljem težila 39–40 kg. Imala je mogućnost ispaljivanja između 400 i 500 metaka u minuti. (op. a.)

[353] Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces, 1*, 5 ; Franz Conrad von Hötzendorf (Petzing 1852. – Mergentheim 1925.) obnašao je dužnost načelnika Glavnog stožera od 1906. do 1917. godine, kada ga je na dužnosti zamijenio Arthur Arz von Straußenburg (Hermannstadt 1857. – Budimpešta 1935.) (op. a.)

[354] Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus Meiner Dienstzeit*, Bd. 1 – 5, Rikola Verlag: Wien, 1921.-1925. Peti svezak je „Anhang" – dodatak koji sadrži kartografske i tablične priloge. Ovi memoari su i danas glavni izvor i literatura i austrijskoj historiografiji za Prvi svjetski rat.

[355] Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit, 1,* 289.

[356] „Komad VI., Broj 72., Zakonski članak XXXI", §. 11., 570.

ratno doba – „Iznimne mjere za slučaj rata“,[357] „Zakon o ratnim davanjima“[358] i zakon „o davanju konja i vozila.“[359]

Feldmarschall Conrad von Hötzendorf obraćao je veliku pozornost na vanjskopolitičke okolnosti: Carska Njemačka bila je saveznik, a Švicarska konfederacija neutralna. Kao neprijateljske zemlje (ili potencijalno neprijateljske) definirao je Kraljevinu Italiju, Kraljevinu Crnu Goru, Kraljevinu Srbiju, Carsku Rusiju i Kraljevinu Rumunjsku.[360] Stoga je u Glavnom stožeru, od 1908. godine bio razrađen niz ratnih planova, tj. mogućih ratnih situacija. Ratni planovi (njem. Kriegsfall, doslovno značenje slučaj rata) bili su smišljani uz strategiju izbjegavanja rata sa svim neprijateljskim državama istovremeno[361] te su mogli biti aktivirani paralelno.[362] U tabličnom prikazu nabrojani su austrougarski ratni planovi.

TABLICA br. 3

Ratni planovi Austro-Ugarske Monarhije.

Naziv ratnog plana	Područje na koje se odnosi	Boja plana
Kriegsfall B	Balkan – Kraljevina Srbija i Crna Gora	žuta, tj. smeđa
Kriegsfall R	Carska Rusija	plava
Kriegsfall Ru	Kraljevina Rumunjska	
Kriegsfall I	Kraljevina Italija	crvena

Izvor: Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit,* Bd. 1, 364

[357] „Komad IV., Broj 69., Zakonski članak LXIII.“, 369-379.

[358] „Komad VI., Broj 81., Zakonski članak LXVIII. : 1912. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o ratnim davanjima“, 504-515.

[359] „Komad VI., Broj 82., Zakonski članak LXIX.“, 516-526.

[360] Franz Conrad von Hötzendorf , *Aus meiner Dienstzeit, 1*, 40.

[361] Isto, 40.

[362] Isto, 420 ; Zbog dužnosti načelnika Glavnog stožera austrougarskih oružanih snaga Franz Conrad von Hötzendorf u današnjim je stranim biografskim monografijama nazvan „Arhitektom apokalipse“ (Lawrence Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf, Architeckt der Apokalypse*, Wien, 2003.) ili „Carski sokol“, (Wolfram Donik, *Des Kaisers Falke*, Innsbruck, 2013.).

Interesantno je da je prvi ratni plan Monarhije nastao još 1905. godine, međutim njim nije bilo predviđeno djelovanje protiv neprijateljske države, već se plan odnosio na djelovanje prema području Ugarske. Prema Bridgeu, „Kriegsfall U“, (skraćeno od Ungarn) osmišljen je tijekom unutarnje političke krize kada je Ugarska htjela razdvojiti ugarske jedinice iz Zajedničke vojske te formirati svoju zasebnu oružanu silu,[363] što se na kraju nije dogodilo. Prvi ratni plan Monarhije kojim je predviđeno djelovanje izvan državnog teritorija bio je plan protiv Kraljevine Srbije i Kraljevine Crne Gore iz 1908. godine, a nastao je nakon „Aneksijske krize“ iz iste godine.[364]

Treba napomenuti da su prije 1914. godine, uz Monarhiju i sve europske države razvijale ratne planove. Primjerice, njemački ratni plan – „Schlieffenov plan“ usmjeren na ratna djelovanja protiv Francuske osmišljen je još 1906. godine. S druge strane Francuska i Velika Britanija su 1911. godine postigle dogovor o zajedničkom vojnom djelovanju na europskom kontinentu, a godinu kasnije usuglasile su i vojno djelovanje na moru. Godine 1913. glavni stožer francuske vojske razradio je „Plan 17“ s ciljem poraza Njemačke u kratkom roku, a do izbijanja Prvog svjetskog rata operativna su zapovjedništva britanske i francuske vojske precizno definirala strateška i taktička djelovanja protiv njemačke vojske. Istovremeno, uz zemlje zapadne Europe ratni plan protiv Njemačke, ali i Austro-Ugarske razvijala je i Rusija.[365]

Obrasci pokretanja austro-ugarskih ratnih planova bili su sljedeći: prvo se pokretalo „mjere zaštite“ nazvane „Alarm (Korps-Alarm)“.[366] Točnije, proglašen je Alarmierungstag – dan uzbunjivanja.[367] Navedeni pojam označavao je osiguravanje ili zatvaranje granica, osiguravanje željezničkih komunikacija i pojedinih objekata te postupanje prema neprijatelju koje se sastojalo od ometanja te aktivne obrane od mogućeg neprijateljskog djelovanja.[368]

---

[363] F. Roy Bridge, *From Sadowa to Sarajevo, Foreign Policies of the Great Powers*, New York: Routhledge, 1972., 270.

[364] Odnosi između Austro-Ugarske Monarhije i Kraljevine Srbije pogoršavali su se 1903. godine kada je u Srbiji svrgnuta pro austro-ugarska dinastija Obrenović i postavljena proruska dinastija Karađorđević. O aneksijskoj krizi opširnije vidi u: Livia Kardum, *Sumrak stare Europe*, 37-41 ; Livia Kardum, „Aneksiona kriza i Friedjungov proces“, *Politička misao*, 30 (1993), 1, 133-147.

[365] Livia Kardum, *Sumrak stare Europe*, 79-85.

[366] Franz Conrad von Hötzendorf , *Aus meiner Dienstzeit, 1*, 364.

[367] HR-HDA-78, kut. 867., sv. 6-22/4202/1914., broj 4334 Pr. – 1914. Dopis zagrebačkog vojnog zapovjedništva Zemaljskoj vladi, Zagreb, 25. lipnja 1914.

[368] Franz Conrad von Hötzendorf , *Aus meiner Dienstzeit, 1*, 364.

Nakon pokretanja navedenih mjera vlast bi proglasila izvanredno stanje te prema potrebi, djelomičnu ili opću mobilizaciju.[369] Nakon mobilizacije uslijedio je postupak nazvan „Aufmarsch“ koji je značio „prostor okupljanja“ jedinica.[370]

Nakon mobilizacije ratni planovi mogli su se, kako je ranije navedeno, paralelno primijeniti: primjerice I i B ili R i I. Tada se 16 zborova grupiralo u šest armija, koje su se operativno dijelile na tri grupe: grupu (Streitkräfte) A, koja je trebala ići na rusko bojište, „Minimalgruppe Balkan“ koja je trebala biti upućena na srpsko ratište te na grupu B koja je bila rezerva i trebala je biti upućena na bojišnicu prema potrebi.[371] Treba napomenuti da je prilikom objave ratnog stanja, uz šesnaest zborova operativni dio oružanih snaga podignut za još dva „ratna“ zbora koja nisu imala teritorijalnu povezanost.[372] Tijekom Prvog svjetskog rata broj aktivnih jedinica stalno je rastao, primjerice 1916. godine dosegnut je broj od 26, tj. 27 korpusa.[373] U razdoblju od druge godine rata pa do 1918. odvijala se i zamjena boje odora. Naime, predratna boja bila je sivo-plava,[374] a od 1915. započinje proizvodnja odora maslinasto-sive/maslinasto-zelene boje za sve skupine kopnene vojske. Razlog zamijene boje odora bio je zbog pojednostavnjivanja i ubrzavanja proizvodnje.[375]

Unatoč opširnim i planski provođenim vojnim pripremama, opreznom stvaranju ratnih planova, na kraju se odvio najgori mogući scenarij. Nakon što je Austro-Ugarska Monarhija objavila rat Kraljevini Srbiji, europske države su međusobno počele s objavom rata temeljem raznih ugovora o savezništvima.[376] Osmišljeni lokalni rat postao je svjetski. Tako je Monarhija bila primorana na svim svojim granicama voditi rat koji je u roku od četiri godine u potpunosti iscrpio demografske resurse Austro-Ugarske i urušio njezino gospodarstvo, što su bili završni udarci raspada Monarhije.

---

[369] Isto, 115.

[370] Isto, 364.

[371] M. Christian Ortner, *Die k. u. k. Armee und Ihr Letzter Krieg*, Carl Gerold's Sohn Verlagsbuchhandlung: Wien, 2013., 40.

[372] Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces, 1*, 6.

[373] Isto, 8. Autor kao 27. Zbor navodi zaseban Zbor sastavljen od konjičkih jedinica.

[374] Isto, 16.

[375] Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces, 2*, 13.

[376] Livia Kardum, *Sumrak stare Europe*, 74-78.

SRPANJ 1914. GODINE – POČETAK PRVOG SVJETSKOG RATA

Nakon sarajevskog atentata 28. lipnja 1914. godine, u tadašnjim tiskovinama opisivanom kao „…gnjusnog upravo nedokučivog čina…“,[377] tek nakon unutarnje-političkih previranja koja su potrajala mjesec dana Monarhija je postavila ultimatum Kraljevini Srbiji dana 25. srpnja. Sadržaj teksta ultimatuma bio neprihvatljiv Kraljevini Srbiji zbog istrage koju su na njezinom državnom teritoriju trebale provoditi austrougarske policijsko-obavještajne službe te ga je Srbija 27. srpnja odbila.[378]

Istoga dana kada je ultimatum predan, proučavajući neobjavljenu arhivsku građu pronalazi se dopis zagrebačkog vojnog zapovjedništva koji je istovremeno poslan u Predsjedništvo Zemaljske vlade. Dopisom je vlada bila obaviještena da je za dan 26. srpnja predviđeno aktiviranje dana uzbunjivanja i pokretanje „ratnog plana 'B'“.[379] O djelomičnoj mobilizaciji zemaljsku vladu te niže upravne jedinice brzojavno je ranije obavijestio ministar za zemaljsku obranu iz Budimpešte.[380]

Nakon odbijanja ultimatuma od strane Kraljevine Srbije službeno je proglašena djelomična mobilizacija vojske, domobranstva i pučkog ustanka.[381] Uz proglašenje mobilizacije na snagu je stupio i „Zakon o ratnim davanjima,“[382], a dan kasnije, 27. srpnja proglašene su „Iznimne mjere za slučaj rata“,[383] tj. uvedeno je izvanredno stanje.

Dan djelomične mobilizacije 27. srpnja obilježio je dolazak velikog broja vojnih obveznika u grad Zagreb. Čitave rijeke ljudi putovale su prema svojim jedinicama a tiskovine su te

---

[377] „Nadvojvoda priestolonasljednik Franjo Ferdinand, Vojvodkinja Sofija Hohenberg.“, *JL* br. 702, 1. srpnja 1914., 1.

[378] Manfried Rauchensteiner, *The First World War*, 99–100 ; Alan John Percivale Taylor, *Habsburška Monarhija, 1809-1918.*, Znanje: Zagreb, 1990., 287 ; Erich Zöllner, Therese Schüssel, *Povijest Austrije*, Barbat: Zagreb, 1997., 282.

[379] HR-HDA-78., kut. 867., sv. 6 – 22/4202/1914., broj 4334 Pr. – 1914. Dopis zagrebačkog vojnog zapovjedništva predsjedništvu Zemaljske vlade, Zagreb, 25. srpnja 1914.

[380] HR-HDA-78, kut. 867., sv. 6 – 22/K br. 4202 od god. 1914., broj 4286 Pr. Brzojav ministra za zemaljsku obranu od dana 26. srpnja 1914. godine upućen Predsjedništvu Zemaljske vlade o proglašenju djelomične mobilizacije.

[381] HR-HDA-907, 13/39, „Oglas“ o mobilizaciji Pučkog ustanka, 31. srpanj 1914 ; 6/57, „Oglas“ o isplati odšteta vojnim obveznicima ukoliko su na službu došli u vlastitim odijelima, 22. kolovoza 1914 ; 6/30 „Oglas“ o mobilizaciji pučkog ustanka, 31. srpnja 1914 ; 6/37, „Oglas“ o mobilizaciji Pučkog ustanka na njemačkom jeziku, 31. srpnja 1914 ; 6/38, Proglas opće mobilizacije na njemačkom jeziku, 31. srpnja 1914. godine.

[382] „Naredba bana…od 26. srpnja 1914. broj 4293 Pr.“, *NN*, posebno izdanje, 26. srpnja 1914., 1.

[383] „Iznimne mjere za slučaj rata“, *NN*, br. 170, posebno izdanje, 27. srpnja 1914., 1.

događaje popratile s izraženom propagandom[384] te izvještavaju da „Živahnost,…ne popušta.“[385] S druge strane opis ozračja zapisao je kroničar u dnevniku nadbiskupa dr. Antuna Bauera: „Pjevanje i plač se miješa“.[386] Dok je civilno stanovništvo pratilo gradom vojnike do kolodvora ovacijama, pozdravima i pjevanjem dogodili su se i protusrpski prosvjedi u kojima je bila uništena imovina u vlasništvu Srba.[387] Do uništavanja imovine došlo je iako je civilna vlast uvela prijeki sud na području Zagreba kako bi prevenirala baš takve zločine.[388] Danas nisu poznati materijalni, tj. financijski razmjeri počinjene štete.

Kako je ranije navedeno, na dan proglašenja djelomične mobilizacije dana 26. srpnja 1914. godine[389] objavljen je i početak rekvizicija aktivacijom „Zakona o ratnim davanjima.“[390] Navedenim zakonom započela je opskrba oružanih snaga oduzimanjem privatnog vlasništva: zaprežnih životinja i kola,[391] uz isplatu odšteta vlasnicima.[392] Vojska je također isplaćivala odštete za odjeću i obuću obveznicima Pučkog ustanka koji su obavljali službu u civilnim odijelima.[393]

Rekvizicija je postupak koji se upravno provodio na više razina – suradnjom vojne uprave i Gradskog poglavarstva – Vojničkog odsjeka. Vojna uprava bi javila potrebe za određenim materijalima Vojničkom odsjeku koji bi plakatom pozvao vlasnike traženih materijala na popisivanje. Nakon izrade popis bi Vojnički odsjek proslijedio vojnoj upravi koja je dalje organizirala preuzimanje i isplatu odšteta.

Kako je rat potrajao vojska je trebala sve više materijala i opreme na bojišnicama. Stoga se popisivalo niz potrepština – gotovih proizvoda koji su se mogli odmah staviti u upotrebu na

[384] „Na oružje !“, *JL*, br. 726., 26. srpnja 1914., 2.

[385] „Raspoloženje u Zagrebu,“ *JL*, br. 729, 28. srpnja 1914., 5.

[386] Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu (HR-NAZ), Dr. Antun Bauer, Dnevnik (dalje: Bauerov dnevnik), sv. II, 3. V. 1914.–29. XII. 1916., zapis od dana 27. srpnja 1914. godine. [bez oznake stranice].

[387] HR-NAZ, Bauerov dnevnik, sv. II, zapis od dana 27. srpnja 1914. godine. [bez oznake stranice].

[388] „Naredba. bana… od 27. srpnja 1914.. br. 4412/Pr“, *NN*, br. 172, posebno izdanje, 27. srpnja 1914., 1.

[389] *NN*, Posebno izdanje (bez broja), 26. srpnja 1914., 1.

[390] *NN*, Posebno izdanje (bez broja), 26. srpnja 1914., 1-2.

[391] HR-DAZG-872, (Državni arhiv u Zagrebu, Zbirka tiskovina), 17., „Oglas“ gradske uprave, 14. rujna 1914., o rokovima isplate za rekvirirane konje i vozila.

[392] HR-DAZG-872, 1.32, „Oglas“ gradske uprave, 14. rujan 1914.

[393] HR-HDA-907, 6/57, „Oglas“ gradske uprave, 22. kolovoz 1914.

bojišnici: bodljikavu žicu,[394] nove i stare unutarnje te vanjske gume za automobile,[395] saonice.[396] U pojedinim slučajevima, primjerice teleskopskih nišana – „zurila" vlasnici su bili pozvani na posuđivanje, dobrovoljnu predaju ili prodaju.[397]

Zasebni dio rekvizicija bilo je rješavanje problema smještaja vojnika u gradu. Iako je Zagreb imao razvijenu vojnu infrastrukturu veliki problem još i u mirno doba predstavljalo je „ukonačivanje" vojske.[398] Uz smještaj časnika po hotelima, ali i privatnim stanovima[399] za smještaj velikog broja vojnog osoblja u gradu vojne su se vlasti odlučile na „zauzimanje" pojedinih objekata, primjerice školskih, što je bilo predviđeno još 1893. godine.[400]
Osnovom „zakona o ratnim davanjima" zgrade u državnom vlasništvu, vlasništvu lokalne uprave ili privatnika stavljene su u funkciju smještanja vojnika, a od kolovoza iste godine zgrade su korištene kao vojne bolnice.[401]
Taj potez je potpuno logičan jer se radi o objektima velike površine s velikim prostorijama u koje je relativno jednostavno smjestiti veliki broj osoba. Od kolovoza 1914. godine u rekviriranim civilnim objektima počinju se organizirati pomoćne vojne bolnice.
U srpnju i kolovozu 1914. godine, prema navedenom zakonu, rekvizicija se primjenjivala u izvornom/doslovnom značenju zakona – isključivo za opskrbu vojske. Može se zaključiti da je mjera rekvizicije tada primijenjena samo u užem smislu. Kasnije, od ljeta iste godine rekvizicija se počinje primjenjivati i u širem smislu, tj. počinje se protezati na cjelokupnu privredu.
U trenutku kad se shvatilo da rat postaje globalni proglašena je opća mobilizacija[402] dana 4. kolovoza 1914. godine.[403] O broju unovačenih zagrepčana, ali i osoba s područja Banske

[394] HR-HDA-907, 1/36, „Oglas" gradske uprave, 10. lipanj 1915.

[395] HR-HDA-907, 9/11, „Oglas" gradske uprave, 13. listopad 1915. U plakatu je navedeno preuzimanje gume u svim oblicima.

[396] HR-HDA-907, 9/65, „Oglas" gradske uprave, 28. rujan 1915.

[397] HR-HDA-907, 1/43, „Oglas" gradske uprave, 21. svibanj 1915.

[398] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 69.

[399] Isto, 80.

[400] HR-HDA-80 (Zemaljska vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu – BiNZV), kut., 873, sv. XIII 1914/1920, IX. 1892/324, „Školskih zgrada upotreba u slučaju mobilizacije u vojne svrhe.", IX 1892/342, Broj 6.134, God. 1893.

[401] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 70.

Hrvatske danas nema točnih podataka, jedino I. Perić navodi podatak da je proglašenjem mobilizacija „…bilo unovačeno oko 72000 ljudi.“[404]

Mobilizacija je postupak pokretanja vojno obučenih vojnih obveznika, doknadnih pričuvnika i pripadnika Pučkog ustanka. S tim pozvanim pojedincima bile su formirane jedinice za popunu jačine bojne ili satnije, nazivane Pohodna bojna ili satnija, tj. Marsch i Erstatz Battalion, Compagnie. Također, treba spomenuti da se tijekom rata ujedinilo zapovjedništvo zajedničke vojske i domobranstva, tj. domobranstvo je došlo pod zapovjedni sustav vojske.[405]

Pokretanjem pričuve austrougarske oružane snage su s mirnodopskih 450.000 osoba u vojsci narasle na približno 3.260.000 vojnika, dočasnika i časnika. Od tog broja približno je 1.800.000 bilo poslano na bojišnicu, dok je ostatak zadržan u pozadini. Ipak od tog broja mobiliziranih 35% pješaštva, 15% konjice i 10% u topništvu bili su vojno neaktivni.[406]

Vojna neaktivnost, uz podatak da je samo 8% stanovništva bilo vojno obvezno,[407] te multietnički sastav oružanih snaga neki su od razloga zašto je početkom rata Austro-Ugarska doživjela neuspjehe protiv srpske i ruske vojske. Treba napomenuti da su srpska i crnogorska vojska bile uvježbanije, jer su 1912. i 1913. uspješno sudjelovale u Prvom i Drugom balkanskom ratu, dok je ruska carska vojska imala ratnog iskustva iz Rusko-japanskog rata 1905. godine. Što se tiče austro-ugarskih oružanih snaga, posljednji rat u kojem su sudjelovale bila je okupacija Bosne i Hercegovine 1878. godine.

---

[402] HR-HDA-78, kut. 867., sv. 6 – 22/K. br. 4202 od god. 1914., Broj 4580 Pr. Brzojav ministra za zemaljsku obranu od 31. srpnja 1914. godine upućen predsjedništvu Zemaljske vlade o provođenju opće mobilizacije.

[403] HR-HDA-907, 6/38, „Mobilisierungs-kundmachung,“, 31. srpnja 1914., HDA-907, 6/37, „Kundmachung…des Landsturmes“, 31. srpnja 1914.

[404] Ivo Perić, „Hrvati u vrijeme Prvoga svjetskog rata“, u: *Povijest Hrvata, Knjiga Druga*, Zagreb: Školska knjiga, 2007., 604.

[405] Lovro Galić, „Ustroj austrougarske vojske“, u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog istoimene izložbe, MGZ: Zagreb, 2015., 31.

[406] M. Christian Ortner, *Die k. u. k. Armee und ihr Letzter Krieg*, 44.

[407] Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit, 1*, 287.

Ratni put Zagrepčana i zagrebačkih jedinica

Jedinice s područja Zagreba prošle su ratni put na svim europskim bojišnicama,[408] a pojedini Zagrepčani borili su se i na Dalekom istoku. Početkom rata zagrebačke jedinice sudjelovale su u napadu na Kraljevinu Srbiju. Tako je u prosincu 1914. godine 25. zagrebačka domobranska pješačka pukovnija bila među prvima koja je ušla u Beograd.[409] Nakon tog kratkotrajnog uspjeha zagrebačke jedinice poslane su na istočno ratište, u Galiciju i na Karpate. U drugoj ratnoj godini jedini je izuzetak IV. bojna 53. zagrebačke pješačke pukovnije koja je imala popunu u Foči te je bila poslana na jugozapadno ratište – Soču. Tamo je u borbama na Krnu, u prvim tjednima rata s Kraljevinom Italijom zarobila talijansku zastavu.[410] Na istočnom ratištu zagrebačke jedinice zadržale su se do početka 1918. godine kad su nakon sklapanja Brest-litovskog mira 3. ožujka 1918. s Rusijom poslane na jugozapadno ratište – Soču, tj. Piavu gdje su i ostale do kraja rata i raspada Monarhije.

Treba istaknuti Zagrepčane u austrougarskoj ratnoj mornarici koji su se početkom rata zatekli na odsluženju vojnog roka kao članovi posade krstarice SMS (njem. Seiner Majestät Schiff, hrv. Njegovog Veličanstva brod) Kaiserin Elisabeth[411] u njemačkoj dalekoistočnoj koloniji Tsingtao u Kini. Taj lučki grad je u jesen 1914. godine opkolila japanska carska vojska i članovi posade krstarice bili su razmješteni u pješaštvo kao ispomoć njemačkoj posadi za obranu grada. Nakon žestokih borbi preživjeli članovi posade Zagrepčani Julije Vizjak i Stanko Šebešić[412] završili su u japanskom ratnom zarobljeništvu.

---

[408] O ratnom putu jedinica formiranih na području Banske Hrvatske u Prvom svjetskom ratu opširnije vidi u: Filip Novosel, „Hrvatsko-slavonske postrojbe u sastavu austrougarske vojske za vrijeme Prvog svjetskog rata“, u: *Scrinia slavonica* 10 (2010), 282-285.

[409] „Hrvatska zastava na beogradskom konaku“, *JL*, br. 938, 8. prosinca 1914., 6.

[410] „Prva osvojena talijanska zastava“, *IL*, br. 27, 3. srpanj 1915., 625 ; U fundusu Hrvatskog povijesnog muzeja (HPM), Zbirka zastava i zastavnih vrpci pod inventarni broj (inv. br.), HPM/PMH–2151 čuva se „Zastava Kraljevine Italije (signalna)“ ; Navedena je na str. 160. u katalogu izložbe *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*. Danas se pretpostavlja da je to zastava zarobljena na Krnu ; Nikola Tominac, „Zagrebačke ratne postrojbe“, u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, navodi na str. 46 da je IV. bojna 53. pješačke pukovnije vojno administrativno spadala u XV. sarajevski Zbor zajedničke vojske.

[411] René Greger, *Austro-Hungarian Warships of World War I.*, London: Ian Allan, 1976., 27-29. SMS Kaiserin Elisabeth bila je oklopljena krstarica klase *Kaiser Franz Josef I*. Izgradnja krstarice započela je 1888. u pulskom Arsenalu, a porinuta je u more 1890. godine

[412] „Zagrebčani, mornari krstasa 'Kraljica Elizabeta'“, *IL*, br. 47, 21. studeni 1914., 1116 ; U članku „Naši i njemački zarobljenici u Japanu“, *IL*, br. 32, 7. kolovoz 1915., 75. ponovno je objavljena fotografija Vizjaka, samo taj put nosio je odoru japanske vojske.

Kao posebnost ratnog puta zagrebačkih jedinica može se istaknuti i upućivanje zagrebačke 31. lovačke bojne na Zapadno bojište kao pojačanje njemačkoj carskoj vojsci 1918. godine. Navedena jedinica sudjelovala je u borbama kod Verduna protiv snaga vojske Sjedinjenih Američkih Država.[413]

[413] Nikola Tominac, „Zagrebačke ratne postrojbe“, u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog istoimene izložbe, MGZ: Zagreb, 2015., 36.

TABLICA br. 4

Rodovi i jedinice austrougarskih oružanih snaga u kojima su tijekom Prvog svjetskog rata služili Zagrepčani

XIII ZBOR ZAGREBAČKI ZAJEDNIČKE VOJSKE
PJEŠAŠTVO
36. PJEŠAČKA DIVIZIJA
72. PJEŠAČKA BRIGADA
53. Infanterie Regiment Dankl (53. pješačka pukovnija)
53. Marsch batallion (53. pohodna bojna)
31. lovačka bojna (Feldjäger battalion)
TOPNIŠTVO
13. TOPNIČKA BRIGADA
37. topnička pukovnija
38. topnička pukovnija
13. haubička pukovnija
7. brdska artiljerijska pukovnija
13. brdska artiljerijska pukovnija
13. sklop teških haubica
KONJICA
8. KONJIČKA BRIGADA
12. ulanska pukovnija
9. Husarska pukovnija
SANITET
23. sanitetski odjel / Posadna bolnica br. 23.
RATNA MORNARICA
Flota
Dunavska flotila
INŽENJERIJA
13. pionirska (inženjerijska) pukovnija
Saperske (inženjerijske) jedinice
TRANSPORTNE JEDINICE
13. Traindivision (13. podvozna divizija)
ZRAKOPLOVSTVO

VI DOMOBRANSKO OKRUŽJE
PJEŠAŠTVO
42. DOMOBRANSKA „VRAŽJA“ DIVIZIJA
83. PJEŠAČKA BRIGADA
25. domobranska pješačka pukovnija
25. domobranska pohodna bojna
TOPNIŠTVO
6. domobranska topnička pukovnija
7. topnički sklop
8. topnički sklop
SANITET
Domobranski oporavni odjel / Domobranska bolnica na Kuniščaku
PUČKI USTANAK
142. BRIGADA PUČKOG USTANKA
25. pučko-ustaška pukovnija

Izvor: Vinko Ivić, „'Za dom i kralja krv prolit valja!'“, u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, Zagreb: MGZ, 2015., 130 ; Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces in World War I (1)*, 2003., 7, 22 ; „Naši i njemački zarobljenici u Japanu“, *IL*, br. 32., 7. kolovoz 1915., 75 ; Milan Pojić, „Ustroj Austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.–1914.“ *Arhivski vjesnik*, 43 (2000), 162, 164-165, 167-168 ; „Odlikovani Hrvati na ratnom brodu 'Körös'“, *IL*, br. 37., 11. rujna 1915., 870 ; *Schematismus für das K. U. K. Heer und für die K. U. K. Kriegsmarine für 1914. Separatausgabe*, Wien, 1914., 109, 484-485, 618, 744, 754, 824, 847, 869, 1009, 1116 ; Nikola Tominac, „Zagrebačke ratne postrojbe“, u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, MGZ, Zagreb, 2015., 36, 46 ; „Odlikovanje grad. zastupnika Philipovicha“, *IL*, br. 29., 17. srpnja 1915., 675 ; „Zagrebčani, mornari krstasa 'Kraljica Elizabeta'“, *IL*, br. 47., 21. studeni 1914., 1116.

Kako se rat neočekivano odužio vojska je ubrzo iscrpila aktivnu rezervu, doknadnu pričuvu i rezerve Pučkog ustanka. Uz novačenja slobodnih ljudi novačili su se i zatvorenici. Ta mjera odnosila se na pojedince, vojne obveznike, koji su služili zatvorsku kaznu u trajanju do šest mjeseci.[414] Idućih ratnih godina ista mjera se ponavljala,[415] tako da su pomicane dobne granice za prekid izvršenja služenja kazne.[416] Dok su se provodila novačenja osuđenika tiskovine su istovremeno ismijavale iste takve mjere koje su, primjerice 1915. godine provođene u Kraljevini Italiji.[417]

Početkom rata, točnije tijekom jeseni 1914. godine započele su „pučko ustaške predodžbene smotre.“[418] Tablični prikaz, izrađen prema *Izvještaju gradskog poglavarstva* donosi podatke o broju naknadno unovačenih, rođenih od 1878. do 1894. godine. Popisivali su se „zavičajnici grada Zagreba“ i „nezavičajnici“ te su sposobni mogli biti „oprošteni“ na neodređeno ili određeno vrijeme.[419]

Točni razlozi za „oprost“ danas nisu poznati. Može se pretpostaviti da su mogući razlozi za odobravanje statusa *oproštenog* bili zdravstvene prirode, dok se u dokumentima i tiskovinama za traženje oprosta navode poslovni razlozi. Naime, poslodavci su nastojali osloboditi vojne

[414] „Komad XIX., Broj 127., Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 18. rujna 1914. broj 22.045“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1914. (KOMAD I.–XIX. BROJ 1.–131.), Zagreb, 1915., 1434-1435.

[415] „Komad VIII., Broj 54., Naredba bana … od 3. ožujka 1915. broj 5115-II. o odgodi nastupa slobode i o prekinuću izvršenja kazni slobode kod pučko-ustaških obvezanika“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1915. (KOMAD I.–XX. BROJ 1. –122.), Zagreb, 1916., 413 ; „Komad XX., Broj 122., Naredba bana… od 19. studenoga 1915. broj 24514 o odgodi nastupa i o prekinuću izvršenja kazni slobode za pučko-ustaške obvezanike rodjene godine 1873.-1896. povodom iznovične smotre“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1915. (KOMAD I. –XX. BROJ 1. –122.), Zagreb, 1916., 832.

[416] „Komad VII., Broj 20., Naredba bana… od 30. ožujka 1916. broj 6598/II. o odgodi nastupa i prekinuću izvršenja kazni slobode za pučko ustaške obvezanike rodjene godine 1898.“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1916. (KOMAD I. –XX BROJ 1. –98.), Zagreb, 1917., 75. Godine 1917. proglašena je: „Komad VIII., Broj 51., Naredba bana… od 11. kolovoza 1917. broj 15.561 o odgodi nastupa i o prekinuću kazni za pučko-ustaške obvezanike rodjene godine 1899“, u: *Zbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Godina 1917. (KOMAD I–XIV. BROJ 1. –85.), Zagreb, 1918., 166. Zadnje ratne godine bila je proglašena: „Komad III. Broj 14., Naredba bana…od 4. siječnja 1918. broj 90., o odgodi nastupa i o prekinuću izvršenja kazni slobode za pučko-ustaške obvezanike rodjene god. 1900.“, u: *Zbornik zakona i naredaba valjanih za Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1918. (KOMAD I.–XVII. BROJ 1.–136.), Zagreb, 1918., 41.

[417] Karikatura „Amnestija u Italiji“, *IL*, br. 24, 12. lipnja 1915., 576.

[418] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 62.

[419] Isto, 62.

službe pojedince tvrdeći da su baš ti zaposlenici jedini kvalificirani za specifično radno mjesto.[420]

Traženje *oprosta* od vojne službe za potrebe održavanja ustaljene proizvodnje u poljoprivredi, obrtima i industriji potpuno je očekivano obzirom da je tijekom rata došlo do izražene nestašice kvalificirane, ali i nekvalificirane radne snage.

[420] HR-NAZ-NDS, serija Prezidialni spisi 1913.-1919., godina 1914., str. 80., Br. 150, sv. 3825/1917, Broj 5610, od 9. rujna 1915. Janko Barlé podnosi pismenu molbu ministru za zemaljsku obranu kako bi Franju Dugana, profesora fizike i matematike u Kr. II realnoj gimnaziji oslobodio vojne službe, najviše iz razloga jer jedini može svirati orgulje zagrebačke katedrale.

GRAFIKON br. 6.

Prikaz broja osoba rođenih od 1878. do 1894. godine, naknadno unovačenih u Zagrebu 1914. godine

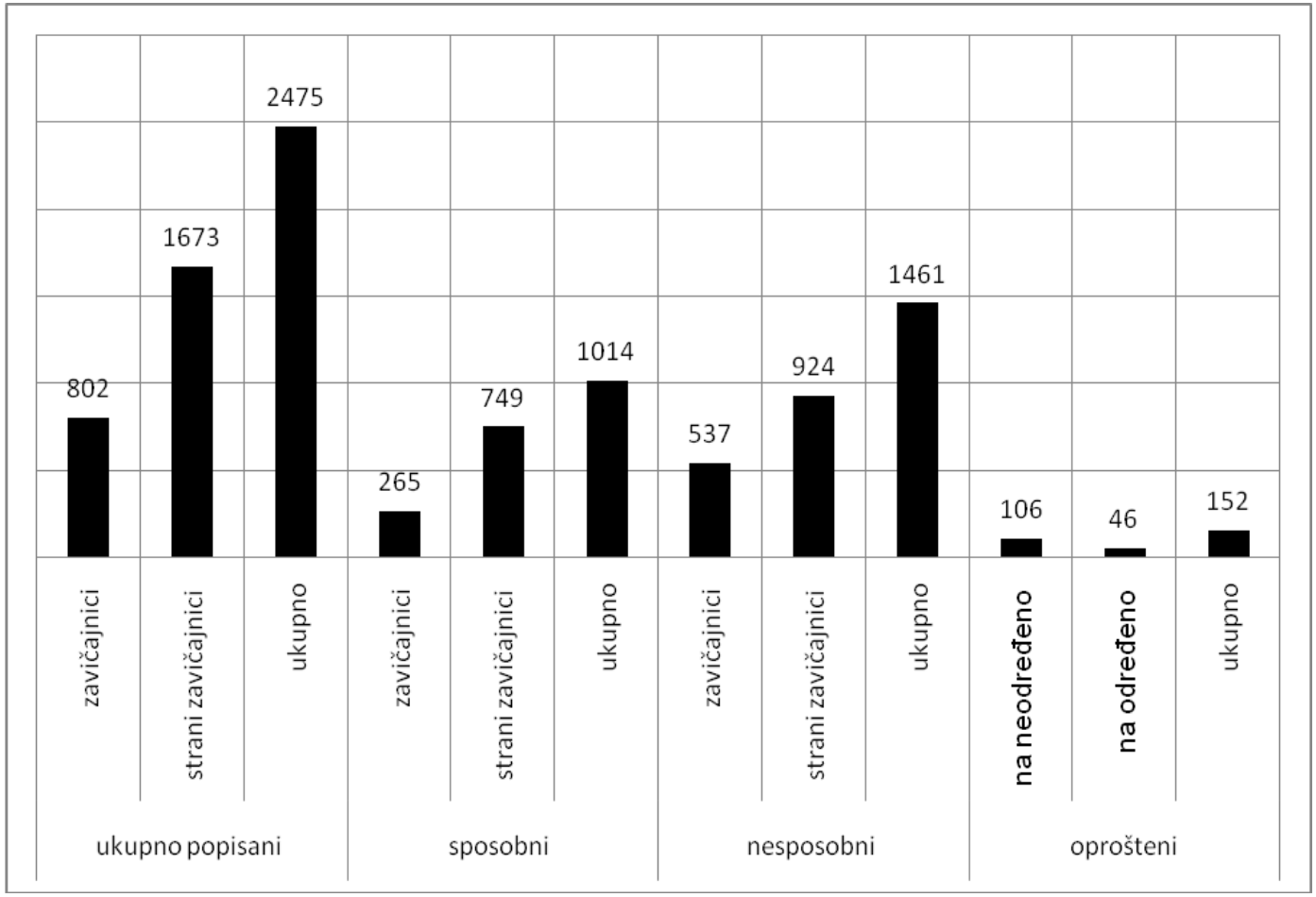

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 62

Uz nova novačenja nazvana „Pučko ustaške predožbene smotre“ *Vojnički odsjek* Gradskog poglavarstva započeo je s novim načinom rada: popisivali su obveznike „pozvane na ratno podavanje,“ slane su „vojne pozivnice“,[421] a odsjek je dobio i niz novih poslova, primjerice popisivanje raznih potrepština i materijala potrebnih vojsci i ratnoj proizvodnji obuhvaćenih rekvizicijama.[422]

Međutim, naknadna novačenja iz jeseni 1914. godine nisu bila dovoljna te je 1915. godine provedena posljednja reforma sustava obrane. Tada je stupio na snagu „Zakonski članak II. : 1915.“ kojim je vojna obveza proširena na pojedince od 18-e do 47-e godine života,[423] a *stavnje* su i definitivno zamijenjene *Pučko ustaškim predodžbenim smotrama*.

Promjene sustava novačenja

Navedenim zakonom *Vojnički odsjek* Gradskog poglavarstva popisivao je sve potencijalne vojne obveznike. Popis sposobnih i neoproštenih[424] vojnih obveznika odsjek je prosljeđivao vojnoj vlasti koja je dalje pozivala sposobne u službu, tj. obuku i potom slala na bojišnicu. Novi vojnici su u pravilu popunjavali *domicilne* jedinice, ali su bili poslani na dio bojišnice gdje su bili potrebni kako bi nadomjestili gubitke.

Obveznici su pozivani na *Pučko ustaške predodžbene smotre* javno postavljanim oglasima.[425] U razdoblju od 1914. do 1918. godine održavala se svake godine jedna smotra, dok su 1918. održane dvije. Sveukupno održano ih je šest.[426] Svaka pučko ustaška predodžbena smotra bila je označena istim rednim brojem i ponavljala se nekoliko puta godišnje: održavane su

[421] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 63.

[422] HR-HDA-907, 1/43, „Oglas“ o dobrovoljnoj predaji teleskopskih nišana, 21. svibnja 1915 ; 9/65 „Oglas“ o popisivanju saonica, 28. rujna 1915 ; 9/11 „Oglas“ o rekviziciji proizvoda izrađenih od gume, 13. listopada 1915.

[423] „Komad XI., Broj 80., Zakonski članak II. : 1915. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora, kojim se za vrijeme sadanjega rata preinačuje i dopunjuje zakonski članak XX. od godine 1886. o pučkom ustanku“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1915. (KOMAD I.–XX. BROJ 1.–122.), Zagreb, 1916., 668-670.

[424] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 64.

[425] HR-HDA-907, 9/47, „Oglas“ gradskog poglavarstva, 19. veljače 1915.

[426] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 62-70.

„iznovične“,[427] „ponovljene“[428] i „naknadne.“[429] Smotre su se održavale na raznim mjestima u gradu Zagrebu: u dvorani kina Apolo u Ilici 31,[430] potom u prostorijama Gradjanske streljane na Tuškancu[431] i krajem rata u zgradi uprave Državnih željeznica u Mihanovićevoj ulici[432] te u dvorani Zagrebačke pivovare u Ilici broj 222.[433]

Uz pozvane vojne obveznike jednog godišta morali su se prijaviti i svi stariji, tako da su stalno i ranije proglašeni nesposobnima morali ići na novačenja.[434] Prvih godina rata od novačenja su bili izuzeti zaposlenici poduzeća od državnog, bolje rečeno vojnog interesa: zagrebačke tekstilne tvornice, tvornice koža i zaposlenika državnih željeznica.[435] Kasnije se ta izuzeća ne navode te i oni morali proći kroz postupak novačenja.

Na smotrama pozvane vojne obveznike pregledavala je komisija, za koju iz tiskovina saznajemo da je bila sastavljena od predstavnika gradske uprave: gradskog tajnika Radoslava Muževića, „senatora“ Slaviše Katkića i od vojnih predstavnika: poručnika Radoševića, pukovnika Ratkovića te liječnika Alexandera Kuhara.[436] Iz istog se novinskog članka saznaje da je prilikom prvog dana navedenog novačenja u jednom danu pristupilo 240 „zavičajnika“ od kojih je 15% bilo mobilizirano, dok je od 200 „nezavičajnika“ 14% bilo određeno za vojnu službu.[437]

---

[427] HR-HDA-907, 7/43, „Oglas“ gradske uprave, 5. rujna 1917.

[428] HR-HDA-907, 7/9, „Oglas“ gradske uprave, 28. veljače 1917.

[429] HR-HDA-907, 1/45, „Oglas“ gradske uprave, 30. travnja 1915.

[430] HR-HDA-907, 9/4, „Oglas“ gradske uprave, 7. prosinca 1915 ; Danas je na toj adresi Satiričko kazalište Kerempuh.

[431] HR-HDA,-907, 7/43, „Oglas“ gradske uprave, 5. rujna 1917.

[432] HR-HDA-907, 7/43, „V. iznovična pučko-ustaška predodžbena smotra“, 5. rujan 1917.

[433] „Stavnje u Zagrebu“, *JL*, br. 2185, 10. travnja 1918., 4.

[434] HR-HDA-907, 7/4, „IV. iznovična pučko-ustaška predodžbena smotra“, 1. svibanj 1917. Prema „Oglasu“ na smotru su morali doći pojedinci rođeni od 1867. do 1871. U izvoru je navedeno da se moraju odazvati svi, pa tako i oni nesposobni ili sposobni, koji su „…iz djelatne službe uslijed svoje nesposobnosti otpušteni…“.

[435] HR-HDA-907, 9/50 „Oglas“ gradske uprave o popisivanju radnika i obrtnika u Pučki ustanak, 5. ožujka 1915.

[436] „Stavnje godišta 1897.“, *JL*, br. 1167, 27. lipnja 1915., 5 ; U članku su pogrešno navedeni, kao dvije osobe, liječnici Alexander i Kuhar, međutim prema *Izvještaju gradskog poglavarstva*, na str. 38, naveden je kao liječnik u službi gradskog poglavarstva dr. Aleksander Kuhar.

[437] „Stavnje godišta 1897.“, *JL*, br. 1167, 27. lipnja 1915., 5.

Status „oprošteni“ prema danas dostupnim neobjavljenim izvorima u Zagrebu je imalo 1.709[438] tj. 2.246 osoba.[439] Pojedinci koji su kao oprošteni bili naknadno pozvani u vojsku mogli su proći postupak „reklamacije“ i produžiti razdoblje neodlaženja u vojnu službu.[440] Treba napomenuti da su provođene „kontrole i nadpregled“ oproštenih pojedinaca.[441] Iz tiskovina saznaje se da su nadpregledbe krajem rata formalno zamijenile postupak novačenja za starije pojedince.[442] Građanima obuhvaćenim postupkom nadpregledbe mogao je biti dodijeljen neki od sljedećih statusa: „sposoban, sposoban za pomoćnu službu, nesposoban, nesposoban za pučki ustanak…“.[443] U konačnici rat je zahvatio pojedince rođene od 1865. do 1900.-te godine.[444]

Izvještaj gradskog poglavarstva donosi statističke podatke broja popisanih vojnih obveznika u razdoblju Prvog svjetskog rata: ukupan broj obveznika, broj sposobnih, nesposobnih, oproštenih i dragovoljaca.[445] Ipak, može se uočiti pojedine nepodudarnosti u objavljenim brojevima. Grafikon izrađen za godine od 1915. do 1918. godine prema tim podacima temeljito prikazuje broj osoba koje su zahvatila ratna novačenja.

[438] HR-DAZG-4, VO 73, „Imenik oproštenih.“ Navedeni popis je vjerojatno nastao prije Prvog svjetskog rata.

[439] HR-DAZG-4, VO 124, „Oprošteni“.

[440] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913.-1919., godina 1914., str. 80., Broj 150., sv. 3825/1917, Broj Pr. 6469/prs.1915., 7. rujna 1915.

[441] HR-HDA-907, 7/6, „Oglas za prijavu oproštenih osoba“, Zagreb, Gradsko poglavarstvo, 28. travnja 1917. godine.

[442] „Ne stavnje – već nadpregledbe“, *JL*, br. 2405, 14. kolovoza 1918., 4.

[443] „Nove nadpregledne oznake“, JL, br. 1929, 24. srpnja 1917., 4.

[444] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 63-67.

[445] Isto, 62-68.

GRAFIKON br. 7

Ukupan broj osoba obuhvaćenih sustavom novačenja u gradu Zagrebu od 1915. do 1918. godine podijeljenih na skupine

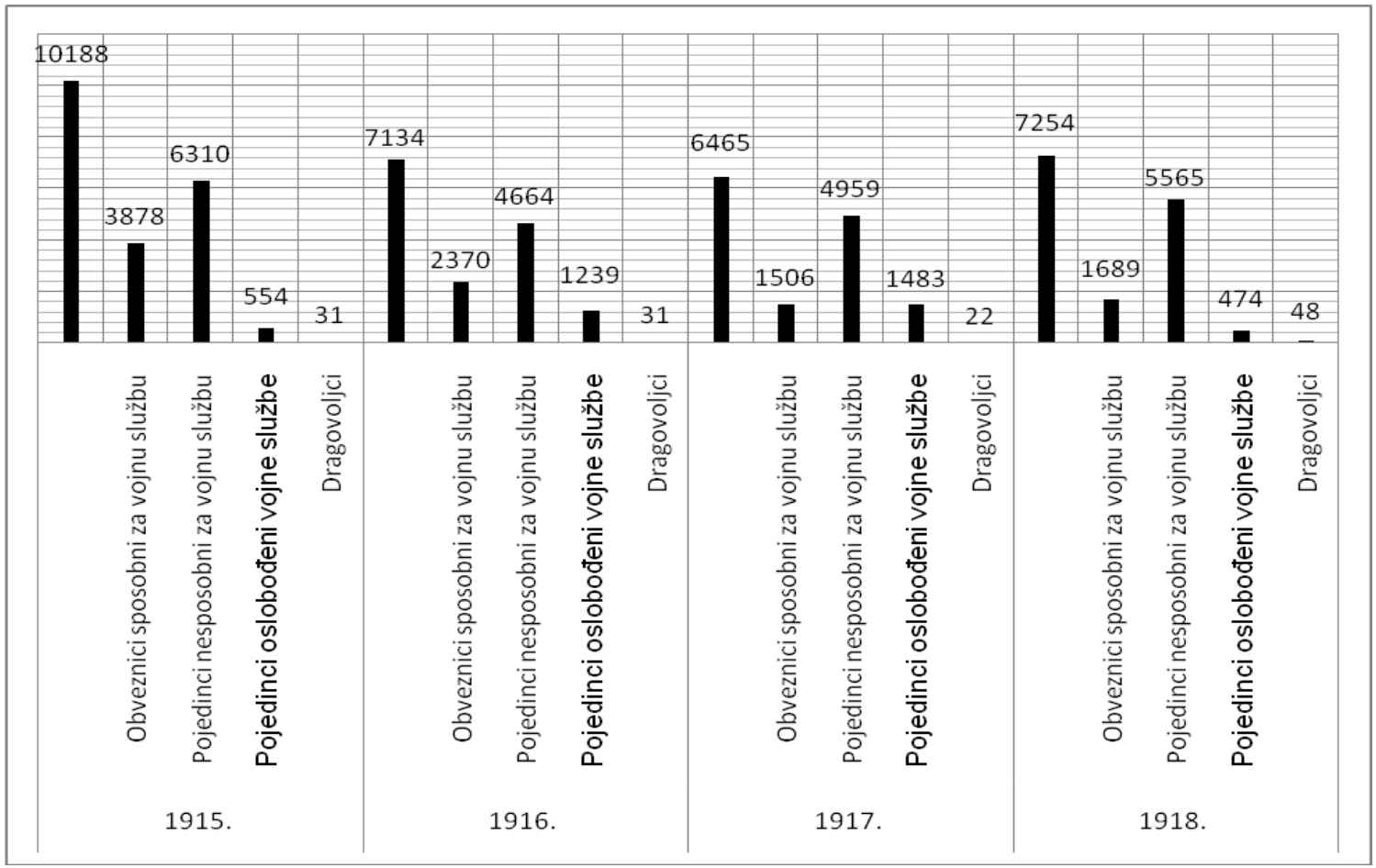

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 63-68.

Točan broj unovačenih tijekom rata danas nije poznat, a također nije ga moguće izračunati jer su popisi nakon novačenja predani vojnoj upravi koja je dalje vodila postupak. Nadalje, vojno sposobni – „Tauglich“ bili su dijeljeni na dvije skupine. Prva je skupina bila djelatno sposobni, „diensttauglich“ i njihova se služba sastojala od rada za vojsku i vojnu upravu uz rad na civilnom poslu.[446] Njihov status se mijenjao te su mogli biti proglašeni sposobnima za bojišnicu, „frontdiensttauglich“.[447] Poslodavac je u tom slučaju mogao podnijeti „oprosni predlog“.[448] Ukoliko prijedlog, tj. reklamacija nije bio odobren/prihvaćen[449] pojedinci su čekali na javni poziv za „pridolazak“,[450] tj. stupanje u određenu vojnu jedinicu. Josip Horvat za novačenja navodi: „Svakih šest tjedana moraju pridoći nova godišta.“[451]

Također i status oproštenih često se mijenjao, a zbog opetovanih Pučko ustaških predodžbenih smotri i ranije proglašeni nesposobnima mogli su biti proglašeni sposobnima za vojsku.

Procjena broja poginulih Zagrepčana u Prvom svjetskom ratu

Danas nije poznat točan broj poginulih Hrvata sudionika Prvog svjetskog rata, već postoje samo procjene broja u kojima su navedeni veliki i različiti brojevi poginulih, ranjenih i nestalih s područja Banske Hrvatske ili s današnjeg područja Republike Hrvatske te Federacije Bosne i Hercegovine. Primjerice J. Horvat navodi da je s područja Hrvatske i Slavonije „…pulverizirano dobrih dvadeset divizija“,[452] što bi obzirom da divizija broji između 10.000 i 20. vojnika iznosilo između 200.000 i 400.000 poginulih, dok F. Hameršak

[446] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913.-1919., godina 1914., str. 80., Broj 150., Pr.6469/prs.1915.

[447] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913.-1919., godina 1914., str. 80., Broj 150., Pr.6469/prs.1915.

[448] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913.-1919., godina 1914., str. 80., Broj 150., sv. 3825/1917, 5610.

[449] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913-1919, godina 1914., str. 80., Broj 150., sv. 3825/1917, Br. 525, 11. rujna 1915.

[450] HR-HDA-907, 9/64, „Oglas“ od dana 28. rujna 1915. kojim su pozvani u vojnu službu pojedinci proglašeni sposobnima.

[451] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj, 1900.–1941., Zapisci iz nepovrata*, Sveučilišna naklada Liber: Zagreb, 1984., 49.

[452] Isto, 140.

navodi općenito „deseci tisuća poginulih i nestalih samo s područja Hrvatske i Slavonije“.[453] Raspon broja poginulih s područja Republike Hrvatske i Federacije BiH prema D. Čuturi iznosi između 175.000 i 190.000 osoba[454] i taj isti broj (od približno 190.000 poginulih) prihvaća i F. Novosel.[455]

O enormnim gubicima hrvatskih jedinica svjedoče i onovremene zapisane priče, koje su kružile unutar pojedinih društvenih skupina i prema njima razlozi velikog broja gubitaka bili su jer „…se je jasno pokazalo, da se hrv. čete naprijed i u prvu vatru šalju, a madžarske da se štede.“[456]

Osim navedenih procjena poginulih iz hrvatskih zemalja, procjene gubitaka zagrebačkih vojnih formacija ne postoje. Zbog ranije opisanog sustava ratnih novačenja, ali i činjenice da je vojna uprava preuzimala popise vojno sposobnih pojedinaca ne može se doći do točnih brojeva.

Jedini precizniji broj pojedinaca koji su bili pozvani na novačenja donosi *Izvještaj gradskog poglavarstva*, to je broj poslanih vojnih pozivnica za svaku godinu, koji je prikazan u sljedećem grafikonu.

[453] Hameršak, Filip, „Nacrt za pristup kulturnoj povijesti Prvoga svjetskog rata iz Hrvatske perspektive“, Dani Hvarskoga kazališta, Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, 41 (2015), 1, HAZU: Razred za književnost, 39, bilj. br. 74.

[454] Dinko Čutura, „Iz Hrvatske i BiH do 190 000 poginulih“, *VP, Magazin za vojnu povijest*, br. 1, travanj 2011., 47.

[455] Novosel, Filip, „Hrvatsko-slavonske postrojbe“, 288.

[456] HR-NAZ, Bauerov dnevnik, sv. II, 51, zapis od 1. veljače 1915. godine.

GRAFIKON br. 8

Broj ukupno poslanih vojnih pozivnica u gradu Zagrebu

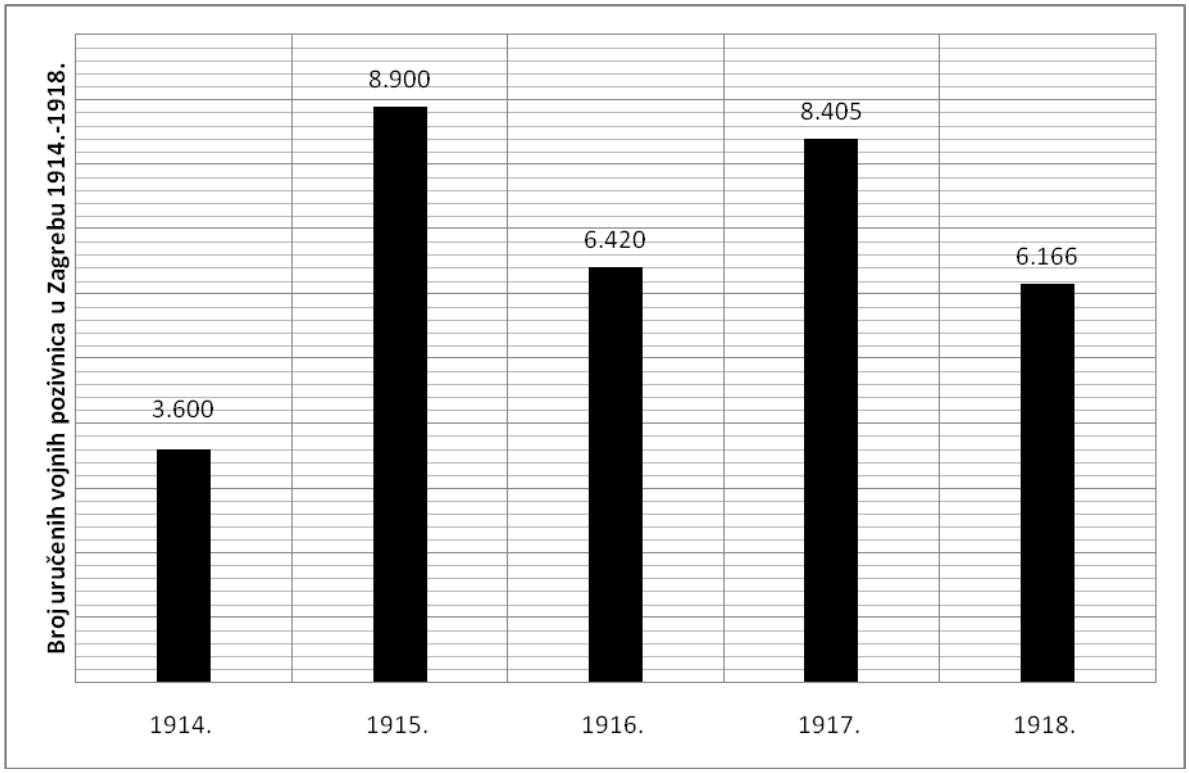

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 63-68

Zbrojem poslanih vojnih poziva u razdoblju od 1914. do 1918. godine dolazi se do ukupnog broja od 33.491 uručenog poziva, tj. osoba koje su novačenja zahvatila.

Broj unovačenih može se, prema mjesecima saznati iz vijesti o podjeli držanih potpora na koju su pravo imale obitelji mobiliziranih – supruge, djeca, roditelji.[457] Tako je u studenome 1914. godine broj dijeljenih potpora iznosio 1.100,[458] a već u prosincu iste godine 2.600 „podpora".[459] Primjerice, u siječnju 1916. godine podijeljeno je 6.000 „podpora"[460], a pred kraj rata, u kolovozu 1918. godine dosegnut je broj od 9.300.[461] Broj potpora bio je promjenjiv iz više razloga. Osnovni razlozi bili su: ukoliko je vojnik-invalid bio sposoban za rad ili je stupanj invaliditeta bio manji od 20%, ukoliko je dezertirao ili ukoliko je

[457] L. K., „Uredjenje državnih potpora.", *JL*, br. 2089, 10. siječnja 1918., 4-5.

[458] „Dieljenje državne podpore za obitelji vojnika", *JL*, br. 877, 2. studenoga 1914., 2.

[459] „Dijeljenje državnih podpora", *JL*, br. 932, 4. prosinca 1914., 5.

[460] „Izplaćivanje državnih podpora.", *JL*, br. 1369, 13. siječnja 1916., 4.

[461] „Ratne potpore", *JL*, br. 2408, 17. kolovoza 1918., 4-5.

preminuo.[462] Međutim usporedbom broja poslanih vojnih pozivnica, broja sposobnih te podijeljenih državnih potpora može se pretpostaviti da ukupan broj osoba s područja grada Zagreba, sudionika Prvog svjetskog rata; preživjelih, poginulih, nestalih i ranjenih iznosi najmanje 10.000 ljudi, a stvarniji broj mogao bi iznositi oko 20.000 ljudi.

ZNAČAJ ZAGREBA KAO VOJNOG I LOGISTIČKOG SREDIŠTA

Početkom rata vojni značaj prostora Banske Hrvatske a time i grada Zagreba dolazi do izražaja. Zagreb u kojem je bila smještena vojna uprava uz jaku vojnu i civilnu infrastrukturu bio je značajan za rat zbog svoje industrije i željezničkih komunikacija koje su prilikom napada na Kraljevinu Srbiju imale strateško značenje. Naime, odvijanje ratnog plana *B* predviđalo je izvođenje napada na Srbiju s istočne granice Bosne i Hercegovine preko rijeke Drine. Okupljanje potrebnih snaga, *Minimalgruppe Balkan*, na području djelovanja vršilo se željeznicom preko područja sjeverne Hrvatske – željezničkog čvorišta Slavonski Brod. Do Slavonskog Broda glavna pruga bila je trasirana preko Zagreba, a ostale pruge na području Slavonije bile su kategorizirane kao „vicinalne".[463] Stoga se do Slavonskog Broda dnevno moglo prebaciti 30.400 vojnika s cjelokupnom opremom dok je problem prilikom prebacivanja na istočnu bosansku granicu predstavljala bosanska uskotračna željeznička mreža. Njom se tijekom jednog dana moglo prebaciti tek 9.000 ljudi.[464] Kako bi postupak prebacivanja snaga tekao neometano kroz područje Banske Hrvatske bio je postavljen posebni vladin povjerenik pri etapnom zapovjedništvu barun Bela Tallián.[465] Značaj Zagreba za vojsku vidljiv je i u dokumentu zagrebačkog zapovjedništva upućenom zagrebačkoj Nadbiskupiji krajem srpnja 1916. godine. Naime, zapovjedništvo je zatražilo najam zemljišta

[462] „Kad će prestati državna podpora za obitelji vojnika", *JL*, br. 1294, 29. listopada 1915., 5.

[463] Josip Gorničić-Brdovački, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine. Građenje, organizacija i financijalni odnosi*, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, Knjiga 3., JAZU, Zagreb, 1952. PRILOG 14 – „Pregledna karta željezničkih pruga u Hrvatskoj 1918. godine". Kartu je izradio Zvonimir Jelinović.

[464] Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit, 1*, 100.

[465] HR-HDA-78, kut. 871., sv. 6-22/4278/1914., Broj 4278 Pr. Odluka predsjedništva Zemaljske vlade od dana 25. srpnja 1915. godine o imenovanju Bele baruna Talliána na dužnost vladinog vojnog povjerenika. Iz članka „Dignuće vladinog povjereničtva kod vrhovnog etapnog zapovjedničtva.", *JL*, br. 1475., 30. travnja 1916., 4. saznaje se da je tijekom travnja 1916. godine ban razriješio baruna Belu Talliána navedene povjereničke dužnosti.

pored Hrvatskog Leskovca za uređenje zrakoplovne baze. Međutim, nadbiskupija je zahtijevala previsoku najamninu te očito nije došlo do izgradnje zrakoplovne baze.[466]
Ipak, značaj područja grada Zagreba za vojsku tijekom rata vidljiv je u dva segmenta: obuka vojnika te angažiranje poduzeća i pojedinaca kao vojnih kooperanata.[467]

Obuka vojnika

Temeljna obuka vojnih obveznika pozvanih na pridolazak vršila se u vojarnama u zapadnom dijelu grada, u vojarnama u Ilici i u Rudolfovoj vojarni. Segmenti obuke - vježbe gađanja pješačkim vatrenim oružjem provodili su se u zagrebačkoj okolici; na vježbalištu Kajzerica[468] te na predjelu Čeligovica.[469] U prilogu doktorskog rada nalazi se karta s označenim položajem vojnog vježbališta Kajzerica.[470] Obuka „strojopuščanih odjela" izvodila se na Jelenovcu[471] i Borčecu.[472] Tečaj rukovanja strojnicama za 25. domobransku pukovniju provodili su natporučnik Dinter, poručnik Kramarić i satnik Roszinc, a obuka je u jesen 1916. godine preseljena u Požegu.[473] Vježbe tada nazivane „noćne", radilo se najvjerojatnije o orijentacijskim vježbama kretanja na terenu po mraku, provodile su se na potezu Grmošćica – Sv. Duh.[474] Podatke o drugim mjestima na kojima se održavala vojna obuka u široj gradskoj okolici donose Josip Horvat i Miroslav Krleža. J. Horvat navodi obuku kod Samobora i

[466] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913.-1919., Godina 1916., str. 123., Broj 83, 83/Pr 1916.

[467] O vojnim kooperantima opširnije vidi u petom poglavlju ovog doktorskog rada.

[468] „Oštro pucanje", *JL*, br. 917, 25. studenoga 1914., 2.

[469] „Oštro pucanje", *JL*, br. 1115, 8. svibnja 1915., 5. : Prema „Hungarian Kindom (1869-1887) (1:25.000)" predio Čeligovica nalazi se između sela Donji Čehi i Obrež, južno od Zagreba.

[470] Karta u prilogu doktorskog rada izrađena je iz podataka dostupnih na digitaliziranoj katastarskoj karti „Hungarian Kindom (1869-1887) (1:25.000)". Na spomenutom katastarskom planu točno je označen položaj streljane – „Schiessplatz" te su geodetske oznake streljane prenesene na suvremeni zračni snimak novozagrebačkog naselja Kajzerica.

[471] „Težka nesreća", *JL*, br. 909, 20. studenoga 1914., 2.

[472] „Oštro pucanje", *JL*, br. 1294, 29. listopada 1915., 5.

[473] „Premeštenje zagrebačkog strojopuščanog tečaja u Požegu", *JL*, br. 1693, 28. studenoga 1916., 5.

[474] „Noćna vojna vježba", *JL*, br. 1144, 5. lipnja 1915., 5 ; Prema digitaliziranoj katastarskoj karti Ugarskog Kraljevstva „Hungarian Kindom (1869-1887) (1:25.000)", područje na kojem se spominje vojna vježba proteže se od Sv. Duha prema zapadu, a nalazi se sjeverno od Ilice. Približna zračna udaljenost od Sv. Duha do Grmoščice iznosi 2 kilometra.

Susedgrada te u „savskim vrbicima,“[475] a M. Krleža u svom je *Dnevniku* zapisao da je obuka vojnika provođena i na Kraljevcu, Zelengaju, Cmroku i Mikulićima.[476] Prema zapisima Josipa Horvata početnih 20-ak dana obuke bilo je „najteže“,[477] a časnička obuka trajala je tri mjeseca.[478]

Završetkom obuke vojnici su, nakon mise i blagoslova polagali zakletvu[479] te su prolazili gradom u „četveroredima“[480] do kolodvora kad su kretali na bojišnicu. Svakog mjeseca, do jeseni 1915. godine na bojišnicu je bila upućena jedna bojna, 1000 vojnika.[481] Formiranje jedinica navedene veličine obavljalo se okupljanjem potrebnog broja vojnika, a u tom postupku nije bilo važno jesu li bili zdravi ili bolesni.[482]

Izbjegavanje odlaska u rat vojnici su nastojali izvesti na razne načine. Namjerno su si prenosili zarazne bolesti, podmićivali su dočasnike, a ponekad su riskirali i samoranjavanjem.[483] M. Krleža zapisao je da je „sanitetski inspektor iz Beča“ određivao slanje na bojišnicu i do 60% bolesnika iz vojnih bolnica.[484] Za razliku od ratnih godina 1914. – 1917., zadnje ratne godine bilo je sve više uspješnih izbjegavanja aktivne vojne službe na bojišnici. Vojni su obveznici glumili razne mentalne bolesti, izazivali su si različite simptome fizičkih bolesti ili su se stvarno zarazili, a bilo je i slučajeva kad su se izgubili u potrazi za svojom jedinicom na bojišnici.[485]

---

[475] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 52.

[476] Miroslav Krleža, *Davni dani1914–17*, *Dnevnik I,* Oslodođenje: Sarajevo; Mladost; Zagreb, 1977., 105-118.

[477] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 52.

[478] Isto, 53.

[479] „Svečano zaprisegnuće novaka u domobranskoj vojarni u Zagrebu“, *IL*, br. 7, 12. veljače 1916., 146-147 ; „Svečana prisega u 25. domobr. pješ. puk.“, br. 35, 26. kolovoza 1916., 817.

[480] Miroslav Krleža, *Davni dani 1914-17*, 68.

[481] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 57. Autor na istoj str. navodi da je od ljeta 1914. do jeseni 1915. godine iz Zagreba bilo poslano na bojišnicu približno 16 formacija veličine bojne. Ipak, navedenih 16000 vojnika nisu bili samo s područja grada Zagreba, već i šire okolice.

[482] Isto, 57.

[483] Isto, 57.

[484] Miroslav Krleža, *Davni dani 1914-17,* 147.

[485] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 123.

Istovremeno zbog velikog broja vojnika u gradu zagrebačko zapovjedništvo nije moglo pravovremeno organizirati potrebnu prehranu te ju je stoga prepustila kooperantima. Primjerice, za vojnike iz Bosne i Hercegovine[486] hranu je kuhao i posluživao „kantiner za bos. herceg. pješ pukov." Stjepan Jakobčević „javno na Sveučilištnom trgu".[487]

Obuka pasa za vojnu službu

Uz zaprežne životinje – konje i volove, od 1915. godine oružane su snage na bojišnicama zatrebale i pse za „tegljenje".[488] Postupak novačenja pasa na šaljiv način prikazuje karikatura „Na stavnji…" objavljena u *Ilustrovanom listu* 1915. godine.[489] Danas nije poznat broj unovačenih pasa, međutim može se pretpostaviti da ih je veći broj završio u vojnoj službi. O posljedicama vojnog angažmana pasa također svjedoči i karikatura „Sloboda vlada!" objavljena u istom broju *Ilustrovanog lista*.[490] Naime, karikatura prikazuje provalnika ispred kuće koji zaključuje da zbog novačenja pasa ima veće mogućnosti „rada."[491]

U svibnju iduće, 1916. godine *Jutarnji list* objavio je članak „Uzgajalište ratnih pasa u Zagrebu" u kojem je navedeno da su lovci te dreseri pasa iz Zagreba odlučili provoditi obuku 50 pasa na mjesečnoj osnovi za vuču „zaprega" te za pomoć sanitetskim jedinicama.[492] Početkom lipnja tiskovine donose vijest da je u Zagrebu osnovano društvo koje je „uredilo stanicu za uzgoj pasa u ratne svrhe", točnije da je društvo kupilo zemljište s nekretninom te da je bila planirana izgradnja baraka i uređenje „vježbališta."[493] To je zadnja vijest o obučavanju pasa za vojsku te se nameće pitanje je li takva obuka u stvarnosti pokrenuta u Zagrebu.

[486] „Bosanski vojnici u Zagrebu", *IL*, br. 37, 12. rujna 1914., 873.

[487] HR-DAZG-252, 1057 „Dokumentacija trgovačkih društava i zadruga". Prema upisu S. Jakobčević započeo je s poslom „kantinera" dana 31. kolovoza 1914., a obrt je zatvorio dana 20. listopada iste godine.

[488] „Vježbanje pasa u teglenju i njihova upotreba u ratne svrhe.", *JL*, br. 1469, 23. travnja 1916., 5 ; *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, na str. 196. nalazi se fotografija s bojišnice koja prikazuje pseće saonice.

[489] Karikatura „Na stavnji", *IL*, br. 42, 16. listopada 1916., 1008.

[490] Karikatura, „Sloboda vlada !", *IL*, br. 42, 16. listopada 1916., 1006.

[491] Isto, 1006.

[492] „Uzgajalište ratnih pasa u Zagrebu.", *JL*, br. 1494, 19. svibnja 1916., 4.

[493] „Uzgajanje pasa u ratne svrhe.", *JL*, br. 1507, 1. lipnja 1916., 5.

Grad Zagreb bio je vojno-administrativno središte svih sastavnica oružanih snaga Monarhije: Zajedničke vojske, Domobranstva i Pučkog ustanaka. Od 1914. do 1918. godine u gradu i okolici provodila se obuka vojnika koji su, dovršetkom iste, upućivani na bojišnicu. Zagrepčani su tijekom rata služili su u svim skupinama i rodovima oružanih snaga. Jedinice okupljene na zagrebačkom području prošle su sva ratišta: južno, istočno, sjeverno i jugozapadno. Treba spomenuti da su se Zagrebpčani borili i na Zapadnom ratištu kod Verduna, a kao pripadnici ratne mornarice i na Dalekom istoku. Točan broj stradalih Zagrepčana danas nije poznat. Može se ustanoviti približan broj osoba proglašenih sposobnima za vojnu službu, jer je novačenja provodila gradska uprava. Vojska je dalje provodila popunu aktivnih jedinica, a popisi pojedinaca iz Zagreba pozvanih u aktivnu vojnu službu danas nisu sačuvani.

IV. UPRAVA SLOBODNOG I KRALJEVSKOG GLAVNOG GRADA ZAGREBA

Ustrojavanje i djelovanje uprave *slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba* uređeno je prema „Zakonu ob ustroju gradskih obćinah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji“ iz 1895. godine.[494] Navedenim zakonom definiran je status gradova u Banskoj Hrvatskoj. Uz Zagreb, gradovi Varaždin, Osijek i Zemun imali su status glavnih zemaljskih gradova i bili su izravno podređeni zemaljskoj vladi.[495] Ovakvom organizacijom slobodni i kraljevski glavni gradovi nisu imali nikakve upravne odnose sa županijskim uređenjem, tj. županima.[496] Drugi gradovi bili su podređeni županijama te su njihova zastupstva pružila pravni otpor prilikom najave i stupanja na snagu spomenutog zakona.[497] Prema S. Leček ustrojavanje gradske uprave proces je 19. stoljeća „…kojima su davnašnje kraljevske privilegije i municipalna prava prevedeni u moderan politički rječnik, a gradovi kao samouprave ugrađeni u modernu državu“, čime je ostvarena „…centralizacija … ali i zadržana stara samostalnost…“.[498]

Treba napomenuti da je „Zakon ob ustroju gradskih obćinah…“ vrijedio kao pozitivni zakonski propis sve do proglašenja šestosječanjske diktature 1929. godine, kada je zakon izmijenjen.[499]

Prema navedenom zakonu gradska uprava sastojala se od sljedećih institucija: gradonačelnika, gradskog zastupstva i poglavarstva.[500] Sukladno zakonu gradonačelnik je bio dio poglavarstva, kojem je predsjedao,[501] ali isto tako vodio je i gradsko zastupstvo.[502] Institucije

[494] „Komad IX, Broj 34., Zakon ob ustroju gradskih obćinah“, 219-252.

[495] Isto, 219.

[496] Suzana Leček, „Izbor ili imenovanje – problem gradske (samo)uprave u Slavonskom Brodu 1918.-1941.“, *ČSP*, 45 (2013), 1, 13., „Slika 1. Odnos državne uprave (i njenih nadzornih organa) i samouprave 1918.-29.“.

[497] Branko Ostajmer, „Zakon o uređenju gradskih općina iz 1895. i položaj Broda na Savi“, *Scrinia Slavonica*, 9 (2009), 259-264. ; „Komad IX, Broj 34., Zakon ob ustroju gradskih obćinah“, na str. 219-220 navedeno je da su gradovi: Križevci, Koprivnica, Bjelovara, Slavonski brod, Požega, Petrovaradin, Srijemski Karlovci, Srijemska Mitrovica, Sisak, Karlovac, Bakar, Senj i Petrinja bili pripojeni županijama, kao i gradovi Kostajnica, Bag (Karlobag) i „tvrdja Ivanić“ te „…poput gradovah uredjeno trgovište Ruma…“.

[498] Suzana Leček, „Izbor ili imenovanje“, 14.

[499] Suzana Leček, „Izbor ili imenovanje“, 15.

[500] „Komad IX, Broj 34., Zakon ob ustroju gradskih obćinah“, 223.

[501] Isto, 233.

[502] Isto, 231-232.

Zastupstva i Gradonačelnika bile su podložne izbornim promjenama, dok su u Gradskom poglavarstvu radili „…stalno zaposleni činovnici.“[503]

Ustrojavanje gradskog zastupstva vršilo se nakon izbora. Područje grada Zagreba bilo je jedan izborni kotar, koji se dijelio na tri „izborništva.“[504] Izborništva su bila, kako je ranije navedeno, formirana prema poreznom cenzusu koji je iznosio za prvo izborništvo 1000 kruna, za drugo 200 te za treće manje od 200 kruna izravno uplaćenog poreza.[505] Sukladno ovoj podjeli glasovalo je 16 izbornika u prvom, 20 u drugom te 14 izbornika u trećem izborništvu,[506] ukupno 50 izbornika. M. Gabelica navodi da je u prva dva izborništva, koja su predstavljala 28% biračkog tijela, birano 36 zastupnika, dok je u trećem birano 14 zastupnika, iako je predstavljalo 72% birača.[507] Gradski zastupnici birani su na rok od šest godina, za svoj rad nisu bili plaćeni, a svake treće godine od proteka izbora mijenjala se polovica izabranih gradskih zastupnika.[508] Prilikom glasovanja za gradonačelničkog kandidata u vijećnici je moralo biti prisutno 2/3 izabranih zastupnika, a kandidat je morao ostvariti apsolutnu većinu.[509] Njegova dužnost nije ovisila o trogodišnjem roku za ponovni izbor zastupnika,[510] ali se gradonačelnik morao ponovno kandidirati ukoliko mu je istjecao vremensko razdoblje za zastupstvo.[511] Gradski zastupnici su glasovanjem između sebe birali gradonačelnika i podnačelnika grada.[512] Iako u zakonu nije izrijekom navedeno, najvjerojatnije je u zagrebačkom zastupstvu sjedilo ukupno 48 zastupnika. Kako je navedeno, od 50 zastupnika birani su gradonačelnik i dogradonačelnik, a gradonačelnik se morao ponovno kandidirati

[503] Suzana Leček, „Izbor ili imenovanje“, 17.

[504] „Komad IX, Broj 34., Zakon ob ustroju gradskih občinah“, 225.

[505] Isto, 225. U zakonu su iznosi navedeni u forintama, a godine 1900. stare valute zamijenila je kruna. Jedna forinta iznosila je dvije krune, stoga je iznos forinti naveden u zakonu pomnožen sa brojem 2.

[506] Isto, 226 navedena je odredba prema kojom je u Osijeku bilo birano 40 zastupnika, Zemunu i Varaždinu 30, a u ostalim gradovima broj zastupnika ovisio je o veličini mjesta, od 12 do 24.

[507] Mislav Gabelica, „Starčevićeva hrvatska stranka prava (Stranka prava) i izbori za zagrebačko gradsko zastupstvo od 1904. do 1917. godine“, *ČSP*, 48 (2016), 3, 729.

[508] „Komad IX, Broj 34., Zakon ob ustroju gradskih občinah“, 230. Promjene zastupnika svake tri godine nisu se odnosile na gradonačelnika.

[509] Isto, 231.

[510] Isto, 230.

[511] Isto, 230 ; Mislav Gabelica, „Starčevićeva hrvatska stranka“, na str. 748-749., navodi da se Janko Holjac morao 1913. godine kandidirati na izborima jer mu je istjecao mandat.

[512] „Komad IX, Broj 34., Zakon ob ustroju gradskih občinah“, 232.

ukoliko mu je istjecao mandat. Može se pretpostaviti da na upražnjena dva zastupnička mjesta nisu birani *zamjenski* zastupnici.

INSTITUCIJA GRADONAČELNIKA

Dužnost gradonačelnika sastojala se od nekoliko elemenata. Vodio je gradsko poglavarstvo i sjednice gradskog zastupstva te je bio dužan organizirati podjelu poslova nižim instancama gradske uprave.[513] Pojedine odluke mogao je sukladno zakonu iz 1895. godine donositi i samostalno.[514]

Ratni gradonačelnici grada Zagreba

Tijekom cijelog rata institucija gradonačelnika nije bila prekidana. Janko Holjac a od 1917. godine Stjepan Srkulj neometano su obnašali dužnost upravljanja gradskim poglavarstvom. Ipak, u nekim su gradovima, gradonačelničke dužnosti bile ukinute te su bili imenovani povjerenici. Tako je u Slavonskom Brodu, od 1915. do 1917. godine u razdoblju od 20 mjeseci gradsku upravu vodio povjerenik.[515]

Janko Holjac

Arhitekt po struci, J. Holjac izabran je u zastupstvo grada Zagreba 1904. godine, a 1910. na dužnost gradonačelnika.[516] Kada ga je gradsko zastupstvo predložilo za gradonačelnika Milan Grlović zapisao je sljedeće: „…inače čovjek pošten, ali bez nuždne spreme za to mjesto.“[517] Ipak, J. Holjac upravljao je gradom i prvih ratnih godina jer mu je zakonom predviđeni petogodišnji mandat bio produžen sve do 1917., kada u jesen navedene godine daje ostavku. Njegov gradonačelnički mandat prije izbijanja rata obilježili su mnogobrojni infrastrukturni

[513] Isto, 232.

[514] „I. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj 5. listopada 1915.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba… , Godine 1915.*, 2.

[515] Suzana Leček, „Izbor ili imenovanje“, 21.

[516] Tomislav Premerl, „Holjac, Janko“, Hrvatski biografski leksikon (HBL), http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=66, pristupljeno 15. rujna 2014.

[517] NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R 4612, XII. (1910-1), Milan Grlović, „Moj dnevnik za vrieme od 1. siečnja 1910. do 30 travnja 1910. Knjiga trinaesta. Potpis Milan Grlović“, 47, zapis od dana 16. ožujka 1910. godine.

zahvati.[518] U Holjčevu mandatu značajna je godina 1913. kada je osnovan Aprovizacioni odsjek poglavarstva,[519] a gradska općina registrirana kao trgovac namirnicama.[520] Iako tada navedeni odsjek nije imao veliku ulogu u životu građana, ovi događaji su značajni jer je nakon početka rata pa sve do 1918. godine rad Odsjeka omogućio ustaljeno prehranjivanje građana. Općenito, od 1914. do 1918. godine rad Gradskog poglavarstva prožet je socijalnim angažmanom – pomaganju svim, a posebice siromašnim građanima. O radu Aprovizacionog odsjeka tijekom rata biti će riječi kasnije u ovom poglavlju doktorata.

Tijekom rata J. Holjac bio je, kako je navedeno, iznimno angažiran oko organiziranja pomoći gradskom stanovništvu. Njegov angažman prepoznao je car i kralj Franjo Josip I. koji mu je 1916. godine dodijelio odlikovanje „Komturski red Franje Josipa.“[521] U rujnu 1917. godine Holjac podnosi ostavku[522] te započinje ponovno rad svog građevinskog poduzeća i nastavlja raditi kao arhitekt.[523]

Stjepan Srkulj

S. Srkulj izabran je na dužnost gradonačelnika u studenom 1917. godine.[524] Dužnost gradonačelnika obnašao je dva puta: od 1917. do 1922. godine[525] i od 1928. do 1932.

[518]Tomislav Premerl, „Holjac, Janko“. Autor navodi da je Janko Holjac rođen 1865. godine u Zagrebu, gdje je i umro 1939. Studirao je arhitekturu u Beču i diplomirao kod Friedricha Schmidta. Prije rata djelovao je kao arhitekt čime je utjecao na oblikovanje prostora grada i Banske Hrvatske. Njegovi prijeratni projekti su: palača Sudbenog stola u Osijeku, Isusovačka crkva i samostan u Palmotićevoj ulici, Oružnička vojarna na Baroševoj cesti, kuća Antolković na Zrinjevcu, Rabus u Sesvetama te još niz projekata. Tijekom njegova mandata, prije izbijanja rata u Zagrebu provodio je čitav niz građevinskih i infrastrukturnih projekata važnih za modernizaciju grada. Iako nije izravno vezano za njegov projektantski rad, treba navesti da je tada dovršena elektrifikacija tramvaja, uređeno Strossmayerovo šetalište, izgrađena Kr. zem. Sveučilišna knjižnica i kemijski laboratorij na Mažuranićevom trgu, provodilo se asfaltiranje cesta.

[519] Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba*, Zagreb: Žitokombinat Zagreb,1977., 188.

[520] HR-DAZG-252, 969. „Dokumentacija trgovačkih društava i zadruga“.

[521] „V. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba, držanoj dne 26. rujna 1916.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, 47.

[522] „VI. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 1. listopada 1917.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917.*, 65.

[523] Tomislav Premerl, „Holjac, Janko“.

[524] „VIII. Zapisnik izvanredne skupštine zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držane dne 15. studenoga 1917.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917.*, 72-73.

[525] V. D. [dr. Velimir Deželić], „Srkulj, Stjepan“, u: *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925*, Zagreb, 1925., pretisak, 1990., 244 ; S. Srkulj studirao je i doktorirao povijest u Beču. Objavio je više historiografskih djela i srednjoškolskih udžbenika povijesti.

godine.[526] Njegov prvi mandat obilježen je krajem rata i raspadom Austro-Ugarske Monarhije, događajima koji su obilježili njegovo upravljanje gradskom upravom.

Nastavlja Holjčevo djelovanje usmjereno na pomaganje stanovništva te nastoji nadograditi sustav spajanjem odsjeka za aprovizaciju i gradskog ekonomata.[527] Nakon rata gradska uprava zbog nedostatka novca tiska papirnati novac krunske vrijednosti prozvan „srkuljčići."

Treba napomenuti da je tijekom cijelog Prvog svjetskog rata dužnost podnačelnika grada, tj. dogradonačelnika obnašao Antun Kontak, po struci bankar.[528]

GRADSKO ZASTUPSTVO

Gradsko zastupstvo se, kako je navedeno, sastojalo od 50 zastupnika, tj. izabranih izbornika.[529] Međutim, iako je broj zastupnika bio zakonom točno određen, u *Izvještaju gradskog poglavarstva…* u godini 1913. navedeno je imenima ukupno 43,[530] a 1917. godine 53. zastupnika.[531]

Unatoč mandatu gradski zastupnici nisu mogli izbjeći novačenja i vojnu obvezu tijekom rata.[532] Primjerice, Vjekoslav Heinzel morao se odazvati pozivu na novačenje tijekom kojeg je vjerojatno bio proglašen sposobnim za vojnu službu. Naime, bio mu je dodijeljen status

[526] Zvonimir Milčec, *Zagrebački gradonačelnici, 155 godina od prvog do aktualnog gradonačelnika*, ponovljeno, dopunjeno izdanje, Zagreb: Bookovac, 2006., 74, 91, Autor navodi da je dr. Stjepan Srkulj rođen u Varaždinu 1869. godine.

[527] „VIII. Zapisnik izvanredne skupštine zastupstva slob i kr. glav. grada Zagreba držane dne 15. studenoga 1917.", u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917*., 74.

[528] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 5, 9. A. Kontak biran je u I. gradskom izborništvu od 1907. godine. Obnašao je dužnosti predsjednika „obrtne udruge za štednju i predujam" i predsjednika Prve hrvatske obrtne banke. Nadalje, bio je i „potpredsjednik zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore" te „censor austro-ugarske banke u Zagrebu."

[529] „Komad IX, Broj 34., Zakon ob ustroju gradskih općinah", 223.

[530] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 5-7.

[531] Isto, 9-11.

[532] Treba napomenuti da mandat u predstavničkom tijelu nije pružao imunitet od vojne službe. Prema Branka Boban, *Stjepan Radić u vrijeme*, navodi na str. 74 da je narodni zastupnik u zemaljskom Saboru Vitomir Korać bio u aktivnoj vojnoj službi od početka rata do 1917., a na str. 71 navodi da se Stjepan Radić morao odazvati na novačenje te je u konačnici bio proglašen nesposobnim.

„oprosta“ od aktivne službe u vojsci.[533] A zastupnik Mijo pl. Philipovich služio je na bojišnici s činom satnika kao inženjerac – „saper“ te je zapovijedao riječnom flotilom na rijeci Wisli.[534] Za ratne zasluge bio je višestruko odlikovan.[535]

Dužnost zastupstva bila je kontrola upravljanja poglavarstvom, može se reći kontrola rada gradonačelnika.[536] U predstavničkom tijelu formirani su odbori[537] koji su upravljali pojedinim gradskim odsjecima. Odluke odbora predlagane su zastupstvu na glasovanje,[538] te su zastupnicima čitane, tj. davane na znanje pojedine odluke za koje nije bilo potrebno odlučivati glasovanjem.[539] U kolovozu 1914. godine zastupstvo je održalo zadnju sjednicu povodom kraljeva rođendana,[540] a nakon višemjesečnog prekida s radom nastavlja 1915. godine. U razdoblju neodržavanja sjednica gradonačelnik je sukladno zakonu „ob ustrojstvu gradskih občinah“ donosio pojedine odluke.[541]

Dio prvog *ratnog* zastupstva izabran je 1910. godine, kada je za gradonačelnika izabran Janko Holjac. Na spomenutim izborima birano je pola zastupstva, jer je na prijašnjim izborima održanima godine 1906. godine izabrano svih 50 zastupnika.[542] Godine 1910. sastav zastupstva sačinjavalo je 23 zastupnika okupljenih u „Klub gradskih zastupnika hrvatskoga

[533] HR-DAZG-4, VO-124, upis broj 1432 ; V. Heinzel naveden je kao gradski zastupnik 1913. i 1917. godine u *Izvještaju gradskog poglavarstva* na stranicama 6 i 9.

[534] „Kapetan ing. Mijo pl. Philipović u Zagrebu“, *JL*, br. 1423, 8. ožujka 1916., 5-6., 5 ; M. pl. Philipovich naveden je u kao gradski zastupnik u *Izvještaju gradskog poglavarstva* na stranici 6.

[535] „Odlikovanje grad. zastupnika Philipovicha“, *IL*, br. 29, 17. srpnja 1915., 675 ; „Kapetan ing. Mijo pl. Philipović u Zagrebu“, *JL*, br. 1423, 8. ožujka 1916., 5-6., 5 ; Mijo pl. Philipovich (Filipović) ostao je upamćen i po tome jer je 1925. godine osnovao zagrebački „zvjerinjak“ – današnji Zoološki vrt. O tome svjedoči spomen ploča postavljena njemu u čast tijekom Drugog svjetskog rata u zagrebačkom Zoološkom vrtu.

[536] „Komad IX, Broj 34., Zakon ob ustroju gradskih občinah“„ 237.

[537] Suzana Leček, „Izbor ili imenovanje“, 17., „Slika 3. Izabrana i stalna tijela gradske uprave“.

[538] „III. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 10. travnja 1916.,“ u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, 23.

[539] „I. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 19. veljače 1917.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba..., Godine 1917.*, 3-4.

[540] „X. Zapisnik svečane izvanredne skupštine zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držane dne 18. kolovoza 1914.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1914.*, 87-89.

[541] „I. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj 5. listopada 1915.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba… , Godine 1915.*, 2. Na str. 2-3., navedeno je da je gradonačelnik riješio ukupno 14 predmeta temeljem § 92 navedenog zakona.

[542] Mislav Gabelica, „Starčevićeva hrvatska stranka“, 741.

udruženoga građanstva“ uz tri pridružena zastupnika iz „nezavisnog građanstva“. Ovaj „klub“ imao je natpolovičnu većinu te je i predložio Holjca. U zastupstvu je osvojilo mandate još i osam kandidata Starčevićeve hrvatske stranke prava te staromađaroni.[543] Tijek zagrebačkih izbora, njihov konačni rezultat te formiranje većine M. Grlović doživio je kao uklanjanje posljednjih političara, pristaša bivšeg bana Pavla pl. Raucha.[544]

U godini prije izbijanja rata, 1913., provedeni su izbori za drugi dio zastupstva,[545] a tijekom rata, 1917. godine održani su i posljednji gradski izbori u Monarhiji. Provedeni su nakon što je Hrvatsko srpska koalicija preuzela zemaljsku vladu i saborsku većinu a M. Gabelica navodi da su bili održani kao isprobavanje političke snage Koalicije.[546]

TABLICA br. 5

Datumi održavanja sjednica gradskog zastupstva od 1914. do 1918. godine

Sjednice gradskog zastupstva		
Godina	Datumi	Ukupni broj sjednica
1914.	5. siječnja, 19. siječnja, 3. veljače, 2. ožujka, 6. travnja, 4. svibnja, 9. lipnja, 30. lipnja, 14. srpnja, 18. kolovoza	10, tj. 1 od izbijanja rata
1915.	5. listopada, 25. listopada, 15. studenog, 6. prosinca, 13. prosinca	5
1916.	17. siječnja, 28. veljače, 10. travnja, 24. srpnja, 26. rujna, 23. studenog, 27. studenog, 27. prosinca	8
1917.	19. veljače, 14. svibnja, 16. srpnja, 10 kolovoza, 17. kolovoza, 1. listopada, 27. listopada, 15. studenog, 3. prosinca, 20. prosinca	10
1918.	5. veljače, 22. ožujka, 6. travnja, 10. svibnja, 7. lipnja, 12. srpnja, 14. listopada, 27. listopada, 3. prosinca, 30. prosinca	10

Izvor: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1914. ; Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1915.* ; *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.* ; *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917.* ; *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1918*.

[543] Isto, 744.

[544] NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R 4612, XII.-(1910-1), Milan Grlović, „Moj dnevnik za vrieme od 1. siečnja 1910. do 30. travnja 1910. Knjiga trinaesta. Potpis M. Grlović“, 35, zapis od 23. veljače 1910., 36, zapis od 24. veljače 1910., 41., zapis od 5. ožujka 1910.

[545] Mislav Gabelica, „Starčevićeva hrvatska stranka“, 748.

[546] Isto, 753.

Od izbijanja rata do kraja 1918. godine sjednice gradskog zastupstva održavane su ustaljenim tempom. U proučavanom razdoblju održano ih je ukupno 34, u većini slučajeva na radne dane. Uz teme koje su bile uobičajene i u prijeratnim raspravama, tj. donošenje odluka o odobravanju zavičajnosti podnositelja molbe,[547] o produljenju trajanja građevinskih dozvola,[548] o raspisivanju pojedinih gradskih pristojbi[549] ili regulacija manjih dijelova grada, tj. pojedinih ulica.[550] Kako navodi E. Franković: „Ratne su regulatorne odluke kratke, rutinske, administrativne… i u čitavom kontekstu – okružene beskrajnim aprovizacijskim i sličnim raspravama gradskih službi i instanci…“,[551] stoga se može zaključiti da su posljedice rata postale glavnim predmetom rada zastupstva. Zastupstvu su često podnošeni izvještaji o poslovanju *Aprovizacionog odsjeka* poglavarstva.[552] Nadalje, donošene su odluke o povećanju pomoći korisnicima gradske ubožnice[553] ili o obaveznoj obradi neiskorištenih građevinskih zemljišta.[554]

[547] „IV. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj 6. prosinca 1915.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreb…, Godine 1915.*, 39.

[548] „IV. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 24. srpnja 1916.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, 37.

[549] „X. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav grada Zagreba držanoj dne 20. prosinca 1917.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917.*, 94. Psetarina se plaćala „za kućnog psa čuvara“, „za lovačkog psa“ i „za psa od raskoši“. Na navedenoj sjednici uvedena je i kategorija „policajnih“ pasa.

[550] „II. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 25. listopada 1915.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1915.*, 23.

[551] Eugen Franković, „Pregled urbanističkog planiranja Zagreba i podbrežja Medvednice“, u: Željka Čorak et. al, *Povijesni identitet sjevernog područja grada Zagreba – podbrežja Medvednice*, Zagreb, prosinac 1980., 35-36.

[552] „I. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj 5. listopada 1915.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1915.*, 3-10 ; „VII. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 27. studenoga 1916.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, Zagreb, 64-72 ; „I. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 19. veljače 1917.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917.*, 4-8 ; „I. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 5. veljače 1918.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1918.*, 4-10.

[553] „Statistika gradske ubožnice“, *JL*, br. 1372, 16. siječnja 1916., 5.

[554] „Obradjivanje neupotrebljenih gradilišta“, *JL*, br. 1032, 13. veljače 1915., 4.

Protokolarne dužnosti gradskog zastupstva

Uz donošenje upravnih odluka gradsko zastupstvo donosilo je i odluke protokolarnog karaktera. Povodom sarajevskog atentata zastupstvo je na prijedlog gradonačelnika Holjca poslalo kralju Franju Josipu I. brzojav sućuti.[555] U kolovozu iste godine povodom kraljeva rođendana održana je „svečana izvanredna sjednica" nakon koje su mu poslali brzojav čestitke.[556]

Godine 1916. gradsko je poglavarstvo dodijelilo status počasnih građana feldmaršalu Svetozaru Boroeviću i general pukovniku Stjepanu Sarkotiću. [557] Diplome su izrađene na pergameni, a na kutiji i omotu bile su plakete koje je izradio Ivo Kerdić. Izradu je nadgledao prof. Milan Šenoa.[558] Tekst diploma bio je oblikovan u majuskuli, a inicijali su bili crvene boje.[559] Svetozaru Boroeviću diplomu je uručilo izaslanstvo grada – gradonačelnik Holjac, dogradonačelnik Antun Kontak i „gradski tajnik" Mijo Premilić u stožeru na talijanskoj bojišnici, a nakon povratka u Zagreb, izaslanstvo se zaputilo u Sarajevo uručiti diplomu Stjepanu Sarkotiću.[560]

Iste godine umro je kralj i car Franjo Josip I. te je gradsko zastupstvo prestolonasljedniku Karlu poslalo brzojav sućuti. [561]

Na svečanost krunjenja novog kralja Karla I. i kraljice Zite u Budimpešti grad Zagreb poslao je svoje izaslanstvo. Članovi su bili gradski zastupnici dr. Stjepan Srkulj, dr. Robert Siebenschein, Josip Radković i ing. Vjekoslav Heinzel, a predvodio ga je gradonačelnik

[555] „VIII. Zapisnik izvanredne skupštine zastupstva slob. i kr. glavnog grada Zagreba držane dne 30. lipnja 1914.", u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1914.*, 76-77.

[556] „X. Zapisnik svečane izvanredne skupštine zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreb, držane dne 18. kolovoza 1914.", u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1914.*, 87-89.

[557] „IV. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 24. srpnja 1916.", u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, 31.

[558] „Predaja diplome zagrebačkom začasnom gradjaninu generalu Boroeviću.", *JL*, br. 1460, 14. travnja 1916., 4.

[559] „Diplome grada Zagreba začastnim gradjanima generalima Boroeviću i Sarkotiću.", *JL*, br. 1461, 15. travnja 1916., 4.

[560] „Predaja diplome zagrebačkom začasnom gradjaninu generalu Boroeviću.", *JL*, br. 1460, 14. travnja 1916., 4. Prema: *Izvještaj gradskog poglavarstva,* 37., Mijo Premilić popisan je u razdoblju od 1913. do 1918. godine kao član „Perovodnog osoblja" sa statusom tajnika.

[561] „VI. Zapisnik o izvanrednoj žalobnoj skupštini gradskog zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba, držanoj dne 23. studenoga 1916.", u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, 57-59.

Holjac. [562] U Budimpešti, prigodom krunjenja prvi je put javno pokazana nova zastava grada Zagreba. Zastava, koju su izradile časne sestre milosrdnice, a koplje učenici *Škole za primijenjeni obrt* sadržavala je grb grada na plavoj podlozi,[563] a nosio ju je gradski zastupnik dr. Radković. [564] Danas se ta zastava čuva u fundusu Muzeja grada Zagreba.[565]

Završetkom rata i promjenom političkih okolnosti gradsko zastupstvo poslalo je „pozdrav" Narodnom vijeću,[566] a početkom prosinca 1918. godine šalje brzojav regentu Aleksandru Karađorđeviću.[567]

[562] „Zagreb i krunisanje kralja i kraljice", *JL*, br. 1723, 29. prosinca 1916., 5.

[563] „Novi stijeg grada Zagreba za krunitbenu svečanost", *JL*, br. 1722, 28. prosinca 1916., 5.

[564] „Zagreb i krunisanje kralja i kraljice", *JL*, br. 1723, 29. prosinca 1916., 5.

[565] Muzej grada Zagreba (dalje MGZ), Zbirka mode, modnog pribora i tekstila, MGZ 5430, „Zastava slobodnog kraljevskog grada Zagreba, Sestre milosrdnice, prema nacrtu Branka Šenoe, Zagreb 24. prosinca 1916. god."

[566] „VIII. Zapisnik o svečanoj izvanrednoj skupštini zastupstva slob. i kr. glav grada Zagreba držanoj dne 27. listopada 1918.", u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1918.*, 3.

[567] „IX. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 3. prosinca 1918.," u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1918.*, 88-89.

GRADSKO POGLAVRSTVO

Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba, kako je navedeno, vodio je gradonačelnik, a imalo je sljedeću strukturu.

TABLICA br. 6

Ustrojstvo Gradskog poglavarstva slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba

STRUKTURA GRADSKOG POGLAVARSTVA	
1. ODSJECI	
1. 1. Gospodarski	1. 5. Financijalni
1.2. Obrtni	1. 6. Upravni
1. 3. Vojnički	1. 7. Odsjek za socijalnu skrb
1. 4. Grobni	1. 8. Zdravstveni
1. 9. Školski	1. 11. Aprovizacioni
1. 10. Politički	1. 12. Građevni Odjeli: Arhitektonski, Inžinirski, Mjernički
2. GRADSKI UREDI	
2. 1. Sirotinjsko povjerenstvo	2. 3. Gradski mjesni sud
2. 2. Gradski ured za označivanje bačvi	2. 4. Potrošarinski ured
3. GRADSKI ZAVODI	
3. 1. Električna centrala	3. 4. Gradski vodovod
3. 2. Gradska plinara	3. 5. Gradska knjižnica, muzej i arhiv
3. 3. Gradski posredovni zavod i konačište	

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 253-254

Svaka od navedenih sastavnica imala je svoje područje djelovanja.[568] „Financijalni odsjek“ vodio je financije grada,[569] a odjel „Gradski porezni ured“ raspisivao je obveze uplate poreza za sve obveznike s gradskog područja.[570] Uz državne poreze, odsjek je imao dužnost evidentiranja i naplaćivanja gradskih-lokalnih poreza,[571] tj. većeg broja naknada kojima se popunjavao gradski proračun.

[568] Rad najznačajnijih Gradskih odsjeka i Gradskih zavoda – poduzeća prikazan je ovom poglavlju doktorskog rada. U petom poglavlju ovog doktorskog rada analizirano je poslovanje Gradskog posredovnog zavoda i konačišta, dok je u sedmom poglavlju analiziran rad Gradske knjižnice, muzeja i arhiva.

[569] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 49-54.

[570] „Poziv na uplatu poreza“, *JL*, br. 1215, 13. kolovoza 1915., 4.

[571] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 54, 251.

TABLICA br. 7

Vrste poreza koje su građani Zagreba bili obvezni plaćati do izbijanja Prvog svjetskog rata

DRŽAVNI POREZI		
	Skupina izravnih poreza	*Tecivarina od 1. do 4. razreda*
		Opći dohodarinski prirez
		Zemljarina
		Najamna kućarina
		Porez (za) poduzeća
		Porezni namet
		Porez na kamate i rente
		Razredna kućarina
	Porez na puške	
	Vojno oprosna taksa	
	Potresni zajam	
	Biljegovna i pravna pristojba	
	Točarinska pristojba	
	Kućarci	
DAĆE ZA RAZNE UREDE		
	Trgovačko obrtnički prirez	
	Daće za razne urede	
	Crkveni namet za župu Resnik	
ZEMALJSKE DAĆE		
	Doprinos za regulaciju potoka Črnomerec	
	Doprinos za regulaciju rijeke Save	
OPĆINSKE DAĆE		
	Najamni novčić	
	Općinski namet	
	Ovršna pristojba	
	Otkup javnih radova	
	Doprinos za regulaciju Jelenovca i Kunišćaka	

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva o sveukupnoj upravi slob. i kr. glav. grada Zagreba za 1910.*, Zagreb, 1911., 37-43

Kako se vidi iz priložene tablice građani Zagreba bili su opterećeni plaćanjem čitavog niza državnih poreza i gradskih pristojbi. Međutim, prema *Izvještaju gradskog poglavarstva…* vidi se da su realne uplate od 1914. do 1918. godine bile osjetno manje od propisanih. Sljedećim grafikonima prikazani su očekivani i uplaćeni iznosi različitih poreza i daća. Pojedine porezne stavke analizirane su i za razdoblje od 1910. do 1918. godine.

GRAFIKON br. 9

Zakonski propisane i stvarne uplate poreza u gradu Zagrebu od 1914. do 1918.

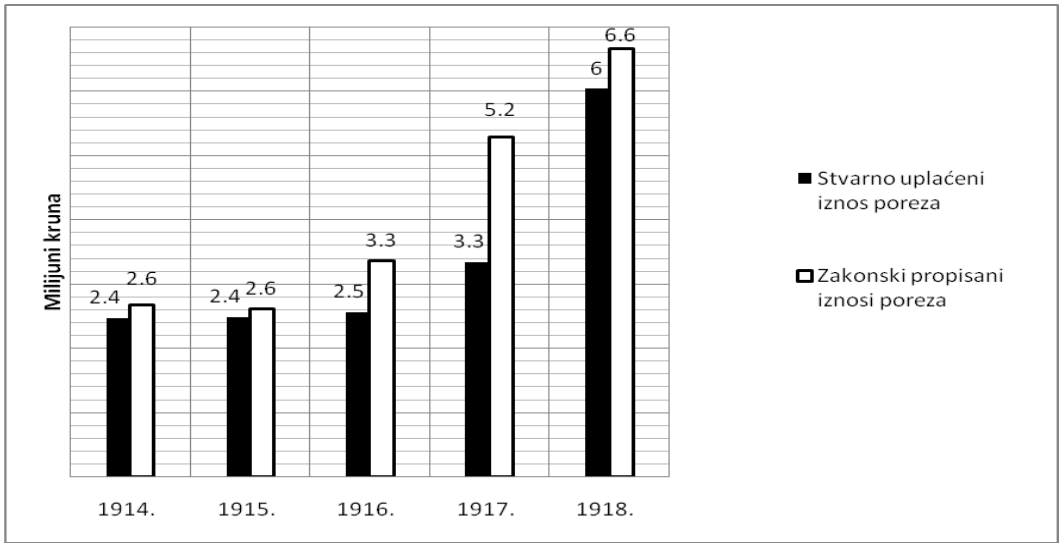

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 54, „a)…“, stavke „Propis poreza“ i „Uplata poreza“ od 1914. do 1918.

GRAFIKON br. 10

Grafički prikaz zakonski propisane i stvarne uplate „općinskih nameta“ od 1910. do 1918. godine

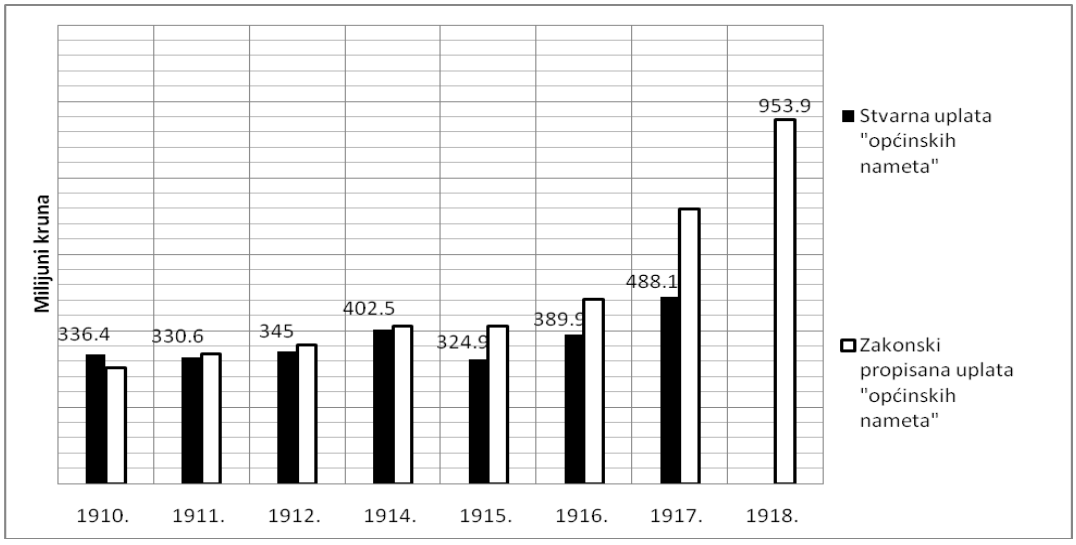

Izvor: *Zagreb godine 1910., Izvješće gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnoga i kralj. glavnoga grada Zagreba*, 40-41 ; *Zagreb godine 1911., Izvješće gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnoga i kralj. glavnoga grada Zagreba*, 64-65 ; *Zagreb godine 1912., Izvješće gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi*

slobodnoga i kralj. glavnoga grada Zagreba, 34-35 ; *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 54, „a)…“, stavke „Propis poreza“ i „Uplata poreza“ od 1914. do 1918.

GRAFIKON br. 11

Zakonski propisani iznosi te stvarne uplate „najamnog prireza“ od 1910. do 1918. godine

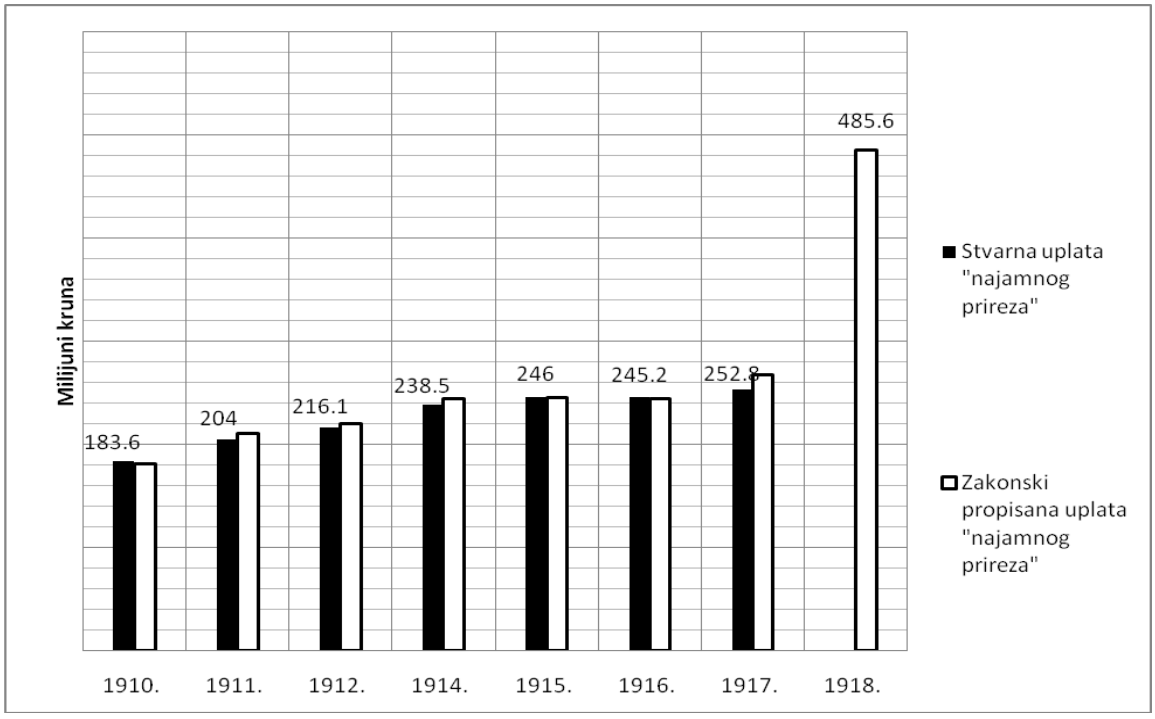

Izvor: *Zagreb godine 1910., Izvješće gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnoga i kralj. glavnoga grada Zagreba*, 40-41; *Zagreb godine 1911., Izvješće gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnoga i kralj. glavnoga grada Zagreba*, 64-65 ; *Zagreb godine 1912., Izvješće gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnoga i kralj. glavnoga grada Zagreba*, 34-35 ; *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 54, „a)…“, stavke „Propis najamn. prireza“ i „Uplata najamn. prireza“, 1914.–1918.

Prema *Izvještajima gradskog poglavarstva* od 1910. do 1918. godine, uočava se da je uplaćivanje obveze općinskih i najamnih nameta bilo ujednačeno. Iznimka je 1913. godina za koju nisu navedeni podaci o fiskalnim obvezama. Uz iznimku uplata iz 1910., iznosi plaćenih nameta bile su niže od propisanih. Nadalje, uočava se da je još tijekom prve ratne godine stavke propisane i uplaćene svote bile ujednačene, a tijekom ratnih godina razlika između uplaćenog i očekivanog iznosa postaje sve veća. Zaključno s 1918. godinom raste općenito iznos zakonski propisanog iznosa poreza, međutim, prema izvoru ispada da posljednje ratne godine nije bio uplaćen „općinski namet“ niti „najamni prirez.“ Ova dva fiskalna nameta analizirani su jer su prikazani kao zasebne stavke u izvještajima do 1918. godine. Za razdoblje

nakon Velikog rata, od 1919. do 1925. godine proučavani nameti prikazani su skupno i u dinarima, čime je daljnja usporedba otežana.

U sljedećem grafičkom prikazu obrađeni su podaci o uplaćenom iznosu „opć.(inskog) prireza i vatrogasnog prireza.“ Naime, tablični prikaz donosi brojeve samo o uplati za 1918. godinu, dok za prijašnje ratne godine u obje stavke nisu navedeni nikakvi podaci.[572]

GRAFIKON br. 12

Uplate općinskog prireza i vatrogasnog prireza

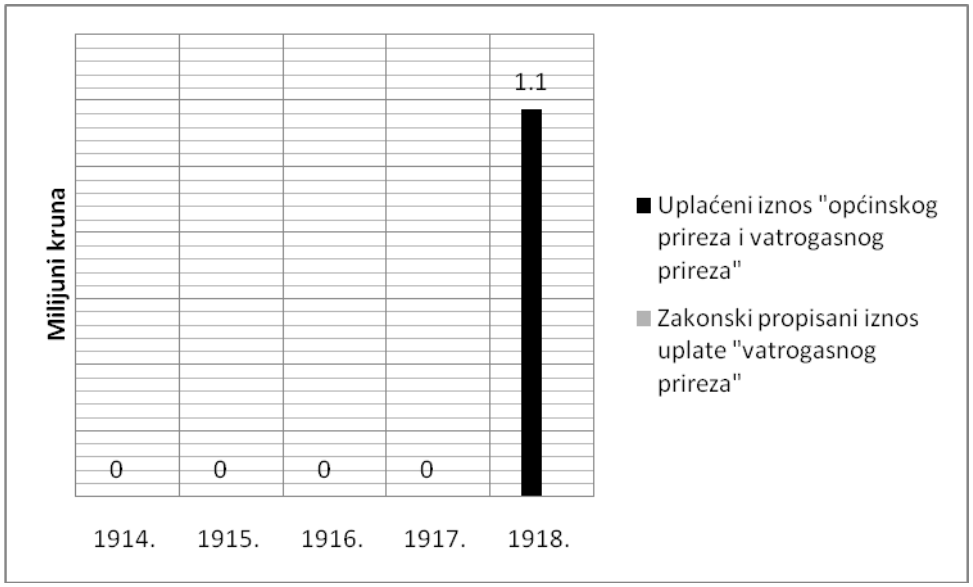

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 54, „a)…“, stavke „Uplata opć. prireza i vatrogasnog proreza“ i „Propis vatrogasnog proreza“

Između navedenih poreznih nameta građani Zagreba plaćali su i „dohodarinu“ te porez na imovinu.[573]

[572] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 54., „a)“, stavke „Uplata opć. prireza i vatrogasnog proreza“ i „Propis vatrogasnog proreza“.

[573] Isto, 251, „e) Pregled propisa i uplate dohodarine, imovine te ratne dobiti u raznim godinama“, stavke „Propis dohodarine“, „Propis imovine“, „Uplata dohodarine i imovine“. Porez na imovinu evidentira se tek od 1917. godine. U istom tabličnom prikazu navedeni su podaci o uplatama „Poreza na ratnu dobit“, koji su grafički obrađeni u poglavlju ovog doktorata o privredi, potpoglavlju „Fiskalna politika“.

GRAFIKON br. 13

Iznosi uplaćene dohodarine i poreza na imovinu u gradu Zagrebu

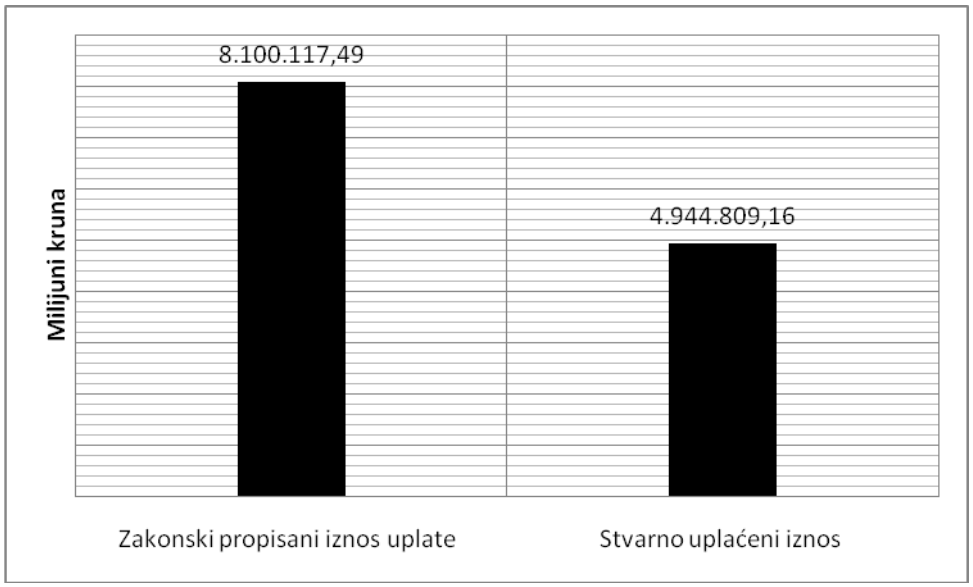

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 251, „e) Pregled propisa i uplate dohodarine, imovine te ratne dobiti u raznim godinama“, stavke „Propis dohodarine“, „Propis imovine“, „Uplata dohodarine i imovine“. Porez na imovinu evidentira se tek od 1917. godine.

Razlozi manjih uplata poreza na području grada, a time i manjih prihoda gradske uprave su višestruki. Gradsko poglavarstvo do predzadnje ratne godine nije povisivalo namete niti je uvodilo nove, a troškovi gradske uprave od 1914. stalno su rasli. Fiskalni prihodi grada bili su niži i jer su i potrošači (neizravni platitelji poreznih obveza i nameta), ali i porezni obveznici (platitelji izravnih poreza) bili pozvani u vojnu službu.[574]

Tijekom rata novi zadaci Gradskog poglavarstva postali su vidljivi kroz rad pojedinih odsjeka. Najveći utjecaj na život građana Zagreba, zavičajnika i nezavičajnika imali su „Vojnički,“ „Zdravstveni“ i „Aprovizacioni“ odsjek.

[574]„Financijalne neprilike hrvatskih gradova“, *Općinar, Smotra za javnu upravu*, br. 33, 18. kolovoza 1917., 136. Članak prenosi „Izvješće zastupnika Brauma“, naslovljeno „Financijalne osnove grada Zagreba, I. dio.“

Vojnički odsjek

Rad „Vojničkog odsjeka“ opisan je u prvom poglavlju. Odsjek je pozivao vojne obveznike na novačenja. Zaposlenici odsjeka izrađivali su popise zaliha potrepština koje su obuhvatile rekvizicije, a kako je navedeno u drugom poglavlju evidentirali su obrtnike obveznike *ratnog podavanja*. Odsjek je u slučaju rekvizicija bio posrednik, tj. nakon izrade popisa zaliha, popisi su bili proslijeđeni vojnoj upravi koja je dalje organizirala preuzimanje i isplatu odšteta.

Zdravstveni odsjek i organizacija zdravstvene službe na području grada

O zdravstvenom stanju stanovništva na području grada Zagreba brinuo je „Zdravstveni odsjek,“ tada nazivan i *gradski fizikat*. Pročelnik odjela – *gradski fizik* bio je Gjuro Rihtarić.[575] Teritorijalno, odsjek je djelovao na gradskom području podijeljenom na četiri „zdravstvena okruga“ koje su vodili liječnici: Milan Figatner, Milan Miličić, Milutin Divković i Aleksander Kuhar.[576]

Na području grada, uz dvije vojne bolnice nalazile su se i sljedeće civilne bolnice te zdravstvene ustanove:

1. Opće bolnice

1. 1. „Javna opća bolnica Mil. Braće na Jelačićevom trgu“[577] – osnovana je 1804. godine, a nalazila se na jugozapadnom dijelu Trga bana Josipa Jelačića. Od 1918. godine službeno se zove „Zakladna bolnica“[578] te je djelovala do 1931. godine kada je srušena. Na njezinom mjestu 1930-ih godina izgrađen je stambeno poslovni kompleks nazvan *Zakladni blok*.

[575] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 38.

[576] Isto, 118. Na str. 129 navedeno je da je dr. Figatner umro 29. kolovoza 1918., a njegovo mjesto preuzeli su dr. Josip Marošević i dr. Josip Medved.

[577] Isto, 109-111.

[578] Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“, 396.

1. 2. „Javna opća bolnica Mil. sestara na Vinogradskoj cesti“[579] (danas KB Sestre milosrdnice, Vinogradska 29.) osnovana je 1894. godine.[580] Tijekom Velikog rata nazivana je i „'Antantska bolnica'“.[581]

2. Specijalističke bolnice

2. 1. Lječilište/sanatorij Brestovac na Medvednici – osnovano je zalaganjem dr. Milivoja Dežmana, a započelo je s radom 1909. godine.[582] Sanatorij je zatvoren i napušten 1968. godine, a objekti kompleksa danas propadaju.

2. 2. „Sanatorij“[583] – nalazio se u Jelisavinoj ulici broj 18[584] (danas Klinika za dječje bolesti, Klaićeva ulica 16) – ustanova u kojoj su bile zastupljene skoro sve grane medicine te su se u njemu liječili bogatiji građani.[585] „Sanatorij“ je bio ustanovljen 1908. godine kao dioničarsko društvo.[586]

2. 3. „Gradska bolnica na Zelenom brijegu“[587] – nalazila se na mjestu današnje Klinike za infektivne bolesti Dr. Fran Mihaljević, Mirogojska cesta broj 8 – bila je specijalistička bolnica za liječenje zaraznih bolesti, a započela je s radom 1893. godine. Nazivala se i „Gradska kužna bolnica na Zelenom brijegu“[588] te *bolnica na Zelenom brijegu* ili *Zeleni brijeg*.

[579] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 109-111.

[580] Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“, 396.

[581] Mirko Žeželj, *Gospar Ivo*, 192.

[582] Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“, 397.

[583] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 109-111.

[584] *Hrvatski Kompas*, 537.

[585] Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“, 396-397.

[586] *Hrvatski Kompas*, 537.

[587] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 109-111.

[588] Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“, 396.

3. Ostale zdravstvene ustanove

3. 1. „Gradski ambulatorij“[589] – započeo je s radom 1907. godine na poticaj dr. Žige Schwartza. Gradska uprava financirala je Ambulatorij koji je pružao besplatnu zdravstvenu zaštitu djece.[590]

3. 2. „Gradska ubožnica“[591] – nalazila se na kraju Nove Vesi. Ustanovom su upravljale časne sestre, dok je gradska uprava plaćala troškove za štićenike. U novinskim izvještajima o radu „Ubožnice“ tijekom pojedine godine uočava se da su štićenici u pravilu bile siromašne osobe starije životne dobi te osobe s poteškoćama u razvoju.[592]

4. Kupališta

4. 1. „Gradsko pučko kupalište u Mošinskijevoj ulici“[593]

4. 2. „Dianino kupalište u Ilici“[594]

4. 3. „Mineralno kupalište u Vlaškoj ulici“[595]

4. 4. Kupalište na rijeci Savi, otvoreno samo ljeti [596]

Treba napomenuti da sustav zdravstvene skrbi u općim i specijalističkim zdravstvenim ustanovama nije bio besplatan, osim usluga pružanih u *Ambulatoriju* i *Ubožnici* koje je financirao grad. Pacijenti su, što se saznaje iz tiskovina, morali plaćati smještaj u

[589] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 109-111.

[590] Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“, 397.

[591] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 109-111.

[592] „Statistika gradske ubožnice“, *JL*, br. 1372, 16. siječnja 1916., 5. U članku je navedeno da je „Ubožnicu“ vodila „…č.[asna] majka Markić uz pomoć ostalih čč. sestara.“ Gradska je uprava za svakog štićenika „ubogara“ plaćala 1, tj. 1,5 krunu za dan boravka u ustanovi. Prema članku najstarija štićenica imala je 95, a najstariji štićenik 87 godina. U ustanovi su bile smještene i osobe s psihičkim poteškoćama.

[593] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 109-111.

[594] Isto, 109-111.

[595]Isto, 109-111.

[596]Isto, 109-111.

bolnicama.[597] Primjerice, tijekom Prvog svjetskog rata, točnije 1916. godine, smještaj u Bolnici milosrdnih sestara Iva Vojnović plaćao je 200 kruna na mjesec.[598]

Rat je unio velike promjene, koje su se odrazile na zdravstveno stanje civila. S vremenom bilo je manje kvalitetne i raznovrsne hrane, a zdravstvena usluga u gradu bila je na nižoj razini jer su liječnici bili pozvani u vojsku.[599] Također, usluga u bolnicama na području grada postala je lošija zbog smještaja vojnika. Naime, civilne su bolnice zbog smještaja vojnika morale ograničiti broj civilnih pacijenata, koji je bio i veći od prijeratnog, jer su u zagrebačke bolnice na liječenje počeli dolaziti pacijenti iz Srijema i Bosne.[600]

Zdravstveni odsjek Poglavarstva također je bio *okrnjen* mobilizacijama i novačenjima. Tijekom 1915. godine u vojsci su bili doktori Figatner i Miličić, tako da su njihove okruge, prvi i drugi, preuzeli doktori trećeg i četvrtog okruga Divković i Kuhar. U ratu je veću ulogu imao gradski kotarski liječnik dr. Žiga Švarc kojemu je bila povjerena skrb oko dojenčadi i siromašne djece.[601]

Za djecu je skrbio i „Odsjek za socijalnu skrb." Odsjek je 1918. godine organizirao „Dječja skloništa", uglavnom u zgradama osnovnih škola, kako bi djeca bez roditeljske skrbi bila tijekom dana pod nadzorom stručnog osoblja, učiteljica i imala organiziranu prehranu.[602] Uz „skloništa" Odsjek je organizirao i „Ferijalne kolonije zagrebačke djece na moru." Odmor ukupno 92-je zagrebačke djece bio je organiziran u Crikvenici u dva navrata tijekom ljeta 1918. godine.[603]

[597] ao., „Povisile cijene u bolnicama", JL, br. 1954, 18. kolovoz 1917., 5. Autor navodi da je prvi razred poskupio na 20 kruna, drugi na 15, dok za treći razred cijene „…nijesu povišene." Najvjerojatnije se radi o dnevnim cijenama.

[598] Mirko Žeželj, *Gospar Ivo*, 196.

[599] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 134.

[600] „A šta ćemo s civilnim bolestnicima?", *JL*, br. 1148, 9. lipnja 1915., 5.

[601] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 118.

[602] Isto, 71-72.

[603] Isto, 71.

„Aprovizacioni odsjek"

Sukladno zakonu „ob ustroju gradskih občinah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji", § 72, točki 18. gradsko zastupstvo bilo je dužno „brinuti se za obskrbu siromakah i za aproviziranje grada".[604] Zagrebačko poglavarstvo osniva taj odsjek tek 1913. godine „…kada je zbog priprema za rat u austrougarskoj monarhiji došlo do poremećaja u snabdijevanju gradskog stanovništva."[605]

Iste godine, dana 13. kolovoza u registar trgovaca na gradskom području upisala se „Općina grada Zagreba" s djelatnošću „Prod. voća povrća, riba i inih ovog. životnih namirnica."[606] Time je stvorena zakonska osnovica vođenja *gradske* trgovine – maloprodaje.

Sjedište Odsjeka bilo je u Đorđićevoj ulici broj 4, gdje je poslovao i prvi dućan.[607] Prema onodobnim tiskovinama upravu odsjeka vodili su Stjepan Slivnjak,[608] Vasilije Belošević[609] i Dane Šarić.[610] Prema „Izvještaju gradskog poglavarstva…" Stjepan Slivnjak popisan je 1913. godine kao „upravitelj" „Uprave gradskih daća."[611] Može se pretpostaviti da je u poslovanju „Aprovizacioni odsjek," iako samostalan unutar strukture gradskog poglavarstva bio do neke mjere vezan uz „Upravu gradskih daća" zbog omogućavanja izvora financiranja.

Dr. Vasilije Belošević je 1913. godine popisan u „Perovodnom osoblju" poglavarstva kao vijećnik.[612] U prosincu 1914. navedeno je da je bio u vojnoj službi,[613] a 1917. godine „istupio

[604] „Komad IX, Broj 34., Zakon ob ustroju gradskih občinah", 236-237.

[605] Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba*, 188.

[606] HR-DAZG-252, 969. „Dokumentacija trgovačkih društava i zadruga." Upisano je da je poduzeće/općinu zastupao Stjepan Slivnjak, „upravitelj gradskih daća." Iz registra je vidljivo da je trgovačka djelatnost brisana tek u svibnju 1925. godine.

[607] „Gradska prodaja riže i kave", *JL*. br. 946, 13. prosinca 1914., 7.

[608] „Izaslanstvo grada Tuzle u Zagrebu", *JL*, br. 1046, 27. veljače 1915., 3.

[609] „Opskrba Zagreba s drvima za gorivo", *JL*, br. 1484, 9. svibnja 1916., 4.

[610] „Konferencija kod odjelnog predstojnika za narodno gospodarstvo radi aprovizacije Zagreba", *JL*, br. 1215, 13. kolovoza 1915., 4.

[611] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 40.

[612] Isto, 37.

[613] „Gradski i redarstveni činovnici i službenici pod oružjem", *JL*, br. 974, 31. prosinca 1914., 4.

[je] iz grad. službe“.[614] Dane Šarić iste je godine popisan u „perovodnom osoblju“ na dužnosti „perovođe“, a početkom travnja 1916. godine promaknut je na mjesto tajnika.[615]

Poslovanje „Aprovizacionog odsjeka“

Operativno poslovanje „Aprovizacionog odsjeka“ od ljeta 1914. godine pa do kraja rata doživljava nekoliko izmjena. Osnovica poslovanja bila je praćenje cijena proizvoda na tržištu,[616] stvaranje zaliha i prodaja po nižim cijenama.[617] Skupljanjem informacija *na terenu* uprava odsjeka uočavala je pojavu nestašica – porast cijena i tada je određivala početak prodaje zaliha.[618] Poslovanje „Aprovizacionog odsjeka“ bilo je i reguliranje cijena.[619]

U prikupljanju informacija – praćenju cijena, ali i provjerama pridržavaju li se kupci i prodavači na slobodnom tržištu dozvoljenih cijena uz gradsku policiju pomagao je i gradski „Tržni nadzor.“[620]

Izvori financiranja odsjeka bili su gradski proračun i dobitak ostvaren poslovanjem, tj. maloprodajom građanima. Međutim, neočekivano velike troškove nabave potrepština odsjek nije mogao sam podmiriti poslovanjem – realnom zaradom[621] te je *posuđivao* novac. Jednom prilikom aprovizacija je zatražila posudbu iznosa od 20.000 kruna od *Predsjedništva*, tj. ureda

[614] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 37.

[615] Isto, 37.

[616] HR-DAZG-4, Primjerice signature APROV 8, 9, 11-19. su popisi cijena raznih proizvoda na zagrebačkom tržištu. Cijene su tablično prikazane u *Izvještaju gradskog poglavarstva*, 166-177, za razdoblje od 1913. do 1918. godine.

[617] „Gradska prodaja riže i kave“, *JL*. br. 946, 13. prosinca 1914., 7.

[618] „Iz gradske aprovizacije“, *JL*, br. 1106, 29. travnja 1915, 5.

[619] „VII. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 27. studenog 1916.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, 68 ; Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba*, 188, navodi: „Zadatak joj je bio, da regulira i kontrolira cijene robi i živežnim namirnicama na gradskom tržištu.“

[620] „Gradsko gospodarstvo i aprovizacija. Lihvarska skupoća bez granica“, *JL*, br. 1148., 9. lipnja 1915., 5. Prema *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 40., tijekom rata u „Tržnom nadzoru“ radilo je ukupno šest zaposlenika.

[621] „I. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 19. veljače 1917.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917.*, 7. Naveden je ukupan promet u iznosu od 42, 7 milijuna kruna, te „prihod“ od 101.374, 96 kruna. Pregled prometa Aprovizacionog odsjeka niže u tekstu, tablični prikaz.

gradonačelnika.[622] Odsjek za aprovizaciju poslovao je preko računa u „Štedionici općine slob. i kr. glavnog grada Zagreba.“[623] U svom govoru održanom dana 15. studenoga 1917. godine nakon preuzimanja dužnosti gradonačelnika Zagreba Stjepan Srkulj istaknuo je značaj Štedionice za poslovanje aprovizacije: „…njezina je zasluga, da je gradska aprovizacija imala dovoljno novaca, te se poslovanje njezino moglo glatko i bez zapreke razvijati.“[624]

Početkom rata „Aprovizacioni odsjek“ nije imao velikog utjecaja na tržište,[625] jer tada još nije bilo velikih nestašica. Već tada odsjek je počeo stvarati zalihe. Stvaranje zaliha karakteristika je poslovanja koja se može nazvati racionalizacijom. Uz *nagomilavanje* zaliha, koje su u jednom trenutku stvorile nered u skladištu,[626] odsjek je provodio racionalizaciju i nabavom *gotove* i konzervirane hrane kako bi se uštedjele raspoložive količine teže dostupnih namirnica. Primjerice, nabavljena je gotova tjestenina da bi se uštedjelo brašno,[627] a iz istog razloga štednje u prodaju se stavljaju i konzervirane namirnice: gulaš,[628] riža u umaku od rajčice s parmezanom,[629] mlijeko,[630]…

„Aprovizacijski odsjek“ nabavljao je potrepštine prema izračunu kontingenta, tj. izračunu potrebnih količina prema potrošnji, broju stanovnika.[631] Zbog izračuna kontingenta provodile su se i rekvizicije u gradu, primjerice kukuruza.[632] Kontingent potrepština odsjek je kupovao

---

[622] HR-DAZG-4, Serija Predsjedništvo, PRS 19, „Uručbeni zapisnik i kazalo 1915.“, br. 105., 4. veljače 1915., „Aprovizacioni odsjek X moli doznaku od K. 20.000.“

[623] „V. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav, grada Zagreba držanoj dne 13. prosinca 1915.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1915.*, 42.

[624] „VIII. Zapisnik izvanredne skupštine zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držane dne 15. studenoga 1917.“, u: *Zapsinici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917.*, 74.

[625] „VIII. Zapisnik izvanredne skupštine zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držane dne 15. studenoga 1917.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917.*, 74. U ranije spomenutom obraćanju gradskom zastupstvu Stjepan Srkulj izrekao je: „Vanredno je važan danas aprovizacioni odsjek, ta oko njega se sve kreće. Taj odsjek nije nov. On je već bio i prije rata, dašto u vrlo čednom opsegu. Rat je silom prilika od njega učinio golemo poduzeće, koje promeće stotine milijuna.“

[626] „Zašto aprovizacija nije prodavala kondenzirano mlijeko?“, *JL*, br. 1814, 31. ožujka 1917., 5.

[627] „Gradska prodaja makarona i krupice“, *JL*, br. 1382, 26. siječnja 1916., 4.

[628] „Iz gradske aprovizacije“, *JL*, br. 1106, 29. travnja 1915, 5.

[629] „Riža u konzervama“, *JL*, br. 1255, 21. rujna 1915., 4.

[630] „Mliječne konzerve“, *JL*, br. 1640, 10. listopada 1916., 4.

[631] „Zalihe brašna kod privatnika i izkaznice za brašno“, *JL*, br. 1279, 15. listopada 1915., 4

[632] HR-HDA-907, 131/25, „Oglas“ gradske uprave, 25. listopad 1916.

od monopolnih poduzeća, primjerice zagrebačke „Zemaljske opskrbe d. d.“,[633] „Centrale za kavu“,[634] „Centrale za šećer“[635] iz Budimpešte tijekom trajanja jedne „opskrbne kampanje“.[636] Zbog neustaljene dostave, ali i stalne opasnosti od pojave nestašica odsjek je pregovarao o povećanju doznačenog kontingenta.[637] Treba spomenuti da je „Aprovizacioni odsjek“ u pojedinim slučajevima sudjelovao u pregovorima s ostalim zainteresiranim tijelima s gradskog područja.[638] Unatoč uspješnim pregovorima, tj. povećanju kontingenta,[639] s vremenom su se količine naznačene u kuponima smanjivale.[640] Također cilj računanja, procjene kontingenta bio je i spriječiti građane u stvaranju zaliha,[641] jer se gomilanjem potrepština otežavao postupak opskrbe, ali i jer se tako opskrbljivalo crno tržište.

Problem u nabavi nastao je zbog nesigurnosti željezničkog prijevoza. Naručena i plaćena roba stigla bi u Zagreb oštećena, tj. uništena[642] ili ne bi stigla u cijelosti.[643] Zbog toga je bilo potrebno stvarati zalihe, naročito pokvarljive robe. To se nastojalo riješiti poboljšavanjem mogućnosti skladištenja. Gradska uprava je 1916. godine na trošak „Aprovizacionog odsjeka“

---

633 „VII. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 27. studenoga 1916.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, 65. Prema izvještaju dr. Beloševića pročitanom na sjednici zastupstva kontingent brašna je za grad Zagreb tada iznosio 720 tona mjesečno.

634 „Veliko ograničenje potroška kave“, *JL*, br. 1791, 8. ožujka 1917., 6.

635 „Uredjenje trgovine šećera u Zagrebu“, *JL*, br. 1643, 13. listopada 1916., 4.

636 „I. Zapisnik o skupštini zastupstva sob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 5. veljače 1918.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1918.*, 4. „Opskrbna kampanja“ nazivala se i „gospodarska kampanja,“ a započela je 15. kolovoza.

637 „I. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 19. veljače 1917.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917.*, 6.

638 „Uredjenje trgovine šećera u Zagrebu“, *JL*, br. 1643, 13. listopada 1916., 4. U članku je navedeno da su uz aprovizaciju na sastanku bili prisutni članovi Trgovačko obrtničke komore, veletrgovci, članovi Saveza trgovaca te predstavnici „Hrvatske sveopće kreditne banke“ koja je i zastupala Centralu za šećer.

639 „I. Zapisnik o skupštini zastupstva sob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 5. veljače 1918.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba..., Godine 1918.*, 6. U slučaju nabave kontingenta petroleja 1918. godine odsjek je pregovarao s „ministarstvom.“

640 Karikatura „Iz povijesti naših cedulja za brašno. Što veće cedulje, to manje vrećice…“, *IL*, br. 11, 16. ožujka 1918.,175.

641 „VII. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 27. studenog 1916.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, 68.

642 „Doprema brašna i otvoreni vagoni“, *JL*, br. 1047, 28. veljače 1915., 7.

643 „VII., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 27. studenoga 1916.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, 64-65.

odlučila izgraditi rashladno skladište na Baroševoj cesti (danas Branimirovoj ulici).[644] Prema M. Kolar-Dimitrijević skladište *Aprovizacionog odsjeka* danas je zgrada Branimirove tržnice.[645]

Već 1915. godine dolazi do većih poremećaja na tržištu uzrokovanih krizom. Promet aprovizacije, tj. ponuda i potražnja u dućanima odsjeka raste. Zbog povećanja broja korisnika, aprovizacija otvara sve više dućana. Od navedene godine otvorene su sljedeće trgovine: na Preradovićevom trgu poslovala je baraka za prodaju brašna,[646] potom trgovine u Pivarskoj ulici (danas Basaričekova ulica),[647] Fijanovoj, Ilici broj 133, Petrinjskoj broj 32,[648] u Vlaškoj[649] i u Frankopanskoj ulici.[650] Skladište drva nalazilo se na Baroševoj cesti.[651] Uz navedene trgovine aprovizacija je imala i mesnice na Pejačevićevom trgu (danas Britanskom trgu) i Kaptolu,[652] gdje je bila i ribarnica.[653]

Prodaju u trgovinama aprovizacije onodobne su tiskovine opisale kao „laktarenje,“[654] a ponašanju kupaca doprinijelo je i ponašanje trgovaca. Kako navode tiskovine, prema kupcima su se ponašali kao „banski savjetnici.“[655] Stoga su jednom prilikom nezadovoljni kupci u

[644] „V. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav grada Zagreba držanoj dne 26. rujna 1916.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, 50. U zapisniku skupštine navedenoj je da se na mjestu određenom za izgradnju rashladnog skladišta da tada nalazila „tvornica kelja“ ; O planu izgradnje skladišta na Baroševoj cesti: „Moderna gradska hladiona“, *JL*, br. 1556, 20. srpnja 1916., 5 ; Prema „Oglas“ u *JL*, br. 1577, 10. kolovoza 1916., 5., sukladno ovlaštenju poglavarstva „Grad. munjara“ je raspisala natječaj za „…zemljoradnje zidarske te betonske radnje kod gradnje grad. hladione na Baroševoj cesti.“ Prednost na natječaju imao je najpovoljniji ponuđač koji je trebao odmah započeti s građevinskim radovima ; Prema Jelena Stanić, Laura Šakaja, Lana Slavuj, „Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova“, *Migracijske i etničke teme*, 25 (2009), 1/2, 118, Baroševa ulica/cesta je danas Branimirova ulica.

[645] Mira Kolar-Dimitrijević, „Gradske štedionice u Hrvatskoj“, 290.

[646] „Aprovizaciona prodavaonica brašna na Preradovićevom trgu“, *JL*, br. 1187, 17. srpnja 1915., 5. Fotografiju barake objavio je *IL*, „Baraka za prodaju brašna“, br. 32, 7. kolovoza 1915., 746.

[647] „Iz gradske aprovizacije“, *JL*, br. 1634, 4. listopada 1916., 4.

[648] „Prodaja drva u podružnicama gradske aprovizacije“, *JL*, br. 1773, 18. veljače 1917., 5.

[649] „Iz aprovizacione prodavaonice u Vlaškoj ulici“, *JL*, br. 1859, 15. svibnja 1917., 5.

[650] „Prodaja ulja“, *JL*, br. 2152, 6. ožujka 1918., 4.

[651] „Razdioba drva medju siromake“, *JL*, br. 1746, 23. siječnja 1917., 5.

[652] „Gradska prodaja slanine“, *JL*, br. 1040, 21. veljače 1915., 4.

[653] „Gradska prodaja riba“, *JL*, br. 963, 23. prosinca 1914., 2.

[654] „Skrajnja potreba, da se uredi prodaja brašna na bolji način“, *JL*, br. 1271, 7. listopada 1915., 4.

[655] „Čudan postupak u prodavaoni gradske aprovizacije“, *JL*, br. 2140, 22. veljače 1918., 5.

Vlaškoj ulici, nakon što trgovina nije bila otvorena na vrijeme, porazbijali prozore. Situaciju je smirio upravitelj Šarić, koji je otpustio zaposlenike. Međutim, oni su nakon otkaza počeli kupcima dijeliti „stare“ kupone za brašno i kruh.[656] Problem u poslovanju bila je i „protekcija“[657] tj. prodaja velike količine proizvoda pojedinim kupcima, dok drugi kupci, iako su imali kupone nisu mogli kupiti traženi proizvod.[658]

Poslovanje aprovizacije, tj. prodaja kupcima s vremenom je bila prilagođena, bolje rečeno nastojala se prilagoditi kupcima. Uz navedeno otvaranje većeg broja dućana, Aprovizacijski odsjek uveo je primjerice, mogućnost kupnje ogrjevnog drva „…na malo…“, umjesto na hvate kako bi ih i siromašni građani mogli kupiti.[659] Iz navedenog primjera uvođenja mogućnosti kupovine ogrjevnog drva na kilograme za građane slabijeg imovinskog statusa vidi se angažman gradske uprave u pomaganju siromašnim građanima grada.

Jesen 1915. godine označila je, kako je navedeno zbog krize, prekretnicu za „Aprovizacioni odsjek.“ U jesen navedene godine započinje prodaja brašna uz „izkanice.“ Vlasnici stanova morali su izraditi popise stanara te su preuzimali iskaznice za brašno koje su predavali stanarima. Iskaznice nisu bile „prenosive“ i njima je bila točno određena količina za prodaju brašna – 0.25 kg brašna dnevno, tj. 1.75 kg tjedno po osobi. Obitelji koje su imale zalihe nisu mogle dobiti iskaznice dok svoju zalihu nisu potrošile.[660] Prvog tjedna bilo je podijeljeno 67.000 iskaznica.[661] Polovicom studenoga iste godine uvedene su iskaznice za kruh, tj. pojedinci su mogli kupiti 0.25 kg brašna ili 0.35 kg kruha dnevno.[662]

Prodaju brašna i kruha za aprovizaciju su vodili *kooperanti*, trgovci i pekari. Svaki tjedan su morali predavati u poglavarstvu preuzete kupone zbog kontrole isporučenih i prodanih

[656] „Iz aprovizacione prodavaonice u Vlaškoj ulici“, *JL*, br. 1859, 15. svibnja 1917., 5.

[657] „Skupoći ni kraja ni konca“, *JL*, br. 1644, 14. listopada 1916., 3-4.

[658] „I opet neprilike sa šećerom“, *JL*, br. 1680, 16. studenoga 1916., 3.

[659] „Šta je s prodajom drva na malo kod gradske aprovizacije“, *JL*, br. 1664, 31. listopada 1916., 4.

[660] „Izkaznice za brašno“, *JL*, br. 1264, 30. rujna 1915., 4 ; Članak „Tko ne će dobiti karata za brašno“, *JL*, br. 1296, 31. listopada 1915., 4 navodi primjere obitelji koje su imale zalihe brašna za 30 do 50 tjedana te primjer obitelji koja je imala zalihu za 129 tjedana. Izračunom dozvoljene dnevne prodajne količine brašna za četiri osobe za prosječno razdoblje od 40 tjedana dobiva se količina od 280 kg. brašna, tj. 903 kg. brašna za razdoblje od 129 tjedana.

[661] „Zalihe brašna kod privatnika i izkaznice za brašno“, *JL*, br. 1279, 15. listopada 1915., 4.

[662] „Izkaznice za kruh. – Zabrana proizvodnje sitnoga peciva. – Ograničenje potroška kruha“, *JL*, br. 1299, 3. studenoga 1915., 3.

količina.[663] Unatoč kontrolama događale su se i malverzacije. Naime, pekari su u isporučenim vrećama brašna nalazili manje vreće s ispunjene s pijeskom i kamenjem. Prema *Jutarnjem listu* jedan zagrebački pekar je u tri mjeseca skupio 100 kg. kamenja i pijeska isporučenog s brašnom.[664]

Od 1916. godine sve više proizvoda – namirnica i potrepština moglo se nabaviti u aprovizaciji isključivo uz kupone: šećer,[665] mlijeko,[666] krumpir.[667] Iz danas dostupnih primjeraka iskaznica saznaje se da se jedino uz iskaznice moglo kupiti i: mast, kavu – „ratnu" te „Frankovu", sapun, petrolej,[668] rum.[669]

Poslovanje odsjeka nastojalo se rasteretiti od kupovine lako pokvarljive robe, prvenstveno povrća. Stoga je Gradsko poglavarstvo 1915. godine naredilo obradu svih zemljišta na području grada, a isto tako i gradilišta na kojima još nije bilo gradnje.[670] Međutim veći broj zemljišta je ostao neobrađen,[671] unatoč odredbi da će im zemljišta do sakupljanja ljetine biti oduzeta.[672]

Istovremeno, gradska je uprava u okviru „Gospodarskog odsjeka" formirala „Gradsku ekonomiju" koja je započela obradu „gradskih vrtova."[673] Početak rada „gradske ekonomije", započeo je 1915. godine obradom većeg broja gradilišta i obradom hipodroma na

[663] „Kontrola karata za brašno", *JL*, br. 1288, 24. listopada 1915., 4.

[664] „Neprilike pekara s – kamenjem i pieskom", *JL*, br. 1514, 8. lipnja 1916., 5.

[665] HR-HDA-907, 131/18, „Oglas" gradske uprave, 6. studenoga 1916., o uvođenju kupona za šećer.

[666] „Karte za mlijeko", *JL*, br. 1701, 6. prosinca 1916., 4.

[667] „Iskaznice za krumpir", *Novine*, br. 236, 16. listopada 1917., 3.

[668] MGZ, Zbirka tiskovina, MGZ 7431/a-i, „Iskaznice za nabavu živežnih namirnica u Zagrebu" ; Vladimir Geiger, Edgar Fabry, „Racionirana i zajamčena opskrba stanovništva Hrvatske u Prvom svjetskom ratu, Aprovizacija, 1914.-1918.", *Numizmatičke vijesti* 56 (2014), 67, na str. 92-105 objavljene su presnimke opskrbnih kupona koje je izdao zagrebački aprovizacijski odsjek.

[669] Vladimir Geiger, Edgar Fabry, „Racionirana i zajamčena opskrba", 105.

[670] „Obradjivanje neupotrebljenih gradilišta", *JL*, br. 1804, 21. ožujka 1917., 5.

[671] „Gospodarsko obradjivanje praznih gradilišta", *JL*, br. 1494, 19. svibnja 1916., 4.

[672] „Obradjivanje neupotrebljenih gradilišta", *JL*, br. 1032, 13. veljače 1915., 4.

[673] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 44-46.

Borongaju.[674] Do 1918. godine grad odlučuje male raštrkane posjede, zbog lakše obrade okrupniti, te je započela obrada posjeda „Kajzerica“ na drugoj savskoj obali,[675] a grad je nastojao povećati broj radnika i pokušajem zapošljavanja osoba lišenih slobode.[676] Značaj „Gradske ekonomije“ vidljiv je i u pokušaju spajanja s „Aprovizacionim odsjekom“ što je kao cilj svojega mandata istaknuo gradonačelnik dr. Stjepan Srkulj prilikom preuzimanja dužnosti 1917. godine.[677]

Najveći uzgajivači i opskrbljivači grada Zagreba povrćem bili su Bugari – bugarski vrtlari. Njihova *kolonija* nalazila se na Zavrtnici.[678] U rujnu 1916. godine zagrebački Bugari bili su mobilizirani,[679] u dobi od 16 do 50 godina starosti te ih je u Budimpeštu gradonačelnik Holjac išao *reklamirati* – zauzeti se za njihovo oslobođenje od službe u bugarskoj vojsci.[680] Reklamacija, prigovor na novačenje Bugara, nije bila prihvaćena te su u Zagrebu ostali samo maloljetni Bugari i oni unovačeni u austrougarske oružane snage. Upravljanje njihovim vrtovima „…preuzela je…gradske aprovizacija.“[681]

Proširenje proizvodne djelatnosti gradska je uprava nastavila i 1916. godine Aprovizacijski odsjek je, kako bi se olakšala nabava masti i suhomesnatih proizvoda odlučio „…da kupi

[674] Isto, 45 ; HR-DAZG-4, GO 72, 1914., br. 193. upisano je dana 7. kolovoza „trkalište“ na Borongaju. U *Izvještaju gradskog poglavarstva* navedeno je da se trkalište nalazilo „…iza škole…“.

[675] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 46. Navodi se da je vojno vježbalište tada bilo van vojne uporabe ; „Gradski vrt kod Save u Zagrebu“, *IL*, br. 43, 27. listopad 1917., 884 ; „Gradsko gospodarstvo u Zagrebu“, *IL*, br. 40, 30. rujna 1916., 940, u člancima su objavljene fotografije gradskih vrtova.

[676] „Obradjivanje gradskih zemljišta po uznicima“, *JL*, br. 1054, 7. ožujka 1915., 5.

[677] „VIII. Zapisnik izvanredne skupštine zastupstva slob i kr. glav. grada Zagreba držane dne 15. studenoga 1917.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917.*, 74. „Gradsku ekonomiju“ Srkulj je u govoru nazvao „gradski ekonomat“ koju je opisao kao „…drug aprovizacije…“.

[678] „Bugarska naseobina u Zagrebu“, *IL*, br. 32, 11. kolovoza 1917., 663-664.

[679] „Aprovizacione prilike i neprilike“, *JL*, br. 1627, 27. rujna 1916., 4.

[680] „Odlazak Bugara i pitanje povrća“, *JL*, br. 1629, 29. rujna 1916., 4.

[681] „Bugarske vrtljarije…“, *JL*, br. 1631, 1. listopada 1916., 4 ; U članku „Povratili se neki bugarski vrtlari u Zagreb“, *JL*, br. 1636, 6. listopada 1916., 4. navedeno je da su se pojedini vrtlari vratili u Zagreb, jer im je ipak bila prihvaćena reklamacija uložena od poglavarstva i zemaljske vlade.

tvornicu i posao sa suhomesnatom robom od gosp. Gj. Neidhardta.“[682] Iste godine grad je kupio svinje koje su bile na tovljenju u Osijeku te su trebale biti *prerađene* u Zagrebu.[683]

Probleme opskrbe mlijekom nastojalo se riješiti ograničenjima prodaje bijele kave i oduzimanjem mlijeka kavanarima.[684] Također gradska je uprava ugovorila poslovanje s mljekarama u Velikim Zdencima,[685] Lipovljanima, Pakracu, Antunovcima.[686]

Problem kupovine drva za ogrjev aprovizacija je pokušala riješiti kupovinom šuma u Slavoniji: u Kukunjevcu,[687] kod Lipika i pored Velike.[688]

Prodajni asortiman Aprovizacijski je odsjek popunjavao i prodajom zaplijenjene robe. Naime, nakon zapljene zbog prodaje po previsokim cijenama robu bi preuzimala aprovizacija i prodavala[689] po nižoj cijeni od maksimalnih. Također, odsjek je prodavao i robu čije su krijumčarenje spriječila snage reda. Primjerice, velike količine ulja koje su pripadale tvrtki Mardešić iz Komiže zaplijenjene su u jednom skladištu u Zagrebu te ih je preuzela „Zemaljska opskrba d. d.“[690] U konačnici ulje je prodano u gradskoj aprovizaciji po cijeni od 24 krune za litru, tj. za šest kupona.[691]

Ustrojstvo odsjeka i način rada bilo je, unatoč pojedinim nedostacima, dobro organizirano te se nastojalo stalno prilagođavati čestim promjenama na tržištu. Stoga su u Zagreb dolazila izaslanstva iz drugih gradova proučavati metode rada „Aprovizacionog odsjeka.“ Godine 1915. gradonačelnik Tuzle Vilović te dogradonačelnik Banović uz vodstvo ravnatelja

[682] „Iz gradske aprovizacije“, *JL*, br. 1540, 4. srpnja 1916., 5.

[683] „VII. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 27. studenog 1916.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, 68.

[684] HR-HDA-907, 131/17, „Oglas“ gradske uprave, 23. listopada 1916.

[685] „Pitanje mlieka“, *JL*, br. 1327, 30. studenoga 1915., 4.

[686] „Pitanje mlieka“, *JL*, br. 1384, 28. siječnja 1916., 5.

[687] „I. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 19. veljače 1917.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917.*, 6.

[688] „I. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 5. veljače 1918.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1918.*, 8.

[689] „Zapliena jaja“, *JL*, br. 869, 28. listopada 1914., 2.

[690] „Zaplijenjene velike količine ulja i njihova neodlučena sudbina“, *JL*, br. 1820, 6. travnja 1917., 5.

[691] „Prodaja ulja“, *JL*, br. 2152, 6. ožujka 1918., 4.

aprovizacije Slivnjaka razgledali su Odsjek „…izrazivši se … vrlo laskavo o djelovanju, načinu i vodjenju aprovizacije, po kojem će i oni urediti svoju aprovizaciju.“[692]

Značaj „Aprovizacionog odsjeka“ za život građana od 1914.-1918. godine vidi se u naglom i stalnom porastu prometa, prikazanom u grafikonu.

GRAFIKON br. 14

Promet „Aprovizacionog odsjeka“ zagrebačkog Poglavarstva 1914.–1918.

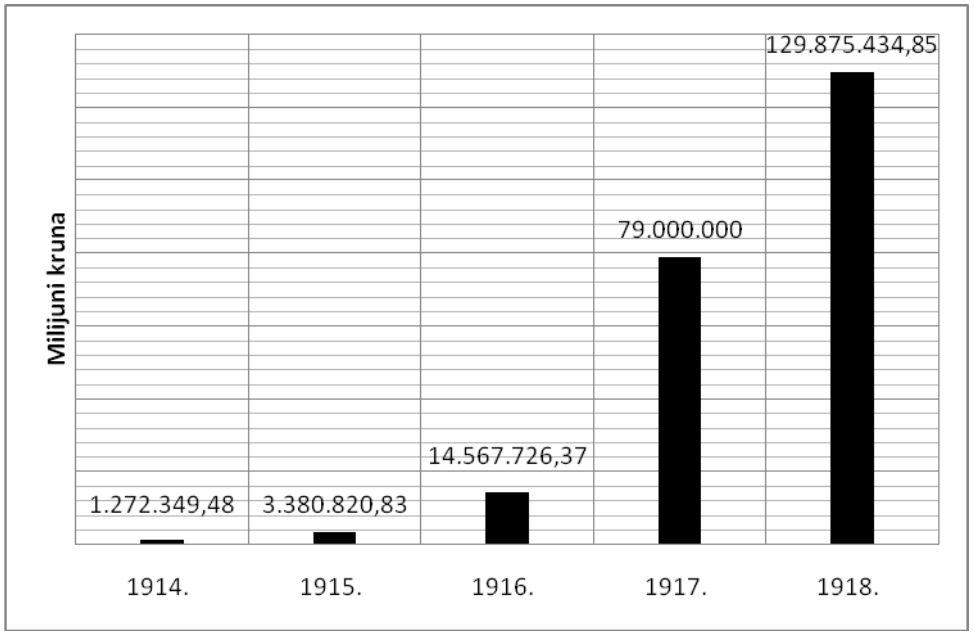

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 152-165

Međutim, može su uočiti nepodudarnost iskazanih brojki. Naime, za promet u 1916. godini naveden je iznos od približno 14.5 milijuna kruna, a u izvještaju D. Šarića o poslovanju Odsjeka pročitanog polovicom veljače 1917. godine na sjednici gradskog zastupstva naveden je iznos prometa do tog razdoblja u iznosu od 42.798.779,42 kruna.[693]

Protekom ratnih godina i sve težom gospodarskom krizom, Aprovizacijski odsjek ne uspijeva podmiriti sve zahtjeve tržišta, tako da dolazi do jačanja crnog tržišta. U ljeto 1918. godine

[692] „Izaslanstvo grada Tuzle u Zagrebu“, *JL*, br. 1046, 27. veljače 1915., 3.

[693] „I. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 19. veljače 1917.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba..., Godine 1917.*, 4.

dolazi do sloma sustava opskrbe što je uzrokovalo goleme nestašice u Zagrebu.[694] Odsjek je nastavio rad sve do 1924. godine, međutim u poslijeratnim godinama zaposlenici se počinju baviti malverzacijama te je navedene godine Odsjek ugašen. Znakovito, isti Odsjek poglavarstva osnovan je ponovno pred izbijanje Drugog svjetskog rata, godine 1940/41.[695]

Problemi prehrane stanovništva tijekom rata

Aprovizacioni odsjek Gradskog poglavarstva uspijevao je, uz mnogobrojne probleme, sve do kraja rata održati ustaljenu opskrbu stanovništva. Unatoč tome s vremenom je došlo do nestašica svih vrsta namirnica koje su uzrokovale niz promjena u ishrani i pripremi jela. Treba napomenuti da su uz Odsjek nabavu/opskrbu vodila i razna udruženja za svoje članove,[696] pojedina poduzeća otvarala su svoje aprovizacijske dućane,[697] a i vladini činovnici osnovali su vlastitu udrugu za nabavu namirnica i potrepština.[698]

U prehrani stanovništva, u odnosu na prijeratno razdoblje, došlo je do nekoliko većih promjena. Od početka rata u pšenično brašno dodavali su se nadomjesci,[699] a pojavili su se i pekarski proizvodi od crnog brašna.[700] Godine 1916. uvedeni su i „dani bez mesa“, tj. dani kada se nije smjelo prodavati i posluživati meso.[701] Nadalje, u prodaji se pojavila konzervirana hrana,[702] gotova tjestenina[703] i kocke juhe.[704] Prehrambeni proizvodi dobili su

[694] Kristian Strukić, „Raspad Austro-Ugarske Monarhije i kraj ratnih sukoba 1918. godine“, u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog istoimene izložbe, MGZ: Zagreb, 2015., 132.

[695] Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba*, 189-190.

[696] „Sitničarski sastanak“, *JL*, br. 1249, 15. rujna 1915., 4 ; „Dobava šećera za kavane.“, *JL*, br. 1691, 26. studenoga 1916., 3.

[697] „Konzumno skladište jedne zagr. tvornice“, *JL*, br. 1350, 23. prosinca 1915., 5.

[698] „Udruga javnih činovnika za obskrbu svojih članova“, *JL*, br. 1216, 14. kolovoza 1915., 5 ; „Opskrba javnih autonomnih činovnika“, *JL*, br. 2179, 4. travnja 1918., 4.

[699] „ Mlinovi i miešano brašno“, *JL*, br. 909, 20. studenoga 1914., 2. Prema članku od dana 25. studenog 1914. godine u pšenično se brašno moralo dodavati do 33% „brašnenih surogata.“

[700] „Brašno za Zagreb“, *JL*, br. 1167, 27. lipnja 1915., 4.

[701] „Dan bez mesa“, *JL*, br. 1644, 14. listopada 1916., 4.

[702] „Riža u konzervama“, *JL*, br. 1255, 21. rujna 1915., 4.

[703] „ Gradska prodaja makarona i krupice“, *JL*, br. 1382, 26. siječnja 1916., 4.

[704] „ Iz trgovačkog udruženja“, *JL*, br. 1338, 11. prosinca 1915., 5.

svoje „surogate," tj. zamjenske proizvode.[705] Uz kavu,[706] na tržištu se pojavila i zamjena za šećer,[707] međutim trgovanje zamjenskim proizvodima povremeno je rezultiralo prodajom nekvalitetnih proizvoda. Tako je, uz dodavanje zamjenskih supstanci u mlijeko krivotvoren sir „Imperial",[708] a zamjene za primjerice papar i cimet sadržavale su i štetne tvari.[709] Zagrebački *kr. zem. kemijsko-analitički zavod* ispitao je mješavinu reklamiranu kao zamjenu za ulje i ocat. Analizom je utvrđeno da proizvod nije imao nikakve veze s uljem, jer je sadržavao pepeo, tj. vapno, škrobno ljepilo te katran, točnije „katransku boju".[710]

Nabavu povrća i pojedinih vrsta mesa nastojalo se olakšati na više načina. Ranije je spomenuta naredba gradskog poglavarstva o obaveznom obrađivanju zemljišta, a gradska je uprava isto tako formirala i Ekonomat/Ekonomiju, tj. sustav gradskih vrtova. Istovremeno, Aprovizacioni odsjek zakupio je tvornicu suhomesnatih proizvoda u Zagrebu te je ugovorio i tovljenje svinja.

Istovremeno u tiskovinama su tiskani članci o isplativosti obrađivanja vlastitih vrtova. Primjerice u *Gospodarskom listu* u prosincu 1916. godine tiskan je članak autora potpisanog inicijalima Sg. „Moj ratni vrtić" u kojem je naveo da je uz trošak od 28 kruna u vrtu površine 40 m² uzgojio voća i povrća u vrijednosti od 120 kruna.[711] Uredništvo je na kraju članka dodalo opasku da iako autor na donosi nikakve nove informacije te da su čak neke informacije o sadnji pojedinih vrsta povrća krivo navedene, članak je objavljen „…da dademo poticaja onim stanovnicima gradova, koji imadu ma kako mali komadić vrta, da ga obrade i zasiju povrćem, jer će i na najmanjem komadiću zemlje u sadašnje vrijeme imati dosta koristi."[712]

---

[705] „Cijene surogata kave", *JL*, br. 1791, 8. ožujka 1917., 6.

[706] Isto, 6.

[707] „Umjetna sredstva za osladjivanje", *JL*, br. 1806, 23. ožujka 1917., 5.

[708] „Proizvodnja sira stvara nestašicu mlijeka", *JL*, br. 1744, 20. siječnja 1917., 5.

[709] „ Prevare s raznim surogatima", *JL*, br. 1719, 24. prosinca 1916., 5. U članku je navedena kao opasna zamjena i zamjena za sapun.

[710] „ Čuvaj se patvorina. – Zamjena za stolno ulje", *JL*, br. 1799, 16. ožujka 1917., 5. U članku je navedeno da se zamjena kupovala u prahu koja se stavljala u vodu u koju se dodavala octena kiselina – *essig*. Laboratorijskom analizom ustanovljeno je da je katranskoj boji škrobno ljepilo davalo gustoću te je mješavina izgledala kao ulje. Također je ustanovljeno da se mješavina, ukoliko je dulje stajala, nije počela razdvajati, tj. tekući ocat nije se odvajao od *ulja*.

[711] Sg., „Moj ratni vrtić", *GL*, br. 23, 8. prosinca 1916., 303-304.

[712] „Dodatak uredništva" – Sg., „Moj ratni vrtić", *GL*, br. 23, 8. prosinca 1916., 303-304.

Rat je uvjetovao i prilagođavanje načina pripremanja jela. Primjerice, pripremane su namirnice koje se moglo kupiti istoga dana. [713] Promjena se dogodila i u načinima pripremanja; kuhanja te pečenja jela. Prije izbijanja rata propagiralo se kuhanje na plinskim štednjacima, kao najjeftiniji način pri kojemu je sva pripremljena hrana „...izvrstnoga okusa.“[714] Međutim, u prosincu 1915. godine Gradska je plinara proglasila štednju plina,[715] koja je pooštrena početkom siječnja 1917.,[716] što je sigurno moralo poskupiti kuhanje na plinu. Uz štednju porasla je i cijena plina.[717]

U srpnju 1916. *Jutarnji list* objavio je članak, tj. reklamu za poduzeće „Schwartz i drug,“ koja je imala dućan u Preradovićevoj ulici broj 1.[718] Naime, poduzeće je bilo poznato po prodaji „…svojih kuhala na petrolej, koja su naišla na ogromnu prodju.“[719] Građani su očito u većem broju počeli koristiti petrolejska kuhala, vjerojatno zbog niže cijene energenta, međutim kasnije dolazi do rasta cijena i nestašice petroleja,[720] koji se kasnije mogao nabaviti samo uz kupone gradske „Aprovizacije.“[721] Stoga se može pretpostaviti da se najviše kuhalo na štednjacima na drva, ali isto tako treba spomenuti da je tijekom rata došlo do problema nabave te poskupljenja ogrjevnog drva.[722]

---

[713] Marija Grbec, „Odgovori na naš nagradni upit kućanicama“, *JL*, br. 1638, 8. listopada 1916., 5.

[714] „Predavanje o važnosti i uporabi plina u kućanstvima“, *JL*, br. 668, 20. svibnja 1914., 4. U članku je navedeno da je predavanje održala „Uprava gradske plinare…“ u prostorijama Djevojačke škole u Draškovićevoj ulici. Na predavanju prikazano je više vrsta štednjaka i kuhala, a također je prikazano i kuhanje na plinu. Posjetitelji, tj. domaćice mogle su nakon predavanja degustirati pripremljena jela.

[715] DAZG-872, (1, 1.1.), 21, 31. prosinca 1915., „Oglas“ o štednji plina

[716] DAZG-872, (1, 1.1.), 24, 11. siječnja 1917., „Oglas“ o štednji plina zbog nestašice.

[717] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 224.

[718] „Pažnje vriedna domaća tvrdka“, *JL*, br. 1549, 13. srpnja 1916., 5.

[719] Isto, 5.

[720] „Poskočile cijene petroleju“, *JL*, br. 1720, 25. prosinca 1916., 3. U članku je navedeno da je cijena petroleja nakon što su zauzeta naftna polja u Rumunjskoj pala na 32 filira za litru, međutim zbog nestašice cijena je porasla na 34 filira za litru.

[721] MGZ, Zbirka tiskovina, MGZ 7431/a-i. „Iskaznice za nabavu živežnih namirnica u Zagrebu“.

[722] „Prije rata i danas“, *IL*, br. 4, 26. siječnja 1918., 50-51. Na str. 50 prikazana je fotografija čovjeka koji nosi košaru punu drva, a fotografija pored prikazuje dijete koje nosi nekoliko klada. Ispod je napisano „Prije velik koš za drva, danas za isti novac dječinski naramak.“ Na str. 51 navedeno je da se prije rata za maloprodajnu cijenu od 1 krune mogao kupiti „…pun koš drva…“, a tada (1918.) za navedenu svotu moglo se kupiti „…dva tri komadića drva…“.

Zbog dobro organizirane opskrbe gradskog stanovništva tijekom rata u Zagrebu, za razliku od Austrije i Njemačke nije bilo kroničnih nestašica, ali može se primijetiti stalan rast cijena hrane na slobodnom tržištu. Na primjeru cijene kilograma govedine od ljeta 1914. do studenoga1918. godine uočava se rast do maksimalnih 1000%.[723]

GRAFIKON br. 15

Cijena kilograma govedine u Zagrebu od srpnja 1914. do prosinca 1918. godine

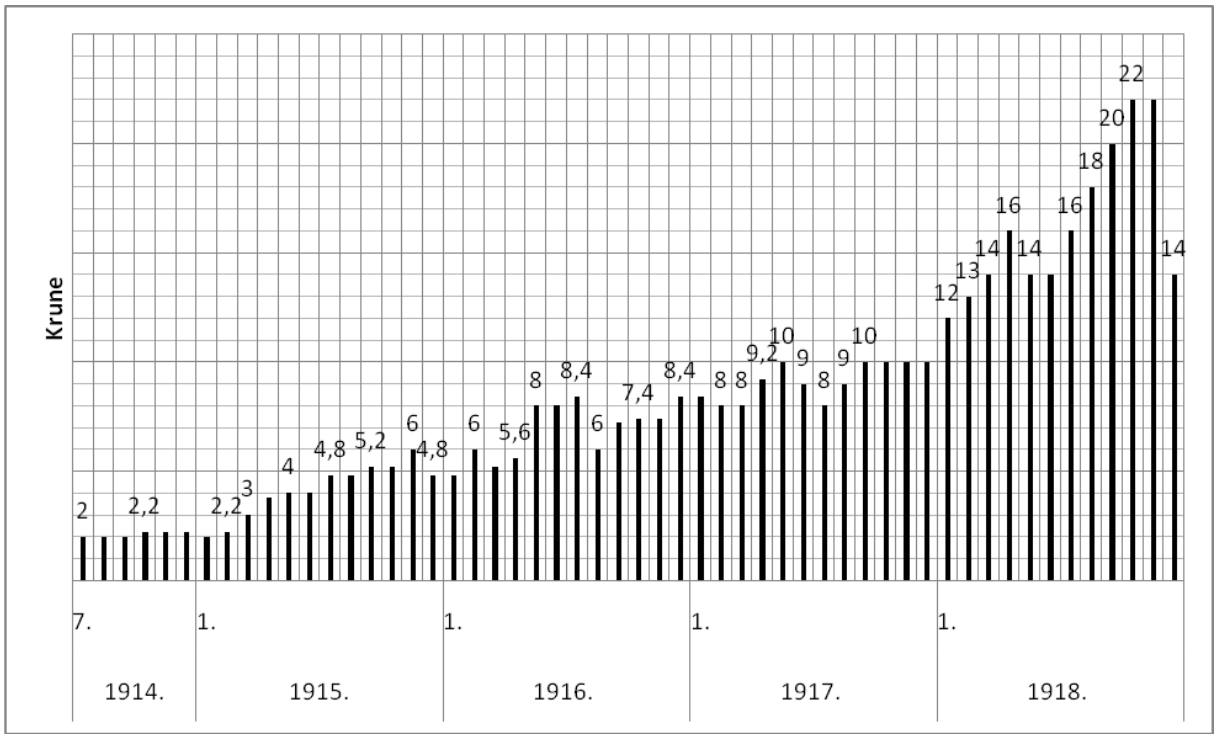

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 173-177

Za tablični prikaz odabrana je govedina jer je bila dostupna na tržištu tijekom cijelog ratnog razdoblja. Na istim stranicama navedene su cijene svinjetine, janjetine i teletine, koje bilježe slične cijene i porast, međutim pojedinih vrsta mesa nije bilo cijelo vrijeme na tržištu. Također na istim stranicama *Izvještaja gradskog poglavarstva…* navedene su cijene i grahorica: graška, leće, boba i graha, međutim navedeni proizvodi nisu bili dostupni svih ratnih mjeseci na tržištu, a isto tako iskazana je veleprodajna cijena, tj. cijena za količinu od 100 kg.

[723] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 173-177.

Prve ratne godine cijena govedine nije imala visoki porast – s dvije krune na 2,20 kruna. Sljedećih ratnih godina porast, vidljiv u priloženoj tablici, postaje sve izraženiji – 1915. doseže 4,80 kruna, a iduće godine 8,4 krune. Predzadnje ratne godine cijena raste do 10 kruna, a zadnje ratne godine doseže 22 krune čime se poskupljenje povećalo za ranije spomenutih 1000%. Ipak, već u prosincu iste godine zabilježen je pad na 14 kruna za kilogram.

O poskupljenju hrane već u kolovozu 1915. godine *Jutarnji list* naveo je sljedeće: „Vidi se…, kako novac,…, postaje jeftiniji, a hrana sve to skuplja,…" Prema (istom) članku „Dužnost domaćica u ratno doba" bila je iskoristiti sve moguće namirnice, tj. kuhanje pekmeza, sušenje sira, voća, povrća. Uz konzerviranje hrane, tj. stvaranje zaliha, nepotpisani autor članka naveo je i mogućnost prodaje viška konzerviranih namirnica.[724]

Poskupljenja je zabilježio i Iso Kršnjavi. U rujnu 1915. godine zapisao je „Sve silno poskupljuje. Cijene živežnih namirnica rastu iz dana u dan. … A pri tome se obogaćuju oni koji bi nam morali pomagati. … Uostalom, bit će još gore."[725]

O visokim cijenama hrane na šaljivi način svjedoči i karikatura „Skupi šinterpratli" objavljena u travnju 1915. godine u *Ilustrovanom listu*.[726] Karikatura prikazuje kupca koji pita prodavača koliko može dobiti mesa „…za četiri zeksera?" na što mu prodavač odgovara da za tu cijenu može dobiti samo drveni štapić.[727]

O dostupnosti hrane u Zagrebu, uz novinske izvještaje o crnom tržištu svjedoči i članak, tj. objavljeno pismo čitateljice Dorothee u časopisu *Österreichs illustrierte Zeitung* u prosincu 1915. godine:[728]

„Agram – sada se službeno zove Zagreb – među najljepšim gradovima Monarhije, moderno građen, jako čist. Nalazi se u podnožju brda u lijepom krajoliku. Prema sadašnjim prilikama jako je dobro uređen za jednu razmaženu bečku obitelj. Život je jeftiniji nego u Beču, jer

[724] „Dužnost domaćica u ratno doba", *JL,* br. 1204, 3. kolovoza 1915., 5.

[725] Iso Kršnjavi, *Zapisci, Knjiga druga*, 748, zapis od 10. rujna 1915.

[726] Karikatura „Skupi šinterpratli", *IL*, br. 15, 10. travanj 1915., 358. Šinterpratl je ražnjić sa svinjskim mesom.

[727] Karikatura „Skupi šinterpratli".

[728] Dorothea, citirano pismo, *Österreichs Illustrierte Zeitung*, sv. 12., 19. prosinca 1915., , 29.

okolno stanovništvo donosi svoje proizvode u grad i bez preprodavača prodaje kućanicama. S njemačkim jezikom dobro se prolazi. …“[729]

Ovaj članak objavio je, tj. prenio je preveden s njemačkog jezika *Jutarnji list* krajem prosinca 1915. godine pod naslovom „Blaženi Zagreb!“[730] Članak nije izravno komentiran, već je rečenica o jeftinijem životu nego u Beču i o nabavi hrane bez preprodavača istaknuta, a i naslov „Blaženi Zagreb!“ ukazuje na ironiju i sarkazam kojim je uredništvo *Jutarnjeg lista* bez riječi komentiralo bečko viđenje zagrebačkih okolnosti.

Nestašica hrane, prehrambenih namirnica u Austriji tijekom Prvog svjetskog rata često se spominje u austrijskoj historiografiji,[731] a potvrdu nestašica navodi Nikola Andrić u pismu iz Grundlseea u Austriji upućenog Vatroslavu Jagiću 1916. godine u Semmering, također u Austriji. N. Andrić u pismu navodi:

„Nisam mogao duže 'izdržati vaše fleisch- und fettlose Tage'. Hrvatska je ipak blagoslovena zemlja. Dosad još nikad nisam postio.

Ja ne znam, zašto Vi niste došli u ovom strašnom i gladnom vremenu u Hrvatsku. Kod nas ima svega. U Zagrebu i prosjaci jedu bijeli hljebac („nullericu“). Od prekjučer je teletina kilogr. 3 K (… 3.50). Mast 7.20.

Mogli ste u Samoboru naći … Tamo se prodaje kilogram mlade svinjetine (na ražnju) po K 3.50. Kad sam se vraćao, jedna je gospodja iz Samobora nosila kući u Zagreb 2 kilograma pečene svinjetine za 6 K.“[732]

Također, pojedine podatke o nestašici hrane u Austriji, i Njemačkoj te koje je posljedice nestašica imala, nalazimo u onodobnim dnevnim tiskovinama. Krajem listopada 1916. godine *Jutarnji list* tiska članak u kojem je navedeno da su Grazu uhvatili/uhitili obitelj koja je jela

[729] Isto, 29.

[730] „Blaženi Zagreb!“, *JL*, br. 1354, 28. prosinca 1915., 4.

[731] Primjerice: Erich Zöllner, Therese Schüssel, *Povijest Austrije*, Zagreb, 1997., 288-289 ; Hubert Steiner, *Klagenfurt im Ersten Weltkrieg*, na str. 76 navodi otvaranje pučkih kuhinja, a na str. 79 za nestašice navodi „bitterste Lebensmittelnot“ (hrv. „najgorča nestašica hrane“) ; Martin Moll, *Die Steiermark im ersten Weltkrieg*, na str. 83 navodi „svakodnevne nestašice“, a na str. 85 za opskrbu navodi „dilema bez kraja.“

[732] NSK, Zbirka starih knjiga i rukopisa, Korespondencija Nikole Andrića, R 4610 b, pismo Nikole Andrića upućeno Vatroslavu Jagiću u Semmering, 27. kolovoza 1916. godine.

pse. Iako se u članku tumači da su to učinili samo zato jer su htjeli jesti meso,[733] nameće se pitanje jesu li to zaista učinili iz potrebe ili zbog nestašice. Dostupnost hrane je isto tako bila problem i u Njemačkoj, gdje je također zabilježen slučaj smrti osobe koja je pojela kobasicu izrađenu od mesa psa zaraženog bjesnoćom.[734] Kuhanje kućnih životinja, bolje rečeno kućnih ljubimaca izgleda da je bila uobičajena pojava u Austriji tijekom Prvog svjetskog rata.[735]

Uz već spomenuto crno tržište i krijumčarenje hrane na područje Austrije, u Zagreb su također dolazili i bogatiji pojedinci i obitelji iz Austrije i Njemačke na prehranu. Ranije navedeno pismo iz prosinca 1915. godine, objavljeno u *Österreichs illustrierte Zeitung* može se tumačiti i kao poziv imućnijim austrijskim obiteljima na ishranu u Zagreb.

Zagrebačke su tiskovine zabilježile krajem lipnja 1917. godine dolazak dvije ženske osobe iz Berlina na „mastkuru," tj. na intenzivniju prehranu.[736] Dva mjeseca kasnije *Jutarnji list* navodi da u Zagreb dolaze „na tisuće stranaca, koji su došli samo radi prehrane" iz Štajerske, Kranjske i iz Berlina. Dolazak imućnijih ljudi koji nisu pitali za cijene hrane uzrokovalo je, potpuno očekivano, poskupljenje hrane na zagrebačkom tržištu.[737]

Stoga je Kr. redarstveno povjereništvo u rujnu objavilo odredbu prema kojoj stranci nisu smjeli boraviti dulje od tri noći u istom hotelu, svratištu ili konačištu. Donošenje odredbe tumačilo se pokušajem sređivanja problema smještaja stranaca u gradu.[738]

Proglašena mjera očito je imala učinka te je vjerojatno bilo manje stranaca koji su boravili u gradu na vrijeme dulje od tri dana, međutim u tiskovinama se može uočiti da su stranci iz Austrije počeli dolaziti u Zagreb vlakom zbog kupovanja namirnica te ih krijumčariti u Austriju. Stoga je gradska policija postavila zasjedu na Južnom (zapadnom) kolodvoru. Sve

[733] „ U Gracu jedu – pse", *JL*, br. 1651, 21. listopada 1916., 6 ; Martin Moll, *Die Steiermark im ersten Weltkrieg*, 113, navodi da su pojedinci u gradu Leobenu jeli staro meso.

[734] „Kratke vijesti", *JL*, br. 2311, 11. svibnja 1918., 3.

[735] Martin Moll, *Die Steiermark im ersten Weltkrieg*, 100. Autor navodi kako je vlada povukla savjet o kuhanju pasa i mačaka, međutim stanovništvo je počelo kuhati i jesti svrake i vrane.

[736] „Došle iz Berlina na 'mastkuru' u Zagreb", *JL*, br. 1904, 29. lipnja 1917., 5.

[737] „Zabrinutost gradjanstva radi aprovizacije", *JL*, br. 1949, 13. kolovoza 1917., 2.

[738] „Akcija protiv stranaca u Zagrebu", *JL*, br. 1973, 6. rujna 1917., 6.

osobe koje su zatekli s praznom prtljagom i vrećama priveli su i zadržali u vrtu obližnjeg restorana i idućim su ih vlakom poslali natrag.[739]

Iako je postojala mogućnost velike zarade ilegalnim trgovanjem hranom, s područja Hrvatske pojedina poduzeća su legalno prodavala namirnice u Austriji. U razdoblju od 1. kolovoza 1917. godine do 31. ožujka 1918. godine „Prunus, središnjica zadruga za iskorišćavanje voća i pečenje žeste“ izvezao je u Austriju voća u količini-težini većoj od 200 tona, a povrća u količini većoj od 400 tona.[740] „Od sve te izvezene količine voća i povrća najveći je dio upotrebljen za prehranu vojske, evakuiraca i radništva u rudokopima…“.[741]

Uz krijumčarenje i legalnu prodaju, opskrba austrijskih poduzeća – vojnih kooperanata pokušavala se namiriti i doborovoljnim slanjem namirnica. Ban je stoga zamolio nadbiskupa Bauera 1918. godine da tvornici akumulatora „Tudor“ iz Bayerbach-Reichenaua pošalje sa posjeda Brezovica pšenicu, korun i grah.[742]

Po završetku Prvog svjetskog rata Austrija je sklopila privredni ugovor s Državom SHS za nabavu hrane. Međutim, željeznički promet između Austrije i Hrvatske bio je obustavljen po naredbi bojnika Rudolfa Majstera iz Maribora, pa je doprema kupljene hrane bila onemogućena.[743]

Djelovanje Aprovizacijskog odsjeka bilo je usmjereno prema nabavi, proizvodnji te prodaji potrepština, namirnica stanovništvu uz niže cijene. Međutim, okolnosti u privredi su se stalno mijenjale i s vremenom pojedine proizvode odsjek nije mogao nabaviti. Uz niz čimbenika, stalan porast cijena i nestašice dovode do nastanka i razvoja crnog tržišta u gradu na kojem su građani mogli kupiti sve proizvode. U Zagrebu, točnije na crnom tržištu, tijekom rata prehrambeni proizvodi bili su dostupni što je rezultiralo krijumčarenjem hrane u Austriju i dolaskom pojedinaca iz Austrije i Njemačke na prehranu. Jedna od posljedica manje dostupnosti namirnica te porasta cijena uzrokovala je i prilagođavanje pripremanja jela.

[739] „Redarstveno prepriječeno lihvarenje životnim namirnicama“, *JL*, br. 2318, 18. svibnja 1918., 3.

[740] „Djelovanje 'Prunusa', središnjice zadruga za iskorišćivanje voća i pečenje žeste“, *GL*, br. 9, 8. svibanj 1918., 90.

[741] Isto, 90.

[742] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913.-1919, godina 1918., str. 158., Broj 58.

[743] Martin Moll, *Die Steiermark im ersten Weltkrieg*, 171. Autor navodi da je ugovor sklopljen već 7. studenoga 1918. godine.

Kupljene proizvode kuhalo se istoga dana ili se kupovala nekvarljiva hrana, a pojedinci su nastojali pripremati jela na jeftinijim energentima.

Građevni odsjek

Odsjek je bio podijeljen na tri odjela: „arhitektonski“, „inžinrski“ i „mjernički“,[744] a u njegovoj nadležnosti bilo je izdavanje dozvola potrebnih za izgradnju, uporabu ili adaptaciju objekata, izrada regulatornih osnova, održavanje gradskih prometnica, izgradnja sustava odvoda otpadnih voda te geodetska izmjera grada.

Odsjek je do svog umirovljenja u ožujku 1914. godine vodio Milan Lenuzzi,[745] a tijekom rata na dužnosti „nadinžinira“ spominju se Franjo Tomšić i Karlo Vajda.[746] Dana 1. siječnja 1918. „nadinžinirom“ je imenovan Fran Brozović, a iz službe je istupio 30. rujna iste godine.[747]

Arhitektonski odjel

Arhitektonskom odjelu investitori su podnosili zahtjeve za „gradjevne“, „uporabne“ i „stanbene“ dozvole.[748] Postupak ishođenja dozvola odvijao se sljedećim načinom: nakon prikupljanja potrebne dokumentacije investitoru bi bila odobrena građevinska dozvola na rok od jedne godine. Nakon izgradnje objekta, izdavala se, „stanbena“ dozvola za stambene objekte ili „uporabna“ za poslovne objekte. O radu ovog odsjeka statistički podaci nalaze se u *Izvještaju gradskog poglavarstva* i iz njih se uočava pad svih izdanih dozvola tijekom rata.[749]

[744] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 182-193.

[745] Isto, 38.

[746] Isto, 38.

[747] Isto, 38.

[748] HR-DAZG-4, GO 72.

[749] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 189.

GRAFIKON br. 16

Ukupni brojevi evidentiranih građevinskih zahvata u gradu Zagrebu od 1914. do 1918. godine te broj izdanih stambenih i uporabnih dozvola

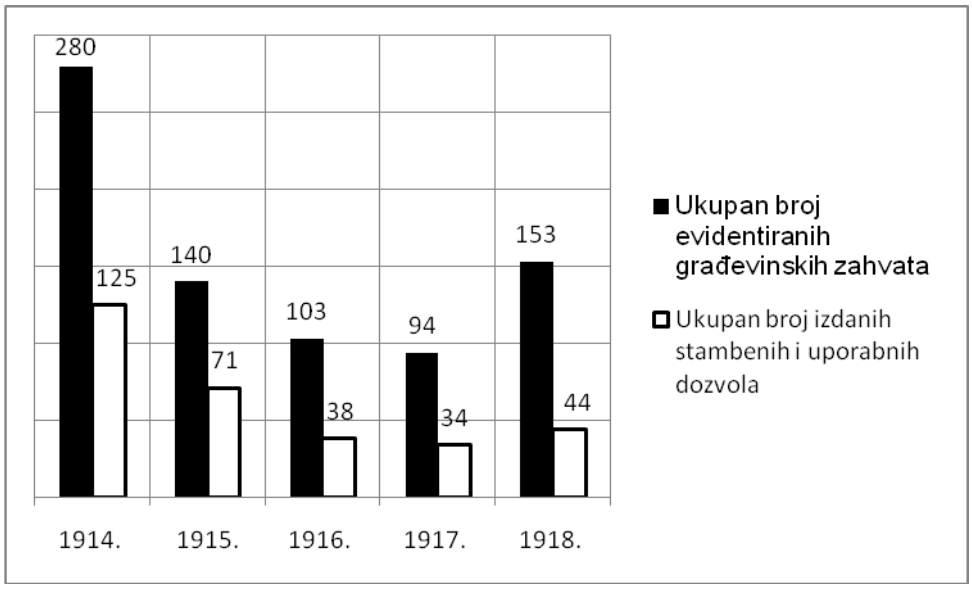

Izvor: *Izvjetštaj gradskog poglavarstva*, 189

Proučavanjem arhivskih izvora Građevnog odsjeka „Upisnik građevnih stambenih i uporabnih dozvola 1911.–1920.“[750] uočava se da su u 1917. godini krivo izbrojali upise, tj. evidentirano je ukupno 95 građevinskih zahvata u odnosu na *Izvještaj gradskog poglavarstva* u kojem je navedeno 94.[751] Detaljnijim istraživanjem „Upisnika građevnih…“ u razdoblju od 1914. do 1918. godine uočava se sljedeće. Prve ratne godine evidentiran je najveći broj građevinskih zahvata, jer su započeli 1913. godine, a već iduće, 1915. godine pa do kraja rata prevladale su dogradnje i adaptacije postojećih objekata, a novogradnje su bile u pravilu manji objekti – prizemnice ili jednokatnice.[752] Ipak, treba napomenuti da nisu svi objekti izgrađeni, primjerice

[750] HR-DAZG-4, GO 72.

[751] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 189 ; HR-DAZG-4, GO 72. Godine 1917. prilikom upisa djelatnici odjela su na kraju jedne i početku druge stranice „Upisnika…“ dva puta zaredom upisali broj 40. Prvi upis odnosi se na dogradnju kotlovnice „Tvornice sapuna,“ a drugi upis odnosi se na izdavanje građevinske dozvole za trokatnicu investitora Stjepana i Ljubice Šojat na Kolodvorskoj cesti kućni br. 19.

[752] HR-DAZG-4, GO 72, upisi od 1914. do 1918. godine.

za projekt luksuzne zgrade u Margaretskoj ulici Maksa Hafnera izdana je građevinska dozvola,[753] ali je investitor odustao od izgradnje.

Uočava se utjecaj ratne recesije na zagrebačko građevinarstvo od 1914. do 1918. godine. Izvođenje građevinskih projekata ovisilo je o pojedinačnim financijskim mogućnostima investitora. Najveći broj dovršenih projekata manji su stambeni ili privredni objekti, dok je većih projekata, primjerice višekatnih stambenih zgrada bilo malo izgrađeno. Primjer planirane zgrade M. Hafnera pokazuje da je investitor bio spreman započeti projekt, a na kraju je odustao, najvjerojatnije zbog izmijenjenih financijskih okolnosti.

Detaljniji podaci o izgradnji objekata nalaze se u fundusu Državnog arhiva u Zagrebu, fond 1122, Zbirka građevinske dokumentacije. U navedenom fondu nalazi se, arhivirana po današnjim adresama i kućnim brojevima, cjelokupna dokumentacija potrebna za izgradnju: vlasnički listovi, položajni nacrti, molbe za izdavanje dozvola, projektni nacrti te izdane dozvole.[754]

Veliki građevinski zahvati na području grada Zagreba zaustavljeni su već 1913. godine dovršenjem grandiozne kr. zem. Sveučilišne knjižnice prema projektu Rudolfa Lubynskog (danas zgrada Hrvatskog državnog arhiva). Unatoč modernim načinima građenja pojedini stanovi u gradu početkom, a i tijekom rata predstavljali i zdravstveni problem, najviše zbog pojave tuberkuloze. Naime za pojedine novogradnje bile su izdane stambene dozvole iako se još zidovi nisu posušili, a stanovi na tavanima, u podrumima i suterenima predstavljali su najveću opasnost za zdravlje tj. širenje TBC-a.[755]

Kako je navedeno, tijekom rata došlo je do značajnog pada građevinskih investicija, a istraživanjem neobjavljene arhivske građe[756] uočava se da su renomirani projektanti – arhitekti i građevinari radili na projektima manjeg značaja. Primjerice, Kalda i Štefan su 1916. godine projektirali dimnjak za Paromlin,[757] iste godine Hönigsberg i Deutsch projektirali su

[753] HR-DAZG-4, GO 72, 1917., br. 51.

[754] HR-DAZG-1122, (Zbirka građevinske dokumentacije – ZGD). Građa je, kako je navedeno inventirana po današnjim nazivima ulica. Građa je također i mikrofilmirana, međutim na mikrofilmove su presnimljeni samo najvažniji dokumenti.

[755] „Tuberkuloza u Zagrebu“, *JL*, br. 1006, 21. siječnja 1915., 4. U članku je navedeno da je tada u Zagrebu bilo ukupno 18.162 stana, od kojih je 2280 bilo u podrumskim, suterenskim i tavanskim etažama stambenih zgrada.

[756] HR-DAZG-4, GO 72.

[757] HR-DAZG-4, GO 72, 1916., br. 20.

„jednokatnicu i staju“,[758] a Amedeo Carnelutti je projektirao/izgradio verandu.[759] Pojedine projekte može se okarakterizirati kao potpuno beznačajne: V. Cella proveo je adaptaciju, tj. proširenje prozora u vrata,[760] Greiner i Waronig izveli su „Privr.(emenu) staju“,[761] a I. Cesarec projektirao je prozor na zgradi „Hrvatske poljodjelske banke.“[762] Zbog smanjenja svih građevinskih aktivnosti u gradu, renomirani arhitekti i građevinari morali su prihvaćati sve ponuđene poslove, projekte koji nisu imali danas a niti onda ikakvog značaja za njihov stvaralački opus.

Prema *Izvještaju gradskog poglavarstva* tijekom rata izdane su dozvole za jednu četverokatnicu, 1914. godine, dvadeset trokatnica i trinaest dvokatnica. U navedenom razdoblju prevladala je izgradnja jednokatnica (40) i prizemnica (83).[763] U ratu, takovi objekti bili su financijski podnošljivi investitorima.

Od 1915. godine u „Upisniku građevnih“ uočava se veća građevinska aktivnost na industrijskim pogonima. Kako je navedeno u prijašnjim poglavljima, 1917. godine izgrađena je „Prva hrvatska tvornica ulja,“ a od 1915. do 1918. Vladimir Arko proširuje svoje pogone u istočnom dijelu grada. Također su zabilježeni i građevinski zahvati na sljedećim tvorničkim objektima: „Tvornici Cutis“,[764] „Tvornici sapuna“,[765] „Union tvornici kandita“,[766] „Hrvatskoj industriji katrana.“[767]

Odjel je također vodio i izgradnju odvodne infrastrukture – kanalizacije. Prve dvije ratne godine investirano je u dogradnju kanalizacijske mreže,[768] a „Od godine 1916. do 1918. nije

[758] HR-DAZG-4, GO 72, 1916., br. 23.

[759] HR-DAZG-4, GO 72, 1916., br. 69.

[760] HR-DAZG-4, GO 72, 1915., br. 2.

[761] HR-DAZG-4, GO 72, 1915., br. 11.

[762] HR-DAZG-4, GO 72, 1915., br. 126.

[763] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 189.

[764] HR-DAZG-4, GO 72, 1917., br. 83., 1918., br. 153. Tvornica se nalazila na adresi Kanal 50.

[765] HR-DAZG-4, GO 72, 1917. br. 40.

[766] HR-DAZG-4, GO 72, 1917., br. 20.

[767] HR-DAZG-4, GO 72, 1915. br. 70.

[768] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 187-188.

bilo nikakovih novogradnja.“[769] Tijekom rata provodili su se radovi na održavanju, čišćenju odvodnog sustava grada. Prema *Narodnim novinama* godine 1917. gradski je Građevni odsjek organizirao radove na raščišćavanju glavnog odvodnog kanala kod pogona Plinare na Radničkoj cesti.[770]

Regulatorne osnove od 1914. do 1918.

Posljednja prijeratna regulatorna osnova iz 1907/1910. godine planiran je razvoj istočnog dijela Zagreba od Draškovićeve ulice do Međašnog trga[771] te od Vlaške do današnje Branimirove ulice. Navedenom osnovom bio je previđen ortogonalni raspored ulica, a uz miješanu stambenu i industrijsku izgradnju. Izvedbu ove osnove rat je zaustavio te je nastavljena tek 1920-ih godina. Regulacijske osnove nastale tijekom Prvog svjetskog rata zahvaćaju manje poteze i obuhvaćaju pojedine ulice. Pojedine predratne osnove su izmijenjene, primjerice Kamaufove ulice ili posjedi na Tuškancu, a stvorene su regulacije Martićeve, Petrove, Vončinine ulice.[772] Od 1914. do 1918. godine provedeno je ukupno 27 regulatornih osnova.[773]

Analizom položajnih planova navedenih regulacija, E. Franković zaključuje da Fran Brozović tijekom Velikog rata „…radi svo vrijeme rata zrele regulacije na brežuljcima u Lenucijevu načinu i planove ulica u drugim novim dijelovima grada, ali i osnove koje predstavljaju otklon prema profiterskoj parcelaciji što je ratni dobitnici izvode na najskupljim terenima.“[774] Isti autor prilikom analize ratnih regulatornih osnova također navodi: „Regulacije su ne samo malobrojne, nego redovito i ograničene po važnosti … - sugeriraju ratnu spekulativnu pozadinu.“[775]

[769] Isto, 188.

[770] „Čišćenje odvodnog kanala“, *NN*, br. 209, 13. rujna 1917., 4.

[771] Danas Trg Eugena Kvaternika.

[772] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 184-186. Ulica Janka Kamaufa proteže se od rodilišta u Petrovoj ulici do Vlaške ulice.

[773] Isto, 184-186.

[774] Eugen Franković, *Lenuci Zagrebu, Urbanističko planiranje Zagreba od 1892. do 1914.*, 13.

[775] Eugen Franković, „Pregled urbanističkog planiranja Zagreba i podbrežja Medvednice“, 35-36.

Inžinirski odjel

Navedeni odjel bio je zadužen za projektiranje, izgradnju i održavanje gradskih cesta i pločnika. Od 1914. do 1916. godine asfaltirane su ceste i pločnici, a zadnje dvije ratne godine „Osim redovitog uzdržavanja asfaltnih hodnika nisu izvedene nikakove novogradnje cesta i hodnika.“[776]

Mjernički odjel

Mjernički odjel proveo je od 1909. do 1914. godine geodetsku izmjeru grada. Karte su bile tiskane 1915. godine u Budimpešti u mjerilima 1:1000 i 1:2000.[777] Katastarske planove mogli su kupiti i građani u slobodnoj prodaji. Tiskani su u seriji, tj. područje grada bilo je ucrtano na 91 karti, a okolica na 66.[778] Navedeni planovi danas se čuvaju u fundusu Državnog arhiva u Zagrebu, Kartografska zbirka.[779]

Uz industrijska poduzeća i obrte zasebna sastavnica zagrebačke privrede bili su Gradski zavodi, tj. gradska infrastrukturna poduzeća. Zbog njihovog velikog značaja za normalno funkcioniranje grada i života građana

GRADSKA (INFRASTRUKTURNA) PODUZEĆA

Gradski vodovod, *Elektra* te *Plinara* bila su poduzeća u vlasništvu grada. Njima se može pridodati i *Gradska štedionica*, koja 1916. godine kupuje i *Električni tramway*, nakon čega se i to poduzeće može neizravno ubrojiti u krug gradskih poduzeća. Kako je ranije navedeno, gradska su poduzeća u poslovanju tijekom rata imala iste poslovne probleme kao i ostala proizvodna poduzeća.

[776] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 190-191.

[777] Isto, 193.

[778] „Nove mape grada Zagreba“, *JL*, br. 1087, 10. travnja 1915., 5.

[779] HR-DAZG-869, Kartografska zbirka, Serija Katastralne karte, Grad Zagreb.

Gradska električna centrala

Električna centrala imala je zajednički pogon s Gradskim vodovodom u Vodovodnoj ulici, na granici Črnomerca i Trešnjevke. Električna struja tada je predstavljala svojevrstan luksuz, tako da su se povremeno događali i slučajevi krađe struje s brojila pojedinih korisnika.[780] Rat je za *Munjaru*, kao i za sve ostale subjekte u privredi stvorio niz problema. Zbog poziva vojnih obveznika krajem prve ratne godine 10 činovnika i 42 radnika električne centrale bilo je na bojišnici[781] i nije bilo dovoljno kvalificiranih radnika, teško se dolazilo do materijala potrebnih za održavanje proizvodnje.[782] Uz navedene *uobičajene* probleme, problemi u opskrbi korisnika električnom energijom događali su se i zbog kvarova na infrastrukturi. Onodobne tiskovine zabilježile su nekoliko slučajeva nestanka struje u Zagrebu zbog kvarova na trafostanicama.[783]

Gradska uprava je u studenom 1917. godine uvela redukcije, tj. ograničenje potrošnje električne energije privatnim korisnicima na 25 kWh mjesečno.[784] Iako je prema današnjim mjerilima spomenuta dopuštena mjesečna potrošnja električne energije mala, treba uzeti u obzir da se tada struja u kućanstvima koristila samo za rasvjetu. Ipak, treba primijetiti da su redukcije bile usmjerene samo prema građanima, dok su se s druge strane, poduzeća nastojala priključiti na električnu mrežu.[785]

Unatoč problemima u proizvodnji i ograničenju potrošnje Gradska električna centrala prve je tri ratne godine imala porast proizvodnje struje, a 1917. i 1918. ustaljenu proizvodnju što je prikazano u sljedećem grafikonu.

[780] „Kradja električne struje“, *JL*, br. 1294., 29. listopada 1915., 5.

[781] „Gradski i redarstveni činovnici i službenici pod oružjem“, *JL*, br. 974, 31. prosinca 1914., 4.

[782] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 200-201.

[783] „Zagreb pola sata bez električnog svjetla“, *JL*, br. 1384., 28. siječnja 1916., 5 ; „Prekinuće električne struje“, *JL*, br. 1385, 29. siječnja 1916., 6 ; „Jedan dio grada bez svietla“, *JL*, br. 1397, 11. veljače 1916., 5.

[784] HR-DAZG-872, (1.1.), 31. „Oglas“ gradske uprave od 28. studenog 1917. godine.

[785] HR-HDA-82, kut. 59, II 2330 1917 / 231. Uprava dnevnih novina *Zagrebačka korespondencija* zatražila je odobrenje za uvođenje električnih instalacija, međutim najvjerojatnije zbog negativnog mišljenja uprave gradske policije o navedenim novinama nije bilo dozvoljeno prikapčanje na električnu mrežu (HR-HDA-82, kut. 59, II 537 1918/231).

GRAFIKON br. 17

Proizvedena i isporučena električna struja od 1914. do 1918., u kilowatsatima (kWh)

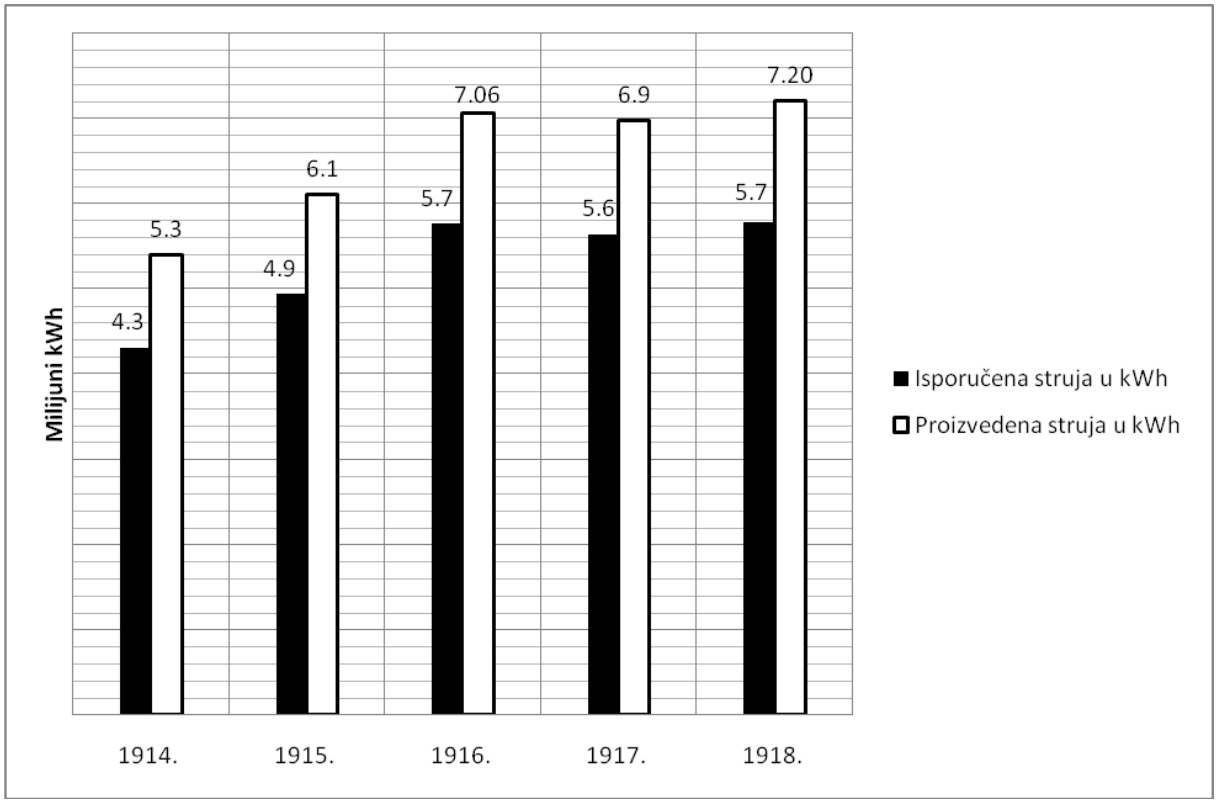

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 205-213

Gradski vodovod

Gradski je vodovod tijekom rata raspolagao s manje zaposlenika,[786] a uz sve već poznate općenite probleme poduzeća pojavio se, zbog nemogućnosti nabave nikla i problem održavanja i popravljanja vodomjera.[787] Početkom rata pojavile su se glasine o zatrovanoj vodi u vodovodnoj mreži, stoga su vojnici morali čuvati pogon i zdence odakle je crpljena voda.[788] Od izbijanja rata bila je prisutna velika potrošnja vode, kojom je cjelokupni sustav Vodovoda bio tehnički opterećen, i stoga je *Uprava munjare i vodovoda* prijetila redukcijama

[786] *Vodovod općine grada Zagreba*, 20.

[787] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 216.

[788] *Vodovod općine grada Zagreba*, 21 ; Vijest o otrovanju vode, tj. o neotrovnosti objavljena je u članku „Iztraživanje vode po lučbenom zavodu“, *JL*, br. 732, 30. srpnja 1914., 7.

za korisnike,[789] koje u konačnici nikad nisu bile uvedene. Unatoč svim problemima, Vodovod je ustupio vodu besplatno pomoćnim vojnim bolnicama.[790]

Unatoč problemima, od 1914. do 1918. godine nastavljena je izgradnja vodoopskrbne mreže: 1914. godine duljina vodoopskrbne mreže iznosila je približno 92 km, a 1918. dosegnula je duljinu od skoro 95 km.[791] Iz sljedećeg grafičkog prikaza vidi se porast potrošnje vode u gradu Zagrebu, tj. porast količine vode crpljene iz zdenaca za vodoopskrbnu mrežu.

GRAFIKON br. 18

Količine iscrpljene i isporučene vode u Zagrebu od 1914. do 1918. godine

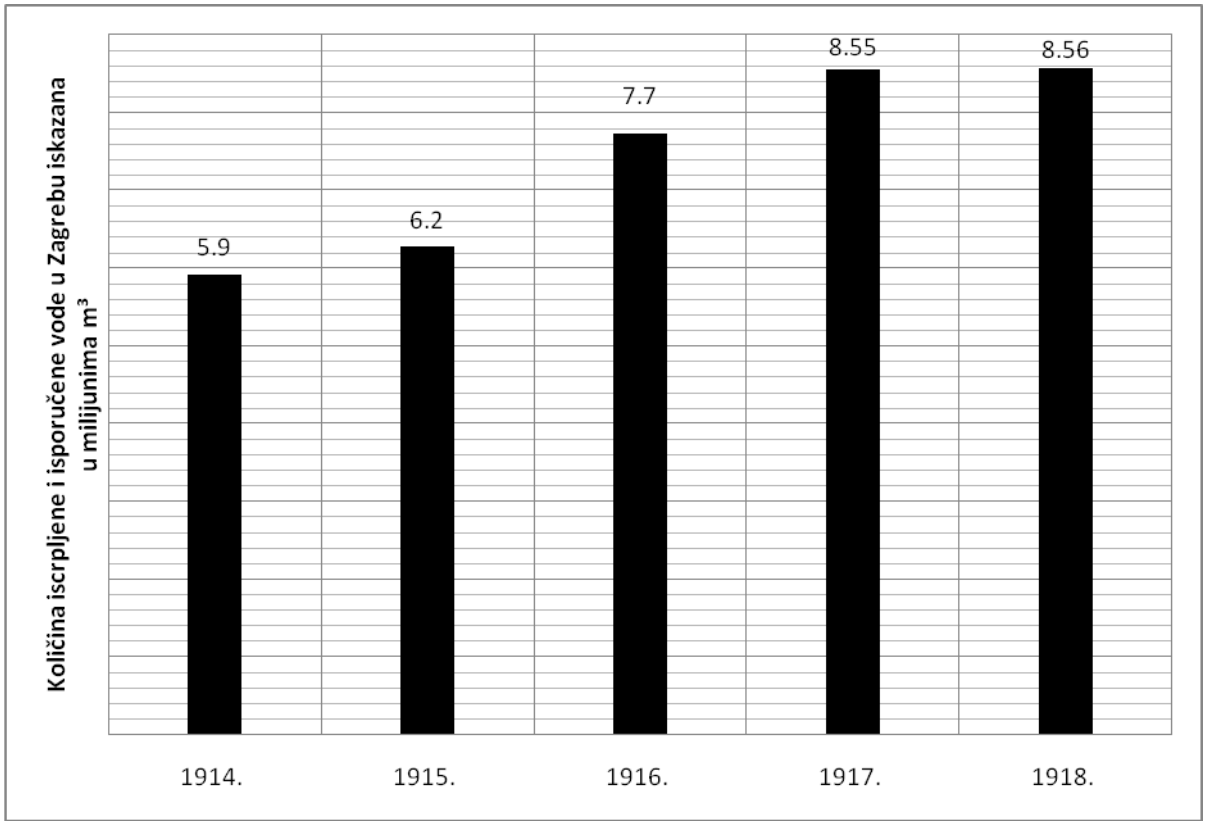

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 217-221.

[789] „Štedite s vodom“, *JL*, br. 1541, 5. srpnja 1916., 5.

[790] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 216.

[791] *Vodovod općine grada Zagreba*, TABELA 1.

Stalan porast količine crpljene vode od 1914. do 1918. godine može se objasniti povećanjem broja stanovnika – civila. U drugom poglavlju spomenuto je da je tijekom svake ratne godine sve više građana bilo priključeno na vodoopskrbni sustav. Uz civile, u gradu je boravio i veliki broj vojnika ili na obuci ili na liječenju što je drugi razlog povećane potrošnje vode.

Posebnost u poslovanju i *Vodovoda* i *Elektre* tijekom rata bilo je osnivanje kuhinje za obitelji mobiliziranih djelatnika navedenih gradskih poduzeća. Kuhinja je djelovala „…kroz mnogo mjeseci… "u pogonu u Vodovodnoj ulici, a vodile su je supruge činovnika. Kuhinja je prestala raditi kad su sve obitelji vojnika dobile državnu potporu.[792]

Gradska plinara

Do izbijanja rata plinska mreža je bila stalno dograđivana te 1914. godine doseže 51 kilometar.[793] Neposredno pred izbijanje Prvog svjetskog rata, početkom srpnja 1914. godine izmijenjen je plinovod u Petrinjskoj ulici, od Sudničke do Jurišićeve ulice[794] i to je bila zadnja veća investicija u plinsku opskrbnu mežu tijekom rata. Naime, tijekom rata opskrbna mreža nije bila uopće dograđivana,[795] a rat je unio niz promjena poduzeću i korisnicima. Prve ratne godine u vojnu je službu bilo pozvano 5 činovnika i 15 radnika plinare.[796] Proizvodnja gradskog plina raste do 1916. godine a od te godine bilježi se značajan pad potrošnje, prikazan u sljedećem grafikonu.

[792] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 200-210.

[793] Emerik Rožić, „Plinovodna mreža zagrebačke plinare", 49.

[794] k., „Polaganje glavne plinske cijevi.", *JL*, br. 710., 10. srpnja 1914., 5 ; Prema Jelena Stanić, Laura Šakaja, Lana Slavuj, „Preimenovanja zagrebačkih ulica", 116.

[795] Emerik Rožić, „Plinovodna mreža zagrebačke plinare", 49.

[796] „Gradski i redarstveni činovnici i službenici pod oružjem", *JL*, br. 974, 31. prosinca 1914., 4.

GRAFIKON br. 19

Količine proizvedenog gradskog plina, u m³, tijekom Prvog svjetskog rata

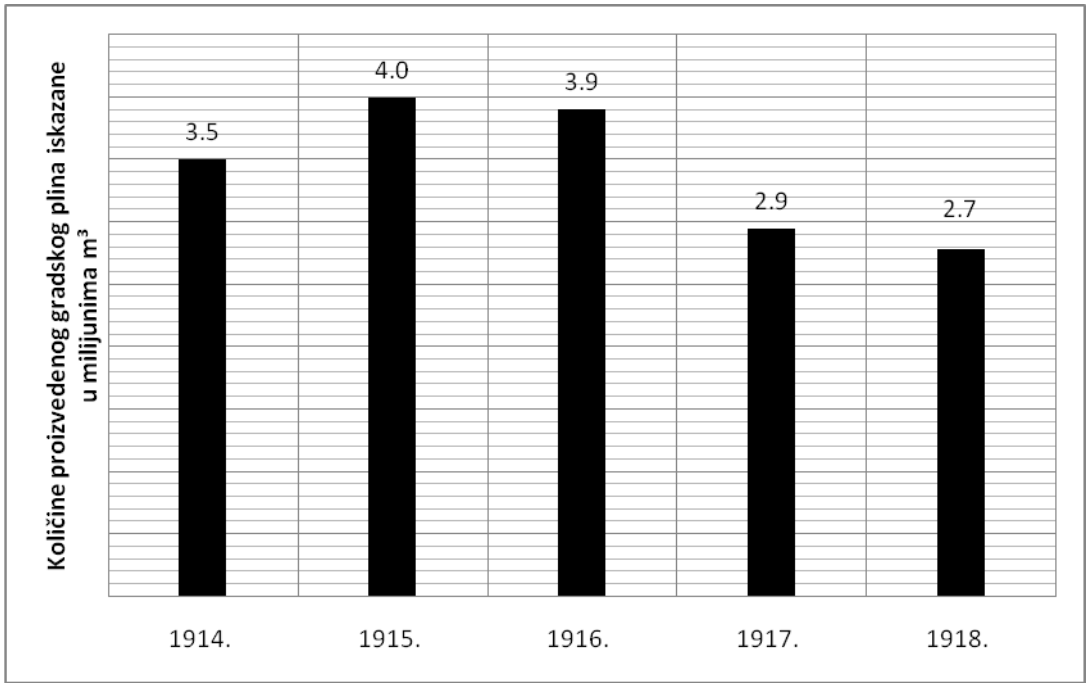

Izvor: Stjepan Crneković, „Zagrebačka plinara prigodom 70-godišnjice“, 24.

Gradski plin prvenstveno se koristio za rasvjetu kućanstava. Osnovni problem bio je nedostatak ugljena za proizvodnju plina, što je uvjetovalo niz promjena: povećanje cijene plina,[797] potom štednje – redukcije potrošnje privatnim korisnicima,[798] ali isto tako i poslovnim korisnicima – trgovcima i ugostiteljima koji su morali pojedine prostorije svojih lokala, tzv. „Spielzimmer“ držati zimi zatvorene.[799]

[797] „II. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 28. veljače 1916.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, 12.

[798] „V. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 26. rujna 1916.“, 49, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, 49, navodi se odluka poglavarstva o redukcijama od 31. 12. 1915 ; HR-DAZG-872, (1. 1.1), 21., od 31. prosinca 1915. te HR-DAZG-872, (1. 1.1.) 24., od 11. siječnja 1917.

[799] HR-DAZG-872, (1. 1.1.), 25, 16. veljače 1917., zatvaranje lokala zbog štednje ; HR-HDA-907, 7/8, „Oglas“ redarstvenog povjereništva od 30. siječnja 1917. o obavezi zatvaranja dućana u 19 sati radi uštede rasvjetnog i ogrjevnog materijala.

Od 1914. do 1918. godine kubik rasvjetnog plina poskupio je s 0.30 na 0.40 filira, a kubik plina za grijanje je s 0.20 filira poskupio na pola krune.[800] Zbog ratnih okolnosti nisu se izvodili priključci u novogradnjama,[801] iako *Izvještaj gradskog poglavarstva* navodi značajno manji broj izvedenih instalacija i ugrađenih plinomjera u navedenom razdoblju. Primjerice 1914. godine bilo je 173, a 1918. tek 20 „provedenih priključaka", dok je ukopčanih plinomjera bilo 1914. godine 410 a zadnje ratne godine samo 19.[802] Isto tako i dio javne uličnе rasvjete bio je plinski, a zbog nedostatka dijelova, materijala i kvalificiranog osoblja sve više uličnih svjetiljki tijekom rata nije radio, niti su mogle biti popravljene.[803]

Električni tramway/tramvaj

Javni prijevoz u Zagrebu doživio je mnoge, pozitivne i negativne promjene od 1914. do 1918. godine. Zbog velikog broja putnika na tramvajska vozila postavljene su oznake za ulaz i izlaz,[804] a 1915. godine postavljene su, na pojedine linije ploče s natpisima kretanja vozila.[805] Broj prevezenih putnika iznosio je, primjerice za Uskrs 1915. godine 80.000 ljudi. [806] Zbog velikog broja prevezenih putnika uprava Električnog tramvaja je 1916. godine naručila 20 novih prikolica koje je izradila zagrebačka tvornica „Eisenhut".[807]

Od kolovoza 1914. godine uprava Električnog tramvaja stavila je na raspolaganje vozila za prijevoz ranjenika do bolnica, a isto tako bila je za ranjene vojnike uvedena i posebna linija od

[800] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 224, „Statistički podaci izvještaju od god. 1913. – 1918.", stavka „Cijene surovina i proizvoda u Krunama".

[801] „V. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 26. rujna 1916.", u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, 49.

[802] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 224, tablica „Statistički podaci izvještaju od god. 1913. – 1918.", stavka „Instalacije".

[803] Emerik Rožić, „Plinovodna mreža zagrebačke plinare", 50.

[804] „Sa električnog tramvaja", *JL*, br. 878, 3. studenoga 1914., 5.

[805] „Nove napisne ploče na tramwajskim kolima", *JL*, br. 1200, 30. srpnja 1915., 5.

[806] „Uzkrsni promet na zagrebačkom električnom tramvaju", *JL*, br. 1084, 7. travnja 1915., 4.

[807] *105 godina – Zagrebački električni tramvaj*, 14 ; Narudžba tramvajskih prikolica navedena je u članku „Povećanje prometa na električnom tramwayu", *JL*, br. 1457, 11. travnja 1916., 5. U članku je navedena kupnja „…deset novih otvorenih prikolica…".

Črnomerca do Maksimira. Angažman uprave Električnog tramvaja oko pomoći ranjenicima opisan je u sedmom poglavlju.

Međutim, rat je očekivano unio negativne promjene u poslovanju Električnog tramvaja, što su korisnici usluga u konačnici osjetili padom kvalitete pružene usluge. Zbog rekvizicije bakra 1916. godine bili su uklonjeni gornji električni vodovi te su bili nadomješteni čeličnim sajlama. Takvo rješenje usporilo je kretanje tramvajskih vozila.[808] Tramvajska vozila bila su izrađena u budimpeštanskom poduzeću Ganz što je dodatno otežalo nabavu dijelova.[809] Kvalitetno održavanje vozila nije bilo moguće, što se vidi u primjeru pada tramvajske lire na dvije prolaznice u Ilici 1915. godine. [810] Od 35 tramvaja koji su prometovali do početka rata, tek 15 ih je bilo u voznom stanju 1919. godine.[811]

U uvodu spomenuti problem nekvalitetnih građevinskih radova na tramvajskoj infrastrukturi pojavljuje se i tijekom rata. U tiskovinama se uočavaju česti popravci neadekvatno postavljenih šina. Naime, pruga je mjestimice bila na čvrstoj podlozi, dok je na pojedinim dionicama bila postavljena na željezničke pragove.[812] Stoga su se, zbog velikog prometa, šine krivile.[813]

Gradska štedionica kupila je 1916. godine dionice poduzeća Električni tramway[814] čime je poduzeće neizravno ušlo u sastav gradskih poduzeća. Tramway je tako postao Električni tramvaj. Nakon promjene vlasništva dogodila se i promjena uprave, u kolovozu 1917. godine ravnatelja Artura Reichera zamijenio je Adolf Košak[815] što se može tumačiti pokušajem

[808] *105 godina – Zagrebački električni tramvaj*, 14.

[809] Isto, 14 ; Budimpeštansko poduzeće Ganz, tj. Ganz & Danubius bio je industrijski gigant koji je proizvodio elektrotehničke proizvode, parne turbine, oružje, lokomotive, automobile, zrakoplove, gradio brodove, podmornice. Poduzeće je imalo brodogradilišta u Budimpešti, Rijeci te Kraljevici. (op. a.)

[810] „Pao im komad tramwajske lire na glavu“, *JL*, br. 1227, 25. kolovoza 1915., 5.

[811] *105 godina – Zagrebački električni tramvaj*, 14.

[812] Dražen Bijelić, Željko Halambek, *Tramvaj u Zagrebu, 1891-2011*, 35.

[813] „Popravak tramvajske pruge“, *JL*, br. 2160, 14. ožujka 1918., 4.

[814] *Zagrebački električni tramvaj: 1891.-2001.*, (ur.) Vlado Šobota, Zagreb, 2001., 15 ; *Gradska štedionica općine slob. i kralj. glavnog grada Zagreba U Zagrebu. Izvještaj za poslovnu godinu 1916.,* Zagreb, 1917., u stavci „Vlastiti vrijednosni papiri dne 31. prosinca 1916.“ navedeno je 14.990 dionica Električnog tramvaja.

[815] *105 godina – Zagrebački električni tramvaj*, 14 ; U članku „Gradski i redarstveni činovnici i službenivi pod oružjem“, *JL*, br. 974, 31. prosinca 1914., 4, navedeno je da je Adolf Košak bio u vojnoj službi krajem 1914. godine.

uspostavljanja boljeg upravljanja poduzećem. Treba spomenuti da su u ožujku iste godine, zbog nemogućnosti isporuke struje pojedine tramvajske linije prometovale samo nekoliko sati dnevno, a i pojedine stanice bile su ukinute.[816] Također, 1917. poskupile su i tramvajske karte.[817]

Gradska štedionica – Gradska štedionica općine slob. i kralj. glavnog grada Zagreba

Prema „Zakonu ob ustroju gradskih občinah" gradskim je upravama bilo dozvoljeno osnovati „…gradske štedionice, kao pomoćne ustanove grada,…".[818] Tek 1913. godine osnovana je Gradska štedionica općine slob. i kralj. glavnog grada.[819] O poslovanju tijekom rata saznaje se iz reklama tiskanih u onodobnim tiskovinama. Najniži štedni ulog iznosio je jednu krunu, a plasirala je „najpovoljnije" kredite za nekretnine na tržištu.[820]

Nakon objave moratorija u reklamama Gradske štedionice navedeno je da su građani i tada mogli ulagati novac na štednju koji su mogli bilo kada unovčiti, a za štedne račune je jamčila gradska uprava. Također navedena je i mogućnost podizanja kredita „na novogradnje."[821]

Tijekom ratnih godina značaj Gradske štedionice za funkcioniranje gradske uprave, time i života u gradu, došao je do posebnog izražaja. Institucija štedionice sudjelovala je u osnivanju Aprovizacionog odsjeka Poglavarstva grada Zagreba, a također je uz financiranje Zemaljske opskrbe, financijski pomagala aprovizacijske odsjeke Siska, Preušića, Senja i Karlovca.[822]

Jedini sačuvani izvještaj o poslovanju je iz 1916. godine.[823] Predsjednik „Upravnog odbora" i „Poslovnog vijeća" bio je gradonačelnik Janko Holjac. U izvještaju je navedeno da su štednje

[816] „OGRANIČENJE TRAMVAJSKOG PROMETA RADI NESTAŠICE UGLJENA", *JL*, br. 1787, 4. ožujka 1917., 4.

[817] *105 godina – Zagrebački električni tramvaj*, 80. Navedeno je da su cijene tramvajskih karata iznosile od 10 do 20 filira, a u listopadu 1917. godine karte su nove cijene iznosile od 16 do 30 filira.

[818] Mira Kolar-Dimitrijević, „Gradske štedionice u Hrvatskoj", 285.

[819] Isto, 289 ; HR-DAZG-872, (1. 1.8.), 15. „Objava otvorenja", 16. ožujka 1913. godine.

[820] Reklama „Gradska štedionica općine slob. i kr. glavnog grada Zagreba", *JL*, br. 737., 3. kolovoza 1914., 8.

[821] Reklama „Gradska štedionica općine slob. i kr. glavnog grada Zagreba", *JL*, br. 894., 12. studenoga 1914., 8.

[822] Mira Kolar-Dimitrijević, „Gradske štedionice u Hrvatskoj", 290.

[823] *Gradska štedionica općine slob. i kralj. glavnog grada Zagreba U Zagrebu. Izvještaj za poslovnu godinu 1916.*, Zagreb, 1917., [bez oznake stranice].

1915. godine iznosile 8.994.585 kruna i 23 filira, a krajem 1916. 17.094.778 kruna i 42 filira. U poslovanju štedionica je nastojala nuditi čim niže kamate na kredite, ne snižavati kamatnu stopu za štednje, a „…zbog nesredjenih prilika…“ plasirani su krediti samo na području grada Zagreba.[824] Iz izvještaja se uočava i imovina banke u *vrijednosnim papirima*. Ističu se obveznice grada Zagreba u vrijednosti od 1.783.500 kruna,[825] a uz obveznice ratnih zajmova, dionice drugih banaka i dvije dionice „Zemaljske opskrbe d. d.“ upisano je i 14.990 obveznica Električnog tramvaja.[826]

[824] Isto.

[825] Isto ; HR-HDA-1545 (Zbirka starih hrvatskih obveznica), kut. 1, 30., „Zadužnica grada Zagreba,“ izdana 1. listopada 1910. godine, vrijednosti 1000 kruna ; Prema „Žriebanje gradskih zadužnica“, *JL*, br. 1066, 19. ožujka 1915., 4., pojedini brojevi zadužnica izvučeni su za isplatu dana 1. travnja 1915. godine. Zadužnice je 1910. godine izdao grad, čime se zadužio za iznos od 15 milijuna kruna. Žrijebanjem je bilo predviđeno, do travnja 1960. godine, isplatiti ukupni dug s dividendama, tj. godišnje se isplaćivalo 96.000 kruna prema izvučenim brojevima.

[826] *Gradska štedionica općine slob. i kralj. glavnog grada Zagreba U Zagrebu. Izvještaj za poslovnu godinu 1916.*, Zagreb, 1917., [bez oznake stranice], „Vlastiti vrijednosni papiri dne 31. prosinca 1916.“

V. PRIVREDA TIJEKOM RATA 1914.-1918.

PRIVREDNE OKOLNOSTI U GRADU ZAGREBU 1914.– 1918.

Osnovna tumačenja

Izbijanjem Prvog svjetskog rata dana 27. srpnja 1914. godine u privredi Monarhije još su bile prisutne posljedice predratne krize uzrokovane Drugim balkanskim ratom.[827] Zakonske mjere predviđene za ratno stanje: „Zakon o ratnim davanjima“ i „Iznimne mjere za slučaj rata“ nisu anticipirale dugotrajan sukob. Izbijanje rata donijelo je niz problema svim sektorima privrede, koja je s manje radne snage trebala opskrbiti stanovništvo u pozadini te mobiliziranu vojsku hranom, oružjem, ubojnim sredstvima i opremom.

Početne točke udara na gospodarstvo, bolje rečeno početne točke urušavanja bile su mobilizacija,[828] potom daljnja novačenja,[829] rekvizicije[830] te korištenje željeznica i drugih prijevoznih sredstava za vojne potrebe. Također otežanom poslovanju u trgovini i proizvodnji doprinijele su i mjere cenzure. Naime, poštanske i brzojavne pošiljke podlijegale su cenzurnim provjerama, što je usporavalo slanje svih pošiljaka.[831]

Nedostatak radne snage u svim sektorima privrede nastojao se nadomjestiti na razne načine: podjelom oprosta pojedincima od vojne službe, potom dodjelom statusa djelatno sposobnih vojnika koji su, iako vojno sposobni nastavili raditi na svom radnom mjestu te podjelama dopusta vojnicima, za primjerice, obavljanje poljoprivrednih radova.[832] Nadalje, nedostatak

[827] „Izvještaj upravnoga odbora Hrv. slav. gospodarskog društva kao središnje zadruge u Zagrebu o radu u godini 1914.“, *GL*, br. 14, 23. srpnja 1915., 149-155., 149.

[828] HR-HDA-907, Zbirka Stampata, 13/39, „Oglas“ od 31. srpnja o mobilizaciji Pučkog ustanka, 6/38, „Proglas“ od 31. srpnja 1914. o općoj mobilizaciji.

[829] HR-HDA-907, 6/62, „Oglas“ gradskog poglavarstva od 15. listopada 1914., o ponavljanju popisa pripadnika Pučkog ustanka.

[830] HR-HDA-907, 13/42, „Oglas“ gradonačelnika grada Zagreba od 3. kolovoza o isplati za oduzete vučne životinja i kola.

[831] „Naredba bana…od 27. srpnja 1914., broj 4230/Pr., …glede kontrole poštanskog, brzojavnog i telefonskog prometa“, *NN*, br. 170, 27. srpnja 1914., 3 ; HR-HDA-78, kut. 876, sv. 6-22/5519/1914. Broj 6241, Br. 5773 Pr. U dokumentu je navedeno da su poduzetnici slali brzojave preko policijske telekomunikacijske infrastrukture. Policija – *Redarstvo* je slala brzojave u policijske postaje mjesta primatelja, koji je i plaćao brzojav.

[832]HR-HDA-907, 10/147, „Oglas“ gradske uprave, 26. ožujka 1915.

radnika pokušao se nadomjestiti zapošljavanjem žena, djece i staraca[833] a počelo se zapošljavati i ratne zarobljenike.[834]

A. Suppan navodi da je tijekom rata u privredi nastao „začarani krug“[835] čija je posljedica bila smanjenje proizvodnje i nestašice svih proizvoda – prehrambenih, odjevnih, različitih industrijskih proizvoda za prodaju, ali i za opskrbu oružanih snaga.[836]

Civilna vlast je od početka rata, u okviru izvanrednog stanja, izravno djelovala u privredi. Navedeno djelovanje, tj. intervencija vidljiva je kroz stalno izdavane naredbe bana ili Odjela za narodno gospodarstvo zemaljske vlade[837] čime se nastojalo održati cjelokupne privredne procese na održivoj razini kako bi se rat mogao uopće voditi. Protekom ratnih godina intervencija vlasti postaje sve izraženija te se može zaključiti da je privreda poprimila oblik dirigiranosti[838] koja se razvijala/prilagođavala stalno mijenjajućim okolnostima na tržištu. Međutim, kriza je postajala sve izraženija; cijene su stalno rasle, nestašice su bile sve veće i stoga se ratna privreda, tj. državna intervencija u suvremenoj austrijskoj historiografiji opisuje kao „pothvati u privredi ekstremnih nestašica.“[839]

Ipak, privredu ne samo Monarhije, već i ostalih zaraćenih europskih država od 1914. do 1918. godine zatekla je „…nepripremljenost…“,[840] što je bilo uvjetovano „…'kratkovidnošću' vojnog planiranja.“[841]

[833] Stjepan Crneković, „Zagrebačka plinara prigodom 70.godišnjice“, 21.

[834] „Ratni zarobljenici, odredjeni za gospodarske radnje, ne smiju se upotriebiti u druge svrhe“, *JL*, br. 1285, 21. listopada 1915., 4.

[835] Arnold Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835-1918),* Naprijed: Zagreb, 1999., 361.

[836] Isto, 360-362.

[837] Vidi Prilog br. 2 ovog doktorskog rada.

[838] Primjerice, Martin Moll, *Die Steiermark im ersten Weltkrieg,* na str. 95 koristi izraz „Planwirtschaft“, hrv. planska privreda.

[839] Isto, 115.

[840] François Bouloc, *Ratni profiteri 1914.–1918.*, 122.

[841] Isto, 122. Autor navodi i citira djelo Gerda Hardacha, *La mobilisation industrielle en 1914-1918.*, str. 81-82.

PROMJENE U PRIVREDI UZROKOVANE RATOM

Početna točka svih promjena označena je dana 26. i 27. srpnja 1914. godine. Naime, 26. srpnja proglašena je djelomična mobilizacija i na snagu je stupio „Zakon o ratnim davanjima“.[842] Dan kasnije uvedeno je izvanredno stanje i proglašen je niz banskih naredbi koje su se, u početku ipak u manjoj mjeri, odrazile i na privredu.[843] Može se reći da je tijekom navedena dva dana ostvaren/formiran početni pravni okvir za privredne djelatnosti tijekom rata.

„Iznimne mjere za slučaj rata“ – izvanredno stanje kao državno određivanje privrednih tokova

„Iznimnim mjerama za slučaj rata“[844] uspostavljen je sustav izvanrednog stanja koje se nadograđivalo. Tekst „Iznimnih mjera…“ nije izravno sadržajem utjecao na privredu, međutim bilo je omogućeno donošenje zasebnih banskih naredbi - mjera kojima se izravno utjecalo na tokove privrede. Već 27. srpnja 1914. godine bio je proglašen niz naredbi koje su isprva ograničile pojedina građanska prava,[845] a uskoro se počinju objavljivati i naredbe čijim se provođenjem izravno djelovalo u privredi. Jedna od mjera predviđena izvanrednim stanjem bilo je i imenovanje vladinih povjerenika. Povjerenik za županiju zagrebačku i grad Zagreb Zvonimir Žepić 31. srpnja proglasio je prvu zakonsku mjeru gospodarskog karaktera – maksimalne cijene.[846]

Intervencije države u privredu – od izbijanja do kraja rata

Banskim naredbama te djelovanjem vladinog povjerenika za županiju zagrebačku i grad Zagreb donesen je niz mjera: ranije spomenute maksimalne cijene, moratorij, nadzor nad poduzećima, zabrana poslovanja s neprijateljskim državama, kontrabanda. Nabrojane početne mjere poslužile su za kasniju nadogradnju sustava privrede. Navedene mjere/odluke/naredbe posebice nadzor nad društvima ili zabrana trgovanja s neprijateljskim državama te

[842] *NN*, Posebno izdanje, 26. srpnja 1914., 1-2.

[843] Isto, 1-6.

[844] Isto, 1.

[845] Isto, 1-6.

[846] HR-HDA-907, 13/40, „Oglas“ vladinog povjerenika Žepića. Navedene su maksimalne cijene za kruh, mast, slninu, mlijeko, brašno, jaja, krumpir, Zagreb, 31. srpnja 1914.

kontrabanda potpuno su logične i slijede ratne okolnosti: trgovanje s neprijateljskim državama tijekom rata ne smije se odvijati, a trgovina s inozemstvom bila je moguća isključivo sa savezničkim ili neutralnim državama.

Maksimalne cijene

Cilj maksimalnih cijena bio je izbjegavanje malverzacija, tj. prodaje po previsokim cijenama.[847] Maksimalne cijene vrijedile su na slobodnom tržištu. Ovaj način određivanja cijena s vremenom zahvaća sve više proizvoda i bio je osnovica trgovanja aprovizacionih odsjeka koji su provodili opskrbu stanovništva. Određivanjem cijena proizvoda, primjerice žita, zaustavilo je trgovanje na budimpeštanskoj žitnoj burzi.[848] Kasnije u ratu tumačilo se da država određivanjem najviših cijena određuje vrijednost novca.[849] Međutim, pojavili su se problemi s tumačenjem najviših cijena. Naime, trgovci su mislili da su se određene cijene odnosile na sve stupnjeve kvalitete istog proizvoda te su slučajno iste proizvode razne kvalitete prodavali po istoj cijeni.[850]

Nadzor nad društvima/poduzećima

Uspostavljen je prema banskoj naredbi broj 4233 od 27. srpnja 1914. godine, koja je bila izdana sukladno dogovoru s ugarskim ministarstvima trgovine i financija.[851] Nadzor je bio proveden u slučaju „kad nastane sumnja, da se njihovo djelovanje protivi zakonu, naredbi ili temeljnim pravilima, ili ako poprime protudržavni smjer.“[852]

Dokumenti svjedoče o pojedinim primjerima uspostave nadzora nad poduzećima. Sukladno „prijavi“ koju je zagrebačko kr. red. povjereništvo podnijelo Predsjedništvu Zemaljske vlade uspostavljen je nadzor nad zagrebačkom i osječkom podružnicom Osiguravajućeg društva „Herceg-Bosna.“[853] Prema dokumentu „Članovi ravnateljstva … kao i činovnici zadojeni su

[847] HR-HDA-907, 13/40.

[848] „Žitno tržište“, *JL*, br. 880, 4. studenog 1914., 5.

[849] „Mi i trošači naših proizvoda.“, *GL*, br. 13, 8. srpnja 1915., 138-139.

[850] „Skupoća. – Maksimalne ciene. – Prodavači i preprodavači. – Bogati 'prijatelji naroda'. – Strka i zbrka na našem tržištu“, *JL*, br. 1156, 16. lipnja 1915, 5.

[851] HR-HDA-78, kut. 871, sv. 6-22/4233/1914, 4233 Pr.-1914. Naredba bana broj 4234. od 27. srpnja 1914.

[852] Isto.

[853] HR-HDA-78, kut. 872., sv. 6-22, K. br. 4351, Br. 4627 Pr.. „Prijava“ od dana 31. srpnja 1914. godine ; Prema *Hrvatski kompas,* str. 509, „Herceg-Bosna, zemaljski osiguravajući zavod za Bosnu i Hercegovinu“ osnovan je

veliko srpskim idejama, pak bi valjalo njihovo djelovanje nadzirati.“[854] Zemaljska vlada proslijedila je citirani dokument vladinim povjerenicima Zvonimiru Žepiću i dr. Milanu Brezinšćaku na daljnje postupanje.[855]

Uz spomenuto osiguravajuće društvo nadzor poslovanja bio je s proveden i nad *Srpskom bankom d. d.* u Zagrebu,[856] točnije na osnovici §. 3 banske naredbe broj 4234. Iz neobjavljenih dokumenata saznajemo da je revizor, nakon obavljenog očevida u banci blokirao poslovanje pojedinih računa.[857] Ipak, banka je poslovala tijekom rata što se može vidjeti iz izvještaja o poslovanju za 1917. godinu.[858]

Moratorij

Daljnja intervencija vlasti u privredu, točnije u monetarni sustav vidljiva je proglašenjem „moratorija u predmetu ispunjenja privatno pravnih obveza.“[859] Ovom odredbom država je privremeno blokirala isplatu dugova, međutim tijekom trajanja blokade zaračunavale su se kamate stvorene temeljem duga. Ova mjera odnosila se na trgovinu, obrte, industriju, ali i na otplatu kredita.[860] Također, dio moratorija odnosio se i na blokadu isplate štednih uloga položenih u bankama i novčarskim zavodima. Slijedom toga građani su mogli podići samo manji dio pologa, a u slučaju većeg ušteđenog iznosa banke su smjele isplaćivati manje iznose

u Sarajevu 1910. godine. Podružnice poduzeća nalazile su se u Zagrebu, Splitu, Rijeci, Osijeku i Beogradu. U zagrebačkoj poslovnici, koja se nalazila na adresi Gundulićeva ulica br. 2, radilo je ukupno sedam zaposlenika.

[854] HR-HDA-78, kut. 872, sv. 6-22, K. br. 4351, Br. 4627 Pr.. „Prijava“ od dana 31. srpnja 1914. godine.

[855] HR-HDA-78, kut. 872, sv. 6-22, K. br. 4351, Br. 4627 Pr., dopis poslan vladinim povjerenicima dana 1. kolovoza 1914. godine.

[856] HR-HDA-78, kut. 871, 6-22/4233/1914, 5610 Pr.-1914. Dopis vladinog povjerenika Predsjedništvu zemaljske vlade od 24. kolovoza 1914.

[857] HR-HDA-78, kut. 871, 6-22/4233/1914, 5351 Pr. dopis vladinog povjerenika Predsjedništvu zemaljske vlade od 14. kolovoza 1914.

[858] *Srpska banka Deonečarsko društvo u Zagrebu. Izvještaj za XXII. poslovnu godinu 1917.,* Zagreb, 1918.

[859] „Naredba bana…broj 18.972…“, *NN*, br. 189, 14. kolovoz 1914., 1. Moratorij je proglašen banskom naredbom od 14. kolovoza 1914., broj 18.972 kojom je proglašena naredba kr. ug. ministarstva broj 6045 M. M. „u predmetu dozvole moratorija za izpunjavanje privatno-pravnih obveza“, sukladno zakonu o „iznimnim mjerama“ iz 1912.

[860] Isto, 1.

svaki mjesec.[861] Moratorij se primjerice nije odnosio na blokirane štedne uloge koji su se iskoristili za uplaćivanje ratnih zajmova.[862]

Kontrabanda

Kontrabanda je pojam koji u osnovici označava krijumčarenu robu i razlikuje se u dva slučaja: apsolutnoj i relativnoj kontrabandi. Apsolutna se odnosi na proizvode koji se izravno koriste u ratu (oružje, vojna oprema), a relativna kontrabanda se odnosi na proizvode koji se mogu koristiti u ratu, primjerice namirnice, gorivo, odjeća. Navedeni proizvodi moraju biti na popisu koji, tijekom trajanja sukoba, objave zaraćene države te potpadaju zapljeni.[863] Stoga, kontrabanda je mjera kojom se sankcionira posjedovanje i trgovanje određenim proizvodima, ali i kršenje zabrane trgovanja.

Na području Monarhije, time i Banske Hrvatske 1914. godine bila je proglašena „Zabrana izvoza i prevoza“,[864] odredba kojom su sve ranije odredbe: kr.[aljevskog] ug.[arskog] min.[istarstva] brojevi – br. 5526 M. E. od 27. srpnja. 1914., br. 5738 M. E. od 1. kolovoza., 5856 M. E. od 5. kolovoza., br. 6651 M. E. od 4. rujna. i 6815 M. E. od 8. rujna o zabranama trgovanja s neprijateljskim zemljama bile objedinjenje.[865] Naredba nazvana „Zabrana izvoza i prevoza“ bila je zabrana izvoza i prijevoza velikog broja proizvoda u neprijateljske zemlje ili preko njihovog teritorija. Poprilično opširna odredba obuhvatila je prehrambene artikle, niz industrijskih proizvoda, potom kemijske proizvode, raznu tehničku robu te stočnu hranu. U odredbi se navedena zabrana odnosila na Crnu Goru, Francusku, Belgiju, Veliku Britaniju, Srbiju, Rusiju i Japan.[866] Sukladno ratnim interesima, s navedenim zemljama bio je zabranjen svaki oblik trgovine. Isto tako sličnu su mjeru prema Monarhiji primijenile neprijateljske države, ali i one neutralne koje su zabranile izvoz pojedinih proizvoda sa svog teritorija. Primjerice Nizozemska, Danska i Švedska zabranile su izvoz metalnih proizvoda, naftnih prerađevina i pojedinih kemijskih proizvoda.[867] Vezano uz kontrabandu država je proglasila i

[861] Isto, 1.

[862] „Novi ratni zajam, Poziv na podpisivanje“, *JL*, br. 894, 12. studenoga 1914., 1-2. , 1.

[863] „Kontrabanda“, u: *Pomorska enciklopedija*, sv. 4, Jugoslavenski leksikografski zavod: Zagreb, 1978., 16.

[864] „Zabrana izvoza i prevoza“, *JL*, br. 852, 18. listopada 1914., 4-5.

[865] Isto, 4-5.

[866] Isto, 4-5.

[867] „Zabrana izvoza“, *JL*, br. 1307, 10. studenoga 1915., 5.

zabranu novčanog poslovanja s neprijateljskim državama: zabranu izdavanja obveznica i novca prema Rusiji[868] te prema Francuskoj i Velikoj Britaniji.[869]

Obustava deviznog prometa

Jedna od mjera bila je i obustava novčanog prometa stranim valutama unutar Monarhije, što je izravno uvjetovalo rast vrijednosti deviza.[870] Rast vrijednosti stranih valuta predstavljao je veliki problem pri poslovanju trgovaca, koji su bili obvezni u devizama plaćati robu naručenu iz inozemstva, neutralnih zemalja ili njemačkog Carstva.[871]

Pomicanje vremena

U travnju 1916. godine provedena je izmjena ljetnog i zimskog računanja vremena kada je prije ponoći pomaknut sat.[872] Iste godine prestanak ljetnog računanja vremena završio je 30. rujna tj. 1. listopada.[873] Pomicanje sata radi izmjene računanja vremena, u travnju i listopadu, odvijalo se i tijekom 1917.[874] i 1918. godine.[875] Pomicanje računanja vremena, oduzimanje ili dodavanje sata, iako je bilo uvijek ranije najavljivano, a može se reći da je tijekom zadnjih godina rata postalo ustaljeno, izazivalo je veliku zbunjenost među privrednim subjektima. Tako su zagrebački ugostitelji tražili produljenje radnog vremena ljeti, za koje su dugo čekali odobrenje „mjerodavnih".[876] Mjera ljetnog i zimskog računanja vremena uvedena je zbog uštede rasvjetnog materijala, budući da je dan ljeti dulji što omogućava dulje radno vrijeme svih subjekata u privredi. Prema procjenama, pomicanjem računanja vremena u Austro-

[868] HR-HDA-78, kut. 871, 6-22/4233/1914., Broj 9081 Pr. Naredba bana od dana 23. prosinca 1914. o zabrani novčanog i obvezničkog trgovanja s Carskom Rusijom.

[869] HR-HDA-78, kut. 871, 6-22/4233/1914, Broj 8029. Naredba ugarskog ministarstva broj 8286 M. E. od 18. studenog 1914. godine o zabrani novčanog i obvezničkog trgovanja s Velikom Britanijom i Francuskom.

[870] „Promet sa devizama", *JL*, br. 860, 23. listopada 1914., , 6.

[871] „Protiv poskupljivanja deviza", *JL*, br. 862, 24. listopada 1914., 7.

[872] „Uvedenje ljetnoga računanja vremena na prugama kr. ug. drž. željeznica", *JL*, br. 1471, 26. travnja 1916., 8.

[873] „Povratak starog računanja vremena", *JL*, br. 1613, 13. rujna 1916., 5.

[874] „Uvodjenje ljetnog vremena od 16. travnja", *JL*, br. 1802, 19. ožujka 1917., 2 ; „Prestanak ljetnoga vremena", *JL*, br. 1978., 12. rujna 1917., 5.

[875] „Prvi dan ljetnog računanja vremena", *JL*, br. 2191, 16. travnja 1918., 4.

[876] Isto, 4.

Ugarskoj Monarhiji trebalo se uštedjeti rasvjetnog materijala u vrijednosti od 100.000.000 kruna.[877]

„ZAKON O RATNIM DAVANJIMA“ – REKVIZICIJE

Od ranije nabrojanih mjera najznačajnija je bila rekvizicija – oduzimanje privatnog vlasništva uz isplaćivanje odšteta kako bi se mogla opskrbiti vojska. Treba spomenuti da se rekvizicija provodila na više razina. Od osnovne – opskrbe oružanih snaga, širi se na održavanje ratne proizvodnje i u konačnici postaje osnovica cjelokupne privrede te se dalje nastavlja mjerom aprovizacije kojom se provodila opskrba civilnog stanovništva.

Zakonska osnova za provođenje rekvizicija bio je „Zakon o ratnim davanjima“.[878] Na području grada Zagreba poslove rekvizicije provodilo je gradsko poglavarstvo, njegov Vojnički odsjek. Naime, vojna uprava bi obavijestila gradsko poglavarstvo o potrebnim sredstvima, a poglavarstvo je nadalje oglasima i pozivima obavještavalo vlasnike o provođenju rekvizicija. Vojsci je bio potreban čitav niz potrepština: zaprežne životinje i kola,[879] automobilske gume,[880] bodljikava žica,[881] saonice za snijeg,[882] a vlasnici „zurila“, teleskopskih nišana za puške, bili su pozvani da ih dobrovoljno predaju.[883] Također i obveznicima Pučkog ustanka koji su vršili dužnost u civilnom odijelu vojska je isplaćivala odštete.[884] Na niz nabrojanih potrepština može se dodati oduzimanje i pojedinih luksuznih stvari, primjerice zrakoplova.[885] Postupak rekvizicije bio je od 1914. do 1918. godine

[877] „Novo računanje vremena. Naredba bana…od 20. travnja 1916. broj 2163/Pr. o novomu načinu računanja vremena…“, *Općinar,* br. 18, 29. travnja 1916., 71-72.

[878] „Naredba bana…broj 4293 Pr.…“, *NN*, 26. srpnja 1914., 1-2.

[879] HR-HDA-907, 13/42, „Oglas“ o načinima isplate odšteta za rekvirirane konje i kola, 3. kolovoz 1914.

[880] HR-HDA-907, 9/11, „Oglas“ gradske uprave, 13. listopada 1915.

[881] HR-HDA-907, 1/36, 10. lipanj 1915., „Oglas“ gradske uprave o rekviziciji bodljikave žice

[882] HR-HDA-907, 9/65, 28. rujna 1914. „Oglas“ gradske uprave o izradi popisa saonica radi moguće rekvizicije

[883] HR-HDA-907, 1/43, 21. svibnja 1915. „Oglas“ gradske uprave

[884] HR-HDA-907, 6/57, „Oglas“ gradske uprave, 22. kolovoza 1918. godine, o isplati odšteta obveznicima koji vrše službu u svojem odijelu.

[885] *Otto Antonini: Zagreb i „Svijet“ / „Svijet“ i Zagreb dvadesetih…,* Katalog istoimene izložbe, Zagreb: MGZ, 2006., 17-18. Navedeno je da su grof Josip Bombelles i Otto Antonini kupili 1917. godine manji sportski zrakoplov, koji im je vojna vlast rekivirirala.

ponavljan.[886] Nakon popisivanja vlasnika, Vojnički je odsjek popis proslijedio vojnoj upravi koja je dalje organizirala preuzimanje te isplaćivala odštete.

Rekvizicijom su također bila obuhvaćena pojedina poduzeća ili njihovi dijelovi te obrtnici. Primjerice, zagrebački Paromlin radio je za oružane snage,[887] a skladište *Hrvatske eskomptne banke* na Baroševoj cesti isto tako bilo je podvrgnuto vojnoj upravi.[888] Pojedini zagrebački obrtnici bili su „pozvani na ratno podavanje"[889] za, može se pretpostaviti, dnevnice.[890]

Na području grada Zagreba u kolovozu 1914. godine vojska je provodila rekviziciju ljetine.[891] Kako bi se stvorile čim veće zalihe poljoprivrednih proizvoda vlast je proglasila odluku o poništenju i zabrani „kupoprodaje budućih plodina."[892]

U ovim primjerima rekvizicije može se govoriti o primjeni zakona u doslovnom, užem smislu. Naime, ovim načinom provedena je opskrba oružanih snaga u većem dijelu gotovim materijalima/proizvodima koji su se mogli odmah po oduzimanju poslati na bojišnicu i staviti u upotrebu. Tek manji dio potrepština bio je namaknut nametanjem vojne uprave poduzećima ili obvezom rada za vojsku.

Rekvizicija je uzrokovala niz problema. Nedugo nakon objave aktivacije zakona „o ratnim davanjima" vojna uprava je procijenila sve rekvirirane potrepštine na dvostruku vrijednost, što je odmah uzrokovalo porast cijena na tržištu.[893] Nadalje, „vojni erar" određivao je potrebne količine za opskrbu vojske. Primjerice, 1918. godine donesena je odluka o oduzimanju 18.000 grla stoke za rekviziciju na području Banske Hrvatske.[894] Odluka o

[886] HR-DAZG-872, 18, 20 (1915.), 22, 23 (1916.), 32 (1917.)

[887] Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba*, 305.

[888] *Poslovno izvješće ravnateljstva Hrvatske eskomptne banke u Zagrebu za godinu 1914. opredijeljeno za XLVI. redovitu glavnu skupštinu koja će se obdržavati dne. 29. ožujka 1915.,* Zagreb, 1915.

[889] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 63-68.

[890] HR-HDA-907, 1/19, „Oglas" gradske uprave, 5. studeni 1915 o mogućnosti prijave majstora za rad na popravcima zgrada u Beogradu. U oglasu je navedeno da će biti plaćeni dnevnicama.

[891] HR-HDA-78, kut. 872, 6-22/5362/1914, Broj 5362 Pr. ad. Dopis predsjedništva Zemaljske vlade zagrebačkom vojnom zapovjedništvu o žetvi, 17. kolovoza 1914. godine.

[892] HR-HDA-78, kut. 867, banska naredba Broj 8889, 21. travanj 1915. godine.

[893] „1878-1922. The Austro-Hungarian Bank", Österreichische Nationalbank, pristupljeno 1. veljače 2014., http://www.oenb.at/en/ueber_die_oenb/bankh_archiv/geschichte_der_oenb/1878_bis1922/18781922.jsp.

[894] „Pred izvanrednu glavnu skupštinu gospodarskoga društva", *GL*, br. 6, 23. ožujka 1918., 49-50.

tolikom broju oduzete stoke izazvala je negodovanje gospodarstvenika u Hrvatskoj. Naime, u Banskoj Hrvatskoj vojska je rekvirirala više stoke nego u Ugarskoj, iako je, prema omjeru 7:1, bilo više životinja u Ugarskoj. Primjenom statistike, zagrebačko *Gospodarsko društvo* došlo je do broja od 12.500 grla stoke koje je vojska trebala oduzeti.[895] Posljedice rekvizicije stoke za prehranu vojske, ali i velike suše značajno su oslabile stočni fond.[896]

Protjecanjem ratnih godina okolnosti u privredi postajale su sve teže te su rekvizicije postajale sve opširnije. Proširenjem se nastojala postići održivost proizvodnje, stoga se može zaključiti da tumačenje zakona dolazi na *višu razinu*. Osim ustaljenog oduzimanja vlasništva rekvizicije se počinju primjenjivati i na nabavu sirovina, prvenstveno repromaterijala za vojnu industriju.

Stoga su se, isprva dobrovoljno, skupljale kovine za vojsku.[897] Oduzimanje kovina uskoro je postalo obvezno za sve građane. Tiskovine su prenijele obavijest da su i pojedini metalni kućanski predmeti potpali pod rekvizicije metala[898] te su ih građani morali predati u Medulićevoj ulici br. 16.[899]

Nadalje, rekvizicije metala proširile su se i na bakrene i olovne krovove.[900] Tom prilikom demontirani su metalni krovni pokrovi sa zgrade kr. zem. Sveučilišne knjižnice, župne crkve sv. Blaža te Rudolfove vojarne.[901] Treba napomenuti da je zagrebačka nadbiskupija nastojala spriječiti skidanje bakrenih pokrova s crkvenih objekata, posebice sa župne crkve sv. Blaža.[902] Unatoč tom protivljenju vojno građevinski ured XIII. Zbora skinuo je krov, a umjesto isplaćene odštete postavili su na krovište obojani lim.[903]

---

[895] „Ne dajemo li spram Ugarske razmjerno previše blaga vojnom eraru?“, *GL*, br. 10, 23. svibnja 1918., 99-100.

[896] „Pred izvanrednu glavnu skupštinu gospodarskoga društva“, *GL*, br. 6, 23. ožujka 1918., 49-50.

[897] HR-HDA-907, 8/71, „POZIV. Kovine vojsci!“, Zemaljska vlada, bez datuma.

[898] „Sabiranje kovina za ratne svrhe“, *JL*, br. 1503, 28. svibnja 1916., 5.

[899] Isto, 5.

[900] HR-HDA-907, 7/24, „Oglas“ gradske uprave, 1. listopada 1917. U oglasu je navedena zamjena olovnih krovnih pokrova „kako je to jur za krovove iz bakra odredjeno.“

[901] „Skidanje kovnih krovova“, *IL*, 27. srpnja 1918., broj 25, 386. Prilog članku je fotografija na kojoj je prikazana demontaža krova sa zgrade kr. zem. Sveučilišne knjižnice.

[902] HR-NAZ-NDS, Regestrum, 2787 1917, 752/1918

[903] HR-NAZ-NDS, Regestrum, 6909 1917, spis 752/1918.

Oduzimanje kovina za održavanje ratne industrije obuhvatilo je 1916. godine i crkvena zvona. U Zagrebu su demontirana zvona iz katedrale, svih župnih crkava, kapelica te pravoslavne crkve. Demontirao ih je zagrebački tesar Franjo Bišćan.[904] Sljedeće godine ponovljena je rekvizicija zvona, s tim da je u svakom zvoniku moglo ostati tek jedno zvono.[905]

Prilikom rekvizicija zvona, tj. pokušaja spašavanja čim većeg broja, istaknuo se „čuvar" u Narodnom muzeju dr. Viktor Hoffiler. Naime, vojna je vlast odlučila uzeti 2/3 težine zvona po crkvama. Lokalne su vlasti započele izrađivati popise zvona s iskazanim težinama od kojih je 2/3 bilo obuhvaćeno rekvizicijom.[906] Popis zvona nastao prilikom rekvizicije danas se čuva u Muzeju za umjetnost i obrt u Zbirci metala.[907] Prilikom ponovne rekvizicije vojna je uprava odlučila uzeti i zadnju/preostalu težinu. Vojne su vlasti ipak htjele sačuvati zvona „umjetničke ili historičke vrijednosti" koja su spadala u navedenu 1/3. Kako Hoffiler navodi, „Povjerenstvo za čuvanje umjetničkih i historičkih spomenika" saznalo je za rekvizicije zvona „iz bečkih novina" te se Povjerenstvo samoinicijativno obratilo crkvenim vlastima da izrade popise vrijednih zvona. V. Hoffiler je izradio popis vrijednih zvona u lipnju 1916. godine koji je poslao u Ministarstvo rata u Beč, gdje je popis isporučen u krivi odjel. Ministarstvo je odobrilo izuzeća navedenih zvona, međutim zbog krivog prispjeća pošiljke pojedina izuzeta zvona su već bila skinuta. Nakon demontiranja, zvona su bila otpremljena na sabirna mjesta, gdje su ih članovi povjerenstva dr. Hoffiler i prof. Vl. Tkalčić pregledali. S područja Hrvatske bilo je otpremljeno sveukupno 100 vagona zvona. Hoffilerove intrevencije u Beču rezultirale su i dozvolom da se zvona izlivena prije 17. stoljeća ne uzimaju, a dva puta je čak uspio i vratiti zvona iz talionice.[908]

Također, reklamaciju zvona iz južnog tornja katedrale *Cinkuš* zatražila je gradska uprava. Iako je zvono već bilo demontirano, vojna je uprava odobrila zahtjev te je zvono vraćeno u zvonik.[909]

---

[904] „Skidanje zvonova u ratne svrhe", *JL*, br. 1580, 13. kolovoza 1916., 5.

[905] „Rekvizicija crkvenih zvona u ratne svrhe…", *JL*, br. 1962, 26. kolovoza 1917., 5.

[906] Viktor Hoffiler, „Osvrt na rekviziciju zvona u Hrvatskoj", *Sv. Cecilija, Smotra za crkvenu glazbu sa glazbenim prilogom*, sv., I., siječanj-veljača 1919., 7.

[907] Muzej za umjetnost i obrt (MUO) u Zagrebu, Zbirka metala. Pojedina zvona koja su izložena u stalnom postavu Muzeja su zvona *spašena* od rekvizicije.

[908] Viktor Hoffiler, „Osvrt na rekviziciju zvona u Hrvatskoj", 8-9.

[909] „Rekvirirani i reklamirani 'Cinkuš'", *IL*, 6. listopada 1917., br. 40, 823.

Zadnja veća rekvizicija metala bila je rekvizicija orguljskih cijevi. Vojska je odlučila uzeti kositrene cijevi, s izuzećem orgulja od povijesne ili umjetničke vrijednosti, potom orgulja izgrađenih prije 19. stoljeća te onih s manje od osam registara.[910] Članovi komisije za izuzeća bili su prof. Franjo Dugan i dr. Viktor Hoffiler.[911] Postupak rekvizicije – demontaže i otpremanja orguljskih cijevi obustavljen je dana 31. listopada 1918. godine odlukom Odjela za bogoštovlje i nastavu br. 31.852.[912]

Oduzetim kovinama, kako je navedeno, održavala se ratna proizvodnja. Može se pretpostaviti da su olovni krovovi pretopljeni u streljivo za pješačko naoružanje. Miroslav Krleža navodi da je krov Kr. zem. Sveučilišne knjižnice uporabljen za proizvodnju topničkog streljiva, od bakra su se proizvodili „Obruči na granatama i šrapnelima…“, dok se iz zvona proizvodio eksploziv.[913] Kamilo Dočkal pak navodi da se od zvona proizvodilo topničko streljivo.[914]

Međutim, temeljem navedenog zakona, u okvirima stalno mijenjajućih okolnosti u privredi, stalno rastuće krize, sustav rekvizicija postao je dio osnovice ratne privrede. Nadograđen sustav rekvizicije počeo se odnositi na cjelokupnu privredu.

Rekvizicija kao osnovica privrede

Stalno rastućom krizom u gospodarstvu vlast je nastojala ovladati stalnim prilagođavanjem sustava rekvizicije. Sustav je djelovao na principu izračuna dostatnih količina. Primjerice, za poljoprivrednike i radnike mjesečno je bilo potrebno 15 kg žita, za seosko stanovništvo 12 kg, a za stanovništvo u gradovima 7 kg.[915] Stoga su ljetinu, nakon što je vojska uzela potrebne količine otkupljivala monopolna poduzeća. U Zagrebu su se također provodile rekvizicije poljoprivrednih proizvoda i materijala. Popisane su zalihe kukuruza[916] i ugljena.[917]

---

[910] „Razne vijesti“, *Sv. Cecilija*, Sv. V., rujan– listopad 1917., 175.

[911] Janko Barlé, „Upotreba orguljskih cijevi u ratne svrhe“, *Sv. Cecilija*, Sv. I., siječanj–veljača 1918., 18.

[912] „Razne vijesti“, *Sv. Cecilija*, Sv. VI., rujan–listopad 1918., 129.

[913] Miroslav Krleža, *Davni dani 1914-17*, 340 ; Na tijelu obične topničke granate nalaze se spomenuti *obruči* koji služe za povećanje trenja između granate i topničke cijevi prilikom ispaljivanja. Većim trenjem postiže se veći domet i preciznost granate. U granatama sa šrapnelskim punjenjem šrapneli su postavljeni unutar granate te ih „obruči“ drže u pravilnom rasporedu i udaljene od eksplozivnog naboja [op. a.].

[914] Kamilo Dočkal, *Naša zvona i njihovi ljevaoci, Prilog hrvatskoj kampanologiji*, Zagreb, 1942., 52.

[915] „Anketa radi rekvizicije ovogodišnje žetve“, *JL*, br. 1915, 10. srpnja 1917., 5.

[916] HR-HDA-907, 131/25, „Oglas“ gradske uprave, 25. listopad 1916.

Monopolna poduzeća

Monopolna poduzeća vodila su veletrgovinu, opskrbu aprovizacijskih odsjeka. Svako monopolno poduzeće trgovalo je samo jednim ili više sličnih proizvoda. Primjerice: Centrala za šećer,[918] Centrala za kavu,[919] Centrala za cipele.[920] Opskrbu žitom u Banskoj Hrvatskoj vodilo je „Gospodarsko opskrbno udruženje d. d.“, koje je 1916. godine zamijenilo poduzeće „Zemaljska opskrba d. d.“.[921] U navedeno poduzeće su prilikom osnivanja investirale: Hrvatska zemaljska banka d.d., Hrvatska sveopća kreditna banka d. d., Hrvatska eskomptna banka d. d.[922] a i Srpska banka d. d.[923] Kupovina dionica poduzeća odvijala se u Hrvatsko-slavonskoj zemaljskoj hipotekarnoj banci d. d. u Zagrebu.[924]

Kako je navedeno, na sličan način bio je osnovan niz monopolnih poduzeća. Pučkom odjevnom d. d., za nabavu tekstila i proizvodnju te prodaju odjeće[925] zemaljska je vlada bila suosnivač s uloženim jednim milijunom kruna, a drugi milijun osnovnog kapitala uplaćivao se u Hrvatsko-slavonskoj zemaljskoj hipotekarnoj banci.[926] Slično poduzeće bio je „Prunus centrala zadruga za pečenje žeste, za pečenje rakija i kiseljenje povrća.“ Centralna zadruga

[917] HR-HDA-907, 131/21, „Oglas“ gradske uprave, 16. rujna 1916.

[918] „Nestašica šećera“, *JL*, br. 1632, 2. listopada 1916., 2.

[919] „Osudjen restaurater“, *JL*, br. 1796, 14. veljače 1917., 6.

[920] „Centrala za cipele – ustrojena“, *JL*, br. 1820, 6. travnja 1917., 3.

[921] HR-HDA-82 (Hrvatski državni arhiv, fond 82, Zemaljska vlada, Odjel za narodno gospodarstvo), kut. 1, X. 5411. VI. 3076/12.

[922] HR-HDA-82, kut. 1., VII. 9033

[923] HR-HDA-82, kut. 1., VII. 9007, VI. 2937.

[924] HR-HDA-82, kut. 1., VI. 3076.

[925] HR-DAZG-872, 1.15., 38.

[926] „(Pučko odjevno d. d. u Zagrebu). POZIV za supskripciju dionica društva „Pučko odjevno d. d. u Zagrebu“, *Općinar*, br. 8, 23. veljače 1918., 43-44. O početku rada „Pučko odjevnog d. d.“ postoji obavijest, plakat, HR-DAZG-872, 38. Dionice „Pučkog odjevnog d. d.“ nalaze se u HR-HDA-1546 (Obveznice Austro-Ugarskog ratnog zajma), kut. 10.

bila je prema banskoj naredbi zadužena za prerađivanje voća, povrća i pečenje žeste.[927] Osnivanje „Prunusa“ započelo je u prosincu 1916. godine pristupanjem zadruga.[928]

U trećem poglavlju navedeno je da je privreda u Monarhiji tijekom Prvog svjetskog rata poprimila *dirigirani* karakter.[929] O privredi od 1914. do 1918. godine M. Moll navodi sljedeće: „U teoriji ratna privreda trebala je funkcionirati kroz suradnju Vlade, Ministarstva rata i predstavnika industrije te poljoprivrede. Ona se *de facto* više razvija u sustav državnog socijalizma pod uvjetima ekstremnih nestašica.“[930] Tumačenje ratne privrede u kontekstu i pod pojmom državnog socijalizma (njem. Staatsozialismus) u austrijskoj historiografiji već 1925. godine dao je J. Redlich.[931]

Može se zaključiti da je sustav rekvizicije služio za centraliziranu nabavu i prodaju u velikim količinama preko monopolnih poduzeća. Centraliziranom kupnjom završavao je postupak rekvizicije na koji se od tog trenutka nadovezuje sustav opskrbe – aprovizacija.

APROVIZACIJA

Na području grada Zagreba opskrbu stanovništva vodilo je Gradsko poglavarstvo, Aprovizacioni odsjek. Navedeni odsjek bio je osnovan 1913. godine[932] osnovicom § 72, točki 18 zakona „ob ustroju gradskih občinah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji“.[933]

Tek od srpnja 1914. godine aprovizacijski odsjek počinje utjecati na život stanovništva. Roba je prodavana po cijenama nižima od maksimalnih,[934] a najviše se to osjetilo od listopada

[927] „Organizacija i djelovanje 'Prunusa', centrale zadruga za iskorišćivanje voća i pečenje žeste.“, *GL*, br. 18., 23. rujna 1917., 221 ; Dionice „Prunusa“ nalaze se sačuvane u HR-HDA-1545, kut. 1, 57.

[928] „'Prunus', središnjica zadruga za iskorišćivanje voća i pečenje žeste, kao zadruga“, *GL*, br. 10, 23. svibnja 1917., 111-112.

[929] Martin Moll, *Die Steiermark im ersten Weltkrieg*, 95.

[930] Isto, 117.

[931] Joseph Redlich, *Österreichische Regierung ind Verwaltung im Weltkriege*, Wien, 1925., 198-241.

[932] Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba*, 188.

[933] „Komad IX, Broj 34., Zakon ob ustroju gradskih občinah, 236-237.

[934] „Jeftina jaja“, *JL*, br. 964, 24. prosinca 1914, 6.

1915. godine kada započinje prodaja uz kupone – „iskaznice“ za brašno i kruh.[935] S vremenom sve više proizvoda počinje se prodavati uz kupone: kava – „Frankova“ i „Ratna“, šećer, petrolej, sapun, mast.[936] Na kuponima su bile navedene točne količine navedenih proizvoda koje je svaka osoba mogla kupiti.[937]

U svrhu rekvizicije i aprovizacije, točnije kontrole dostupnih količina potrepština, uvedene su „Izvozne dozvole.“ Bez njih nije bilo dozvoljeno iznositi/izvoziti namirnice/potrepštine s gradskog područja.[938] Izvozne dozvole vrijedile su na cjelokupnom području Monarhije. Stoga se može zaključiti da legalno nije bilo slobodnog trgovanja. Međutim, iako je vlast uvođenjem izvoznih dozvole nastojala ograničiti odljev robe s određenog područja mjera je imala suprotan učinak. Naime, bilo je podijeljeno previše dozvola, nije se pazilo na količinu odobrenu za izvoz i na „rekompenzaciju“,[939] a isto tako iskaznice su bile prodavane i na crnom tržištu.[940] M. Krleža je o izvoznim dozvolama zapisao sljedeće: „…prodao je šesnaest vagona svinja. Sve na temelju jednog jedinog kupona ružičaste boje. Veli Vlado da je svatko kreten tko nema izvoznice.“[941] Krležin zapis potvrđuje i članak objavljen u *Jutarnjem listu* u kolovozu 1917. godine, gdje se navodi da su špekulanti prodavali izvozne iskaznice u Velikoj kavani na Jelačićevom trgu uz cijenu od 5000 do 10000 kruna te da su još vjerojatno bile u prodaji i na dan objave članka.[942]

[935] „Izkaznice za brašno“, *JL*, br. 1264, 30. rujna 1915., 4.

[936] MGZ, Zbirka tiskovina, MGZ 7431/a-i, „Iskaznice za nabavu živežnih namirnica u Zagrebu“.

[937] Isto.

[938] HR-HDA-82, kut. 92, X. 20183, u prilogu je dokument „Otpremna dozvola“.

[939] „Središte za rekompenzacije“, *JL*, br. 2411, 20. kolovoza 1918., 5.

[940] „Trgovina s izvoznim iskaznicama…“, *JL*, br. 1962, 26. kolovoza 1917., 4.

[941] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1918–22*, 36.

[942] „Trgovina s izvoznim iskaznicama…“, JL, br. 1962, nedjelja 26. kolovoza 1917., 4.

POGORŠAVANJE KRIZE

Gospodarstvo kao platitelj rata

Jedan od osnovnih problema države bio je financiranje rata. Zbog rata, očekivano, nije bilo dovoljno raspoložive radne snage, time i obveznika plaćanja poreza.[943] Podaci o financijskim izvorima za plaćanje troškova rata se razlikuju. Prema podacima dostupnima na mrežnim stranicama *Austrijske nacionalne banke* (*ÖNB, Österreichisches Nationalbank*) 60 % troškova financirano je emisijama ratnih zajmova a 40 % kroz ostale izvore.[944] Manfried Rauchensteiner isto tako navodi da je 60% ratnih troškova sanirano ratnim zajmovima.[945] Rat je svaka polovica Monarhije plaćala zasebno, a detaljnije i preciznije podatke o načinima saniranja ratnih troškova navela je Ágnes Pogány.[946] U sljedeća dva grafikona prikazani su, prema podacima koje je objavila autorica, izvori financiranja rata u austrijskom i ugarskom dijelu Monarhije.

[943] „Financijalne neprilike hrvatskih gradova“, *Občinar*, br. 33, 18. kolovoza 1917., 136.

[944] „Modern Age. Gulden and Krone Currency”, Österreichische Nationalbank, http://www.oenb.at/en/ueber_die_oenb/geldmuseum/oesterr_geldgeschichte/gulde_and_krone_currency.jsp., Pristupljeno 1. veljače 2014.

[945] Manfried Rauchensteiner, *The First World War*, 577. Autor je iznos izrazio u obliku 3/5, što je istovjetno matematičkom obliku 60%.

[946] Ágnes Pogány, „War Finance (Austria-Hungary)“, portal 1914-1918 online, International Encyclopedia of the First World War, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_finance_austria-hungary, pristupljeno 2. rujna 2016.

GRAFIKON br. 20

Financiranje rata u austrijskom dijelu Monarhije

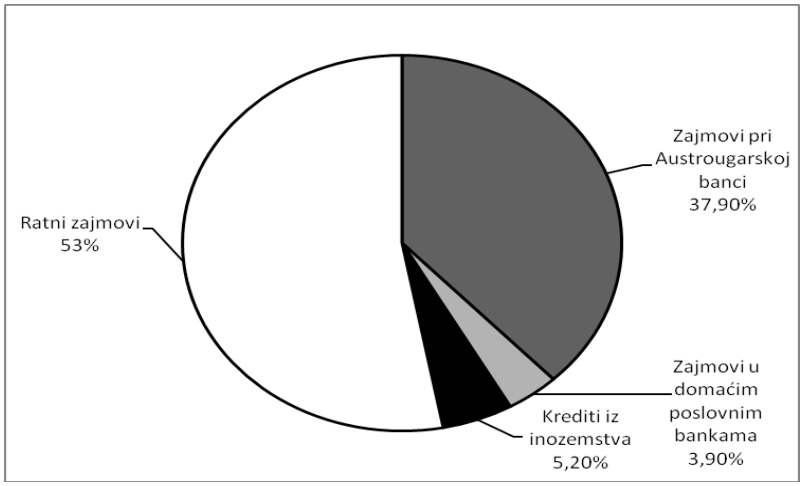

Izvor: Ágnes Pogány, „War Finance (Austria-Hungary)“, portal 1914-1918 online, International Encyclopedia of the First World War, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_finance_austria-hungary, pristupljeno 2. rujna 2016.

GRAFIKON br. 21

Financiranje troškova rata u ugarskom dijelu Monarhije

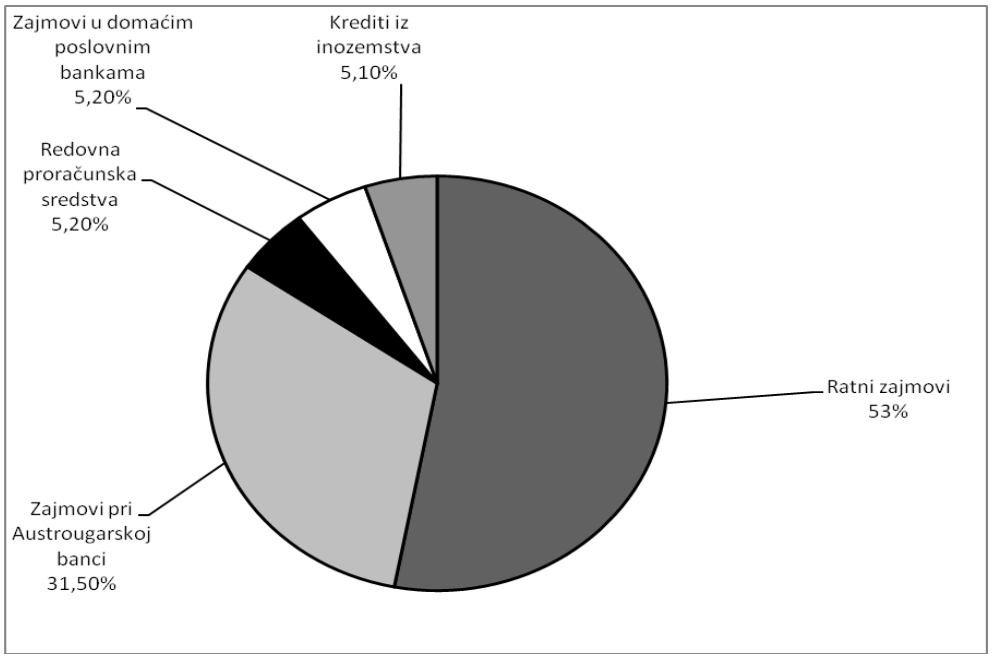

Izvor: Ágnes Pogány, „War Finance (Austria-Hungary)“, portal 1914-1918 online, International Encyclopedia of the First World War, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_finance_austria-hungary, pristupljeno 2. rujna 2016.

GRAFIKON br. 22

Austrijski i ugarski troškovi rata na polugodišnjoj razini, iskazani u milijardama kruna

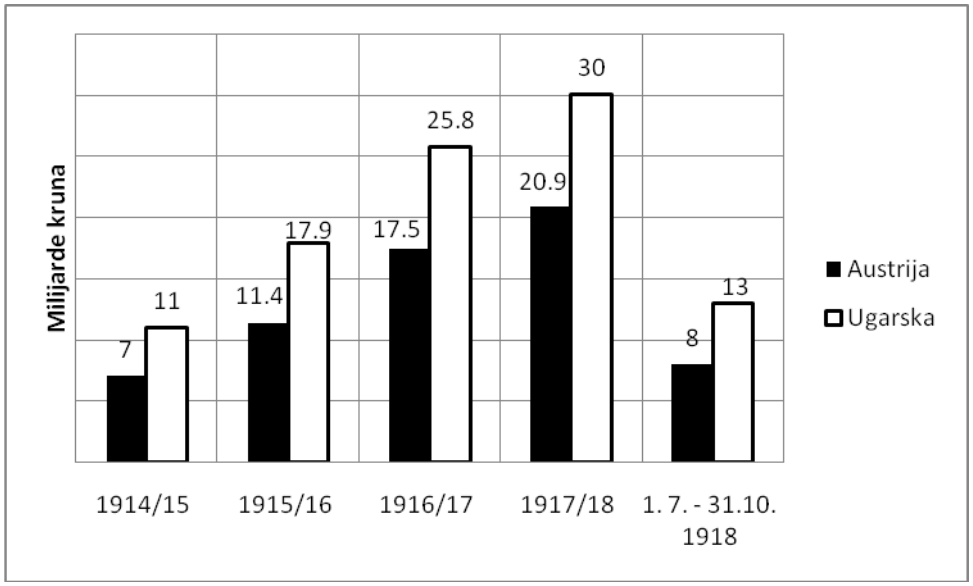

Izvor: Ágnes Pogány, „War Finance (Austria-Hungary)“, portal 1914-1918 online, International Encyclopedia of the First World War, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_finance_austria-hungary, pristupljeno 2. rujna 2016., Tablica 1.

Financijski odnosi Banske Hrvatske i Ugarske ustanovljeni Hrvatsko-ugarskom Nagodbom[947] odvijali su se neometano i tijekom rata.[948] Novi financijski odnosi bili su uzorkovani ratnim stanjem. Ratne troškove za ugarski dio Monarhije snosile su zajednički Ugarska i Banska Hrvatska.[949] Potrebni iznosi koje je plaćala Banska Hrvatske prikazani su u sljedećem grafikonu te su uspoređeni s posljednjim prijeratnim godišnjim proračunom Banske Hrvatske. Grafički su obrađeni u grafikonu za razdoblje od srpnja 1914. do lipnja 1916., potom za prosinac 1916. i za srpanj 1918. godine.

[947] Hodimir Sirotković, „Ustavni položaj i organizacija“, 81-82.

[948] „Sankcija produljenja nagodbe“, *JL*, br. 2170, 25. ožujka 1918., 3.

[949] „Ratni troškovi Ugarske i Hrvatske 700 milijuna mjesečno“, *JL*, br. 1704, 9. prosinca 1916., 2.

GRAFIKON br. 23

Prosječni mjesečni troškovi rata, iskazani u milijunima kruna, od srpnja 1914. do srpnja 1918. godine koje su plaćale Banska Hrvatska i Ugarska

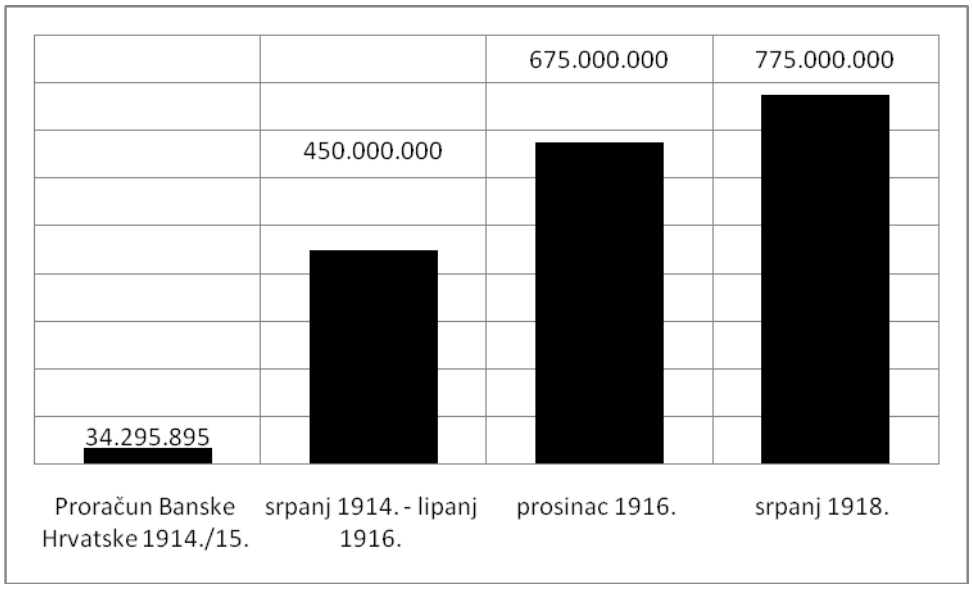

Izvor: „Ratni troškovi Ugarske i Hrvatske 700 milijuna mjesečno“, *JL*, br. 1704, 9. prosinca 1916., 2. U članku su navedeni prosječni troškovi za 23 mjeseca rata (od srpnja 1914.) u iznosu od 450.000.000 kruna, a za kraj 1916. godine navedeno je 650 do 750 milijuna kruna. Stoga je izračunat prosjek ta dva iznosa ; Drugi podatak donosi članak „Novčane brige“, *GL*, br. 13, 8. srpanj 1918., 133-134, 133, gdje je naveden prosječni mjesečni trošak od 750 do 800 milijuna kruna mjesečno. Od tih brojki također je izračunat prosjek ; Podatak o proračunu Banske Hrvatske 1914./15. iz: „Komad X., Broj 44., Zakon o proračunu za potrebe unutarnje samouprave kraljevina Hrvatske i Slavonije za godinu 1914./5.“, u: *Sbornik zakona i naredaba…Godina 1914.,* (KOMAD I.–XIX. BROJ 1.–131.), Zagreb, 1915., 465.

Podatke, iako okvirne, o troškovima rata objavljivale su povremeno onodobne tiskovine. Pitanje je koliko su tiskovine mogle i smjele prenositi točne podatke o tim troškovima, međutim uočava se nagli porast troškova rata koje su Ugarska i Banska Hrvatska morale plaćati svaki mjesec.

U vrijeme kad su prosječni troškovi bili najniži, od srpnja 1914. do lipnja 1916., jedan mjesec rata iznosio je približno 13,12 godišnjih prijeratnih proračuna Banske Hrvatske. Već krajem iste godine troškovi su porasli na 19,68 proračuna, a do ljeta jedan mjesec ratnih operacija iznosio je 22,59 zemaljskih budžeta.

Nadalje, usporedbom navedenih prosječnih iznosa dolazi se do sljedećih podataka: troškovi s kraja rata (srpanj 1918. godine) porasli su u odnosu na početne troškove (od srpnja 1914. do

lipnja 1916. godine) za 1,72 puta. Treba napomenuti da su austrijski troškovi iznosili 374%, a ugarski 329% BDP-a iz 1913. godine.[950]

Za rat „…treba državi novaca.“[951] pa je vlast pokušavala stvoriti čim više prijeko potrebnih financijskih sredstava na više načina: provođenjem specifične monetarne i fiskalne politike te raspisivanjem emisija ratnih zajmova.

MONETARNA POLITIKA

Jedan od razloga naglog rasta krize bila je i monetarna politika države koja je tijekom Prvog svjetskog rata bila određena opetovanim i prekomjernim tiskanjem papirnatih kruna. Tom politikom država je premašila zlatne rezerve.[952]

Tabličnim prikazom uočava se koliko je kruna bilo tiskano i pušteno u optjecaj prije Prvog svjetskog rata te suma sveukupno tiskanog novca do kraja rata 1918. godine, u milijardama:[953]

[950] Ágnes Pogány, „War Finance (Austria-Hungary)“.

[951] „Peti ratni zajam“, *JL*, br. 1703., 8. prosinca 1916., 6.

[952] „Modern Age. Gulden and Krone Currency”, Österreichische Nationalbank.

[953] Isto ; Primjerice, *Jutarnji list* u članku „Zašto je poderan papirnati novac“, br. 2190, 15. travnja 1918., 3. navodi da je prije rata u optjecaju bilo 2,4 milijarde kruna, a u travnju 1918. godine 18,5 milijardi.

GRAFIKON br. 24

Iznos krunskih banknota u optjecaju 1914. i 1918. godine, u milijardama

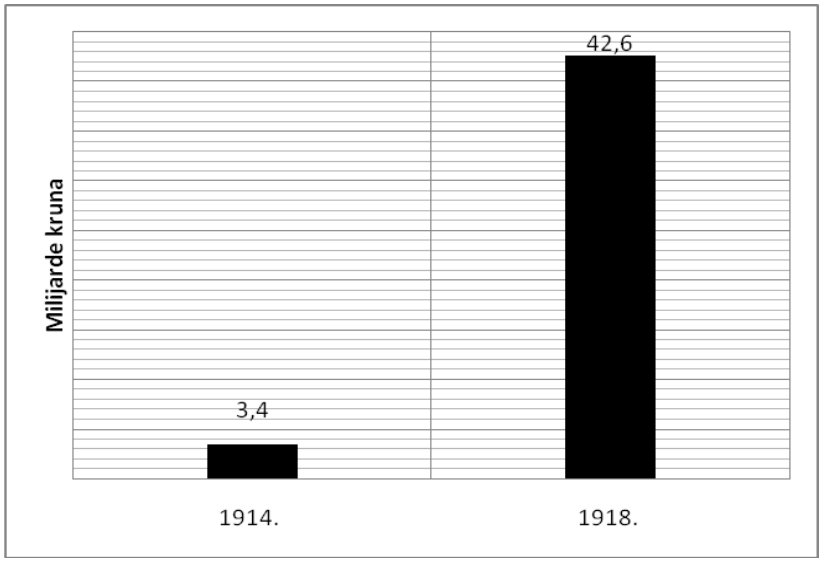

Izvor: www.oenb.at/en/ueber_dieoenb/geldmuseum/oesterr_geldgeschichte/gulden_and_krone_currency.jsp, pristupljeno dana 1. veljače 2014. Primjerice, *Jutarnji list* u članku „Zašto je poderan papirnati novac“, br. 2190, 15. travnja 1918., 3. navodi da je prije rata u optjecaju bilo 2,4 milijarde kruna, a u travnju 1918. godine 18,5 milijardi.

Austrougarska kruna stavljena je u optjecaj 1900-e godine. Osnovna jedinica bila je jedna kruna koja se dijelila na 100 filira u ugarskom i na 100 helera u austrijskom dijelu Monarhije. Osnovica valute bile su zlatne krune, tj. kovani novac, dok su papirnate krune bile banknote, s jamstvom Austrougarske banke (Narodne banke, Središnje banke) da će se papirnate krune donositelju isplatiti, zamijeniti za zlatnike. Odnos vrijednosti kovanog i papirnatog novca u optjecaju bio je 1:1. Zanimljivost je bila da niti papirnate niti kovane krune nisu imale apoen od 1 krune.

Nedostatak gotovog novca

U srpnju 1914. godine stanovništvo je, očekivano počelo podizati novac s bankovnih štednji,[954] što je zaustavljeno *moratorijem*. Zbog straha od rata stanovništvo je započelo skrivati kovani novac. Oglasima je bilo upozoravano da se ne smije imati veće iznose

[954] Ljubomir st. Kosier, *Prva hrvatska štedionica 1846.–1921. (Jedan prilog historiji jugoslavenskog novčarstva)/Povodom njenog sedamdesetpet-godišnjeg jubileja*, Karlovac, 1921., 10.

kovanica[955] te je bilo pozivano da predaje zlatne krune u Austrougarsku banku, za što se izdavala i potvrda o domoljublju.[956] Navedene mjere poduzimane su kako bi ljudi predali kovanice, novac koji je imao realnu vrijednost. Tijekom rata papirnati novac postao je bezvrijedan te su 1918. godine tiskovine navodile da je novčanica od 1000 kruna imala istu vrijednost kao i novčanica od 10 kruna.[957]

Svakim danom bilo je sve manje novca u optjecaju za kupovinu, pa je stanovništvo plaćalo poderanim novčanicama od dvije krune.[958] Tek kasnije, 1917. godine uvode se u optjecaj tiskane novčanice od 1 krune[959] jer nije bilo sitnog kovanog novca. Kovani niklani novac zatrebao je industriji za ratnu proizvodnju i stoga su niklane kovanice zamijenjene željeznima.[960]

Unatoč tiskanju banknota/papirnatih kruna stalno je bio prisutan nedostatak gotovog novca. Posljedica je bilo naglo povećanje iznosa gotovog novca u optjecaju koji nije imao polog u zlatu, što je uzrokovalo promjenu tečaja između kovanog i papirnatog novca. Tako se 1918. godine za jednu zlatnu krunu moglo dobiti 14.000 papirnatih kruna.[961] Zbog velikog optjecaja novca došlo je do hiperinflacije: u Austriji cijene su porasle do 16000%[962] a u Banskoj Hrvatskoj do 8000%.[963]

Koliko je tečaj krune oslabio u odnosu na druge valute prikazano je u tri sljedeća grafička prikaza:

- *tečaju krune i američkog dolara*
- *tečaju krune i njemačke marke*
- *tečaju krune i švicarskog franka*

[955] HR-HDA-907, 9/53, 19. svibanj 1915., „Oglas“ vladinog povjerenika Žepića o zabrani skupljanja sitniša.

[956] „Pomanjkanje sitnoga novca u prometu“, *JL*, br. 1601, 2. rujna 1916., 4-5.

[957] „Zašto je poderan papirnati novac“, *JL*, br. 2190, 15. travnja 1918., 3.

[958] „Razjašnjenje o banknotama po 2 krune i nikljanom novcu po 20 filira“, *JL*, br. 1730, 6. siječnja 1917., 5.

[959] „Zašto je poderan papirnati novac“, *JL*, br. 2190, 15. travnja 1918., 3.

[960] „Povlačenje nikljanog novca iz prometa“, *JL*, br. 1663, 30. listopada 1916., 2.

[961] E-mail Claudie Köpf, djelatnice Bankhistorisches Archiv (Österreichisches Nationalbank) upućen Marku Vukičeviću dana 5. veljače 2014. godine.

[962] „Modern Age. Gulden and Krone Currency”, Österreichische Nationalbank.

[963] HR-HDA-78, kut. 919, Svez. 6-14, K. br. 1581 od god 1917., Broj 5606 Pr.

GRAFIKON br. 25

Grafički prikaz tečaja austrougarske krune u odnosu na američki dolar do 1913. do 1918. godine. Američki dolar iskazan je kao fiksna vrijednost u iznosu od 1 dolara.

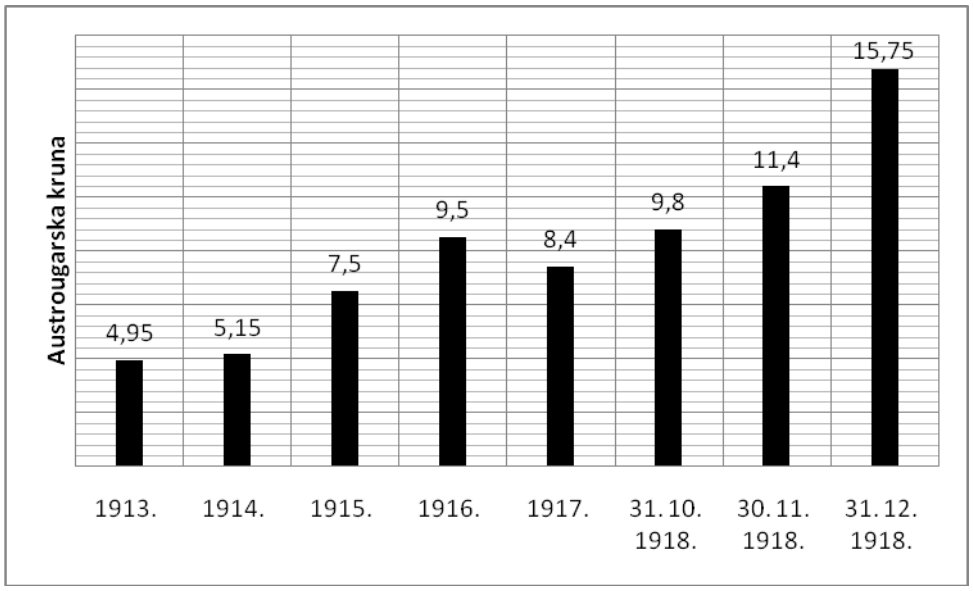

Izvor: „Povijesne tečajne liste 1913.–1945.“, kunalipa, Hrvatski numizmatički portal, www.kunalipa.com/katalog/tecaj/tecaj-1913-1945.php, stranici pristupljeno 15. siječnja 2016. godine

GRAFIKON br. 26

Prikaz tečaja austrougarske krune i njemačke marke. Njemačka valuta iskazana je u vrijednosti od jedne marke.

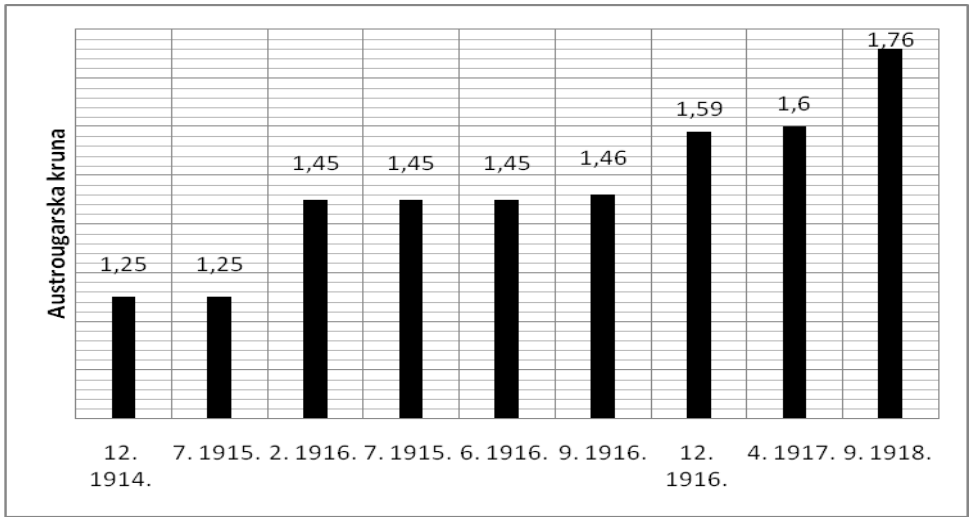

Izvor: „Plaćanja za Njemačku“, *JL*, br. 928, 2. prosinca 1914., 7 ; „Valjanost njemačkog novca u monarkiji“, *JL*, br. 1172, 2. srpnja 1915., 7 ; „Valute“, *JL*, br. 1407, 22. veljače 1916., 5 ; „Tečaj stranih valuta kod pošte“, *JL*, br. 1487, 12. svibnja 1916., 4 ; „Tečaj stranih valuta“, *JL*, br. 1512, 6. lipnja 1916., 5 ; „Tečaj stranih valuta“, *JL*, br. 1624, 24. rujna 1916., 3 ; „Tečaj stranih valuta“, *JL*, br. 1625, 25. rujna 1916., 2 ; „Tečaj stranih valuta“, *JL*, br. 1843, 29. travnja 1917., 5 ; „Kruna i marka“, *JL*, br. 2445, 23. rujna 1918., 2

GRAFIKON br. 27

Prikaz tečaja austrougarske krune i švicarskog franka od početka 1916. do proljeća 1917. godine. Švicarska valuta iskazana je kao fiksna vrijednost u iznosu od jednog franka

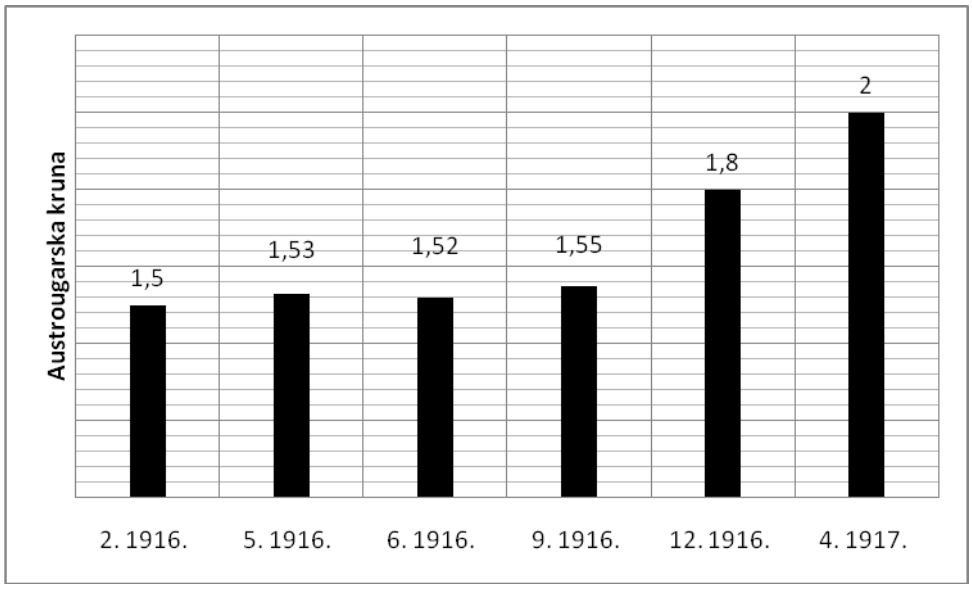

Izvor: „Valute“, *JL*, br. 1407, 22. veljače 1916., 5 ; „Tečajevi stranih valuta kod pošte“, *JL*, br. 1487, 12. svibnja 1916., 4 ; „Tečaj stranih valuta“, *JL*, br. 1512, 6. lipnja 1916., 5 ; „Tečaj stranih valuta“, *JL*, br. 1624, 24. rujna 1916., 3 ; „Tečaj stranih valuta“, *JL*, br. 1716, 21. prosinca 1916., 5 ; „Tečaj stranih valuta“, *JL*, br. 1843, 29. travnja 1917., 5

Iz priloženih grafikona vidljiv je stalni pad vrijednosti austrougarske krune prema stranim valutama. Iz ranije navedenih podataka može se zaključiti da je kruna slabila istovremeno i na domaćem i inozemnim tržištima.

Ratni zajmovi

Problem izražene/stalne nestašice gotovog novca odrazio se i na financiranje rata. Monarhija je, kako je ranije navedeno, rat financirala i paralelnim raspisivanjem emisija ratnih zajmova u oba dijela države.[964] Ratni zajmovi su u osnovici državne obveznice čije je uplaćivanje izravno usmjereno za financiranje rata. U Austro-Ugarskoj Monarhiji u razdoblju od jeseni

[964] O ratnim zajmovima Austro-Ugarske Monarhije održao sam izlaganje *Patriotizam iskorišten za financiranje rata: ratni zajmovi Austro-Ugarske Monarhije* dana 7. listopada 2016. na V. kongresu hrvatskih povjesničara u Zadru (Zadar: Hrvatski nacionalni odbor za povijesne znanosti; Društvo za hrvatsku povjesnicu; Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru, 5.-8. listopada 2016.)

1914. do ljeta 1918. godine bilo je raspisano ukupno osam emisija zajmova. Prvi rokovi za uplatu prikazani su u nižem tabličnom popisu.

TABLICA br. 8

Datumi uplaćivanja obveznica austrijskih i ugarskih ratnih zajmova

1. emisija ratnog zajma	16. do 23. studenog 1914.
2. emisija	12. do 26. svibnja 1915
3. emisija	18. listopada do 17. studenog 1915.
4. emisija	19. travnja do 23. svibnja 1916.
5. emisija	23. studeni do 22. prosinca 1916.
6. emisija	12. svibnja do 12. lipnja 1917.
7. emisija	15. studenog do 14. prosinca 1917.
8. emisija	12. travnja do 11. srpnja 1918.

Izvor: „Novi ratni zajam, poziv na podpisivanje“, *JL*, br. 894, 12. studenoga 1914., 1 ; „Poziv na potpisivanje“, *JL*, br. 1119, 12. svibnja 1915., 1 ; „Poziv na potpisivanje.“, *JL*, br. 1276, 12. listopada 1915., 2 ; „Poziv na potpisivanje“, *JL*, br. 1464, 18. travnja 1916., 4 ; „Poziv na potpisivanje“, *JL*, br. 1685, 21. studenoga 1916., 2 ; „Poziv na potpisivanje“, *NN*, br. 107, 9. svibnja 1917., 1 ; „Poziv na potpisivanje“, *NN*, br. 259, 12. studenoga 1917., 1 ; „Poziv na potpisivanje“, *NN*, br. 131, 11. lipnja 1918., 1

U Zagrebu moglo se uplatiti i austrijske i ugarske ratne zajmove.[965] Zakonska osnova za njihovo raspisivanje bio je §. 17 „Zakonskog članka LXIII. : 1912. … o iznimnim mjerama za slučaj rata“,[966] a najmanji iznos koji se mogao uplatiti bio je 50 kruna.[967] Nakon uplate obveznice ratnih zajmova predavane su uplatiteljima u obliku arka, tj. na četiri stranice. Na prvoj stranici bila je navedena emisija ratnog zajma, upisani iznos te kamata. Na drugoj i trećoj stranici pisali su općeniti podaci o obveznici na njemačkom, francuskom i engleskom

[965] „Podpisivanje II. ratnog zajma“, *JL*, br. 1120., 13. svibnja 1915., 5.

[966] „Komad IV., Broj 69., Zakonski članak LXIII.“, 376.

[967] „Novi ratni zajam, Poziv na podpisivanje“, *JL*, br. 894., 12. studenoga 1914., 1-2. , 1.

jeziku te su bile priložene, kao peta stranica, dividende otisnute u obliku kupona.[968] Ovakvo grafičko oblikovanje obveznica tijekom rata se izmijenilo. Naime, prva stranica obveznice ostala je ista, druga stranica sadržavala je podatke na poljskom, češkom, hrvatskom, slovenskom, rumunjskom, talijanskom te ukrajinskom jeziku, a dividende su bile na četvrtoj stranici.[969] Svaki kupon imao je naveden točan datum isplate te iznos koji pripada donositelju.[970]

Svaku emisiju zajmova obilježila je opširna propaganda. U novinama su između članaka tiskani slogani, primjerice: „Svaki Hrvat mora nešto potpisati za ratni zajam.“[971], „Patriotizam čina posvjedočit ćeš najbolje, ako uzajmiš za ratni zajam“[972] ili „Tko ne vojuje oružjem, neka vojuje svojim podpisom za ratni zajam.“,[973] potom objavljivale su se liste uplatitelja uz uplaćene iznose u pojedinim bankama.[974] Također su, s ciljem poticanja čim većih uplata tiskovine prenijele i izjavu feldmaršala Svetozara Boroevića:

“Mi možemo rat izgubiti, ako li nam ponestane novca. Podpisani milijuni dobivene su bitke, koje vode k miru. Mi na fronti potpisujemo posljednji raspoloživi filir, tko će u domovini zaostati za nama? Tko…?“.[975]

Stanovništvo je, prema izvještajima objavljivanima u *Jutarnjem listu*, svakodnevno uplaćivalo različite iznose u obveznice ratnih zajmova.[976] Kao uplatitelja enormnog iznosa treba

[968] HR-HDA-1546 (Zbirka obveznica Austrougarskog ratnog zajma – Zg. 1915-1917), kut. 1, obveznica ugarskog ratnog zajma, 100 kruna ; o obveznicama austrijskih i ugarskih ratnih zajmova opširnije vidi u: Zmago Jelinčič, *Avstro-ogrske vojne obveznice Prve svetovne vojne, Österreichisch-ungarischen Kriegsanleihen des Ersten Weltkrieges*, Tržič: Učila, 2013.

[969] HR-HDA-1546, kut. 2, obveznica austrijskog ratnog zajma pete emisije, 1.000 kruna.

[970] Isto.

[971] Navedeni citat, *JL*, br. 894, 12. studeni 1914., 3.

[972] Navedeni citat, *JL*, br. 894., 12. studeni 1914., 4.

[973] Navedeni citat, *JL*, br. 896., 13. studeni 1914., 5.

[974] „Podpisivanje II. ratnog zajma.“, *JL*, br. 1120., 13. svibnja 1915., 5 ; „Kod Wiener Bank-Verein Hrvatske podružnice u Zagrebu …“, *JL*, br. 1283., 19. listopada 1915., 4.

[975] „Vojskovodja Boroević o važnosti ratnog zajma“, *JL*, br. 1705, 10. prosinac 1916., 3.

[976] Primjerice: „Subskripcija ratnog zajma“, JL, br. 898, 14.studenoga 1914., 3-4 ; „VI. ratni zajam…“, JL, br.1889, 14. lipnja 1917., 7.

spomenuti Šandora Aleksandera, koji je za osmi ratni zajam u ljeto 1918. godine uplatio milijun kruna, zbog čega mu je dodijeljena titula „Sesvetski.“[977]

Sljedeći grafikon prikazuje ukupne uplaćene iznose u ratne zajmove tijekom svih osam emisija, u milijardama kruna, u oba dijela Monarhije.[978]

GRAFIKON br. 28

Iznosi uplata emisija ratnih zajmova u Austriji i Ugarskoj

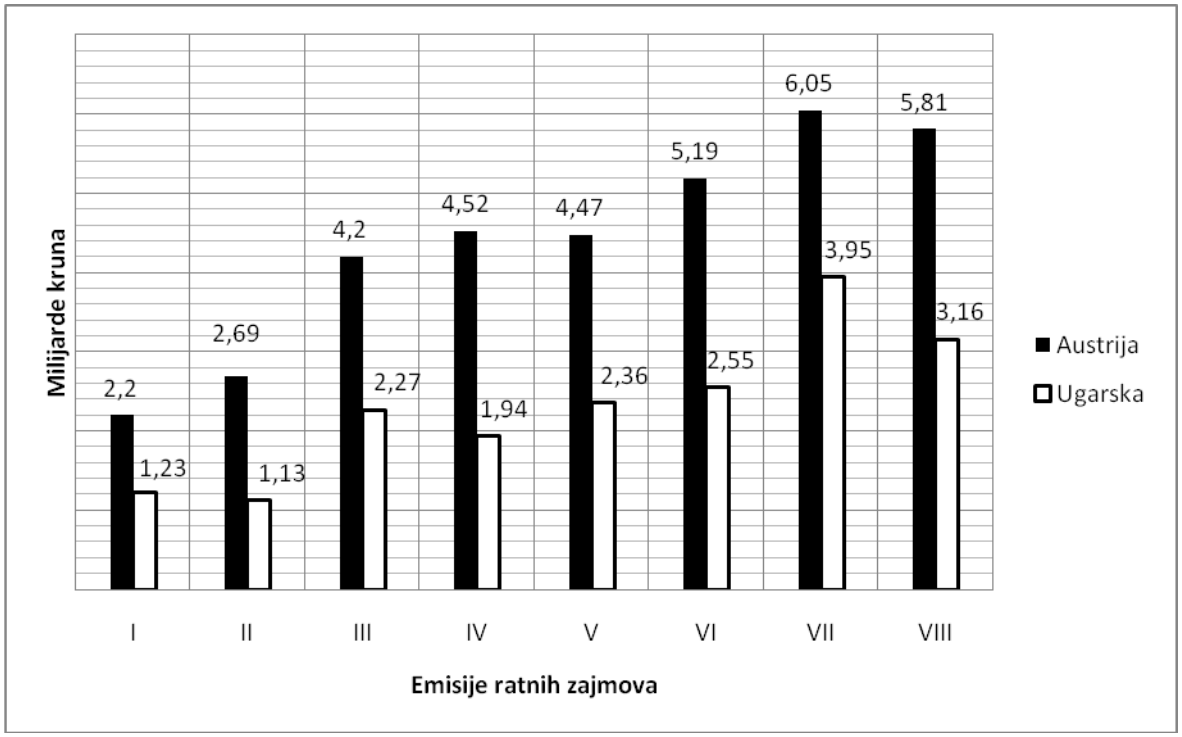

Izvor: Manfried Rauchensteiner, *The First World War*, 577

Zbrajanjem uplaćenih iznosa svih emisija ratnih zajmova dolazi se do iznosa od 53,72 milijarde kruna,[979] tj. u austrijskom dijelu države uplaćeno je 35,13 milijardi kruna a u ugarskom 18,59.[980] Rast uplaćenih iznosa tijekom svake emisije nije bio realan, jer je kruna

[977] Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi*, 241.

[978] Manfried Rauchensteiner, *The First World War*, 577.

[979] Isto, 577.

[980] Isto, 557. Rauchensteiner navodi podatke za svaki dio Monarhije i ukupan iznos, iz kojih sam zbrojio zasebne podatke za austrijski i ugarski dio države.

stalno slabila pod utjecajem inflacije. M. Rauchensteiner naveo je usporedbu vrijednosti novca uplaćenog tijekom sedme emisije zajma s prijeratnom vrijednosti krune. Prema autoru 6 milijardi kruna uplaćenih 1917. godine imalo je stvarnu vrijednost od 750 milijuna kruna.[981]

Točni podaci o uplaćenim iznosima na području Banske Hrvatske nisu poznati, međutim krajem 1918. godine *Gospodarski list* navodi podatak da je na području sjeverne Hrvatske u ratne zajmove bilo uplaćeno približno 210 milijuna kruna.[982] Točni iznosi svih emisija ratnih zajmova uplaćenih na području Banske Hrvatske danas se ne znaju. U godišnjim izvještajima banaka o poslovanju naveden je samo manji broj podataka o uplatama ratnih zajmova. Primjerice, u izvještaju *Prve hrvatske štedionice* za godine 1914.-1916. navedene su veće uplate ugarskih obveznica u odnosu na austrijske,[983] dok je u izvještaju iste banke za 1917. navedena uplata ratnih zajmova u visini većoj od 110 milijuna kruna.[984] Ovi podaci prikazuju samo dio uplaćenih iznosa na području sjeverne Hrvatske te se iz njih uopće ne mogu isčitati podaci o uplatama na području Zagreba.

Završetkom rata obveznice nisu imale navedenu/napisanu vrijednost. Tako se u zapisniku skupštine trgovačko obrtničke komore zagrebačke iz zime 1918. godine navodi kako je komora bila primorana uplaćivati zajmove koji tada, po njihovom mišljenju nisu imali više ikakve vrijednosti te su tražili način kako da preprodaju, tj. unovče navedene obveznice.[985]

Nakon 1918. godine obveznice austrijskih i ugarskih ratnih zajmova svih osam emisija sukcesijom su prešle na države sljednice. Čehoslovačka je od svojih građana preuzela obveznice te ih je zamijenila za obveznice čehoslovačkih državnih obveznica.[986] Kraljevina

[981] M. Rauchensteiner, *The First World War*, 577.

[982] R., „Što će biti sa novcem?“, *GL*, br. 21, 8. studenog 1918., 215-216. Iz navedenog članka ne može se razaznati je li navedeni iznos uplaćen u svih osam emisija ratnih zajmova ili samo u posljednjoj emisiji.

[983] *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1914., koji će se podnijeti šezdesetosmoj redovitoj glavnoj skupštini dne 27. ožujka 1915.* [bez oznake stranice]; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1915., koji će se podnijeti šezdesetdevetoj redovitoj glavnoj skupštini dne 24. ožujka 1916.* [bez oznake stranice] ; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1916., koji će se podnijeti sedamdesetoj redovitoj glavnoj skupštini dne 17. ožujka 1917.* [bez oznake stranice].

[984] *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1917., koji će se podnijeti sedamdesetiprvoj glavnoj skupštini dne 16. ožujka 1918.* [bez oznake stranice].

[985] HR-DAZG-252 (Trgovinska komora u Zagrebu), 105., „Spisi predsjedništva komore“, „Zapisnik predsjedničke sjednice održane dne 29. prosinca 1918.“

[986] Zmago Jelinčič, *Avstro-ogrske vojne obveznice*, 11.

Mađarska, sljednica Ugarske, preuzela je dio ugarskih obveznica u svoj državni dug pri čemu je vlasnicima isplaćeno svega 15 ili 20% vrijednosti pojedine obveznice,[987] a u Austriji, vlast nove države preuzimala je obveznice svojih građana, ali i stranaca.[988] Kraljevina SHS također je preuzela obveznice ratnih zajmova u svoj državni dug,[989] što se vidi i po otisnutim žigovima ministarstva financija Kraljevine SHS na danas sačuvanim primjercima obveznica.[990] Prilikom zamjene, najvjerojatnije nije priznata ukupna vrijednost svake obveznice, a i vrijednost im je morala biti dodatno smanjena sukladno tečaju krune i dinara.

FISKALNA POLITIKA

Tijekom rata, pozivanjem pojedinaca u vojnu službu bio je smanjen broj platitelja izravnih i neizravnih poreza: poreznih obveznika te potrošača, preciznije rečeno dogodilo se „oslabljenje svih vrela prihoda“ u svim segmentima uprave.[991] Iz grafikona br. 9. izrađenog prema *Izvještaju gradskog poglavarstva* vidi se da su uplaćeni iznosi poreza tijekom rata rasli, ali su bili niži od zakonski propisanih.[992]

Središnja državna vlast odlučila je namaknuti potrebna sredstva provođenjem fiskalne politike, tj. uvođenjem novih te *dorađivanjem* starih poreza. „Bilo je predvidjeti, da će uslijed rata i nastalih abnormalnih prilika i u poreznom sistemu morati nastupiti promjena.“[993] Ukupno je bilo, 1916. godine, uvedeno pet poreza: *porez na ratne dobitke, dohodarina, porez na imetak, poslovna tecivarina javno obračunavajućih poduzeća* i *tecivarina III. razreda*.[994] Porez na ratni dobitak bio je uveden samo u trajanju od jedne godine, porez na imetak bio je

[987] Zmago Jelinčič, *Avstro-ogrske vojne obveznice*, 21.

[988] Zmago Jelinčič, *Avstro-ogrske vojne obveznice*, 18.

[989] Zmago Jelinčič, *Avstro-ogrske vojne obveznice*, 20. Na navedenoj stranici nalazi se snimka ispunjenog formulara ministarstva financija Kraljevine SHS „Generalna direkcija državnih dugova“ u kojemu su popisane obveznice austrijskog ratnog zajma.

[990] HR-HDA-1546, kut. 2, obveznica četvrte serije austrijskog ratnog zajma, vrijednosti 100 kruna.

[991] „Financijalne neprilike hrvatskih gradova“, *Općinar*, br. 33, 18. kolovoza 1917., 136.

[992] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 54, „a) Gradski porezni ured Pregled propisa i uplate poreza i općinskih daća u raznim godinama.“ Iz tablice su korišteni podaci: „Propis poreza“ i „Uplata poreza“ od 1914. do 1918. godine.

[993] Samuel Kocian, *Tumač ratnim poreznim zakonima, Knjiga prva*, Zagreb, 1917., 8.

[994] Isto, 9.

uveden „trajno“, a preostala tri poreza služila su za uvođenje novih ili ispravljanje starih poreza.[995] Dohodarina se odnosila na iznose dohodaka većih od 10000 kruna, a tecivarina je bila postavljena „na posve nove temelje.“[996]

Porez na ratne dobitke

„Porez na ratne dobitke posve je nova – vanredna – daća, kojoj u teoriji nema korijena. Zapravo je – ali opravdana – konfiskacija jednog dijela vanrednih ratnih dobitaka, bolje rekuć dobitaka, koji su stečeni u ratnim godinama, ma da i nisu u neposrednom savezu sa ratom.“[997]

Porez na ratne dobitke bio je nazvan „simpatičnim porezom“ i s njim je država uzimala dio profita ostvaren tijekom rata. Računao se razlikom poslovanja u ratnim godinama i mirnodopskih godina. Zarade su već prije bile oporezovane redovnim porezima tako da je ovo bio dodatni porez na višak zarade.[998] Obveznici *poreza na ratne dobitke* bile su fizičke osobe koje su imale veću zaradu od 13000 kruna i poduzeća koja su ostvarila zaradu veću od 10000 kruna. [999] Plaćao se od 5%, za 10 ili 13000 kruna te do 45% za 500000 kruna zarade. [1000] Može se primijetiti da je istovjetan zakon bio iste, 1916. godine, proglašen u Francuskoj, što svjedoči o teškom gospodarskom položaju zaraćenih država tijekom Prvog svjetskog rata.[1001]

Porez, iako je bio opisan kao *simpatičan* povlačio je za sobom mnoge nedoumice. Kako Samuel Kocian u navedenom djelu navodi bilo je teško razlikovati i izravno povezati pojedine

[995] Isto, 11 ; „Komad XIX., Broj 93., Zakonski članak XXIX. : 1916. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o porezu na ratne dobitke.“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju.* Godina 1916. Komad I.–XX. Broj 1.–98. Zagreb, 1917., 338-354 ; „Komad IV., Broj 21., Zakonski članak XXXII. : 1916. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o porezu na imovinu“, u: *Zbornik zakona i naredaba…* Godina 1917., (KOMAD I–XIV. BROJ 1.–85.), Zagreb, 1918., 53-70.

[996] Samuel Kocian, *Tumač ratnim poreznim zakonima*, Pristup [bez oznake stranice].

[997] Isto.

[998] Isto, 53.

[999] Isto, 55.

[1000] Isto, 56.

[1001] François Bouloc, *Ratni profiteri*, 213. Na str. 213-216 autor navodi onodobnu problematiku primjene poreza, na pojedince koji su izravno poslovali s francuskom vojskom ili na sve koji su profitirali tijekom rata. Na str. 223. autor donosi tablicu s poreznim stopama po zarađenim prihodima.

zarade s ratnim stanjem, a kao primjer navodi veću prodaju knjiga i novina vojnicima na bojišnici ili povući crtu između legalno ostvarene zarade od ilegalne.[1002]

Ipak, unatoč nedoumicama navedeni porezi bili su tijekom 1917. godine provedeni o čemu svjedoče i pojedini novinski članci.[1003] Prema *Izvještaju gradskog poglavarstva…* 1917. i 1918. godine provedena je obveza uplate poreza na ratne dobitke, međutim iz priloženog grafikona vidi se da je stvarna uplata bila 7,39 puta manja od zakonski propisanog iznosa.[1004]

GRAFIKON br. 29

Zakonski propisani i stvarno uplaćeni iznosi Poreza na ratne dobitke u gradu Zagrebu 1917. i 1918. godine

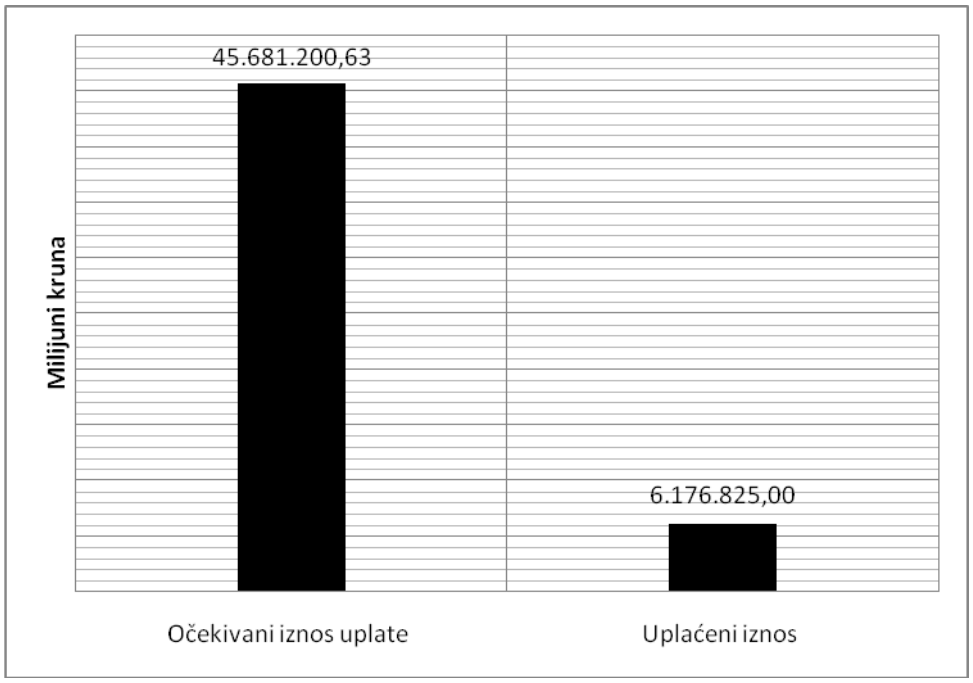

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 251

Obaveza plaćanja poreza na ratne dobitke je, prema *Izvještaju gradskog poglavarstva* za razdoblje od 1919. do 1925. godine, potrajala do 1924. tj. 1925.

[1002] Samuel Kocian, *Tumač ratnim poreznim zakonima*, 65.

[1003] „Porez na imovinu i ratne dobitke“, *JL*, br. 2179, 4. travnja 1918., 4 ; „Porez na ratne dobitke, dohodarine i porez na imovinu“, *Općinar*, br. 12, 24. ožujka 1917., 47.

[1004] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 251.

Grafikon br. 30

Zakonski propisani i uplaćeni iznosi poreza na ratne dobitke u gradu Zagrebu od 1919. do 1925. godine, iskazan u dinarima

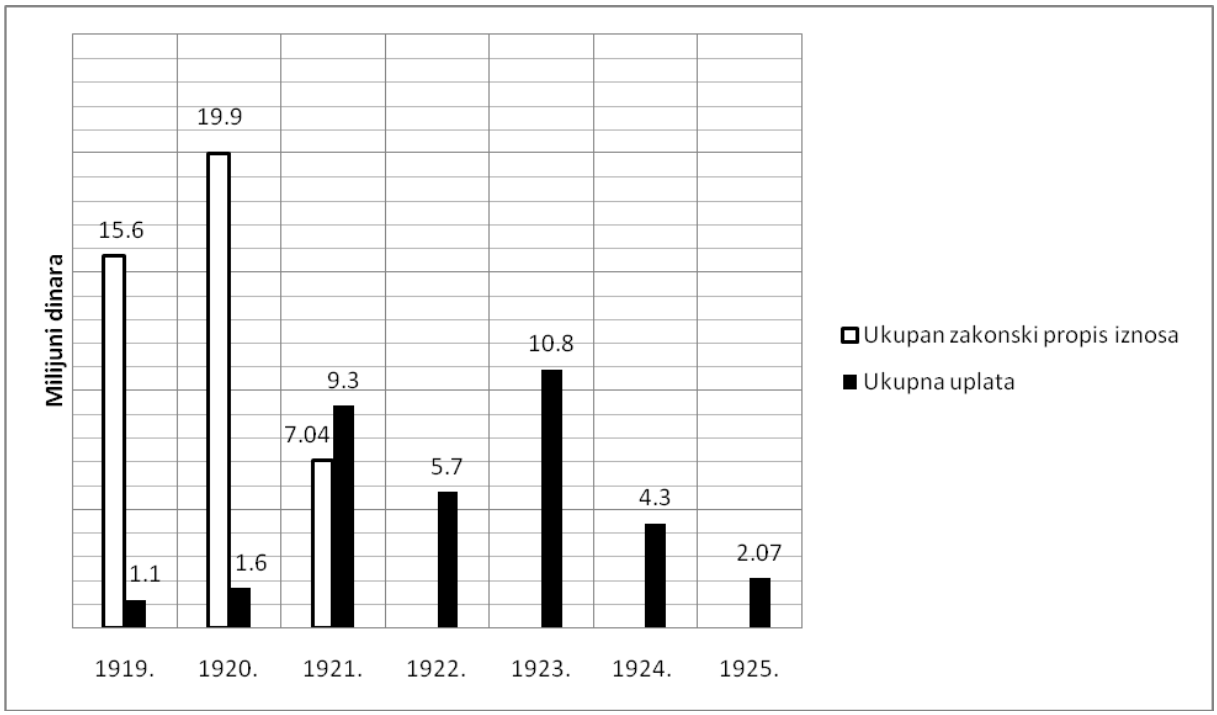

Izvor: *Zagreb godine 1919.–1925. Izvještaj gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kralj. glavnoga grada Zagreba,* Knjigotiskara braća Kralj: Zagreb, 1927., „Iskaz IV", 72-73

Kao i tijekom ratnih godina, uplate poreza na ratne dobitke bile su niže od zakonski propisanih. Iznosima propisanih zakonom bili su dodavani i „naknadni pripisi" te oduzimani „naknadni otpisi."[1005] Iznos poreza bio je točno propisan od 1919. do 1921. godine, a uplate „naknadnih pripisa" nastavljene su sve do 1925. godine. Razlike očekivanog i uplaćenog iznosa iskazane su samo za razdoblje od 1919. do 1921. godine. Prve dvije godine obveznici su u prosjeku uplaćivali 12,8 puta manje iznosa, dok su treće, 1921., uplatili 1,3 puta više. Od 1919. pa do kraja razdoblja koje je statistički obrađeno u Izvještaju poglavarstva uplate su ukupno iznosile 35.159.683,63 dinara,[1006] tj. 140.638.734,52 kruna ukoliko se uzme u obzir poslijeratni tečaj zamjene.

[1005] *Izvještaj gradskog poglavarstva 1919-1925.*, „Iskaz IV.", 72-73.

[1006] Isto, 72-73.

Zbog maksimalnih cijena, državne intervencije u privredu, kupovanja pojedinih proizvoda isključivo uz kupone, pretvaranje vrijednosti primjerice cijena pojedinih proizvoda ili usluga u današnje vrijeme nije moguć. Preračun prema tržišnoj vrijednosti zlata također nije moguć. Naime tada se cijena zlata određivala fiksno te je tijekom svih ratnih godina 1 unca zlata (31,1035 grama) vrijedila fiksno 20,72 dolara.[1007] Prema tome zlatna kruna teoretski nije slabila, dok se papirnata urušila.

Ipak, nakon završetka rata, sve do 1922. godine austrougarska kruna ostala je službeno u optjecaju kao valuta na svim teritorijima nekadašnje Monarhije. Obzirom da je i nakon rata zavladala nestašica gotovog novca zagrebačko je poglavarstvo tiskalo krunske apoene nazvane „'srkuljčići'"[1008] po tadašnjem zagrebačkom gradonačelniku Stjepanu Srkulju. Treba napomenuti da su u poslijeratnom razdoblju i u Austriji lokalne vlasti tiskale krunske apoene.[1009]

Iako je tijekom rata srpska valuta, dinar, bila slabija, primjerice 1915. godine tečaj je iznosio 2 dinara za 1 krunu,[1010] do 1918., tj. 1922. godine došlo je do izražene promjene tečaja kruna – dinar. Austrougarska banka i nakon završetka rata stalno je tiskala nove krunske banknote, čime je inflacija postala još izraženija. S druge strane, srpski dinar nije oslabio jer su za njegov tečaj od 1914. do 1918. garantirale Francuska i Velika Britanija.[1011] Stoga je u kraljevini Kraljevini SHS 1919. godine tečaj zamjene kruna za dinare s 2:1 korigiran na 4:1[1012] čime su svim osobama i poduzećima s područja Hrvatske, Slovenije te Bosne i Hercegovine kapitali smanjeni za ¾.

[1007] E-mail Claudie Köpf upućen Marku Vukičeviću 5. veljače 2014. godine.

[1008] Mira Kolar Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 187.

[1009] „Modern Age. Gulden and Krone Currency", Österreichische Nationalbank.

[1010] „Srbski dinari u prometu", *JL*, br. 1354., 28. prosinac 1915., 4.

[1011] Mira Kolar Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 184.

[1012] Isto, 184-185.

ZAGREBAČKA PRIVREDA 1914.–1918.

Slobodni kraljevski glavni grad Zagreb bio je uz političko i trgovačko, bankarsko te obrtničko središte. Na području grada nalazio se niz većih poduzeća koja su se nalazila u razvojnom procesu, koji se opisuje kao „Manufakturno-industrijska ili željeznička faza.“[1013] Od 60-ih godina 19. stoljeća pa sve do 1918. godine u Zagrebu je postojalo „…117 industrijskih (i većih manufakturnih) poduzeća…“ koja su „… predstavljali, po obujmu i tehnologiji, prijelaz iz obrtništva ili manufakture prema industriji,…“[1014]

Prema podacima navedenima u uvodnom dijelu doktorskog rada godine 1910. u Zagrebu je poslovalo „2979 obrtnih i industrijskih poduzeća“ te „79 većih poduzeća“.[1015] A tri godine kasnije navedeno je poslovanje 53 industrijska poduzeća te 52 zadruge obrtnika.[1016] Iako se brojevi poduzeća – obrta i tvornica u gradu Zagrebu razlikuju, uočava se visoki stupanj moderne, industrijalizirane proizvodnje na gradskom području. Najrazvijenija je bila prehrambena industrija,[1017] a dok su poduzeća iz ostalih grana industrije; tekstilne, drvno-prerađivačke, kožarske i metalne imale različite opsege proizvodnje.[1018]

ZAGREB KAO VAŽNO ŽELJEZNIČKO ČVORIŠTE 1914.–1918.

Uz navedena poduzeća značaj Zagreba, pogotovo tijekom rata, dolazi do izražaja zbog čvorišta željezničke mreže.[1019] Željeznica je od polovice 19. stoljeća bila glavno sredstvo za prijevoz robe i putnika na veće udaljenosti. Stoga je privreda, prijevoz sirovina i konačno gotovih proizvoda do potrošača u potpunosti počivala na željezničkoj mreži.

Kroz Zagreb prolazila su dva glavna željeznička smjera: prvi od područja današnje Republike Slovenije preko Slavonskog Broda do Zemuna i drugi, koji se protezao od Velike mađarske ravnice (Alfölda) preko današnje mađarsko-hrvatske granice do grada Rijeke, tj. riječke

[1013] Dragutin Feletar, „Razvojna razdoblja industrije Zagreba“, 100. Autor smješta navedenu fazu u razdoblje „od oko 1862. do 1818. godine“, očito se radi o tiskarskoj pogrešci.

[1014] Isto, 101.

[1015] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 12.

[1016] *Hrvatski kompas*, V.–XIII.

[1017] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 190.

[1018] Isto, 201, 211, 215, 220.

[1019] Isto, 11.

luke.[1020] U literaturi trasa prema Rijeci opisana je i kao „važna tranzitna arterija.“[1021] Prvenstvo prometa na prugama u Banskoj Hrvatskoj imao je MÁV (mađ. Magyar [kiraly] államvasutak, hrv. Ugarske državne željeznice).

Problem željeznice 1914.–1918.

Značaj željezničke infrastrukture za vojsku dolazi do izražaja tijekom Prvog svjetskog rata. Naime, željeznicom su na bojišnicu bile prebacivane jedinice i kompletna logistika: oružje, streljivo, oprema, hrana. Primjerice, samo za sočansku bojišnicu, u razdoblju od proljeća 1915. do proljeća 1917. godine bilo je ranžirano 175.000 kompozicija.[1022] Stoga su na željeznici, popuno očekivano bile primijenjene mjere zaštite formiranjem straža – „Trp. Wachen.“[1023]

Isto tako željeznicom su na oporavak u pozadinu vraćani ranjenici.[1024] Prilikom transporta ranjenika za sve vojnike u složenoj, nesanitetskoj kompoziciji bio je odgovoran posebno imenovani časnik.[1025]

Treba spomenuti da je austrougarska vojska tijekom Prvog svjetskog rata koristila i oklopne, tj. naoružane vlakove. Novo *oružje* pokazalo se izrazito učinkovito na bojišnicama,[1026] a većina oklopnih kompozicija bila je sastavljena iz MÁV-ovih vagona.[1027] Vojno korištenje željezničke infrastrukture – lokomotiva, vagona, kolodvora posebno se odrazilo na privredu.

[1020] Josip Gorničić Brdovački, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine, Građenje, organizacija i financijalni odnosi*, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, Knjiga 3., JAZU, Zagreb, 1952. PRILOG 14. „Pregledna karta željezničkih pruga u Hrvatskoj 1918. godine“

[1021] Isto, 21.

[1022] Podatak o broju željezničkih kompozicija ranžiranih za sočansku bojišnicu iznio je gosp. Nikola Tominac na stručnom izletu u svibnju 2015. godine. Izlet na nekadašnju sočansku bojišnicu organizirao je Hrvatski odbor – Inicijativni odbor obilježavanja stogodišnjice Prvoga svjetskog rata (2014.-2018.).

[1023] HR-HDA-78, kut. 867, 6-22/4202/1914, 4275 Pr.-1914. Dopis zagrebačkog vojnog zapovjedništva Zemaljskoj vladi o formiranju željezničkih straža, 24. srpnja 1914.

[1024] „Prvi ranjenici u Zagrebu“, *IL*, br. 34, 22. kolovoza 1914., 801.

[1025] HR-HDA-78, kut. 867, sv. 6-22,4212/1914, 6246 Pr. Dopis podbana Fodroczya kr. oružničkom zapovjedništvu u Zagrebu, 10. rujna 1914. godine.

[1026] Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces, 1*, 36.

[1027] Isto, 36-37.

Naručena i plaćena roba često nije mogla biti dopremljena,[1028] a ponekad je bila transportirana u neadekvatnim – otvorenim teretnim vagonima te je na odredište stizala oštećena, ponekad neupotrebljiva.[1029]

Unatoč navedenim problemima okolnosti korištenja željeznice su se mijenjale. Naime, od proljeća 1915. godine baš zbog željezničke veze Zagreb preuzima prvenstvo u poslovanju s Dalmacijom.[1030] Krajem 1917. i početkom 1918. godine željeznički promet bio je zaustavljen jer nije bilo moguće istovariti sve vagone na kolodvorima. Posljedica sporog istovara bilo je nagomilavanje novih vagona koji su zauzimali pruge i kolodvore.[1031]

PRIVREDNE PRILIKE U GRADU ZAGREBU

Privredu na području grada Zagreba može se podijeliti na više sastavnica: obrte, industriju, trgovinu i banke. Svaki od tih sektora suočio se s istim problemima u razdoblju od 1914. do 1918. godine, međutim posljedice su unutar svakog sektora i svakog manjeg dijela (npr. pojedinačnih trgovaca ili industrijskih poduzeća) bile različite. Posljedica rata bile su „abnormalne gospodarske prilike“.[1032]

Problemi zagrebačke privrede bili su isti kao i u drugim dijelovima Monarhije. Zbog mobilizacije i novačenja, problema koji je prepoznat još tijekom rata,[1033] nije bilo radne snage. Taj nedostatak nastojao se nadomjestiti zapošljavanjem žena, djece, staraca[1034] i ratnih zarobljenika.[1035]

[1028] „Božićna trgovina“, *JL*, br. 879, 3. studenoga 1914, 2.

[1029] „Doprema brašna i otvoreni vagoni“, *JL*, br. 1047, 28. veljače 1915., 7.

[1030] „Promet Zagreba s Dalmacijom“, *JL*, br. 1208, 6. kolovoza 1915., 2.

[1031] LK., „Zapeo trgovački promet zbog neistovarenih vagona“, *JL*, br. 2088., 31. prosinca 1917., 4.

[1032] *Banka za trgovinu, obrt i industriju, dioničarsko društvo, Poslovno izvješće i zaključni računi za godinu 1917. koji će se predložiti XII. redovitoj glavnoj skupštini dne 27. ožujka 1918.,* Zagreb, 1918.

[1033] „Ratno bilanciranje“, *Općinar*, br. 11, 13. ožujka 1915., 42-43.

[1034] Stjepan Crneković, „Zagrebačka plinara prigodom 70-godišnjice“, 21. Na plakatu „Pučkog odjevnog d. d.“ ; HR-DAZG-872, 38. naveden je oblik obrasca za opskrbu poduzeća, a kao zasebnu stavku navedeno je „Broj zaposlenih muških radnika u dobi od 10-18 godina“

[1035] „Ratni zarobljenici za industrijalne poslove“, *JL*, br. 1620, 20. rujna 1916., 3.

Radnici i zapošljavanje u Zagrebu

Prema podacima prikazanima u tablici br. 2 u drugom poglavlju doktorskog rada tijekom posljednjeg popisa stanovništva provedenog u Monarhiji 1910. godine u Zagrebu je u obrtu i industriji bilo zaposleno više od 33% stanovništva, gotovo 7% u poljoprivredi a isto toliko bilo je nadničara i posluge.[1036]

Posljednje prijeratne godine, 1913., od ukupnog broja radnika u proizvodnim pogonima i obrtima 78% su bili muškarci, da bi do zadnje ratne godine broj muških zaposlenika pao na 65%.[1037] Na ovom primjeru vidi se izravan utjecaj rata na privredu, tj. na nedostatak zaposlenika. Poslodavci nisu imali dovoljno radnika, a zbog pada životnog standarda i niza povezanih okolnosti veliki broj osoba; žena, djece bio je primoran naći posao. Poslodavcima zapošljavanje djece u dobi od 10 godina na više[1038] nije bilo ni po čemu sporno. Dapače, smatralo se da rad djece, pogotovo one iz radničkih obitelji „…nije nikakovo zlo, već se naprotiv mora pohvaliti.“[1039] M. Kolar-Dimitrijević navodi da su od ukupnog broja radnika u Zagrebu prije izbijanja rata 11% zaposlenih bila djeca, a od svih zaposlenih žena njih 21% bile su maloljetne. Tijekom ratnih godina broj djece radnika porastao je na 36%.[1040]

U opisanim slučajevima radnici u Zagrebu tijekom Prvog svjetskog rata mogu se klasificirati prema dobi, spolu, prihodima, kvalificiranosti te grani privrede u kojoj su radili. Obzirom da je bio veliki udio žena, staraca, ali i maloljetnika zaposlen u industriji u odnosu na prijeratne godine može se zaključiti da je bila izražena potražnja za nekvalificiranim industrijskim radnicima na zagrebačkom tržištu rada zbog nedostatka kvalificiranih radnika te se može postaviti pitanje je li niža kvalifikacija značila i manje prihode radnika, ali i manje izdatke za poslodavca.

[1036] Božena Vranješ Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske*, 148.

[1037] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 58.

[1038] HR-DAZG-872, 38. „Oglas“ gradske uprave, 25. veljače 1918., o početku rada „Pučkog odjevnog povjerenstva“.

[1039] „Djeca i težke radnje“, *JL*, br. 1152, 12. lipnja 1915., 6.

[1040] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 47-48.

Uočava se da su poduzeća, pogotovo ona sa statusom vojnih kooperanata zapošljavala veći broj radnika.[1041] Treba napomenuti da su osobe zaposlene u industriji, obrtima, poljoprivredi radile za dnevnice koje su bile male. Posljednje ratne godine ratni zarobljenici radili su za dnevnicu od 2 krune, a ostali zaposlenici za 4 krune.[1042] Koliko je taj zarađeni iznos bio mizeran dovoljno je spomenuti da je u kolovozu iste godine kada je i objavljen članak o štrajku radnica i njihovim zahtjevima za većim dnevnicama u tvornici Penkala, prosječna cijena kilograma govedine na tržištu iznosila 18 kruna.[1043]

Može se pretpostaviti da su radnici dobivali zaposlenje ili na preporuku nekog radnika ili su obilazili industrijske pogone i obrte raspitujući se za slobodna radna mjesta. Isto tako posao su tražili i u *Gradskom posredovnom zavodu*, gradskom uredu koji je posredovao na tržištu rada. Zavod je osnovan 1907. godine, a nalazio se u Petrinjskoj ulici.[1044] U *Izvještaju gradskog poglavarstva* nalaze se podaci o posredovanju na tržištu rada samo za ratne godine 1914.–1916. Uočava se da su poslodavci uglavnom tražili kućnu poslugu. U navedenom razdoblju na zavod se javilo 2.557 poslodavaca te 3.636 tražitelja posla, od kojih je radnika bilo svega 151. U konačnici bilo je zaposleno 2.536 osoba.[1045] Unatoč velikim brojkama zaposlene posluge tijekom rata u gradu Zagrebu bilo je teško pronaći kućnu poslugu.[1046] Lakomisleni poslodavci stoga su zapošljavali nepoznate osobe bez valjanih dokumenata i bez angažiranja Posredovnog zavoda te su često završavali kao žrtve prijevare ili krađe.[1047]

Rat je očekivano unio mnogobrojne promjene u sastav radništva. Nedostatak radnika s jedne strane i potreba za ostvarivanjem dohotka rezultirali su zapošljavanjem velikog broja žena, djece, ali i ratnih zarobljenika. Unatoč velikim potrebama civilne i vojne proizvodnje, time i velikim zaradama vlasnika poduzeća ili obrta, radnici su radili za male dnevnice.

[1041] Isto, na str. 215 autorica navodi da je zagrebačka Tvornica kože zapošljavala tijekom rata 1000 radnika, a na str. 220. da je Reinerova tekstilna tvornica zapošljavala 600 radnika.

[1042] „Štrajk u tvornici Penkala“, JL, br. 2414, 23. kolovoz 1918., 4.

[1043] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 177.

[1044] Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“, 398 ; *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 227, navodi puni naziv institucije: „Gradski posredovni zavod i konačište“.

[1045] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 227.

[1046] „Prisilne pomoćne bolničarke“, *JL*, br. 1060, 13. ožujka 1915., 4.

[1047] „Ne primajte služinčad bez isprava. – Opomena poslodavcima“, *JL*, br. 1617, 17. rujna 1916., 4.

OBRTI

Obrte na području grada Zagreba može se podijeliti na dvije osnovne skupine: na uslužne – trgovine, kavane, krčme, restorane i na proizvodne – postolari, krojači, urari, kovači, pekari, kitničarke, stolari. Za intenzivniji razvoj obrtništva u gradu značajna je bila 1859. godina kada su ukinuta staleška udruženja obrtnika – cehovi.[1048]

Zagrebački obrtnici su, radi zaštite interesa ali i osiguranja sebe i svojih obitelji, osnivali strukovna udruženja. Značajno je bilo *Zanatlijsko društvo za naobrazbu, podupiranje bolesnika, nemoćnika, njihovih udova i siročadi* osnovano 1886. godine s ciljem osiguranja članova te članova njihovih obitelji. Obrtnici, pripadnici *Zanatlijskog društva…* u svečanim su prilikama, procesijama, nosili odore, a tijekom rata 1917. godine uvode običaj kićenja bora u prostorijama svog udruženja.[1049] Uz navedeno (središnje) društvo, od 70-ih godina 19. stoljeća obrtnici su organizirali društva formirana prema pojedinim strukama.[1050]

Promjene u obrtnom poslovanju su tijekom rata, zbog stalnih izmjena okolnosti bile česte. Primjerice, djelovali su obrti čiji je početak rada izravno vezan s ratom. Tako je S. Jakobčević u ljeto 1914. godine registrirao obrt za kuhanje jela vojnicima bosansko-hercegovačkih jedinica koji su početkom rata slani na bojišnicu preko Zagreba.[1051] U tom otežanom poslovanju obrtnicima je najviše pomagala Trgovačko-obrtnička komora zagrebačka, koja ih je opskrbljivala raznim potrepštinama i materijalima kako bi mogli i dalje poslovati.[1052] Zbog krize i naglog pada vrijednosti novca opstanak poslovanja za pojedine trgovce i obrtnike bio je nemoguć. Primjerice, poznati zagrebački ljevač zvona Blazina od 1914. do 1918. godine nije imao velikih poslova. Radionicu na Novoj Vesi je tijekom rata zatvorio[1053] te je obavljao manje poslove, primjerice montirao je rekviriranо i reklamirano zvono „Cinkuš“u južni

[1048] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 11.

[1049] Mira Kolar-Dimitrijević, *Obrtništvo Zagreba*, 42-45.

[1050] Isto, 45.

[1051] HR-DAZG-252, 1057 „Dokumentacija trgovačkih društava i zadruga“. Obrt „kantinera“ Jakobčevića.

[1052] „Petrolej za obrtnike“, *JL*, br. 1734, 10. siječnja 1917., 5.

[1053] Kamilo Dočkal, *Naša zvona i njihovi ljevaoci*, 59.

zvonik zagrebačke katedrale.[1054] Ponovno je započeo lijevati zvona tek nakon završetka rata.[1055]

U *Izvještaju gradskog poglavarstva…* nalaze se statistički podaci o broju obrtnika u Zagrebu za razdoblje od 1913-1918. godine, koje je evidentirao *Obrtni odsjek gradskog poglavarstva*. Izvor nabraja ukupno 107 vrsta obrta i za svaki donosi broj tijekom pojedine godine.[1056] Broj obrta i „samostalnih trgovaca" od 1914. do 1918. godine prikazani su u sljedećem grafikonu.

GRAFIKON br. 31

Broj trgovaca i obrtnika u gradu Zagrebu od 1914. do 1918. godine

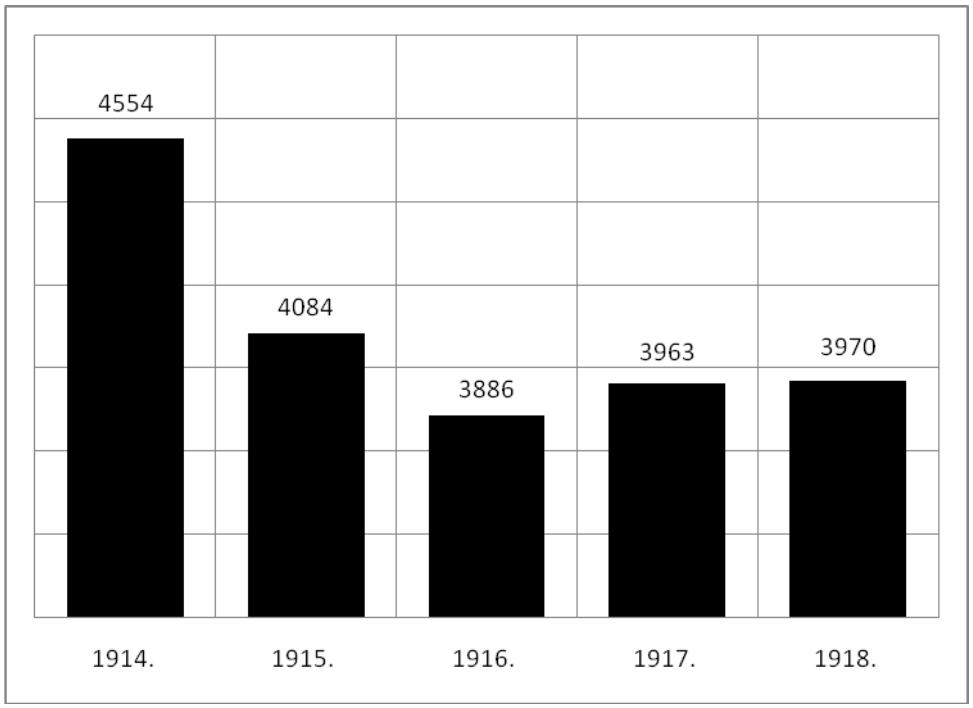

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 55-58

Može se uočiti da broj obrta izraženo pada od 1914., a najmanji broj je zabilježen u 1916. godini. Zadnje dvije godine rata ponovno dolazi do laganog porasta obrtne djelatnosti.

[1054] „Rekvirirani i reklamirani 'Cinkuš'", *IL*, 6. listopada 1917., br. 40, 823.

[1055] Kamilo Dočkal, *Naša zvona i njihovi ljevaoci*, 59.

[1056] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 55-58. Vrste obrta navedene su abecednim redom.

Navedeni izvor također donosi statističke podatke o broju novoizdanim obrtnim dozvolama i iskaznicama tijekom Velikog rata:[1057]

GRAFIKON br. 32

Broj izdanih obrtnih dozvola i iskaznica u Zagrebu od 1914. do 1918. godine

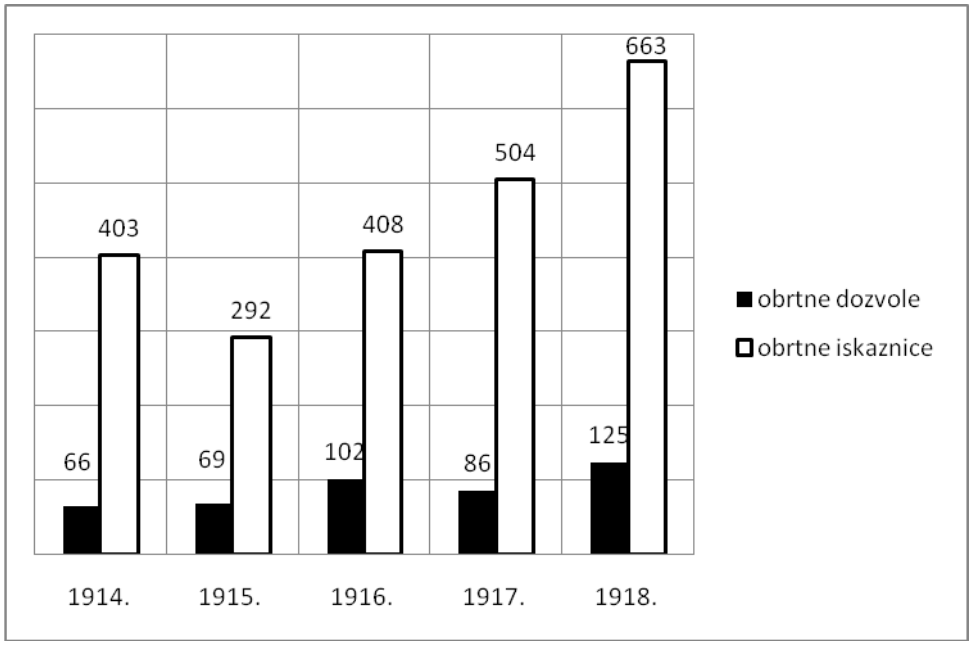

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 58

Tijekom 1914. i 1915. godine uočava se pad broja izdanih obrtnih iskaznica, a od 1916. do kraja rata primjetan je porast. Suprotno ovakvom kretanju, od 1914. do kraja 1918., izuzev 1917. godine, vidljiv je porast broja izdanih obrtnih dozvola.

Nadalje, *Izvještaj gradskog poglavarstva* donosi i statističke podatke o djelovanju „Obrtnog zbora u slob. i kr. glavnom gradu Zagrebu.“[1058] Obrtni zbor osnovan je 1892. godine s ciljem pospješenja rada obrtnika, potom reguliranja odnosa između članova zbora međusobno, ali i reguliranja odnosa između zaposlenika u pojedinim obrtima.[1059] Statistika o djelovanju zbora tijekom ratnih godina strukturirana je po godinama u ukupno devet grupa, od kojih je

[1057] Isto, 58.

[1058] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 59.

[1059] Mira Kolar-Dimitrijević, *Obrtništvo Zagreba*, 50.

posljednja o radu „Mirovnog odbora“ podijeljena na pet podgrupa.[1060] Međutim, podaci nisu za svaku stavku navedeni te su grafički prikazani samo podaci o novo registriranim obrtima, o prijavljenim šegrtima te o izdanim poslovnim knjigama.[1061]

GRAFIKON br. 33

Podaci zagrebačkog „Obrtnog zbora“ o registriranim obrtima, prijavljenim šegrtima i izdanim poslovnim knjigama od 1914. do 1918. godine

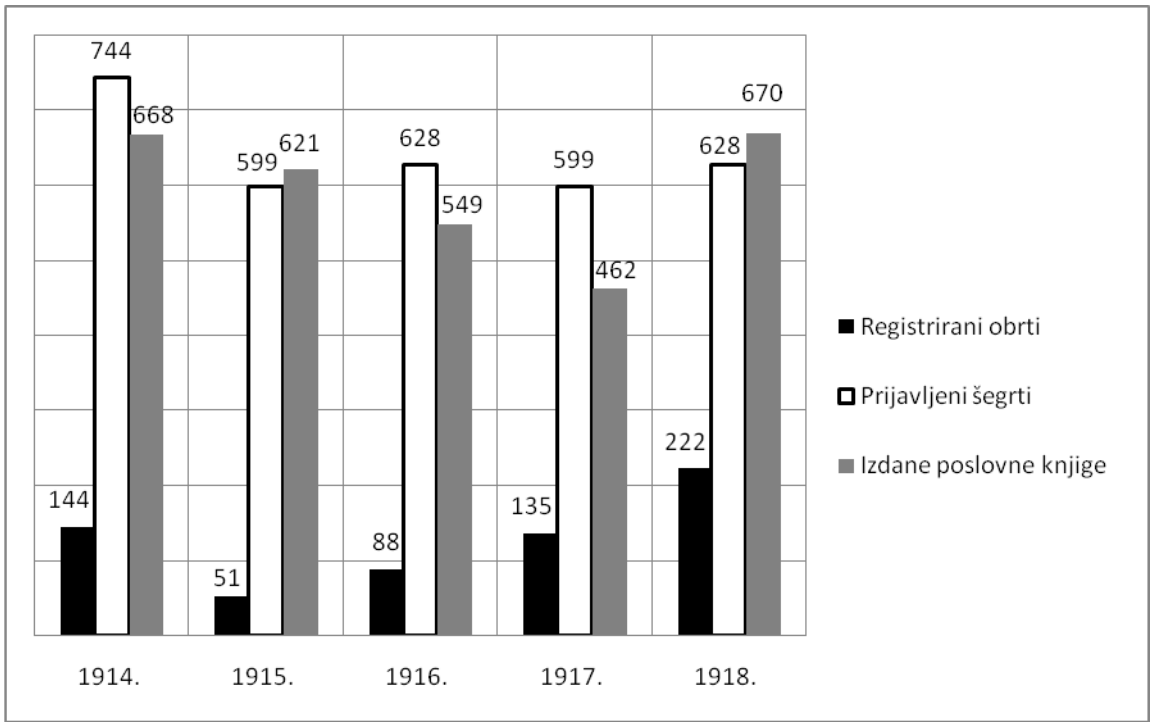

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 59

Iz grafikona vidljiv je, 1914. i 1915. godine pad novo registriranih obrta, te od 1916. do 1918. njihov porast. Broj prijavljenih šegrta, u izvoru nazvani „naučnici,“[1062] u padu je prve ratne godine, a idućih ratnih godina ima u ustaljenom ritmu izmjenjivu vrijednost pada i rasta.

[1060] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 59. „Mirovni odbor“ bilo je najvjerojatnije tijelo zagrebačkog *Obrtnog zbora* za medijaciju između stranka, tj. članova.

[1061] Isto, 59.

[1062] Isto, 59.

Izdavanje poslovnih knjiga je do 1917. godine u stalnom padu i tek 1918. godine zabilježen je njihov nagli porast s 462 na 670.[1063]

Iz priloženih grafikona uočava se promjenjiv broj obrtnika u gradu Zagrebu tijekom rata. Navedeni podaci u potpunosti su očekivani, obzirom na rat, novačenja, gospodarsku krizu i stalno mijenjajuće okolnosti na tržištu. Promatrajući podatke o broju pojedinih obrta primjećuje se pad broja pojedinih vrsta obrta, iako većini u 1918. godini broj raste. Primjerice, obrtima čija je djelatnost bila „Iskuhavači jela“ [1064] ili „Kobasičari“[1065] broj se smanjuje, a zadnje ratne godine raste.[1066] Zbog nabave hrane isključivo preko Aprovizacijskog odbora gradskog poglavarstva takvo kretanje je u potpunosti očekivano.

Zagrebačkim obrtnicima ratno se razdoblje *odvilo* u dva smjera. Jedni su jedva preživljavali, dok su drugi obrtnici, točnije rečeno pojedini proizvodni obrti započeli ostvarivati velike zarade. Rad za vojsku odnosno mogućnost nabave sirovina potrebnih za proizvodnju preko vojne uprave rezultirala je većom zaradom remenara, krojača, postolara.[1067] Primjerice, postolari su naplaćivali rad za izradu para cipela 10 kruna po satu rada tj. 150 kruna za par cipela. Tom cijenom rada mogli su godišnje zaraditi i do 40.000 kruna, a istovremeno plaća bana Trojedne Kraljevine iznosila je 34.000 kruna.[1068]

Trgovina

Trgovinu u Zagrebu od 1914. do 1918. godine obilježilo je ratno gospodarstvo. Nabavu velikih količina robe mogla je legalno provesti samo gradska uprava. Maloprodaju kupljenih proizvoda organizirala je gradska uprava preko Aprovizacijskog odsjeka. Zagrebačka ratna trgovina, može se reći, raslojila se na više sastavnica.

[1063] Isto, 59.

[1064] Isto, 55.

[1065] Isto, 56.

[1066] Isto, 55-56.

[1067] Mira Kolar-Dimitrijević, *Obrtništvo Zagreba*, 74.

[1068] „'150 K 'za ruke'“, *JL*, br. 2185, 10. travnja 1918., 5.

Slobodna trgovina

Slobodna trgovina, preciznije rečeno maloprodaja doživjela je nekoliko velikih promjena na koje su utjecale zabrana trgovanja devizama, maksimalne cijene, ograničenja u korištenju telekomunikacijske infrastrukture, ograničenja korištenja željeznica, a najviše su se odrazile rekvizicija i aprovizacija. Posljedica je bila promjena osnovnih zakona tržišta. Robi koja nije imala veliku vrijednost, primjerice limu, zbog rekvizicija raste cijena.[1069] Pojedini trgovci su svjesno određivali visoke cijene,[1070] čime su ostvarivali velike zarade. U onodobnim tiskovinama slobodno određivanje cijena nazivalo se „lihvom.“[1071]

Slabiju opskrbljenost trgovina uzrokovala je i aprovizacija, tj. prodaja isključivo uz kupone čime je većina trgovaca bila zakinuta. Samo pojedini trgovci imali su suradnju s gradskim aprovizacijskim odsjekom za koji su prodavali šećer.[1072] Ipak, može se zaključiti da su mjere rekvizicije i aprovizacije, uvjetno rečeno štitile cijenu proizvoda.

Crno tržište

Pojava crnog tržišta posljedica je ratnog gospodarstva, tj. nestašica i racionalizirane prodaje. Zagrebačko crno tržište 1914.–1918. godine može se podijeliti na nekoliko sastavnica. Jedna sastavnica bilo je trgovanje namirnicama mimo propisa i izvan dozvoljenih tržnih mjesta.[1073] Do danas su sačuvane fotografije ilegalne tržnice na Baroševoj cesti, objavljene u *Ilustrovanom listu* 1918. godine. U popratnom članku navedeno je da se štruca bijelog kruha od 25 dkg prodavala po cijeni od 6 kruna,[1074] dok se slična količina kruha (cca. 30 dkg) uz aprovizacijske iskaznice prodavala po cijeni od 1,20 kruna.[1075] Radi boljeg prikaza troškova i

[1069] „Limena roba“, *JL*, br. 1035, 16. veljače 1915., 7.

[1070] „K izrabljivanju u Zagrebu“, *JL*, br. 1037, 18. veljače 1915., 4.

[1071] „Je li opravdano, da limuni stoje 40–50 fil. po komadu ?“, *JL*, br. 1191, 21. srpnja 1915., 4.

[1072] „Upozoravaju se gg. trgovci,…“, *JL*, br. 1909., 4. srpnja 1917., 5.

[1073] „Odredbe glede prekupljivanja živeža na ulicama, trgovima i kolodvorima“, *JL*, br. 1090, 13. travnja 1915., 4.

[1074] „Ratno lihvarenje u Zagrebu“, *IL*, br. 25., 25. srpnja 1918., 386.

[1075] „Malo više svijetla“, *JL*, br. 2140, 22. veljače 1918., 5.

cijena proizvoda navedene cijene kruha mogu se usporediti s radničkim dnevnicama koje su tada iznosile 4 krune.[1076]

Druga sastavnica crnog tržišta bila je trgovanje u kavanama za koje se može ustvrditi da se odvijala prema burzovnim načelima. Središte takvog trgovanja u Zagrebu bile su Narodna i Velika kavana. Naime, trgovci su kupovali robu po niskim cijenama, skladištili je i prodavali po visokim cijenama kad bi se javila nestašica. Burzovna načela prodaje vidljiva su krajem 1916. godine, kada *Jutarnji list* javlja o „panici" na „zagrebačkoj burzi." Tada su Centralne sile ponudile Antanti pregovore o miru te su trgovci izbacili velike količine potrepština i namirnica iz „tajnih skladišta" na tržište. Očekivano, veliki broj prije nedostupnih proizvoda preplavio je tržište po niskim cijenama.[1077]

Trgovanje na crnom tržištu nazivalo se „kettenhandel"[1078] ili „zwischenhandel."[1079] Zbog teškog gospodarskog stanja sve više ljudi počelo se baviti takvom trgovinom. Podaci o trgovcima nalaze se u onodobnim tiskovinama. *Jutarnji list* navodi primjer opernog pjevača te osobe koja je prije rata pokušala raditi kao kazališni kritičar.[1080] Tiskovine ih nazivaju „trgovci bez dućana"[1081] ili „ratni trgovci".[1082] Često su spominjani u kontekstu osoba koje su raspolagale s velikim količinama novca, koje su trošili u ilegalnim aktivnostima, primjerice kockanju.[1083]

Crno tržište je uzelo toliko maha da su za organizirane trgovce s crnog tržišta tiskovine navele: „I svi su ti ljudi gotovo bi rekli u neku ruku organizirani, prava mafija. Kod njih postoji neka dioba 'rada'." Sukladno podjeli posla jedni su kupovali od seljaka, „drugi" su

[1076] „Štrajk u tvornici Penkala", br. 2414, 23. kolovoza 1918., 4.

[1077] „Panika na – zagrebačkoj burzi", *JL*, br. 1709, 14. prosinca 1916., 5 ; Livia Kardum, *Suton stare Europe*, na str. 195-197, navodi prijedlog Centralnih sila državama članicama Antante za sklapanje mira koji su članice Antante odbile.

[1078] „Suzbijanje lihvarstva i zakutne trgovine", *JL*, br. 1999, 2. listopada 1917., 5.

[1079] Dorothea, *Österreichs illustrierte Zeitung*, sv. 12, 19. prosinca 1915., 29.

[1080] „Tko se sve ne bavi trgovinom", *JL*, br. 2001, 4. listopada 1917., 5.

[1081] „Trgovina sa zlatninom i draguljima", *JL*, br. 1949, 13. kolovoza 1917., 2.

[1082] „Zatečena kartaška družba", *JL*, br. 1815, 1. travnja 1917., 4.

[1083] Isto, 4.

skladištili kupljenu robu, treći su veće količine prevozili u Dalmaciju i Rijeku, a četvrti su skladištili robu u Zagrebu.[1084]

Prema dnevničkom zapisu Ise Kršnjavog u malverzacijama s namirnicama na crnom tržištu sudjelovali su, donekle očekivano, zaposlenici Aprovizacionog odsjeka, ali i političari. Naime, na suđenju optuženi djelatnici „Filijale za opskrbu u Preradovićevoj ulici" priznali su krađu, a čin su pokušali opravdati sljedećim rečenicama: „Eto, gospodine suče, istina je, sve smo krali. Priznajemo, ali smo smatrali da je to dopušteno, jer ban Mihalović svakoga tjedna šalje u Grac po jedan automobil nakrcan slaninom da bi je tamo prodao za svoj račun."[1085] Kršnjavi je nadalje zapisao da je sudac ustanovio da takva tvrdnja nije istinita te je optužene izbacio iz sudnice.[1086]

Krajem rata crno tržište počinje poslovati na otvorenim prostorima. Prema članku objavljenom u *Ilustrovanom listu* 1918. godine, u Zagrebu je na Baroševoj cesti djelovala tržnica otvorenog tipa na kojoj se moglo kupiti sve. U članku je naveden primjer kruha, koji su građani mogli kupiti samo uz kupone aprovizacije u ograničenoj dnevnoj količini, a na ilegalnoj tržnici mogli su kupiti neograničene količine po visokoj cijeni – od 6 kruna za štrucu kruha težine 25 dkg.[1087]

Na zagrebačkom crnom tržištu tijekom Prvog svjetskog rata bile su dostupne velike količine hrane. Stoga su djelatnici austrijske Južne željeznice ne mareći za cijene u Zagrebu kupovali hranu koju su potom krijumčarili u Štajersku i Kranjsku.[1088] Također, u Zagreb su vlakovima Južne željeznice dolazile osobe koje su isto tako kupovale hranu. Jednom prilikom zagrebačka policija provela je raciju na Južnom kolodvoru te je privela sve osobe koje su doputovale s praznom prtljagom.[1089] U austrijskoj historiografiji pojedinačna nabava namirnica na crnom tržištu naziva se „Rucksackverkher."[1090]

[1084] „Lihvarska i kriomčarska trgovina u Zagrebu", *JL*, br. 1976, 9. rujna 1917., 2.

[1085] Iso Kršnjavi, *Zapisci, Knjiga druga*, 823.

[1086] Isto, 823.

[1087] „Ratno lihvarenje u Zagrebu", *IL*, br. 25, 25. srpnja 1918., 386. Uz članak objavljene su dvije fotografije s ilegalnog tržišta na Baroševoj cesti.

[1088] „Izvažanje živeža iz Zagreba", *JL*, br. 1895, 20. lipnja 1917., 5.

[1089] „Redarstveno prepriječeno lihvarenje životnim namirnicama", *JL*, br. 2318, 18. svibnja 1918., 3.

[1090] Martin Moll, *Die Steiermark im ersten Weltkrieg*, 102.

A. Suppan navodi: „U ekonomskom pogledu češke i austrijske industrijske regije, s jedne strane, te ugarske, hrvatske i galicijske, s druge, međusobno su se dopunjavale sve do sloma,…“[1091] Navedeno privredno dopunjavanje između Austrije i Hrvatske uočava se i u primjeru poslovanja crnog tržišta u Zagrebu tijekom rata.

INDUSTRIJA

Kako je ranije navedeno u gradu Zagrebu djelovao je veći broj poduzeća čija je proizvodnja bila temeljena na industrijskoj organizaciji i načinu prerade. U *Izvještaju gradskog poglavarstva* „Obrtni odsjek“ je u ratnom razdoblju evidentirao sljedeći broj „tvorničara“:

GRAFIKON br. 34

Broj „tvorničara“ u gradu Zagrebu od 1914. do 1918. godine.

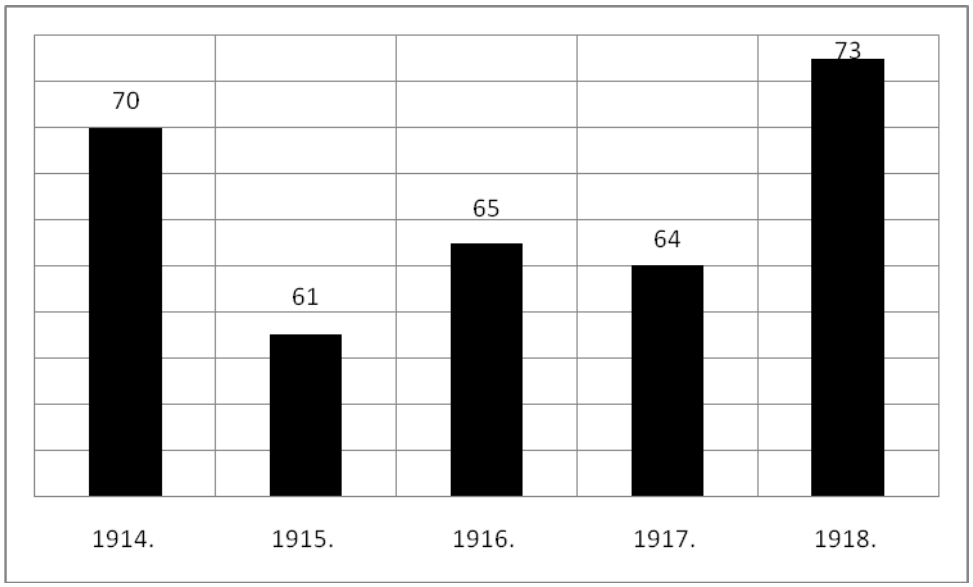

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 57

Drugi, precizniji popis nalazi se u Hrvatskom državnom arhivu, fondu *Odjela za narodno gospodarstvo zemaljske vlade.* Izrađen je 1918. godine za sve županije Banske Hrvatske i u

[1091] Arnold Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj*, 359.

Zagrebu je tada poslovalo 147 industrijskih subjekata i *motoriziranih obrta*.[1092] Popis je najvjerojatnije izrađen zbog opskrbe navedenih privrednih subjekata energentima potrebnima za poslovanje: ugljenom, benzinom, dizelskim gorivom, petrolejom, plinom. Ipak, uočava se da je među poduzećima navedeno i kr. zemaljsko kazalište u Zagrebu[1093] koje je imalo vlastitu elektranu. Treba spomenuti da je nekoliko poduzeća sa zagrebačkog područja poslovalo s oružanim snagama te se njihovo poslovanje može podijeliti u više grupa:

1. Poduzeća pod vojnom upravom.

Zagrebački Paromlin imao je civilnu upravu koja je radila i tijekom rata pod nadzorom vojne uprave. Većina proizvodnje Paromlina bila je usmjerena prema opskrbi oružanih snaga, stoga se mljelo različite vrste žitarica. Zbog toga je nastao tehnološki problem, jer su se svi uređaji morali prilagoditi na drugi radni režim.[1094] Civilna uprava u više je navrata poklonila brašno društvu Prehrana.[1095] Skladište Hrvatske eskomptne banke na Baroševoj cesti bilo je također od 1914. godine pod vojnom upravom.[1096]

2. Poduzeća i pojedinci koji su izravno poslovali s vojskom

Većina zagrebačkih poduzeća bila su vojni dobavljači. Iz oglasa se saznaje da se zaposlenici zagrebačke Tekstilne tvornice, tada nazivane prema vlasniku i Reinerova, u ožujku 1915. godine nisu morali odazvati popisu za Pučki ustanak.[1097] Navedena tvornica u kojoj je radilo 600 zaposlenika, tijekom rata je isporučivala odjeću za oružane snage.[1098]

[1092] HR-HDA-82, kut. 93, „Obrtna i tvornička poduzeća u H. i S.“.

[1093] HR-HDA-82, kut. 93. „Obrtna i tvornička poduzeća u H. i S.“, „18. GRAD ZAGREB“, pod brojem 22 navedeno je „Hrvatsko zemaljsko kazalište, električna rasvjeta sa plinskim motorom“

[1094] Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba*, 305.

[1095] „Dar zagrebačkog paromlina“, *JL*, br. 945, 12. prosinca 1914., 2 ; „Za prehranu siromašnih obitelji mobilizovanih vojnika“, *JL*, br. 1082, 4. travnja 1915. 3.

[1096] *Poslovno izvješće ravnateljstva Hrvatske eskomptne banke u Zagrebu za godinu 1914. opredijeljeno za XLVI. redovitu glavnu skupštinu koja će se obdržavati dne. 29. ožujka 1915.,* Zagreb, 1915.

[1097] HR-HDA-907, 9/50 „Oglas“ gradske uprave o popisivanju radnika i obrtnika u Pučki ustanak, 5. ožujka 1915.

[1098] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 220.

Također i zaposlenici „kr.[aljevske] povl.[aštene] tvornice koža“ iz Nove vesi nisu se morali odazivati na novačenja.[1099] Prema M. Kolar-Dimitrijević u zagrebačkoj Tvornici kože tijekom Prvog svjetskog rata bilo je zaposleno približno 1000 radnika, a poduzeće je ostvarilo veliku zaradu proizvodnjom obuće za austrougarske oružane snage.[1100] Onodobne tiskovine donose podatak da je tvornica pokućstva Bothe i Ehrmann bila vojni dobavljač, međutim danas nije poznato o kojim se proizvodima radilo.[1101]

Uz navedena poduzeća nekoliko se pojedinaca istaknulo u trgovanju s vojskom. Najpoznatiji vojni dobavljač, često napadan u tadašnjim tiskovinama, bio je Radivoj Hafner. Imao je koncesiju vojske za dobavu stoke za što mu je bilo isplaćeno ukupno 134,516.076 kruna.[1102] Hafner je često bio spominjan u negativnom kontekstu u onodobnim tiskovinama.[1103] Bile su česte pritužbe na „konzorcij Hafner-grof Drašković-Brigljević“ pa je opskrbu vojske stokom trebalo preuzeti zagrebačko i osječko gospodarsko društvo.[1104] Složenu situaciju s nabavom stoke, koja je nastala između Hafnera i Gospodarskog društva možemo pratiti prema tiskovinama.

Odlukom bana licencu vojnog dobavljača dobilo je i zagrebačko *Gospodarsko društvo*.[1105] Nedugo nakon objave navedene vijesti uslijedio je demanti Radivoja Hafnera, koji je ustvrdio da nije izgubio licencu, već je dobio mjesto u upravi „Središnjeg hrv. i slav. ureda c. kr. ratnog ministarstva za kupovanje blaga u Zagrebu.“[1106] Uslijedio je sudski spor, Gospodarsko društvo je tužilo Radivoja Hafnera.[1107]

[1099] HR-HDA-907, 9/50 „Oglas“ gradske uprave o popisivanju radnika i obrtnika u Pučki ustanak, 5. ožujka 1915.

[1100] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 215.

[1101] „Ban u tvornici pokućstva Bothe i Ehrman, te u tiskari i litografiji Rožankovsky i drug“, *JL*, br. 1454, 8. travnja 1916., 5 ; Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 211, navodi da je u pogonu tvornice Bothe i Ehrmann moglo raditi i do 600 radnika. Nadalje, autorica navodi da je spomenutu tvornicu, koja je bila podružnica bečke središnjice, financirala Prva hrvatska štedionica.

[1102] Manfried Rauchensteiner, *The First World War*, 573.

[1103] „Tko prima milijune“, *Hrvatski Lloyd, List za promicanje trgovačko-industrijalnih te općih narodno-gospodarstvenih interesa*, br. 42, 13. listopada 1917., 2.

[1104] „Dobava blaga za vojsku“, *GL*, br. 10, 23. svibnja 1917., 114.

[1105] „Dobava blaga za vojsku“, *GL*, br. 13, 8. srpnja 1917., 162-163.

[1106] „Priposlano“, *JL*, br. 1634, 4. listopada 1916., 4.

[1107] „Dobava blaga za vojsku“, *GL*, br. 13, 23. svibnja 1917., 162-163.

U travnju 1918. godine *Gospodarski list* prenio je vijest o sastanku-konferenciji održanom u Ministarstvu rata na kojem su sudjelovali Celso Cavalieri, B. Ljevačić, Heyer, Hafner i barun Rukavina kao predstavnici zemaljske centrale za promet stokom, a Gospodarsko društvo zastupao je F. Poljak. Poljak je predložio memorandum ministarstvu u kojem navodi da gospodari/stočari prosvjeduju protiv „prisilnog podavanja" i nedozvoljene rekvizicije rogate stoke.[1108] I nakon ove vijesti uslijedio je sudski postupak u kojem je Gospodarsko društvo ponovno tužilo Radivoja Hafnera.[1109]

Iako je danas nepoznat ishod sudskih postupaka te je li Gospodarsko društvo uspjelo ostvariti licencu za opskrbu vojske, treba spomenuti da je *Središnjem hrv. i slav. uredu c. kr. ratnog ministarstva za kupovanje blaga u Zagrebu* do kraja rata bilo isplaćeno 133.397.646 kruna.[1110] Angažman i zarada Radivoja Hafnera još tijekom rata poprimili su izrazito negativan kontekst. Hafner je postao uočljiv u društvu u tolikoj mjeri da je M. Krleža opisujući jednog ratnog trgovca zapisao: „Jedini ideal: biti bogat kao Hafner. Prevariti sve i biti bogat kao Hafner. … Hafnera danas u Beču smatraju jednim od najbogatijih šibera Monarhije."[1111]

U dobavama za vojsku iz grada Zagreba nadalje su se istaknuli: sa „manjim zaradama" između 10 i 20 milijuna kruna Edmund Fuchs, trgovac stokom i Hugo Schleisinger, mesar, dok su zaradu između 5 i 10 milijuna ostvarili Ljudevit Kuštan, trgovac stokom te Makso Mayer, trgovac žitom i drvom.[1112]

Uz nabrojane trgovce s područja Zagreba s vojskom, tj. s vojnom upravom, poslovala je i „Prva hrvatska tvornica cigaretnog papira i tuljaka Matija Freundt." Tvornica Matije Freundta bila je najveća tvornica cigaretnog papira u Banskoj Hrvatskoj, a druga po veličini u Ugarskoj. Početkom rata M. Freundt dao je ponudu *Ratno-pripomoćnom uredu* za proizvodnju prigodnih *dobrotvornih* cigaretnih tuljčića, međutim nije dobio posao jer je „Agrarna banka d. d." iz Ugarske priložila povoljniju ponudu.[1113]

[1108] „Memorandum gospodarskog društva o dobavi blaga za vojsku", *GL*, br. 9, 8. svibnja 1918., 85-88.

[1109] „Memorandum gospodarskog društva o dobavi blaga za vojsku", *GL*, br. 11, 8. lipnja 1918., 109-110.

[1110] Manfried Rauchensteiner, *The First World War*, 573.

[1111] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1918–22*, 36.

[1112] „Tko prima milijune", *Hrvatski Lloyd*, br. 42., 13. listopada 1917., 2.

[1113] HR-HDA-78, kut. 876, 6-22, 5429, 1914., Broj 9196 Pr.-1914. Dopis „Ratno-pripomoćnog ureda" Predsjedništvu Zemaljske vlade. U odgovoru na dopis Zemaljska vlada upozorava „Ratno-pripomoćni ured" na Freundtovu tvornicu ; HR-HDA-78, kut. 876, 6-22, 5429, 1914., Broj 9196 Pr.-1914., ugarsko ministarstvo za

Ipak 1916. godine M. Freundt isposlovao je koncesiju – „monopol“ za prodaju svojih proizvoda vojnicima i civilima na području Srbije. Poduzeće je imalo skladište u Beogradu te poslovnice u Smederevu, Šabcu, Kragujevcu i Valjevu.[1114]

Pored proizvodnih poduzeća i trgovaca status vojnog dobavljača – „liferanta“ imala je i Prva hrvatska štedionica. Novčarski zavod nudio je posebnu vrstu polica životnog osiguranja članovima obitelji vojnog osoblja koje su vrijedile na području cijele Monarhije.[1115]

Kao vojnog kooperanta treba spomenuti i Vladimira Arka, zagrebačkog veletrgovca i industrijalca. Tijekom Prvog svjetskog rata zaradio je veliki, danas nepoznati iznos novca. O ostvarenoj zaradi svjedoče velike investicije u nekretnine na kojima je izgradio pogone svog poduzeća „Arko“, tvornice žestokih pića.
Iz „Upisnika građevinskih stambenih i uporabnih dozvola 1911–1920“[1116] u razdoblju od 1915. do 1918. godine Vladimir Arko i njegov otac Mijo upisani su kao investitori više puta. U tri godine evidentirano je ukupno 11 raznovrsnih građevinskih zahvata na parcelama u Vlaškoj ulici kućni brojevi 116 i 118.[1117]
Uz suhoparne podatke o građevinskim zahvatima iz „Upisnika…“ u „Zbirci građevinske dokumentacije“ nalaze se nacrti gradnji.[1118] Primjetno je širenje Arkovog poduzeća/posjeda nakon kupovine zgrade „Hrvatske središnje mljekare“ u Vlaškoj ulici 116[1119]na cijeli gradski

---

zemaljsku obranu obavještava Zemaljsku vladu da je prihvatilo ponudu ugarske Agrarne banke d. d. ; Lada Kavurić, *Hrvatski plakat do 1940.*, Institut za povijest umjetnosti: Nacionalna i sveučilišna knjižnica: Horetzky; Zagreb, 1999., na str. 145 navodi: „Za netom osnovanu tvornicu cigaretnog papira u Zagrebu preuzeo je [Rožanowski] izradu goleme količine etiketa i ambalaže, što ga je primoralo da ponovno traži veći prostor. Od Zaklade slijepaca kupuje zemljište u Savskoj cesti 27 i gradi vlastitu modernu zgradu u koju useljava 1912. godine.“ ; Tvornica u vlasništvu Matije Freundta nalazila se u Maksimirskoj ulici broj 8.

[1114] „Monopol cigaretnog papira u Srbiji“, *JL*, br. 1391, 4. veljače 1916., 5.

[1115] „Mitglieder des Vereines der Lieferanten für Angehörige des k.u.k. Kriegsmarine und der k. k. Landwehr. Die hier angeführten Firmen gewähren Militärpersonen und deren Angehörigen Bonifikationen“, *Militär-Zeitung*, br. 24, 17. prosinca 1914., Wien, 190.

[1116] HR-DAZG-4, GO 72.

[1117] HR-DAZG-4, GO 72, br. 92., (1915), br. 64., (1916), potom 1917., br. 32., 33., 75., 82., 84. i 1918., br. 4., 7., 19., 63. i 72.

[1118] HR-DAZG-1122, (Zbirka građevinske dokumentacije, ZGD) (Mikrofilmirani oblik građe)

[1119] HR-DAZG-1122, ZM, mikrofilm 524, „Tvornica Badel“. Uporabna dozvola za zgradu mljekare u Vlaškoj ulici broj 116. izdana je 1902. godine (Broj 36.398), a dozvolu za „prigradnju i pregradnju “ istog objekta Mijo Arko ishodi 1915. godine. List br. 447.

blok danas omeđen Vlaškom ulicom, trgom Eugena Kvaternika, Šubićevom i Martićevom te Derenčinovom ulicom.[1120] Kako je navedeno unutar bloka Arko je izveo niz građevinskih zahvata, a 1918. godine traži dozvolu za izgradnju tvornice pjenice.[1121]Uz upravnu zgradu i pogone na istočnom dijelu posjeda Vladimir Arko izgradio je i privatni vrt.[1122] *Okrupnjavanje* posjeda nastojao je izvesti i kupovinom zemljišta površine približno 1.32 ha „… u por.(eznoj) općini Vlaška ulica…" od zagrebačke nadbiskupije. Stoga je kupoprodajni ugovor sklopljen za iznos od 202.999 kruna nadbiskupija dana 23. siječnja 1918. godine poslala zemaljskoj vladi na odobrenje.[1123]

Rast poduzeća može se pratiti i prema zapisnicima sjednica gradskog zastupstva. Naime, 1918. godine Vladimir Arko podnio je zahtjev za izgradnjom „industrijske željeznice" od svoje tvornice uz potok Laščinćak (današnja Heinzelova ulica) do željezničke pruge. Gradsko zastupstvo odobrilo je, uz niz uvjeta, podneseni zahtjev.[1124] Nakon završetka rata Arkovo poduzeće dolazi u stadij nagle ekspanzije na tržištu.[1125]

Vojni kooperant bilo je i poduzeće Gradjanska pekara d. d., koje se nalazilo u Dalmatinskoj ulici broj 11, a neuspješno predratno poslovanje saniralo je poslovanje sa zagrebačkim zapovjedništvom. Iz razdoblja Prvog svjetskog rata sačuvan je plakat, reklama za proizvod Gradjanske pekare, kruh „Herkules".[1126] Međutim, isporuka ugovorenog proizvoda, dvopeka te kruha za cijelo zagrebačko vojno područje nije bilo dostatno, poduzeće je nagomilalo

[1120] HR-DAZG-1122, ZM 524, „Tvornica Badel", list br. 464. „Položajni nacrt tvornice gosp. Vlad. Arka u Zagrebu."

[1121] HR-DAZG-1122, ZM 524, „Tvornica Badel", List broj 474, Broj 41245/III 1918. Odobrena dozvola za izgradnju tvornice pjenice i bačava, projekt Ignjata Fischera. Tvornica pjenice postoji i danas, međutim objekt je zapušten, a dio krovišta se urušio ; HR-DAZG-1122, ZM 524, list broj 482., nacrt za izgradnju tvorničkog dimnjaka prema projektu Alphonsa Custodisa iz Budimpešte, izgradnja odobrena 1918. godine (Broj 41245-III-1918). Navedeni dimnjak srušen je nakon 2000-te godine.

[1122] HR-DAZG-1122, ZM 524, „Tvornica Badel", list br. 446, 451 i 452.

[1123] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913-1919, godina 1918., str. 149., Broj 6.

[1124] „VI. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 12. srpnja 1918.", u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1918.*, 67. (Broj 27.350–XII.–B–1918.) ; Pruga je ucrtana u: HR-DAZG-1122, ZM 524, „Tvornica Badel", list br. 464, „Položajni nacrt tvornice gosp. Vlad. Arka u Zagrebu."

[1125] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 195.

[1126] *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, MGZ: Zagreb, 2015., 171, fotografija pod kataloškim brojem 5.4. Na str. 170. nalazi se kataloška legenda. Plakat je inventiran pod signaturom MGZ 7209.

gubitke te je 1917. godine provedena likvidacija poduzeća. Gradjansku pekaru kupilo je poduzeće Prometno d. d.[1127]

Poslovanje s vojskom okarakterizirano je kao ratno profiterstvo. Treba napomenuti da, iako je upitna moralnost/etičnost takvog poslovanja, ono je bilo sasvim legalno. Na isplaćene iznose vojni „liferanti“ su plaćali sve poreze, a od 1917. godine bili su obveznici plaćanja i dodatnog poreza „na ratne dobitke.“[1128]

3. Poduzeća koja su opstala na tržištu unatoč ratu

Zagrebačka pivovara je 1915. godine kupila novi kotao za proizvodnju piva. Do tada se u tri kotla proizvodilo 41.000 hl piva, dok je novi kotao, kupljen u Brnu imao kapacitet proizvodnje od 50.000 hl.[1129] Zbog velikih dimenzija i mase doprema kotla do pivovare trajala je tri dana. Od Državnog kolodvora do zgrade JAZU(danas HAZU) vukla su ga četiri para konja, a kada je zbog težine kotao zapeo dovezen je valjak koji ga je odvukao u Ilicu.[1130] Prema navedenim podacima možemo zaključiti da je proizvodnja piva u Zagrebačkoj pivovari u ratu, 1915. godine, udvostručena. Dvije godine kasnije, 1917. Zagrebačka je pivovara podnijela gradskom zastupstvu molbu za izgradnju „tvorničke pruge“ preko Ilice do glavne željezničke trase. Zastupstvo je uz određivanje građevinskih i prometnih uvjeta te plaćanja najamnine za korištenje gradskog zemljišta odobrilo pivovari izgradnju željezničke pruge.[1131]

M. Kolar-Dimitrijević navodi da je pivovara dobro poslovala tijekom rata, iako su rekvizicijama bili obuhvaćeni repromaterijali što je i uvjetovalo manju proizvodnju.

[1127] Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba*, 131.

[1128] Međutim, u poslovanju s vojskom, tj. s vojnim dobavama često su se događale malverzacije. Stoga je krajem rata na snagu stupio „Komad I., Broj 5., Zakon od 13. prosinca 1917. o zloupotrebama kod dobavljanja za vojsku.“, u: *Zbornik zakona i naredaba valjanih za Hrvatsku i Slavoniju, Godina 1918.* (KOMAD I.–XVII. BROJ 1.–136.), Zagreb, 1919., 16-21.

[1129] „Namještenje velikog parnog kotla“, *JL*, br. 1022., 3. veljače 1915., 4 ; Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi,* na str. 241 navodi da je Zagrebačku pivovaru 1912. godine kupio Samuel David Alexander, brat Šandora Alexandera, predsjednika društva Merkur te poznatog zagrebačkog dobrotvora.

[1130] „Čudovište u Zagrebu“, *IL*, br. 6, 6. veljače 1915., 123. Uz članak je objavljena fotografija kotla na Zrinjevcu, pored zgrade Akademije.

[1131] „X. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 20. prosinca 1917.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917*., 96-97.

Poslovanje se vodilo „vrlo oprezno.“[1132] Posljednje ratne godine poduzeće je dokapitalizirano, prodajom novih obveznica, tj. investitori su uočili mogućnost dobre investicije.[1133]

U ovu grupu poduzeća treba svrstati tvornicu Mostner i drug, točnije tvornicu Penkala. 1915. godine tvornica je za svoje proizvode dobila medalju na izložbi u San Franciscu,[1134] a iste godine otvara aprovizacijski dućan za svoje radnike.[1135] Iz tiskovina saznajemo da je tvornica zapošljavala i ruske ratne zarobljenike, koji su tijekom štrajkova 1918. godine morali raditi, dok su drugi zaposlenici obustavili posao.[1136]

Zagrebačka tvornica Franck, vlasništvo Hinka Francka i sinova,[1137] u razdoblju od 1914. do 1918. godine usmjerila je većinu proizvodnje prema opskrbi vojske. Glavni problem u poslovanju tvornice bila je nabava cikorije – osnovne sirovine za proizvodnju. Tijekom rata promijenjena su čak četiri direktora zagrebačke tvornice, a upravno središte poduzeća/direkcija nalazilo se u Linzu.[1138]

Poduzeće koje je opstalo na tržištu u razdoblju Velikog rata je Prva hrvatska tvornica gospodarskih strojeva i ljevaonica željeza, poznata i pod imenom Eisenhut.[1139] Navedeno poduzeće je 1916. godine isporučilo zagrebačkom Električnom tramwayu 20 tramvajskih prikolica.[1140] Prikolice su bile i službeno puštene u promet Zagrebom nakon odobrenja kr. ug. Ministarstva prometa.[1141]

[1132] Mira Kolar-Dimitrijević, „Presjek kroz rad Zagrebačke pivovare d. d. do 1945. godine“, *ČSP* 24 (1992), 2, 157.

[1133] Mira Kolar-Dimitrijević, „Presjek kroz rad Zagrebačke“, 159.

[1134] „Odlikovanje domaće tvrdke“, *JL*, br. 1270, 6. listopada 1915., 5.

[1135] „Konzumno skladište jedne zagr. tvornice“, *JL*, br. 1350, 23. prosinca 1915., 5.

[1136] „Štrajk u tvornici Penkala“, *JL*, br. 2414, 23. kolovoza 1918., 4.

[1137] Mira Kolar-Dimitrijević, „Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda“, 176.

[1138] Mira Kolar-Dimitrijević, „Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda“, 175-176.

[1139] Prema „Tvornice Trešnjevke – pokušaj kronološkog pregleda“, tvornica Eisenhut nalazila se na Trešnjevci, Magazinska ulica broj 13. Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi*, na str. 250 navodi da je „rodonačelnik“ Đuro Eisenhut došao najvjerojatnije iz Češke krajem 18. stoljeća. Na str. 252 navodi da je Antunov unuk Radoslav osnovao zagrebačku tvornicu Eisenhut 1900-te godine.

[1140] „Povećanje prometa na električnom tramwayu“, *JL*, br. 1457, 11. travnja 1916., 5 ; fotografija nove tramvajske prikolice objavljena je u *Ilustrovanom listu*, „Zagrebački tramvaj“, *IL*, br. 34, 19. kolovoza 1916., 795.

[1141] „Članovi ravnateljstva zagrebačkog tramwaja u Budimpešti“, *JL*, br. 1546, 10. srpnja 1916., 2.

U Zagrebu je tijekom rata djelovala i tvornica A. Faber i sin, Prva hrvatska tvornica turpija.[1142] Izbijanjem Velikog rata Ivan Faber bio je mobiliziran, ali je nakon vlastite molbe 1915. godine vraćen u Zagreb. Radio je u oružarnici Domobranske vojarne i povremeno je nadzirao rad obiteljskog poduzeća, koje je vodio njegov (mlađi) brat Franjo mlađi.[1143] „Završetak prvog svjetskog rata Faberovi su dočekali bez dugova, ali i bez velikih kapitala.“[1144]

4. Poduzeća koja nisu uspjela poslovati tijekom rata.

Tvornica lijevanog željeza i gospodarskih strojeva Roubiček i Müller osnovana je 1914. godine, kada su češki i hrvatski investitor registrirali poduzeće.[1145] Iste godine došli su u posjed zemljišta pored pogona gradske plinare na Radničkoj cesti.[1146] Vijest o osnivanju tvornice i nabavi zemljišta prenio je i *Nový český list*.[1147] Međutim, izgradnja pogona nije započela prema planu te su investitori tijekom ratnih godina tražili produljenje građevinske dozvole, koju im je gradsko zastupstvo odobravalo.[1148] Ipak, 1918. godine zahtjev poduzeća za produljenjem građevinske dozvole bio je odbijen.[1149]

[1142] Mira Kolar-Dimitrijević, Dragutin Feletar, *RO »Jugorapid« 1855-1985, Prilog poznavanje razvoja turpijarskog obrta i metalne industrije u Zagrebu*, Jugorapid: Radničke novine: Zagreb; Zrinski: Čakovec, 1986., 5.

[1143] Isto, 19.

[1144] Isto, 19.

[1145] HR-DAZG-252, 1284, Dokumentacija trgovačkih društava i zadruge. Poduzeće je upisano dana 24. lipnja 1914. godine pod nazivom „Zagrebačka tvornica gospodarskih strojeva i ljevaonica željeza Roubiček i Müller“ uz navođenje njemačkog naziva. Iz rubrike o vlasnicima poduzeća saznaje se da je „tvorničar“ Jindrich Roubiček iz Praga, a „tvorničar“ Franjo Müller iz Zagreba.

[1146] „V. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 6. travnja 1914.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1914.*, 36-37 ; isti izvor, „VII. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne, 9. lipnja 1914.“, zaprimljeni otpisi zemaljske vlade, pod a), zemaljska vlada je odobrila zaključak gradskog zastupstva čl. 83. od 6. travnja 1914. godine o subvencioniranju tvornice Roubiček i Müller, 67-68.

[1147] „Česká továrna hospodářských strojù v Záhřebě“, *Nový český list, Jediný orgán Čehù na Balkáně, zvláště v Charvatsku, Slavonii, Bosně, Hercegovině a v Dalmacii*, br. 1, 3. siječnja 1914., 2.

[1148] „IV. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 24. srpnja 1916.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916.*, 37 ; „X. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 20. prosinca 1917.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917.*, 95.

[1149] „VII. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 14. listopada 1918.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1918.*, 76.

Zadnjih ratnih godina može se uočiti veći broj građevinskih investicija u izgradnju proizvodnih pogona.[1150] Primjerice, ranije spomenuti Vladimir Arko zaokružuje svoj posjed i gradi tvorničke objekte u istočnom dijelu grada. U proizvodnju alkoholnih pića uključio se i zagrebački nadbiskup dr. Antun Bauer, koji je na nadbiskupskom posjedu Brezovica izgradio i opremio tvornicu žestokih pića.[1151]

Rat i nestašice uvjetovale su razvoj novih tehnologija. Započela je proizvodnja jestivog ulja iz, što je do tada bio otpad, koštica bundeve i sjemena lana. Prvu hrvatsku tvornicu ulja, uz druge investitore, osnovala je Hrvatska eskomptna banka 1916. godine.[1152] Uz razvoj novih prehrambenih tehnologija zagrebačka Tvornica ulja osnovana je i stoga jer je tijekom rata bilo zabranjeno izvoziti uljarice iz Banske Hrvatske.[1153] Tvorničku zgradu projektirao je Vjekoslav Heinzel a nakon izdane građevinske dozvole,[1154] započeli su radovi na izgradnji te su bili nabavljeni i potrebni strojevi.[1155]

Zadnje ratne godine nova poduzeća osnovala je i uprava Zagrebačkog Paromlina. Tvornica tjestenine „Suprema“ i tvornica konzervi „Hortus“, obje osnovane kao dionička društva započele su s radom tek 1920. godine.[1156]

Zaposlenici u industriji od 1914. do 1918. godine imali su male plaće, primjerice dnevnica je iznosila 2 krune.[1157] Njihov nedostatak pokušao se nadomjestiti zapošljavanjem žena, djece,

---

[1150] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, na str. 189 za razdoblje od 1914. do 1918. godine navodi ukupno 146 građevinskih zahvata (novogradnje, prigradnje, dogradnje, nadogradnje, izgradnje baraka) izvedenih na „obrtnim zgradama.“

[1151] HR-NAZ, Dr. A. Bauer/Nadbiskup zagrebački/ (Bauerov dnevnik), Sv. III, 1. I. 1917.–4. VII. 1919. Zapis iz dana 7. siječnja 1917. Također, zapis o tvornici i mlinu u Brezovici nalazi se u istom izvoru (Sv. III.). „7. I. 1917. ponedjeljak)“: „Fabrika je iznutra lijepo uređena, čista i prebojadisana, te čeka da započnemo. Pronašlo se, da manjkaju neke sitne stvari.“ Kroničar je očigledno upisao krivu godinu uz datum, jer su na prethodnoj stranici upisani dani od 2. do 4. siječnja 1918. godine.

[1152] „Tvornica ulja u Zagrebu“, *JL*, br. 1524, 18. lipnja 1916., 4.

[1153] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 197.

[1154] HR-DAZG-4, GO 72, 1917., pod br. 6 upisano je ime projektanta V. Heinzela uz projekt „tvornica i suša“, a iste godine pod br. 36. upisana je dogradnja. Kao projektanti upisani su V. Heinzel i Carneluttti. Najvjerojatnije je poduzeće Carnelutti izvelo građevinske radove prema projektu Heinzela.

[1155] „Tvornica ulja u Zagrebu“, *JL*, br. 1610, 10. rujna 1916., 4.

[1156] Andrija Ljubomir Lisac, *Pekarstvo i mlinarstvo Zagreba*, 306. Dionica tvornice *Hortus* čuva se u HR-HDA-1545, kut. 1, 64.

[1157] „Iz bijede na optuženičku klupu“, *JL*, br. 1881, 6. lipnja 1917., 6.

staraca i ratnih zarobljenika. Zbog dugotrajnog rata, pada životnog standarda i dolaska komunističkih ideja koja su donijeli ratni zarobljenici iz Rusije, krajem rata počinju jačati socijaldemokratske tendencije[1158] te 1918. godine započinju česti štrajkovi radnika. Uz zapis u Bauerovom dnevniku[1159] o štrajkovima svjedoče i letci pohranjeni u Hrvatskom državnom arhivu.[1160]

BANKARSTVO

Prema *Hrvatskom kompasu* iz 1913. godine u Zagrebu je navedeno ukupno 25 banaka.[1161] Neke od banaka koje su poslovale u Zagrebu od 1914. do 1918. godine bile su sljedeće: Austro-Ugarska banka, Banka za trgovinu, obrt i industriju, Hrvatska zemaljska hipotekarna banka, Hrvatska zemaljska banka, Hrvatska sveopća kreditna banka,[1162] Hrvatska poljodjelska banka,[1163] Hrvatska eskomptna banka, Srpska banka, Banka za trgovinu, obrt i industriju… Izvor o poslovanju pojedinih banaka su njihovi javno objavljivani izvještaji tijekom svake godine. Međutim, treba spomenuti da su jedino za sve ratne godine sačuvani izvještaji o poslovanju Prve hrvatske štedionice,[1164] dok su oni drugih banaka sačuvani parcijalno.[1165]

[1158] „Socijalistička predavanja“, *JL*, br. 2160, 14. ožujka 1918., 4.

[1159] HR-NAZ, Bauerov dnevnik, Sv. III., zapis od 1. svibnja 1918. godine. „Opći radnički štrajk, a uz to svečani mir i tišina u cijelom gradu.“

[1160] HR-HDA-907, 131/4 „Radni narode“, poziv na štrajk dana 29. „o. mj“ (1918?) ; HR-HDA-907, 121/25, „Drugovi! – Radnici!“, 22. listopada 1918., poziv na manifestaciju „za oslobodjenje Jugoslavena“.

[1161] *Hrvatski kompas*, II. U popisu nije navedena Gradska štedionica.

[1162] Mira Kolar-Dimitrijević, „Državne i zemaljske (banske) banke u Hrvatskoj do 1945. godine“, *Historijski zbornik*, 53 (2000), 149, 161, 168. Na str 166. autorica navodi da se Hrvatska sveopća kreditna banka „…fuzionirala već prije završetka Prvog svjetskog rata s Bankom za trgovinu, obrt i industriju, te i nestaje u poslovima Udružene jugoslavenske banke.“

[1163] Josip Cvetko, „Pokretač Hrvatske poljodjelske banke i njezine organizacije“, u: *Zagrebački nadbiskup Dr. Antun Bauer u životu i djelu. O njegovom zlatnom svećeničkom jubileju 28. srpnja 1929., sabrali i uredili Janko Barlé i Svetozar Rittig*, Zagreb, 1929. Na str. 33 autor navodi da je *Hrvatska poljodjelska banka* osnovana 1901. godine.

[1164] *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1914., koji će se podnijeti šezdesetosmoj redovitoj glavnoj skupštini dne 27. ožujka 1915.* [bez oznake stranice]; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1915., koji će se podnijeti šezdesetdevetoj redovitoj glavnoj skupštini dne 24. ožujka 1916.* [bez oznake stranice] ; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1916., koji će se podnijeti sedamdesetoj redovitoj glavnoj skupštini dne 17. ožujka 1917.* [bez oznake stranice] ; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1917., koji će se podnijeti sedamdesetiprvoj glavnoj skupštini dne 16. ožujka 1918.* [bez oznake stranice] ; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1918. koji će se podnijeti sedamdesetidrugoj redovitoj glavnoj skupštini dne 26. travnja 1919.* [bez oznake stranice].

Proučavanjem dostupnih *Izvještaja* može se uočiti način poslovanja banaka i novčanih zavoda iz Banske Hrvatske. Banke su se udruživale,[1166] sudjelovale su kao suosnivači pojedinih monopolnih poduzeća za opskrbu Banske Hrvatske, primjerice „Zemaljskog opskrbnog d. d.“,[1167] a dio novčanog prometa ostvarile su prodajom obveznica ratnih zajmova.

Početkom rata stanovništvo je počelo podizati štedne uloge iz banaka. Navedeni *trend* bio je uskoro zaustavljen[1168] objavom ranije spomenutog moratorija. Tom mjerom bilo je blokirano više načina poslovanja banaka – primjerice naplate dospjelih dugova, ali isto tako i stanovništvu su bile blokirane štednje. Novac položen u banke stanovništvo je, ovisno o visini štednog uloga moglo podizati samo u ograničenim iznosima, te su stoga najvjerojatnije i uplaćivali emisije ratnih zajmova. Naime, novac iako je bio pod moratorijem mogao se iskoristiti za uplate obveznica ratnih zajmova[1169] te se može pretpostaviti kako je stanovništvo uplaćivalo obveznice kako bi došlo barem do dividendi.

Kasnije tijekom rata zbog velikog optjecaja gotovog papirnatog novca na tržištu *Hrvatska sveopća kreditna banka* propagirala je stanovništvu otvaranje tekućih računa te plaćanje čekovima kako bi nastala podloga, tj. osiguranje za svakodnevno poslovanje banke.[1170]

Najveća banka, točnije najveći udio na tržištu Banske Hrvatske imala je *Prva hrvatska štedionica*. Iz njezinih *Izvještaja*[1171] uočava se porast aktive i pasive svake godine te povećanje dioničke glavnice. Navedene vrijednosti prikazane su u sljedeća dva grafikona:

[1165] Primjerice *Gradska štedionica općine slob. i kralj. glavnog grada Zagreba u Zagrebu. Izvještaj za poslovnu godinu 1916.*, Zagreb, 1917.

[1166] *Banka za trgovinu, obrt i industriju, dioničarsko društvo. Poslovno izvješće i zaključni računi za godinu 1916. koji će se predložiti XI. redovitoj glavnoj skupštini dne 8. svibnja 1917.,* Zagreb, 1917.

[1167]HR-HDA-82, kut. 1, VII. 9033, VII. 9007, VI. 2937.

[1168] Ljubomir st. Kosier, *Prva hrvatska štedionica 1846.–1921.*, 10.

[1169] „Supskripcija ratnog zajma“, *JL*, br. 898, 14. studenoga 1914., 3-4., 3.

[1170] „Akcija za plaćanje bez gotovog novca“, *JL*, br. 1637, 7. listopada 1916., 4.

[1171] *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1914., koji će se podnijeti šezdesetosmoj redovitoj glavnoj skupštini dne 27. ožujka 1915.* [bez oznake stranice] ; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1915., koji će se podnijeti šezdesetdevetoj redovitoj glavnoj skupštini dne 24. ožujka 1916.* [bez oznake stranice] ; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1916., koji će se podnijeti sedamdesetoj redovitoj glavnoj skupštini dne 17. ožujka 1917.* [bez oznake stranice] ; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1917., koji će se podnijeti sedamdesetiprvoj glavnoj skupštini dne 16. ožujka 1918.* [bez oznake stranice] ; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1918. koji će se podnijeti sedamdesetidrugoj redovitoj glavnoj skupštini dne 26. travnja 1919.* [bez oznake stranice].

GRAFIKON br. 35

Iskaz bilance (aktive i pasive) Prve hrvatske štedionice od 1914. do 1918. godine

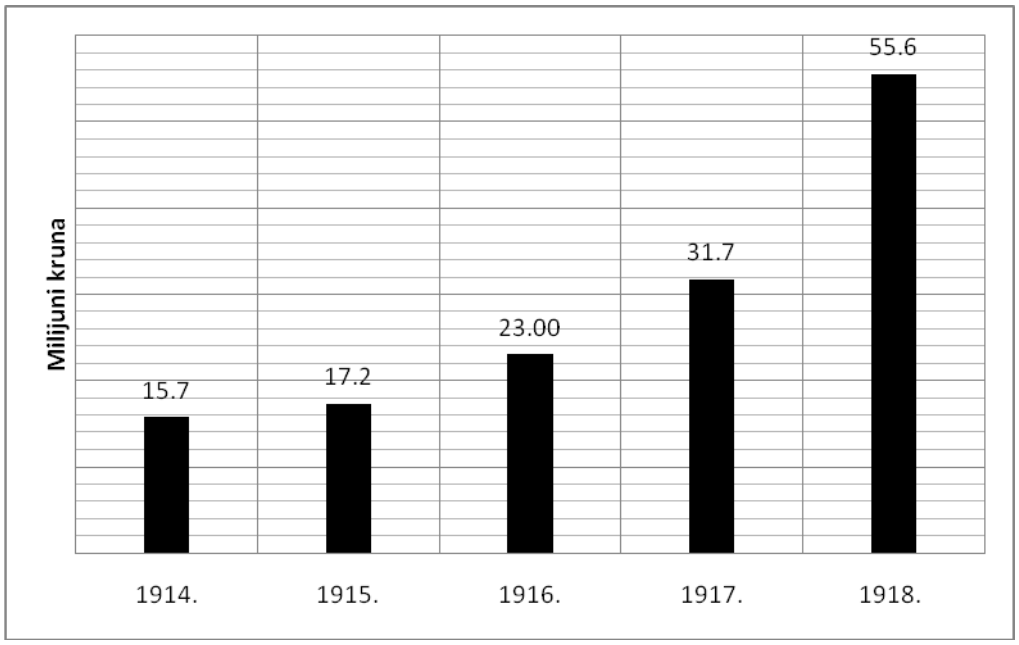

Izvor: *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1914., koji će se podnijeti šezdesetosmoj redovitoj glavnoj skupštini dne 27. ožujka 1915.*[bez oznake stranice] ; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1915., koji će se podnijeti šezdesetdevetoj redovitoj glavnoj skupštini dne 24. ožujka 1916.* [bez oznake stranice] ; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1916., koji će se podnijeti sedamdesetoj redovitoj glavnoj skupštini dne 17. ožujka 1917.* [bez oznake stranice]; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1917., koji će se podnijeti sedamdesetiprvoj glavnoj skupštini dne 16. ožujka 1918.* [bez oznake stranice] ; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1918. koji će se podnijeti sedamdesetidrugoj redovitoj glavnoj skupštini dne 26. travnja 1919.* [bez oznake stranice].

GRAFIKON br. 36

Dionička glavnica Prve hrvatske štedionice od 1914. do 1918. godine

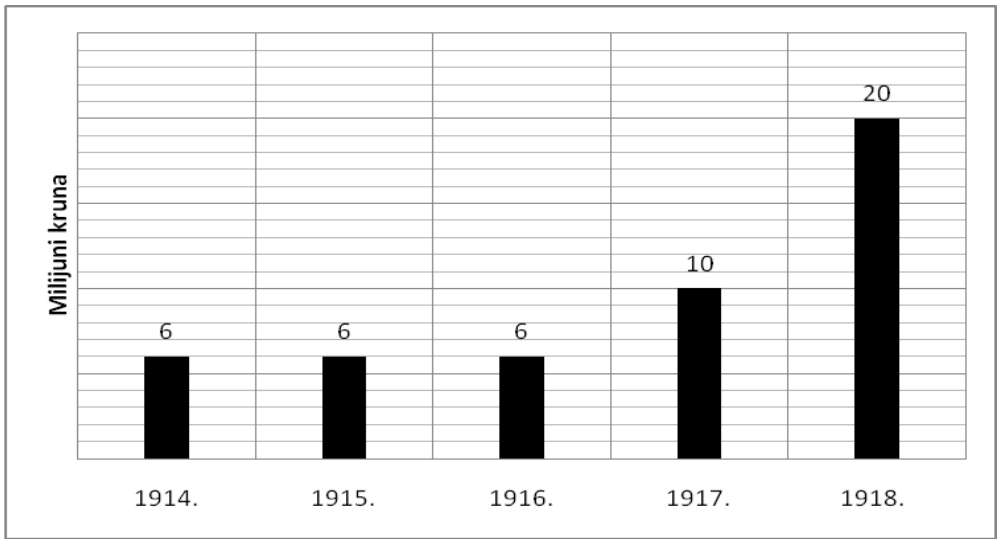

Izvor: *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1914., koji će se podnijeti šezdesetosmoj redovitoj glavnoj skupštini dne 27. ožujka 1915.*[bez oznake stranice] ; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1915., koji će se podnijeti šezdesetdevetoj redovitoj glavnoj skupštini dne 24. ožujka 1916.* [bez oznake stranice] ; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1916., koji će se podnijeti sedamdesetoj redovitoj glavnoj skupštini dne 17. ožujka 1917.* [bez oznake stranice]; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1917., koji će se podnijeti sedamdesetiprvoj glavnoj skupštini dne 16. ožujka 1918.* [bez oznake stranice] ; *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1918. koji će se podnijeti sedamdesetidrugoj redovitoj glavnoj skupštini dne 26. travnja 1919.* [bez oznake stranice]

Porast aktive i pasive te dioničke glavnice (koja kod banaka sačinjava dio pasive)[1172] može se tumačiti i velikim optjecajem gotovog novca. Naime, stanovništvo, ali i svi subjekti u privredi nastojali su zaštititi kapital, tako da su ga uplaćivali u dioničke glavnice banaka i poduzeća. Tim načinom, iako u stvarnosti obezvrijeđen hiperinflacijom, novac je donosio dividende svake godine.

Prva hrvatska štedionica je, među ostalim vodila i dobrotvornu akciju „Dadoh zlato za željezo“,[1173] a njezin široki spektar poslovanja vidimo i u ranije spomenutom oglasu iz vojnih

[1172] *Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1914., koji će se podnijeti šezdesetosmoj redovitoj glavnoj skupštini dne 27. ožujka 1915.,* [bez oznake stranice], „Zaključni račun, Razmjera aktive i pasive.“, Dionička glavnica navedena je kao prva stavka pasive, tj. izvora financiranja banke.

[1173] „Ustanove za sakupljanje 'zlata za željezo' “, *JL*, br. 850, 17. listopada 1914., 4.

novina *Militär Zeitung* u kojem Prva hrvatska štedionica reklamira police životnog osiguranja za vojno osoblje.[1174]

Zbog izvanrednog stanja, kako je ranije navedeno, banskom naredbom br. 4234 nad pojedinim poduzećima bio je uspostavljen nadzor poslovanja.[1175] Iz arhivskih izvora saznaje se da je *Srpska banka deonečarsko društvo u Zagrebu* bila podvrgnuta kontroli poslovanja, tj. blokirani su pojedini računi,[1176] dok se iz njezinog *Izvještaja…* za 1917. godinu[1177] te oglasa – poziva na dokapitalizaciju iz poslovne tiskovine[1178] vidi da je banka poslovala ustaljeno tijekom rata.

GRAFIKON br. 37

Iznosi bilance (aktive i pasive) te zaključnog računa *Srpske banke d. d.* u Zagrebu u poslovnoj godini 1917.

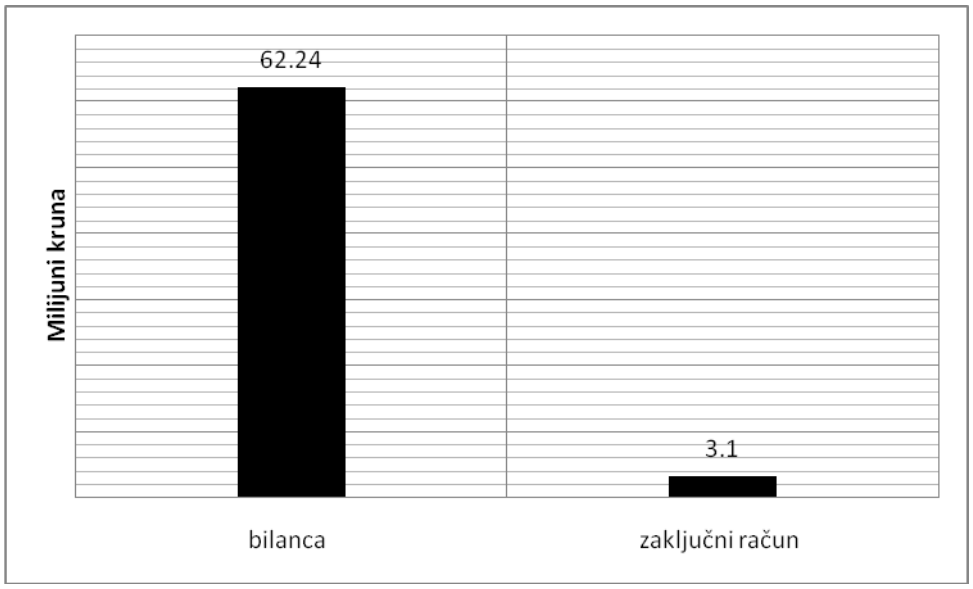

Izvor: *Srpska banka Deonečarsko društvo u Zagrebu. Izvještaj za XXII. poslovnu godinu 1917.,* Zagreb, 1918. [bez oznake stranice]

[1174] „Mitglieder des Vereines der Lieferanten für Angehörige des k.u.k. Kriegsmarine und der k. k. Landwehr. Die hier angeführten Firmen gewähren Militärpersonen und deren Angehörigen Bonifikationen“, *Militär-Zeitung*, br. 24., 17. prosinca 1914., Wien, 190.

[1175] HR-HDA-78, kut. 871, - b. n. broj 4234, 27. srpnja 1914.

[1176] HR-HDA-78, kut. 871, 6-22, 4233/1914, 5610 Pr.-1914

[1177] *Srpska banka Deonečarsko društvo u Zagrebu. Izvještaj za XXII. poslovnu godinu 1917.,* Zagreb, 1918. [bez oznake stranice].

[1178] Oglas Srpske banke, *Hrvatski Lloyd*, br. 49, 1. prosinca 1917., 10.

U travnju 1916. godine u Zagrebu je održana osnivačka skupština „Saveza hrvatskih novčarskih zavoda u Zagrebu“ na kojoj su prisustvovali „…predstavnici 129 banaka i štedionica iz područja Hrvatske i Slavonije, uključujući i Srijemsku županiju.“[1179] Tada je prihvaćen statut „Saveza“ koji je bio poslan na odobrenje zemaljskoj vladi. Iako statut nije bio odobren, „Savez hrvatskih novčarskih zavoda“ započeo je s radom u Frankopanskoj ulici.[1180]

Unatoč mnogobrojnim gospodarskim problemima, stalno mijenjajućim okolnostima na tržištu te velikom optjecaju gotovog novca došlo je do porasti vrijednosti kapitala. Stoga je početkom lipnja 1918. godine (ponovno) osnovana Zagrebačka burza za robu i vrednote.[1181] Tri dana nakon otvorenja *Jutarnji list* prenio je informacije o tečajevima dionica na zagrebačkoj burzi.[1182] M. Kolar-Dimitrijević pretpostavlja da je Zagrebačka burza uz Savez novčarskih zavoda posljednje dvije godine rata „…prešutno djelovala…“[1183]

[1179] Mira Kolar-Dimitrijević, „Savez novčarskih institucija Hrvatske u Zagrebu (1916-1946.)“, *Historijski zbornik*, 50 (1997), 177.

[1180] Isto, 177.

[1181] Mira Kolar-Dimitrijević, „O osnutku i radu zagrebačke burze do 1945. godine“, *Radovi, Zavod za hrvatsku povijest*, 28 (1995), 201. Autorica na str. 196-201. navodi da je zagrebačka burza bila osnovana 1907. godine te je poslovala do 1912. godine kada je poslovanje zaustavljeno. Za burzu iz 1918. godine autorica navodi da „…je nastavak prethodne burze.“ ; Vijest o otvorenju burze u Zagrebu objavio je *Jutarnji list* - „Otvorenje zagrebačke burze“, *JL*, br. 2335, 5. lipnja 1918., 6 ; Točan naziv burze prema: *Izvještaj zagrebačke burze za robu i vrednote za godinu 1919*., Zagreb, 1920.

[1182] „Zagrebačka burza“, *JL*, br. 2338, 8. lipnja 1918., 6.

[1183] Mira Kolar-Dimitrijević, „Savez novčarskih institucija Hrvatske“, 177.

VI. UTJECAJ RATA NA DRUŠTVENU STRUKTURU

Rat je utjecao na cjelokupnu privredu koja se protekom ratnih godina nalazi u sve dubljoj krizi. Pokušaji utjecanja države na privredu nisu imali željeni učinak te stalno dolazi do pogoršavanja okolnosti na tržištu. Kriza i loše osmišljena monetarna i fiskalna politika uz nedostatak radne snage uzrokovala je hiperinflaciju – pad vrijednosti novca koji se izražavao u tisućama postotaka. Već od prvog dana rata uočava se pad životnog standarda stanovništva u pozadini. Urušavanje standarda s jedne i *spretnost u trgovanju* s druge strane dovelo je do podjele društva na izrazito bogate i izrazito siromašne, a i srednji sloj stanovništva bio je pogođen ovim događajima.

BOGATI

Bogati sloj stanovništva može se podijeliti na bogate pojedince i obitelji koje su svoju imovinu: nekretnine, pokretnine te različite vrijednosti stekle prije Velikog rata nasljeđivanjem ili poslovanjem prije rata. Svakako treba spomenuti i osobe koje su prije rata stekle veću imovinu koju su potom tijekom rata uspjeli uspješnim poslovanjem uvećati. Druga skupina su pojedinci koji su se obogatili tijekom rata špekuliranjem.

U prvu skupinu može se svrstati pripadnike plemstva koji su naslijedili obiteljske posjede te su te posjede, moglo bi se reći prihode zadržali i uvećali tijekom rata. Jedan od primjera je i grof Drašković koji od 1914. do 1918. godine ostvaruje novu zaradu u poslovanju s vojskom. Može se spomenuti i Radivoja Hafnera koji je u ratno razdoblje ušao s velikim početnim kapitalom koji je isto tako u ratu uspio u poslovanju s oružanim snagama uvećati do neslućenih razmjera. Baš na primjeru Ivana grofa Draškovića i Radivoja Hafnera vidi se udruživanje starog-plemićkog i novog-građanskog kapitala kako bi se ostvarile još veće zarade. Naime, Radivoj Hafner, grof Drašković i Brigljević udružili su se u „konzorcij“ koji je vodio većinu nabave stoke za oružane snage Monarhije.[1184] U navedenom slučaju zarađivanja mora se spomenuti da je čak je omogućio i zapošljavanje radnika raznih struka.[1185]

[1184] „Dobava blaga za vojsku“, *GL*, br. 10, 23. svibnja 1917., 114.

[1185] „Tučnjava u gradskoj klaonici“, *JL*, br. 1590, 23. kolovoza 1916., 5.

Druga su skupina pojedinci koji su se obogatili špekulativnim poslovanjem na crnom tržištu te ih se u onodobnim tiskovinama naziva „ratni bogataši." Svoje su ilegalno poslovanje započeli u ratu tijekom kojeg su ostvarili enormne zarade čime predstavljaju potpuno novi, ratno-profiterski kapital. Karakteristično je da su se u relativno kratkom roku obogatili, a to bogatstvo i životne mogućnosti su često i bez imalo sustezanja pokazivali u javnosti.

O njihovom luksuznom, a može se reći i bezobzirnom načinu života tijekom rata podaci se mogu pronaći u dnevnim tiskovinama. Primjerice, pojedini vlasnici automobila vozili su se po Cmroku, iako je vožnja tim područjem bila zabranjena, a zbog poteškoća u nabavi goriva ali i uštede, s automobila su skidali „otvoreni ventil za produkte izgaranja".[1186]

Drugi su pak, unatoč bezmesnim danima, ali i stalno rastućim cijenama mesa, mlijeka i šećera navedenim namrinicama hranili *luksuzne* pse: „mopsle, pudle,…".[1187] Godine 1916. u novinama je objavljena vijest da je jedan bogataš na Trgu psa „…hranio … kobasicama na sablazan sirotinje, koja po čitave dane mora čekati, dok dobije makar što…".[1188] Pripadnici bogatog sloja stanovništva imali su „protekcije" pri nabavi namirnica, a ilegalnu kupovinu u periferiji za njih je obavljala kućna posluga.[1189]

Česti su bili prigovori čitatelja dnevnih novina o lukusuznoj ženskoj modi. Negodovanje pojedinaca *Jutarnji* je *list* objavio u članku „Da li krasni spol tjera luksus?"[1190] Žalbe su se odnosile na materijal, tj. na odjeću izrađenu od svile, ali u članku se navodi da su svila i ostali štofovi jeftiniji od kože, pa čak i da su lak cipele bile jeftinije od kožnih.[1191] Navedeni članak je uskoro dobio i demanti, objavljen pod istim naslovom u kojemu su navedene cijene pojedinih odjevnih predmeta.[1192]

U listopadu 1916. godine „veliki odbor gospođa" pokušao je organizirati modnu reviju na kojoj „pokazat će se neke bečke 'Probierdame' najnovije tečevine tamošnje mode". Revija je

[1186] „Stara nevolja u Zagrebu", *JL*, br. 1496, 21. svibnja 1916., 4.

[1187] „Psi, koji dobro žive", *JL*, br. 1639, 9. listopada 1916., 2.

[1188] „Skupoći ni kraja ni konca", JL, br. 1644, 14. listopada 1916., 3-4., 4.

[1189] „Skupoći ni kraja ni konca", JL, br. 1644, 14. listopada 1916., 3-4., 4.

[1190] „Da li krasni spol tjera luksus?", *JL*, br. 1429, 14. ožujka 1916., 3.

[1191] Isto, 3.

[1192] „Da li krasni spol tjera luksus", *JL*, br. 1432, 17. ožujka 1916., 5.

trebala imati, naravno, dobrotvorni karakter,[1193] međutim uočeno je da bi takav događaj bio luksuzan, tj. da „odbor želi pogodovati modnim luksusima“ te se od daljnje organizacije događaja odustalo.[1194] Ponašanje i odijevanje bogatih pojedinaca bilo je izrazito uočljivo u društvu koje je postalo polarizirano na bogate i siromašne. Prema M. Krleži krajem 1917. godine ljudima koji su nosili krznene kapute „… nije … prijatno.“[1195]

U skupinu bogatog stanovništva može se svrstati pojedince – vlasnike poduzeća koji su se snašli u ratnim tržišnim okolnostima te su legalnim ili ilegalnim načinima zaradili velike iznose novca. Također se u skupinu bogatog stanovništva mogu uvrstiti i pripadnici političkih elita.

Primjerice, zarađeni su novac investirali u nekretnine, čime su izravno uzrokovali rast cijena. Trgovanje nekretninama može se podijeliti na dvije skupine: spekulativno trgovanje tj. brza preprodaja radi ostvarivanja dobiti te povoljnija kupovina s ciljem zadržavanja vlasništva i investiranja u objekt.

U prvoj skupini nekretnine su često mijenjale vlasnike, koji su tako ostvarivali velike zarade. Primjer takvog profitiranja opisan je u članku objavljenom u rujnu 1916. godine u *Jutarnjem listu*.[1196] Naime, stanarima zgrade u Mrazovićevoj ulici broj 12 tijekom pet mjeseci vlasnici su tri puta povisivali stanarinu. Novi vlasnik pitao je najmoprimce/stanare za potrebne popravke a onda ih je obavijestio da je cijena traženih radova 30.000 kruna te da se stoga mora povisiti stanarina. Veća stanarina značila je i veću vrijednost zgrade. Radovi nisu izvedeni, već je vlasnik oglasio prodaju zgrade. Zgradu je uskoro kupio drugi vlasnik, dok je prvi prodajom zaradio 40.000 kruna. Novi vlasnik nedugo je zatim prodao zgradu trećoj osobi koja je ponovno htjela povisiti cijenu najma, a najmoprimcima je prijetila deložacijom.[1197]

Jutarnji list u travnju 1916. godine donosi podatke o prodaji nekretnina u Zagrebu te navodi „Kako je manija kupovanja kuća u Zagrebu postala upravo nečuvena.“ Naime, od siječnja do ožujka 1916. godine u gradu je bilo prodano nekretnina u vrijednosti od skoro sedam milijuna

[1193] „Velika dobrotvorna smotra mode“, *JL*, br. 1651, 21. listopada 1916., 4.

[1194] „Smotra mode ne će obdržavati“, *JL*, br. 1656, 24. listopada 1916., 5.

[1195] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914–17*, 347.

[1196] „Kako se stvara skupoća stanova Jedan vrlo karakterističan slučaj“, *JL*, br. 1616, 16. rujna 1916., 5.

[1197] Isto, 5.

kruna, što je za dvije trećine premašilo trgovanje nekretninama u istom razdoblju 1915. godine. Autor članka navodi da se nekretninama trguje zbog „spekulacije“ u čemu prednjače pojedinci iz provincije. Takav rast cijena onemogućio je kupnju nekretnina pojedincima koji su ih trebali kupiti. Kao primjer ističe I. Sterna iz Trsta koji je kupio Kolmarovu kuću za 520.000 kruna i stalno spominjanog Radivoja Hafnera koji je kupio palaču Vranyczani na Zrinjevcu za 610.000 kruna.[1198] Ipak, kupovinu luksuznih nekretnina može se svrstati u drugu skupinu. Naime, novi su vlasnici u pravilu zadržavali nekretnine na dulje vrijeme te su u njih investirali.

Na primjeru trgovanja nekretninama primjećuje se silno bogatstvo pojedinaca, ali i pruža sliku o investicijama koje su u turbulentnim vremenima oni smatrali sigurnim ulaganjima. Tijekom 1916. i 1917. godine bogati pojedinci kupuju velike posjede izvan Zagreba: Radivoj Hafner kupio je Kerestinec, Jankomir i Breznicu, njegov brat Makso (Max) Hafner Rugvicu i Popovec, a grof Bombelles kupio je Paukovec.[1199]

Istaknuti predstavnik bogatog sloja stanovništva bio je vojni dobavljač stoke Radivoj Hafner.[1200] Početkom rata organizirao je na Črnomercu ranije spomenutu konjsku utrku te je osnovao ergelu u Kerestincu. Hafnerova ergela je tijekom 1916. godine na natjecanjima osvojila više od 154.000 kruna, a iste godine za ergelu je kupljeno „nekoliko prvorazrednih konja i kobila“. Veći dio osvojenog iznosa Hafner je donirao za dobrotvorne svrhe, a isto tako u ime svoje ergele osnovao je nagradu.[1201] O njegovoj velikoj zaradi svjedoči i članak iz *Jutarnjeg lista* iz 1917. godine u kojem je spomenut skupi automobil u Hafnerovom

[1198] „U tri mjeseca prodano u Zagrebu 111 kuća i gradilišta za 6,930.000 K“, *JL*, br. 1462, 16. travnja 1916., 4.

[1199] R., „Silne promjene u velikom posjedu i početak gibanja u malom posjedu“, *GL*, br. 9., 8. svibnja 1917., 98-99 ; Prema DAZG-252-969, Makso Hafner registrirao se kao obrtnik 1902. godine s djelatnošću „trgovina rogatim i sitnim blagom“. Sjedište poduzeća bilo je u Gajevoj ulici broj 1., a s poslom je prestalo u studenom 1917. godine. Isti podaci nalaze se i u izvoru DAZG-252-934.

[1200] O Radivoju Hafneru i njegovom poslovanju s oružanim snagama vidi opširnije u petom poglavlju ovog doktorskog rada. Prema DAZG-252-1056, Radivoj Hafner je u prosincu 1914. godine registrirao djelatnost „mesar“ na adresi Vlaška ulica broj 77, a obrt je prestao s poslovanjem u kolovozu 1917. Nadalje, u izvoru DAZG-252-934, zapisan je R. Hafner u travnju 1917. godine kada je registrirao djelatnost „trgovina rogatog i sitnog blaga.“

[1201] „Ergelje u Kerestincu kraj Zagreba“, *IL*, br. 1, 6. siječanj 1917., 18 ; Prema DAZG-252-1287, na str. 127 upisana je „Ergelja Kerestinec dioničarsko društvo“ u prosincu 1918. godine, na poslovnoj adresi Jelačićev trg broj 4. Društvo je osnovano te upisano kao „d. d.“ s dioničkom glavnicom od 1.000.000 kruna. Tek 1920. godine kao novi članovi ravnateljstva upisani su R. Hafner i B. Stern, a 1922. provedena je likvidacija društva ; Mato Čačić et al., „Analiza uzgoja hrvatskog kasača“, Izlaganje sa znanstvenog skupa, *Stočarstvo: Časopis za unapređenje stočarstva*, Vol. 61 (2007), 2, 101, navedeno je da se uz Radivoja i Makso Hafner bavio uzgojem konja kasača u ergeli u Rugvici.

vlasništvu.[1202] Ranije je navedeno da je 1916. godine kupio najskuplju nekretninu u Zagrebu, palaču Vranyczany, koja se od tada naziva palača Vranyczany-Hafner. Tijekom rata objekt je adaptiran i luksuzno uređen za što je bio angažiran arhitekt Alojz Bastl.[1203]

Ranije je spomenuto da je dio zarađenog novca povremeno donirao u dobrotvorne svrhe, primjerice za organizaciju „Izložbe streljačkih jaraka"[1204] ili je izravno donirao novac – iznos od 10.000 kruna Društvu Crvenog križa.[1205] Spomenutu konjsku utrku, održanu u svibnju 1915. godine na Črnomercu Hafner je organizirao „za odbor zagrebačkih gospodja za ratnu pripomoć."[1206]

Bogatstvo političkih elita, točnije njihove mogućnosti vide se u „Oprosnoj večeri" Hrvatsko srpske koalicije, održanoj početkom ožujka 1916. godine u „Palace hotelu Croatia." Naime, *Obzor* je prenio menu koji je bio poslužen za 40 gostiju.[1207]

Consommé en lasse…….(Jaka goveđa juha)

Oeufs poches so Hollandaise……(Poširana jaja s umakom holandez)

Fogas froids so tartare…….……(Hladni smuđ s tartar umakom)

Fillet de boeuf ala Creme garniture……..…....(Goveđi biftek s dodatkom vrhnja)

Pastette aux Hache……..……(Pašteta od sjeckanog mesa)

Poularde Styrie……..……..(Piletina na štajerski)

Salade – Compote……...……..(Salata – kompot)

Parfait……...……...(Parfe krema)

Voće – Sir

Crna kava

[1202] „Nezgoda automobila, kojim je upravljao nevješt šofer", *JL,* br. 1862, 18. svibnja 1917., 2. U članku je navedeno da je „Hafnerov prokurista Perl" uzeo automobil za obiteljski izlet do Sesveta. Obzirom da nije znao voziti, kao vozača je angažirao mlađu osobu zaduženu za pranje automobila. Prometa nesreća dogodila se u Dubravi, putnici u vozilu bili su lakše ozlijeđeni, dok je „inače lijepi automobil" bio poprilično oštećen.

[1203] DAZG-4, GO 72., 1916., br. 31., navodi adaptaciju zgrade – „Pregr. stubišta i gradnja doksata," a 1918. godine, br. 12. ubilježena je adaptacija – „staja i kolnica". U navedenom objektu danas je Arheološki muzej u Zagrebu.

[1204] „Izložba streljačkih i obranbenih jaraka u Zagrebu", *JL,* br. 1276, 12. listopada 1915., 5-6.

[1205] „10.000 K za 'Crveni Križ'", *JL,* br. 1629, 29. rujna 1916., 4.

[1206] „Konjska utrka za odbor zagrebačkih gospodja za ratnu pripomoć", *JL,* br. 1123., 16. svibnja 1915, 4.

[1207] „Iz hrvatsko-srpske koalicije", *Obzor,* br. 70, 11. ožujka 1916., 2.

Obzor u članku navodi da su svečanoj večeri prisustvovali ban Trojedne Kraljevine Ivan Skerlecz de Lomnica i potpredsjednik koalicije Ljuba Babić-Gjalski, a atmosfera je opisana riječima: „Večera je prošla vrlo animirano. Izrečeno je nekoliko zdravica. U nevezanom se razgovoru govorilo o različitim političkim pitanjima.“[1208]

Menu je, kako se iz članka vidi, bio izrazito bogat i luksuzan. Njegovu cijenu danas je nemoguće izračunati, međutim *Jutarnji list* u travnju 1917. tiska članak „Gostioničarske cijene u Beču i Zagrebu“.[1209] Naime, u Beču je bio osuđen vlasnik hotela „prvog reda“ Krantz zbog naplaćivanja previsokih cijena. Jednu porciju riže naplatio je 1.40 kruna, pečenku 3.80, a porciju govedine 2.70 kruna. Nepotpisani autor članka navodi da su takve cijene u Zagrebu bile „…u malim gostionicama…“ te da je „… u jednom zagrebačkom hotelu…“ gost platio salatu 1.60 kruna. [1210]

Nadalje, treba primijetiti da je menu u hotelu *Palace* poslužen u vrijeme kada su svi građani Zagreba mogli pojedine prehrambene proizvode i potrepštine nabaviti isključivo u trgovinama gradskog Aprovizacionog odsjeka ili trgovanjem na crnom tržištu mimo propisa o trgovanju uz izrazito visoke cijene.

SREDNJA KLASA STANOVNIŠTVA

Srednju klasu – sloj stanovništva sačinjavale su osobe raznih struka; učitelji, nastavnici, profesori, liječnici, činovnici, obrtnici. Podaci o prihodima obrtnika i osoba zaposlenih u slobodnim profesijama danas nisu potpuno poznati, a neki pokazatelji nalaze se u tiskovinama. *Jutarnji list* navodi primjer postolara koji je prema izračunu cijene sata rada mogao godišnje zaraditi 40.000 kruna,[1211] međutim nameće se pitanje koliku je stvarnu zaradu imao taj obrtnik. Isto tako u *Jutarnjem listu* navodi se i da je u nekim vrstama obrta, primjerice stolarskom, došlo do potpunog zaustavljanja proizvodnje te su obrtnici putem zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore tražili intervenciju zemaljske vlade kako bi im se

[1208] „Iz hrvatsko-srpske koalicije.“, 2.

[1209] „Gostioničarske cijene u Beču i Zagrebu“, *JL*, br. 1844, 30. travnja 1917., 3.

[1210] Isto, 3.

[1211] „150 K 'za ruke'“, *JL*, br. 2185, 10. travnja 1918., 5.

dodijelili poslovi za vojsku.[1212] Navedenom intervencijom obrtnici su nastojali doći do stalnog i sigurnog izvora prihoda.

O godišnjim plaćama činovnika i ostalih zaposlenika financiranih iz zemaljskog proračuna dostupni su točni podaci u proračunu za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju za razdoblje 1914./15.[1213] Treba napomenuti da se plaća sastojala od više elemenata: plaće i „stanarine"[1214] te u neki slučajevima „osobnog doplatka",[1215] računata je na godišnjoj razini[1216] a bila je isplaćivana mjesečno. Primjerice prihod odjelnog predstojnika za bogoštovlje i nastavu iznosio je ukupno 16.700 kruna.[1217] Plaća srednje pozicioniranih činovnika, perovođa, ovisno o dužnosti iznosila je 5.170, tj. 4.300 kruna.[1218] Može se spomenuti i godišnje prihode ravnatelja u visini od 9.000 do 6.840 kruna[1219] te prihode učitelja koji su iznosili od 8.440 do 6.420 kruna.[1220]

O mogućnostima i načinima života pripadnika srednjeg sloja tijekom rata svjedoči niz članaka „Odgovor na naš nagradni upit kućanicama" objavljenih u *Jutarnjem listu* tijekom listopada 1916. godine. Kućanice su na postavljeno pitanje poslale odgovore u kojima na razne načine opisuju troškove kućanstava. U dva primjera pokazano je kako je jedna višečlana obitelj mogla preživjeti sa 400 kruna mjesečnog prihoda,[1221] a u jednom odgovoru supruga je opisala mogućnosti preživljavanja nje i dvoje male djece, jer im je otac bio u ratnom zarobljeništvu. Autorica navodi da je zbog manjih prihoda unajmila manji stan, morala je štedjeti na odjeći i

[1212] „Zastoj u stolarskom obrtu", *JL*, br. 1056, 9. ožujka 1915, 7.

[1213] „Komad X. Br. 44., Zakon o proračunu za potrebe unutarnje samouprave kraljevina Hrvatske i Slavonije za godinu 1914./15.", u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1914. (KOMAD I.–XIX. BROJ 1.–131.), Zagreb, 1915., 465-624.

[1214] Isto, 512.

[1215] Isto, 513.

[1216] Isto, 512.

[1217] Isto, 512.

[1218] Isto, 512.

[1219] Isto, 513.

[1220] Isto, 514.

[1221] „Odgovori na naš nagradni upit kućanicama", JL, br. 1637, 7. listopada 1916., 4 ; A. Ž., "Odgovor na naš nagradni upit kućanicama", *JL*, br. 1641, 11. listopada 1916., 3.

hrani, a isto tako i kuhanje se svakog dana prilagođavalo prema namirnicama koje su se mogle istoga dana nabaviti.[1222]

Iz odgovora objavljenog dana 11. listopada 1916. godine[1223] uočava se točno raspoređivanje dostupnih novčanih sredstava za svaku pojedinačnu stavku. Autorica pisma potpisana inicijalima A. Ž. navodi troškove, ali i pojedine mogućnosti uštede. Primjerice, višečlana obitelj može unajmiti dvosoban stan za 60 kruna mjesečno ili pak trosobni za 100 kruna, od kojeg iznajmljuje jednu sobu za 40 kruna. Svi troškovi tako iznose točno 400 kruna mjesečno, a dodatne uštede mogu se postići otkazivanjem kućne pomoći „dvorkinje" (20 kruna), a od predviđenih 30 kruna „I gospodin suprug mogao bi … nešto prištediti. Treba samo čvrste i energične volje pa sve ide."[1224]

Promjena životnih prilika u odnosu na prijeratno razdoblje, ali i samo tijekom jedne ratne godine pokazuje članak, pismo roditeljima, objavljeno u *Jutarnjem listu* pod naslovom „Život i rat, Kako se živi u Zagrebu? (Savremena slika)" koje je napisao autor potpisan inicijalom M, po struci profesor.[1225] Članak-pismo je utoliko interesantno jer autor uspoređuje troškove života prije rata i u prosincu 1917. godine te se pojedini podaci mogu usporediti s ranije citiranim člankom autorice potpisane inicijalima A. Ž.[1226]

Autor M navodi da je unajmljivao sobu u stanu u stambenoj zgradi u Prilazu Đure Deželića koju je prije rata plaćao 30 kruna mjesečno, a krajem 1917. godine plaćao ju je zbog „starog poznanstva s gazdaricom" 100 kruna[1227] tj. 330% skuplje. Svega 14 mjeseci ranije za 100 kruna u Zagrebu mogao se unajmiti trosobni stan dok se jedna soba mogla iznajmiti za svega 40 kruna.[1228]

[1222] Marija Grbec, „Odgovori na naš nagradni upit kućanicama", *JL*, br. 1638, 8. listopada 1916., 5.

[1223] A. Ž., „Odgovor na naš nagradni upit kućanicama", *JL*, br. 1641, 11. listopada 1916., 3.

[1224] Isto, 3.

[1225] M, „Život i rat, Kako se živi u Zagrebu? (Savremena slika)", *JL*, br. 2068, 9 prosinac 1917., 3.

[1226] A. Ž., „Odgovor na naš nagradni", 3.

[1227] M, „Život i rat, Kako se", 3.

[1228] A. Ž., „Odgovor na naš nagradni", 3.

Nadalje, prof. M. naveo je i tadašnje cijene obuće i odjeće te ih je usporedio s prijeratnim cijenama. Cipele su poskupile s 30 na 320 kruna[1229] (približno 960%), cijena odijela „kod krojača najgore vrsti“ je sa 100 narasla na 700 kruna (700%), dok je konfekcijski proizvedeni kaput s 80 poskupio na 580 kruna (više od 720%).[1230] Autor navodi da je, provodeći uštede na raznim potrepštinama, ali i raznim načinima: neodlascima u kavanu, ne naručivanjem kolača, smanjujući broj cigareta, naručivanjem jeftinijih jela u restoranu ipak trošio 780 kruna na mjesec.[1231] Ovi podaci, uspoređeni s podacima iz listopada 1916. godine pokazuju koliki je bio stvaran pad životnog standarda srednjeg sloja stanovništva. Godine 1916. četveročlana obitelj mogla je, iako uz precizno planiranje troškova, preživjeti s 400 kruna[1232] dok je godinu dana kasnije skoro dvostruki iznos bio potreban za mjesečne troškove jedne osobe.

Velike promjene životnog standarda uzrokovane padom vrijednosti novca opisane su u članku „Deset kruna“, objavljenog u travnju 1918. godine u *Jutarnjem listu*. Nepotpisani autor navodi da je vlasnik banknote od 10 kruna prije rata „…mirno i bezbrižno plovio na moru života“,[1233] a s banknotom od 1000 kruna „…mogao si deset godina živjeti, kao sveopće poštovani gradjanin…“. Prema nepoznatom autoru „To su bili ekstremi mirnoga vremena.“[1234] U članku je navedeno kojih se 10 artikala u travnju 1918. godine moglo kupiti za iznos od 10 kruna[1235] te da „…tko ima više, taj je ratni milijunaš… Posudi od njega sto kruna, pa kupi ono, što si prije dobio za deset.“[1236]

Iz navedenih članaka uočava se da su se prihodi morali točno rasporediti prema troškovima kućanstva i prilagoditi stvarnim mogućnostima zasebno. Može se zaključiti da su pojedinci i obitelji bile primorane s protekom vremena smanjivati potrošnju po pojedinim, točnije svim

[1229] M, „Život i rat, Kako“, 3 ; Prema Mira Kolar-Dimitrijević, „Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda“, na str. 175 autorica navodi primjere cijene para cipela „150 do 200 kruna“ te radničke plaće koje su iznosile „oko 20 kruna“.

[1230] M, „Život i rat, Kako“, 3.

[1231] Isto, 3.

[1232] A. Ž., „Odgovor na naš nagradni“, 3.

[1233] „Deset kruna“, *JL*, br. 2186, 11. travnja 1918., 7.

[1234] Isto, 7.

[1235] Isto, 7. Prema članku moglo se kupiti: „1. kilu sladora, 2. jednu i četvrt kilu nulerice, 3. dvije kile jabuka, 4. dvadeset jaja, 5. četvrt kile masti, 6. litru vina, 7. pol kile mesa, 8. jedan par manšeta i jednu ogrlicu, 9. jedan džepni rubac loše kvalitete, 10. tri para 'šupertla'.“

[1236] Isto, 7.

stavkama. Bolje mogućnosti života srednjeg sloja tijekom rata se, zbog porasta cijena i gotovo nepromijenjenih razina plaća te hiperinflacije do kraja rata urušavaju, dok je mjesečni prihod i tada, bio isti kao i prije rata. Opisanim razvojem događaja umanjio se udio srednjeg sloja u stanovništvu. Treba napomenuti da je srednji sloj i dalje egzistirao ali ga je protekom ratnih godina, tj. osiromašivanjem bilo sve manje.

SIROMAŠNI

Stalni pad životnog standarda uzrokovao je osiromašenje srednjeg sloja stanovništva. Izbijanje rata također je, potpuno očekivano, siromašni sloj gradskog stanovništva dovelo do potpunog siromaštva, što je uzrokovalo i niz posljedica. S jedne strane, članovima siromašnih obitelji organizirala se pomoć: prehrana djece, skupljanje odjeće, doniranje obuće. Prehranjivanje starijih pripadnika siromašnog sloja stanovništva bila je omogućena u Društvu Prehrana.

Pojedina zapažanja života socijalno ugroženih zapisao je u *Dnevniku* Miroslav Krleža.[1237] Naveo je primjer gospođe koja je skupljala pomoć za Društvo Crvenog križa ispred kavane 'Corso' a istovremeno je izgledala kao da njoj treba pomoć,[1238] ili primjer gospođe kojoj je jedini prihod bio „potpora za obitelji mobiliziranih“ koja je iznosila 9 kruna mjesečno.[1239] Sirotinjske nastambe u tadašnjoj periferiji grada Krleža opisuje riječima „kloaka“ i „zahod.“[1240] Novinarski rad Miroslava Krleže tijekom Prvog svjetskog rata bio je usmjeren i prema pisanju članaka socijalne tematike o životu sirotinje. Članak „Narod koji gladuje“ trebao je biti objavljen u časopisu *Hrvatska njiva*, međutim vojni cenzori nisu odobrili tiskanje.[1241] U članku, koji je tiskan u Krležinom *Dnevniku II*, autor piše o velikoj gladi u Lici, Dalmaciji, Primorju, Istri, Hercegovini i Bosni.[1242] U drugom članku „Kako stanuje

[1237] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914–17*, 300., 339. O pisanju Miroslava Krleže tijekom Velikog rata opširnije vidi u: Ivan Bulić, „Miroslav Krleža o Hrvatskoj u Prvome svjetskom ratu, (Između kronike i interpretacije)“, *ČSP*, 39 (2007), br. 3, 687-704.

[1238] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914–17*, 339.

[1239] Isto, 288. Krleža navodi iznos od „…trideset filira dnevne potpore,…“

[1240] Isto, 300.

[1241] Ivan Bulić, „Miroslav Krleža o Hrvatskoj u Prvome svjetskom ratu (Između kronike i interpretacije)“, *ČSP,* 39 (2007), 3, 701.

[1242] Miroslav Krleža, „Narod koji gladuje“, u: *Dnevnik 1918–22*, 409-412.

sirotinja u Zagrebu“, objavljenom u časopisu *Narodna zaštita* Krleža je detaljno opisao životne i stambene okolnosti života u zagrebačkoj periferiji.[1243]

Zbog malih prihoda i visokih cijena pokušaji preživljavanja pojedinaca i čitavih obitelji uzrokovali su porast broja manjih kriminalnih aktivnosti. Tako su dvije radnice zagrebačkog paromlina ukrale vreće za brašno kako bi od njih izradile odjeću za djecu. Iako su tražile povišicu, jer su radile za dnevnicu od dvije krune, uprava im nije dozvolila povećanje plaće te su bile primorane ukrasti navedene vreće. Šteta je iznosila 1600 kruna, međutim sud im je, uzimajući u obzir imovinsko stanje izrekao uvjetnu kaznu od 3 mjeseca zatvora. Kazna nije bila provedena, a ukoliko nisu ponovile isto djelo u roku od pet godina kazna im je bila „oproštena.“[1244]

Svakodnevno preživljavanje

Stanovništvo, osiromašeno i siromašno bilo je primorano na svakodnevno preživljavanje. Osiguravanje egzistencije nastojalo se izvesti na razne načine - prvenstveno zapošljavanjem, međutim plaće, tj. dnevnice su bile male, a troškovi su svakog dana sve više rasli. Drugi pokušaj ostvarivanja prihoda potrebnih za život bio je u sivoj zoni, točnije u trgovanju na crnom tržištu. Tiskovine su zabilježile slučaj zapljene 5 tona krumpira i pet tona modre galice koje je pokušao prodati „mladji član zagrebačke inteligencije“ koji se prije rata okušao kao kazališni kritičar. U istom članku navodi se učitelj pjevanja i operni pjevač koji je prodavao sapun i polovne šivaće strojeve.[1245]

Pad životnog standarda svih građana uvjetovao je i veće kriminalne aktivnosti na području grada, tj. pad sigurnosti osoba i imovine. Učestale su krađe i provale,[1246] a život u bijedi uzrokovao je i rast stope ilegalne prostitucije, ili kako su tad nazivali preživljavanje „Na dnu

[1243] Miroslav Krleža, „Kako stanuje sirotinja u Zagrebu“, *Narodna zaštita*, 8. studenoga 1917., br. 19., 1-2.

[1244] „Iz bijede na optuženičku klupu“, *JL*, br. 1881, 6. lipnja 1917., 6.

[1245] „ Tko se sve ne bavi trgovinom“, *JL*, br. 2001, 4. listopada 1917., 5.

[1246] „ Provalama i kradjama ni kraja ni konca“, *JL*, br. 1784, 1. ožujka 1917., 5.

života.“[1247] O problemima kriminaliteta u gradu Zagrebu tijekom Velikog rata i pokušajima njihovog sprječavanja od strane nadležnih policijsko-redarstvenih službi vidi peto poglavlje.

Ratom uvjetovane promjene u društvu

Značajnija promjena u društvu, izravno uzrokovana ratom bila je veći angažman žena u društvu i privredi. Žene su se u početku rata najviše angažirale oko pomoći potrebitima: ranjenicima i njihovim obiteljima. Ovisno o društvenom statusu, žene – supruge iz viših slojeva organizirale su razne dobrotvorne akcije,[1248] dok su pripadnice nižih društvenih slojeva skupljale pomoć ili su radile kao bolničarke u pomoćnim vojnim bolnicama. Uz dobrovoljni rad, žene su počele preuzimati prijeratne poslove svojih supruga, njihova radna mjesta i tako raditi za plaću.[1249] Ova promjena, tada velika i neočekivana dogodila se iz potrebe nadomještanja radne snage, ali isto tako i iz razloga što su mnoge obitelji ostale bez prihoda koje je trebalo zaraditi za preživljavanje. U Zagrebu tijekom rata uprave privatnih i državnih poduzeća počinju zapošljavati žene. *Električni tramway* tijekom rata zapošljava prvu kondukterku Paulu Landsky.[1250] Uprava Pošte u Zagrebu u travnju 1915. godine zaposlila je 16 poštarica te su bila najavljena nova zaposlenja.[1251] Iste godine u župi Sv. Petra zaposlen je „ženski mežnjar“ koja „…jedino kao ženska ne može ministrirati. Tako osim kondukterica i listonošica imamo već i mežnjarice. Pa da Zagreb nije moderan!“[1252] U navedenim slučajevima može se reći da su supruge preuzele bolje, fizički manje naporne poslove. S druge strane seljakinje iz okolnih mjesta preuzele su poslove svojih supruga koji su prije rata

[1247] „Na dnu života“, *JL*, br. 1749, 25. siječnja 1917., 5-6.

[1248] „Spomen-lipa 'Odbora zagrebačkih gospodja za ratnu pripomoć'“, *JL*, br. 1122, 15. svibnja 1915., 4.

[1249] Mira Kolar Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 58.

[1250] *105 godina – Zagrebački električni tramvaj*, 82.

[1251] „Ženski listonoše“, *JL*, br. 1106, 29. travnja 1915, 5-6 ; *Ilustrovani list*, br. 33., 14. kolovoza 1914., str. 773, objavio je članak s fotografijom „Zagreb. poštan. činovnici na bojištu“, a u br. 34, 21. kolovoza 1914. str. 797, objavio je članak s fotografijom „Zagrebački poštari na bojištu.“

[1252] „Ženski mežnjar u Zagrebu“, *JL*, br. 1262., 28. rujna 1915., 2 ; „Mežnar“, Hrvatski jezični portal, http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search, pristupljeno 26. kolovoza 2016. Mežnar je osoba koja pomaže u crkvenim poslovima te je zadužena za održavanje crkve.

uređivali zelene površine – nasade i parkove u gradu. Kako je u *Jutarnjem listu* navedeno: „Dapače su u nekim poslovima za cvieće i spretnije od njih.“[1253]

Žene je također zapošljavala i vojska u bolnicama i uredima, a za te poslove se tijekom svibnja 1917. godine u Zagrebu prijavilo približno 700 ženskih osoba.[1254] Tijekom Prvog svjetskog rata u pozadinskim službama austrougarskih oružanih snaga služilo je 107.000 žena uz još 33.000 koje su službovale u neposrednoj blizini bojišnice.[1255] Uz uredske i bolničke poslove vojska je tražila i 40 zaposlenica u Vojno-opskrbnom skladištu za fizičke poslove, tj. „za slaganje i čišćenje vreća.“[1256]

U *Jutarnjem listu*, rubrici „Ženski obzor“ u ljeto 1916. godine piše da su žene zbog rata počele raditi sve vrste poslova.[1257] Uz navedene poslove žene su radile i fizički puno zahtjevnije poslove, „u tiskarama i knjigovežnicama“,[1258] u industriji – Paromlinu[1259] i tvornici Mostner/Penkala.[1260] U zagrebačkoj industriji tijekom ratnih godina povećao se broj zaposlenih žena. Od ukupnog broja industrijskih radnika u gradu Zagrebu godine 1913. bilo je zaposleno svega 22%, a posljednje ratne godine 35% žena.[1261] Povećanje broja radnica izravna je posljedica rata – stalnih novačenja i gubitaka na bojišnicama. Svakako treba spomenuti, da je uz navedene činovničke poslove te rad u industriji tijekom rata, u Gradskom ambulatoriju radila liječnica Gavrančić.[1262]

Unutar obitelji žene su preuzele izraženiju ulogu vođenja kućanstva, što se vidi iz novinskih članaka „Odgovor na naš nagradni upit kućanicama.“ objavljenih tijekom listopada 1916. godine. O odgovorima na postavljeno pitanje biti će riječi u petom poglavlju doktorskog rada.

[1253] „Seljakinje uredjuju perivoje i nasade“, *JL*, br. 1429, 14. ožujka 1916., 3.

[1254] „Ženskinje kod vojnih oblasti“, *JL*, br. 1853, 9. svibnja 1917., 6.

[1255] Filip Novosel, „Hrvatsko-slavonske postrojbe“, 278.

[1256] „ Potreba ženskih radnika“, *JL*., br. 1391, 4. veljače 1916., 5.

[1257] „ Ženski obzor“, *JL*., br. 1532, 26. lipnja 1916., 3.

[1258] L. K., „Štrajk ženskog osoblja u tiskarama i knjigovežnicama“, *JL*., br. 2095, 6. siječnja 1918., 4.

[1259] „Iz bijede na optuženičku klupu“, *JL*, br. 1881, 6. lipnja 1917., 6.

[1260] „Štrajk u tvornici Penkala“, *JL*, br. 2414, 23. kolovoza 1918., 4.

[1261] Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 58.

[1262] L.K.,“ Borba protiv pomora dojenčadi u Zagrebu“, *JL*, br. 2036, 8. studenoga 1917., 5.

Opisane društvene promjene, iako do neke mjere očekivane, tijekom rata bile su izrazito uočljive. Od 1914. do 1918. godine u gradu je došla do izražaja polarizacija društva temeljena na financijskim mogućnostima pojedinaca. Neke osobe su se, legalnim ili ilegalnim načinima obogatile na ratnom trgovanju te su javno, bezobzirno pokazivale luksuz kojim su raspolagale. Srednji sloj stanovništva, koji su većim dijelom sačinjavale činovničke obitelji, u pravilu nije imao mogućnosti ikakve veće zarade. Stoga su unutar svake obitelji troškovi života morali biti precizno raspoređeni te se prihod trošio samo na najnužnije stvari. Zbog krize koja je svakim danom postajala sve dublja, mogućnosti kupovine potrepština su se u velikoj mjeri smanjivale. Siromašni građani, koji su uglavnom živjeli na tadašnjoj periferiji u lošim stambenim i higijenskim uvjetima, bili su primorani radili kao nadničari za male, gotovo zanemarive dnevnice. U takvoj polarizaciji društva pripadnici siromašnog, ali i srednje sloja bili su primorani na svakodnevno snalaženje u preživljavanju, što je, do neke mjere doprinijelo i porastu stope kriminaliteta.[1263]

Istovremeno, dok se odvijala polarizacija društva temeljena na financijskim mogućnostima pojedinaca, u upravi i privredi dolazi do potrebe nadomještanja mobiliziranih i unovačenih zaposlenika. U nedostatku činovnika i radnika počinju se zapošljavati i žene, koje stoga postaju emancipiraniji članovi društva. Ovisno o obrazovanju i pripadnosti određenom društvenom sloju žene su radile različite poslove – od angažmana u zdravstvenoj službi, do administrativnih, ali i teških fizičkih poslova u poljoprivredi i industriji.

[1263] O kriminalitetu u Zagrebu tijekom *Velikog rata* opširnije vidi u sedmom poglavlju ovog doktorskog rada.

VII. ŽIVOT STANOVNIŠTVA 1914.–1918. GODINE

Pojedini događaji iz svakodnevnog života, života građana i grada su u dostupnim neobjavljenim arhivskim izvorima ili objavljenim izvorima slabije zabilježeni ili se uopće ne spominju. Mikrohistorijski pristup, tj. istraživanje povijesti svakodnevice života Zagrepčana i njihovog grada moguć je prvenstveno istraživanjem onodobnih tiskovina: dnevnih novina, tjednih i mjesečnih publikacija. Uz navedene publikacije, pojedine je informacije moguće naći i u tada izrazito zastupljenom obliku tiskovina; javno postavljanim oglasima bana, odjela Zemaljske vlade, gradonačelnika i gradskog poglavarstva. Nadalje, pojedini podaci o svakodnevnom životu pojedinaca i događajima mogu se pronaći u objavljenim i neobjavljenim dnevničkim zapisima. Neobjavljeni *Dnevnik* zagrebačkog nadbiskupa Antuna Bauera[1264] i objavljeni *Zapisci* Ise Kršnjavog,[1265] pisani tijekom rata, najznačajniji su neposredni izvor uz Krležina sjećanja[1266] koja je zapisana tijekom Velikog rata, a objavljena tek u drugoj polovici 20. stoljeća.

Postojala su dva glavna načina informiranja stanovništva: putem javno postavljanih oglasa te tiskovina. Oglasi su povijesno gledano stariji način prenošenja informacija, donosili su vijesti u skraćenom obliku. Povremeno su njihov sadržaj prenosile i dnevne tiskovine.[1267]

Dnevne tiskovine donosile su najviše informacija. U izradi doktorskog rada prvenstveno je korišten *Jutarnji list* koji je imao visoku nakladu te je bio zastupljen u širokim krugovima čitateljstva. Uz dnevne novine, tiskani su i časopisi te tjedne ili mjesečne publikacije: primjerice *Katolički list*, *Gospodarski list*, koje su najčešće bila glasila raznih društava, tj. udruženja, primjerice *Vatrogasni list.*

Novost u onodobnom izdavaštvu časopisa bila je tiskanje ilustriranih časopisa. U Zagrebu se od siječnja 1914. do prosinca 1918. godine tiskao *Ilustrovani list.* [1268] Okosnica su bile

[1264] HR-NAZ, Dr. A. Bauer, Nadbiskup zagrebački, sv. II, vođen od 3. V. 1914.- 29. XII. 1916., te sv. III, vođen od 1. I. 1917.–4. VII. 1919. godine. Neobjavljeni se izvor navodi i kao Bauerov dnevnik, koji je vodio nadbiskupov tajnik. Do 1915. godine zapisničar je bio dr. Svetozar Rittig, a od 1915. godine tajnik i zapisničar postao je dr. Kamilo Dočkal.

[1265] Iso Kršnjavi, *Zapisci, Knjiga druga*. Većina zapisa je točno datirana.

[1266] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914-17* ; potom *Dnevnik 1918-22* ; Prema Tomislav Brlek, „Krleža, Miroslav“, autor navodi da je Miroslav Krleža razdoblje Drugog svjetskog rata bio društveno izoliran te da u tom vremenu „…ekstenzivno redigira memoarsku prozu iz 1914-21 (*Davni dani*)…“.

[1267] Primjerice „Božićnica našim vojnicima na ratištu“, *JL*, br. 1315, 18. studenoga 1915., 5. Originalni „Proglas“ gradonačelnika nalazi se u HR-HDA-907, 6/64, datiran danom 28. studenoga 1914. godine.

fotografije popraćene kraćim tekstualnim objašnjenjima te kraći članci. *Ilustrovani list* prva je tiskovina u Hrvatskoj u kojoj su objavljivane „reportažne fotografije“,[1269] koje su često za objavljivanje slali i čitatelji.[1270]

Prijelomni događaj, uvod u rat, sarajevski atentat postavio je pred tisak nove i opsežnije zadatke. Naklada dnevnih novina porasla je više puta te D. Agičić navodi broj od 50.000 tiskanih primjeraka tog dana.[1271] Kako je navedeno u *Narodnim novinama* od 29. lipnja 1914. godine „Poslije 5 sati počela su izlaziti posebna izdanja listova, koja su bila za čas razgrabljena. Po ulicama stajali su ljudi u hrpama te upravo gutali one prve, dosta mršave viesti o užasnom zločinu…“.[1272] Na dan proglašenja izvanrednog stanja i provođenja djelomične mobilizacije, 27. srpnja, tiskano je ukupno četiri izdanja *Narodnih novina*.[1273]

Unatoč brojnim problemima o kojima će biti više riječi dalje u tekstu u Zagrebu je tijekom rata izlazio veliki broj tiskovina. Ukupan broj novina i časopisa prikazan je u tablici.

[1268] Časopis *Ilustrovani list* izlazio je od 3. siječnja 1914. (br. 1) do 28. prosinca 1918. godine (br. 47).

[1269] Marija Tonković, “Pretpovijest reportažne fotografije u Hrvatskoj“, *Život umjetnosti,* 39 (2005), 74/75, 110, bilj. 4.

[1270] Članak i fotografija „Ratno stanje u Fužinama“, *IL*, br. 36, 5. rujna 1914., 853.

[1271] Damir Agičić, „Civil Croatia on the Eve of the First World War (The Echo of the Assassination and Ultimatum)“, *Povijesni prilozi*, (14) 1995, 303.

[1272] „U Zagrebu“, *NN*, br. 146, 29. lipnja 1914., 2.

[1273] *NN*, br. 170, Posebno izdanje, potom br. 171, 172 i 173.

GRAFIKON br. 38

Ukupan broj dnevnih, tjednih i mjesečnih tiskovina tiskanih u Zagrebu 1914.–1918.

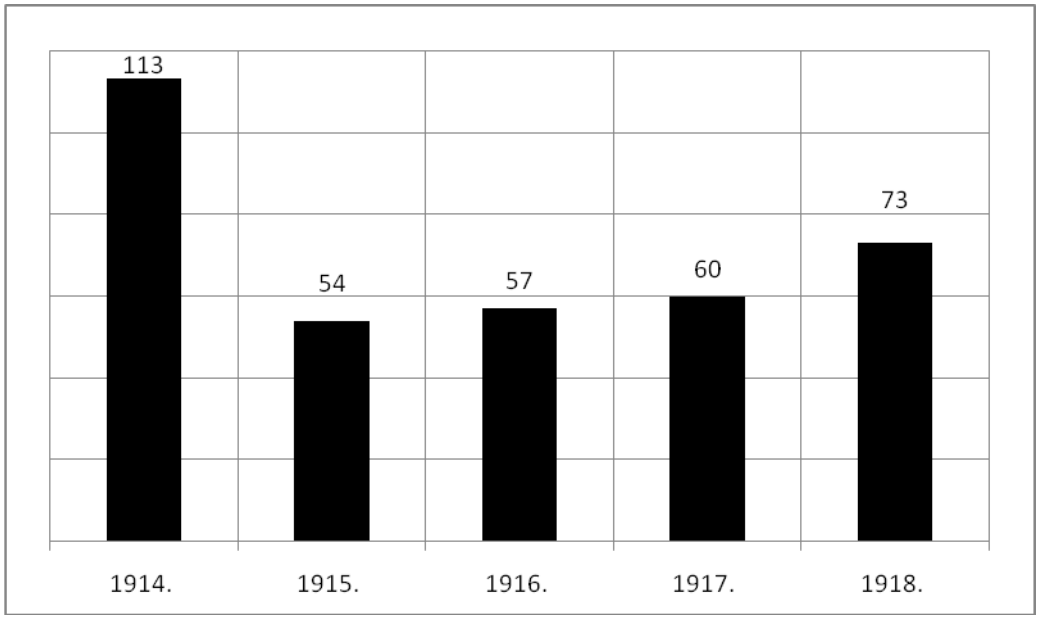

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 238–242

Prema grafikonu 1914. godine vidljiv je pad broja tiskanih naslova, koji možemo tumačiti prestankom izlaženja glasila raznih udruženja i društava. Rad svih društava i udruga bio je početkom rata zaustavljen,[1274] a istovremeno je, očekivano, zbog mobilizacije i novačenja bilo manje članova. Unatoč padu broja naslova, početkom rujna 1914. u Zagrebu su pokrenute *Novine*.[1275] Broj novina tiskanih u Zagrebu od 1915. do 1917. godine lagano raste, tri nove tiskovine svake godine, a zadnje ratne godine pokrenuto je 13 novih naslova.

U Zagreb su pristizale i dolazile „strane": austrijske, mađarske i njemačke tiskovine. Novine iz neutralnih zemalja bile su zabranjene i već početkom rata nabavljale su se ilegalno. Zbog

[1274] Vijoleta Herman Kaurić, „Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata?", *Historijski zbornik*, 62 (2009), 2, 434-435. Autorica navodi da je Zemaljska vlada zabranila rad društava kojima je prilikom osnivanja odobrila pravila.

[1275] Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice, http://katalog.nsk.hr/F/7918554EN8L3YAMVBNMKYD2NGVNVXDIEGCDABLDUGXUEYM2AV1-45975?func=full-set-set&set_number=036551&set_entry=000124&format=999, pristupljeno 15. siječnja 2017., navodi da su *Novine* tiskane u Zagrebu od 8. rujna 1914., do 16. studenoga 1918. godine u Nadbiskupskoj tiskari. *Novine* su bile slijednik *Riječkih novina*. *Izvještaj gradskog poglavarstva* navodi da su *Novine* tiskane od 1914. do 1917.

mogućnosti dolaska do objektivnijih i realističnijih vijesti o ratu iz neutralnih tiskovina, vlast je poduzimala mjere kako bi se njihovo širenje spriječilo među građanima.[1276] Istovremeno, iz istih novina vlast je odobravala objavljivanje vijesti koje su pogodovale ratnoj propgandi.[1277]

Uredništva dnevnih novina još su prije Velikog rata formirala dopisništva koje su izvještavale o događajima izvan Banske Hrvatske,[1278] a tijekom rata novine najčešće međusobno preuzimaju vijesti.[1279] Takvu informativnu, apolitičnu osobinu novina Josip Horvat tumači i „gašenjem političkog života.“[1280] Teme novina postale su štura informacija i svakodnevni život, što je postignuto i uvođenjem, odnosno pooštravanjem cenzure.[1281] Sustav nadziranja tiskovina pooštren je, tj. nadograđen uvođenjem institucije vojne cenzure. Cenzuriranje tiskovina bilo je uobičajeno u Monarhiji, a time i u Banskoj Hrvatskoj u razdoblju prije Prvog svjetskog rata. Primjerice, u svibnju 1914. godine bio je pokrenut „…kazneni postupak proti uredniku ' Riječkih novina ' radi javne potvore u dva slučaja, počinjenje tiskopisom…“[1282], a tiskovina *Hrvatski dnevnik – Croatian Herald* tiskana u Pittsburghu bila je zabranjena „…jer se izrekama sadržanim u dva članka … izvršuje ne samo zločinstvo uvriede Veličanstva i članova cesarske i kraljevske kuće , nego i smetanje javnoga mira, pače djelomice i veleizdaja …poticanjem na pobunu u državi / .“[1283] Ranije spomenuto pooštravanje cenzure tiska provedeno je „Iznimnim mjerama za slučaj rata“ dana 27. srpnja 1914. godine te zasebnim banskim naredbama objavljenima istoga dana.

[1276]HR-HDA-78, kut. 876, 6-22, 5470/1914, 223 Pr-1915. U dokumentu, izvještaju Kr. red. povjereništva predanog Predsjedništvu Zemaljske vlade dana 5. siječnja 1915. godine navedeno je da su djelatnici Gradske redarstvene straže na kolodvoru uhitile krijumčara novina *Corriere della Sera* iz još tada neutralne Italije.

[1277] Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske, 1771–1939*, Golden marketing; Tehnička knjiga: Zagreb, novo izdanje, 2003., 330.

[1278] Isto, 307 ; *Jutarnji list* u članku „Čitavi je Zagreb bio za jedan sat poplavljen izdanjem 'Jutarnjeg lista'…,“ br. 2130, 12. veljače 1918., 5, navodi da su zbog vijesti o sklopljenom miru svi primjerci *Jutarnjeg lista* bili rasprodani te je uredništvo razmišljalo o proširenju „izvjestiteljske službe.“ Vijesti iz dopisništva imale su oznaku „J. L.“

[1279] Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771–1939*, 331.

[1280] Isto, 331.

[1281] Isto, 331. U razdoblju od polovice 19. stoljeća pa do izbijanja Prvog svjetskog rata u Austro-Ugarskoj Monarhiji na snazi su bili oštri zakoni koji su se odnosili na izdavaštvo - tiskovine.

[1282] HR-HDA-397 (fond Državno nadodvjetništvo), kut. 72, K 47/1914., „Dr. Vuk pl. Vuchetich proti 'Riečkim novinama', Kazneno“, Br. 546. 18. svibnja 1914.

[1283] HR-HDA-397, kut. 72, K. 48/1914., „'Hrvatski dnevnik-Croatian Herald' časopis zaustava“, Broj 549., 19. svibnja 1914.

Članci koji nisu prošli postupak cenzure nisu bili tiskani, a ako nije bio priređen zamjenski članak, taj dan tiskane su novine s prazninama,[1284] a par mjeseci nakon izbijanja rata tiskala se oznaka „(Službeno cenzurirano)“.[1285] Treba napomenuti da se navedena zakonska mjera odnosila na „domaće“ i strane tiskovine, a uz civilne cenzore djelovali su i vojni cenzori. Kako navodi Josip Horvat, vojni cenzori nisu bili najupućeniji u posao te su stoga slučajno propuštali pojedine ironične i sarkastične članke. Primjerice, ironični članak M. Krleže slučajno je prošao postupak cenzure te je tiskan. Tek nakon uočavanja propusta uredništvo *Obzora* moralo je ići u Beč, „u Canossu.“[1286] Nakon ovog događaja uočena je nestručnost vojnih cenzora o kojoj svjedoči i dokument državnog nadodvjetnika upućen banu. Naime, nadodvjetnik je od bana zatražio imenovanje novog vojnog cenzora, jer je smatrao da vojno osoblje ne može cenzurirati „…šaljivih i ilustriranih listova.“ [1287]

Unatoč cenzuri, kako je ranije navedeno onodobne tiskovine zbog prenošenja i nekomentiranja vijesti danas treba prihvatiti kao povijesne izvore prvog reda, pogotovo za istraživanje socijalne povijesti.[1288] Međutim, tiskovinama treba u pojedinim slučajevima pristupiti s oprezom. Naime, pojedine su tiskovine objavljivale lažne, čak uznemirujuće vijesti. O problemima uzrokovanih tiskanjem neprovjerenih vijesti podatke nalazimo u dokumentima iz kojih se može iščitati stav o pojedinom novinama. Uredništvo dnevnih novina *Zagrebačka korespondencija* uputilo je molbu za priključenje na električnu mrežu zagrebačkom Gradskom poglavarstvu. Poglavarstvo je tu molbu proslijedilo Odjelu za narodno gospodarstvo zemaljske vlade, koji je dalje proslijedio upit Kraljevskom redarstvenom povjereništvu za grad Zagreb, tj. upravi gradske policije. Odjel je među ostalim

[1284] Primjerice *Jutarnji list*, br. 747, 13. kolovoza 1914., 2.

[1285] Primjerice *Jutarnji list*, br. 838, 10. listopada 1914., 1.

[1286] Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske*, 330-331.

[1287] HR-HDA-78, kut. 871, 6-22/4237 – 1914, Broj 962 Pr. – 1915. Izvještaj državnog odvjetnika predan državnom nadodvjetništvu. Spomenuti izvještaj nadodvjetništvo je proslijedilo Predsjedništvu Zemaljske vlade dana 2. veljače 1915. godine.

[1288] Mirjana Jurić, „Zagreb u Prvome svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti“, *Libellarium*, II., br. 2, Zagreb, 2009., 121-144. Metodu istraživanja dnevnih tiskovina za društvenu, gospodarsku povijest te povijest svakodnevice upotrijebio je i Franjo Buntak, „Zagreb u tisuću devet stotina“, 251-282.

naglasio pitanje može li se navedena tiskovina „…smatrati kao uopće korisno. – i u javnom interesu.“ [1289]

Povjereništvo je odgovorilo Odjelu za narodno gospodarstvo da urednika *Zagrebačke korespondencije* nema zabilježenog u kaznenoj evidenciji, međutim: „Konačno se izvješćuje da je 'Zagrebačka korespondencija' u posljednje doba svratila na se pozornost i dala povoda oblasnom postupanju time, što je raširivala sasvim izmišljene vijesti/ o tobožnjim grabežima, razbojstvima i silovanjima/. Ovakovim je ponašanjem Zagrebačka korespondencija,' čitavo gradjanstvo kroz tjedne držala u uzrujanoj trzavici, pak ovakvo djelovanje doista ne zaslužuje nikakov obzir ni potporu.“[1290]

Nakon navedenog očitovanja uprave policije Odjel za narodno gospodarstvo odgovorio je gradskom poglavarstvu da se prikapčanje na električnu opskrbnu mrežu „ne može dozvoliti.“[1291]

Format i kvaliteta tiskovina mijenjali su se tijekom rata. Kvaliteta novina, točnije kvaliteta rada novinara, ali i uredništava od 1914. do 1918. godine povremeno je bila ispod standarda. Ranije je spomenuto da su tiskovine preuzimale vijesti, ali nisu uvijek citirale izvore, druge tiskovine iz kojih su preuzete vijesti. O tom problemu nekorektnog rada upozoravalo je i uredništvo *Jutarnjeg lista*.[1292]

Prva veća promjena za uredništva tiskovina, ali i za čitatelje dogodila se krajem siječnja 1915. godine. *Jutarnji list* od dana 23. ožujka, zbog mobilizacije zaposlenika tiskao je samo jutarnje izdanje, dok su naknadna dnevna izdanja bila rezervirana samo ukoliko bude „posebnih vijesti.“[1293]

[1289] HR-HDA-82, kut. 59, Br. 2330 1917., 231, 1917., od 6. prosinca 1917 ; Prema *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 242, dnevne novine *Zagrebačka korespondencija* počele su izlaziti 1913. godine te je navedeno da od 1914. godine nisu bile tiskane.

[1290] HR-HDA-82, kut. 59, II 537 1918., 537, 231, 1918., dokument u prilogu spisa, II. 537 od 7. veljače 1918.

[1291] HR-HDA-82, kut. 59, II 537 1918., 537, 231, 1918., veljača 1918.

[1292] „Kako nastaju novine u Hrvatskoj?“, *JL*, br. 1968, 1. rujna 1917., 5. U članku je navedeno da su tiskovine *Hrvatska riječ* i *Novine* objavile članke iz *Jutarnjeg lista*, a da nisu naznačili da su članci preuzeti ; Zbog zaštite autorskih prava *Gospodarski list*, primjerice, na naslovnici br. 8, od dana 23. travnja 1914., navodi „Preštampavanje dozvoljeno samo uz naznaku vrela.“ Navedeno upozorenje tiskano je na svakom broju *Gospodarskog lista*.

[1293] Navedena obavijest čitateljima, *JL*, br. 1011, 23. siječnja 1915., 1.

Istovremeno, uredništvo *Katoličkog lista* zbog porasta cijena tiskanja i papira tiskalo je novine na manjem broju stranica. Prilikom obavještavanja čitatelja uredništvo je navelo: „Iz razloga, s kojih tako rade i dnevnici, prisiljeni smo da za vrijeme rata izlazi redovno samo na osam stranica.“ Unatoč poskupljenu svih troškova tiskanja uredništvo je odlučilo zadržati istu cijenu za pojedinačne primjerke lista.[1294] Sljedeće godine uredništvo *Narodnih novina*, „iz tehničkih razloga“ donosi odluku o tiskanju samo popodnevnog izdanja od dana 1. travnja.[1295]

Problem nabave novinskog papira nastojao se riješiti i izgradnjom skladišta papira u Zagrebu u studenom 1915. godine. Izgradnju skladišta, koje je trebao voditi Lavoslav Tausig, započelo je poduzeće Kranz iz Graza. Prema *Jutarnjem listu* stavljanje skladišta u funkciju trebalo je riješiti sve probleme zagrebačkih novina.[1296] Poslije se u tiskovinama ne spominje navedeno skladište, a problem nabave materijala nužnog za tiskanje novina nije bio riješen. U veljači 1916. godine *Jutarnji list* ponovno donosi članak o nestašici novinskog papira. Stoga je u Zagreb došao predstavnik novina iz Budimpešte kako bi raspravio s uredništvima zagrebačkih novina mogućnost rješavanja problema. U članku je navedeno da je u Budimpešti novinski papir bio toliko skup da su pojedine novine propale.[1297]

Problem nabave novinskog papira ostao je prisutan tijekom cijelog rata. Naime, tek u prosincu 1918. godine u Zagrebu osnovano je poduzeće „Udruženje za dobavu novinskog papira d. d.“[1298]

Navedeni problemi nabave repromaterijala i tiska rezultirali su i poskupljenjem novina te časopisa: *Jutarnji list* s 8 (1914.),[1299] na 20 filira (1918. godine),[1300] a *Ilustrovani list* u istom je razdoblju poskupio s 20[1301] na 40 filira.[1302]

[1294] „Prijateljima katoličkog lista“, *Katolički list, Crkveno-bogoslovni časopis*, br. 1, 7. siječnja 1915., 6.

[1295] „Ne će izlaziti jutarnje izdanje 'Narodnih Novina'“, *JL*, br. 1444, 29. ožujka 1916., 4.

[1296] „Novo poduzeće u Zagrebu“, *JL*, br. 1297, 1. studenoga 1915., 2. U članku je navedeno da je Lavoslav Tausig bio ravnatelj zagrebačke Tvornice papira.

[1297] „ Pomanjkanje papira i novinstvo“, *JL*, br. 1405, 19. veljače 1916., 5.

[1298] DAZG-252-1287, str. 124. Poduzeće je osnovano u prosincu 1918. a već 1924. godine bilo je u postupku likvidacije.

[1299] *JL*, br. 727, 26. srpnja 1914., 1.

[1300] *JL*, br. 2458, 5. listopada 1918., 1.

[1301] *IL*, br. 31, 1. kolovoza 1914., 721.

Ratni događaji

Zagreb je bio grad u pozadini bojišnica. Najbliže bojišnice bile su: južna a od proljeća 1915. jugozapadna bojišnica. Značaj Zagreba kao logističkog središta za vojsku vidljiv je u obuci vojnika, odlasku na bojišnicu te njihovom kasnijem vraćanju na oporavak, o čemu izvještavaju tiskovine. Može se zaključiti, da su uz prolaženje vojnika, potom dolazak ratnih zarobljenika i boravak izbjeglica na neodređeno vrijeme bili skoro jedini izravni ratni događaji s kojima su se građani susretali.

Početak rata

Opis atmosfere u gradu dana 27. srpnja 1914. godine kada je proglašena djelomična mobilizacija nalazimo se u dnevniku nadbiskupa dr. Antuna Bauera:

„U rano jutro dolaze doknadni pričuvnici i pučki ustaše u masama u Zagreb. Pjevanje i plač se miješa. … Poslije podne u 4 sata počinju demonstracije protiv Srba.“[1303] Za razliku od napisa u onodobnim tiskovinama zapis kroničara[1304] u Bauerovom dnevniku je realističniji, ali isto tako donosi i slutnju težine rata.

Objavu i provođenje mobilizacije te objavu rata Kraljevini Srbiji popratili su afirmativni, propagandni novinski naslovi i članci. Primjerice, *Riječke novine* tiskale su članak „Rat je naviješten!“ u kojem je navedeno: „28. srpnja! ...dolazi evo *kazna, da pribavi zadovoljštinu povrijeđenoj pravednosti*.“[1305]

Prilikom proglašenja mobilizacije 26. srpnja *Jutarnji list* tiskao je članak „Na oružje!“[1306] u kojem se među ostalim navodi: „Hrvati, kralj naš nas zove!“,[1307] dok se o političkoj situaciji

---

[1302] *IL*, br. 36, 12. listopada 1918., 561. Treba spomenuti da je za *Jutarnji list* i *Ilustrovani list* navedena cijena po primjerku, dok je za *Narodne novine* i *Katolički list* navedena samo cijena za pretplatu.

[1303] HR-NAZ, Bauerov dnevnik, sv. II, zapis od dana 27. srpnja 1914. godine.

[1304] Dnevnik nadbiskupa dr. Antuna Bauera vodio je nadbiskupov tajnik. Do 1915. godine zapisničar je bio dr. Svetozar Rittig, a od 1915. tajnik, time i zapisničar postao je dr. Kamilo Dočkal.

[1305] „Rat je naviješten!“, *Riječke novine*, br. 171, 31. srpnja 1914., Drugo izdanje, 2.

[1306] „Na oružje!“, *JL*, br. 726, („Posebno izdanje II.“), 26. srpnja 1914., 2.

[1307] Isto, 2.

navodi: „A ako je za ikoga ozbiljna, tad je za nas Hrvate, koji dobro znademo, da izvan granica ove monarkije za nas obstanka nema.“[1308]

Tri dana kasnije na naslovnici iste tiskovine objavljen je kraljev manifest „Mojim narodima.“[1309] Na idućoj stranici objavljen je članak nepotpisanog autora „Oduševljeni Zagreb.“[1310] u kojem je afirmirana mobilizacija vojnih obveznika i stoga se može zaključiti da ima izraženi propagandni karakter. Radi ilustracije prilika i pisanja listova iz članka su izdvojeni sljedeći odlomci:

„Koga god sretneš, svaki će te pitati: 'Hoćemo li skoro na Srbijanca? Kako ćemo jošte dugo čekati?'… 'Da imadem tri sina, kao što nemam ni jednoga, sva tri bi pregorjela i rado bi ih dala, da podju ovaj put u boj', veli pristara gospodja, gledajući na Južnom kolodvoru one nepregledne redove pričuvnika, koji se tiskaju, da udju u kola. … 'Gospodine' , reče mi nedavno visoki jedan činovnik, 'imam sina jedinca, poručnik je u pričuvi. Ali, vidite, ja vam ne mogu reći, kako rado ga dajem, a da ih imam stotinu, svih bi rado dao, da podju u boj, pa da pokažu, da smo mi uviek jošte oni isti stari Hrvati, koji smo nekoć bili, vjerni kralju i domu svome, koji su spremni poći proti svakome neprijatelju, bio on tko mu drago i zvao se kako mu drago.' … To je eto oduševljenje, kako mu se može samo ondje naći, gdje pod vanjskom korom skepse i cinizma bije iskreno pošteno, kralju i domovini odano srce. Ali oduševljenje se ne očituje samo u velikim i herojskim žrtvama, nego jošte mnogo više u malenim ali trajnim nepogodama, koje rado na sebe uzima onaj, koji j eu istinu oduševljen.“[1311]

U članku se navode i djela pojedinih činovnika, profesora koji su se stavili na raspolaganje zemaljskoj vladi:

[1308] Isto, 2.

[1309] „Mojim narodima“, *JL*, br., 732, 30. srpnja 1914., 1. Očito je prilikom tiska došlo do greške. Naime navedeni broj *Jutarnjeg lista* ima otisnut datum 20. srpnja 1914. godine. Slijedeći broj iste tiskovine, broj 733. ima pravilno otisnut datum od 31. srpnja 1914.

[1310] „ Oduševljeni Zagreb“, *JL*, br. 732, 30. srpnja 1914., 2.

[1311] Isto, 2.

„I dočekani su s oduševljenjem. Danas su već nekoji položili prisegu. A nije li to heroizam? Nije li to pravo oduševljenje, koje služi domovini i kralju svome onako, kako može i ondje, gdje mu može najviše poslužiti?“[1312]

Nepotpisani autor nadalje opisuje atmosferu u gradu, građane u iščekivanju brze pobjede:

„A sve se to dogadja u Zagrebu, tome Zagrebu opereta i orfeuma, ljetnih zabava i zimskih športova, u tom Zagrebu očijukanja i flirtova, vječnoga nemira i vječnoga užitka. … Tako se je Zagreb uozbiljio, zaboravio je na vjekovite svoje bonmote, na svoje rugalice. Zakitio se je bezbroj zastavama, te vedra, ako i ozbiljna lica čeka onaj čas, kad bude mogao slaviti pobjedu.“[1313]

U Hrvatskom povijesnom muzeju čuva se trobojna zastavica najvjerojatnije s početka Prvog svjetskog rata, koja svjedoči o atmosferi ljeta 1914. godine. Preko bijelog polja tiskan je slogan „Za dom i kralja krv prolit valja!“.[1314] „Zastavica je bila sastavni dio dekora javnih okupljanja i vojnih svečanosti domobranskih postrojbi.“[1315]

Zagreb u prvim tjednima rata opisao je i Josip Horvat. Grad se kretao u taktovima vojničkih glazbi, tj. pjesama koje su pjevali vojnici.[1316] Riječi jedne od tih vojnih pjesama bile su sljedeće:

„'Oj, hrvatski hrabri sine,

Prevezi me preko Drine!

Osvećena krv još nije

Ferdinanda i Sofije!..."“[1317]

[1312] Isto, 2.; HR-HDA-78, kut. 872., sv. 6-22/4461/1914, broj 4554 Pr. – 1914., dopis odvjetnika dr. Javanda upućen vladinom povjereniku Žepiću 30. srpnja 1914. godine kojim se stavlja na raspolaganje za obavljanje pravnih poslova. Na drugoj stranici dokumenta zabilježen je odgovor povjerenika upućen zemaljskoj vladi da ne treba nikakvu ispomoć u uredu.

[1313] „Oduševljeni Zagreb“, *JL*, br. 732, 30. srpnja 1914., 2.

[1314] *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu, Zagreb,* 2015., artefakt „Prigodna zastavica hrvatskih domobrana,“ pod kataloškim brojem 11. 2. na str. 193 inventarni broj HPM 79957. U katalogu je navedena godina izrade od 1914. do 1918., međutim može se pretpostaviti da je izrađena početkom rata.

[1315] *Dadoh zlato za željezo, Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, Zagreb, 2011., 463, „IV / 58. Prigodna zastavica hrvatskih domobrana“, HPM 79957. Za opisanu zastavu navedeno je, prema dokumentaciji da su je „… 'nosili vojnici 25. domobranskog puka u svjetskom ratu', koji su je darovali Muzeju.“ Ipak, može se pretpostaviti, obzirom da je u katalogu navedeno korištenje zastavica u javnosti, da su iste takve korištene na području grada Zagreba već početkom rata. Zastavica je bila u postavu navedene izložbe.

[1316] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 47.

Ozračje početka rata u Zagrebu opisano je i u nekoliko brojeva *Ilustrovanog lista*. U broju 31 opis glasi: „Ovih se dana pretvorila prijestolnica Hrvatske, bijeli Zagreb, u pravi veliki logor naše dične vojske. … Raspoloženje je u gradu u obće jednako oduševljenju, koliko u vojnih obvezanika, toliko u čitave publike.“[1318]

U sljedećem, 32. broju *Ilustrovanog lista* navedeno je: „Kraj vojničkih logorišta sakuplja se sva sila svijeta, izvedljivo promatrajući vojnički život. Medju općinstvom čuje se ponajviše hvalenje vojničke hrane, jer ta je sada veoma obilna i tečna.“[1319] a četiri fotografije objavljene su u broju 33 pod naslovom „Ratno oduševljenje u Zagrebu“.[1320]

Prilikom odlaska na bojišnicu građani su vojnike na putu do kolodvora pratili pozdravima,[1321] a čak je zabilježen i slučaj kad su građani mađarskim vojnicima uzvikivali „'Elyen'“, na što su Mađari odzdravljali „'Živio !'“.[1322]

Sliku grada iz rujna 1914. godine, kada su već započele prve ratne operacije donosi članak „Zagreb u ratu.“:[1323]

„Tko prolazi zagrebačkim ulicama, sigurno ne će vidjeti nikakvih znakova, koji pokazuju na to, da se naša država nalazi u velikom i težkom ratu. Sve se uprlo, da sprieči sve, što bi moglo uslied izvanrednih prilika štetno djelovati na život i rad gradjanstva. Iznimno stanje izazvano višim političkim razlozima ni na jednom se području na osjeća težko. Zagreb živi, radi i zabavlja se sasvim kao i prije. Dakako da vremena nisu takova, da bi narod mogao biti objestan, pa prema tomu nema buke u Zagrebu, kao što je konačni ni u mirno doba nije bilo.

[1317] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj,* 48.

[1318] „Ratno raspoloženje u Zagrebu“, *IL*, br. 31, 731.

[1319] „Zagreb u ratno doba“, *IL*, br. 32, 752-753, 752.

[1320] „Ratno oduševljenje u Zagrebu“, *IL*, br. 33, 15. kolovoza 1914., 769.

[1321] „Ovacije našim četama“, *JL*, br. 825, 3. listopada 1914., 5.

[1322] „Ovacije vojničtvu“, *JL*, br. 900, 15. studenoga 1914., 4 ; Prizor, u kojem građani pozdravljaju vojnike Mađare na mađarskom, dok oni odzdravljaju građanima na hrvatskom jeziku, opisan u *Jutarnjem listu* s početka rata do 1917/1918. godine u potpunosti se promijenio. Naime, François Fejtö, *Memoari, Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, Nakladni zavod Matice hrvatske: Zagreb, 1989., na str. 22 zapisao je: „Silne mržnje što su je te narodnosti osjećale prema Ugarskoj postadoh svjestan ljeta 1917. u Zagrebu. Šećući jednom oko katedrale, naiđosmo sestra i ja na velike protumađarske demonstracije. Svjetina u kojoj su se građani miješali sa seljacima odjevenima u crno izvikivala je protumađarske parole i potpaljivala naše zastave. Idućih nekoliko sedmica nismo se više usuđivali govoriti mađarski ni na ulici ni na savskom kupalištu.“

[1323] „Zagreb u ratu“, *JL*, br. 807, 23. rujna 1914., 5-6.

Ali sada su kavane i gostione dobro posjećene kao i prije, mjesto politike pretresaju se ratni dogadjaji, a političkih je opreka posve nestalo. U toliko je rat čak i dobro djelovao na zagrebačko obćinstvo. I kazalište se brine za to, da gradjani ne svisnu od dosade, sada bi se, kako čujemo, opet nanovo imao otvoriti orfeum, kod kojega bi sudjelovali i neki domaći glumci, jednom riječju, rat nije donio nikakovih većih promjena u zagrebačkom životu. Ljudi su samo postali nešto ozbiljniji, a rekli bismo i nešto bolji, humaniji, nego što su bili prije. Ili se ta čovjekoljubivost Zagrebčana u mirno doba samo nije pokazivala! Svakako sad obilni darovi, koji stizavaju svim humanitarnim uredbama pokazuju, da bar sada ta čovjekoljubivost Zagrebčana u punoj mjeri postoji. Neka i ostane tako!“[1324]

Obzirom da je u gradu zavladalo „ratno oduševljenje“[1325] praćeno osjećajem dužnosti i patriotizma[1326] uslijedile su i promjene naziva pojedinih dućana. Zbog neprijateljstva s Velikom Britanijom i Francuskom trgovinama su prevedena imena. „Tako su neke pomodne trgovine prestale biti kojekakovi 'maisoni' i 'madame' i 'demoiselle' pa liepo nose pošteno hrvatsko ime.“[1327] Početkom rata „…u prvom frankofopskom naletu…“ kavana „Pariz“ preimenovana je u „Medulić“.[1328]

Dok naslovi i sadržaji članaka danas svjedoče o oduševljenju, izražavanju domoljublja, nestajanju svih političkih nesuglasica proglašenjem rata, pojedini neobjavljeni dokumenti iz fonda *Kraljevski ministar hrvatsko-slavonsko-dalmatinski u Budimpešti*[1329] i novinski članci svjedoče o kompleksnosti političkog života Banske Hrvatske time i Zagreba. Naime, u godinama prije izbijanja sukoba srpska i crnogorska vlada dodijelile su istaknutim pripadnicima društva Banske Hrvatske – znanstvenicima, sveučilišnim profesorima, kulturnim djelatnicima, političarima odlikovanja za zasluge. Tijekom kolovoza i rujna 1914. odlikovanja su, među ostalima vratili: intendant Kr. zem. kazališta Vladimir pl. Treščec

[1324] „Zagreb u ratu“, *JL*, br. 807, 23. rujna 1914., 5-6.

[1325] „ Ratno oduševljenje u Zagrebu“, *IL*, br. 33, 15. kolovoza 1914., 769.

[1326] „ Živio naš kralj!“, *Vatrogasni vjesnik, Glasilo hrvatsko-slavonske vatrogasne zajednice*, br. 17, 5. rujan 1914., 130.

[1327] „Tudji naslovi u Zagrebu“ *JL*, br. 805, 22. rujna 1914., 5.

[1328] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914–17*, 128-129.

[1329] HR-HDA-77 (fond Kraljevski ministar hrvatsko-slavonsko-dalmatinski, Serija Prezidijal), kut. 49.

Branjski i ravnatelj opere Srećko Albini,[1330] zagrebački gradonačelnik Janko Holjac,[1331] potom predsjednik zagrebačke trgovačko obrtničke komore Vjekoslav Heinzel,[1332] ravnatelj Kr. zem arhiva Ivan pl. Bojničić,[1333] sveučilišni profesor Karlo Gorjanović Kramberger,[1334] književnik Mihovil Nikolić.[1335] Razlozi vraćanja spomenutih odlikovanja onda, a i danas su očiti dok ih pojedinci objašnjavaju domoljubnim osjećajima[1336] ili osjećajima domoljublja i odanosti.[1337] Ipak, vijesti o vraćanju odlikovanja te razlozi čina objavljivane su i, kako je ranije navedeno u tiskovinama.[1338] Ivan pl. Bojničić prema *Jutarnjem listu* vratio je, jer „…nalaže mi lojalno moje čuvstvo…", *komanderski krst Sv. Save* kojeg mu je dodijelio Aleksandar Obrenović 1900-te „…koji bijaše prijatelj austro ugarske monarkije." Odlikovanje je poslao gradonačelniku Holjcu sa zamolbom da ga pošalje natrag u Srbiju.[1339] Može se ustvrditi da je do neke mjere paradoksalno što je pl. Bojničić predao odlikovanje gradonačelniku. Naime, i Holjac je od 1913. godine bio nositelj odlikovanja *Sv. Save,* kojeg je vratio jer je bio „…nemoguć u sklad dovesti sa svojim lojalnim i patriotskim osjećajima primitak reda države, koja je s našom monarkijom zaraćena…" te ga je predao Zemaljskoj vladi.[1340]

[1330] HR-HDA-77, kut. 49, K. br. 479/5 Pr. 1914., Broj 479/ Pr., 27. kolovoza 1914. V. pl. Treščec Branjski je vratio srpsko odlikovanje *Sv. Save III. stepena* i crnogorsko odlikovanje *Danila III. stepena*, a S. Albini je vratio odlikovanje *Sv. Save IV. stepena*.

[1331] HR-HDA-77, Prezidijal, kut. 49, K. br. 479/5 Pr. 1914., Broj 480/Pr., 27. kolovoza 1914. J. Holjac je vratio srpsko odlikovanje *Sv. Save III. stepena*.

[1332] HR-HDA-77, Prezidijal, kut. 49, K. br. 479/5 Pr. 1914., Broj 524/Pr., 27. rujna 1914. V. Heinzel je vratio odlikovanje *Sv. Save III. stepena*.

[1333] HR-HDA-77, Prezidijal, kut. 49, K. br. 479/5 Pr. 1914., 526/Pr., 27. rujna 1914. I. pl. Bojničić vratio je *komanderski krst Sv. Save*.

[1334] HR-HDA-77, Prezidijal, kut. 49, K. br. 479/5 Pr. 1914., 527/Pr., 27. rujna 1914. k. Gorjanović Kramberger vratio je odlikovanje *Sv. Save III. stepena*.

[1335] HR-HDA-77, Prezidijal, kut. 49, K. br. 479/5 Pr. 1914., 644/Pr., 3. prosinca 1914. M. Nikolić vratio je odlikovanje *Sv. Save IV. stepena*.

[1336] HR-HDA-77, Prezidijal, kut. 49, Kor. br. 479/Pr.-1914., Br. 479/Pr.

[1337] HR-HDA-77, Prezidijal, kut. 49, Kor. br. 479/Pr.-1914., 524/Pr.

[1338] k., „Srbski redovi", *JL*, br 799, 18. rujna 1914., 3. U članku je navedeno da su imena nekih pojedinaca koji su vratili odlikovanja bila javno objavljena.

[1339] „Vratio srbski orden", *JL*, br. 792, 15. rujna 1914., 3.

[1340] k., „Srbski redovi", *JL*, br. 799, 18. rujna 1914., 3.

Utjecaj rata na djecu

Djeca su najbrže potpala pod utjecaj ratne propagande i dugo su ostala pod njezinim utjecajem. Iso Kršnjavi zabilježio je u dnevniku rečenicu svojega unuka da neće učiti francuski „… jer je to jezik naših neprijatelja.“[1341]

Djeca su se vrlo vjerojatno i prije ljeta 1914. godine na otvorenom igrala rata. Može se pretpostaviti da su *ratne igre* tijekom rata postale još izraženije. „Sav dječji svijet ratuje.“[1342] Još početkom rata glavna *oružja* bila su drvena „puška i sablja“, a igra rata bila im je razonoda.[1343] O igranju rata svjedoči i karikatura „U igri rata“[1344] u kojoj jedan dječak upozorava drugog da ne smije salutirati, jer u igri ima ulogu konja.[1345]

Godine 1916. *Jutarnji list* objavio je članak o dječaku koji je za igru ponio nož te je u zanosu, „bojnoj vatri“ lakše ranio „…malu ratnicu…“. Nepotpisani autor članka upozorio je učitelje i roditelje na igranje rata, jer su se nekoliko puta dogodile neprilike u kojima su bili ozlijeđeni promatrači te prolaznici.[1346] O poprilično grubom igranju rata svjedoči i karikatura „Djeca i rat.“ objavljena u *Ilustrovanom listu.* Karikatura prikazuje blatno i mokro dijete kojeg majka pita kako se uspio tako umazati, na što dječak odgovara: „Je, mama, ja sem bil engleska ratna ladja.“[1347] Autor karikature je na šaljiv način pokazao da su djeca pratila ratne događaje, najvjerojatnije kroz priče odraslih. Odgovor djeteta da je u igri bio engleski ratni brod, koji je očito potopljen može se povezati s torpediranjem tri britanske krstarice u Sjevernom moru koje je izvela podmornica njemačke carske ratne mornarice U 9 pod zapovjedništvom Otta Weddingena dana 22. rujna 1914. godine.[1348]

[1341] Iso Kršnjavi, *Zapisci, Knjiga druga*, 751, zapis od 30. studenoga 1915. godine ; Usporedno, Martin Moll, *Die Steiermark ima ersten Weltkrieg*, na str. 45 donosi fotografiju s pojašnjenjem. Naime, učenik iz Graza napisao je sastavak na temu „Kako sam izveo noćni napad na London sa svojim Zeppelinom.“

[1342] „Naša djeca i rat“, *IL*, br. 43, 24. listopada 1914., 1025-1026., 1025.

[1343] Isto, 1026.

[1344] Karikatura „U igri rata“, *IL*, br. 44, 31. listopada 1914., 1054.

[1345] Isto, 1054.

[1346]„ Ranio ju nožem, igrajući se rata“, *JL*, br. 1464, 18. travnja 1916., 5.

[1347] Karikatura „Djeca i rat“, *IL*, br. 46, 14. studenoga 1914., 1103.

[1348] *Der Erste Weltkrieg, 1914–1918, Band IV., Der Krieg zur See*, prir. Peter Koerner, München, 1968., 12-17.

Ratni trofeji

Nastavili su se nizati događaji koji su izravno donosili dah rata u Zagreb. Tako je krajem rujna 1914. godine trgovac Kardoš izložio prvi ratni trofej u izlogu svoje trgovine, rusku pušku s bajunetom koju mu je poslao njegov šurjak. Građani su se skupljali ispred izloga, a događaj su tiskovine komentirale riječima: „Svakako vriedno da se vidi.“[1349]

Izlaganje ratnih trofeja u izlozima trgovina očito je bilo popularno početkom rata. U izlogu trgovine cipela „Salamander“ u Ilici bio je izložen niz trofeja, oružja i opreme ruske vojske. Navedene trofeje trgovini je ustupio časnik koji je boravio na oporavku u Zagrebu.[1350] Fotografiju prolaznika koji su promatrali ratne trofeje izloženih u trgovini u Ilici objavio je *Ilustrovani list*.[1351]

Velika količina ratnog materijala među civilima predstavljala je opasnost javnoj sigurnosti. Vlast je u veljači 1915. godine zabranila trgovcima izlagati i prodavati ratne trofeje te odluku da ih moraju predati redarstvu.[1352] Proglašena zabrana vjerojatno je imala učinka jer se više po tiskovinama ne spominje izlaganje neprijateljskog oružja i opreme. Ipak, treba spomenuti da je 1918. godine dijete osnovnoškolske dobi bilo ozlijeđeno tijekom igranja sa streljivom,[1353] iako je u siječnju iste godine ministar unutarnjih poslova ponovio zabranu izlaganja i prodaje trofeja po dućanima.[1354]

Zbog velikog interesa stanovništva trofeje je počela u Zagreb dopremati i izlagati vojska. Krajem 1914. godine na zgradi zapovjedništva 13. zbora na Jezuitskom trgu bila je

[1349] „Prva ratna trofeja u Zagrebu“, *JL*, br. 813, 26. rujna 1914., 5.

[1350] „Zaplienjeno rusko oružje u Zagrebu“, *JL*. br. 835, 9. listopada 1914., 6.

[1351] „Promatranje ratnih trofeja“, *IL*, br. 43, 24. listopada 1914., 1019.

[1352] „Postupak sa neprijateljskim zaplienjenim oružjem i opremnim predmetima“, *JL*, br. 1040, 21. veljače 1915., 4.

[1353] „Djeca i naboji“, *JL*, br. 2338, 8. lipnja 1918., 6.

[1354] „Zabranjeno izlaganje i prodaja zabranjenog oružja“, *JL*, br. 2338, 8. lipnja 1918., 6.

postavljena zarobljena crnogorska zastava,[1355] a krajem iste godine na Jezuitskom trgu postavljen je i top srpske vojske.[1356]

Najveći broj trofeja bio je postavljen na „Izložbi streljačkih i obranbenih jaraka u Zagrebu“ koju je organiziralo društvo „Zitin dom“ s ciljem pomaganja invalida, a društvu su pomogli pokroviteljstvom ban Škrlec, nadbiskup Bauer i vojska.[1357]

Pripreme su započele u listopadu 1915. godine na prostoru Sajmišta. Plan izložbe, tj. raspored rovova i prepreka izradio je natporučnik Altermann iz 25. domobranske pješačke pukovnije[1358] s svakodnevno ih je kopalo 200 vojnika inžinjeraca.[1359] Radove, tj. pripremanje rovova za izložbu posjetio je i ban Škrlec.[1360] Na izložbi su u rovove bili postavljeni trofeji: ruske puške, potom srpski topovi i strojnice na kojima su bila vidljiva oštećenja nastala u borbama.[1361]

Prostor Sajmišta tako je bio pretvoren u prizor s bojišnice. Izložba je otvorena dana 15. studenoga 1915. godine[1362] i stanovništvo je odmah pokazalo veliki interes.[1363] Društvo „Hrvatskog Zitinog doma“ – idejni začetnik izložbe obratilo se gradskom poglavarstvu i zemaljskoj vladi kako bi se organizirao dolazak čim većeg broja učenika na izložbu. Vodstvo grupa po rovovima preuzeli su vojnici.[1364]

[1355] „Ratne trofeje u Zagrebu“, *JL*, br. 871, 29. listopada 1914., 2 ; Kratki članak i fotografija crnogorske zastave izložene na zidu zapovjedništva XIII. Zbora na Jezuitskom trgu objavljena je u članku „Ratna trofeja u Zagrebu“, *IL*, br. 46, 14. studenog 1914., 1097.

[1356] „Ratna trofeja u Zagrebu“, *JL*, br. 915, 24. studenoga 1914., 2 ; Uz članak „Osvojeni srpski top u Zagrebu“, *IL*, br. 48, 1132. objavljene su dvije fotografije. Na prvoj su okupljeni znatiželjni građani koji promatraju dopremu topa, a na drugoj isti trofej postavljen ispred zgrade zapovjedništva XIII. Zbora.

[1357] „Izložba streljačkih i obranbenih jaraka u Zagrebu“, *JL*, br. 1257, 23. rujna 1915., 4.

[1358] „Izložba strjeljačkih i obranbenih jaraka u Zagrebu“, *JL*, br. 1270, 6. listopada 1915., 5.

[1359] „Izložba streljačkih i obranbenih jaraka u Zagrebu“, *JL*, br. 1276, 12. listopada 1915., 5-6.

[1360] „Posjet banov kod gradnje streljačkih jaraka“, *JL*, br. 1299, 3. studenoga 1915., 4.

[1361] „Srbski topovi i puščani strojevi u Zagrebu“, *JL*, br. 1306, 9 studenoga 1915., 5.

[1362] „Svečano otvorenje izložbe streljačkih jaraka“, *JL*, br. 1312, 15. studenoga 1915., 2.

[1363] „Dosadašnji prihod izložbe steljačkih jaraka“, *JL*, br. 1331, 4. prosinca 1915., 4.

[1364] „Djaci zagrebačkih škola i izložba streljačkih jaraka.“, *JL*, br. 1342, 15. prosinca 1915., 3 ; Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914–17* na str. 145-146 donosi članak iz *Obzora*, od 24. travnja 1916. godine, str. 3, o organizaciji proslave Prvog svibnja u „Izložbi streljačkih jaraka.“

U Zagrebu, gradu u pozadini bojišnica građanima su *slike rata* sačinjavali prvenstveno vojnici, ranjenici, potom razni ratni trofeji te izložba rovova. Ipak, na *slike* se nekoliko puta nadodala i *zvučna kulisa*, kada su do grada dopirali zvukovi eksplozija s talijanske bojišnice. Navedeni fenomeni civilima su neposredno približili bojišnicu. Miroslav Krleža u svom dnevniku spominje zvukove rata,[1365] a čak i podrhtavanje tla u Maksimiru.[1366] Tiskovine su o ovom zvučnom događaju izvjestile nekoliko puta od listopada 1915. do svibnja 1917. godine. Detonacije su se mogle čuti na Sljemenu,[1367] u Maksimiru i okolnim selima,[1368] u centru grada na Sveučilišnom trgu[1369] te na Cmroku, Šalati, Trnju i Prekrižju.[1370] Uz zvuk koji je većina građana mogla čuti javljali su se i pojedinci koji su tvrdili da su iz jugozapadnog dijela grada mogli vidjeti čak i bljeskove sa Soče, a mogućnost uočavanja bljeskova na toliku udaljenost potvrdili su i stručnjaci.[1371]

Fizički fenomen dopiranja zvuka i geofizički fenomen podrhtavanja tla pobliže je dočarao rat građanima, a jedan događaj iz posljednje ratne godine neposredno je približio rat i predstavljao je opasnost za civile. Dana 24. lipnja 1918. godine nad Zagrebom je kružio talijanski zrakoplov. Opis navedenog događaja nalazi se u dnevniku nadbiskupa dr. Antuna Bauera:

„Danas nešto neobično u Zagrebu. Pred podne oko 10 sata pojavi se nad Zagrebom jedan talijanski aeroplan. Mirno je kružio nad gradom i letio je posve nisko. Obišao par puta katedralu, a onda sasuo nad Zrinski trg na hiljade letaka, koji popadaše po drveću i dvorištima, sve do Isusovačke crkve. Potpisani su bili od Dra Trumbića. … Spuštanje letaka bilo ko srebrna kiša!

[1365] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914–17*, 124., 274.

[1366] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914–17*, 55 ; „Topovska grmljavina i detonacija“, *JL*, br. 2031, 3. studenoga 1917., 5, nepotpisani autor navodi da se tijekom noći s 2. na 3. studenoga u gradu čula topovska paljba sa Soče, a oko 23.30 sati „…se osjetila takova detonacija, da su se i kuće zatresle“ ; „Čudnovata eksplozija ili potres“, *JL*, br. 2032, 4. studenoga 1917., 5. U članku je navedeno da su se u cijelome gradu čule tri snažne detonacije tijekom kojih se jako zatreslo tlo. Podrhtavanja tla zabilježena su i „na našem opservatoriju za meteorologiju i geodinamiku“, a snažna detonacija čula se i u Štajerskoj.

[1367] „Snieg i gruvanje topova na Sljemenu“, *JL*, br. 1283, 19. listopada 1915., 4.

[1368] „Topovska grmljavina sa talijanskog bojišta“, *JL*, br. 1648, 18. listopada 1916., 4.

[1369] „U Zagrebu se čuje topovska tutnjava“, *JL*, br. 1666, 2. studenoga 1916., 3.

[1370] „Tutnjava topova sa talijanske fronte“, *JL*, br. 1858, 14. svibnja 1917., 3.

[1371] „Odsjevi topovske vatre“, *JL*, br. 1744, 20. siječnja 1917., 5.

I preuzv. je sve to vidio. Aeroplan je nad kočijom letio, dok se vozio iz Brezovice. Vojnici (časnici) i redarstvo plijenili su letake.“[1372]

Isti događaj u *Zapiscima* zabilježio je i Iso Kršnjavi, koji, uz opis navodi i da su leci „krajnje … glupi i djetinjasti.“ Vijest o preletu talijanskog zrakoplova nisu smjele objaviti niti jedne novine, iako je tome svjedočio cijeli grad. Kršnjavi je nadalje zabilježio da nitko nadležan nije raspoznao oznake na zrakoplovu kao talijanske te stoga iz protuzračnog topa već pripremljenog za paljbu nije zapucano. Naime, prevladalo je mišljenje da su oznake mađarske.[1373] Iz zapisa uočava se nepripremljenost i nestručnost časnika zaduženih za protuzračnu obranu Zagreba, što je začuđujuće. Naime, polovicom veljače 1917. godine bile su donesene i javno objavljene naredbe civilne i vojne vlasti o postupanju i o ponašanju civila u slučaju zračnog napada,[1374] a vježbe najavljivanja opasnosti zračnog napada sirenom bile su provedene iste godine, krajem ožujka i početkom travnja.[1375]

Leci bačeni iz zrakoplova danas nisu sačuvani. U Arhvu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, fond Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, u 1918. godini upisana je donacija ukupno 15 talijanskih letaka, 12 bačenih nad jugozapadnom bojišnicom te 3 bačena iznad Zagreba. Letke je Akademiji poklonio geograf dr. Artur Gavazzi.[1376] Danas je sačuvano samo pismo, dok prilozi, leci nedostaju.[1377] Tri primjerka letaka bacanih tijekom rata iz talijanskih zrakoplova čuvaju se u fundusu Hrvatskog povijesnog muzeja,[1378] među njima i jedan Trumbićev letak koji bi sadržajno mogao odgovarati lecima bačenima na Zagreb.[1379]

[1372] HR-NAZ, Bauerov dnevnik, Sv. III, „24. VI. 918. (ponedjeljak.)“.

[1373] Iso Kršnjavi, *Zapisci, Knjiga druga,* 798.

[1374] „Odredbe za slučaj zračne navale na grad Zagreb“, *JL*, br. 1768, 13. veljače 1917., 6.

[1375] „Proba za slučaj opasnosti od neprijateljskih zračnih vozila“, *JL*, br. 1816, 2. travnja 1917., 2.

[1376] HR-AHAZU-2, kut. 48, br. 385, pismo s prilozima dr. Artura Gavazzia, 4. prosinca 1918. godine ; Dragutin Feletar, „Gavazzi, Artur“, Hrvatski biografski leksikon, http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6670, pristupljeno 4. rujna 2017., Artur Gavazzi rođen je u Splitu 1861., a umro je u Zagrebu 1944. godine. Doktorirao je u Beču 1891. godine, a od 1911. godine radio je na zagrebačkom Sveučilištu kao nastavnik zemljopisa; iste je godine postigao zvanje privatnog docenta na Sveučilištu u Beogradu. Godine 1914. postiže zvanje izvanrednog profesora na zagrebačkom Sveučilištu, gdje radi sve do 1920., kada odlazi predavati na Filozofski fakultet u Ljubljani.

[1377] HR-AHAZU-2, kut. 48, br. 385.

[1378] *Dadoh zlato za željezo, Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, Zagreb, 2011., na str. 262-263., pod brojem I / 284 (inventarni broj HPM 79956) naveden je letak dr. Ante Trumbića naslovljen „Njegovoj ekscelenciji maršalu Svetozaru Borojeviću od bojne“, potom pod brojem I / 826 (inv. br. HPM/PHM 5939) nalazi se opis Trumbićevog letka „Jugosloveni! Draga braćo Srbi, Hrvati i Slovenci!“ i pod brojem I / 827 (inv.

Zrakoplovni preleti iznad bojišnice ili unutar neprijateljskog teritorija te bacanje letaka bilo je uobičajeno propagandno djelovanje koje je tijekom Velikog rata godine koristila Kraljevina Italija. Korištenje zrakoplovstva kao sredstva propagande osmislio je iredentist i ultranacionalist Gabrielle d'Annunzio koji je i osobno sudjelovao u nekoliko takvih *prepada*.[1380]

Javne proslave ratnih uspjeha

Početkom rata do većeg izražaja u javnom prostoru dolazi vojna manifestacija – *mirozov*. Mirozov je poziv na večernji mir u vojsci,[1381] a tijekom Velikog rata postaje manifestacija u kojoj su uz vojnike sudjelovali i građani.[1382] Ove manifestacije u obliku povorke, u kojima je do izražaja došla ratna propaganda, odvijale su se podvečer, a pokretali su ih vojni orkestri.

Prvi *ratni* mirozov odvijao se povodom obilježavanja 66-e godišnjice vladanja cara i kralja Franje Josipa I.[1383] Iduće, 1915. godine mirozovi dobivaju i širi značaj te su služili za obilježavanje ratnih uspjeha ili sudjelovanja hrvatskih jedinica u bitkama.[1384]

Vijesti o pojedinim uspjesima na bojišnicama – pobjedama austro-ugarske ili savezničke vojske vlast je prenosila stanovništvu promptno javno postavljanim oglasima „… da uzmogne

---

br. HPM/PHM 7448) letak nepotpisanog autora naslovljen „Srbi, Hrvati i Slovenci!“. Navedeni leci tiskani su u Italiji 1918. godine ; Primjerak letka „Njegovoj ekscelenciji maršalu Svetozaru Borojeviću od Bojne“ čuva se i u fundusu Državnog arhiva u Zadru (HR-DAZD-88, fond Namjesništvo/Vlada za Dalmaciju, sv. 706).

[1379] *Dadoh zlato za željezo, Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja*, Zagreb, 2011., 263, broj I / 826 (inv. br. HPM/PHM 5939), letak dr. A. Trumbića „Jugosloveni! Draga braćo Srbi, Hrvati i Slovenci!“.

[1380] Fabio Caffarena, „Air Warfare (Italy)“, portal International Encyclopedia of the First World War, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/air_warfare_italy, pristupljeno 21. kolovoza 2016. G. d'Annunzio je tijekom 1915. godine iz zrakoplova bacao letke na Trst i Trento, a dvije godine kasnije sudjelovao je u napadu na Pulu i Kotor. Dana 9. kolovoza 1918. bio je član zrakoplovne posade koja je izvela napad na Beč te je i tom prilikom bacao letke.

[1381] Vladimir Anić, „Mìrozōv“, u: *Rječnik hrvatskoga jezika, Drugo, dopunjeno izdanje*, Novi liber: Zagreb, 1994., 469.

[1382] Tijekom rata naziv *mirozov* označavao je i vrijeme tijekom noći kada vojno osoblje, s nižim činom od naredničkog nije smjelo biti u gradu. Ova mjera „…mirozova za cijelu posadu…“ uvedena je u gradu Zagrebu iz sigurnosnih razloga - „Stroge odredbe vojne oblasti glede izlaženja vojnika“, *JL*, br. 1785, 2. ožujka 1917., 5.

[1383] „Svečani mirozov“, *JL*, br. 926, 1. prosinca 1914., 7.

[1384] „Veličanstvene manifestacije u Zagrebu u slavu junačkim hrvatskim pukovnijama“, *JL*, br. 1364, 8. siječnja 1916., 1.

što prije oduška dati svojemu veselju i oduševljenju.“[1385] Prvi veći vojni uspjeh, zauzeće Beograda početkom prosinca 1914. godine, bio je obilježen misom u katedrali, prodajom cvijeća za obitelji vojnika te kićenjem kuća hrvatskim zastavama.[1386]

Prema zapisima Josipa Horvata gradom se kretao vojni orkestar, praćen bakljadom.[1387] Uz pojedince koji su pjevali rugalice, sudionici povorke su pjevali:

„'Marš, marš,

Beograd je naš…'“[1388]

Drugi ljudi, koji nisu sudjelovali u bakljadi, nisu se previše obazirali, a djelatnici gradske policije ulazili su u sve zgrade, kako bi upozorili da treba istaknuti zastave.[1389]

Od ljeta 1915. godine, kako je spomenuto, proslave uspjeha na bojišnicama zauzimale su puno veći javni prostor te je nakon objave vijesti o pojedinoj pobjedi stanovništvo čekalo izlazak vojnih orkestara iz vojarni, koji su predvodili povorku građana i vojnika gradom. U takvim manifestacijama bilo je proslavljeno zauzeće Przemysla,[1390] zauzeće Ivangoroda i Varšave,[1391] kapitulacija Crne Gore[1392] i pad Bukurešta.[1393] O tijeku proslave i atmosfere koja je zavladala izvještavale su tiskovine. Članak objavljen u *Jutarnjem listu* krajem lipnja 1915. godine donosi opis zagrebačke proslave zauzeća Lavova:

„Sinoć oko 8 sati izišle su sve tri vojničke glazbe, što se nalaze u Zagrebu, iz svojih vojarna pred kojima ih je dočekalo već množtvo vojničtva, jer se znalo, da će u slavu osvojenja Lavova biti mirozov. Glazbe su svirajući rodoljubne davorije obišle sve glavnije ulice grada: Prilaz, Ilicu, Kukovićevu ulicu, Zrinjevac, Franje Josipa trg, Palmotićevu ulicu, Ilicu i natrag

[1385] HR-HDA–907, 1/39, „Oglas“ bana Trojedne Kraljevine o zauzeću utvrde Przemysl, 3. lipnja 1915.

[1386] HR-HDA–907, 6/65, „Oglas“ gradske uprave o proslavi zauzeća Beograda, 5. prosinca 1914.

[1387] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj,* 50.

[1388] Isto, 50.

[1389] Isto, 50.

[1390] „Mirozov u slavu pada Przemysla“, *JL*, br. 1144, 5. lipnja 1915., 5.

[1391] „Proslava pada Varšave i Ivangoroda u Zagrebu“, *JL*, br. 1209, 7. kolovoza 1915., 2.

[1392] „Jučerašnji mirozov“, *JL*, br. 1377, 21. siječnja 1916., 4.

[1393] „Proslava pada Bukarešta u Zagrebu i Hrvatskoj“, *JL*, br. 1703, 8. prosinca 1916., 5.

u vojarne. Za glazbama, domobranskom, 53. pješ. pukovnije i 19. pješ. pukovnije, išlo je silno občinstvo tako, da je gotovo kroz čitav jedan sat zapinjao promet. Naročito je mnogo občinstva pratilo obljubljene domaće vojničke glazbe i udarilo svaki put u burno klicanje i aplaus, kad se svirala hrv. himna i Kraljevka. Klicanju: 'Živio kralj!', 'Živila Hrvatska!', 'Živila vojska!' nije bilo ni kraja ni konca, a ogorčenih poklika proti neprijateljima, naročito Talijanima, nije uzmanjkalo. Občinstvo je glazbe odpratilo sve do vojarna, a onda se u mnogim grupama razišlo po raznim ulicama, manifestirajući dalje. U 10 sati je nastupio mir. – U slavu pada Lavova sve su javne zgrade, a isto tako i privatne, okićene hrvatskim, a neke uz te i njemačkim zastavama.“[1394]

Prema tiskovinama, prvih godina rata interes stanovništva za takve manifestacije bio je velik, međutim kako je rat bivao sve dulji „mirozova“ je bilo sve manje. Te propagandne proslave uspjeha oružanih snaga s vremenom postaju sve rjeđe i nakon zadnjih novinskih vijesti iz prosinca 1916. godine *mirozovi* održavani za proslavu vojnih uspjeha gotovo nestaju kao javna manifestacija.

Zadnji mirozov o kojemu tiskovine izvještavaju održao se u kolovozu 1918. godine povodom rođendana cara i kralja Karla I.[1395] Jedan od razloga bio je ustaljivanje bojišnice te više nije bilo velikih pobjeda,[1396] a drugi sve manji interes stanovništva za rat. Manji interes, može se reći i ogorčenost ratom, pojavio se zbog dugotrajnosti sukoba koji je, među ostalim, uzrokovao pad životnog standarda stanovništva u pozadini.

Vojni uspjesi, može se zaključiti, obilježavali su se na više načina. S jedne strane obilježeni su mirno - održavane su mise povodom pobjede, na kojima su prisustvovali pripadnici civilne i vojne vlasti,[1397] dok je stanovništvo kitilo kuće zastavama. S druge strane pobjede su obilježene bučno: velikim brojem sudionika praćenih vojnom glazbom uz povike i parole protiv neprijatelja.

[1394] „Proslava pada Lavova“, *JL,* br. 1164, 24. lipnja 1915, 6 ; Prema Jelena Stanić, Laura Šakaja, Lana Slavuj, „Preimenovanja zagrebačkih ulica“, 117, 120, 121, Prilaz je danas Prilaz Gjure Deželića, Kukovićeva ulica je ulica Andrije Hebranga, a Trg Franje Josipa I. je danas Trg kralja Tomislava.

[1395] „Mirozov“, *JL,* br. 2408, 17. kolovoza 1918., 4.

[1396] Prema tiskovinama posljednja proslava vojnog uspjeha bila je proslava zauzeća Bukurešta početkom prosinca 1916. godine.

[1397] „Služba božja u slavu zauzeća Lavova“, *JL,* br. 1168, 28. lipnja 1915., 2.

Stanovništvo je, kako je ranije navedeno, dočekalo objavu mobilizacije, rata s „oduševljenjem“ i „ushitom“. Zanos civilnog stanovništva jenjava već u kolovozu 1914. godine. S jedne strane, *Liga za zaštitu djece grada Zagreba* već je početkom kolovoza popisala više od 3200 osoba, članova obitelji vojnika „…koji ostadoše u najvećoj bijedi i nevolji bez filira u kući.“[1398] S druge strane u grad su stigli ranjenici na oporavak. Stanovništvo je bilo zabrinuto za članove obitelji u vojnoj službi te su ispitivali ranjenike. Te vojničke priče koje su bile stvarne i opisivale su užase s bojišnice stanovništvo je počelo prepričavati. Ponekad priču nisu ispričali doslovno, već je interpretirali i dodavali neke pojedinosti, i tako su nastale glasine. Vojna i civilna vlast nastojale su spriječiti širenje glasina. Kraljevsko redarstveno povjereništvo, uprava gradske policije objavila je oglas kojim se zabranjuje prepričavanje „neisitinite te podpuno neosnovane vijesti o dogadjajima na ratištu, napose o gubicima i ranjenicima naše vojske“,[1399] a policijski službenici rastjerivali su građane okupljene ispred bolnica ili oko ranjenika na cesti.[1400] Vojna uprava je izdala zapovijed kojom je časnicima bilo zabranjeno civilima prepričavati događaje s bojišnice,[1401] dnevne su tiskovine objavljivale upozorenja čitateljima da ne prepričavaju ratne priče.[1402]

J. Horvat navodi: „Rat se prvih tjedana još nije osjećao s neugodne strane…“ dok su koračnice širile „zarazu.“ Međutim, u jesen je postalo svima jasno da rat neće biti brzo gotov, a u grad dolaze ranjenici koji pričaju o ratu, bojišnici – „Jeziv postaje prvi dodir s ratnom stvarnošću.“[1403] M. Krleža opisuje događaj iz listopada 1914. godine kada je u izlogu knjižare Kugli u Ilici bio izložen popis gubitaka, *Verlustliste*, koji je proučavala supruga vojnika. Bila

[1398] HR-HDA-78, kut. 872, sv. 6-22, K br. 4495 od god. 1914., Broj 5021 Pr. 1914. Dopis gradonačelnika Holjca banu, 10. kolovoza 1914.

[1399] HR-HDA-907, 13/50, „Oglas“ uprave gradske policije, 21. kolovoza 1914. U oglasu se navodi i dužnost prijavljivanja osoba koje šire takve vijesti.

[1400] HR-HDA-78, kut. 876, sv. 6-22/5470/1914, Broj 223 Pr-1915.

[1401] HR-HDA-78, kut. 876, sv. 6-22/K. br. 5470 od god. 1914., Broj 7577 Pr. – 1915. Zapovijed od 27. srpnja 1915. godine, navedeno je da je to proširena ranija zapovijed ; O posljedicama ratnih priča koje su u javnosti širili časnici zapisao je Iso Kršnjavi. U *Zapiscima, Knjiga druga,* 735, zapis od 29. kolovoza 1914. godine. Navodi da se ranjeni časnik (inicijal G.) u kavani hvalio, „razmetao“, „koliko je pobio Srba.“ Sachs je šaljivo dobacio časniku da treba pripaziti što govori, jer bi mogao završiti na sudu. Međutim, u kavani se nalazio i „Predstojnik policije“ koji je uhitio Sachsa.

[1402] Upozorenje „Ne raznašajte izmišljenih glasina!“, *JL*, br. 790, 13. rujna 1914., 3.

[1403] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 48-49.

je brzojavom obaviještena o smrti supruga, međutim njegovo ime nije mogla naći na izloženom popisu.[1404]

Komuniciranje s ranjenim vojnicima u pravilu je bilo moguće korištenjem tiskanica u formatu poštanskih razglednica naslovljenih „Bojna pošta.“ [1405] Druga mogućnost saznavanja sudbine članova obitelji bio je preko Društva Crvenog križa. Društvo je otvorilo „Obavijesni ured“ na trgu Khuena Hédervárya broj 2. Međutim ured je odgovarao „…na pismene i brzojavne upite o boravištu ranjenih i bolestnih ratnika…“ nakon čega je obitelj mogla stupiti u neposredni kontakt. Kako je navedeno „Usmene se obavijesti ne daju načelno ni u kojem slučaju.“[1406] Upravo u problemima stupanja u kontakt s članovima obitelji može se naći uzrok prepričavanja vojničkih priča u Zagrebu, tj. glasina koje su uznemiravale civile.

Uz preuveličane priče s bojišnice u Zagrebu se početkom rata javljaju i glasine o zatrovanju vode u vodoopskrbnom sustavu[1407] ili o tome da su ranjenici dopremljeni u Zagreb zaraženi.[1408]

Međutim, ratna panika nije bila svojstvena samo za Zagreb. Primjerice, u Štajerskoj vlasti su bile u strahu od mogućeg pokušaja prevrata koji su trebali izvesti „garibaldijanci i drugi neodgovorni elementi.“[1409] Panika je zavladala do te mjere da je vlast reagirala na vijesti o prolasku automobila natovarenih zlatom iz Francuske za Rusiju zatvaranjem prometnica.[1410] U navedenoj austrijskoj pokrajini pojavila se „nervoza“ početkom rata,[1411] a u svrhu očuvanja reda i mira formirane su, na dobrovoljnoj osnovi, pomoćne redarstvene snage.[1412] Pomoćne

[1404] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914–17*, 128.

[1405] HR-HDA-907, 8/67 razglednica „Bojna pošta“. Na aversu je tiskana slika kralja Franje Josipa I.

[1406] HR-HDA-907, 8/12. Na plakatu nije naveden datum, ali se može pretpostaviti da je najvjerojatnije postavljen/tiskan u kolovozu ili početkom rujna 1914. godine.

[1407] „Iztraživanje vode po lučbenom zavodu“, *JL*, br. 732, 30. srpnja 1914., 7.

[1408] k., „Karboliziranje tramwayskih kola“, *JL*, br. 835, 9. listopada 1914., 6.

[1409] Martin Moll, *Die Steiermark im ersten Weltkrieg*, 45.

[1410] Isto, 45.

[1411] Isto, 44.

[1412] Isto, 47-48. Autor kao primjer navodi formiranje „Schützenkorps“-a u okrugu Hartberg, koji je 1915. brojao 1200 pripadnika te pojačanja za Oružništvo formirana u Mariboru (Marburgu).

redarstvene snage također su oformljene i u Zagrebu krajem ljeta 1914. godine. Austrijska historiografija izbijanje panike početkom rata označava pojmom „histerija.“[1413]

Treba napomenuti da je vojna vlast i u Zagrebu i okolici uočila kolanje glasina koje su uznemirile građane, ali i stanovništvo okolice. Prema zagrebačkom vojnom zapovjedništvu, te vijesti, glasine širili su „izvjesni elementi“ i stoga je vojna uprava zahtijevala djelovanje civilne vlati.[1414] Zagrepčani su inače bili podložni prepričavanju, bolje reći preuveličavanju i krivom tumačenju raznih događaja. U studenom 1914. godine zaposlenik Gradskog vodovoda prijavio je policiji da je netko otvorio vatru prema njemu. Nakon istrage policija nije našla nikakve dokaze o napadu vatrenim oružjem te se pretpostavljalo da je netko u obližnjoj šumi počinio samoubojstvo. Međutim, „Sama viest je u prvom početku uzrujala občinstvo, te je naravski opet fantazija dobila svoja krila, pa se po gradu naklapalo svašta, što je danas ovime posve opovrgnuto.“[1415]

Potpuno očekivano pojavio se i strah od izravnog neprijateljskog napada. U travnju 1915. godine gradom je zavladala panika od mogućeg bombardiranja nakon što je na nebu uočen zrakoplov. Pojedini građani čuli su i zvuk propelera, međutim radilo se o dvije rode.[1416]

Glasine su nastajale, kako je navedeno, zbog krive interpretacije pojedinih događaja. Naime, 1916. godine gradonačelnik Holjac bio je službeno u Budimpešti, a baš tijekom njegovog službenog boravka budimpeštansko poglavarstvo provelo je nabavu lampiona i svijeća. Holjac, očito potaknut budimpeštanskom nabavom robe za proslave, nakon povratka u Zagreb naredio je odsjeku za aprovizaciju inventuru svijeća i lampiona. Naredba inventure dala je povod za glasine o pripremanju velike proslave u gradu.[1417]

O prepričavanju glasina u Zagrebu nepotpisani je autor članka objavljenog u *Jutarnjem listu* 1916. godine napisao: „Možda se nigdje kao u Zagrebu ne tjera jedan posebni šport, kojega moramo nazvati brbljarijama.“[1418] Autor navodi da je tada po Zagrebu počela kružiti vijest o

[1413] Isto, 44.

[1414] HR-HDA-78, kut. 876, sv. 6-22, k. br. 5470 Pr. 1914., dopis zagrebačkog vojnog zapovjedništva od dana 20. kolovoza 1914. godine upućen Predsjedništvu Zemaljske vlade.

[1415] „ Uznemirujući glasovi“, *JL*, br. 884, 6. studenog 1914., 6.

[1416] „'Aeroplan' nad Zagrebom!“, *JL*, br. 1104, 27. travnja 1915., 4

[1417] „Kako nastaju glasine“, *JL*, br. 1415, 1. ožujka 1916., 5.

[1418] „Mjestne brbljarije“, *JL*, br. 1542, 6. srpnja 1916., 5.

dolasku većeg broja stranaca. Tu vijest su potvrdile i neke tiskovine koje su odmah navele i broj od 3 do 4000 osoba, na što su odmah počele kružiti glasine o poskupljenjima i o problemima sa smještajem. Navedne glasine na kraju je moralo opovrgavati gradsko poglavarstvo.[1419]

Glasine su se često pojavljivale u životu grada tijekom rata, a mogle su uzrokovati panično ponašanje stanovništva. Godine 1918. dnevne novine *Zagrebačka korespondencija* objavile su vijest o općem štrajku te su građani počeli kupovati hranu i namirnice od lihvara ne pitajući za cijene. Vijest o mogućem općem štrajku tiskovine su na kraju opovrgnule, a policija je tragala za širiteljima te dezinformacije.[1420]

Glasine su izazivanjem panike uzrokovale i štetu. U siječnju 1918. godine počela je kružiti glasina da će doći do nestašice pitke vode. Stoga su građani počeli puniti posude veće zapremine, što je izazvalo ogromnu potrošnju vode, ali i ugljena za crpke gradskog vodovoda.[1421]

RANJENICI

Prvi ranjenici dopremljeni su u Zagreb vlakom u utorak, dana 18. kolovoza 1914. godine na državni praznik kraljevog rođendana. U 3 sata poslijepodne „…dugački vlak sa dvije lokomotive i mnoštvom vagona…“ zaustavio se na Južnom kolodvoru.[1422] Za prijenos ranjenika „…trg pred ulazom u zgradu bio pun nosiljaka, automobila, fijakerista, omnibusa i tramvajskih kola…“[1423]

Ranjenike je do bolnica prenosila „Dobrovoljna četa za prijenos ranjenika“ čiji je zapovjednik bio Vjekoslav Heinzel.[1424] U prijenosu su pomagali članovi zagrebačkog „Društva za

[1419] „Mjestne brbljarije“, *JL*, br. 1542, 6. srpnja 1916., 5.

[1420] „Pretjerane glasine“, *JL*, br. 2109, 22. siječnja 1918., 5.

[1421] L. K., „Neopravdano trošenje vode“, *JL*, br. 2109, 22. siječnja 1918., 5.

[1422] „Prvi ranjenici u Zagrebu“, *IL*, br. 34, 22. kolovoza 1914., 801.

[1423] Isto, 801.

[1424] „Ciepljenje članova dobrovoljnih četa za prenos ranjenika“, *JL*, br. 976, 1. siječnja 1915., 4.

spasavanje“,[1425] pripadnici „Skautskog udruženja“,[1426] a poduzeće „Električni tramway“ ustupilo je tramvajska vozila.[1427] Ravnatelj Električnog tramvaja ing. Reichert osobno je sudjelovao u prijenosu vojnika[1428] zbog čega je u prosincu 1915. godine dobio odlikovanje „…počastni znak 'Crvenoga križa II. razreda s ratnom dekoracijom.'“[1429]

Zagrebačko „Društvo za spasavanje“ raspolagalo je s dva para konja koja nisu mogla prevažati unesrećene građane i ranjenike. Stoga se uprava obratila građanima da se počne skupljati novac za kupnju automobila.[1430] Tiskovine su objavile poziv u siječnju 1915., a već u travnju iste godine automobil je bio kupljen, dopremljen u Zagreb i stavljen u službu prijevoza ranjenih vojnika.[1431]

Dva mjeseca kasnije tiskovine navode i automobil Društva „Crvenog križa“ u Zagrebu, u kojem se moglo istovremeno prevoziti četiri osobe. Kako je navedeno, krajem lipnja automobil je trebao biti stavljen u funkciju prijevoza ranjenika.[1432]

Upravo zbog prijevoza ranjenika tramvajima među uspaničenim stanovništvom počele su tijekom listopada 1914. godine kružiti glasine da su ranjeni vojnici zaraženi te su tramvajska vozila stoga bila dva puta dnevno dezinficirana – „karbolizirana.“[1433] Ipak, u siječnju 1915. godine pripadnici jedinica za prijenos ranjenika morali su se cijepiti protiv crnih kozica[1434] – boginja (velikih boginja), tj. variole.[1435]

[1425] „Iz društva za spasavanje“, *JL*, br. 874, 31. listopada 1914., 5. ; Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“ na str. 397 autori navode da je na poticaj *Družbe hrvatskog zmaja* 1909. godine osnovano *Društvo za spasavanje*.

[1426] „Obaviest skautima“, *JL*, br. 844, 14. listopada 1914., 5.

[1427] „Dolazak ranjenika“, *JL*, br. 846, 15. listopada 1914, 5.

[1428] „Hvalevriedan rad ravnatelja zagrebačkog tramwaya“, *JL*, br. 960, , 22. prosinca 1914., 5.

[1429] „Odlikovan ravnatelj zagrebačkog električnog tramvaja“, *JL*, br. 1337, 10. prosinca 1915., 4.

[1430] „Za automobil za družtvo za spasavanje“, *JL*, br. 986, 9. siječnja 1915., 5.

[1431] „Automobil družtva za spasavanje“, *JL*, br. 1091, 14. travnja 1915, 5.

[1432] „ Automobil 'Crvenog križa' za prevažanje ranjenika“, *JL*, br. 1165, 25. lipnja 1915., 5.

[1433] „Karboliziranje tramwajskih kola“, *JL*, br. 835, 9. listopada 1914., 6.

[1434] „Ciepljenje članova dobrovoljnih četa za prenos ranjenika“, *JL*, br. 976, , 1. siječnja 1915., 4.

[1435] „Boginje“, http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=44805, portal enciklopedija.lzmk.hr, pristupljeno 16. srpnja 2017. Velike boginje su zarazna bolest čiji su simptomi osip po koži koji se pretvara u gnojne mjehuriće.

Treba napomenuti da je Zagreb bio i prolazna točka otpreme ranjenika s bojišnice u pozadinu. U listopadu 1914. godine na kolodvoru su zaustavljeni vlakovi, a putnici – ranjenici bili su nahranjeni te su nastavili put do odredišta – bolnica u Celju i Leobenu.[1436]

Tijekom oporavka, vojnici i časnici imali su mogućnost slobodnog kretanja gradom. Problem je nastao jer su se časnici mogli voziti tramvajem besplatno a vojnici ne. Za vojnike je svakodnevno vozio poseban tramvaj od 14 do 16 sati do parka Maksimir. Ta mogućnost nije bila dovoljna pa je time vojnicima bilo onemogućeno kretanje. Naime, većina njih nije mogla platiti tramvajsku kartu. Tako su jednom prilikom građani platili vojniku kartu te su predložili, što su tiskovine prenijele, da se vojnicima omogući besplatan prijevoz. Također je predloženo da se gubici u poslovanju „Električnog tramwaya", ukoliko bi vojnicima bio omogućen besplatan prijevoz, nadoknadio povećanjem cijene karte za građane s 15 na 16 filira.[1437]

Lošije imovinsko stanje pojedinih ranjenih vojnika uzrokovalo je i prosjačenje. Do neke mjere građani su potaknuli prosjačenje jer su vojnicima dijelili darove. Tiskovine su stoga objavile vijest da vojnici ne smiju prositi, a građani su vojnike prosjake trebali prijavljivati policiji ili „vojničkoj obhodnji."[1438] Tiskovine su prenijele građanima i molbu Društva Sv. Vida da slijepim vojnicima ne daju novac, već da novac predaju Društvu koje je za slijepe vojnike organiziralo tečajeve opismenjavanja te izrade četki.[1439]

Vojne bolnice

U Zagrebu su postojale dvije vojne bolnice: „Posadna bolnica br. 23. u Vlaškoj ulici" i „Domobranska četna bolnica br. 25." Domobransku bolnicu na Kuniščaku izgradio je grad Zagreb te je bila u njegovom vlasništvu.[1440]

Smrtnost je iznosila 30%, a cijepljenje protiv navedene bolesti pojavilo se krajem 18. stoljeća. Danas se ova bolest smatra iskorijenjenom.

[1436] „Provoz ranjenika kroz Zagreb", *JL*, br. 827, 4. listopada 1914., 5.

[1437] „Električni tramway i ranjeni vojnici", *JL*, br. 876, 1. studenoga 1914., 5.

[1438] „Nedolično ponašanje ranjenika na cesti", *JL*, br. 890, 10. studenoga 1914., 5.

[1439] „Hrvatski sliepi vojnici", *JL*, br. 1102, 25. travnja 1915., 4.

[1440] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 109-111.

U krugu vojne bolnice u Vlaškoj ulici i u njezinoj neposrednoj blizini zagrebačko je vojno zapovjedništvo – građevinski ured izgradilo pomoćne objekte nakon izbijanja rata. 1914. godine izgrađena je „kućica za dezinfekciju,“[1441] a iduće godine u Jurkovićevoj ulici, vjerojatno iza dvorišne zgrade vojne bolnice izgrađene su tri „barake za umobolne.“[1442]

Zbog velikog broja vojnika na oporavku vojska je pojedine vojne objekte prenamijenila u pomoćne vojne bolnice. Na prostoru Domobranske vojarne na Selskoj cesti bila je uspostavljena bolnica,[1443] u čijem je krugu „Domobransko okružno zapovjedništvo“ 1915. godine izgradilo sedam baraka s bolničkom namjenom.[1444]

Civilne bolnice

Civilne bolnice u gradu u koje su smještani ranjeni vojnici bile su: „Javna opća bolnica Mil. Braće na Jelačićevom trgu“, „Javna opća bolnica Mil. sestara na Vinogradskoj cesti“, „Sanatorij“ i „Gradska bolnica na Zelenom brijegu“.[1445] U gradskoj okolici, na Medvednici nalazio se sanatorij za plućne bolesti Brestovac.

Ranjenici su smještani u navedene bolnice i njihove posebno osnovane odjele. Zbog velikog broja ranjenika, primjerice u travnju 1915. godine u gradu ih je bilo 9430,[1446] vojska je prenamijenila i javne objekte, prvenstveno školske zgrade u pomoćne vojne bolnice.

Podaci o vojnim bolnicama u Zagrebu nalaze se u onodobnim tiskovinama. *Jutarnji list* je u travnju 1915. godine objavio članak u kojem donosi podatak (ranije citiran) o broju vojnika i časnika smještenih u bolnice. U članku su navedene sljedeće bolnice i pomoćni objekti: Vojna bolnica u Vlaškoj ulici i „baraka u Voćarskoj za zarazne bolesti“ te Domobranska bolnica. Potom škole: na Kaptolu, u Draškovićevoj ulici, na Lašćini te viša djevojačka škola u Draškovićevoj ulici. Nadalje, u članku su navedene „Pričuvna bolnica broj 1“ u Topničkoj

[1441] DAZG-4, GO 72, 1914., br. 337.

[1442] DAZG-4, GO 72, 1914., br. 108.

[1443] „Vojno oporavilište u Zagrebu“, *IL*, br. 23, 5. lipanj 1915., 530-531 ; „Ban u oporavnom odjelu domobranske momčadi“, *IL*, br. 28, 10. srpanj 1915., 651.

[1444] DAZG-4, GO 72, 1915., Br. 4.

[1445] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 109-111. Na istim str. navodi se još „Gradski ambulatorij“ i „Gradska ubožnica.“

[1446] „Malo statistike zagrebačkih bolnica i baraka“, *JL*, br. 1079, 1. travnja 1915., 4.

vojarni, „Pričuvna bolnica broj 2.“ u zgradi realne gimnazije i učiteljske škole i bolnica Crvenog križa u zgradi Škole za umjetnost i umjetni obrt. Bolnice su bile smještene i u „ubožnici“ židovske općine na Maksimirskoj cesti, ženskoj stručnoj školi, graditeljskoj školi na Savskoj cesti, u zgradi Šumarske akademije, u Učiteljskom konviktu u Tvorničkoj ulici i u zgradi „I. Hrvatske štedionice.“ Civilna bolnica „milosrdne braće“ na Trgu imala je i odjel smješten na Kaptolu, u Sjemeništu, a bolnica „milosrdnih sestara“ imala je i dodatni odjel u samostanu u Samostanskoj ulici.[1447] Uz zaraznu bolnicu na Zelenom brijegu bile su dograđene i barake. Na nabrojani niz vojnih bolnica treba još dodati bolnice u zgradi gimnazije i plemićkog konvikta na Šalati i uz njih izgrađene barake, potom „Bolestničku postaju“ u Reljkovićevoj ulici i u Rudolfovoj vojarni „Karantensku postaju“. Uz ove bolnice planirala se izgradnja i drugih baraka čime se nastojalo povećati smještajne kapacitete u gradu na broj od 10000 ranjenika.[1448]

Godine 1915. u „Pričuvnoj bolnici broj 2.“ uspostavljena je karantena za ranjenike, a u Rudolfovoj vojarni organizirana je karantena za unovačene vojnike.[1449]

Ulaskom Italije u rat na strani Antante planirano je povećanje smještajnog kapaciteta u Zagrebu. Početkom lipnja 1915. godine liječnici su održali sastanak sa zapovjednikom saniteta Tritschom te je donesena odluka da se smještaj u bolnicama Crvenog križa poveća od 60 do 80%, a u civilnim bolnicama od 10 do 20%.[1450]

Troškove bolnica snosio je vojni proračun,[1451] a pojedine su funkcionirale zahvaljujući donacijama. Primjerice, pomoćna bolnica u domu Židovske općine na Maksimirskoj cesti

[1447] Jelena Stanić, Laura Šakaja, Lana Slavuj, „Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova“, 122, Samostanska ulica danas je Varšavska ulica

[1448] „Malo statistike zagrebačkih bolnica i baraka“, *JL*, br. 1079, 1. travnja 1915., 4 ; HR-HDA-80, (Zemaljska vlada. Odjel za bogoštovlje i nastavu – BiNZV), kut. 873, XIII 1914/1220, Broj 26466, God. 1914. „Nastavne zgrade uporaba za vojničke svrhe.“ U dopisu su navedena ravnateljstva sljedećih srednjih škola u Zagrebu: kr. gornjogradska gimnazija, kr. dolnjogradska gimnazije, kr. I. i II. realna gimnazija, kr. ženska realna gimnazija i privr.(emeni) ženski licej, kr. zem. obrtna škola, kr. trgovačka akademija, kr. muška učiteljska škola, privr.(emena) viša pučka škola za umjetnost i umjetni obrt, (internat kr. zem. obrtne škole), kr. zem. stručna škola, zem. zavod za odgoj gluhonijeme djece, zem. zavod za odgoj slijepe djece ; DAZG-4, GO 72, 1914. godine, Br. 264, navodi izgradnju baraka na Zelenom brijegu, a iduće godine, br. 43, navodi izgradnju dvije „Barake za raskužbu“ na Khuen Héderváryevom trgu, tj. u Jelisavetinoj ulici.

[1449] „Nova postaja quarantaine“, *JL*, br. 1078, 31. ožujka 1915., 4.

[1450] „Konferencija liečnika radi povećanja bolnica“, *JL*, br. 1148, 9. lipnja 1915., 5.

[1451] HR-HDA-79 (Hrvatski državni arhiv, fond 79, Zemaljska vlada, Odjel za unutarnje poslove), Serija zgradarstvo, kut. 5428, Svez. 1654, K br. 57 rar od god. 1917., Broj zapis. IX 1654 1917., račun zagrebačkog vodovoda za bolnicu *Crvenog križa* u Obrtnoj školi, 18. lipanj 1917.

dobila je donaciju bolničkog materijala iz Sjedinjenih Američkih Država,[1452] dok su je za bolnice Crvenog križa uprava društva raznim načinima skupljala donacije.[1453]

Treba napomenuti da smještaj pojedinih bolnica nije bio stalan tijekom rata. Jedna od bolnica Crvenog križa bila je uspostavljena u zgradi ženskog liceja na Katarinskom trgu početkom jeseni 1915. godine, a već u studenom iste godine preseljena je.[1454] Isto tako, „Pričuvna bolnica broj 1.“ preseljena je u Trst 1917. godine,[1455] a u zgradu škole u Gajevoj ulici, nakon smještaja vojnika ulazi „ortopedijski zavod.“[1456]

Poseban zdravstveni problem predstavljala je tuberkuloza (TBC), „najraširenija zarazna bolest u gradu Zagrebu…“,[1457] a uz zaražene civile bio je i veliki broj zaraženih vojnika. V. Herman-Kaurić navodi da „se postavilo pitanje jesu li se zarazili tijekom rata ili su došli u vojsku kao kliconoše.“[1458] Može se pretpostaviti da je određeni broj vojnika ipak bio zaražen prije rata pa im se zdravstveno stanje pogoršalo na bojišnici. Naime, prema zapisima J. Horvata prilikom sastavljanja *pohodnih* satnija ili bojni za popunu aktivnih jedinica na bojišnici časnicima u mjestu obuke bilo je samo važno popuniti potrebnu kvotu te su slali i bolesne,[1459] a M. Krleža zapisao je da je, sukladno odlukama sanitetskog inspektora, iz vojnih bolnica i do 60 % bolesnih vojnika upućivano u aktivne jedinice.[1460] Upućivanje bolesnih vojnika Krleža je sarkastično opisao riječima: „Bolesna čeljad dobra je za topove.“[1461] Neuočavanje zaraženih vojnika od strane vojnih liječnika, ili njihovo namjerno slanje na bojišnicu samo je moglo doprinijeti pojačanom širenju TBC-a, ali i drugih zaraznih bolesti.

[1452] „ Amerika za naše ranjenike“, *JL*, br. 1014, 26. siječnja 1915., 3.

[1453] *Izvješće o radu odbora za pripomoć bolnicama Crvenog križa u Zagrebu za vrijeme od 1. lipnja 1916. do 30. lipnja 1917., čitano na glavnoj skupštini dne 27. srpnja 1917.,* Zagreb, (1917?).

[1454] *IZVJEŠTAJ KR. II. REALNE GIMNAZIJE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1915./16.,* ZAGREB, 1916., 88.

[1455] L.K.,“ Ponovno otvorenje škole kod sv. Duha“, *JL*, br. 2043, 14. studenoga 1917., 5.

[1456] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 70.

[1457] Vijoleta Herman Kaurić, *Za naše junake…*, 43.

[1458] Isto, 43.

[1459] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 57.

[1460] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914–17*, 147.

[1461] Isto, 147.

Od 1916. godine vojnike su počeli smještati u sanatorij Brestovac. Krajem siječnja 1916. godine u sanatoriju boravila su dva vojnika koja je na liječenje poslao Crveni križ.[1462] U srpnju iste godine grad je odobrio izgradnju baraka pored Brestovca za vojnike oboljele od TBC-a koji su bili „u drugom stadiju". Može se pretpostaviti da je ovaj zahtjev odobren jer oboljeli vojnici smješteni u školi u Samostanskoj ulici,[1463] gdje im se nastojalo pružiti kvalitetno liječenje, ali kao moguće širitelje zarazne bolesti trebalo bi ih preseliti izvan centra grada.

U kolovozu bio je kupljen potrebni građevinski materijal za izgradnju 25 baraka, a odabiralo se i mjesto gradnje – između serpentina kod sanatorija i zdenca. Bilo je planirano smjestiti u novoizgrađene pomoćne objekte 250 vojnika.[1464] Pojedine su bile izgrađene već krajem rujna te je prvih 50 vojnika trebalo biti uskoro preseljeno.[1465] Ipak, izgradnja se nije odvijala kako je bilo planirano – barake nisu mogle biti izgrađene do Božića zbog lošeg vremena, a i izgrađeni vodovod nije stavljen u funkciju. Međutim, do kraja studenog 1916. godine vojska je odlučila poslati još 50 zaraženih vojnika u Brestovac.[1466] U članku „Lječilište i bolnica Brestovac" iz 1918. godine, u *Ilustrovanom listu* objavljeno je više fotografija sanatorija.[1467] Na prvoj fotografiji označeno je lječilište te bolnica,[1468] a ravnatelj oba zavoda bio je dr. Dežman.[1469]

[1462] „Proljetni dani na Zagrebačkoj gori", *JL*, br. 1382, 26. siječnja 1916., 5 ; Vijoleta Herman-Kaurić, *Za naše junake…*, na str. 44- 45 navodi da su već u jesen 1915. godine bile izgrađene barake za vojnike pored Brestovca te da je izgradnja šest baraka započela u srpnju 1916. godine.

[1463] „Vojničke baraka za sušičave na Sljemenu", *JL*, br. 1556, 20. srpnja 1916., 5 ; Boravak u pomoćnoj bolnici u Gundulićevoj ulici opisuje Miroslav Krleža u: *Dnevnik 1914–17*, 199., 204., 207-209.

[1464] „Gradnja baraka za tubrekulozne vojnike na Sljemenu", *JL*, br. 1568, 1. kolovoza 1916., 5-6.

[1465] „Barake za tuberkulozne vojnike na Sljemenu", *JL*, br. 1630, 30. rujna 1916., 4.

[1466] „Nove vojničke zdravstvene uredbe", *JL*, br. 1668, 4. studenoga 1916., 4.

[1467] „Lječilište i bolnica Brestovac", *IL*, br. 10, 9. ožujka 1918., 146-148.

[1468] Isto, 146. Prema fotografiji položaj bolnice označen je, gledano prema sjeveru, desno i iznad zgrade lječilišta ; Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914–17*, 207 bolnicu Brestovac nazvao je „manšaftsbarake" ; V. Herman-Kaurić, *Za naše junake…*, na str. 45 navodi da su vojnici zaraženi TBC-om do proljeća 1917. godine boravili u pomoćnoj bolnici u Gundulićevoj ulici, kada su „trebali biti preseljeni na Široki Brijeg. Barake za smještaj vojnika na Sljemenu više nitko nije spominjao…".

[1469] „Lječilište i bolnica Brestovac", *IL*, br. 10, 9. ožujka 1918., 148.

Broj ranjenika koji su boravili u Zagrebačkim bolnicama tijekom Prvog svjetskog rata danas nije poznat. Treba napomenuti da su prilikom dolaska većeg broja *novih* ranjenika *stare* ranjenike, može se pretpostaviti već oporavljene, preselili u bolnice u drugim gradovima.[1470]

Smanjivanje broja bolnica a time i ranjenika u Zagrebu dogodilo se 1917. godine nakon što su probojem sočanske bojišnice austro-ugarske i njemačke snage napredovale na talijanskom teritoriju u smjeru zapada prema rijeci Piavi. Tada je donesena odluka o preseljenju „Pričuvne bolnice br. 1." iz škole Sv. Duh u Trst.[1471]

Obrazovanje ranjenika

Ranjenici su još tijekom boravka u bolnici imali mogućnost učenja čitanja i pisanja. Obzirom na veliki broj nepismenih, tečajevi opismenjavanja bili su izrazito potrebni. Tečaj opismenjavanja ranjenika u bolnici Crvenog križa smještenoj u zgradi Graditeljske škole vodila je slikarica Nasta Rojc, koja je u navedenoj bolnici radila kao bolničarka.[1472]

Vojnici u postupku oporavka - „rekonvalescenti" bili su smješteni početkom 1915. godine u zgradi Realne gimnazije na Šalati te u zgradi „kemičko-analitičkog zavoda na Mažuranićevom trgu".[1473]

Nakon oporavka u bolnici, za vojnike invalide, koji zbog težih ozljeda nisu ponovno mogli ući u vojnu službu bili su formirani tečajevi osposobljavnja za razna zanimanja. Odbor za liječenje i naobrazbu hrv.-slav. invalida, njegov pododbor za zaradu i naobrazbu, poveo je pod predsjedanjem Ise Kršnjavog raspravu na temu pokretanja tečajeva za razna zanimanja. Namjera je bila obrazovati invalide kako bi povratkom u civilni život mogli samostalno ostvarivati zaradu.[1474]

[1470] „Ranjenici iz Karpata", *JL*, br. 1088, 11. travnja 1915., 4 ; „Evakuacija zagrebačkih bolnica", *JL*, br. 1091, 14. travnja 1915, 5.

[1471] L.K., „Ponovno otvorenje škole kod sv. Duha", *JL*, br. 2043, 14. studenoga 1917., 5.

[1472] „Podučavanje ranjenika", *JL*, br. 1047, 28. veljače 1915., 4.

[1473] „Rekonvalescenti na Zelenom briegu", *JL*, br. 1025, 6. veljače 1915., 4.

[1474] „Za naobrazbu naših ratnih invalida", *JL*, br. 1192, 22. srpnja 1915., 5.

Odbor je već krajem kolovoza zaprimio 40 prijava za lugarski, bravarski, stolarski, postolarski i krojački tečaj. Za navedene tečajeve po zagrebačkim bolnicama dva su profesora popisivala zainteresirane invalide.[1475] Održavanje nastave trebalo se odvijati u zgradi Ortopedijskog zavoda, a kako prostor nije bio dostatan, započela je izgradnja baraka na Ciglani.[1476] Prema evidenciji gradskog Građevnog odsjeka 1915. godine na Ciglani su izgrađene četiri barake.[1477]

Formiran je niz tečajeva za invalide, primjerice „vrtljarski“,[1478] „poštansko brzojavni“,[1479] „bankovni“,[1480] a poseban tečaj održavao se u zavodu Društva Sv. Vida za slijepe vojnike.[1481] U Zagrebu je prema tiskovinama u jednom trenu održavano čak 15 tečajeva za različita zanimanja.[1482] Odbor za liječenje i naobrazbu invalida obratio se 1915. godine Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu s molbom slanja „cirkulara“ u župne urede. Župnici su trebali slijepe vojnike iz svojih župa nagovarati „…da stupe u slijepački zavod.“[1483] U dopisu je navedeno da se Društvo sv. Vida nalazilo na „Mlinskoj cesti.“[1484] U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Grafičkoj zbirci čuva se razglednica Društva sv. Vida koja prikazuje četiri vojnika kako uče strojopis.[1485]

[1475] „Skrb za ratne invalide“, *JL*, br. 1237, 3. rujna 1915., 4.

[1476] „Uspješni rad zemaljskog odbora za liečenje i naobrazbu invalida“, *JL*, br. 1227, 25. kolovoza 1915., 5 ; O bolnici na Ciglani dr. Božidar Špišić napisao je knjigu *Kako pomažemo našim invalidima*, *Slike iz naše ortopedijske bolnice i invalidskih škola*, tiskanu u Zagrebu 1917. godine ; Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 121, navodi kako je tijekom Prvog svjetskog rata u Zagrebu izgrađeno „naselje vojničkih baraka“ iza gimnazijske zgrade. Uz barake navodi i Spomen-lipu te zaključuje „Te barake i 'lipa' bijahu, čini se, jedina građevinska prinova Zagreba u ratnim godinama.“

[1477] DAZG-4, GO 72, 1915. Br. 128.

[1478] „Invalidska škola za vrtlare“, *JL*, br. 1554, 18. srpnja 1916., 5.

[1479] „Poštansko brzojavni tečaj za ratne invalide“, *JL*, br. 1335, 8. prosinca 1915., 4.

[1480] „IV. Bankovni tečaj za invalide“, *JL*, br. 1723, 29. prosinca 1916., 6.

[1481] „Skrb za ratne invalide“, *JL*, br. 1237, 3. rujna 1915., 4.

[1482] „Pučka predavanja u ortopedijskoj bolnici“, *JL*, br. 1489, 14. svibnja 1916., 5.

[1483] HR-NAZ-NDS-Regestrum 1915., 2492.

[1484] HR-NAZ-NDS-Regestrum 1915., 2492.

[1485] NSK, Grafička zbirka, GZ 190/1961.

Odjel hrvatskih vojnika u zavodu društva sv. Vida u Zagrebu, koji su izgubili vid na južnom ratištu 1.914.

SLIKA br. 1

Razglednica tiskana u korist *Društva Sv. Vida* u Zagrebu, NSK, Grafička zbirka 190/1961.

Nastava na tečajevima bila je dobro organizirana. Primjerice, u sklopu vrtlarskog tečaja, koji je vodio dr. Vale Vouk, invalidi su išli razgledati dobro „Božjakovina“ pokraj Dugog Sela, a tom prilikom otišli su i do Hrebinca pogledati berbu i prešanje grožđa.[1486]

Nakon odslušanih predavanja polaznici tečaja polagali su završni ispit.[1487]

Uz tečajeve za invalide u ortopedijskoj su bolnici i na Ciglani bila su organizirana i javna – „pučka predavanja“, a tom prilikom nastojalo se održati i predavanje u kazalištu.[1488]

[1486] „Naučni tečaj vrtlarskog tečaja za invalide“, *JL*, br. 1628, 28. rujna 1916., 4.

[1487] „Izpit na 1. lugarskom tečaju ratnih invalida u Zagrebu“, *JL*, br. 1388, 1. veljače 1916., 4.

[1488] „Pučka predavanja u ortopedijskoj bolnici“, *JL*, br. 1489, 14. svibnja 1916., 5.

Dobrotvorni rad

Dobrotvorni rad bio je uobičajena pojava prije Velikog rata u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Manifestacije Dječji dan i Kraljev rođendan bile su popraćene organiziranim dobrotvornim akcijama.

Obilježavanje Dječjeg dana započelo je početkom 20. stoljeća iz socijalnih razloga. U siromašnim obiteljima majke su se morale zaposliti zbog čega nisu mogle skrbiti za djecu. Udruga učiteljica osmislila je Dječji dan kako bi se bolje koordinirao rad većeg broja udruga koje su skupljale pomoć za djecu iz socijalno ugroženih obitelji. Inicijativu je 1907. godine prihvatio Odjel za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade te je odobrio javnu proslavu Dječjeg dana na dan 6. lipnja i dan kasnije proslavu Dječjeg blagdana.[1489]

U proslavama Dječjeg dana sudjelovao je veliki broj osoba i institucija: članice odbora za organizaciju proslave uz pomoć učenika skupljale su priloge po gradu, sportska društva organizirala su utakmice, kazalište je imalo na repertoaru posebno pripremljenu predstavu, a vojna je glazba svirala na Zrinjevcu.[1490] Iduće godine, prema članku objavljenom u *Agramer Zeitungu* program Dječjeg dana bio je sadržajno sličan: održana je predstava u kazalištu, održana je nogometna utakmica, nastupala su pjevačka društva i tamburaški sastavi, a kao posebnost te godine spomenut je slon na Zrinjevcu kojeg je za potrebe skupljanja novčanih priloga posudio cirkus Schmidt.[1491]

Međutim, prije rata nisu svi građani skupljanje pomoći tumačili pozitivno. Dana 5. lipnja 1909. godine Milan Grlović u svom *Dnevniku* zapisao je: „Danas je i sutra tako zvani 'dječji dan', moderni način sabiranja za siromašnu školsku djecu. Naše gospodje i učiteljice kopiraju Beč i dozlogrdjuju občinstvu na razne načine. Čovjek se ne može ni pokazati na ulici, a da ga na dvadeset strana na napadnu… A svi smo bogci !“.[1492]

[1489] Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja*, 95-98.

[1490] Isto, 100-101.

[1491] „Der kindertag“, Agramer Zeitung, br. 182, 7. lipnja 1909., 5.

[1492] NSK, Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R 4612, X.–(1909–2.) Milan Grlović, *Moj dnevnik. Od 1. svibnja 1909. do 31. kolovoza 1909. Knjiga 11, U Zagrebu 1/5 1909.Potpis Milan Grlović*, 28, Zapis od dana 5. lipnja 1909. godine.

Prvih tjedana rata postali su uočljivi socijalni problemi uzrokovani mobilizacijama. Iako je vlast uvođenjem izvanrednog stanja zabranila rad društava/udruga, uskoro je uočena potreba pomaganja vojnicima, tj. njihovim obiteljima te se nedugo nakon zabrane počinje odobravati, obnavljati rad udruga koje su se bavile dobrotvornim radom.[1493]

Jedna od dobrotvornih udruga koja se istaknula u pomaganju socijalno ugroženim skupinama stanovništva, točnije djeci iz siromašnih obitelji bila je *Liga za zaštitu djece grada Zagreba*. Društvo, čija je predsjednica bila supruga zagrebačkog gradonačelnika Malvina Holjac, a potpredsjednik dr. Josip Šilović osnovano je 1911. godine. Od osnivanja *Lige*, rad društva bio je omogućen donacijama članova-donatora, ali i volontiranjem 60 povjerenika koji su skupljali novčane priloge u Zagrebu.[1494] Izbijanje Prvog svjetskog rata označilo je veći i stalni angažman društva u javnosti te prema A. Szabo „*Ligu za zaštitu djece* grada Zagreba trebalo je osnažiti i novim sadržajima.“[1495] Već u kolovozu 1914. godine unutar Lige osnovana je „*Liga za zaštitu obitelji mobiliziranih vojnika*.“[1496]

Tijekom rata u Zagrebu djelovalo je ukupno 80 udruga i društava koje su se bavile humanitarnim radom, usmjerenom prema različitim grupama potrebitih.[1497] Pojedine udruge, primjerice „Gostioničarski savez“ bio je strukovna udruga, ali se od početka rata uključuje u humanitarni rad.[1498] Josip Horvat zapisao je da početkom rata „ženski svijet [stupa] u gospojinske odbore, koji ispraćuju ratnike, skupljaju darove: cigarete, cvijeće i kojekakve beskorisne sitnice…“[1499]

[1493] Vijoleta Herman Kaurić, „Koliko je društava“, 434-437 ; HR-HDA-78, kut. 872, sv. 6-22, 4495/1914, Broj 5021. Pr., dopis gradonačelnika Zagreba Janka Holjca banu Škrlcu od dana 10. kolovoza 1914. godine kojim moli doznaku novca prikupljenog u Zagrebu kako bi ga gradsko poglavarstvo moglo razdijeliti obiteljima vojnika.

[1494] Agneza Szabo, „Štamparov suvremenik Josip Šilović – Utemeljitelj zaklade za kolonizaciju siročadi iz gladnih hrvatskih krajeva i zaklade siročadi naših iseljenika u vrijeme Prvoga svjetskog rata“, Acta medico-historico Adriatica 13 (2015), No. Supplement 1, 52-53.

[1495] Isto, 53.

[1496] Isto, 53.

[1497] Vijoleta Herman Kaurić, „Koliko je društava“, Tablica / Popis društava, koja su djelovala u gradu Zagrebu od 1914. do 1918. godine, 445-463.

[1498] „Akcija za prehranu djece ratnika u Zagrebu“, *IL*, br. 36, 5. rujna 1914., 842-843, 842.

[1499] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 48.

Može se prihvatiti da je početak svih dobrotvornih aktivnosti u Zagrebu u Prvom svjetskom ratu bio dana 18. kolovoza 1914. godine na praznik kraljevog rođendana.[1500] Uz svečanu proslavu praznika, započela su skupljanja novčanih sredstava,[1501] a istoga dana u Zagreb su dopremljeni i prvi ranjenici.[1502]

Upravo je dobrotvorni rad bio prisutan tijekom cijelog rata od 1914. do 1918. godine u raznolikim oblicima. Skupljala se financijska i materijalna pomoć za što su mnogobrojne udruge organizirale razne javna događanja i priredbe. U ratu je dobrotvorni rad dosegnuo nezamislive granice, svi su sudjelovali, i bogati pa i oni siromašniji.[1503]

Humanitarni/dobrotvorni rad u Zagrebu tijekom Velikog rata bio je usmjeren prema dvije skupine stanovništva: vojnicima te potrebitim obiteljima vojnika i djeci.

Skupina vojnika nadalje se može podijeliti na aktivne vojnike, tj. vojnike na bojišnici te na ranjenike, koji se potom mogu grupirati prema mjestu oporavka – u Zagrebu ili izvan područja banske Hrvatske.

Akcije za vojnike

Za aktivne vojnike društva (i vojska) organizirala su mnogobrojne akcije. Za blagdane, Božić i Uskrs, zagrebački „Gostioničarski savez" skupljao je duhan za izradu cigareta.[1504] Nakon što je akcija dosegnula zadani cilj – izradu jednog milijuna cigareta – poklon je poslan na bojišnicu.[1505] Također, za prvi *ratni* Božić na *sjeverno* i *južno* ratište darove su, zbog

[1500] HR-HDA-78, kut. 872., 6-22., 4495/1914, Broj 5265 Pr. Tekst brzojava od dana 15. kolovoza 1914. godine upućen svim vladinim povjerenicima o sakupljanju pomoći za vojnike na dan kraljeva rođendana.

[1501] „Sabiranje za naše vojnike", fotografija „Sabiranje prinosa za ranjenike i obitelji vojnika, na dan kraljevog rodjendana zagrebačkim ulicama", *IL*, br. 34, 22. kolovoza 1914., 801.

[1502] „Prvi ranjenici u Zagrebu", *IL*, br. 34, 22. kolovoza 1914., 801 ; Iso Kršnjavi, *Zapisci, Knjiga druga,* na str. 734 u zapisu od 20. kolovoza 1914. godine navodi da je umro papa. Na istoj stranici zapis od dana 22. kolovoza 1914., navodi nespretno formulirani oglas gradske uprave. Naime, zbog smrti pape na državne i javne objekti trebalo je postaviti crne zastave, a prema oglasu gradske uprave crne zastave trebale su biti postavljene i zbog dopreme ranjenika. Kršnjavi navodi da su novine *Obzor* objavile ispravak oglasa, tj. crnu zastavu postavljalo se na državne i javne objekte, a na druge zgrade trobojnicu.

[1503] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914-17*, 339.

[1504] „Milijun cigareta za našu vojsku na ratištu", *JL*, br. 1262, 28. rujna 1915., 2 ; „Jedan milijun cigareta za hrvatsku vojsku", *JL*, br. 1047, 28. veljače 1915., 5.

[1505] „Milijun cigareta za našu vojsku", *JL*, br. 1080, 2. travnja 1915., 4-5.

opterećenosti vojne pošte svojim privatnim automobilima vozili pripadnici plemstva. Iz Hrvatske u ovoj akciji sudjelovao je Gjuro grof Orssich iz Oroslavlja.[1506]

Gradsko poglavarstvo kao organizator također se uključilo u skupljanje darova vojnicima. Građani su mogli „darove" u obliku potrepština ili novca predati u uredima gradske uprave.[1507]

Pomoć vojsci skupljana je i mimo blagdana. Nakon otvaranja bojišnice na Soči skupljane su boce za mineralnu vodu,[1508] a učenice židovske osnovne škole izrađivale su vreće za izgradnju grudobrana na istoj bojišnici[1509] koje su bile bojane u prostorijama „Gostioničarskog saveza".[1510] Za šivanje vreća bile su angažirane i zatvorenice ženskog zatvora u Zagrebu.[1511] Također, građani su pozivani da izrađuju „pletenice od slame", čija je namjena bila ili grijanje zimi ili su korištene u transportu ratnih materijala vlakovima.[1512]

Uz prikupljanje raznih potrepština pa čak i ratnog materijala, za vojnike na bojišnicama, tj. za vojne knjižnice skupljale su se i knjige.[1513]

Prije početka velikih i čestih rekvizicija metala za oružane snage skupljanje kovina po kućanstvima u Zagrebu organizirala je „Liga za zaštitu djece…"[1514] nakon javno objavljenog poziva.[1515]

[1506] „Automobilisti za naše vojnike", *JL*, br. 902, 17. studenoga 1914., 5.

[1507] HR-HDA-907, 131/19, „Poziv" gradske uprave od 1. studenoga 1916. godine

[1508] „Molba za prazne boce", *JL*, br. 1191, 21. srpnja 1915., 4.

[1509] „Izraelitska bogoslovna obćina", *JL*, br. 1241, 7. rujna 1915., 4.

[1510] „Bojadisanje vreća za pijesak", *JL*, br. 1251, 17. rujna 1915., 5.

[1511] „Kažnjenice za našu vojsku", JL, br. 1257, 23. rujna 1915., 4-5 ; Prema „Hungarian Kingdom (1869-1887) (1:25.000)", Ženski zatvor „Weibliche Strafanstalt" u Zagrebu bio je na istočnoj strani Savske ceste, između nebodera „Zagrepčanka" i igrališta XI. gimnazije ; Ivan Kampuš, Igor Karaman, *Tisućljetni Zagreb, Od davnih naselja do suvremenog velegrada*, Školska knjiga: Zagreb, 1988., autori na str. 208 navode: „Uoči sloma stare Jugoslavije mnogi su politički zatvorenici smješteni u dotadašnjoj ženskoj kaznionici na Savskoj cesti."

[1512] HR-HDA-907, 9/12, „Oglas" gradske uprave, 8. listopada 1915.

[1513] „Glavna skupština književnog družtva sv. Jeronima", *JL*, br. 1032, 13. veljače 1915., 5.

[1514] „5026 kilograma kovina sabrano u Zagrebu", *JL*, br. 1163, 23. lipnja 1915., 5.

[1515] HR-HDA-907, 8/71, oglas „Kovine vojsci".

Skupini vojnika, pripadnika austrougarskih oružnih snaga treba pribrojati i ratne zarobljenike. Njima su obitelji slale novčane doznake konvertirane iz kruna u švicarske franke preko *Pošte*.[1516] Za razbijanje monotonije u zarobljeničkim logorima skupljane su knjige. Knjige, koje su morale biti nekorištene, tj. tiskane do 1913. godine i u mekom uvezu plaćale su se *Crvenom križu* čiji su djelatnici dalje preuzimali nabavu i slanje knjiga do logora.[1517] Također, 1917. godine na traženje Hrvata zarobljenika koji su se nalazili u St. Nazaireu knjige im je poslala Matica hrvatska.[1518]

Centraliziranje skupljanja pomoći – osnivanje „Ratno pripomoćnog ureda"

Na „Poziv" ministra rata te ministara za zemaljsku obranu u Beču i Budimpešti osnovani su u svakom dijelu Monarhije „Ratno pripomoćni uredi". Njihovo djelovanje odnosilo se na dobrovoljno skupljanje pomoći, ali nije zadiralo u rad dotad osnovanih udruga i Crvenog križa. Ured je skupljao priloge za obitelji poginulih vojnika, ali i za vojnike na bojišnici.[1519] *Darove* su građani trebali slati u urede u Budimpešti ili Beču. Uredi su na zaprimke odgovarali pismeno na svim jezicima koji su se govorili u Monarhiji. Već prilikom ustrojavanja Ureda zaključeno je: „Gotov novac je najpodesnije sredstvo za davanje pripomoći."[1520]

Ratno-pripomoćni ured, sastavnicu ministarstva za zemaljsku obranu vodio je podmaršal „mirovinskog stališa" Armin Kirchner a zamjenik mu je bio ministarski savjetnik dr. Koloman Melichar de Hernadszurdok.[1521]

[1516] „Tečaj stranih valuta kod pošte", *JL*, br. 1487, 12. svibnja 1916., 4.

[1517] „Šiljanje knjiga ratnim zarobljenicima", *JL*, br. 1660, 27. listopada 1916., 4.

[1518] „Hrvatski zarobljenici u Francuskoj traže knjige", *JL*, br. 1806, 23. ožujka 1917., 5. U članku je navedeno da su bili zarobljeni u Srbiji.

[1519] HR-HDA-78, kut. 876, 6-22, 5429, 1914., Broj 5484., dopis ministarstva za zemaljsku obranu upućen Predsjedništvu Zemaljske vlade o osnivanju „Ratno-pripomoćnog ureda". „Poziv" se nalazi u prilogu dokumenta, br. 14.044 szam/k.o. prs.-1914.

[1520] HR-HDA-78, kut. 876, 6-22, 5429, 1914., Broj 5484., dopis ministarstva za zemaljsku obranu upućen Predsjedništvu Zemaljske vlade o osnivanju „Ratno-pripomoćnog ureda". „Poziv" se nalazi u prilogu dokumenta, br. 14.044 szam/k.o. prs.-1914.

[1521] HR-HDA-78, kut. 876, Broj 5484/Pr./1914., 23. kolovoza 1914.

O osnivanju „Ratno pripomoćnog ureda“ stanovništvo je obaviješteno javno postavljenim oglasom.[1522] Podružnica je osnovana u Zagrebu, a nalazila se u Gajevoj ulici broj 30 a, na drugom katu.[1523] U uredu građani su mogli predati *darove*.[1524] Ured je prodavao razglednice s ratnim motivima,[1525] građani su mogli predati iskorištene biljege i poštanske marke[1526] ili primjerice krzna kunića i zečeva zbog „upodponjenja i usavršenja opreme naših vojnika“.[1527]

Akcije za ranjene vojnike

Humanitarni rad također je bio usmjeren prema ranjenicima kao posebnoj skupini vojnika. Ovisno o mjestu bolnice u koju su bili smješteni, u Zagrebu, na području banske Hrvatske ili izvan zemaljskih granica za njih su bile organizirane razne akcije.[1528]

Za ranjenike u zagrebačkim bolnicama bile su organizirane proslave Božića[1529] i Uskrsa[1530] i tom prilikom bili su darivani. Poseban angažman bio je usmjeren prema skupljanju knjiga i tiskovina. Knjige su im u zagrebačke bolnice nosili Skauti,[1531] koji su također prikupljene knjige, novine i časopise slali u bolnice na području cijele Monahije: Austrije, Ugarske i Bosne.[1532] Knjige su slane najčešće na traženje ranjenika, čija su pisma objavljivala i dnevne tiskovine.[1533] Uz građane knjige su donirala i Društvo Sv. Jeronima,[1534] Matica hrvatska[1535] te

[1522] HR-DAZG-872, 892 (1, 1.11), Ustrojavanje Ratno pripomoćnog ureda, 1914. godine.

[1523] „Brzo odašiljanje zimske robe na ratište“, *JL*, br. 920, 27. studenoga 1914., 7.

[1524] Isto, 7.

[1525] „ Dopisnice sa slikama sa bojnog polja“, *JL*, br. 918, 16. studenog 1914., 5.

[1526] „Sabirajmo upotrijebljene biljege“, *JL*, br. 1123, 16. svibnja 1915., 4.

[1527] „Sakupljajmo krzna kunica i zečeva!“, *JL*, br. 937, 7. prosinca 1914., 2.

[1528] O organizaciji skrbi i pomoći ranjenicima u zagrebačkim bolnicama opširnije vidi u: Vijoleta Herman Kaurić, *Za naše junake…* .

[1529] „Božićno drvce ranjenicima u lašćinskoj školi“, *JL*, br. 975, 31. prosinca 1914,, 2.

[1530] „Uskrsno darivanje vojnicima“, *JL*, br. 1822, 8. travnja 1917., 5.

[1531] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 225.

[1532] „Za[slu]žni rad naših skauta“, *JL*, br. 1334, 7. prosinca 1915., 5.

[1533] „Časopisi za naše ranjenike“, *JL*, br. 837, 10. listopada 1914., 4.

[1534] HR-HDA-78, kut. 876, 6-22, 5689/1914, Br. 351. Pr. – 1915., od dana 19. siječnja 1915. godine.

uredništva dnevnih novina: *Obzora , Jutarnjeg lista*, *Narodnih novina*, *Pokreta, Hrvatske*, *Malih novina* te *Novosti.*[1536] Tiskovine su u Zagrebu predavali i građani. Za doniranje pročitanih novina „Odbor zagrebačkih gospođa“ u listopadu 1914. godine bila je postavljena kutija u Oktogonu.[1537]

Treba napomenuti da je su s doniranim knjigama osnovani tečajevi opismenjavanja u bolnicama izvan Hrvatske,[1538] a takvi tečajevi održavani su i u zagrebačkim bolnicama.[1539]

Potrebiti civili

Druga skupina, kako je u podjeli navedeno bili su potrebiti civili. Uočljivo je da su početkom rata potrebiti civili bili članovi obitelji vojnika koje su ostale bez hranitelja. Tijekom rata siromaštvo ili osiromašivanje se širilo na sve veći broj osoba.

Uz doznačenu financijsku državnu pomoć obiteljima vojnika,[1540] često nedostatnu za preživljavanje,[1541] društva su skupljala donacije te su organizirale razne oblike pomoći. Primjerice, brigu oko prehrane djece vojnika organizirao je početkom rata „Gostioničarski savez“,[1542] društvo „Merkur“ je prehranjivalo nezaposlene trgovce i obitelji vojnika,[1543] a svojevrstan vrhunac organizacije prehrane siromašnih/osiromašenih građana bilo je djelovanje društva „Prehrana“ u Umjetničkom paviljonu.[1544] Uz prehranu siromašnog stanovništva problem je bio i nabava odjeće. Stoga su u listopadu 1914. godine društva „Dobrotvor“ i

[1535] HR-HDA-78, kut. 876, 6-22, 5689/1914, Broj 370 Pr. – 1915., dopis Društva sv. Jeronima od dana 21. siječnja 1915. godine.

[1536] HR-HDA-78, kut. 876, 6-22, 5689/1914, Broj 7705. Dopis državnog tajnika banu u kojem se nalazi popis vojnih bolnica izvan Hrvatske u kojima se liječe vojnici Hrvati. Državni tajnik moli bana da se u navedene bolnice šalju novine na hrvatskom jeziku.

[1537] „Kutija za novine našim ranjenicima“, *JL*, br. 852, 18. listopada 1914., 6.

[1538] HR-HDA-78, kut. 876, sv. 6-22/5689/1914 Broj 7339 Pr.-1915.

[1539] „Podučavanje ranjenika“, *JL*, br. 1047, 28. veljače 1915., 4.

[1540] „Dijeljenje državnih podpora“, *JL*, br. 932, 4. prosinca 1914., 5.

[1541] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914–17*, 288.

[1542] Fotografija „Prehrana djece naših ratnika u Zagrebu“, *IL*, br. 36, 5. rujan 1914., 864.

[1543] „Neprilike Merkurove kuhinje“, *JL*, br. 1022, 3. veljače 1915., 4.

[1544] „Prehrana obitelji mobilizovanih vojnika u Umjetničkom Paviljonu“, *JL*, br. 864, 25. listopada 1914., 4.

„Gradjanski odbor za obskrbu mobilizovanih vojnika“ otvorili „Dobrotvorno skladište“ na uglu Marovske i Gundulićeve ulice.[1545] Ipak, tiskovine su zabilježile i slučajeve bezobraznosti pojedinih korisnica usluga „Dobrotvornog skladišta.“ Naime, uzele su svu kvalitetniju odjeću, žalile su se na obuću i „…gurale se tako surovo, da su jedva školska djeca došla na red.“[1546]

Pomoć siromašnom gradskom stanovništvu pružala je i gradska uprava. Povremeno je dijeljen novac iz pojedinih gradskih zaklada,[1547] a primjerice 1917. godine organizirana je, na više mjesta u gradu, prodaja ogrjevnog drva na kilograme kako bi se i najsiromašniji zimi mogli grijati.[1548]

Financijski, dobrotvorni rad zasnivao se na dobrovoljnim donacijama. Financijska pomoć dolazila je od pojedinaca, tijela državne uprave, pa čak i iz Sjedinjenih Američkih država.[1549] Radi boljeg i uspješnijeg skupljanja novca društva su organizirala razne manifestacije.

Organiziranje prehrane potrebitih – obitelji vojnika

Početkom rata „zagrebački mogućnici“ organizirali su u dogovoru s „Gostioničarskim savezom“ prehranu djece vojnika i bivših radnika koji su i prije rata bili siromašni.[1550] „Prehrana djece naših ratnika u Zagrebu“ odvijala se u dvorištu zgrade „Gostioničarskog saveza.“[1551] Nekolicini društava koja su početkom rata organizirala prehranu djece vojnika

[1545]„ Dobrotvorno skladište“, *JL*, br. 852, 18. listopada 1914., 4 ; Prema Slavuj, 119. Marovska je danas Masarykova ulica

[1546] „Bezobzirnost i siromaštvo“, *JL*, br. 938, 8. prosinca 1914., 7.

[1547] „Dieljenje podpore zagrebačkim siromasima“, *JL*, br. 1077, 30. ožujka 1915., 5.

[1548] „Prodaja drva u podružnicama gradske aprovizacije“, *JL*, br. 1773, 18. veljače 1917., 5. U članku je navedeno da se drva prodaju „…na malo…“, tj. „…po vagi…“.

[1549] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913-1919, godina 1916., str. 117., Broj 50, Pismo Johna Pavleticha iz Chicaga datirano 7. ožujka 1916. upućeno zagrebačkom nadbiskupu Baueru. Pavletich je pitao nadbiskupa koja društva preporuča američkim Hrvatima za doniranje novca ; HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913-1919, godina 1916., str. 117., Broj 50, 50/pr, nadbiskup Bauer preporučio je Johnu Pavletichu društva „Liga za zaštitu djece“ i „Patronažu za zaštitu mladih djevojaka“.

[1550] „Akcija za prehranu djece ratnika u Zagrebu“, *IL*, br. 36, 5. rujna 1914., 842-843, 842.

[1551] „Prehrana djece naših ratnika u Zagrebu“, *IL*, br. 36, 5. rujna 1914., 864.

pridružila se i vojska. Tako su vojnici dijelili djeci hranu koja je ostala nakon podjele vojnicima i taj običaj se već u rujnu 1914. godine ustalio.[1552]

Kuhinja „Gostioničarskog saveza“ prestala je s radom dana 15. listopada 1915. godine nakon 15 mjeseci stalnog rada. Tijekom navedenog vremenskog razdoblja „savez“ je kuhao tri obroka dnevno za 130 djece. Razlog prestanka rada kuhinje bio je unovačenje „upravitelja.“[1553]

Za obitelji vojnika ali i nezaposlene „trgovačke namještenike“ hranu je posluživalo i trgovačko društvo „Merkur.“ Usluge „Merkurove“ kuhinje početkom 1915. godine koristilo je više stotina osoba, što je uzrokovalo nedostatk prostora. Stoga je društvu „Merkur“ prostor za kuhinju i posluživanje hrane ustupilo društvo „Croatia.“[1554] Šandor Alexander započeo je svoj dobrotvorni rad u Trgovačkom društvu Merkur a životni projekt bilo mu je dobrotvorno Društvo Prehrana.[1555]

Društvo Prehrana i Vojnički dom

Društvo Prehrana djelovalo je u Umjetničkom paviljonu i bilo je najveća prehrambena ustanova za siromašne građane. Početkom listopada 1914. godine Prehrana je kuhala približno 2.000 obroka dnevno za učenike.[1556] Prehrana, tj. „Družtvo za prehranu obitelji siromašne školske mladeži“ u jednom je mjesecu djelovanja skuhalo više od 60.000 obroka te je putem tiskovina uprava društva molila za donacije. Zbog dolaska zime očekivalo se povećanje broja porcija, te se nastojalo skupiti donacije za izgradnju trećeg štednjaka.[1557] Društvo Prehrana

[1552] „Prehrana djece naših ratnika u Zagrebu“ *IL*, br. 38, 19. rujna 1914., 899.

[1553] „Obustava obskrbne kuhinje za siromašne obitelji mobilizovanih vojnika u gostioničarskom savezu“, *JL*, br. 1277, 14. listopada 1915., 5.

[1554] „Neprilike Merkurove kuhinje“, *JL*, br. 1022, 3. veljače 1915., 4.

[1555] *Dobrotvorno Društvo Prehrana, Zagreb 1914.-1939.*, Zagreb, 1939.

[1556] „Odlični posjet“, *JL*, br. 829, 6. listopada 1914., 5.

[1557] „13.000 kruna za prehranu obitelji mobilizovanih vojnika u Umjetničkom paviljonu“, *JL*, br. 850, 17. listopada 1914., 3.

opskrbljivala je 10.000 osoba kruhom na dnevnoj osnovi, a radi lakše nabave kruha sklopljen je ugovor sa zagrebačkim pekarskim poduzećem „Gradjanska pekara d. d.“[1558]

Početkom studenoga društvu je građevinsko poduzeće Hönigsberg i Deutsch postavilo treći štednjak te se na dnevnoj osnovi moglo kuhati do 5.000 porcija hrane. Također, uprava Društva namjeravala je otvoriti u istočnom dijelu Umjetničkog paviljona „grijaonicu“ za obitelji vojnika i ranjenike.[1559]

Prehrana je financirala svoj rad putem donacija. Uz ranije navedenu izgradnju štednjaka po nižoj cijeni Društvu su dolazile razne donacije. Primjerice, predsjednik uprave zagrebačkog Paromlina darovao je 500 kilograma brašna,[1560] pojedinci su donirali gotov novac,[1561] bile su organizirane razne manifestacije – primjerice „Cvijetni dani“[1562] te „svečanost“ na Trgu Franje Josipa.[1563] Društvo je prigodom blagdana Svih Svetih prodavalo cvijeće i vijence, a dnevne su tiskovine sugerirale čitateljima kupnju aranžmana od navedenog društva.[1564]

Značaj društva Prehrana vidljiv je iz povremenih novinskih članaka koji su izvještavali o količinama podijeljenih/prodanih porcija hrane. U razdoblju od svega četiri mjeseca, do siječnja 1915. godine u Prehrani je bilo skuhano – posluženo 300.000 obroka,[1565] a broj porcija raste do 1.200.000 obroka u prvoj godini rada.[1566] Za Uskrs iste godine u tri dana podijeljeno je 13.000 obroka građanima.[1567]

[1558] „Pitanje kruha riešeno“, *JL*, br. 1280, 16. listopada 1915., 4. „Gradjanska pekara d. d.“ poslovala je i s oružanim snagama, opširnije vidi u petom poglavlju doktorskog rada.

[1559] „Proširenje djelokruga prehrane obitelji mobilizovanih vojnika u Umjetničkom paviljonu“, *JL*, br. 876, 1. studenoga 1914., 6.

[1560] „Dar zagrebačkog paromlina“, *JL*, br. 945, 12. prosinca 1914., 2.

[1561] „Plemeniti dar“, *JL*, br. 878, 3. studenoga 1914., 4.

[1562] „Zamienite cviet za kruh“, *JL*, br. 974, 31. prosinca 1914., 5.

[1563] „Velika pučka svečanost…“, *JL*, br. 1232, 29. kolovoza 1915., 4.

[1564] „Dan Svih svetih – za 'Prehranu'“, *JL*, br. 1638, 8. listopada 1916., 4.

[1565] „Potrošak za prehranu siromašnih obitelji mobilizovanih vojnika u Umjetničkom paviljonu“, *JL*, br. 1000, 17. siječnja 1915., 2.

[1566] „Milijun i dvije stotine hiljada obroka jela i isto toliko obroka kruha…“, *JL*, br. 1236, 2. rujna 1915., 5.

[1567] „Družtvo za prehranu siromašnih obitelji mobilizovanih vojnika u umjetničkom paviljonu“, *JL*, br. 1084, 7. travnja 1915., 3.

Društvo Prehrana u Umjetničkom paviljonu. bilo je u mogućnosti preuzeti i prehranu osoba koje nisu striktno udovoljavale uvjetima za ostvarivanje prava na prehranu Naime, radnici i činovnici koji su imali niske prihode i nisu mogli pribavljati hranu na tržištu mogli su koristiti usluge Prehrane po nižim cijenama.[1568] „Ratna kuhinja" posluživala je porciju raznih jela po cijenama u rasponu od 25 filira do jedne krune, a zainteresirane osobe – abonenti morale su se predbilježiti osam dana ranije.[1569]

Skautsko udruženje

Članovi Skautskog udruženja bili su učenici osnovnih i srednjih škola. Zbog izgrađenog i dobro organiziranog društvenog sustava već u ljeto 1914. godine oni su se uključili u razne humanitarne aktivnosti.

Uglavnom su obavljali fizički dio posla. Pomagali su prenašati ranjenike i poštu,[1570] a isto tako ranjenicima su nosili knjige iz fundusa Gradske knjižnice u bolnice.[1571] Stariji članovi su tijekom 1914. godine također pomagali obiteljima mobiliziranih činovnika. Naime, vladin povjerenik Žepić obratio se upravi Skautskog udruženja s idejom očuvanja prihoda obitelji mobiliziranih činovnika „dnevničara". Skauti su, prema prijedlogu trebali raditi za točno određene dnevnice koje bi potom ustupali obitelji činovnika kojeg su mijenjali.[1572] Povjerenik je odobrio ovu akciju te je zatražio od „zemaljske blagajne" isplatu sredstava za skaute – za razne troškove – 100 kruna za 20 mjesečnih tramvajskih karata te još 300 kruna za ostale troškove.[1573]

Skautska udruga bila je u jesen 1914. godine reorganizirana te je uprava odnosno njezin predsjednik prof. Mate Mudrinić pozvao sve zainteresirane subjekte – vojnu i civilnu vlast,

[1568] „Jeftinija prehrana", *JL*, br. 1457, 11. travnja 1916., 4.

[1569] „Cijena jela u ratnoj kuhinji", *JL*, br. 1759, 4. veljače 1917., 4.

[1570] „Hrvatski „skauti" u domoljubnoj službi", *IL*, br. 33, 15. kolovoza 1914., 778.

[1571] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 225.

[1572] HR-HDA-78, kut. 876, sv. 6-22, 5186 Pr/1914, Broj 5186 Pr. Dopis vladinog povjerenika upravi skautskih udruženja od 13. kolovoza 1914. godine s prijedlogom da skauti zamjenjuju mobilizirane činovnike.

[1573] HR-HDA-78, kut. 876, 5186/ 1914., Br. 5353 Pr. Dopis uprave *Društva Crvenog križa* Predsjedništvu zemaljske vlade od 16. kolovoza 1914. godine.

dobrotvorna društva, bolnice da jave svoje potrebe za Skautima u „poslovnicu skautskih udruženja“ koja se nalazila „u trgovačko obrtničkoj palači.“ Od listopada navedene godine Skauti su smjeli obavljati službu od 8 ujutro do 18 sati navečer, osim kad su morali prenositi ranjenike, a istovremeno bilo im je ograničeno kretanje. Najdalje su smjeli ići do Iličkog trga, potom do crkve sv. Petra u Vlaškoj ulici, do tramvajske remize, Kaptolske škole i sanatorija.[1574]

Fotografija uprave Skautskog udruženja, objavljena kao razglednica nalazi se u fundusu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, u Grafičkoj zbirci.[1575]

SLIKA br. 2

Razglednica, fotografija Uprave *Skautskog društva* u Zagrebu, NSK, Grafička zbirka, GZ 506/1962.

[1574] „Obaviest skautima“, *JL*, br. 844, 14. listopada 1914., 5.

[1575] NSK, Grafička zbirka, GZ 506/1962.

Društvo Crvenog križa

Društvo Crvenog križa nastojalo je svojim radom poboljšati „…zdravstvenu službu vojske.“[1576] Međutim, Crveni križ u Hrvatskoj i Slavoniji na početku rata imao je svega 500000 kruna na raspolaganju.[1577] Zbog velikih potreba, prvenstveno osnivanja pomoćnih vojnih bolnica, navedeni iznos nije bio dostatan te Društvo početkom rata moli stanovništvo za donacije kako bi se moglo pomoći vojnicima.[1578] Donacije je Crveni križ nastojao skupiti na razne načine. Uprava Društva formirala je tzv. „Zakladne krevete“, tj. pojedini donator(i) su financirali određeni broj bolničkih kreveta. Prema *Izvještaju o radu odbora* na području Hrvatske i Slavonije 216 osoba „zakladnika“ darivalo je novac za 300 bolničkih kreveta, što je na mjesečnoj osnovi iznosilo prihod od 15000 kruna.[1579]

Nadalje, 12 članica Odbora skupljalo je donacije na južnom i državnom kolodvoru,[1580] a pojedinci koji su bili u mogućnosti uplatiti veće iznose davali su donacije u obliku „darova.“[1581]

Kako bi se moglo skupiti čim više novca Društvo Crvenog križa organiziralo je i razne događaje: koncerte, predavanja, predstave u kazalištu. U razdoblju od 17. lipnja 1916. do 9. lipnja 1917. godine bilo je organizirano ukupno 27 takvih događanja kojima je Društvu uprihođeno više od 32000 kruna.[1582] Sredstva su skupljana i prodajom „znakova“, a veliki angažman Crvenog križa sarkastično komentira M. Krleža riječima „…da se vidi da svi živimo pod protektoratom Crvenoga križa. Svi smo u ženevskom lazaretu.“[1583]

[1576] HR-HDA-907, „POZIV“, bez datuma.

[1577] *Izvješće o radu odbora za pripomoć bolnicama Crvenog križa u Zagrebu za vrijeme od 1. lipnja 1916. do 30. lipnja 1917., čitano na glavnoj skupštini dne 27. srpnja 1917.,* Zagreb [bez godine izdanja], 3.

[1578] HR-HDA-907, „POZIV“, bez datuma.

[1579] *Izvješće o radu odbora za pripomoć*, 16.

[1580] Isto, 23.

[1581] Isto, 19-22.

[1582] Isto, 17-18.

[1583] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914-17*, 317.

„Dadoh zlato za željezo“

Akcija „Zlato za željezo“ („Gold gab Ich für Eisen“) pokrenuta je u Austriji[1584] a ista takva (potpuno odvojena) pokrenuta je i u Banskoj Hrvatskoj. Pravila akcije „Dadoh zlato za željezo“ donesena su dana 17. kolovoza 1914. godine.[1585] Građani su dobrovoljno predavali zlatni nakit za što su dobivali potvrdu u obliku stiliziranog željeznog prstena.[1586] Donirani nakit predstavljao je „imovinu“ za pomoć obiteljima poginulih vojnika iz Hrvatske i Slavonije.[1587] „Zlato, kovina imućnih, treba da se prelije u hranu vojničkih udovica i sirota, treba da državi olakša brigu za obitelji palih junaka.“[1588]Akciju je pokrenuo vladin povjerenik Zvonimir Žepić, a vodila ju je Prva hrvatska štedionica.[1589] Možemo prihvatiti da je u Banskoj Hrvatskoj ovu akciju iniciralo pismo umirovljenog činovnika iz Ivanca koje se nalazi u dokumentaciji o akciji, koji piše banu da je u novinama iz Beča čitao o takvoj akciji u Austriji. Naime, kako u Hrvatskoj tada još nije postojala takva akcija zlatninu je poslao banu.[1590]

Akciju je vodila, kako je navedeno Prva hrvatska štedionica. Također, pojavile su se i samostalne inicijative vidljive u molbama upućenim vladinom povjereniku za organiziranjem paralelne akcije. Molbu je podnio Miroslav grof Kulmer kao „predsjednik društva za podupiranje obitelji ratnika“, a istu molbu podnijeli su pl. Vukelić i narodni zastupnik Ivan Zalutka. Molba Vukelića i Zalutke odbijena je.[1591] U listopadu Zalutka je povukao svoj prijedlog zbog činjenice da je akciju vodila I. hrvatska štedionica, ali i stoga jer je tada interes za akciju bio manji nego krajem ljeta.[1592]

[1584] HR-HDA-78, kut. 872, 6-22, K. br. 4495/1914, sv. 5354-1914 „Zlato za željezo“.

[1585] HR-HDA-78, kut. 872, 6-22, K. br. 4495/1914., sv. 5354–1914.

[1586]*Dadoh zlato za željezo, Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja,* Zagreb, 2011. Na str. 536 nalazi se fotografija navedenog prstena te prijepis natpisa „Dadoh zlato za željezo 1914“. Uz navedeni prsten, tijekom Prvog svjetskog rata u Austro-Ugarskoj monarhiji izrađivano je spomen prstenje, a fotografije pojedinih primjeraka te opis nalaze se u navedenom katalogu, potpoglavlje „Patriotski prsteni“, 536-538.

[1587] HR-HDA-78, kut. 872, 6-22, K. br. 4495/1914., sv. 5354–1914.

[1588] „Zlato za željezo“, *JL*, br. 848, 16. listopada 1914., 5.

[1589] „Ustanove za sakupljanje „zlata za željezo“, *JL*, br. 850, 17. listopada 1914., 4.

[1590] HR-HDA-78, kut. 872, sv. 6-22, K. br. 4495/1914., 5354 Pr. – 1914.

[1591] HR-HDA-78, kut. 872, 8359 Pr /1914., 6981 Pr.

[1592] HR-HDA-78, kut. 872, sv. 6-22/4495-1914, Broj 8359 Pr. – 1914.

Dječji dan

Prijeratna manifestacija „Dječji dan“ tijekom rata je dobila širi opseg i održavala se svih ratnih godina.

Godine 1915. prikupljanje donacija nazvano je „VIII. dječji dan.“ Te godine donacije su predavane u sjedište „Sekcije za našu djecu“ na Radničkom dolu. „Sekcija…“ je skupljala sredstva za „Kolijevku Franje Josipa“, „Sklonište u Zagrebu“ i „Asyl“ na Sušaku koji su se tada brinuli za ukupno 350 djece, od kojih je 200 bilo djece vojnika.[1593]

Prikupljanje sredstava povodom „Dječjeg dana“ bilo je organizirano na više načina: u Glazbenom zavodu održan je koncert,[1594] dok su vojni orkestri održali koncerte na otvorenom. Glazba 25. domobranske pukovnije nastupila je na Jelačićevom trgu, a glazba 53. pukovnije na Zrinjevcu.[1595]

Iduće, 1916. godine, pod pokroviteljstvom bana održan je deveti „Dječji dan“ – opisan i kao „dječji dan i dječji blagdan“. Udruga „Sekcija za našu djecu“ zamolila je građane za donacije, ali i za volontiranje prilikom skupljanja priloga[1596] za „Asyl“ i „Kolijevku Franje Josipa“ koje su tada brinule o 80-ero djece. Kao i godinu ranije na manifestaciji je nastupila vojna glazba, ali ovaj puta samo orkestar 53. pukovnije na Zrinjevcu.[1597]

Za „Deseti dječji dan“ 1917. godine na Zrinjevcu je bila organizirana „Pučka svečanost“.[1598] Uvedena je promjena u načinu skupljanja priloga. Naime, djeca više nisu išla po ulicama i skupljala donacije, već su „odbornice“ postavile „žare“ na ulicama. U skupljanju priloga pomagali su i srednjoškolci, koji su jednom dnevno obilazili ulice. Za donacije su izdavali potvrde.[1599] Manifestaciji se pridružio i Müller, vlasnik kina „Helios“ koji je povodom

[1593] „VIII. dječji dan“, *JL*, br. 1122, 15. svibnja 1915, 4.

[1594] „VIII. dječji dan“, *JL*, br. 1134, 26. svibnja 1915, 5.

[1595] „Koncerti na dječji dan“, *JL*, br. 1145, 6. lipnja 1915., 5.

[1596] „IX. 'Dječji dan'“, *JL*, br. 1487, 12. svibnja 1916., 4.

[1597] „Današnji deveti dječji dan“, *JL*, br. 1509, 3. lipnja 1916., 4-5.

[1598] „Darujte cvijeće za deseti dječji dan“, *JL*, br. 1874, 30. svibnja 1917., 5.

[1599] „Novi način sabiranja prinosa za deseti dječji dan“, *JL*, br. 1876, 1. lipnja 1917., 6.

„Dječjeg dana“ prikazivao dijapozitive Plitvičkih jezera. Tom prilikom tiskovine su pozvale majke da na projekciju dovedu djecu.[1600]

Zadnje ratne godine za „Dječji dan“ donacije su uobičajeno skupljane u „žare.“ Ipak, manifestacija nije bila popraćena u tiskovinama kao ranijih godina, a u napisima se nazire nezainteresiranost građanstva. Tiskovine navode da je padala kiša, što je bio slučaj svih ratnih godina na taj dan te je izražena nada da kiša nije omela prikupljanje priloga.[1601]

Cvjetni dani

Dobrotvorna akcija „Cvjetni dan“, označava dane u kasnom proljeću i ljetu 1916. godine kad se prodajom cvijeća sakupljao novac. Na manifestaciji održanoj u svibnju za društvo „Prehrana“ skupljala su se novčana sredstva prodajom cvijeća,[1602] a akciju je potpomogla i vojna glazba 25. pukovnije koncertom na Zrinjevcu.[1603] Također je i *Jutarnji list* pozvao građane na sudjelovanje – kupovinu cvijeća člankom „Zamienite cviet za kruh.“[1604]

Oblik akcije – prodaje cvijeća ponovio se u ljeto iste godine. Manifestacije su bile planirane za početak srpnja i kolovoza,[1605] međutim zbog „teoforičkog obhoda“ u centru grada bile su odgođene te su u konačnici održane početkom srpnja.[1606] Tada su bili održani „Cvjetni dani“ te „Pučke svečanosti“ za Prehranu i Vojnički dom.[1607]

Prema tiskovinama, na ljetne „Cvjetne dane“ skupljan je novac po ulicama, prodavano je cvijeće, a po cestama su postavljane kutije za novčane donacije. Zagrepčani su najviše zapazili kao dio akcije prodaju peciva i hrpimice su ga kupovali. U novinama je pisalo:

[1600] „Dječja predstava u 'Helios-kinu'“, *JL*, br. 1877, 2. lipnja 1917., 4-5.

[1601] „Dječji dan“, *JL*, br. 2332, 2. lipnja 1918., 3.

[1602] „Darujte cvieće za 'Cvjetne dane' 'Prehrane'“, *JL*, br. 1487, 12. svibnja 1916., 4.

[1603] „Glazba na Zrinjevcu povodom cvjetnoga dana 'Prehrane'“, *JL*, br. 1489, 14. svibnja 1916., 5.

[1604] „Zamienite cviet za kruh“, *JL*, br. 1489, 14. svibnja 1916., 5.

[1605] „Ban pokrovitelj priredaba u korist 'Prehrane' i 'Vojničkoga doma'“, *JL*, br. 1514, 8. lipnja 1916., 6.

[1606] „Odgoda 'Pučke svečanosti'“, *JL*, br. 1533, 27. lipnja 1916., 6.

[1607] Isto, 6.

„Zagrebčani… napravili su juriš na prodavaone.“ Koncerte su održale domobranska glazba na trgu te dalmatinska na Zrinjevcu.[1608] Kasnije, tiskovine navode da je dobrotvorna akcija očigledno imala puno uspjeha.[1609]

Ponavljanje akcije „Cvjetnih dana“ bilo je predviđeno za kolovoz 1916. godine, međutim održavanje akcije je pomaknuto na početak rujna.[1610] Žara koju je donirala gđa Lenuzzi, postavljena je na Akademički trg,[1611] a 40 učiteljica i 200 učenika skupljalo je priloge. Ipak, jesenska akcija nije imala previše uspjeha, što tiskovine tumače lošim vremenom.[1612]

Za društvo „Prehrana“ i „Vojnički dom“ još jednom je tijekom 1916. godine održano skupljanje novčanih sredstava. Prvotno planirano uz „Cvjetne dane“, za navedena društva održana je „svečana velebna proslava“ „U predvečerje imendana Njeg. Veličanstva“, dana 3. i 4. listopada 1916. godine.[1613]

Spomen–lipa

Jutarnji list objavio je dana 10. veljače 1915. godine članak „Jedan zgodan predlog“ za sakupljanje priloga za djecu poginulih vojnika. Naime, u Beču je bio postavljen drveni stup nazvan „Stock im Eisen“[1614] u koji su pojedinci – donatori zabijali kupljene čavle.[1615]

Tijekom Prvog svjetskog rata ideja postavljanja takvih drvenih spomenika potekla je iz Beča. Uz navedeni „Stock im Eisen“ koji je predstavljao „simbol uzajamne obaveze“,[1616] u ožujku

[1608] „Cvjetni dani za 'Prehranu' i 'Vojnički dom'“, *JL*, br. 1538, 2. srpnja 1916., 5.

[1609] Isto, 2.

[1610] „U korist 'Prehrane' i 'Vojničkog doma'…“ *JL*, br. 1572, 5. kolovoza 1916., 6.

[1611] Danas Trg Josipa Jurja Strossmayera.

[1612] „Cvjetni dani…“, *JL*, br. 1612, 12. rujna 1916., 4.

[1613] „U korist 'Prehrane' i 'Vojničkog doma'…“ *JL*, br. 1572, 5. kolovoza 1916., 6.

[1614] hrv. „Stup u željezu“.

[1615] „Jedan zgodan predlog“, *JL*, br. 1029, 10. veljače 1915., 4.

[1616] Gerhard Schneider, „Zur Mobilisierung der 'Heimatfront': Das Nageln sogennanter Kriegswahrzeichen im Ersten Weltkrieg“, *Zeitschrift für Volkskunde,* 95 (1995), 34.

1915. godine postavljen je spomenik „Eisernen Wehrmann“.[1617] Iz Beča se postavljanje drvenih spomenika, koji su zabijanjem čavala postajali željezni, proširilo na austrijske zemlje, ali i na Njemačko Carstvo.[1618] U Štajerskoj, Grazu bio je postavljen „Landsturmmann in Eisen“,[1619] dok je u Berlinu postavljen je spomenik nazvan „Eisernen Hindenburg“, opisan kao „najmonumentalniji objekt zakucavanje čavala u Njemačkom Carstvu.“[1620]

U Zagrebu na ideju postavljanja takovog spomenika došle su članice „Odbora zagrebačkih gospođa za ratnu pripomoć.“ U prvotnim planovima, odlučeno je da se postavi spomenik u obliku stupa ispred Škole za umjetni obrt, tada pomoćne vojne bolnice.[1621]

Dobrotvorna akcija nazvana je „Spomen-lipa“, a pomoć „Odboru zagrebačkih gospođa“ pružio je ban Škrlec osobno.[1622] Odboru je gospođa Marija Bučar poklonila stablo, deblo lipe, sa svog posjeda na Zelengaju, a posao postavljanja vodio je Gustav Baldauf.[1623] Tvrtka F. Sollar darovala je 25.000 čavala za cijelu akciju.[1624]

Akcija je realizirana početkom svibnja, točnije dana 2. svibnja 1915. godine. Stablo lipe u konačnici je bilo postavljeno u paviljon na zapadnom dijelu Jelačićevog trga. Na svečanosti je govorio ban, a biskup dr. Premuž blagoslovio je deblo. Na svečanosti otvorenja sudjelovala su pjevačka društva „Sloboda“, „Kolo“ i „Sloga“, glazbu je izvodio orkestar 25. domobranske pukovnije pod ravnanjem kapelnika Ivana Muhvića. Svečanost je pratilo tisuće građana. Prvi čavao u lipu zabio je ban, potom Premuž, a onda i ostali građani. Svaki kupac čavla – donator

[1617] Isto, 37. Hrv. prijevod „Željezni vojnik“

[1618] Isto, 36.

[1619] Martin Moll, *Die Steiermark im ersten Weltkrieg*, 178., fotografija „Votivbild“, tj. zavjetne slike za akciju „Der Landsturmann in Eisen 1914-15 bittet um Nagelspeden.“ Hrv. prijevod „Željezni domobran“

[1620] Gerhard Schneider, „Zur Mobilisierung der 'Heimatfront'“, 53. Hrv. prijevod „Željezni Hindenburg“ ; U članku „'Željezni Hindenburg' u Berlinu“, *IL*, br. 39., 25. rujna 1915., 931., uz fotografiju opisan je navedeni Hindenburgov spomenik.

[1621] „Spomen-stup“, *JL*, br. 1040, 21. veljače 1915., 4.

[1622] „Spomen-lipa“, *JL*, br. 1092, 15. travnja 1915., 4.

[1623] „Za spomen-lipu“, *JL*, br. 1099, 22. travnja 1915, 6. G. Baldauf bio je ravnatelj Obrtne škole.

[1624] „Spomen-lipa“, *JL*, br. 1104, 27. travnja 1915., 4.

upisivao se u knjigu. Četiri fotografije s otvorenja paviljona „Spomen-lipe“ objavio je *Ilustrovani list*.[1625]

Dva dana kasnije, prema *Jutarnjem listu* bilo je zabijeno već 700 čavala i skupljeno više od 4000 kruna,[1626] a dana 7. svibnja građani su zabili ukupno 1100 čavala.[1627] Prema tiskovinama, u svega šest dana akcijom je prikupljeno 7000 kruna.[1628]

U dobrotvornoj akciji „Spomen-lipa“ unatoč lošem vremenu sakupljeno je mnogo donacija. Uz građane pojedinačno novce su darovali „Gospojinski klub“, „Izraelitsko gospojinsko društvo Helene Pristerove“, „Evangeličko gospojinsko društvo“,[1629] potom predsjednik i tajnik društva „Merkur“ s mnogobrojnim članstvom.[1630] „Odbor gospođa…“ odlučio je da nakon predstave „Nikola Šubić Zrinski“ u kazalištu neće darovati cvijeće, već će taj novac biti uplaćen za „Spomen-lipu.“[1631]

Interes za navedenu akciju pojavio se u cijeloj Hrvatskoj, ali i zvan granica Trojedne Kraljevine. Naime, donacije su dolazile iz Bosne i Kranjske, a novac su slali i vojnici s bojišnice. Do kraja svibnja (dana 26. svibnja) bilo je skupljeno 10.000 kruna.[1632]

Akcija „Spomen lipe“ bila je popraćena i drugim, zasebnim dobrotvornim aktivnostima u organizaciji drugih društava, koja su skupljeni novac predavali „Spomen-lipi,“ primjerice teniski turnir 1915. godine.[1633] Na Tuškancu je početkom lipnja, za blagdan Duhova bila organizirana zabava. Glavna atrakcija duhovske zabave bilo je predavanje Winterria koji je

[1625] „Ratna spomen-lipa u Zagrebu“, *IL*, br. 19, 8. svibnja 1915., 435-436 ; Slične dobrotvorne akcije održale su se i u drugim gradovima u Hrvatskoj, primjerice u Jastrebarskom („Jastreb u Jastrebarskom“, *IL*, br. 39, 25. rujna 1915., 917.), u Valpovu („Spomen-lipa za invalide Valpova i okolice“, *IL*, br. 41, 9. listopada 1915., 965.), Osijeku („Spomen lipa u Osijeku“, *IL*, br. 42, 16. listopada 1915., 988.)

[1626] „Spomen-lipa u Zagrebu“, *JL*, br. 1111, 4. svibnja 1915, 4.

[1627] „Spomen-lipa“, *JL*, br. 1114, 7. svibnja 1915, 4.

[1628] „Spomen-lipa na Jelačićevom trgu“, *JL*, br. 1116, 9. svibnja 1915., 4.

[1629] „Spomen-lipa 'Odbora zagrebačkih gospodja za ratnu pripomoć'“, *JL*, br. 1122, 15. svibnja 1915., 4.

[1630] „Hrv. trg. družtvo 'Merkur' kod spomen-lipe“, *JL*, br. 1126, 19. svibnja 1915., 5.

[1631] „Mjesto darivanja cviećem – jedan čavao za 'Spomen-lipu'“, *JL*, 1132, 25. svibnja 1915., 3.

[1632] „Spomen-lipa“, *JL*, br. 1134, 26. svibnja 1915., 4.

[1633] „Ratni tennis-turnir za 'Spomen-lipu'“, *JL*, br. 1172, 2. srpnja 1915., 5.

sav prihod od kupljenih ulaznica predao „Spomen lipi.“[1634] Dobrotvornu akciju „Spomen lipe“ prve dvije ratne godine građani su izrazito dobro prihvatili. Sljedećih ratnih godina akcija nije nastavljena, a pri kraju rata je i sam spomenik zaboravljen. Prema zapisu Josipa Horvata 1918. godine Spomen-lipu „Nitko više osim pasa…“ nije zapažao.[1635]

Sportski događaji

Sportskih manifestacija u kolovozu 1914. godine, sasvim očekivano, nije bilo. Međutim, već od jeseni iste godine održavaju se nogometne utakmice, a s vremenom organizirano je sve više sportskih manifestacija. Različita natjecanja, pojedinačna ili turnirska, imala su prvenstveno dobrotvorni karakter, novac od prodanih ulaznica predavao se dobrotvornim društvima.

Konjička utrka na Črnomercu 1915. – organizator R. Hafner

Radivoj Hafner organizirao je konjičku utrku kako bi se prikupila sredstva „Odboru zagrebačkih gospođa za ratnu pripomoć“. Namjeru da organizira navedenu utrku Hafner je objavio prilikom otvorenja „Spomen lipe“. Već tada, na samom početku organiziranja utrke bio je najavljen dolazak 40 sudionika.[1636]

Organizator je planirao održavanje utrke krajem svibnja 1915. godine, međutim zbog kašnjenja pripreme staze,[1637] utrka je u konačnici održana dana 13. lipnja na „vojnom vježbalištu na Črnomercu“.[1638]

[1634] „Velika ljetna zabava na Duhove u Tuškancu“, *JL*, br. 1513., 7. lipnja 1916., 5 ; Prema „Otvorenje vojničkog doma“, *JL*, br. 1469, 23. travnja 1916., 4, Rudolf Winterri držao je znanstvena predavanja u Zagrebu, međutim prema članku „Da li Winterri u to vjeruje?“, *JL*, br. 1557, 21. srpnja 1916., 5 može se zaključiti da je Winterri (1916.) držao predavanja na temu parapsihologije i spiritizma.

[1635] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 121.

[1636] „Konjska utrka za odbor zagrebačkih gospodja za ratnu pripomoć“, *JL*, br. 1123, 16. svibnja 1915., 4.

[1637] „Konjska utrka za Odbor zagrebalkih gospodja za ratnu pripomoć“, *JL*, br. 1128, , 21. svibnja 1915., 6.

[1638] „Razpored utrke kasom“, *JL*, br. 1144, 5. lipnja 1915., 6.

Značaj konjske utrke vidljiv je u novinskim izvještajima o tijeku priprema. „Dvorski draguljar“ Julije Hügler darovao je pokal izrađen od srebra za nagradu pobjedniku, a Dragutin Braun sudjelovao je u utrci kao vlasnik konja „Senator Pirquot“.[1639]

Ulaznice po cijeni od 20 filira do četiri krune mogle su se kupiti u pretprodaji u „paviljonu Lige“, vjerojatno paviljonu Spomen lipe, a na dan utrke ulaznice su prodavane na Črnomercu.[1640] Toga dana povećan je broj tramvajskih vozila za Črnomerec, a vlakovi iz Samobora zaustavljali su se točno uz trkalište, do kojeg je pristup bio označen „narodnim barjacima i kažiputom.“[1641]

Nakon manifestacije *Ilustrovani list* objavio je članak naslovljen „Utrka kasom u Zagrebu“.[1642] U članku je navedeno: „Velika tribina bila je puna najotmenijeg općinstva,…“,[1643] a sudac je bio Vladimir pl. Treščec Branjski.[1644] U članku su navedeni dobitnici nagrada, a više puta istaknuto je ime R. Hafnera, organizatora utrke.[1645] Također, članak je popraćen i fotografijama, na jednoj je prikazana tribina puna gledatelja, a na drugoj je „…dobitnik prve nagrade R. Hafner sa konjem Gordonom.“[1646]

Teniski turnir kod kolodvora (turnir za Spomen lipu)

Na sportskom terenu pored Državnog kolodvora zimi je bilo organizirano klizalište, a ljeti teniski teren.[1647] Krajem ožujka 1915. godine „Hrvatsko sklizalačko društvo“ putem tiskovina pozvalo je tenisače da se prijave za teniski turnir tajniku Brusini u Mesničkoj ulici.[1648]

[1639] „Velike priprave za utrku kasom“, *JL*, br. 1150, 10. lipnja 1915., 5.

[1640] „Ulaznice za utrke kasom i razpored…“, *JL*, br. 1152, 12. lipnja 1915., 6.

[1641] „Vozni red željeznica na dan utrke kasom“, *JL*, br. 1151, 11. lipnja 1915., 5.

[1642] „Utrka kasom u Zagrebu“, *IL*, br. 25, 19. lipanj 1915., 587-581.

[1643] Isto, 578.

[1644] Isto, 581.

[1645] Isto, 587-581.

[1646] Isto, 578.

[1647] Vesna Leiner, Željka Kolveshi, *Tragom davnih zagrebačkih igrališta,* od 18. travnja – 18 svibnja 2001., Muzej grada Zagreba, MGZ: Zagreb, 2001., 18. Sportski teren na mjestu današnjeg Trga Ante Starčevića i hotela Esplanade otvoren je 1906. godine te se nalazio na tom mjestu do 1923. godine.

U srpnju iste godine *Jutarnji list* izvijestio je da se za „ratni“ turnir prijavilo mnoštvo sudionika te da je teren već bio pripremljen. Početak turnira bio je u subotu 31. srpnja, a tijekom tjedna održavao se „ostale dane cieli dan.“[1649]

Za turnir su se prijavili članovi HAŠK-a, „I. hrvatskog sklizalačkog društva“ te „stranci.“[1650] Sportska manifestacija poprimila je dobrotvorni karakter i bila je organizrana za pomoć drugoj dobrotvornoj akciji – „Spomen–lipi“.[1651]

Na teniskom turniru skupljeno je 500 kruna za „Spomen lipu“, a zbog uspjeha bio je planiran još jedan turnir na Haškovom igralištu u Maksimiru. Trebao se održati dana 8. rujna ukoliko bi bilo lijepo vrijeme, međutim tiskovine na spominju održavanje navedene manifestacije.[1652]

Gimnastička vježba osnovnoškolaca

„Dobrotvorna gimnastička vježba mladeži zagrebačkih pučkih škola…“ održana je 21. lipnja 1916. godine, a organiziralo ju je „Učiteljsko društvo za grad Zagreb i okolicu.“[1653] „Pokrovitelji“ su bili gradonačelnik Janko Holjac i supruga Malvina. Priredba se sastojala od devet točaka. Prva je bila glazbena, deveta je bila „Mimohod“, a ostalih sedam bile su aranžirane gimnastičke vježbe. Vježbe, praćene orkestrom domobranstva kojim je ravnao kapelnik Muhvić vodili su učiteljica Ivana Hirschmann i prof. Josip Prikril.[1654] Dan nakon manifestacije održane na Trgu Ante Starčevića *Jutarnji list* tiskao je članak u kojem je navedeno da se manifestacija svidjela građanima, ali je odaziv bio „premalen.“[1655] Ipak, tjedan dana kasnije novine su javile da je manifestacija bila „iznad svakog očekivanja“ te je skupljeno 1050 kruna.[1656]

[1648] „Tennis“, *JL*, br. 1077, 30. ožujka 1915., 5.

[1649] „Ratni tennis-turnir“, *JL*, br. 1190, 20. srpnja 1915., 5.

[1650] „Ratni tennis-turnir za 'Spomen-lipu'“, *JL*, br. 1193, 23. srpnja 1915., 5.

[1651] „Ratni tennis-turnir za 'Spomen-lipu'“, *JL*, br. 1172, 2. srpnja 1915., 5.

[1652] „Ratni tennis-turnir…“, *JL*, br. 1222, 20. kolovoza 1915., 6.

[1653] HR-HDA-907, 2/25, Deplian/raspored vježbe.

[1654] HR-HDA-907, 2/25, Deplian/raspored vježbe.

[1655] „Velika gimnastička vježba na Starčevićevom trgu“, *JL*, br. 1528, 22. lipnja 1916., 6.

[1656] „Javna gimanstička vježba“, *JL*, br. 1534, 28. lipnja 1916., 5.

Sportski nastupi Ante Ružića 1916. godine

Među pojedinačnim sportskim događajima održanima u Zagrebu tijekom Velikog rata bili su i nastupi Ante Ružića, trkača iz Splita. Svoju vještinu trčanja na duge pruge demonstrirao je Zagrepčanima tijekom lipnja 1916. godine. *Jutarnji list* najavio je njegov dolazak u Zagreb na poziv časnika iz Dalmacije. Prva utrka odvijala se putem od sela Božjakovine, kroz Dugo selo do Sajmišta, a u organizaciji su mu pomogli zagrebački sportaši.[1657] Dionicu duljine 35 kilometara istrčao je za 2 sata i 25 minuta.[1658]

Potom je trčao od Brežec (najvjerojatnije Brežica, danas u Republici Sloveniji) do Črnomerca, a tiskovine su najavile i novu manifestaciju, trčanje tijekom punog sata oko Zrinjevca. Tom prilikom planirao je prodavati i svoje razglednice.[1659]

Posljednju manifestaciju održao je na HAŠK-ovom igralištu u Maksimiru,[1660] „na posve zapuštenom trkalištu". Tom prilikom naplaćivale su se ulaznice gledateljima, a novac prikupljen prodajom doniran je *Crvenom križu*.[1661] „…Ružić je nastupio pred punim gledalištem."[1662]

Plivačko natjecanje na savskom kupalištu

Natjecanje plivača, također za *Crveni križ*, održano je na savskom kupalištu početkom rujna 1916. godine. Nastupio je veći broj natjecatelja. Natjecali su se u više disciplina: „Plivanje u bazenu protiv struje…" podijeljeni na juniore i seniore, „Plivanje dama u bazenu protiv

[1657] „Svjetski trkač Ante Ružić u Zagrebu. – Trčanje od Božjakovine do Zagreba za 2 i pol sata", *JL*, br. 1512, 6. lipnja 1916., 5-6. Lik Ante Ružića ovjekovječio je Miljenko Smoje u knjizi *Velo misto*, koje je i ekranizirano.

[1658] „Utrkivač Ante Ružić stigao iz Božjakovine do Zagreba za 2 sata 25 časaka", *JL*, br. 1514, 8. lipnja 1916., 6.

[1659] „Nove priredbe trkača Ante Ružića. – 42 kilometra za 2 sata 42 časa. – Jedan sat trčanja oko Zrinjevca", *JL*, br. 1516, 10. lipnja 1916., 5.

[1660] V. Leiner, Ž. Kolveshi, *Tragom davnih zagrebačkih igrališta*, 34. HAŠK-ov stadion u Maksimiru izgrađen je 1912. godine, a uz nogometni teren bila je izgrađena atletska staza te borilišta za ostale atletske sportove. Kapacitet stadiona bio je za 6000 posjetitelja. Na tom mjestu danas se nalazi stadion Dinama.

[1661] „Trčanje Ante Ružića za 'Crveni Križ'", *JL*, br. 1523, 17. lipnja 1916., 5.

[1662] Z. G., „Trkač A. Ružić na Maksimirskom trkalištu," *JL*, br. 1527, 21. lipnja 1916., 5.

struje…“, potom „Plivanje ledjimice u bazenu protiv struje…“ također podijeljeni na juniore i seniore. Juniori i seniori natjecali su se i u sljedećim disciplinama: „Ronjenje u bazenu“, seniori su se mogli prijaviti za „Plivanje preko Save…“ a „Plivanje na kilometar“ održano je „…za gospodu i dame zajedno.“ Još se održalo i natjecanje u disciplini „Skok s mjesta“. Kako navodi *Jutarnji list* građani su bili poprilično zainteresirani za navedeno natjecanje.[1663]

Nogometne utakmice

Od sportskih manifestacija tijekom rata najprisutnije su bile nogometne utakmice. Održavale su se na HAŠK-ovom terenu u Maksimiru i na Concordinom igralištu na Trešnjevci.[1664] Neposredno pred izbijanje rata, u Zagrebu je održana utakmica između Concordie i praške Šparte (na Trešnjevci) dana 18. i 19. srpnja 1914. godine, a u obje je s velikom razlikom pobijedila Šparta.[1665]

Početkom studenog 1914. godine održane su u istom danu dvije utakmice u Maksimiru. Ujedinjene momčadi Građanskog tj. Gradjanskog športskog kluba i Ilirije odigrale su utakmicu protiv kluba Viktorija – kluba mađarskih željezničara zaposlenih u Zagrebu, a *HAŠK* je odigrao utakmicu protiv srednjoškolske Viktorije. Prva utakmica završila je rezultatom 5:2 za Građanski i Iliriju, a druga 5:1 za HAŠK. Organizatori su očekivali veliku posjećenost, jer su utakmice igrane za Crveni križ, međutim bilo je 50-ak gledatelja.[1666]

„Ratne utakmice zagrebačkih nogometnih klubova u korist 'Crvenoga Križa'“ nastavile su se tijekom ožujka 1915. godine na HAŠK-ovom igralištu.[1667] HAŠK se natjecao protiv nogometne ekipe sastavljene od igrača Atene i Građanskog, a nekoliko dana kasnije Viktorija II. protiv ekipa sastavljenih od momčadi Zagreba i Ilirije. Na navedenim utakmicama zagrebački klub Concordia nije sudjelovao jer su svi igrači bili u vojsci.[1668]

[1663] „Utakmica u plivanju u korist 'Crvenoga Križa'“, *JL*, br. 1593, 26. kolovoza 1916., 5.

[1664] V. Leiner i Ž. Kolveshi, *Tragom davnih zagrebačkih igrališta*, 10. Stadion kluba HŠK Concordia izgrađen je 1914. godine na Trešnjevci, tada Tratinskoj cesti, a danas Kranjčevićevoj ulici. Danas je to stadion nogometnog kluba Zagreb.

[1665] „Šparta u Zagrebu“, *IL*, br. 30, 15. srpnja 1914., 709.

[1666] „Nogometna utakmica u korist 'Crvenoga Križa'“, *JL*, br. 889, 9. studenoga 1914., 2.

[1667] „Ratne utakmice zagrebačkih nogometnih klubova u korist 'Crvenoga Križa'“, *JL*, br. 1057, 10. ožujka 1915., 4-5.

[1668] „Ratne utakmice zagrebačkih nogometnih klubova“, 4-5.

Nogometne utakmice zagrebačkih klubova za Crveni križ nastavile su se tijekom 1915. godine.[1669] Na utakmicama u svibnju pojedine mobilizirane igrače zagrebačkih klubova zamijenili su časnici Mađari koji su boravili u Zagrebu, članovi budimpeštanskog kluba MTK.[1670]

Godine 1916. također su održavane nogometne utakmice zagrebačkih klubova za Crveni križ,[1671] a u srpnju iduće ratne godine natjecale su se Šparta, prvi put protiv HAŠK-a,[1672] a drugi put u (kolovozu) protiv „Hrvatskog tipografskog športskog kluba 'Zagreb'.“[1673] U rujnu iste godine protiv „zagrebačke reprezentacije“ nastupio je i Wiener Athletic Sport club.[1674]

U svibnju 1918. godine održana je „Utakmica za prvenstvo grada Zagreba.“ između Građanskog i Zagreba. Prihod od ulaznica bio je, uobičajeno namijenjen za Crveni križ, a klubovi su se natjecali za pokal koji je darovao grof Pejačević.[1675] U lipnju iste godine novine *Zagrebačka korespondencija* tiskale su vijest da je u Zagreb trebala doći nogometna ekipa iz Plzena, Češke.[1676]

Od nogometnih utakmica tijekom rata ostao je sačuvan plakat za utakmicu između HAŠK-a i „kombinirane momčadi“ Atene, Slavena, Šparte, Viktorije, Građanskog i Zagreba. Navedena utakmica bila je održana za „Spomen-lipu“, a plakat je datiran danom 20. lipnja 1918. godine.[1677]

[1669] „Nogometna utakmica u korist 'Crvenog Križa'“, *JL*, br. 1075, 28. ožujka 1915., 4 ; „Nogomenta utakmica u korist 'Crvenoga Križa'“, *JL*, br. 1088, 11. travnja 1915., 4 ; „Nogomenta utakmica u korist 'Crvenoga Križa'“, *JL*, br. 1090, 13. travnja 1915., 4 ; „VI. ratna nogometna utakmica“, *JL*, br. 1094, 17. travnja 1915., 5 ; „Nogometne utakmice u korist 'Crvenoga križa'“, *JL*, br. 1102, 25. travnja 1915., 4 ; „Nogometne utakmice u korist 'Crvenoga Križa'“, *JL*, br. 1103, 26. travnja 1915., 2.

[1670] „Ratne nogomente utakmice“, *JL*, br. 1118, 11. svibnja 1915., 4.

[1671] „Priredjivanje športskih utakmica u korist 'Crvenoga Križa'“, *JL*, br. 1601, 2. rujna 1916., 5.

[1672] „Nogometna utakmica“, *JL*, br. 1929, 24. srpnja 1917., 4.

[1673] „Nogometna utakmica u korist 'Crvenoga križa'…“, *JL*, br. 1939, 3. kolovoza 1917., 5.

[1674] „Wiener Athletic Sport club u Zagrebu“, *JL*, br. 1973, 6. rujna 1917., 5.

[1675] „Utakmica za prvenstvo grada Zagreba“, *JL*, br. 2328, 29. svibnja 1918., 3.

[1676] „Dolazak čeških sportaša u Zagreb“, *JL*, br. 2350, 20. lipnja 1918., 4.

[1677] *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog istoimene izložbe, Zagreb, 2015., 188, MGZ 5890 a. Navedeni plakat izložen je u stalnom postavu Muzeja grada Zagreba.

Tijekom Velikog rata u Zagrebu su održavana natjecanja u različitim pojedinačnim i ekipnim sportovima. U ljeto prve ratne godine zbog uvođenja izvanrednog stanja i mobilizacije, zaustavljen je rad sportskih društava i klubova. Međutim, već u studenome iste godine počinju se održavati nogometne utakmice, koje postaju najčešće održavano sportsko natjecanje u gradu. Zagrebačke nogometne momčadi, zbog mobiliziranih članova sastavljaju ekipe od članova iz različitih klubova. Uz njihove međusobne utakmice u Zagreb su dolazili na gostovanja i klubovi iz drugih gradova u Monarhiji. Posljednje ratne godine zagrebački klubovi natjecali su se i za prvenstvo grada.

Uz česte nogometne utakmice održavana su natjecanja i u drugim sportovima. Članci u tiskovinama svjedoče o konjičkoj utrci na Črnomercu, potom gimnastičkoj vježbi na Starčevićevom trgu, plivačkom natjecanju održanom na savskom kupalištu te teniskom turniru održanom na mjestu današnjeg hotela Esplanade. Građanima Zagreba posebno je bilo interesantno gostovanje trkača Ante Ružića iz Splita 1916. godine. Spomenuta natjecanja, za razliku od nogometnih utakmica rijetko su se održavala, ali ipak ukazuju na bogati sportski život u gradu tijekom rata. Uočava se da su sva natjecanja imala, očekivano, dobrotvorni karakter.

Pomoć djeci u ratu

Vrhunac organizacije pomoći potrebitima bilo je organiziranje prehranjivanja djece 1917. i 1918. godine. Djeca iz Dalmacije, Like, Istre, Bosne i Hercegovine bila su dopremana na ishranu u sjevernu Hrvatsku. Središte cijele akcije bilo je u Zagrebu.[1678] Uz djecu iz navedenih krajeva na ishranu u Zagreb, tj. sjevernu Hrvatsku dolazila su i djeca s područja današnje Slovenije.[1679]

Organiziranje ovakve akcije bilo je moguće nakon dolaska Antuna pl. Mihalovicza na dužnost bana.[1680] Članovi Središnjeg odbora bile su osobe iz javnog života, koje su otprije sudjelovale u humanitarnom radu.[1681] U Zagrebu nije bilo djece u velikom broju na prehrani zbog, kako

[1678] Mira Kolar-Dimitrijević, *Zbrinjavanje gladne djece*, 51.

[1679] „Slovenska djeca u našim krajevima“, *JL*, br. 2332, 2. lipnja 1918., 3.

[1680] Mira Kolar-Dimitrijević, *Zbrinjavanje gladne djece*, 43.

[1681] Isto, 46-47.

M. Kolar Dimitrijević navodi, „aprovizacije“,[1682] svega 11-ero djece o kojima je brinulo tek šest subjekata.[1683] Zagrebački odbor imao je 131 člana „povjerenika“, koji su brinuli o ukupno 1428 djece.[1684] Ipak, na području županije zagrebačke o djeci je brinulo ukupno 485 udomitelja.[1685] U konačnici, „Odbor – Sekcija Središnjeg zemaljskog odbora“ udružuje se s „Ligom za zaštitu djece grada Zagreba“ te formiraju društvo nazvano „Narodna zaštita.“ [1686] Prema Josipu Horvatu, dolaskom djece na ishranu ali isto i zbjegova u grad, Zagreb je „ispunio pozitivnu misiju“ u razdoblju Prvog svjetskog rata.[1687]

NOVI STANOVNICI ZAGREBA

Ratni zarobljenici

Zbog željezničke veze u Zagreb su tijekom listopada 1914. godine dopremljeni iz Bosne i Hercegovine uhićeni Srbi koji su bili na, danas nepoznato vrijeme, smješteni u vojni, tada nazivan „posadni zatvor“ na Novoj vesi.[1688] Uskoro su u zagrebački vojni zatvor bile smještene i žene „komitadžija“ iz Bosne, njih 15.[1689] Također, u vojni zatvor na Novoj vesi početkom prosinca 1914. godine bilo je dopremljeno 12 zarobljenih srpskih vojnika.[1690]

Krajem mjeseca studenog 1914. godine u Zagreb su vlakom dopremljeni ranjeni srpski ratni zarobljenici te su bili prepraćeni u vojnu bolnicu.[1691] O dopremi ranjenih Srba *Jutarnji* je *list* izvijestio u prosincu 1914. godine. Taj put su s Južnog kolodvora prebačeni u pomoćnu vojnu

[1682] Isto, 119.

[1683] Isto, 119. Autorica navodi: društva „Patronaža“, „Hrvatski radiša“, „Pučka radionica“, potom samostan sestara milosrdnica u Frankopanskoj ulici te mjernika Milana Krekovića.

[1684] Mira Kolar-Dimitrijević, *Zbrinjavanje gladne djece*, 65. Očito se radi o djeci iz Zagreba.

[1685] Isto, 216-225.

[1686] Isto, 51.

[1687] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 121.

[1688] „Zarobljenici u Zagrebu“, *JL*, br. 839, 11. listopada 1914., 5 ; Prema Ivan Kampuš, Igor Karaman, *Tisućljetni Zagreb,* autori na str. 208 navode da se vojni zatvor na Novoj Vesi broj 18. nalazio i tijekom Drugog svjetskog rata. Danas je na navedenoj adresi Hrvatski audiovizualni centar (HAVC).

[1689] „Zarobljenici u Zagrebu“, *JL*, br. 852, 18. listopada 1914., 7.

[1690] „Srbski zarobljenici u Zagrebu“, *JL*, br. 876, 1. studenoga 1914., 5.

[1691] „Srbski zarobljenici u Zagrebu“, *JL*, br. 914, 24. studenoga 1914., 6.

bolnicu u zgradu gimnazije i realne gimnazije a nepotpisani autor članka opisuje ih: „…vrlo slabo izgledaju, biedni su i kukavni, …vrlo su plašljivi…“[1692]

U travnju 1915. godine kroz Zagreb je za Slavoniju prošao željeznički transport, sastavljen od teretnih vagona u kojima je preveženo 230 zarobljenih ruskih vojnika. Zarobljeni Rusi su, kako tiskovine navode, bili dobro raspoloženi jer se s njima očigledno dobro postupalo.[1693]

U kolovozu iste godine *Jutarnji list* objavio je članak „Ruski zarobljenici u Zagrebu.“[1694] Iz članka se saznaje informacija da je 50 zarobljenih ruskih vojnika bilo zaposleno na regulaciji rijeke Save. Smjeli su se slobodno kretati gradom i ići u kupovinu. Na izlascima u grad oko njih su se okupljali zainteresirani građani. Prema članku Rusi su bili vrlo susretljivi i dobro su govorili hrvatski. Ipak, članak ima i jednu propagandnu dimenziju, naime nepotpisani autor navodi: „Upućeni su u sve ruske poraze, no čini se, da ih ti mnogo ne žaloste, jer su vječito nasmješeni.“[1695] Naime, vlast je dozvolila da se mobilizirani i unovačeni radnici nadomjeste ratnim zarobljenicima. Stoga se ratne zarobljenike moglo zatražiti od Ministarstva rata za poljoprivredne radove,[1696] a nakon završetka sezone poljoprivrednih radova mogla su ih angažirati industrijska i trgovačka poduzeća. Odlukom ministarstva rata poduzeća su mogla zatražiti manje od 10 zarobljenika/zaposlenika, a za njihovo zapošljavanje uprave zainteresiranih poduzeća trebale su se obratiti nadležnim vojnim zapovjedništvima.[1697]

Poslodavci u poljoprivredi su prilikom zapošljavanja, tj. najma ratnih zarobljenika koji, kako navodi *Gospodarski list* „kod dobre hrane dobro rade“,[1698] morali plaćati doplatak u iznosu od 20 do 30 filira dnevno, a dozvolu za njihovo zapošljavanje izdavalo je Ministarstvo rata.

[1692] „Srbski zarobljenici u Zagrebu“, *JL*, br. 942, 11. prosinca 1914., 7. U zgradi gimnazije i realne gimnazije danas se nalaze osnovna škola Izidora Kršnjavog, V. gimnazija i Muzej Mimara.

[1693] „Prolaz ruskih zarobljenika kroz Zagreb“, *JL*, br, 1103, 26. travnja 1915., 2.

[1694] „Ruski zarobljenici u Zagrebu“, *JL*, br 1228, 26. kolovoza 1915., 7.

[1695] Isto, 7.

[1696] „Ratni zarobljenici, odredjeni za gospodarske radnje, ne smiju se upotriebiti u druge svrhe“, *JL*, br. 1285, 21. listopada 1915., 4.

[1697] „ Ratni zarobljenici za industrijalne poslove“, *JL*, br. 1620, 20. rujna 1916., 3.

[1698] „Dopusti pučkih ustaša. Internirani sa evakuircima, te zarobljenici“, *GL*, br. 12, 126-127

Poslodavac je mogao zatražiti, prema svojim potrebama, od 30 do 300 zarobljenika, međutim morao ih je sam čuvati i snositi troškove potrage u slučaju bijega.[1699]

Ratni zarobljenici u Zagrebu radili su, kako je ranije navedeno na regulaciji rijeke Save na posjedu na Trnju,[1700] potom na posjedu grofa Kulmera u Šestinama u podnožju Sljemena[1701] te u tvornici *Penkala*.[1702] U gradskoj upravi, *Aprovizacionom odsje*ku razmišljali su o zapošljavanju ratnih zarobljenika koji su trebali piliti drva za ogrjev za daljnju prodaju građanima.[1703]

Ruski ratni zarobljenici bili su dobro prihvaćeni u Zagrebu. Primjerice, ruske vojnike židovske vjeroispovijesti s područja Poljske tijekom „njihovih velikih blagdana" ugostile su zagrebačke židovske obitelji. Zarobljenici su bili ovim gostoprimstvom „dirnuti i veoma obradovani…".[1704]

Ministarstvo rata u Beču naložilo je da se za ruske zarobljenike tiskaju novine na ruskom jeziku nalovljene „'Nedjelja', list za ratne zarobljenike." Novine su bile tiskane od lipnja 1916. godine te su ruskim zarobljenicima trebale približiti Monarhiju, a isto tako u njima su bile objavljivane i uredbe koje su se njih ticale.[1705]

Zbog mogućnosti slobodnog kretanja ruskim zarobljenicima dogodio se „Čudan slučaj hrvatskog domobranca i ruskoga zarobljenika u Zagrebu." Naime, u tramvaju u Ilici susreli su se domobrani i ruski vojnici te se ustanovilo da je jedan od domobrana zarobio jednog od prisutnih Rusa. Prema članku nije se dogodio nikakav eksces, već su se domobran i Rus zapričali te je ruski zarobljenik u razgovoru rekao sve najbolje o postupanju prema zarobljenicima.[1706]

[1699] Isto, 126-127.

[1700] „Požar siena u Trnju", *JL*, br. 1301, 5. studenoga 1915., 5.

[1701] „Veliki požar šume na Sljemenu", *JL*, br. 1647, 17. listopada 1916., 4.

[1702] „Štrajk u tvornici Penkala", *JL*, br. 2414, 23. kolovoza 1918., 4.

[1703] „Osnova da se zaprieči nestašica i skupoća drva", *JL*, br. 1191, 21. srpnja 1915., 4.

[1704] „Zarobljeni ruski vojnici izraelićani kao gosti svojih zagrebačkih istovjeraca", *JL*, br. 1244, 10. rujna 1915., 5.

[1705] „'Nedjelja', list za ratne zarobljenike", *JL*, br. 1827, 13. travnja 1917., 6.

[1706] „Čudan slučaj hrvatskog domobranca i ruskoga zarobljenika u Zagrebu", *JL*, br. 1323, 26. studenoga 1915., 4.

Vlast je donijela pojedine restriktivne naredbe koje su se odnosile na ruske zarobljenike. Zarobljenici su imali veliku slobodu kretanja što je štetilo „ćudoređu.“[1707] Zbog alkoholiziranja i čestih ekscesa pod utjecajem alkohola bilo je zabranjeno posluživati im žestoka pića, iako se zbog nepridržavanja odredba morala ponovno proglasiti,[1708] a isto tako zarobljenicima ugostitelji nisu smjeli posluživati alkohol, niti su smjeli ići u kina.[1709] Iz navedenih citata vidimo da su ruski zarobljenici bili dobro prihvaćeni, za razliku od Štajerske, gdje su na zarobljene Ruse gledali bez sućuti.[1710]

Zabilježeni su i slučajevi bježanja. U potrazi za boljim poslom, pretpostavlja se, ruski su zarobljenici bježali na selo.[1711] Koliko je sustav bio liberalan prema zarobljenicima pokazuje slučaj bijega, točnije nedolazak na posao dvojice Rusa zaposlenih u vojnom skladištu na Savskoj cesti.[1712]

Kasnije u ratu, 1917. godine događali su se i slučajevi kada su građani kupovali od zarobljenika njihova odjela, vjerojatno vojne odore ili su se mijenjali za odjeću. Vlast je zabranila takvo poslovanje, jer su odore ratnih zarobljenika bila vlasništvo države.[1713]

Pojedini ratni zarobljenici su, uz bježanje od poslodavaca, povremeno sudjelovali i u narušavanju javnog reda i mira, primjerice u alkoholiziranom su stanju sudjelovali u tučnjavama ili u kriminalnim radnjama. Može se pretpostaviti da su se bavili kriminalom i zato što su bili slabo plaćeni za posao, primjerice u tvornici *Penkala* dnevnicom od dvije krune.[1714] Tako je grupa zarobljenika koja se zadržavala na kolodvoru izvodila provaljivala u neistovarene željezničke vagone,[1715] a ruski zarobljenici uključivali su se i u bande,

[1707] „Strogi propisi o nadzoru nad ratnim zarobljenicima“, *JL*, br. 1821, 7. travnja 1917., 5.

[1708] „Zabrana izdavanja žestokih pića ratnim zarobljenicima“, *JL*, br. 1806, 23. ožujka 1917., 5-6.

[1709] „Odredbe glede zarobljenika“, *JL*, br. 1630, 30. rujna 1916., 4.

[1710] Martin Moll, *Die Steiermark im ersten Weltkrieg*, 77, autor navodi zapis pjesnika Petera Roseggera. Na str. 78 autor navodi da se ruske ratne zarobljenike tijekom rata počinje promatrati i s rasističkog gledišta.

[1711] „Bježanje ratnih zarobljenika“, *JL*, br. 1997, 30. rujna 1917., 5.

[1712] „Pobjegli ruski zarobljenici“, *JL*, br. 1486, 11. svibnja 1916., 5.

[1713] „Zabrana, da se kupuje odijela ratnih zarobljenika“, *JL*, br. 1758, 3. veljače 1917., 3.

[1714] „Štrajk u tvornici Penkala“, *JL*, br. 2414, 23. kolovoza 1918., 4.

[1715] „Neuputno odbacivanje ključeva“, *JL*, br. 2158, 12. ožujka 1918., 5.

provalničke skupine sastavljene od civila i dezertera koje su provaljivale po kućama na Vrhovcu, Šestinama i u vilu Weiss.[1716]

Sklapanjem mira u Brest-Litovsku dana 3. ožujka 1918. godine zarobljenici iz istočnih područja koje su zauzele Austro-Ugarska Monarhija i Carska Njemačka, te Rusije i Ukrajine trebali su od 1. svibnja 1918. godine biti otpušteni iz zarobljeništva i vraćeni natrag na domicilna područja. Stoga su ih njihovi poslodavci trebali otpustiti i podnijeti prijavu o otkazu u Vojnički odsjek gradskog poglavarstva. Isto tako mogli su ih zadržati na radnom mjestu, ali od tada kao radnike uz potpuno nove uvjete zapošljavanja.[1717] Broj ratnih zarobljenika koji su od 1914. do 1918. godine boravili na radu u Zagrebu danas nije poznat.

Izbjeglice – evakuirano stanovništvo, bjegunci

Civilno stanovništvo iz ratom zahvaćenih područja povlačilo se pred nadirućim neprijateljskim snagama, ali isto tako i prilikom pokretanja vojnih operacija austro-ugarske oružane snage izvlačile su, evakuirale civilno stanovništvo iz taktičke i operativne pozadine. Povlačenje ili evakuiranje stanovništva provodilo se zbog osiguravanja života civila, ali i zbog osiguravanja neometanog operativnog provođenja vojnih operacija.

Već u listopadu 1914. godine u Zagreb dolaze prve izbjeglice, 20-ak grkokatoličkih svećenika Bazilijanaca iz Lavova. Pobjegli su pred ruskom vojskom u Ugarsku, međutim zbog loših životnih uvjeta u Zagreb ih je pozvao križevački grkokatolički biskup dr. Njaradi.[1718]

Zbog željezničke veze i blizine Južnog ratišta, najvjerojatnije početkom rata u Zagreb je dopremano evakuirano civilno stanovništvo s područja Bosne i Srijema.[1719]

Izbjeglice, tada nazivane „evakuirci“ i „bjegunci“ zadržavali su se u gradu na danas nepoznato vremensko razdoblje. Njihov je broj danas je nepoznat, a iz tiskovina saznaje se da

[1716] „Uhićena provalnička družina“, *JL*, br. 2307, 7. svibnja 1918., 2.

[1717] „Nove odredbe za postupak sa ruskim ratnim zarobljenicima“, *JL*, br. 2307, 7. svibnja 1918., 2.

[1718] „Bazilijanci u Zagrebu“, *JL*, br. 839, 11. listopada 1914., 5.

[1719] „Povratak evakuiraca“, *JL*, br. 1320, 23. studenoga 1915., 5.

se u lipnju 1915. godine očekivao dolazak približno 2000 evakuiranih osoba s područja Sarajeva, a već tada je u gradskoj okolici boravilo, prema procjenama 10 do 15.000 evakuiranih osoba s područja Bosne i Hercegovine.[1720]

Pojavio se problem smještaja izbjeglica, ali isto tako i varanja. Naime, pojedinci su iskorištavali njihovu situaciju, primjerice vlasnici kočija – fijakera i stanodavci koji su naplaćivali previsoke cijene stanova[1721] ili su postavljali nemoguće uvjete za najmoprimce.[1722] Stoga je gradska uprava, njezin Stanbeni odsjek popisala približno 350 praznih stanova u gradu,[1723] a dva tjedna kasnije navodi se broj od 511 prijavljenih stanova.[1724] U navedenom gradskom odsjeku izbjeglice su se mogle informirati o mogućnostima smještaja.[1725]

Brigu o evakuiranom stanovništvu preuzela je gradska uprava, ali se pomoći izbjeglicama iz Bosne priključila i vlada iz Sarajeva koja je ustrojila u Zagrebu „Ured za evakuirane bosansko-hercegovače žitelje“ čiji je voditelj bio Artur pl. Marcel od Kisudvarnoka. Ured se nalazio u Gajevoj ulici broj 20 na prvom katu i bio je nadležan za bosanske izbjeglice smještene u Zagrebu i županiji bjelovarsko-križevačkoj.[1726] U spomenutom uredu „ratni bjegunci“ mogli su dobiti i informacije te savjete.[1727]

Uz izbjeglice iz Bosne i Hercegovine u Zagrebu su boravile izbjeglice iz Sandžaka, iz Novog Pazara.[1728]

Kretanje evakuiranog stanovništva ovisilo je o uspješnom provođenju pojedinih vojnih operacija. Primjerice, u studenom 1915. godine evakuiranom stanovništvu iz Srijema i Bosne i Hercegovine bio je dozvoljen povratak kućama nakon što je srpska vojska bila odbačena

[1720] „2000 sarajevskih evakuiraca“, *JL*, br. 1157, 17. lipnja 1915., 6.

[1721] „Izrabljivanje stranaca i bjegunaca“, *JL*, br. 1186, 16. srpnja 1915., 5.

[1722] „Nemilosrdni stanodavci“, *JL*, br. 1163, 23. lipnja 1915., 5.

[1723] „Dovoljan broj stanova za bjegunce“, *JL*, br. 1144, 5. lipnja 1915., 5.

[1724] „2000 sarajevskih evakuiraca“, *JL*, br. 1157, 17. lipnja 1915., 6.

[1725] „Ured za ratne bjegunce iz Bosne“, *JL*, br. 1186, 16. srpnja 1915., 5.

[1726] „Ured za evakuirane bosanske pripadnike u Zagrebu“, *JL*, br. 1171, 1. srpnja 1915., 5.

[1727] „Ured za ratne bjegunce iz Bosne“, *JL*, br. 1186, 16. srpnja 1915., 5.

[1728] „Muslimani u izložbi streljačkih jaraka“, *JL*, br. 1342, 15. prosinca 1915., 3.

prema jugu. Odobravanje povratka izazvalo je gužvu u uredu u kojem su se izdavali putni dokumenti.[1729]

Zbog značaja Zagreba kao željezničkog čvorišta tijekom rujna 1916. godine kroz grad su prošle izbjeglice iz Erdelja.[1730] Za njih je u ime 25. domobranske (zagrebačke) pješačke pukovnije zapovjednik jedinice Slavo Stanzer donirao mađarskim novinama *Az Est* iznos od 1000 kruna.[1731]

Iste, 1916. godine „Za bjegunce iz Bukovine", smještene u brežičkom kotaru zagrebačka židovska općina uputila je poziv stanovništvu da im donira odjeću,[1732] koja se skupljala u Židovskoj općini u Palmotićevoj ulici broj 16.[1733]

Izbjeglice iz ratom zahvaćenih ili potencijalno ugroženih područja vlast je dopremila u Zagreb već u jesen 1914. godine. Prve vijesti spominju grkokatoličke svećenike iz Galicije, ali kasnije objavljeni članci daju naslutiti da su na područje grada Zagreba i županije istovremeno bile dopremljene i izbjeglice s područja Srijema, koji je početkom rata bio napadnut i okupiran od srpske vojske. Civili iz Bosne i Hercegovine bili su evakuirani u Zagreb zbog mogućeg djelovanja neprijateljske vojske na području BiH. Nakon završetka vojnih operacija ili potencijalne opasnosti na području s kojeg su izbjeglice bile dopremljene vlast je organizirala njihov povratak. Točni brojevi izbjeglica na gradskom području tijekom rata danas nisu poznati. Prema onodobnim novinskim člancima može se zaključiti da je na području grada i županije bilo smješteno više tisuća evakuiranih osoba. U Zagrebu evakuirci su bili smještani u stanove, za razliku od Austrije gdje su ih smještali u logore.[1734]

Zdravstvena slika stanovništva

[1729] „Povratak evakuiraca", *JL*, br. 1320, 23. studenoga 1915., 5.

[1730] „Erdeljski bjegunci na prolazu kroz Zagreb", *JL*, br. 1604, 5. rujna 1916., 6.

[1731] „Zagrebačka domobranska satnija za sedmogradske bjegunce", *JL*, br. 1671, 7. studenoga 1916., 4-5.

[1732] „Za bjegunce iz Bukovine", *JL*, br. 1613, 13. rujna 1916., 5.

[1733] „Bjegunci iz Bukovine", JL, br. 1641, 11. listopada 1916., 4.

[1734] M. Moll, *Die Steiermark im Ersten Weltkrieg*, 66-67. Autor navodi da su na području Štajerske izbjeglice bile smještane u logore u mjestima Wagna, Thalerhof, Celje, Knittelfeld (Judenburg) i St. Michael. Početkom 1915. godine na području Štajerske nalazilo se približno 30.000 bjegunaca i interniraca. Izgradnja logora u Wagni započela je krajem listopada 1914. godine.

O broju oboljelih od zaraznih bolesti, prije i tijekom rata, tjedno su izvještavale dnevne tiskovine. *Jutarnji list* tiskao je svakoga tjedna članak „Statistika priljepčivih bolesti u prošlom tjednu“,[1735] izvještaj u kojemu je bio naveden broj zaraženih, novo zaraženih, potom izliječenih te umrlih. Brojevi su bili razvrstani po bolnicama i bolestima.[1736]

Prije rata „zdravstvene prilike“ u gradu bile su dobre,[1737] a kao jedan od uzroka povremenog pojavljivanja zaraznih bolesti bili su neadekvatni stambeni prostori u podrumima, suterenima i na tavanima. Uz problem neadekvatnog stanovanja problem zaraznih bolesti bili su i tek dovršeni, neosušeni stanovi ili stanovi useljeni odmah nakon preminuća prijašnjeg stanara koji je bio zaražen.[1738]

Od početka rata vlast uočava moguću opasnost pojave zaraznih bolesti te su donošene razne uredbe. Primjerice, u kavanama peciva su se morala posluživati omotana papirom, a gosti ih nisu smjeli dodirivati tj. birati,[1739] dva puta dnevno dezinficirani su tramvaji,[1740] „Hrvatsko društvo za čuvanje narodnog zdravlja“ održalo je predavanja o bolestima.[1741] Godinu kasnije, 1915. bilo je zabranjeno prozračivati, tj. postavljati posteljinu na prozore.[1742] Isto tako, četiri puta godišnje djelatnici gradskog Zdravstvenog odsjeka pregledavali su bakteriološku ispravnost vode u vodovodnom sustavu grada Zagreba.[1743]

Unatoč odredbama i predavanjima pojavile su se zarazne bolesti u većim razmjerima. Od 1915. godine stanovnici grada počeli su obolijevati od: „Paratyphus, meningitis epidemica, typhus abdominalis“, a 1916. godine pojavile su se „crne kozice i dysenterija, koja je ove

[1735] „Statistika priljepčivih bolesti u prošlom tjednu“, *JL*, br. 1444, 29. ožujka 1916., 4. Ovakvi izvještaji tiskani su i prije izbijanja Prvog svjetskog rata, primjerice „**Stanje priljepčivih bolesti u gradu Zagrebu** od 9. do 16. svibnja 1914“, *JL*, br. 668, 20. svibnja 1914., 4 ; O zaraznim bolestima na području grada Zagreba tijekom Prvog svjetskog rata opširnije vidi u: Vijoleta Herman Kaurić, *Za naše junake…*.

[1736] „Statistika priljepčivih bolesti u prošlom tjednu“, *JL*, br. 1444, 29. ožujka 1916., 4.

[1737] HR-NAZ-NDS, Regestrum, 6907.1917, 6067/1924, Br. 173. Dopis župnika župe Sv. Ivana NDS-u u kojem traži razrješenje od dužnosti duhovnika u *Kužnoj bolnici*, Zagreb, 5. studenoga 1917.

[1738] „Tubrekuloza u Zagrebu“, *JL*, br. 1006, 21. siječnja 1915., 4.

[1739] „Pecivo u javnim lokalima“, *JL*, br. 974, 31. prosinca 1914., 5.

[1740] „Karboliziranje tramwajskih kola“, *JL*, br. 835, 9. listopada 1914., 6.

[1741] HR-HDA-907, 5/137, „Oglas“ Hrvatskog društva za čuvanje narodnog zdravlja, 1. rujna 1914.

[1742] „Ne stavljajte posteljinu na prozore, jer ćete odgovarati kod redarstva“, *JL*, br. 1244, 10. rujna 1915., 5.

[1743] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 133.

godine navalila takovom žestinom…“ da je u razdoblju od tri mjeseca tijekom 1917. godine umrlo 55 osoba u gradu.[1744] Zbog dizenterije liječnička služba pregledavala je stanove i ukoliko ukućani nisu prijavili oboljele, članovi kućanstva snosili su novčanu ili zatvorsku kaznu.[1745] A godine 1917. u „Kužnu su bolnicu“ počeli dopremati i zaražene iz gradske okolice.[1746]

Zbog velikih razmjera zaraza zemaljska je vlada zagrebačkom „Bakteriološkom zavodu“ koji je proizvodio cjepivo protiv velikih boginja, kupila uređaje za proizvodnju cjepiva protiv tifusa i kolere. Proizvedena cjepiva zavod je slao besplatno u sva mjesta gdje je postojala opasnost od pojave epidemije.[1747]

Cjepiva je od ljeta 1916. proizvodila i vojska. Naime zagrebački „zavod“ imao je previše posla i stoga je vojno zapovjedništvo odlučilo u sklopu vojne bolnice u Vlaškoj ulici osnovati „vojni središnji bakteriološki zavod.“[1748] „Vojni bakteriološki zavod“ po osnivanju je radio skupa sa zemaljskim zavodom, a u listopadu 1916. bio je preseljen u vojnu bolnicu.[1749]

Cijepljenje stanovništva provodilo se u Gradskom ambulatoriju u Ilici broj 29 i u Ambulatoriju okružne blagajne.[1750] Cijepljenja, koja su još 1915. godine bila dobrovoljna, provodila su se protiv tifusa i kolere,[1751] od 1916. protiv boginja,[1752] a 1918. protiv velikih boginja.[1753] Zbog sve većih razmjera širenja zaraznih bolesti gradska je uprava od 1917.

[1744] HR-NAZ-NDS, Regestrum, 6907.1917, 6067/1924, Br. 173. Dopis župnika župe sv. Ivana NDS-u u kojem traži razrješenje od dužnosti duhovnika u *Kužnoj bolnici*, Zagreb, 5. studenoga 1917.

[1745] „Liječničko pregledavanje stanova“, *JL*, br. 1570, 3. kolovoza 1916., 5.

[1746] HR-NAZ-NDS, Regestrum, 6907.1917, 6067/1924, Br. 173. Dopis župnika župe sv. Ivana NDS-u u kojem traži razrješenje od dužnosti duhovnika u *Kužnoj bolnici*, Zagreb, 5. studenoga 1917.

[1747] „Cjepivo protiv kolere i tifusa“, *JL*, br. 1142, 3. lipnja 1915, 5.

[1748] „Vojni bakteriološki zavod“, *JL*, br. 1568, 1. kolovoza 1916., 6.

[1749] „Vojni bakteriološki zavod“, *JL*, br. 1640, 10. listopada 1916., 4.

[1750] „Novo cijepilište proti crnim kozicama“, *JL*, br. 2156, 11. ožujka 1918., 4.

[1751] „Preventivno ciepljenje proti boginja kolere i tifa“, *JL*, br. 1184, 14. srpnja 1915., 5.

[1752] „Cijepljenje protiv boginja“, *JL*, br. 1647, 17. listopada 1916., 4. Cjepivo je proizveo „Zavod za proizvadjanje animalnoga cjepiva“, Gundulićeva ulica 58.

[1753] „Novo cijepilište proti crnim kozicama“, *JL*, br. 2156, 11. ožujka 1918., 4.

godine provodila obavezno cijepljenje djece starije od dva mjeseca. Roditelji su morali dovesti djecu sukladno objavljenom rasporedu ulica.[1754]

U slučajevima evidentiranja zaražene osobe stan bi bio „raskužen“, a svi iz okoline – obitelj, susjedi bili bi cijepljeni.[1755]

Tijekom rata, uz širenje zaraznih bolesti u velikom, gotovo epidemijskom razmjeru, dogodilo se i širenje spolno prenosivih bolesti[1756] – sifilisa, gonoreje i mekog čira,[1757] što je bila posljedica prostitucije. Prostitucija je bila tolerirana, tj. regulirana kroz poslovanje javnih kuća čije su vlasnice plaćale porez. U Zagrebu je 1914. godine bilo dozvoljeno poslovanje šest javnih kuća koje su se nalazile u Kožarskoj ulici, a u njima je smjelo raditi ukupno 68 prostitutki.[1758] T. Zorko donosi podatke prema kojima je u navedenim javnim kućama tijekom Velikog rata radila ukupno 1031 prostitutka, od kojih je, u razdoblju od 1914. do 1917. godine bilo 346 zaraženih spolno prenosivim bolestima.[1759]

Veliki intenzitet širenja spolno prenosivih bolesti dogodio se zbog pojave tajne prostitucije, koja za razliku od tolerirane nije bila policijski regulirana i zdravstveno nadgledana.[1760] Prema *Izvještaju gradskog poglavarstva* za ratne godine jedan od prijenosnika spolnih bolesti bile su „skitnice.“[1761] Kako bi se spriječilo širenje venerićnih bolesti gradska je policija provodila racije i privodila „skitnice,“ međutim ova mjera nije u potpunosti uspijevala.[1762] Nakon racije zaražene prostitutke bile su poslane na liječenje a nezaražene na sud.[1763]

[1754] „Javno cijepljenje boginja“, *JL*, br. 1826, 12. travnja 1917., 6.

[1755] „Slučaj crnih kozica“, *JL*, br. 1803, 20. ožujka 1917., 5.

[1756] Tomislav Zorko, *Prostitucija u Zagrebu u prvoj polovici XX. stoljeća. (Do početka Drugog svjetskog rata)*, Biakova: Zagreb, 2013., 21.

[1757] Isto, 15-17.

[1758] Isto, 42. Na stranici 42 autor navodi da je posljednje ratne godine u Zagrebu bio dopušten rad za ukupno 75 prostitutki.

[1759] Isto, 50.

[1760] Isto, 90.

[1761] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 106.

[1762] Isto, 106.

[1763] „Otkriveno tajno zabavište u kavotočju na Jelenovcu“, *JL*, br. 1727, 3. siječnja 1917., 6.

Može se uočiti da su u provedenim racijama privođene prostitutke u grupama[1764] ili pojedinačno,[1765] a provodile su se racije i na „tajna zabavišta.“[1766] Tajna prostitucija uzela je maha na području cijeloga grada, ali i periferije, a prema podacima koje donosi Zorko od 10 tajnih prostitutki njih 7 do 9 bile su maloljetnice.[1767] Međutim, racije nisu imale učinka, jer već u lipnju 1915. godine *Jutarnji list* u članku „Suzbijanje veneričkih bolesti“[1768] prenosi izjavu neimenovanog zagrebačkog liječnika koji je smatrao da će se svi objekti tada korišteni za liječenje ranjenika nakon rata trebati koristiti za liječenje oboljelih spolno prenosivim bolestima.[1769] Gradska regulacija prostitucije pokazuje da je Zdravstveni odsjek Gradskog poglavarstva smatrao da su prostitutke osnovni širitelji zaraze i najpogođenija skupina što potvrđuje i opisano djelovanje gradske policije.

U ljeto 1918. godine u Zagrebu se pojavila španjolska gripa – „španjolska bolest“, čije je širenje ubrzo postalo epidemijsko. Prema tiskovinama, u samo tri dana umrlo je približno 400 osoba.[1770] A *Izvještaj gradskog poglavarstva* navodi da je početak epidemije izbio krajem mjeseca kolovoza i početkom rujna.[1771] Vlasti su presporo reagirale na epidemiju, jer su tek u listopadu 1918. godine objavile oglas o načinima smanjivanja širenja zaraze. Zbog španjolske gripe nastava je bila prekinuta na razdoblje od tri tjedna. Kraj epidemije bio je u veljači 1919. godine, a danas nije poznat točan broj umrlih od te bolesti u gradu Zagrebu.[1772]

[1764] „Racija na prostitutke“, *JL*, br. 1448, 2. travnja 1916., 5.

[1765] „Racija na djevojke skitnice“, *JL*, br. 1641, 11. listopada 1916., 4.

[1766] „Akcija protiv tajnih zabavišta“, *JL*, br. 1772, 16. veljače 1917., 5.

[1767] Tomislav Zorko, *Prostitucija u Zagrebu*, 74.

[1768] „Suzbijanje veneričkih bolesti“, *JL*, br. 1142, 3. lipnja 1915., 5.

[1769] „Suzbijanje veneričkih bolesti“, 5.

[1770] „Rapidno širenje španjolske bolesti“, *JL*, br. 2367, 7. srpnja 1918., 4.

[1771] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 126.

[1772] Boris Kukić, „Zdravstvena skrb“, u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, Katalog istoimene izložbe, MGZ: Zagreb, 2015., 119.

PROSLAVE BLAGDANA

Proslava Božića

Proslava Božića je tijekom Prvog svjetskog rata dobila novi karakter – dobrotvorni. Tijekom priprema za proslavu Božića darovi su početkom rata prikupljani za vojnike, ranjenike i siromašne, na što su građane pozivale dnevne tiskovine i javno postavljani oglasi.

Poticaj za akcije prikupljanja darova vojnicima (1916.) dolazio je od zemaljske vlade.[1773] O prvim prikupljanjima darova za vojnike na bojišnici svjedoči oglas, poziv gradonačelnika, postavljen već tijekom studenog 1914. godine.[1774] Kasnije u ratu, 1915. godine prodavali su se „biljezi" čijom se prodajom skupljao novac za nabavu cigareta i cigara vojnicima,[1775] a prema banskoj okružnici gradonačelnik je pozvao građane da daju novac za vojnu „božićnicu."[1776] Iduće, 1916. godine gradsko je poglavarstvo ponovno pozvalo građane da počnu prikupljati novac za kupnju darova vojnicima.[1777] Taj oglas prenijele su i tiskovine.[1778] Građanima i gradskoj upravi pridružila su se i društva, primjerice „Savez gostioničarsko-krčmarskih zadruga u Zagrebu," koje je već u rujnu 1915. godine obznanilo planiranje akcije skupljanja i izrada božićnog poklona – jednog milijuna cigareta za vojnike na bojišnicama.[1779]

Uz vojnike na bojišnicama prikupljali su se darovi i organizirale proslave blagdana Božića za ranjenike u zagrebačkim bolnicama. Tako su se na uglu Bregovite i Ilice (danas Tomićeve ulice i Ilice) skupljali duhan, cigarete i vino, proizvodi koji nisu kvarljivi, dok su se kolači mogli predavati od 22. prosinca.[1780]

[1773] „Banska okružnica za božićne darove našim vojnicima", *JL*, br. 1664, 31. listopada 1916., 4.

[1774] HR-HDA-907, 6/64, „Proglas" gradonačelnika, 28. studenoga 1914., skupljanje darova za vojnike.

[1775] HR-HDA-907, 9/3, „Oglas" gradske uprave, 6. prosinca 1915.

[1776] „Božićnica našim vojnicima na ratištu", *JL*, br. 1315, 18. studenoga 1915., 5.

[1777] HR-HDA-907, 131/19, „Poziv" gradske uprave, 1. studenoga 1916.

[1778] „Božićnica hrvatskim vojnicima", *JL*, br. 1672, 8. studenoga 1916., 5.

[1779] „Milijun cigareta za našu vojsku na ratištu", *JL*, br. 1262, 28. rujna 1915., 2.

[1780] „Božić naših ranjenika", *JL*, br. 952, 17. prosinca 1914., 6.

Proslave Božića u vojnim su bolnicama organizirala dobrotvorna društva. Primjerice „gospojinski odbor“ je 1914. godine organizirao „Božićno drvce ranjenicima u lašćinskoj školi,“ a ranjenike je posjetio gradonačelnik Holjac te im je uručio darove.[1781]

Tiskovine su svake godine izvještavale o proslavama Božića u svim zagrebačkim bolnicama:[1782] Godine 1915. „najsvečanija proslava“ bila je u pomoćnoj bolnici u *Obrtnoj školi*[1783]; izvještavale su o svečanosti i podjeli darova 1916. godine,[1784] a već 1917. godine primjećuje se da su proslave skromnije: u svakoj bolnici i odjelu bilo je postavljeno „jedno manje drvce.“[1785] Iste su godine ranjenicima božićne pjesme pjevale gđe. Polak i Ježić uz pratnju Otona Fischera na violini.[1786]

U akcijama prikupljanja sredstava za darove ranjenicima, ali i za (pomoćne vojne) bolnice Crvenog križa bila je 1916. godine organizirana „Božićna živežna tombola“ na Trgu,[1787] a 1917. godine darovi za ranjenike na liječenju u bolnici Milosrdne braće kupljeni su sredstvima prikupljenim na koncertu Marijane Accurti.[1788]

Pružala se pomoć, tj. skupljali su se božićni darovi za obitelji vojnika i djecu. Primjerice „Društvo za prehranu siromašnih obitelji mobilizovanih vojnika“ (u Umjetničkom paviljonu) i “Društvo za prehranu siromašne školske mladeži“ dobila su u prosincu 1914. godine 500 kg brašna od uprave zagrebačkog Paromlina.[1789]

Iste godine „Gostioničarski savez“ u Nikolićevoj 10[1790] organizirao je proslavu Božića za korisnike svojih usluga, pa čak i za korisnike koji su izgubili to pravo. Također, *savez* je pripremio i poklone za djecu – kolače i voće.[1791]

[1781] „Božićno drvce ranjenicima u lašćinskoj školi“, *JL*, br. 975, 31. prosinca 1914., 2.

[1782] „Badnja večer u 4. paviljonu c. i kr. pričuvne bolnice broj 1“, *JL*, br. 975, 31. prosinca 1914., 2.

[1783] „Božić u zagrebačkim bolnicama“, *JL*, br. 1350, 23. prosinca 1915., 5.

[1784] „Božić u vojničkim bolnicama“, *JL*, br. 1720, 25. prosinca 1916., 3.

[1785] „Božićno drvce u bolnicama crvenoga križa“, *JL*, br. 2086, 28. prosinca 1917., 5.

[1786] „Božićno drvce u bolnicama“, 5.

[1787] „Božićna živežna tombola“, *JL*, br. 1714, 19. prosinca 1916., 6.

[1788] „Božićno drvo“, *JL*, br. 2086, 28. prosinca 1917., 5.

[1789] „Dar zagrebačkog paromlina“, *JL*, br. 945, 12. prosinca 1914., 2.

[1790] Danas je na toj adresi Restoran Vinodol.

Godinu kasnije, 1915. Udruga učiteljica članice *Sekcije za našu djecu* organizirala je „Božićno drvce u „Dječjem domu“ te su se putem tiskovina zahvalile „dobrotvorima“ na donacijama.[1792]

Povodom blagdana Božića sakupljala su se sredstva za mnogobrojna dobrotvorna društva. Stoga su zagrebački vlasnici kino kazališta predali Redarstvenom povjereništvu pola zarade od prikazivanja filmova na Božić. Primjerice u veljači 1917. godine zagrebačka kina: Apolo, Metropol, Edison, Ćirilo-metodski zidari i Union predali su upravi gradske policije 1223,34 krune koja je taj novac podijelila Ligi za zaštitu djece, Udruzi učiteljica za djecu palih ratnika, Prehrani i Patronaži za zaštitu siročadi palih junaka.[1793]

Godinu kasnije, u siječnju 1918. sva zagrebačka kina, tj. njihovi vlasnici ponovno su predali upravi gradske policije pola zarade, točnije 1.639,56 kruna od prikazivanja filmova na blagdane Male Gospe i Božića. Uprava gradske policije je taj put sredstva rasporedila društvima Prehrana, Patronaža, Liga i udruga učiteljica za djecu palih ratnika.[1794]

Doniranju darova za Božić pridružila su se i poduzeća, primjerice Rabus i sin koje je darovalo 500 kg suhog mesa gradskom poglavarstvu da ga razdijeli siromašnim obiteljima u Zagrebu. Iste, 1916. godine, gradskom je poglavarstvu „Radinost hrvatsko društvo za obrtno trgovinska poduzeća i eksport u Zagrebu“ darovalo 25 pari cipela za djecu.[1795] U ovom slučaju poduzeća nisu provela donacije izravno prema potrebitima, već su kao posrednika izabrale gradsku upravu. Nadalje, gradsko je poglavarstvo na „gradskom majuru“ na Savskoj cesti 22. prosinca 1914. godine podijelilo siromašnim građanima „božićnicu“.[1796]

Uz obavijesti o raznim akcijama, tiskovine su donosile i vijesti o pripremama za Božić, božićnoj trgovini i sajmovima te proslavama. Prve ratne godine, iako zbog problema željezničke dopreme nije bilo inozemne robe dostupne prije rata,[1797] trgovina je bila, kako

---

[1791] „Božićno drvce u obskrbnoj stanici gostioničarskog saveza“, *JL*, br. 954, 18. prosinca 1914., 5.

[1792] „Božićno drvce u 'Dječjem domu'“, *JL*, br. 1350, 23. prosinca 1915., 5.

[1793] „Dar kinematografa u dobrotvorne svrhe“, *JL*, br. 1768, 13. veljače 1917., 6.

[1794] „Uprave svih kinematografskih kazališta u Zagrebu…“, *JL*, br. 2113, 26. siječnja 1918., 4.

[1795] „Dobrotvornost povodom Božića“, *JL*, br. 1718, 23. prosinca 1916., 5.

[1796] „Dieljenje novca siromasima“, *JL*, br. 958, 20. prosinca 1914., 7.

[1797] „Božićna trgovina“, *JL*, br. 879, 3. studenoga 1914., 2.

navodi *Jutarnji list*, „veoma dobra“ zbog vojnika, ali i „bjegunaca“ te osoba iz provincije koje su došle živjeti u Zagreb.[1798] Također i prodaja božićnih drvaca u Bakačevoj ulici i na Preradovićevom trgu odvijala se kao i prije rata.[1799]

Za proslavu prvog ratnog Božiča gradska je policija produljila redarstveni sat za gostionice i kavane do 1 ujutro, u pravilu je vladao red i mir, osim što su neki pojedinci pucali prilikom odlaska na polnoćku, a drugi su se potukli ispred kavane u Ilici gdje je svirala „ciganska glazba“.[1800]

Već iduće, 1915. godine počeli su se osjećati veći problemi u božićnoj nabavi: nije bilo dovoljno prodavača, a cijene pojedinih prehrambenih proizvoda su pale.[1801] Primjerice, borovi su se prodavali kao i prije rata, samo što su kupci kupovali male borove; trgovina se odvijala usporenije jer je većina trgovačkih pomoćnika bila te godine pozvana u vojnu službu, a na Jelačićevom trgu su bili postavljeni šatori u kojima se prodavao božićni nakit za borove.[1802]

Sljedećih ratnih godina Zagrepčani su išli na božićni sajam u Samobor,[1803] borovi su se prodavali na Preradovićevom trgu uz visoke cijene,[1804] a u šatorima na Trgu prodavao se nakit za borove i „druge dječje stvari.“[1805] Promet na kolodvoru, tj. pošti na kolodvoru bio je velik te su zaposlenici jedva savladavali velike količine paketa (12 do 13.000 dnevno) koji su slani u Dalmaciju,[1806] a zagrebački trgovci su se žalili na mali promet uzrokovan poskupljenjem i do pet puta u odnosu na prijeratne cijene.[1807] Autor članka u *Jutarnjem listu* navodi: “ Svijet je, kako se vidi postao praktičniji, pa mjesto luksusa traži bolji zalogaj.“[1808]

[1798] „Božićna trgovina“, *JL*, br. 973, 30. prosinca 1914., 2.

[1799] „Božićna drvca“, *JL*, br. 948, 15. prosinca 1914, 5-6.

[1800] „Božićni blagdani“, *JL*, br. 1353, 27. prosinca 1915., 6.

[1801] „Trgovina pred Božić“, *JL*, br. 1348, 21. prosinca 1915., 4.

[1802] „Pred Božić u Zagrebu“, *JL*, br. 1346, 19. prosinca 1915., 4.

[1803] „Božićni sajam“, *JL*, br. 1700, 5. prosinca 1916., 4.

[1804] „Božićni borovi“, *JL*, br. 1713, 18. prosinca 1916., 2.

[1805] „Priprave za Božić“, *JL*, br. 1715, 20. prosinca 1916., 5.

[1806] „Veliki promet paketa na kolodvorskoj pošti“, *JL*, br. 1716, 21. prosinca 1916., 5.

[1807] „Slaba božićnja trgovina“, *JL*, br. 1717, 22. prosinca 1916., 5.

[1808] Isto, 5.

Godine 1917. rast cijena uzrokovao je i određivanje maksimalnih cijena božićnih drvca. Te godine bilo ih je malo na tržištu, a cijene su se kretale od 3 do 7 kruna.[1809] Autor članka navodi se očekivalo određivanje maksimalnih cijena za borove,[1810] što se u konačnici i dogodilo.[1811]

Proslava Silvestrova - Nove godine

Proslave Silvestrova organizirala su razna društva, primjerice Dobrotvor. Te proslave imale su dobrotvorni karakter.[1812] Prilikom proslave Nove godine imućniji pojedinci su kupovali „Oprost od čestitanja" kojim su pomagali rad „gradskog uboškog odbora."[1813]

Društvo „Kolo" je 1917. godine organiziralo proslavu Nove godine za društva „Prehrana" i „Vojnički dom" u Glazbenom zavodu.[1814] Na navedenim proslavama izvodilo se i više nastupa,[1815] a ponekad su se izvodile i „tragikomične opere."[1816]

Prema tiskovinama, proslavama Silvestrova u javnim lokalima – kavanama prisustvovalo je mnogo ljudi, ali nisu bile bučne, a prvih ratnih godina nije se obraćalo previše pozornosti na redarstveni sat.[1817] Problem redarstvenog sata godine 1917. došao je do izražaja. Naime, zbog sigurnosti ali i redukcija koje su uvele gradska Plinara i Munjara, nije bilo sigurno smiju li lokali raditi nakon ponoći. Odluku o produljenju radnog vremena nije donosila gradska policija već zemaljska vlada.[1818] Ipak, zadnjeg dana 1917. godine zemaljska je vlada dozvolila produljenje radnog vremena ugostiteljskih objekata, kavana, krčmi, gostionica do 1 ujutro.

[1809] L. K., „Božićni borovi na tržištu", *JL*, br. 2077, 19. prosinca 1917., 5.

[1810] Isto, 5.

[1811] HR-DAZG-872, 33, maksimalne cijene božićnih jelki, 1917.

[1812] „Silvestrovo u hrv. tip. klubu", *JL*, br. 975, 31. prosinca 1914, 2.

[1813] „Oprost od čestitanja k Novoj godini", *JL*, br. 969, 28. prosinca 1914., 2.

[1814] „Silvestrovo", *JL*, br. 1726, 2. siječnja 1917., 3.

[1815] „Silvestrovo u hrv. tip. klubu", *JL*, br. 975, 31. prosinca 1914, 2.

[1816] „Silvestrovo u Umjetničkom paviljonu", *JL*, br. 1355, 29. prosinca 1915., 4.

[1817] „Silvestrovo", *JL*, br. 1726, 2. siječnja 1917., 3.

[1818] ZK, „Produljenje redarstvenog sata na Badnjak i Silvestrovo", *JL*, br. 2081, 24. prosinca 1917., 4.

Međutim, u odnosu na prijašnje godine, vlasnici su se morali strogo pridržavati radnog vremena jer su u suprotnom plaćali kazne.[1819]

Iako novinski članci navode da se spomenute proslave obavezno imale dobrotvorni karakter, može se pretpostaviti da je humanitarni karakter do neke mjere iskorišten za organiziranje bučnijih i veselijih proslava tijekom rata. Unatoč napisima da su dočeci prošli mirno, bez buke i izgreda M. Krleža zapisao je „…grad pijan od Silvestrova, još uvijek pijan, bedasto pijan, napili su se kao svinje (svi), kao da je Nova godina sigurna tombola…".[1820]

Zabrana fašnika

Jedina iznimka u održavanju tradicionalnih manifestacija u javnosti bila je zabrana održavanja fašnika – poklada – u javnosti. Kr.[aljevsko] redarstveno povjereničtvo[1821] zabranilo je održavanje fašničkih povorki i kretanje maskiranih osoba u javnosti te „…sve druge pokladne šale, kao pokapanje fašnika itd."[1822] Navedena mjera sigurno je proglašena iz sigurnosnih razloga. Zabranjivanjem maskiranja pojedinaca u javnosti nastojala se ukloniti mogućnost izvođenja diverzija. Ipak, može se tumačiti i da je mjera donesena kako bi se izbjeglo potencijalno izrugivanje predstavnika vojne i civilne vlasti, rata i vojske za što se tijekom rata određivalo novčane ili zatvorske kazne.

Uskrs

Proslava Uskrsa je tijekom rata, uz mise u crkvama ali i procesijama, bila obilježena i dobrotvornim akcijama. Za uskršnji dar vojnicima na bojišnici Gostioničarski savez sakupio je milijun cigareta.[1823] Vojnici na oporavku u bolnici Milosrdne braće 1917. godine dobili su kolače i svaki po 30 cigareta.[1824] Vojnici na bojišnici su isto tako organizirali dobrotvorne akcije. Pripadnici 53. zagrebačke pješačke pukovnije osnovali su u Bukovini nogometnu

[1819] „Redarstveni sat na Silvestrovo", *JL*, br. 2088, 31. prosinca 1917., 4.

[1820] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1918–22*, 9.

[1821] „Redarstvene odredbe za današnji pokladni utorak", *JL*, br. 1422, 7. ožujka 1916., 5 ; *Kraljevsko redarstveno povjereništvo* bilo je uprava gradske policije – *Gradske redarstvene straže*. Navedenom i citiranom mjerom, ukoliko je bila prekršena, bila je predviđena kazna zatvora u trajanju do najviše 14 dana ili novčanom kaznom do najviše 200 kruna.

[1822] „Redarstvene odredbe za današnji pokladni utorak", 5.

[1823] „Jedan milijun cigareta za hrvatsku vojsku", *JL*, br. 1047, 28. veljače 1915., 5.

[1824] „Uskrsno darivanje vojnicima", *JL*, br. 1822, 8. travnja 1917., 5.

momčad koja je za Uskrs 1916. godine odigrala utakmicu protiv ekipe 13. pukovnije „Visla.“ Na utakmici, koju je momčad 53. pukovnije izgubila rezultatom 4:1, skupljen je iznos od 43.80 kruna koje su poslali društvu Crvenog križa u Zagreb.[1825]

Siromašnim obiteljima vojnika *Društvo Prehrana* je za Uskrs, točnije tijekom tri dana blagdana 1915. godine podijelilo 13.000 porcija hrane.[1826]

Građanima koji su još bili u mogućnosti kupovati namirnice, gradski je Aprovizacijski odsjek 1918. godine povodom Uskrsa prodavao jaja po cijeni od 44 filira po komadu i to na više mjesta u gradu kako bi se olakšala prodaja.[1827]

Blagdan Uskrsa označavao je i veliku gužvu u javnom gradskom prijevozu, posebice ako je bilo lijepo vrijeme. Električni tramvaj 1915. godine za Uskrs i Uskrsni ponedjeljak morao je poslati u promet sva vozila, koja su u dva dana prevezla više od 80000 ljudi.[1828]

Na blagdan Uskrsa u gradu Zagrebu održavale su se procesije u svim zagrebačkim župama. Kretale su se gradskim ulicama i trgovima. U župi sv. Marka uskršnja procesija kretala se od južnih crkvenih vrata prema Kamenitoj ulici, potom Jezuitskom ulicom na Jezuitski pa na Katarinski trg te natrag u crkvu Gospodskom ulicom.[1829]

U župi sv. Blaža uskršnja procesija kretala se Primorskom ulicom, Ilicom na zapad, potom Kolodvorskom cestom, skretala je u Prilaz Đure Deželića natrag do crkve što saznajemo iz naslova „Svečana uzkrsna procesija u crkvi sv. Blaža.“[1830] Najmanjeg opsega bila je procesija župe sv. Ivana koja je obilazila samo crkvu.[1831]

[1825] „Nogometna utakmica izmedju Hrvata i Poljaka na ruskoj fronti u Bukovini. Rezultat 4 : 1 za Poljake“, *JL*, br. 1480, 5. svibnja 1916., 5.

[1826] „Družtvo za prehranu siromašnih obitelji mobilizovanih vojnika u umjetničkom paviljonu“, *JL*, br. 1084, 7. travnja 1915., 3.

[1827] A., „Jaja za uskrsne dane“, *JL*, br. 2160, 14. ožujka 1918., 4.

[1828] „Uzkrsni promet na zagrebačkom električnom tramvaju“, *JL*, br. 1084, 7. travnja 1915., 4.

[1829] „Proslava uskrsnuća u crkvi sv. Marka u Zagrebu“, *JL*, 7. travnja 1917., br. 1821, 5.

[1830] „Svečana uzkrsna procesija u crkvi sv. Blaža“, *JL*, br. 1468, 22. travnja 1916., 5 ; Jelena Stanić, Laura Šakaja, Lana Slavuj, „Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova“, 120, Kolodvorska cesta je danas ulica Republike Austrije.

[1831] „Tielovski obhodi u zagrebačkim župnim crkvama“, *JL*., br. 1144, 5. lipnja 1915., 5.

Uz svete mise i procesije po župnim crkvama, blagdan Uskrsa obilježavao se i u drugim crkvama, primjerice crkvi sv. Katarine i crkvi reda Milosrdne braće.[1832]

Nakon Uskrsa započinjalo je razdoblje proštenja[1833] i procesija u gradu Zagrebu. Jedina je iznimka bila procesija sv. Fabijana i Sebastijana koja se održavala na Gornjem gradu u župi Sv. Marka početkom siječnja.[1834] Prema A. Muraj tradicija održavanja procesije sv. Fabijana i Sebastijana na Gradecu – Gornjem gradu započela je 1502. godine nakon posvećenja kapelice navedenih svetaca koja se nalazila unutar crkve sv. Marka.[1835]

Procesije, proštenja, hodočašća, sajmovi

Procesije

Procesije, ophodi održavali su se po gradskim župama sv. Marka, sv. Ivana, sv. Petra i od 1915. godine sv. Blaža,[1836] a kretale su se po gradskim ulicama i trgovima na području župe. Uobičajeno su kretale kružno i obilazile određena mjesta unutar župe.[1837] Uz župne procesije, primjerice na Tijelovo, održavala se i glavna središnja procesija koja je kretala od katedrale.

Procesije su bile *režirane* i *aranžirane*, kako zapisuje kroničar u Bauerovom dnevniku godine 1915., kad je i sam bio redatelj procesije za Tijelovo: „Ove godine bio sam glavnim redateljem procesije ja kao nadb. tajnik, pošto je dosadanji aranžer presv. g. Salis-Seewis kao najmlađi kanonik nosio križ.“[1838] Iz onodobnih tiskovina saznaje se raspored grupa unutar procesije. Najprije se nosio *procesional* – križ za kojim su se kretali pripadnici udruga, potom

[1832] „Proslava Uskrsa u crkvi reda Milosrdne braće i Uskrs u crkvi sv. Katarine“, *JL,* br. 1821, 7. travnja 1917., 5.

[1833] „Proštenja“, *JL*, br. 1083, 6. travnja 1915., 5.

[1834] „Zavjetna sv. misa i procesija kod župne crkve sv. Marka“, *JL*, br. 1376, 20. siječnja 1916., 4.

[1835] Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja*, 117.

[1836] Godine 1915. službeno je bila otvorena peta zagrebačka župa, župa sv. Blaža u zapadnom dijelu grada.

[1837] „Proslava uzkrsnuća“, *JL*, br. 1080, 2. travnja 1915., 3.

[1838] HR-NAZ, Bauerov dnevnik, sv. II, bez paginacije

učenici osnovnih i srednjih škola, vojna glazba, svećenstvo i predstavnici civilne vlasti.[1839] Iz toga se može zaključiti da je to bila tradicionalna vrsta procesije, u kojoj se prvi nosio križ.[1840]

Raspored sudionika unutar procesije za primjerice blagdan Tijelova bio je dogovoren između zagrebačke Nadbiskupije i poglavarstva grada. Od predstavnika vlasti obavezno je sudjelovao ban,[1841] potom predstavnici gradskog poglavarstva, tj. gradonačelnik i jedan ili više članova gradskog zastupstva, a često je u procesijama sudjelovala i vojna glazba.[1842]

Tijekom godine na području grada Zagreba često su održavani ophodi. Najviše ih se održavalo na povijesnom Gradecu – Gornjem gradu. Održavali su se na dan svetaca zaštitnika: Marka, Florijana,[1843] te Fabijana i Sebastijana,[1844] kojima su bile posvećene kapele crkve sv. Marka, i na velike crkvene blagdane: Spasovo, Tijelovo, Uskrs. Održavali su se i tradicionalni blagoslovi zemaljskih plodova na blagdan sv. Marka.

Jutarnji list pod naslovom „Zavjetna sv. misa i procesija kod župne crkve sv. Marka," na dan sv. Fabijana i Sebastijana 20. siječnja zapisuje da se u ophodu nosilo „…Presveto Otajstvo…" što je „Stari je to zavjet grada…" i stoga su sudjelovali gradonačelnik i gradski zastupnici.[1845] Procesija se kretala Pivarskom ulicom,[1846] Jezuitskim i Katarinskim trgom te Gospodskom ulicom[1847] natrag u crkvu.[1848] Također *Jutarnji list* pod naslovom „Markovo"[1849]

[1839] „Tielovski obhod", *JL*, br. 1141, 2. lipnja 1915., 4-5, 4.

[1840] „Procesija", u: *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, (ur.) Anđelko Badurina, Zagreb, 1979., 487-488. Na str. 487-488 navodi dvije vrste procesije: „U procesiji najprije ide križ, zatim djeca, pa muškarci, onda kler po časti, niži sprijeda, viši otraga i konačno najčasniji, koji nosi predmet kulta, a na kraju povorke žene. Ima i druga vrsta procesije, tzv. kortej, gdje se ne nosi nikakav predmet kulta; tada na čelu ide najčasniji, a ostali po rangu idu iza njega."

[1841] Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja*, 85.

[1842] „Teoforička procesija", *JL*, br. 1893, 18. lipnja 1917., 2.

[1843] Svetac zaštitnik od požara i zaštitnik vatrogasaca.

[1844] Sveci zaštitnici od zaraznih bolesti.

[1845] „Zavjetna sv. misa i procesija kod župne crkve sv. Marka", *JL*, br. 1376, 20. siječnja 1916., 4.

[1846] Danas Basaričekova ulica.

[1847] Danas Ćirilometodska ulica.

[1848] „Jučerašnja zavjetna misa i procesija" *JL*, br. 1377, 21. siječnja 1916., 5.

[1849] „Markovo", *JL*, br. 1102, 25. travnja 1915., 3.

i „Blagoslov usjeva“[1850] izvještava da je misa bila održana na Markovo, u nedjelju 25. travnja 1915. godine, a procesija je bila pomaknuta na 1. svibnja kad je održana i vjerska svečanosti blagoslova usjeva. Nakon mise procesija je krenula iz crkve sv. Marka do kapelice sv. Jurja gdje je bio obavljen obred blagoslova vinograda i usjeva.[1851]

Na Prosne dane održavale su se procesije tijekom tri dana. Prvog dana procesija je kretala od crkve sv. Marka do crkve sv. Katarine, drugi dan išla je od crkve sv. Marka do kapelice na Kipnom trgu,[1852] a treći dan od crkve sv. Marka do kapelice sv. Jurja.[1853]

Florijanska procesija u *Jutarnjem listu* opisana je kao „… zavjetna svečana procesija kojom se grad Zagreb zavjetovao zaštitniku od požara sv. Florijanu.“[1854] Održavanje ove procesije na Gradecu datira od početka 18. stoljeća.[1855] Kretala se od južnog portala crkve sv. Marka, Pivarskom i Opatičkom ulicom do Katarinskog trga potom Gospodskom ulicom natrag u crkvu. U ophodu je nošeno sv. Otajstvo, a sudjelovao je gradonačelnik, djeca iz osnovnih škola i stanovnici.[1856] Godine 1917. već ustaljeni put kretanja procesije bio je promijenjen. Povorka se kretala od crkve sv. Marka Kamenitom ulicom do Jezuitskog i Katarinskog trga od kuda se vraćala Ćirilometodskom ulicom natrag u crkvu.[1857]

„Procesija na Spasovo“ kretala se od crkve sv. Marka do Kamenitih vrata. To je bio ophod „…k čudotvornoj slici na Kamenitim vratima“ a 1915. godine bio je održan uz dozvolu zagrebačkog nadbiskupa dr. Antuna Bauera.[1858] Ovaj ophod zabilježen je i u Bauerovom dnevniku u koji je umetnut tiskani „Red procesije k Majci Božjoj pod kamenitim vratima.“ Raspored navodi mjesta okupljanja 32 „društva“ koja su sudjelovala, a okupljala su se od

[1850] „Blagoslov usjeva“, *JL*, br. 1108, 1. svibnja 1915., 4.

[1851] „Blagoslov usjeva“, 4.

[1852] Danas Ilirski trg.

[1853] „Prosni dani“, *JL*, br. 1116, 9. svibnja 1915., 4.

[1854] k., „Florijanska procesija“, *JL*, br. 1112, 5. svibnja 1915., 5.

[1855] Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja*, 117-118.

[1856] k., „Florijanska procesija“, 5.

[1857] Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja*, 117-118.

[1858] „Procesija na Spasovo“, *JL*, br. 1116, 9. svibnja 1915., 4.

Kipnog trga, kroz Demetrovu i Markovu ulicu.[1859] „Na Markovom se trgu procesija zaustavlja te se muške korporacije redaju desno uz vladinu palaču, a ženske lijevo uz banski dvor.“ Raspored na drugoj stranici navodi kako je procesija „prozbena“ tj. da se sudionici trebaju prije ispovjediti i pričestiti, dok se vjernici trebaju u procesiji „najpripravnije pokoravati redateljima…“ i ne zadržavati se kod slike u Kamenitim vratima, kako ne bi nastala gužva[1860]

Jutarnji list u članku „Proslava Tielova u župama Sv. Marka i Sv. Petra“ opisuje put Tijelovske procesije od Pivarske ulicom do kapelice na Kipnom trgu, potom Dugom ulicom do Kamenitih vrata te Jezuitskom ulicom do Katarinskog trga u Gospodsku ulicu i natrag u crkvu.[1861]

U drugim zagrebačkim župama procesije su se održavale, kako je navedeno za Uskrs i blagdan Tijelova. Primjerice, u župi sv. Petra procesija za Tijelovo kretala se od crkve Vlaškom ulicom do Nadbiskupskog trga[1862] i kapelice sv. Martina.[1863] Na isti blagdan procesija župe sv. Blaža kretala se Prilazom Gjure Deželića, Medulićevom, Ilicom, Pejačevićevim trgom,[1864] Ilicom, Primorskom i natrag u crkvu.[1865]

Zasebna, može se reći središnja procesija na blagdan Tijelova održavala se u katedrali. Ta je procesija kretala od Kaptola Bakačevom ulicom na Jelačićev trg, potom Jurišićevom ulicom do Palmotićeve te Palmotićevom u Hatzovu ulicu. Od tamo procesija je skretala na Akademički trg, produžila do Zrinjevca i odatle se vraćala natrag na Kaptol.[1866] Zapis o ovoj procesiji nalazi se u Bauerovom dnevniku gdje je zabilježeno:

„3. VI. četvrtak. Tijelovo. Preuzvišeni vodio procesiju, koja se obavila kao i prijašnjih godina, ma da ove godine nije bio festum fori. Na zahtjev većine trgovaca zagreb.[ačkih], zaključila je

[1859] Danas ulica Tituša Brezovačkog.

[1860] HR-NAZ, Bauerov dnevnik, sv. II, bez paginacije.

[1861] „Proslava Tielova u župama Sv. Marka i Sv. Petra“, *JL,* br. 1531, 25. svibnja 1916., 4-5, 4.

[1862] Danas Langov trg.

[1863] „Proslava Tielova u župama Sv. Marka i Sv. Petra“, *JL,* br. 1531, 25. lipnja 1916., 4-5, 4.

[1864] Danas Britanski trg.

[1865] „Tjelovska procesija u župi sv. Blaža“, *JL,* br. 1530, 24. lipnja 1916., 5.

[1866] „Tielovski obhod“, *JL,* br. 1141, 2. lipnja 1915., 4–5.

obrtna komora normu, pa je faktički blagdan postojao i za radnike. Kod procesije sudjelovao ban barun Skerlecz s odsječnim predstojnicima i činovništvom. Škole su prisustvovale sve … obiju gimnazija i obiju realki, koje su prije 3 dana raspuštene. Pučke škole imale su jučer svoj Te Deum, ali su došle u podpunom broju na procesiju. Ove godine bio sam glavnim redateljem procesije ja kao nadb. tajnik, pošto je dosadanji aranžer presv. g. Salis-Seewis kao najmlađi kanonik nosio križ. Vrijeme je bilo po procesiju ugodno. Bilo malo naoblačeno, a to je umanjivalo vrućinu. Poslije podne lijevala kiša kao iz kabla.“[1867]

Malotijelovska procesija išla je drugim putem: iz katedrale do župne crkve sv. Marije prema samostanu franjevaca, potom do kapele sv. Dizmuša i do „zgrade crne škole.“[1868]

Blagdan Tijelova obilježen procesijama u župnim crkvama i u katedrali bio je obilježen i u samostanu časnih sestara milosrdnica u Samostanskoj ulici. Tamo je procesija kretala nakon mise iz samostanske crkve u Frankopanskoj ulici kroz vrt, potom kroz školu i natrag u crkvu. Taj opis nalazimo u već spominjanom članku koji *Jutarnji list* objavljuje pod naslovom „Tielovski obhodi u zagrebačkim župnim crkvama.“[1869]

U centru grada u lipnju se održavala i „Teoforička procesija“ u „čast Srca Isusova.“[1870] Ovaj ophod započinjao je u Isusovačkoj crkvi u Palmotićevoj ulici, kretao se prema sjeveru do Sudničke ulice, na Zrinjevac, Akademički trg i na Trg Franje Josipa te Šenoinom i Palmotićevom ulicom natrag do crkve.[1871]

Tijekom održavanja glavne tijelovske procesije 1915. godine u članku „Tielovski obhod“ tiskovine su pozivale stanovništvo užeg središta grada da okite kuće ovim riječima: „Vlastnici kuća i stanari u onim ulicama, kojima će obhod prolaziti, umoljavaju se, da izvole kuće i prozore izkititi granjem, sagovima, cviećem, svetim slikama itd.“[1872] Veliki broj ophoda koji se održavao u ratnim godinama postaje važan iskaz javnog okupljanja i kretanja građana u grupama gradom te nije neobično da su se ti događaji trebali i posebno obilježiti kićenjem

[1867] HR-NAZ, Bauerov dnevnik, sv. II, zapis od dana 3. lipnja 1915. godine. [bez oznake stranice].

[1868] „Malotielovska procesija na Kaptolu“, *JL,* br. 1151, 11. lipnja 1915., 4-5, 4.

[1869] „Tielovski obhodi u zagrebačkim župnim crkvama“, *JL,* br. 1144, 5. lipnja 1915., 5.

[1870] „Teoforička procesija“, *JL,* br. 1889, 14. lipnja 1917., 5.

[1871] Isto, 5 ; Prema Jelena Stanić, Laura Šakaja, Lana Slavuj, „Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova“, 121, Akademički trg je danas Trg Josipa Jurja Strossmayera.

[1872] „Tielovski obhod“, *JL,* br. 1141, 2. lipnja 1915., 4-5.

zgrada. Kićenje kuća bio je narodni običaj koji je često dolazio do izražaja prilikom procesija jer su vlasnici izlagali ono čime se diče. Uz kićenje kuća, vlasnici su bili pozivani i na rasvjetljivanje prozora stanova.[1873] Već iduće godine, zbog teškog gospodarskog stanja u državi i velikih nestašica, vlasnici stanova nisu bili obavezni stavljati svijeće u prozore te je običaj rasvjetljivanja prozora za vrijeme procesija zbog nestašice svijeća, tijekom zadnjih godina rata, 1917. i 1918., nestao.[1874]

Procesije, uobičajene vjerske manifestacije, redovito su održavane povodom proslava blagdana ili svetaca zaštitnika na području svih gradskih župa. Na njihovo održavanje prvih ratnih godina u gradu Zagrebu rat nije imao prevelikog utjecaja. Za blagdane Uskrsa i Tijelova, uz župne procesije, u gradskom su središtu istovremeno održavane i *središnje* procesije. U njima su učestvovali predstavnici civilne i vojne vlasti te vojne glazbe. Posljednje dvije ratne godine rat ima veći utjecaj, naime zbog nestašica pojedini su običaji nestali, primjerice rasvjetljavanje prozora.

Proštenja

Zagrepčani su tijekom rata išli na hodočašća i proštenja koja su se održavala ustaljenim tempom na blagdane, primjerice za Duhove[1875] ili za blagdan Velike Gospe.[1876] Mjesta održavanja proštenja i hodočašća Zagrepčana bila su unutar gradskog područja i u tadašnjoj bližoj gradskoj okolici, ali i u mjestima nedaleko grada.

Može se reći, da je do neke mjere i rat utjecao na hodočašća pa se hodočastilo i „…za sretan i skori svršetak rata.“[1877] a 1916. godine za „…vladara i za svjetski mir…“.[1878]

O procesiji u Remete saznajemo iz zapisa u Bauerovom dnevniku: „10. V. 1916. (u srijedu) na blagdan zaštitnika sv. Josipa priređena je iz Zagreba u Remete velika procesija sa ovim

[1873] „Svečana uzkrsna procesija u crkvi sv. Blaža“, *JL,* br. 1468, 22. travnja 1916., 5.

[1874] „Proslava uskrsnuća u crkvi sv. Marka u Zagrebu“, *JL,* br. 1821, 7. travnja 1917., 5.

[1875] „Duhovsko proštenje“, *JL,* br. 1131, 23. svibnja 1915., 5.

[1876] „Velika gospojina“, *JL,* br. 1218, 16. kolovoza 1915., 2.

[1877] „Zavjetna procesija zagrebčana u Remete dne 17. kolovoza“, *IL,* br. 36, 5. rujna 1914., 850.

[1878] „Zagrebačka zavjetna procesija u Remete“, *IL,* br. 21, 20. svibnja 1916., 482.

rasporedom …“ Zapis je popraćen umetnutim člancima iz *Novina:* „Velika procesija u Remete“ i „Procesija u Remete“ u kojem je objavljen „Govor nadbiskupa Bauera.“[1879]

Pri organizaciji pojedinog proštenja održavanog na gradskom području gradska je uprava javno pozivala obrtnike – uglavnom krčmare, pečenjare i licitare da zakupe prodajno mjesto na neposrednom području održavanja hodočašća što donose članci u *Jutarnjem listu* pod naslovima „Proštenje kod sv. Duha“[1880] te „Dieljenje mjesta kod sv. Duha“.[1881] U gradu se također održavalo proštenje i to ispred župne crkve sv. Petra u Vlaškoj ulici.[1882]

U bližoj okolici grada hodočašća su se održavala na sljedećim mjestima: na Svetom Duhu,[1883] na nekadašnjem Rokovom groblju,[1884] potom na Ksaveru,[1885] u Maksimiru u kapelici sv. Jurja[1886] te u: Remetama,[1887] Gračanima,[1888] Čučerju[1889] i u kapelici sv. Jakova na Sljemenu.[1890] Hodočašće do kapelice sv. Jakova, koja se spominje polovicom 18. stoljeća, održavalo se prve nedjelje nakon dana 25. srpnja.[1891]

Mjesta hodočašća Zagrepčana nedaleko grada bila su u: Mariji Bistrici[1892] i u Samoboru na Anindolu.[1893] Spomenuta hodočašća bila su usađena u tradiciju građana Zagreba još od 18. stoljeća. Hodočašće na Anindol održavalo se na svetkovinu sv. Ane, tj. prvu nedjelju nakon

[1879] „Velika procesija u Remete“, „Procesija u Remete“, „Govor nadbiskupa Bauera“, *Novine*, br. 105, 10. svibnja 1916.

[1880] „Proštenje kod sv. Duha“, *JL*, br. 1127, 20. svibnja 1915., 6.

[1881] „Dieljenje mjesta kod sv. Duha“, *JL*, br. 1465, 19. travnja 1916., 3.

[1882] „Proštenje na Petrovo pred crkvom sv. Petra u Zagrebu“, *IL*, br. 22, 6. srpnja 1918., 338.

[1883] „Duhovsko proštenje“, *JL*, br. 1131, 23. svibnja 1915., 5.

[1884] „Proštenje kod sv. Ksavera, u Remetama i na Rokovom groblju“, *JL*, br. 1215, 13. kolovoza 1915., 5.

[1885] „Proštenje kod sv. Ksavera“, *JL*, br. 1113, 6. svibnja 1915., 4. Tada nazivan i sv. Žaver

[1886] „Jurjevsko proštenje u Maksimiru“, *JL*, br. 1837, 23. travnja 1917., 2.

[1887] „Proštenje u Remetama kraj Zagreba“, *IL*, br. 14, 6. travnja 1918., 211.

[1888] „Današnje proštenje u Gračanima“, *JL*, br. 1489, 14. svibnja 1916., 4.

[1889] „Proštenje u Čučerju“, *IL*, br. 33, 21. rujna 1918., 514.

[1890] „Sveti Jakob na Sljemenu“, *IL*, br. 33, 15. kolovoza 1914., 779.

[1891] Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja*, 121.

[1892] „Hodočašće na Mariju Bistricu“, *JL*, br. 1167, 27. lipnja 1915., 5.

[1893] „Anino proštenje u Samoboru“, *IL*, br. 33, 14. kolovoza 1915., 770 ;

dana 26. srpnja, hodočašća u Remete održavana su na blagdane Velike i Male Gospe,[1894] a u Mariju Bistricu zagrepčani su hodočastili nekoliko dana nakon blagdana Velike Gospe.[1895]

Na proštenja, primjerice na Sveti Duh, uz građane Zagreba dolazili su i stanovnici sela zagrebačkog Prigorja – Šestina, Vrapča i Stenjevca u narodnim nošnjama.[1896] Treba spomenuti da su hodočašća u Remete i Mariju Bistricu bila zavjetna hodočašća grada Zagreba.[1897] Na hodočašću u Mariju Bistricu 1916. godine sudjelovalo je približno 400 Zagrepčana, koji su do Marije Bistrice hodali preko Sesveta i Kašine. Pri povratku u grad svečano su dočekani na Kipnom trgu, otkuda se procesija uputila u crkvu sv. Marka.[1898]

Uz građanska, *civilna* hodočašća, u lipnju 1915. godine održana je i vojna procesija u Horvate, selo pored Zagreba, do križa gdje je trebala biti sagrađena vojna crkva „Kraljice od pobjede." *Ilustrovani list* pod naslovom „Vojna proslava u Horvatima" navodi da su hodočastile tri satnije 11. bojne 53. zagrebačke pukovnije netom prije odlaska na bojišnicu.[1899]

Posebnost vjerskih manifestacija u ratu bilo je i tzv. muško hodočašće na Sveti Duh – prva procesija takve vrste održana je u Zagrebu, po uzoru na slične procesije održavane u Beču. Tiskovinama su pozvana na sudjelovanje sva katolička muška društva, ali na njoj nisu smjele sudjelovati žene, već samo promatrati sa strane.[1900] *Ilustrovani list* pod naslovom „Hodočašće muškaraca u Zagrebu" opisuje navedenu procesiju te navodi da je „… tiha veličanstvena manifestacija uz molitvu i pjevanje nabožnih pjesama… " na kojoj se molilo „…za sretno dovršenje rata i trajan mir…". Predvodio je biskup Lang i kretala se od Isusovačke crkve u Palmotićevoj ulici gradom do kapelice Sv. Duha.[1901]

[1894] Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja*, 123-132.

[1895] „Zavjetna procesija zagrebčana u Remete dne. 17. kolovoza", *IL*, br. 36, 5. rujna 1914., 85.

[1896] „Duhovsko proštenje", *JL*, br. 1131, 23. svibnja 1915., 5.

[1897] „Zavjetna procesija zagrebčana u Remete dne. 17. kolovoza", *IL*, br. 36, 5. rujna 1914., 85.

[1898] „Zagrebačko hodočašće u Mariju Bistricu", *JL*, br. 1552, 16. srpnja 1916., 4-5.

[1899] „Vojna proslava u Horvatima", *IL*, br. 23, 23. svibnja 1915., 533.

[1900] „Hodočašće 'Sv. Duhu' na 22. kolovoza 1915", *JL*, br. 1224, 22. kolovoza 1915., 4.

[1901] „Hodočašće muškaraca u Zagrebu", *IL*, br. 36, 4. rujna 1915., 845.

Sajmovi

Zagrebačka tradicija održavanja sajmova utemeljena je u srednjem vijeku. Najstariji zagrebački sajmovi bili su Kraljevski sajam koji je vjerojatno održavan na Kaptolu od kraja 11. stoljeća,[1902] potom Markov sajam koji se održao prvi puta 1256. godine na blagdan sv. Marka pred crkvom sv. Marka na Gradecu[1903] i Margaretski sajam koji se održavao od 1372. godine u podgrađu.[1904]

Može se uočiti da je svaka jurisdikcija imala vlastiti sajam koji se održavao unutar područja naselja. S vremenom sajmovi se sele izvan manjih područja, primjerice Markov sajam je kasnije preseljen na glavni zagrebački trg. Na Trgu, koji se do polovice 19. stoljeća zvao Harmica, održavao se i 1826. godine sajam na Štefanje, na kojem su sudjelovali građani svih jurisdikcija te su dolazili sajmari iz udaljenih kraljeva. Gjuro Szabo komentira tekst iz časopisa *Luna* te donosi iscrpan opis višednevnog sajmovanja.[1905]

Tijekom godine u doba Velikog rata bilo je održavano ukupno šest sajmova. Cvjetni je bio „godišnji sajam" i održavao se u četvrtak prije blagdana Cvjetnice, potom Markovski, tj. Markov sajam 26. travnja koji je trajao tri dana. Od 13. srpnja održavao se trodnevni Margaretski sajam; Kraljevski trodnevni sajam održavao se na Kraljevo, od 21. kolovoza, a Šimunski sajam se otvarao 28. listopada te je također trajao tri dana. Zadnji godišnji sajam bio je Nikolinjski, u trajanju od jednog dana, 9. prosinca. Uz navedene sajmove također se svake srijede održavao tjedni sajam te sajmovi na Tominje i Veliki Četvrtak.[1906]

[1902] Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja*, 154.

[1903] Nada Klaić, *Povijest Zagreba*, 226. Održavanje sajmova na području grada Zagreba, kako je navedeno, datira iz 13. stoljeća. Hrvatsko-ugarski kralj Bela IV. Zlatnom bulom iz 1242. godine i naknadnom potvrdom iz 1256. dozvolio je Gradecu održavanje sajmova.

[1904] Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja*, 155.

[1905] *Gjuro Szabo o Zagrebu*, (ur.) Snješka Knežević, Zagreb: AGM; Muzej grada Zagreba, 2012., 165-167. Štefanjski sajam je u biti Kraljevski sajam, održavan na blagdan Stjepana Ugarskog. Blagdan koji se naziva i Sv. Stjepana kralja slavi se 20. kolovoza.

[1906] *Danica. Koledar i ljetopis Društva svetojeronimskoga za prostu godinu 1914.*, Zagreb, 1914., 351.

Budući da je papa ukinuo blagdan Blagovijesti sajam na Cvjetnicu bio je tijekom rata pomaknut s četvrtka na kraj tjedna, u subotu, odlukom gradskog poglavarstva i Odjela za narodno gospodarstvo zemaljske vlade.[1907]

Zbog rata sajmovi su doživjeli očekivane promjene. Na primjer, u *Jutarnjem listu* održavanje svakog sajma bilo je popraćeno člancima[1908] u kojima se navodilo da je trgovina bila „živahna", međutim slabija kada se usporedi sa sajmovima prije Velikog rata.[1909] Unatoč manjem trgovanju, pa i slabijoj zarade popratnih sadržaja – pečenjara i krčmara[1910] i dalje su dolazili trgovci iz okolice, pokrajine te današnje Slovenije i Austrije.[1911]

Nakon održavanja pojedinog godišnjeg sajma u dnevnim su tiskovinama objavljivani članci o prometu – o broju grla dopremljene stoke, cijenama stoke i različitih proizvoda, o količini prodanog vina te o uplaćenoj pristojbi *pijacovini*. Dostupni podaci o prometu na Cvjetnom i Nikolinjskom sajmu tijekom pojedinih ratnih godina prikazani su niže u tri zasebna grafikona.

[1907] „Odgoda cvjetnog sajma", *JL,* br. 1068, 21. ožujka 1915., 4 ; Prema *Danica. Koledar i ljetopis Društva svetojeronimskoga za prostu godinu 1917.,* Zagreb, 1916., 32, papa Pio X. je još 1911. godine odredio je da su „…ove svetkovine zapovijedane: sve nedjelje, Božić, Nova godina, Bogojavljenje, Spasovo, Začeće, Vel. Gospa, Petrovo, Sesvete…".

[1908] Primjerice: „Kraljevski sajam", *JL,* br. 1224, 22. kolovoza 1915., 3-4 ; „Nikolinjski sajam", *JL,* br. 1331, 4. prosinca 1915., 5 ; „Jučerašnji godišnji sajam", *JL,* br. 1705, 10. prosinca 1916., 3 ; „Sajam", *JL,* br. 1715, 20. prosinca 1916., 5 ; „Jučerašnji godišnji sajam", *JL,* br. 1813, 30. ožujka 1917., 6 ; „Kratkotrajni sajam", *JL,* br. 1814, 31. ožujka 1917., 5 ; „Marovski sajam", *JL,* br. 1827, 13. travnja 1917., 6 ; „Margaretski sajam", *JL,* br. 1913., 8. srpnja 1917., 4 ; „Kraljevski sajam", *JL,* br. 1958, 22. kolovoza 1917., 5 ; „Nikolinjski sajam", *JL,* br. 2070, 11. prosinca 1917., 5 ; „Cvjetni sajam", *JL,* br. 2168, 22. ožujka 1918., 4 ; „Margaretski sajam", *JL,* br. 2347, 14. srpnja 1918., 4 ; „Kraljevski sajam", *JL,* br. 2413, 22. kolovoza 1918., 5.

[1909] k., „Statistika c[v]jetnog sajma", *JL,* br. 1078, 31. ožujka 1915., 4.

[1910] „Nikolinjski sajam", *JL,* br. 1337, 10. prosinca 1915., 4.

[1911] „Margaretski sajam", *JL,* br. 1920, 15. srpnja 1917., 5.

GRAFIKON br. 39

Podaci o prodanoj stoci i uplaćenoj pristojbi „pijacovini“ na Cvjetnom sajmu 1914., 1915., 1917. i 1918. godine

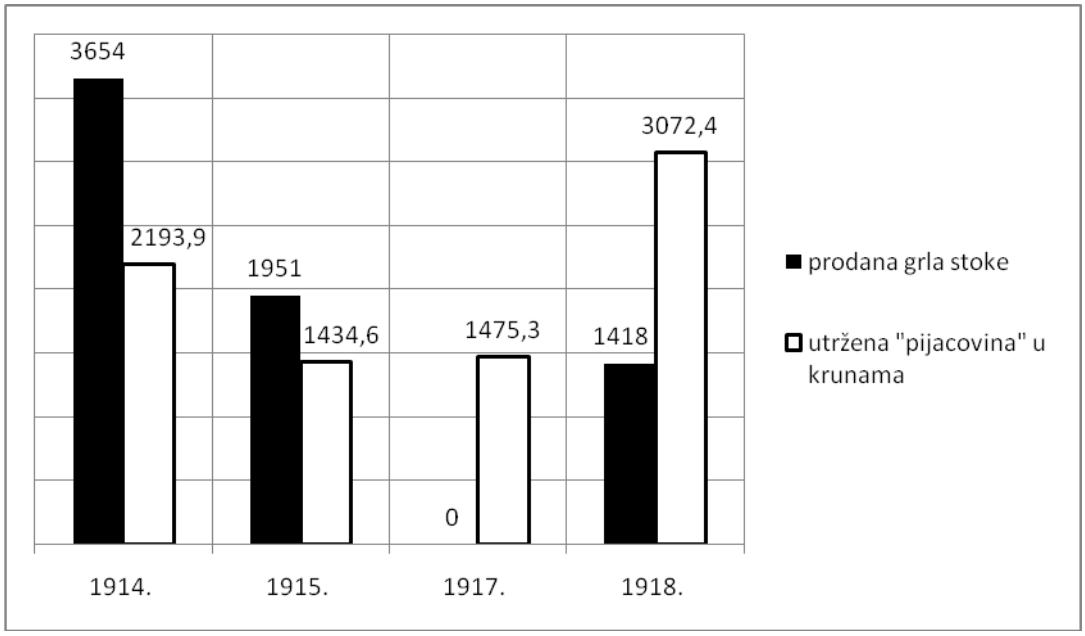

Izvor: k., „Statistika c(v)jetnog sajma“, *JL*, br. 1078, 31. ožujka 1915., , 4 ; „Cvjetni sajam“, *JL*, br. 2168, 22. ožujka 1918., 4

GRAFIKON br. 40

Hektolitri prodanog vina na Cvjetnom sajmu u godinama 1914., 1915., 1917. i 1918.

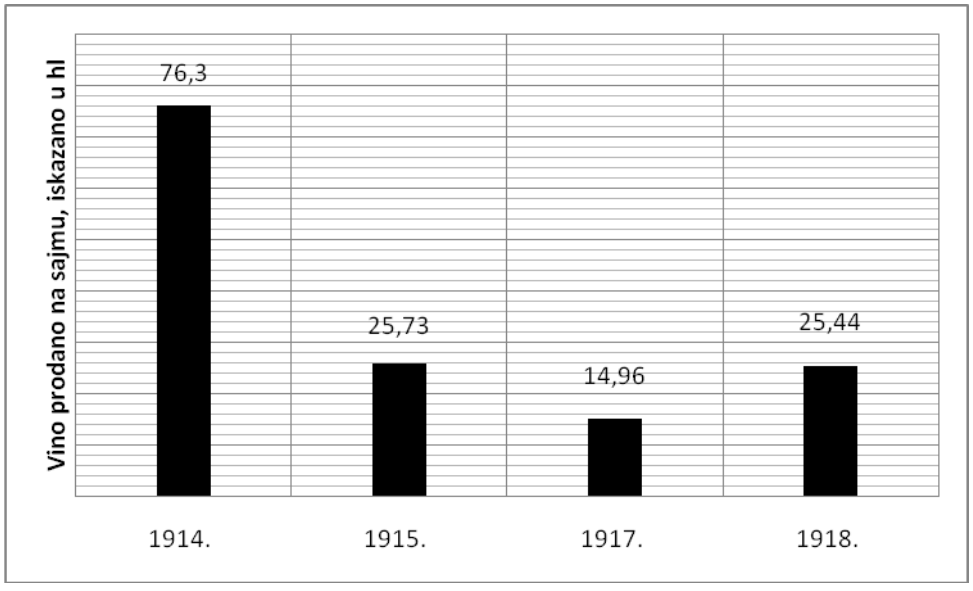

Izvor: k., „Statistika c(v)jetnog sajma“, *JL*, br. 1078, 31. ožujka 1915., , 4 ; „Cvjetni sajam“, *JL*, br. 2168, 22. ožujka 1918., 4

GRAFIKON br. 41

Ukupan broj grla stoke dopremljene na Nikolinjski sajam, održavanog 9. prosinca, u godinama 1914. i 1915.

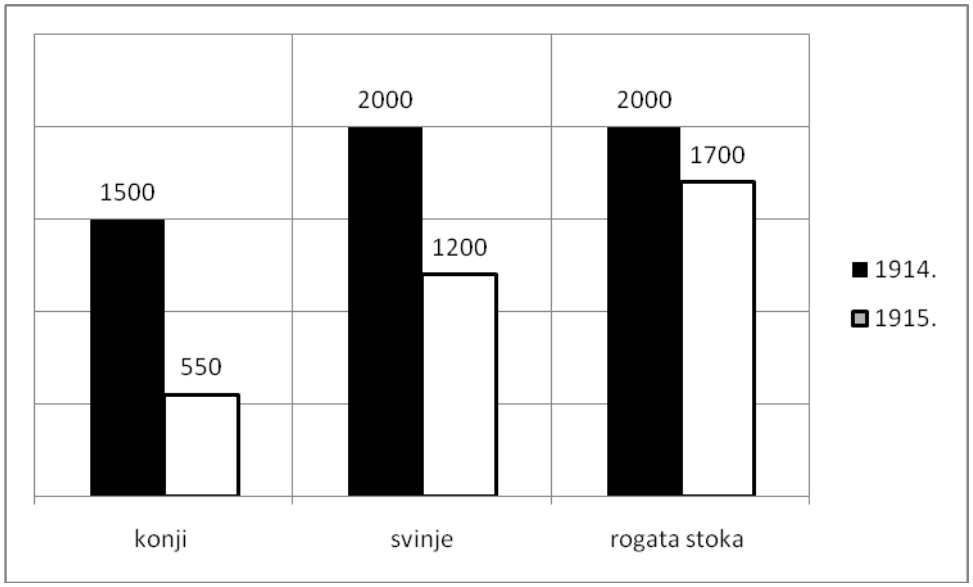

Izvor: k., „Nikolinjski sajam“, *JL*, br. 942, 11. prosinca 1914., 7 ; „Nikolinjski sajam“, *JL*, br. 1337, 10. prosinca 1915., 4

Grafikoni br. 39 i 40 izrađeni su prema podacima iz tiskovina iz godine 1915. i posljednje dvije ratne godine. Treba napomenuti da je sajam održavan tijekom ožujka i stoga se podaci za 1914. odnose na razdoblje prije rata zbog čega mogu poslužiti za usporedbu prijeratne i ratne trgovine na sajmu. Grafikon br. 41 odnosi se na promet ostvaren na Nikolinjskom sajmu održavanom u prosincu te se u njemu uspoređuju podaci za prve dvije ratne godine.

Promet na Cvjetnom sajmu, iskazan u tri različite stavke (promet stokom, uplaćenom „pijacovinom“ te količinama prodanog vina) u odnosu na prijeratnu godinu, ima promjenjive vrijednosti. Promet stokom osjetno pada – druge ratne godine na sajmu je, u odnosu na 1914. prodano manje stoke (1,85 puta), podaci za 1917. godinu nisu dostupni, a usporedba posljednje ratne godine pokazuje pad prodaje od 2,57 puta. Navedeni podaci u potpunosti su očekivani i mogu se objasniti ratnom privredom, tj. rekvizicijom stoke za potrebe opskrbe oružanih snaga.

Druga stavka prikazana u istom grafikonu (br. 39) pokazuje kretanje uplata „pijacovine“ koje je u promatranom razdoblju imala promjenjive vrijednosti. Godine 1915. uplate padaju 1,52 puta u odnosu na 1914., a godine 1917. uplate su u odnosu na 1914. niže za 1,48 puta, ali su ipak u blagom porastu (za 40,70 kruna) u odnosu na 1915. godinu. Posljednje ratne godine

uplata navedene pristojbe naglo je porasla i premašila je uplate u prijeratnom razdoblju – za 1,40 puta. Razlozi naglog porasta uplaćene pristojbe danas se mogu samo pretpostaviti: ili je došlo do povećanja iznosa pristojbe ili je na sajam u Zagreb došao veći broj trgovaca.

Treća stavka, prikazana u grafikonu br. 40 prodani su hektolitri vina na sajmu. Druge ratne godine prodano je 50,57 hl vina, godine 1917. prodaja pada i u odnosu na 1914., ali i na 1915. godinu (za 61,34, tj. za 10,77 hl u odnosu na 1915.), a posljednje ratne godine uočava se blagi porast – navedene godine prodano je 25,44 hl vina čime se prodaja približila 1915. Razlozi slabijoj prodaji vina mogu se pripisati padu proizvodnje, dok se za posljednju ratnu godinu može navesti kao razlog moguće povećanje proizvodnje koja je u tom slučaju rezultirala nešto većim uvozom vina na gradsko područje.

Podaci o prodaji stoke (konja, svinja i rogate stoke) na Nikolinjskom sajmu, prikazani su u grafikonu br. 41 i dostupni su samo za prve dvije ratne godine. Treba napomenuti da su brojke navedene u onodobnim novinskim člancima nepoznatog autora potpisanog inicijalom k. Autor donosi pojedine podatke prema procjeni - primjerice za 1914. godinu navedeno je „do 2000 komada rogatog blaga, nešto preko 2000 kom. svinja, 1500 konja i jedno 100 komada telaca.“[1912], dok za je drugu ratnu godinu navedena procjena od 1600 do 1800 rogate stoke, 500 do 600 konja i približno 1200 svinja.[1913] Stoga je iz navedenih brojeva izračunat prosjek. Manji broj grla stoke dopremljene na Nikolinjski sajam, a time i manja prodaja u potpunosti je očekivana zbog rekvizicije stoke. Oružane su snage uzimale konje za potrebe transporta, dok su svinje i rogata stoka rekvirirane zbog prehrane vojnika. Usporedbom 1914. i 1915. godine uočava se opseg rekvizicija, tj. još opsežnije rekvizicije tijekom druge ratne godine.

[1912] k., „Nikolinjski sajam“, *JL*, br. 942, 11. prosinca 1914., 7.

[1913] „Nikolinjski sajam“, *JL*, br. 1337, 10. prosinca 1915., 4.

Svi sveti

Pripreme za obilježavanje blagdana Svih svetih, nazivanog i Mali božić te Dušnog dana zagrepčani su započinjali još tijekom listopada. U tom razdoblju iz vjerskih razloga ali i „prestiža" uređivali su grobove pokojnih članova obitelji postavljanjem zelenila i svijeća.[1914] Veliki broj građana obilježavao je blagdan Svih svetih na središnjem gradskom groblju Mirogoj tijekom dana 1. i 2. studenoga što A. Muraj tumači kao „doista masovni čin".[1915]

Značaj Svih svetih i Dušnog dana porastao je tijekom Prvog svjetskoga rata. Tiskovine su izvještavale o vojničkom groblju na Mirogoju.[1916] Vojnicima pokopanima na Mirogoju, uz ostale građane vijenac je položio ban te časnici zajedničke vojske i domobranstva.[1917] Povodom blagdana Svih svetih prodaja cvijeća, tj. vijenaca i svijeća bila je velika, iako su cijene bile više nego prije rata.[1918] Grobovi vojnika, Iliraca i Petra Preradovića bili su okićeni, a zbog velike gužve na Mirogoj je 1915. godine neprekidno vozilo sedam tramvaja, a gradska je policija na tramvajskoj liniji uvodila red.[1919] Također, zbog smanjivanja gužve u prometu, odlukom gradskog poglavarstva, prema Mirogoju je uvedena posebna regulacija prometa za Svisvete.[1920] Ratne nestašice utjecale su i na obilježavanje blagdana Svih Svetih. Zbog skupoće, siromašno stanovništvo nije moglo kupiti svijeće, i stoga je u tiskovinama 1916. godine navedeno da zbog uštede nije bilo potrebe postavljati puno svijeća na grobove za blagdan Svih Svetih.[1921] A pretposljednje ratne godine poglavarstvo je proglasilo zabranu

[1914] Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja*, 173-174, 177.

[1915] Isto, 180.

[1916] „Grad u počast palih junaka", *JL*, br. 872, 30. listopada 1914., 5. U članku je navedeno da je do tada na polju 18 bilo pokopano 60 vojnika, a gradska je uprava postavila improvizirani spomenik. Spomenik je opisan u članku, a u članku „Spomen našim palim junacima", *IL*, br. 46, 14. studenoga 1914., 1084., objavljena je fotografija navedenog spomenika na Mirogoju ; Prema Boris Kukić, „Grobnica palih ratnika na Mirogoju", u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog istoimene izložbe, Zagreb, 2015., 123, autor navodi da je na Mirogoju bilo pokopano približno 3700 vojnika umrlih tijekom oporavka u Zagrebu. Nadalje, na str. 123-124 autor navodi da je 1934./35. provedena ekshumacija posmrtnih ostataka vojnika s vojnog groblja koji su položeni u zajedničku grobnicu na koju je tek 1940. postavljen spomenik *Pieta* autora Joze Turkalja i Vanje Radauša.

[1917] „Banov vienac na grobu palih junaka", *JL*, br. 1299, 3. studenoga 1915., 4.

[1918] „U oči Svih Svetih", *JL*, br. 1296, 31. listopada 1915., 5.

[1919] „U oči Dušnoga dana", *JL*, br. 1297, 1. studenoga 1915., 2.

[1920] HR-DAZG-872, 19, Regulacija prometa na Svisvete, 1915.

[1921] „Štedite sa svjetlom", *JL*, br. 1647, 17. listopada 1916., 3-4.

paljenja svijeća pa su stoga građani postavljali na grobove puno cvijeća. Ipak, u tiskovinama je navedeno da se svejedno moglo uočiti „…po koju sakrivenu svječicu.“[1922]

Vjerske manjine

Najbrojnija vjerska manjina u gradu Zagrebu, prema *Šematizmu zagrebačke nadbiskupije…* iz 1914. godine bila je židovska. Na području tada još četiri gradske župe brojala je 4235 pripadnika, uz 18 pripadnika na područjima župa Gornje Vrapče i Stenjevec.[1923] Sinagoga se nalazila u ulici Marije Valerije[1924] a Židovska općina u Palmotićevoj ulici broj 16.[1925]

U zagrebačkoj sinagogi dana 6. prosinca 1914. godine održana je i služba „Povodom pobjedonosnog napredovanja naše junačke vojske“,[1926] a svečana služba održana je i povodom krunjenja cara i kralja Karla IV. u prosincu 1916. godine.[1927]

Vjerske svečanosti odvijale su se u sinagogi, a za vojnike „podružnu službu božju“ održao je vojni rabin dr. Wolf u prostorijama Glazbenog zavoda. Za tu izdvojenu službu mjesta su se dobivala u uredima Židovske općine.[1928]

Zbog obilježavanja blagdana, tiskovine su javile građanstvu da su trgovine u vlasništvu osoba židovske vjeroispovijesti bile zatvorene.[1929] Također, trgovine su bile zatvorene i prilikom proslave blagdana Jom Kipur.[1930]

Židovska zajednica je tijekom 1917. godine započela s izdavanjem časopisa „Židov (Hajehudi), glasilo za pitanje židovstva“ koji je zagovarao ideje cionizma. Glavni urednik je

[1922] „U oči Dušnoga dana na Mirogoju“, *JL*, br. 2030, 2. studenoga 1917., 3.

[1923] *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1914.*, 64-67.

[1924] Sinagogu je projektirao Franjo Klein, a srušena je 1941. godine ; Prema Jelena Stanić, Laura Šakaja, Lana Slavuj, „Preimenovanja zagrebačkih ulica“, 120, Ulica Marije Valerije je današnja Praška ulica.

[1925] „Visoki izraelitski blagdani i izraelitski vojnici“, *JL*, br. 792,15. rujna 1914., 3.

[1926] „Iz izraelitskog hrama“, *JL*, br. 936, 6. prosinca 1914., 5. Radi se o zauzimanju Beograda.

[1927] „Svečana služba božja u izr. hramu“, *JL*, br. 1723, 29. prosinca 1916., 6.

[1928] „Visoki izraelitski blagdani i izraelitski vojnici“, *JL*, br. 792, 15. rujna 1914., 3.

[1929] „Izraelitički blagdan“, *JL*, br. 803, 20. rujna 1914., 4.

[1930] „Jom Kipur“, *JL*, br. 819, 30. rujna 1914., 4.

bio dr. E. Fischer, a izdavač i urednik S. Spitzer.[1931] Iduće godine u Glazbenom zavodu održana je „Herzlova svečanost.“ Govor je održao dr. Leon Reich, a prodajom ulaznica skupljao se novac za evakuirane židove s područja Palestine.[1932]

Pravoslavna manjina bila je druga po brojnosti u gradu Zagrebu. *Šematizam zagrebačke nadbiskupije* iz 1914. godine navodi u Zagrebu 4075 pravoslavaca, a u župama Šestine, Stenjevec i Vrapče 139.[1933]

Uobičajeno, u pravoslavnoj crkvi na Preradovićevom trgu – „Preobraženskom hramu“ održavana su redovita bogoslužja za pravoslavni Božić, koji su tiskovine čestitale pripadnicima pravoslavne i grkokatoličke vjeroispovijesti.[1934]

Osim Božića održavane su i redovite službe za pravoslavni Uskrs. 1915. godine, pravoslavnom bogoslužju prisustvovali su i gradonačelnik Janko Holjac te odjelni predstojnik Tropsch,[1935] a 1917. uskršnjim službama prisustvovali su „mnogi dostojanstvenici.“[1936]

Uz službe povodom Božića i Uskrsa održavani su i svečani vjerski obredi. Primjerice 1917. godine za pokojnoga cara i kralja Franju Josipa I. održan je „parastos.“[1937]

Vjerski život tijekom rata nije doživio prekide, niti veće promjene. Vjerski život većine, rimokatolika sastojao se od redovnih i svečanih misa, procesija, proštenja te hodočašća. Neke promjene su očekivane, primjerice hodočastilo se za čim brži završetak rata i sklapanje mira a tijekom posljednje dvije ratne godine zbog nestašica svijeća se gubi običaj rasvjetljavanja prozora stanova i kuća prilikom održavanja procesija. Vjerski život drugih, manjinskih vjerskih skupina, u potpunosti je bio neometan. Održavani su isto tako redoviti i svečani vjerski obredi za pripadnike židovske, grkokatoličke i pravoslavne vjerske skupine.

[1931] „Židov (Hajehudi), glasilo za pitanje židovstva“, *JL*, br. 1985, 18. rujna 1917., 5.

[1932] „Herzlova svečanost“, *JL*, br. 2357, 27. lipnja 1918., 5.

[1933] *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1914.*, 64-67.

[1934] „Hristos se rodi“, *JL*, br. 983, 7. siječnja 1915., 4 ; *Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1914*, 65-67, navodi 335 grkokatolika u četiri gradske župe te dvije osobe grkokatoličke vjeroispovijesti u župi Gornje Vrapče.

[1935] „Proslava uzkrsnuća kod grčko-iztočnjaka“, *JL*, br. 1083, 6. travnja 1915, 4.

[1936] „Uskrsnuće“, *JL*, br. 2306, 6. svibnja 1918., 2.

[1937] „Parastos za kralja Franju Josipa“, *JL*, br. 2049, 20. studenoga 1917., 5.

Netradicionalne manifestacije – „državni praznici“

Prije Velikog rata u lipnju svake godine održavao se *Dječji dan* – manifestacija dobrotvornog karaktera, a 18. kolovoza *Kraljev rođendan*. Od izbijanja rata krajem srpnja 1914. godine obilježavanje *Kraljevog rođendana* dobilo je izraženi politički, propagandni karakter. Novinski naslov „Živio naš kralj !“[1938] potvrđuje značaj ove manifestacije. Dan prije službene proslave, 17. kolovoza 1914. gradsko poglavarstvo organiziralo je svečanu lampionadu koja se kretala glavnim gradskim ulicama.[1939] Na obilježavanje kraljevog rođendana građanstvo je bilo pozvano trobojnim plakatom u kojem se navode elementi proslave: dana 17. kolovoza održavao se „mimohod“ i trebalo je izvjesiti zastave na kuće i javne objekte te ih rasvijetliti. Dan kasnije, 18. kolovoza, stanovništvo je trebalo doći na vjerske obrede „…u sve ovomjesne hramove Božje…“ za „…uzvišenog vladara…“[1940] Opis službene proslave – lampionade održane 17. kolovoza na zagrebačkim ulicama i trgovima donosi *Ilustrovani list*:

„Još nikad nije Zagreb doživio ovako sjajne i svečane rasvjete, kao u večer, dne. 17. kolovoza, uoči i u slavu 85. rodjendana Njegova Veličanstva kralja Franje Josipa I. Punim se je pravom moglo reći: Zagreb je plivao u moru svjetla. Nije bilo prozora, koji nije bio rasvjetljen, a bezbroj je bilo kuća i zgrada, koje su svojim posebnim ukrasom svraćale na se pozornost. Te se je večeri valjalo, da se ne pretjeruje, preko pedeset tisuća ljudi zagrebačkim ulicama, sve je išlo da vidi sjajnu rasvjetu prestolnice. U pol 8 sati krenula je povorka od više tisuća ljudi s lampionima, a na čelu joj veteranska glazba od Hrvatskog Doma kroz Frankopansku ulicu i Mesničku, pa preko Markova trga opet kroz Dugu i Zrinjevcem natrag. Klicalo se putem kralju, slava priestolonasljedniku, proti Srbiji i ubojicama, pjevale rodoljubne pjesme i davorije. Oduševljenje za starca vladara bilo je neopisivo, jednako kao za rat, koga je on neprijatelju naviestio.“[1941]

Dan kasnije održan je i drugi dio proslave dobrotvornog karaktera. Naime, vlast je uočila da rat neće biti kratkotrajan te je trebalo organizirati materijalnu pomoć ranjenicima i obiteljima

[1938] „Živio naš kralj!“, *Vatrogasni vjesnik*, br. 17, 5. rujna 1914., 129.

[1939] HR-HDA–907, 13/47, „Proglas“ gradske uprave povodom organizacije proslave kraljevog rođendana, 16. kolovoza 1914.

[1940] HR-HDA–907, 3/14, „Oglas Odbora“ zaduženog za organizaciju proslave kraljevog rođendana, bez datuma, 1914.

[1941] „Na kraljev rodjendan u Zagrebu“, *IL*, br. 34, 22. kolovoza 1914., 794.

mobiliziranih i poginulih. Stoga je vlast dozvolila obnavljanje rada dobrotvornih udruga i društava.[1942] Tako je Kraljev rođendan 1914. godine postao manifestacija kojom je obilježen početak svih dobrotvornih aktivnosti, koje su se nastavile tijekom cijelog ratnog razdoblja, primjerice Spomen–lipa, mnogobrojni koncerti vojne glazbe ili zabava na otvorenom u korist stradalih pripadnika zagrebačkih jedinica i njihovih obitelji, koja su organizirala razna dobrotvorna društva.

Nakon smrti Franje Josipa I. proslava državnog praznika Kraljevog rođendana održavala se za rođendan njegovog nasljednika Karla IV. na dan 17. kolovoza. Obilježavanje praznika sastojalo se od dva dijela, svečane i javne proslave. Godine 1917. u okviru svečanog dijela proslave održan je u banskim dvorima svečani ručak,[1943] a u zagrebačkoj katedrali služena je svečana misa.[1944] Javni dio proslave uz izraženi dobrotvorni karakter trajao je cijeli tjedan pod nazivom „Tjedan crvenog križa.“[1945] Važan dio proslave bilo je iskazivanje vojnih počasti kralju. Prema tiskovinama iskazane su više puta. U *Jutarnjem listu* navedeno je da se na dan 16. kolovoza gradom kretala glazba 25. domobranske pješačke pukovnije, dok se u *Narodnim novinama* navodi da su gradom prolazile glazba 25. domobranske, ali i 53. pješačke pukovnije. Domobranska glazba svirala je ispred hotela Palace, a orkestar 53. pukovnije svirao je ispred kućnog broja 1 na Mažuranićevom trgu. Dan kasnije, 17. kolovoza „…u zoru naviestilo je gruvanje topova radosni osvitak rodjendana Njeg. Veličanstva.“ [1946] Počasna topnička salva, s 24 ispaljena hica ponovljena je još dva puta tijekom dana, u 9 te u 14 sati. [1947]

Istoga dana, za javnost - građanstvo održana je predstava u kr. zem. kazalištu i „…velika svečanost“ u Streljani na Tuškancu.[1948] U kazalištu je bila izvedena opera Ivana pl. Zajca *Nikola Šubić Zrinski*, a sav novac od ulaznica bio je ustupljen *Društvu Crvenog križa*.[1949]

[1942] Vijoleta Herman Kaurić, „Koliko je društava“, 434-439.

[1943] „Proslava rodjendana kralja Karla u banskim dvorima“, *JL*, br. 1953, 17. kolovoza 1917., 5.

[1944] „Proslava kraljeva rodjendana“, *JL*, br. 1953, 17. kolovoza 1917., 5.

[1945] „Tjedan Crvenog križa“, *JL*, br. 1953, 17. kolovoza 1917., 5.

[1946] „Previšnji rodjendan“, *NN*, br. 188, 17. kolovoz 1917., 3.

[1947] „Proslava kraljeva rodjendana“, *JL*, br. 1953, 17. kolovoza 1917., 5 ; Nameće se pitanje o broju ispaljenih počasnih topovskih hitaca. Naime, u citiranom članku spominju se 24 ispaljena hica, a u uobičajenoj vojnoj ceremoniji u pravilu se uvijek ispaljuje neparan broj salvi, čiji broj ovisi o prigodi.

[1948] „Tjedan Crvenog križa“, *JL*, br. 1953, 17. kolovoza 1917., 5.

Posljednje ratne godine prilikom proslave rođendana Karla IV. grad je bio okićen zastavama, a vojne počasti kralju iskazane su topničkom salvom sa 101 ispaljenim hicem. Održavane su vjerske svečanosti u svim vjerskim ustanovama; mise u katedrali i u bolnici na Zelenom brijegu za bolesne vojnike te istovremeno u sinagogi te pravoslavnoj crkvi.[1950] Nakon mise u katedrali, kojoj su prisustvovali mnogobrojni uglednici iz političkog i javnog života ispred prvostolnice izvedena je himna – Kraljevka i Te Deum, nakon čega „… su dvije satnije pješaštva ispalile propisane salve.“[1951] Navedene godine svečani ručak poslužen je uglednicima u Nadbiskupskom dvoru,[1952] a za građane zabava je bila priređena u Draškovićevoj ulici, u prostorijama Nove pivane.[1953] Isto tako, u kazalištu je za *Društvo Crvenog križa* izvedena opera Bedřicha Smetane *Prodana nevjesta*.[1954]

Druga spomenuta manifestacija *Dječji dan*, kako je ranije spomenuto, održavana je tijekom svih ratnih godina, međutim može se primijetiti da je do predzadnje ratne godine manifestacija bila dobro organizirana s različitim sadržajima te je i interes stanovništva bio veći. Posljednje ratne godine jedina aktivnost unutar *Dječjeg dana* bila je skupljanje novca, a zbog lošeg vremena očito je i odaziv građanstva bio manji.

Proslave državnih praznika su, kao i mnoge druge manifestacije tijekom rata poprimile dobrotvorni karakter – glavni motiv bio je skupljanje novčanih sredstava za potrebite. Proslave su se održavale, sukladno protekom ratnih godina, različitim intenzitetom. Treba napomenuti da je državni praznik – *Kraljev rođendan* bio istovremeno obilježavan u dva dijela. Svečani dio bio je *rezerviran* za uglednike, dok su za građane bile organizirane operne izvedbe te zabave u javnim lokalima.

[1949] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1916-1917., uvezani kazališni plakati iz navedene sezone.

[1950] „Proslava kraljevog rodjendana“, *JL*, br. 2409, 18. kolovoz 1918., 2.

[1951] Isto, 2.

[1952] Isto, 2.

[1953] „Kraljevska svečanost u korist crvenoga križa“, *JL*, br. 2410, 19. kolovoza 1918., 3.

[1954] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1917-1918., uvezani kazališni plakati iz navedene sezone.

Vojne svečanosti

Zasebnu skupinu manifestacija činile su vojne svečanosti. One su se održavale isključivo za vojno osoblje i, osim ranije spomenutog vojnog hodočašća dijelova 53. pješačke pukovnije, održavale su se u vojarnama. To su primjerice bile mise i blagoslovi vojnika nakon polaganja svečane zakletve ili „svečana posveta oružja." Nakon blagoslova vojnika i naoružanja uslijedio je blagoslov vojnog osoblja kojemu su ranije podijeljene knjižice, svete slike i vjerske značke. „Riječi propovijedi posvetio je govornik kraljici Hrvata zagovornici i moćnoj zaštitnici hrvatskih četa, Majci Božjoj."[1955] O tim događajima javnost je bila naknadno obaviještena brojnim novinskim člancima ali i fotografijama.[1956] Jedna od vojnih manifestacija bila je i postavljanje, tj. otkriće spomenika caru i kralju Franji Josipu I i poginulim pripadnicima 31. lovačkog bataljuna.[1957] Svečanost se održala u vojarni na Selskoj cesti u rujnu 1916. godine. O ovoj svečanosti tiskovine su također obavijestile stanovništvo,[1958] dok je *Ilustrovani list* objavio četiri fotografije uz popratni članak.[1959]

Vojni orkestri – poveznica za sve manifestacije

Poveznica svih spomenutih javnih manifestacija bilo je sudjelovanje vojnih orkestara zagrebačkih pukovnija. Tako su u procesijama, na raznim dobrotvornim koncertima, na proslavama vojnih uspjeha, moglo bi se reći obavezno, sudjelovale glazbe 25. domobranske zagrebačke pješačke pukovnije i 53. zagrebačke pješačke pukovnije zajedničke vojske.[1960] Njihovo sudjelovanje bilo je ili glavni događaj ili popratni dio manifestacije. Isto tako, dok su bili smješteni u Zagrebu, na manifestacijama su svirali i orkestri 23. dalmatinske pukovnije[1961] i 19. pješačke pukovnije.[1962] Godine 1917. donesena je odluka o *gašenju*

[1955] „Svečana posveta oružja u Zagrebu", *IL*, br. 15, 8. travnja 1916., 388.

[1956] „Svečana posveta oružja u Zagrebu", 388.

[1957] 31. lovački bataljun - bojna bila je u sastavu zajedničke vojske.

[1958] „Otkriće spomenika kralju i palim junacima 31. lovačkog bataljuna", *JL*, br. 1610, 10. rujna 1916., 4.

[1959] „Otkriće kraljevog spomenika u domobranskom oporavnom odjelu", *IL*, br. 35, 26. kolovoza 1916., 818.

[1960] „Koncerti na dječji dan", *JL*, br. 1145, 6. lipnja 1915., 5.

[1961] „Jučerašnja veličanstvena manifestacije za hrvatske pukovnije", *JL*, br. 1364, 8. siječnja 1916., 4.

[1962] „Proslava pada Lavova", *JL*, br. 1164, 24. lipnja 1915., 6.

pukovnijskih orkestara te je glazba 53. pješačke pukovnije proglašena „garnizonskom glazbom“. Navedeni orkestar tako je postao orkestar svih pukovnija sa zagrebačkog područja, ali i jedinica koje su boravile na području grada. Ipak, u članku „Zagrebačka domobranska glazba ostaje“[1963] navedeno je da zagrebački domobranski orkestar ipak nije bio ukinut, jer je postojao dulji niz godine, a i mnogi su članovi bili poslani na bojišnicu.[1964]

U svom repertoaru vojni orkestri su najčešće izvodili *Lijepu našu*, *Kraljevku*, potom razne rodoljubne pjesme, budnice, davorije,[1965] arije iz pojedinih opera i opereta, „valčike“, koračnice iz opereta, primjerice iz operete *Barun Trenk*,[1966] ali i tada jako popularne vojne koračnice. Početkom rata koračnice su dosegnule vrhunac izvođenosti. Primjerice, bile su tiskane u zbirkama – „Zbirka 10 hrvatskih vojničkih koračnica za glasovir dvoručno“,[1967] dok iz tiskovina saznajemo i o skladanju novih koračnica. Tako je August Gostinčar skladao a kapelnik domobranske glazbe Ivan Muhvić uglazbio koračnicu *Vražje divizije*.[1968] Istovremeno koračnice su bile otisnute i na dopisnicama koje su se prodavale primjerice za pomoć pripadnicima 25. domobranske zagrebačke pukovnije.[1969]

[1963] „Zagrebačka domobranska glazba ostaje“, *JL,* br. 1732, 8. siječnja 1917., 3. Odlukom o garnizonskim glazbama vojni orkestri imali su 70 članova.

[1964] „Zagrebačka domobranska glazba ostaje“, *JL,* br. 1732, 8. siječnja 1917., 3. Fotografije glazbe 25. domobranske pukovnije objavio je *Ilustrovani list* 21. travnja 1917. godine, u broju 16., na str. 342.

[1965] „Proslava pada Lavova.“, *JL,* br. 1164., 24. lipnja 1915., 6.

[1966] „Koncerat u 'Grand hotelu' za ranjenike.“, *JL,* br. 1026., 7. veljače 1915., 4.

[1967] „Zbirka 10 hrvatskih vojničkih koračnica za glasovir dvoručno“, priredio V. Rosenberg Ružić, Izdanja Hartmana St. Kugli: Zagreb [1917.].

[1968] „Koračnica 'Vražje divizije'“, *JL,* br. 844, 14. listopada 1914., 5. Zasebno otisnuta koračnica pohranjena je u Glazbenoj zbirci NSK

[1969] „Domobranska koračnica“, *JL,* br. 831, 7. listopada 1914., 5.

Ugostiteljski objekti u Zagrebu: kavane, kavotočja, krčme i slastičarnice

Ugostiteljstvo u Zagrebu imalo je status obrta i stoga je bilo definirano „Zakonskim člankom XVII. o obrtu“ proglašenim 1884. godine.[1970] Ugostiteljske djelatnosti bile su točno regulirane „Štatutom za obrte, baveće se držanjem svratištah, gostionah, pivanah, krčmah, rakijašincah, kavanah i kavotočjah“ koji je donijela gradska uprava tri godine kasnije. Zakonskom regulacijom određeno je da se u kavanama uz kavu poslužuje čaj, slastice, peciva ali i alkoholna pića, a u kavotočjima pak nije bilo ponude alkoholnih pića. U krčmama gostima je uz bezalkoholna i alkoholna pića posluživana i hrana.[1971]

Stvaran broj navedenih ugostiteljskih obrta u Zagrebu je do 1914. godine oscilirao. Gradskim „Statutom“ bilo je dozvoljeno poslovanje 150 krčmi, međutim uočava se da je broj, osim što se mijenjao svake godine, bio znatno veći te je primjerice 1902. godine radilo više od 300 krčmi u Zagrebu.[1972] Za kavotočja bilo je određeno 50 dozvola, međutim i njihov broj prije rata prelazi dozvoljeni broj, da bi se 1914. godine smanjio na propisanih 50.[1973] Dozvoljeni broj kavana iznosio je 25 i u godinama prije rata ne prelazi dopuštenu kvotu.[1974] O broju kavana i kavotočja tijekom rata bit će riječi kasnije.

Zagrebački ugostitelji su od polovice 19. stoljeća osnivali strukovne udruge. Godine 1856. osnovali su „Društvo gostioničara i kavanara“,[1975] koja prerasta u „Zadrugu“ da bi godine 1907. osnovali „Gostioničarski savez“.[1976] Navedena udruga se tijekom rata uključila u mnogobrojne dobrotvorne akcije, a isto tako članovima je pomagala u nabavi proizvoda potrebnih za rad.

[1970] Ines Sabotič, *Stare zagrebačke kavane i krčme, S kraja 19. i početka 20. stoljeća*, AGM: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“: Zagreb, 2007.

[1971] Isto, 28.

[1972] Isto, 49.

[1973] Isto, 51.

[1974] Isto, 50.

[1975] Isto, 81.

[1976] Isto, 84-91.

Uvođenjem izvanrednog stanja krajem srpnja 1914. godine posebnom je banskom naredbom bilo točno određeno radno vrijeme svih ugostiteljskih objekata.[1977] Navedeno ograničenje i nije u tolikoj mjeri utjecalo na ugostitelje koliko nedostatak „friških novina.“, zbog čega su se gosti dosađivali.[1978] *Ilustrovani list* navodi: „Ratno vrijeme opaža se kod nas u Zagrebu ponajviše u kavanama. Izjutra vlada tu upravo crkvena tišina i praznina, dok poslije podne dolaze gostovi amo – zijevat, jer strane novine ili uopće ne dolaze, a one što dolaze, donose obično iste vijesti, a poznate preradjuju ili nadopunjuju.“[1979]

Prvih mjeseci rata kavanski život nije se previše promijenio: „Ali sada su kavane i gostione dobro posjećene kao i prije, mjesto politike pretresaju se ratni dogadjaji, a političkih je opreka posve nestalo. … jednom riječju, rat nije donio nikakovih većih promjena u zagrebačkom životu.“[1980]

Citirani članci nepotpisanih autora su u kontradikciji. Članak „U kavani“ objavljen je u *Ilustrovanom listu* polovicom kolovoza, dok je članak „Zagreb u ratu“ objavljen u *Jutarnjem listu* krajem rujna 1914. godine. Razlika u viđenju promjena u kavanskom životu može se tumačiti interpretacijom događaja od strane danas nepoznatih autora, ali i vremenskom odmaku nastanka, koji iznosi šest tjedana. Još polovicom kolovoza građani su bili pod dojmom prvih događaja vezanih s ratom – proglašenja izvanrednog stanja, djelomične i opće mobilizacije, potom pojave velikog broja uniformiranih osoba u gradu te odlazaka vojnika i časnika na bojišnicu. Navedeni događaji, uz niz drugih povezanih čimbenika, primjerice uvođenje/pooštravanje cenzure, otežan željeznički promet očito su utjecali i na posjećenost kavana. Već krajem kolovoza došlo je do *ublažavanja* prvih dojmova i boljeg funkcioniranja civilnog života te se može pretpostaviti da je, već krajem rujna došlo i do *normalizacije* posjećenosti kavana.

[1977] „Naredba bana…od 27. srpnja 1914. broj 4221. Pr., kojom se odredjuju privremene redarstvene mjere, glede zatvaranja kućnih vrata, te zatvaranja i otvaranja gostiona, krčma, rakijašnica, kavana i kavotočja, te otvorenih trgovina i poslovnica“, *NN*, br. 170, 27. srpnja 1914., 1-2. Radno vrijeme svih ugostiteljskih objekata smjelo je započeti u 6 sati ujutro. Rakijašnice su smjele biti otvorene do 18 sati navečer, krčme do 20 sati, gostionice do 22 sata, a kavane do 23 sata navečer.

[1978] „U kavani“, *IL*, br. 33, 15. kolovoza 1914., 776.,

[1979] „U kavani“, *IL*, br. 33, 15. kolovoza 1914., 776-777., 777.

[1980] „Zagreb u ratu“, *JL*, br. 807, 23. rujna 1914., 5-6., 6.

Veće, značajnije promjene vidljivije su krajem prosinca 1914. godine uzrokovane odlukom vladinog povjerenika za županiju zagrebačku i grad Zagreb. Njegova odluka utjecala je na bitan dio *kavanskog rituala* – gosti nisu smjeli birati peciva koja su im morala bila posluživana u papirnatim omotima.[1981] Ova odluka proglašena je s ciljem sprječavanja širenja zaraznih bolesti. Već u ožujku 1915. godine ponuda sitnog peciva po svim ugostiteljskim objektima bila je ograničena zbog racionalizacije potrošnje brašna,[1982] a krajem travnja nisu se više posluživala sitna peciva od bijelog brašna već samo ona od crnog brašna.[1983] Krajem iste godine uvedeni su kuponi za brašno, tj. kruh[1984] i bilo je zabranjeno peći sitna peciva. Stoga se u kavanama smjelo gostima posluživati samo narezani kruh u količini od 3,5 dkg po osobi.[1985]

Još je nekoliko restriktivnih odluka doprinijelo padu kvalitete usluge: od studenoga 1915. nije se smjelo proizvoditi i posluživati „šlagobrs" – šlag,[1986] a naredne, 1916. godine prodaja bijele kave bila je ograničena[1987] kao i vrijeme kada se smjela posluživati gostima. Ova mjera donesena je zbog uštede mlijeka koje su vlasnici morali predavati *gradskom fizikatu*.[1988]

Ograničavanje radnog vremena isprva je uvedeno zbog izvanrednog stanja, a 1916. i 1917. godine radno vrijeme ugostiteljskih objekata – kavana, krčmi i kavotočja, bilo je skraćivano zbog redukcija, tj. uštede ogrijeva i rasvjetnog materijala.[1989]

Potpuno očekivano, povodom smrti cara i kralja Franje Josipa I. i sprovoda ugostiteljski objekti su morali biti zatvoreni,[1990] a radno vrijeme bilo im je produljeno prilikom krunjenja novog kralja Karla IV.[1991]

[1981] „Pecivo u javnim lokalima", *JL*, br. 974, 31. prosinca 1914., 5.

[1982] „Zabranjeno pečenje žemljičaka", *JL*, br. 1092, 15. travnja 1915., 3.

[1983] „Žemljičke, pereci i rošćići", *JL*, br. 1097, 20. travnja 1915., 4.

[1984] „Izkaznice za brašno", *JL*, br. 1264, 30. rujna 1915., 4.

[1985] „Izkaznice za kruh. – Zabrana proizvodnje sitnoga peciva. – Ograničenje potroška kruha", *JL*, br. 1299, 3. studenoga 1915., 3.

[1986] „Zabrana pravljenja skorupa ('šlagobersa')", *JL*, br. 1299, 3. studenoga 1915., 4.

[1987] HR-HDA-907, 131/15, 2. studenoga 1916., ograničenje prodaje bijele kave, 131/17, zabrana pečenja kolača, obavezna predaja mlijeka *Gradskom fizikatu*., 1916. godina.

[1988] HR-HDA-907, 131/16, „Oglas" gradske uprave o maksimalnim cijenama kave, 23. listopada 1916.

[1989] „Zatvarnje kavana u 12 sati noću", *JL*, br. 1755, srijeda 31. siječnja 1917., 5 , članak navodi odredbu redarstvenog povjereništva od 15. travnja 1916. godine kojom se zbog ušteda odredilo radno vrijeme ; HR-DAZG-872., oglasi pod signaturama: 24, o uštedi plina, ; 25, o zatvaranju lokala zbog štednje ; 31 o redukcijama struje, objavljeni su tijekom 1917. godine.

Problem nametanja radnog vremena ugostiteljima često se ponavljao tijekom rata. Primjerice, banskom naredbom u svibnju 1917. godine određeno je da kavane smiju raditi do ponoći, gostionice do 23 sata, a krčme do 21 sat,[1992] a u rujnu iste godine odlukom „redarstva" pojedini ugostiteljski objekti morali su se zatvoriti do 22:30 zbog štednje ugljena.[1993]

Produljenje radnog vremena bilo je dozvoljeno prilikom proslave Badnjaka[1994] ili Silvestrova.[1995]

Pojedina nametnuta ograničenja odnosila su se na zabranu posluživanja pića i zabavljanja ratnih zarobljenika u gostionicama, krčmama, sitničarijama i trgovinama,[1996] a zbog epidemije crnih kozica početkom 1918. godine „Vojnicima zabranjeno je pohadjanje javnih lokala."[1997]

Unatoč raznim problemima, primjerice zabrane posluživanja nekih proizvoda, ograničavanje radnog vremena, o posjećenosti kavana u Zagrebu, točnije kavane Corso svjedoči i filmski zapis Josipa Hallea iz 1915. godine. Posjetitelji kavana bili su pripadnici viših društvenih slojeva. Prema Josipu Horvatu, 1914. godine kavane su bile pune časnika, „jednogodišnjih dobrovoljaca" te maturanata. U kavani *Corso*, preko puta ulaza, za središnjim stolom sjedili su „…bogovi Hrvatske 1914. … Klobučarić, … Sachs, tu je glavni štab ultraaustrijskih frankovaca, koji u Zagrebu odlučuju sudbinom ljudi, tko će u zatvor, tko će smjesta na frontu."[1998]

[1990] „Smrt Njeg. Veličanstva kralja", *JL*, br. 1686, 22. studenoga 1916., 1 ; „Odredbe redarstva za današnji dan kraljeva sprovoda", *JL*, br. 1695, 30. studenoga 1916., 5.

[1991] „Produljenje redarstvenog sata za javne lokale", *JL*, br. 1724, 30. prosinca 1916., 5.

[1992] „Redarstvene ure za krčme, gostionice i kavane u Zagrebu", *JL*, br. 1861, 17. svibnja 1917., 5.

[1993] „Ranije zatvaranje gostionica i kavana", *JL*, br. 1988, 21. rujna 1917., 6.

[1994] „Božićni blagdani", *JL*, br. 1353, 27. prosinca 1915., 6.

[1995] ZK., „Produljenje redarstvenog sata na Badnjak i Silvestrovo", *JL*, br. 2081, 24. prosinca 1917., 4.

[1996] „Odredbe glede zarobljenika", *JL*, br. 1630, 30. rujna 1916., 4.

[1997] „Vojnicima zabranjeno je pohadjanje javnih lokala", *JL*, br. 2156, 11. ožujka 1918., 4.

[1998] Josip Horvat*, Živjeti u Hrvatskoj*, 49.

Unatoč manjim mogućnostima nabave robe ali i nestašicama, po kavanama su se posluživala i razna „luksuzna pića“, primjerice „Knickbein“ za čije je pripravljanje bilo potrebno jaje.[1999]

Vlasnici kavana nabavljali su „robu“ zbog rekvizicije i aprovizacije preko „zagrebačkog kavanarskog udruženja“ uz koju je istovremeno djelovao i „Savez kavanara u Hrvatskoj i Slavoniji.“[2000] Vlasnici su bili dužni prijavljivati zalihe kave svaki mjesec – neki se nisu toga prdržavali – primjerice vlasnici kavane *Corso* i *Velike kavane* – pa su bili osuđeni na 600 kruna globe i 8 dana zatvora.[2001]

Zbog velike posjećenosti lokala, posebice onih s glazbom događale su se često džepne krađe po kavanama, a muški i ženski počinitelji krali su čak i kapute.[2002] Također zbog velikog broja gostiju kavane i gostionice obilazila su radi prosjačenja i djeca.[2003]

Vlasnici ugostiteljskih objekata u Zagrebu su se nekoliko puta priključivali dobrotvornim akcijama. Njihovo sudjelovanje bilo je organizirano preko „Gostioničarskog saveza.“[2004] Savez je nabavio i predavao članovima vrećice za šećer koje su prodavali gostima. Zarada od prodaje vrećica bila je predana Društvu Crvenog križa.[2005] Navedena akcija započela je krajem svibnja 1915. godine, a uz vrećice sa šećerom prodavali su i salvete za Crveni križ.[2006] Akcija skupljanja sredstava za Društvo Crvenog križa nastavila se prodajom vrećica šećera i u travnju 1916. godine.[2007] Miroslav Krleža zapisao je u svom *Dnevniku* da su i 1917. godine u kavani Corso prodavali „…pločice šećera tanahne kao aspirini, u patetičnom paketu, s banderolom Crvanoga križa…“[2008]

[1999] „'Knickbeini' ili kako se stvara nestašica jaja“, *JL*, br. 1647, 17. listopada 1916., 3 ; Recept za piće Knickebein nalazi se u: Katharina Prato, *Die süddeutsche Küche*, 56. izdanje, Styria: Graz, Wien, 1916., 644.

[2000] „Dobava robe potrebne za kavane“, *JL*, br. 1744, 20. siječnja 1917., 5.

[2001] „Osudjeni kavanari“, *JL*, br. 1766, 11. veljače 1917., 6.

[2002] „Učestale kradje po kavanama i drugim javnim lokalima“, *JL*, br. 1713, 18. prosinca 1916., 2.

[2003] „Protiv prosjačenju djece“, *JL*, br. 1623, 23. rujna 1916., 4.

[2004] „Proširenje ratno-pripomoćnog rada u Gostioničarskom savezu“, *JL*, br. 1122, 15. svibnja 1915., 4.

[2005] „Proširenje ratno-pripomoćnog rada“, 4.

[2006] „Za Crveni križ“, *JL*, br. 1132, 25. svibnja 1915, 3.

[2007] „Ovdješnji kavanari za družtvo Crvenoga Križa“, *JL*, br. 1450, 4. travnja 1916., 5.

[2008] Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914–17*, 317.

Zarada ugostitelja tijekom rata – razne mogućnosti

Tijekom rata ugostitelji su našli razne mogućnosti zarade. Iako za goste ne posve opravdano tijekom rata proizvodi posluživani u kavanama: kava, čaj, sladoled poskupjeli su nekoliko puta, a posluživalo se i manje šećera[2009] te su stoga određene i „Maksimalne cijene u kavanama.“[2010] Mogućnost veće zarade, ne sasvim legalne bila je i prodaja cigareta te duhanskih proizvoda u kavanama. Naime, vlasnici trafika bi prodali cijelu zalihu vlasnicima kavana, koji su te proizvode u svojim lokalima prodavali po višim cijenama.[2011] Isto tako zagrebačke kavane Corso, Velika i Narodna kavana imale su otvorene/postavljene terase, a cijena najma javnog prostora u Zagrebu bila je najviša u Monarhiji.[2012]

U razdoblju Velikog rata u Zagrebu broj kavana, kavotočja i slastičarnica bio je promjenjiv.

GRAFIKON br. 42

Broj kavana, kavotočja i slastičarnica u gradu Zagrebu tijekom Velikog rata

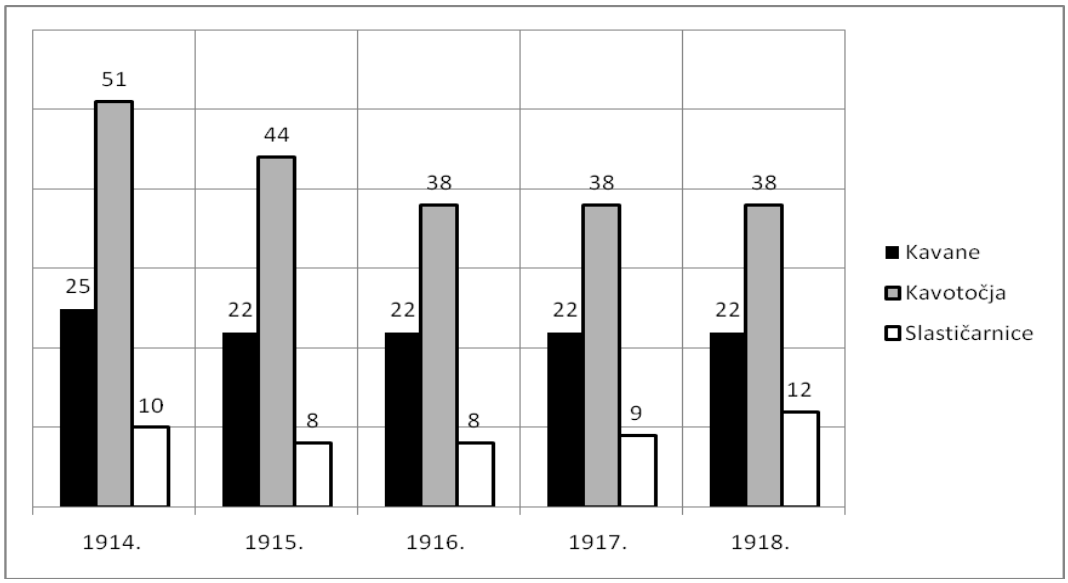

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 56-57

[2009] „U kavanama opet poskupilo“, *JL*, br. 1941, 5. kolovoza 1917., 4.

[2010] „Maksimalne cijene u kavanama“, *JL*, br. 1971, 4. rujna 1917., 5.

[2011] „Prodavanje cigareta u kavanama i drugim javnim lokalima“, *JL*, br. 1706, 11. prosinca 1916., 2.

[2012] „Veranda pred kavanom 'Corso'“, *JL*, br. 2198, 24. travnja 1918., 3.

Iako je uočljiv manji broj kavana, tijekom rata bile su otvorene i neke nove, primjerice kavana „Gaj“ na uglu Gajeve ulice i Nikolićeve[2013] te „Kavana Croatia.“[2014] Broj kavotočja pada – očito zbog ograničenja posluživanja i nabave kave.

Iako *Izvještaj gradskog poglavarstva* ne navodi broj krčmi u Zagrebu od 1913. do 1918. godine u „Upisniku građevinskih stambenih i uporabnih dozvola 1911–1920“[2015] evidentirano je nekoliko upisa građevinskih zahvata na krčmama. Može se primjetiti da su pretežito evidentirani zahvati na krčmama u zapadnom dijelu grada, u Ilici i Radničkom dolu, a tek jedan je upis u Vlaškoj ulici.[2016] Za otvorenje većeg broja slastičarnica nameće se pitanje kako ih je moglo biti toliko novootvorenih dok je bilo ograničeno, točnije zabranjeno slobodno trgovanje brašnom, mlijekom i šećerom. Vjerojatno su pojedinci došli do mogućnosti krijumčarenja brašna, šećera, jaja i čokolade u zadnje dvije ratne godine pa su otvarali slastičarnice kao paravan za ilegalan posao.

O poslovnim pokušajima zagrebačkih ugostitelja svjedoči i članak „Odlazak naših gostioničara i kavanara u Beograd“ objavljen u siječnju 1916. godine. Naime, tajnik udruge kavanara i 30 članova otišli su na sastanak u Beograd kako bi u Beogradu i Srbiji dogovorili otvaranje svojih kavana.[2017]

Ugostiteljski objekti su tijekom rata dobili i ilegalnu namjenu. Nameće se pitanje jesu li vlasnici i u kojoj mjeri, sudjelovali u ilegalnim aktivnostima posjetitelja, tj. jesu li i sami organizirali razne zakonom nedopuštene aktivnosti. Može se pretpostaviti da su u nekim slučajevima bili organizatori ili su dozvoljavali takve aktivnosti uz uzimanje dijela ostvarenog prometa ili su prešutno dali suglasnost.

Također može se primijetiti da su se u poznatijim kavanama, tj. u kavanama u koje su dolazili gosti boljeg imovinskog stanja odvijale ilegalne aktivnosti na višoj razini. Primjerice u Velikoj i Narodnoj kavani na Jelačićevom trgu bilo je središte crnog tržišta, koje su tiskovine

[2013] „Nova kavana u Zagrebu“, *JL*, br. 1142, 3. lipnja 1915, 5.

[2014] „Otvorenje velegradske kavane“, *JL*, br. 1918, 13. srpnja 1917., 5-6.

[2015] HR-DAZG-4, GO 72, Upisnik građevnih, stambenih i uporabnih dozvola 1911–1920.

[2016] HR-DAZG-4, GO 72, Upisnik građevnih, stambenih i uporabnih dozvola 1911–1920.

[2017] „Odlazak naših gostioničara i kavanara u Beograd“, *JL*, br. 1384, 28. siječnja 1916., 5.

ironično prozvale „Zagrebačka burza.“[2018] U kavanama se uz tu „zagrebačku veletrgovinu“[2019] odvijala i trgovina „trgovaca bez dućana“ zlatom i dragim kamenjem[2020] te se trgovalo s „izvoznim iskaznicama“ za pojedine prehrambene proizvode.[2021]

U kavanskim prostorijama koje su trebale biti zatvorene zbog uštede energenata pojedinci su ilegalno kockali – kartali, hazardirali za velike iznose novca. Najčešće se igrala kartaška igra „Makao“, a među igračima je bilo i profesionalnih prevaranata.[2022] Tiskovine su zabilježile da su jednom prilikom tako u kavani na Streljani kockala „četiri ratna trgovca“,[2023] a jednom prilikom su se kartaši i potukli u kavani u Gundulićevoj ulici.[2024] Treba napomenuti da kockanje i kartanje radi zabave nije bilo zabranjeno, ali su razne prevare u igrama na sreću[2025] i hazardiranje, riskiranje uloga, često velikih iznosa novca i ostale imovine bile sustavno zabranjivane još od vremena Habsburške Monarhije. Slijedom navedenih zabrana kartaška igra makao bila je zabranjena još 1784. godine carskim patentom cara Josipa II.[2026]

U pokušaju sprječavanja ilegalnih aktivnosti trgovanja na crnom tržištu i hazardiranja gradska je policija provodila racije po kavanama s ciljem privođenja ilegalnih kockara i trgovaca. U ožujku 1917. godine policija je izvela raciju na *Veliku kavanu* nakon dojave zaprimljene od supruga kartaša. Tada je zaplijenjeno 10.910 kruna, a vlasnik kavane i dva kockara dobili su kaznu od 1500 kruna ili ukupno 5 mjeseci zatvora. Zaplijenjeni novac bio je predan u „Zakladu za podizanje kazniona.“[2027] U austrijskom dijelu Monarhije za ilegalno kockanje

[2018] „Panika na – zagrebačkoj burzi“, *JL*, br. 1709, 14. prosinca 1916., 5.

[2019] „Prilike zagrebačke veletrgovine“, *JL*, br. 1462, 16. travnja 1916., 4.

[2020] „Trgovina sa zlatninom i draguljima“, *JL*, br. 1949, 13. kolovoza 1917., 2.

[2021] „Trgovina s izvoznim iskaznicama…“ *JL*, br. 1962, 26. kolovoza 1917., 4.

[2022] „Makao po kavanama“, *JL*, br. 1646, 16. listopada 1916., 2.

[2023] „Zatečena kartaška družba“, *JL*, br. 1815, 1. travnja 1917., 4.

[2024] „Potukli se kod kartanja“, *JL*, br. 1279, 15. listopada 1915., 5.

[2025] Darja Mihelič, *Hazard*, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Capodistria; Societa storica del Litorale: Koper, 1993., 45.

[2026] Isto, 36-37.

[2027] „Prvi zagrebački kartaši pred sudom“, *JL*, br. 1801, 18. ožujka 1917., 4.

kažnjavani su organizator, tj. vlasnik prostora koji je dozvolio takvu ilegalnu aktivnost i sudionici igre, dok je prijavitelj bio nagrađen iznosom od 1/3 iznosa naplaćene kazne.[2028]

U manje poznatim kavanama, kavotočjima i krčmama ilegalne su se aktivnosti odvijale na *nižoj razini*. Naime, ilegalni trgovci unaprijed bi dogovorili cijenu robe sa seljacima te se trgovanje – isplata i preuzimanje dobara odvijalo u krčmama u Vlaškoj ulici a ne na tržnicama.[2029]

Nadalje, pojedini ugostiteljski objekti bili su *paravan* za prostituciju.[2030] Gosti su zbog alkoholiziranosti često započinjali razne izgrede,[2031] najviše tučnjave koje su ponekad okončane pucnjavom,[2032] a u pojedinim slučajevima događala su se i ubojstva.[2033]

ZAGREBAČKA KINO-KAZALIŠTA

Kinematografski filmovi, tada najmoderniji medij, od svoje su pojave u Francuskoj 1895. godine stalno privlačili sve više gledatelja. Tada još nijemi medij pokretnim je slikama svojom sugestivnošću zaintrigirao veliki broj ljudi. Od pojave pa sve do izbijanja Prvog svjetskog rata filmovi su napredovali: počinje se snimati više žanrova i raste kvaliteta produkcije.

U Zagrebu je prvi film bio prikazan u listopadu 1896. godine u zgradi Hrvatskog sokola, dvorani Kola.[2034] Godine 1906. otvoreno je kino *Pathé*, koje mijenja naziv u *Union*.[2035] Prema F. Buntaku, iduće, 1907., započela su s projekcijama „…prva dva stalna kinematografa: kino »Union« i kino »Ćirilo-Metodskih zidara«.“[2036] Do ljeta 1914. godine u Zagrebu radila su

[2028] Darja Mihelič, *Hazard*, 46.

[2029] „Kako nastaje u Zagrebu skupoća“, *JL*, br. 1321, 24. studenoga 1915., 4.

[2030] „Na dnu života“, *JL*, br. 1749, 25. siječnja 1917., 5-6.

[2031] „Mnogi izgredi“, *JL*, br. 1428, 13. ožujka 1916., 3.

[2032] „Tučnjava i pucnjava u Petrinjskoj ulici“, *JL*, br. 1581, 14. kolovoza 1916., 2.

[2033] „Ubojstvo“, *JL*, br. 2149, 4. ožujka 1918., 5.

[2034] Krešimir Mikić, *Film u nastavi medijske kulture*, Educa: Zagreb, [2001.], 185.

[2035] Isto, 185.

[2036] Franjo Buntak, „Zagreb u tisuću devet stotina“, 275.

sljedeća kino-kazališta: Apolo, Edison, Kinematograf Ćirilo-Metodskih zidara te Union.[2037] Kina su službeno nazivana kino-kazalište, jer su imala više namjena. Naime, uz filmove, u kino dvoranama održavala su se i predavanja,[2038] potom koncerti te nastupi raznih umjetnika-artista.[2039]

Zbog sigurnosti gledatelja u zagrebačkim kinima zemaljska je vlada naredila u svibnju 1914. godine inspekciju koja je trebalo provjeriti „sigurnostne mjere u pogledu prometa, vatre ili panike.“[2040] Može se pretpostaviti da zbog provjere mjera nitko nije stradao u Apolo kinu nakon što je u studenom 1914. godine u gledalište pao komad žbuke. Misleći da se dogodio potres gledatelji su u panici pojurili prema izlazu.[2041] Mjere nadzora sigurnosti kino dvorana nastavljene su i tijekom Velikog rata. Prema urudžbenom zapisniku gradske policije iz 1916. godine u Kinu Ćirilo-Metodskih zidara evidentirana je „kod blagajna prevelika stiska“ te da „ima više stolica gdje ne treba.“[2042] Policija je najvjerojatnije o navedenim sigurnosnim problemima i propustima obavijestila vlasnika kina koji je trebao ukloniti evidentirane nedostatke zbog sigurnosti posjetitelja.

Zagrebačko gledateljstvo moglo je pogledati filmski repertoar različitih žanrova. Primjerice, francuske „umjetničke“ ili „serijske“ filmove, potom talijanske povijesne ili pak britanske filmove.[2043] Njemački filmovi iz tog razdoblja žanrovski su bili melodrame, komedije te „filmovi detekcije.“[2044] Svakako najpopularniji i najgledaniji bili su detektivski filmovi.[2045]

Vlasnici kino-kazališta nabavljali su filmove od privatnih poduzeća koja su se bavila posuđivanjem filmova. Primjerice, u Zagrebu je 1913. godine osnovano poduzeće „Orao

[2037] Krešimir Mikić, *Film u nastavi medijske kulture*, 185.

[2038] „Socijalistička predavanja“, *JL*, br. 2160, 14. ožujka 1918., 4.

[2039] „Elvino u Zagrebu“, *JL*, br. 1637, 7. listopada 1916., 4.

[2040] k., „Pregledavanje zagrebačkih kinematografa“, *JL*, br. 672, 26. svibnja 1914., 5. U članku su kao članovi komisije navedeni August pl. Pisačić, Fran Brozović, dr. Divković, potom Bogdanović, Kopsa, Kelemen „vodja vatrogasaca,“ Dryak „kazališni inžinir“ i „gradjevinski savjetnik Hanicki.“

[2041] „Strava u Apolo kinu“, *JL*, br. 902, 17. studenoga 1914., 5.

[2042] HR-DAZG-6, 70 (1916.).

[2043] Krešimir Mikić, *Film u nastavi medijske kulture*, 132-133. „Umjetnički filmovi“ bili su ekranizacije kazališnih predstava.

[2044] Isto, 138.

[2045] „Još samo danas…“ *JL*, br. 1050, 3. ožujka 1915., 5., film je opisan riječima „detektivska drama“

Zavod za posudjivanje filmova u Zagrebu“ čiji je vlasnik bio Otto Schwartz.[2046] U srpnju 1914. godine kao prokurist[2047] upisana je Paula Schwartz, najvjerojatnije njegova supruga. Obzirom na datum unosa bilješke o imenovanju prokurista, 29. srpnja, može se pretpostaviti da je Otto Schwartz bio mobiliziran.[2048] Poduzeće „Orao“ u konačnici je izbrisano iz registra „Inokosnih tvrdtki“ početkom veljače 1915. godine kada je poduzeće „Urania“ preuzelo imovinu poduzeća „Orao.“[2049]

Drugo poduzeće čija je djelatnost bila posuđivanje filmova bilo je „Urania Prvi hrvatski zavod za posudjivanje i promet kinematografskih (kinematografskim) filmovima,“ također osnovano 1913. godine.[2050] Jedan od osnivača poduzeća bio je i Viktor Rayman te se može pratiti promjene vlasništva unutar tvrtke. Poduzeće je poslovalo tijekom rata, a 1918. kao jedini vlasnici upisuju se Viktor Rayman i Ana Slivnjak. Tada je u naziv poduzeća dodano „Rayman i drug.“[2051]

Koliko je bio velik interes za filmove svjedoči i upis trećeg poduzeća – „'Slavija' film. zavod Antun Schak ili njemački 'Slavija' Film-Anstalt Anton Schak, Zavod za posudjivanje filmova te kupovanje te prodavanje istih“, u Zagrebu dana 29. travnja 1918. godine. Međutim, poduzeće nije dugo opstalo na tržištu, jer je već 14. studenog iste godine izbrisano iz registra.[2052]

[2046] HR-DAZG-252, 935. Dokumentacija trgovačkih društava i zadruga) (Sudbeni stol Zagreb INOKOSNE TVRDKE O-Z I. KNJIGA)

[2047] Prokurist je osoba ovlaštena od vlasnika poduzeća za zastupanje/vođenje poduzeća.

[2048] HR-DAZG-252, 935. Dokumentacija trgovačkih društava i zadruga) (Sudbeni stol Zagreb INOKOSNE TVRDKE O-Z I. KNJIGA)

[2049] HR-DAZG-252, 935. Dokumentacija trgovačkih društava i zadruga) (Sudbeni stol Zagreb INOKOSNE TVRDKE O-Z I. KNJIGA). Može se pretpostaviti da je Otto Schwartz poginuo te je njegova supruga prodala poduzeće.

[2050] HR-DAZG-252, 1284, Dokumentacija trgovačkih društava i zadruga

[2051] HR-DAZG-252, 1284, Dokumentacija trgovačkih društava i zadruga ; Prema DAZG-252-1287, str. 89, 1918. godine V. Rayman i A. Slivnjak registrirali su poduzeće „Uranija prvo hrvatsko dioničarsko društvo za filmsku industriju u Zagrebu“. Navedeno poduzeće preuzelo je imovinu poduzeća „Urania prvi hrvatski zavod za posudjivanje i promet kinematografskim filmova u Zagrebu V. Rayman i drug.“

[2052] HR-DAZG-252-935.

Filmski repertoar tijekom rata

Tijekom rata u kinima se nastavilo prikazivati uobičajene filmske žanrove. Potpuno očekivano nisu prikazivani filmovi iz Velike Britanije, Francuske, Italije, Sjedinjenih Američkih Država.[2053] Filmovi su bili različiti po kvaliteti, pa su često prikazivani i lošiji filmovi producirani u Monarhiji i Njemačkoj te skandinavskim zemljama.[2054] Nepotpisani autor članka u *Jutarnjem listu* komentirao je repertoar: „U težka sadanja vremena vrlo je mučan posao naći podesnih i dobrih filmova.“[2055] Uz uobičajene filmove tijekom rata počinju se prikazivati, sasvim očekivano ratni, bolje rečeno propagandni filmovi. Tako je u kinu Apolo u Ilici 31 tijekom ožujka 1915. godine bio prikazan ratni film „Zapovjednik podvodnice U 9“,[2056] a u travnju iste godine i film „Pričuvnikov san,“ koji su tiskovine opisale kao „Veličanstvena kinematografska atrakcija… u kom su izneseni najvjerniji snimci sa ruskoga ratišta, a uz pratnju vojničke glazbe…“[2057] Reklamni plakat, u kojem se za film među ostalim, navodi „Iznenadiv vrhunac kinematografije“ te „Jedan sat i pol neprekidne napetosti“ danas se čuva u fundusu Hrvatskog državnog arhiva.[2058] Ratnim propagandnim filmovima pridružuje se i naslov „Naša slavna vojska na pobjedničkom pohodu kroz

[2053] Krešimir Mikić, *Film u nastavi medijske kulture*, 186.

[2054] Isto, 186.

[2055] „Zagonetka četvrte dimenzije ili Vidoviti. (Der Geisterscher.)“, *JL*, br. 1308, 11. studenoga 1915., 5. Članak je reklama za navedenu „…detektivsku dramu u 4 čina…“ prikazivanu u „'Edison-kinu'“. Prema nepotpisanom autoru članka film je, za razliku od ostatka repertoara u zagrebačkim kinima, bio izrazito kvalitetan i „…zanimiv, jer bezobzirno odkriva prevare o saobraćaju sa 'duhovima' na spiritističkim seancama.“

[2056] „Zapovjednik podvodnice 'U 9'“, *JL*, br. 1064, 17. ožujka 1915., 4 ; Hilmar Hoffmann, *The Triumph of Propaganda, Film and National Socialism, 1933–1945*, Providendce; Oxford, 1996., na str. 136 navodi iz razdoblja Prvog svjetskog rata djela/produkciju Messtera, a na str. 138 navodi sljedeće filmske naslove: „Hrabra posada njemačke podmornice 'U 9' koja je u jutro 22. rujna 1914. potopila tri britanske krstarice odlikovana je željeznim križem“ te „Linijski poručnik Otto Weddingen, zapovjednik podmornice“. Prema „Oskar Messter“, filmportal.de, http://www.filmportal.de/person/oskar-messter_95edc384ff074aaf99cd1502202a1591, pristupljeno 23. veljače 2017. Oskar Messter počeo se baviti kinematografijom u 90-im godinama 19. stoljeća. U rujnu 1914. godine započeo je snimati filmske žurnale „Dokumente zum Weltkrieg“, koji su nastavljeni pod naslovom „Messter-Woche“. U izvoru se navodi da su se njegova filmska poduzeća bavila s „radom od ratnog značaja.“ Godine 1915. O. Messter je konstruirao poseban fotografski aparat koji se koristio za zračna snimanja.

[2057] „Veličanstvena kinematografska atrakcija 'Pričuvnikov san'“, *JL*, br. 1102, 25. travnja 1915., 4. U članku film - „…Ziehrerovu glazbenu sliku…“ pratila je vojna glazba ; Prema „Carl Michael Ziehrer, Leben und Werk“, portal Carl Michael Ziehrer, http://www.ziehrer.at/biographie.html, pristupljeno dana 15. veljače 2016., C. M. Ziehrer bio je austrijski skladatelj i posljednji „k. u. k. Hofballmusikdirektor.“

[2058] HR-HDA-907, 8/85. Na plakatu film je naveden pod naslovom „Vjernost jednog pričuvnika u sadašnjem ratu.“

Galiciju," prikazan u kinu Edison u Petrinjskoj ulici.[2059] Tijekom ratnih godina 1916. i 1917. ne spominju se propagandni filmovi. Tek posljednje ratne godine u reklami za snižene cijene ulaznica za kino Apolo u Ilici navodi se „…kolosalno zanimljivi aktuelni ratni šlager tvrtke 'Messter' 'Borba u zraku', …, kojim se do danas još nevidjenim savršenstvom ilustrira junačka borba njemačkih avijatičara…".[2060]

Stalno rastući broj posjetitelja kina uvjetovao je česte adaptacije i dogradnje prostora, primjerice dogradnju stubišta na kinu Apolo,[2061] a od 1916. godine grade se i nova kino kazališta: Metropol na Preradovićevom trgu[2062] i kino Helios u Frankopanskoj ulici.[2063]

Kina su bila najpopularnija i najposjećenija javna mjesta nakon kavana te su ih tiskovine reklamirala na razne načine: ili su predstavljali novi film koji se mogao pogledati samo u navedenom kinu, primjerice: „Navala i stiska pred elitnim Metropol kinom." Članak je u biti reklama za „…film šlager 'Ahasver'," čija je radnja smještena u 15. stoljeće i u Jeruzalem prvog stoljeća po Kristu. Prema navodima iz članka navedeni film izazvao je „sveopću senzaciju" jer je bio „grandiozan" što je postignuto glumom Karla de Vogta te „umjetničkom inscenacijom".[2064] Isto tako u tiskovinama su navodili: „Edison je kino stjecište najotmenije publike pa se može svakome preporučiti, da ga posjeti."[2065] Iz takvih se vrsta reklama saznaje da je kino Metropol imalo mjesta za 1000 posjetitelja i vlastiti orkestar, a filmovi su bili prikazivani na platnu površine 40 m². U članku objavljenom u prosincu 1916. godine nadalje je navedeno: „Novi najveći zagrebački kino imade sve uvjete, da postane ugodnim stjecištem i zabavištem svih slojeva zagrebačke publike."[2066] A za kino „Hellios" u travnju 1917.

[2059] „Ratna snimka", *JL*, br. 1346, 19. prosinca 1915., 4.

[2060] „Na uvaženje!", *JL*, br. 2105., 18. siječnja 1918., 7.

[2061] HR-DAZG-4, GO 72, 1915., br. 97. Iz upisa iz 1916. godine, br. 2. saznaje se da je Adolf Müller bio vlasnik kina Apolo i Helios.

[2062] HR-DAZG-4, GO 72, 1916., br. 25 i 1916., br. 102. Investitor je bila Ivana Sertić.

[2063] HR-DAZG-4, GO 72, 1915., br. 34 i br. 120 1916., br. 2 („adaptacija") i br. 81 („nadogradnja" i „pregradnja") , potom 1917. godine pod br. 25 te 1918. br. 74 („dogradnja") i 126 („prigradnja"). Investitor je bio Adolf Müller ; Prema DAZG-252-1287, na str. 112 nalazi se upis poduzeća „Urania-Hellios d. d. za vodjenje kina i industriju filmova u Zagrebu" iz rujna 1918. godine. Može se pretpostaviti da je došlo do udruživanja poslovanja između vlasnika Hellios kina te poduzeća Urania. Naime, u upravi poduzeća su uz ostale osobe upisani A. Müller, potom V. Rayman te S. Slivnjak.

[2064] „Navala i stiska pred elitnim Metropol kinom", *JL*, br. 2122., 5. veljače 1918., 5.

[2065] „Izložba umjetničkih darova", *JL*, br. 1332, 5. prosinca 1915., 4.

[2066] „Prvo najmodernije i najveće kino-kazalište u Zagrebu", *JL*, br. 1697, 2. prosinca 1916., 5.

navedeno je: „Zgrada je skroz praktično sagradjena. Sve je izgradjeno u betonu, tako, da je posvema sigurna od vatre.“[2067]

Također, „priručno“ kino bilo je otvoreno i u lječilištu Brestovac u ljeto 1916 godine. Uprava je kupila projektor, a za posuđivanje filmova pacijenti su sami skupljali novac. Održavale su se dvije projekcije tjedno, na kojima je netko od pacijenata svirao glasovir.[2068]

„…filmska je tehnika kroz nekoliko godina orijaški napredovala, a s njome i pohlepa publike za senzacijama…“[2069] U filmovima je bilo sve više kaskaderskih prizora što je privlačilo sve više gledatelja u dvorane.[2070] Publiku u zagrebačkim kinima smetali su plakati i titlovi na njemačkom jeziku, problem na koji su povremeno upozoravale i tiskovine.[2071] Uz tiskovine, o problemu filmskih titlova na „stranom jeziku“ gradski zastupnik Mijo pl. Phillipovich postavio je i pitanje gradonačelniku tijekom sjednice gradskog zastupstva početkom 1914. godine.[2072] Zbog stalne potražnje za filmovima, a posebice za filmovima koji nisu imali strane titlove Hamilkar Bošković i Julius Bergman osnovali su u rujnu 1917. godine „Prvo hrvatsko kinematografsko poduzeće 'Croatia' Bošković i Bergmann“.[2073]

Poduzeće je iste godine započelo snimati filmove. Iz tiskovina saznajemo da su glumili, a i režirali zaposlenici kr. zem. kazališta u Zagrebu.[2074] Nedugo iza vijesti o snimanju prvog hrvatskog filma u Zagrebu, *Jutarnji list* prenio je vijest o pokretanju „Škole za kino kazalište“

[2067] „Kino-kazalište 'Hellios'“, *JL*, br. 1820, 6. travnja 1917., 6.

[2068] „Kinematografske predstave na – Sljemenu“, *JL*, br. 1461, subota 15. travnja 1916., 5.

[2069] „Filmski glumac u opasnosti života – Mali prikaz sa pet ilustracija“, *IL*, br. 45, 4. studeni 1916., 1068-1069., 1068.

[2070] Isto, 1069.

[2071] „Njemački plakati u Zagrebu“, *JL*, br. 2376, 16. srpnja 1918., 5.

[2072] „I. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj 5. siječnja 1914.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba,..., Godine 1914.*, 3. Zastupnik Mijo pl. Phillipovich upitao je tijekom navedene sjednice gradonačelnika o stranim titlovima. tumačeći „…da prikazivanje filma s napisima u stranom jeziku znači zapostavljanje hrvatskog jezika u srcu Hrvatske.“

[2073] HR-DAZG-252, 1282, Dokumentacija trgovačkih društava i zadruga – zapis navodi da je poduzeće preneseno iz „inokosnog“, a u ožujku 1918. godine upisano je pretvaranje poduzeća „u komanditno društvo.“ ; Krešimir Mikić, *Film u nastavi medijske kulutre*, na str. 186 navodi da je suvlasnik poduzeća bio grof Bombelles ; Prema DAZG-252-935, Julije (Julius) Bergmann osnovao je 1917. godine poduzeće „'Thalia' kazališna i koncertna agentura Julija Bergmanna“ ; U članku „Prvi hrvatski kino-film u Zagrebu“, *IL*, br. 32, 11. kolovoza 1917., 662-663., na str. 662 navodi se osnivanje poduzeća „Thalia“ te „Croatia“ „…koje će se baviti snimanjem za kinematografske pozornice…“

[2074] „Kinematografska snimanja na Jelačićevom trgu,“ *JL*, br. 1938, 2. kolovoza 1917., 6.

koju je organizirala „Croatia film.“[2075] Naime, filmsko je poduzeće pozvalo zainteresirane osobe koje su se željele pojaviti u „povijesnom filmu.“[2076]

Članci donose informacije o snimanju prvih hrvatskih igranih filmova: „Dva dana u Zagrebu“,[2077] i filmu „Seljačka buna“ za koji je scenarij napisala Marija Jurić Zagorka.[2078] Navedeni filmovi su, kao i još nekoliko naslova snimljenih u „Croatia filmu“ danas izgubljeni.[2079] S filma, bolje reći filmskog seta „Dva dana u Zagrebu“ danas su dostupne fotografije objavljene u *Ilustrovanom listu*,[2080] a o snimanju filma „Seljačka buna“ tiskovine su objavile nešto više vijesti. Scenarij je Marija Jurić Zagorka napisala prema djelu Augusta Šenoe. Za potrebe snimanja u Stubici, Šestinama, na Medvedgradu te Markovom trgu bilo je planirano zapošljavanje približno 400 ljudi, a trebalo je snimiti i prizore borbi.[2081] Sa snimanja filma *Jutarnji list* prenio je anegdotu. Naime, seljaci iz Zelengaj-Kraljevca (iznad današnjeg Britanskog trga) pozvali su na snimanje filma policiju, misleći da se radi o Romima koji su ih došli opljačkati.[2082]

Prilikom snimanja igranog filma „Tko“ zabilježena je i nezgoda koja se dogodila u dvorištu objekta u Radićevoj ulici, kada je član kazališta bariton Šandor Doner krivo doskočio sa

[2075] „Škola za kino kazalište“, *JL*, br. 1964, 28. kolovoza 1917., 5.

[2076] Isto, 5.

[2077] „Kinematografska snimanja na Jelačićevom trgu“, *JL*, br. 1938, 2. kolovoza 1917., 6. Navodi se radni naslov filma *Dva dana u Zagrebu* ; Najvjerojatnije se radi o filmu koji se danas navodi pod imenom *Brcko u Zagrebu*. Naime, Ivo Škrabalo, „Povijest hrvatskoga filma / Kronološki pregled“, Portal Hrvatskog filmskog saveza (HFS), http://www.hfs.hr/nakladnistvo_zapis_detail.aspx?sif_clanci=32472#.WKTUj_nhCM8, pristupljeno dana 15. veljače 2016. navodi film „Brcko u Zagrebu“ prikazan prvi put u Apolo kinu 28. kolovoza 1917. godine ; Krešimir Mikić, *Film u nastavi medijske kulture*, na str. 186-187 navodi da je scenarij napisao Arnošt Grund, a film je režirao Arsen Maas. Nadalje, autor navodi da je film prvi put prikazan dana 28. kolovoza 1917., u kinu Metropol.

[2078] „Seljačka buna u Zelengaj-Kraljevcu“, *JL*, br. 1984., 17. rujna 1917., 2.

[2079] Krešimir Mikić, *Film u nastavi medijske kulture*, na str. 187 navodi slijedeće filmove: „Dvije sirote“, „Tko“, „Dama u crnoj krinki“, „Vragoljanka“ te „Mokra pustolovina“. Prema autoru film „Mokra pustolovina“ bio je prikazivan i u bečkim kinima.

[2080] „Prvi hrvatski kino-film u Zagrebu“, *IL*, br. 32, 11. kolovoza 1917., 662-663.

[2081] „Hrvatski filmovi“, *JL*, br. 1962, 26. kolovoza 1917., 4-5 ; Prema Ivo Škrabalo, „Povijest hrvatskoga filma / Kronološki pregled“, film „Matija Gubec/Seljačka buna“ režirao je Aca Binički ; Članak „Povratak interniranih glumaca“, *JL*, br. 1243, četvrtak 9. rujna 1915., 3. navodi da je Aleksandar Binički bio početkom rata, kao državljanin Kraljevine Srbije interniran, a u rujnu 1915. godine otpušten je iz internacije.

[2082] „Seljačka buna u Zelengaj-Kraljevcu“, *JL*, br. 1984, 17. rujna 1917., 2.

zgrade na stablo te je pao i teže se ozlijedio. Nakon nezgode pokrenuo je tužbu protiv „Croatia filma“ tražeći tada visokih 30.000 kruna odštete.[2083]

Unatoč nezgodama i anegdotama, prvi hrvatski filmovi bili su izrazito gledani, a na ulaznice se čekalo i po nekoliko sati.[2084]

Filmovi i njihov veliki utjecaj uzrokovao je probleme:

Problem 1: titlovi na njemačkom jeziku – problem je bio riješen osnivanjem hrvatskog filmskog poduzeća.

Problem 2 – loš utjecaj filmova na mladež. Zbog toga je u lipnju 1916. godine bila održana „Konferencija vlastnika kinematografa iz Hrvatske i Slavonije“ na kojoj su vlasnici kina raspravljali kako urediti odnos prema mladeži, odnosno postavilo se pitanje kako urediti odlazak mladeži u kina i na koji način provesti cenzuru. Rasprava je bila organizirana u dogovoru sa „Središnjim zem. odborom za skrb i odgoj mladeži“, a održala se u zagrebačkom kinu Edison.[2085]

Ipak, povremeno uloga kina na mladež imala je i pozitivan predznak. Naime, u kinu *Hellios* bila je organizirana „Dječja predstava u Helios kinu“ na kojoj su bili prikazani dijapozitivi u boji. Navedeni dijapozitivi izrađeni su u Pragu, a prikazivali su Plitvice. Tiskovine su izvjestile o ovom događaju jer su se prikazivale slike u boji, a kako je navedeno svojevremeno je bio prikazan i crno–bijeli film o Plitvicama.[2086]

Vlasnici kina su se tijekom rata također pridružili raznim dobrotvornim akcijama, primjerice za Božić su predavali pola dnevne zarade „kr. red. povjereništvu“ - upravi gradske policije da rasporedi donirani novac raznim dobrotvornim udrugama.[2087]

[2083] „Filmski glumac traži 30.000 kruna odštete“, *JL*, br. 2144, 26. veljače 1918., 5.

[2084] „Hrvatski filmovi“, *JL*, br. 1962, 26. kolovoza 1917., 4-5.

[2085] „Konferencija vlastnika kinematografa iz Hrvatske i Slavonije“, *JL*, br. 1531, 25. lipnja 1916., 5.

[2086] „Dječja predstava u Helios kinu“, *JL*, br. 1877, 2. lipnja 1917., 4-5 ; Prema Ivo Škrabalo, „Povijest hrvatskoga filma / Kronološki pregled“, godine 1911./1912. Josip Halla snimio je dokumentarne filmove „Plitvice“ i „Sinjska Alka“.

[2087] „Dar kinematografa u dobrotvorne svrhe“, *JL*, br. 1768, 13. veljače 1917., 6.

UMJETNOST I RAT

Rat je trebao biti prikazan civilima na ljepši način od surove stvarnosti rovovskih borbi. Obzirom na činjenicu da su fotografski i filmski medij bili tehnološki podosta zahtjevni za korištenje, tijekom Prvog svjetskog rata sve zaraćene države angažirale su likovne umjetnike za izradu specifičnih djela propagandnog karaktera koja su prikazivala događaje s udaljenih bojišnica.[2088] Potpuno očekivano, u Austro-Ugarskoj Monarhiji civilna i vojna vlast angažirale su poznate i priznate umjetnike za izradu niza likovnih djela – slika, grafika, skulptura.

Mnogobrojne slike, grafike i fotografije skulptura tako su naknadno poslužile kao ilustracije u tiskovinama prethodno objavljenih vijesti s ratišta. Umjetnici su prikazivali bitke ili pojedinačne događaje iz borbi na, može se reći, idealizirani i pojednostavljeni način u kojima nije bilo prikaza stvarnosti, surovosti rovovskog rata.

Navedena djela bila su prikazivana na izložbama, mogla su se kupiti te su bila reproducirana u raznim tehnikama. Tiskana su u formi razglednica. Ovim načinom umnožavanja slike s bojišta bile su dostupne najširem krugu ljudi, a njihova prodaja imala je dobrotvorni karakter.[2089] Primjer takve propagandne razglednice je tiskana fotografija na kojoj su prikazani pripadnici Domobranstva u Beogradu pored kraljevskog dvora.[2090]

[2088] Massimo De Grassi, Paolo Quazolo, *Gli eroi son tutti giovani e belli, L'immagine del soldato tra retorica e realtà 1870-1935.*, katalog izložbe, Trst, 2016., 8-9. Na str. 9 autori navode da je korištenje fotografskog aparata na bojišnici zbog tehničkih razloga bilo nemoguće te su događaje s bojišnice skicirali grafički umjetnici. Također, na str. 8 autori navode da su svi umjetnici skicirali prikaze zračnih borbi, obzirom da tada nije bilo moguće fotografirati iz zraka.

[2089] Primjerice, u Grafičkoj zbirci Nacionalne i sveučilišne knjižnice, pod inventarnim brojem GZ 190/1961 čuvaju se razglednice koje je tiskao „Ratno-pripomoćni ured". Razglednice su numerirane kao edicija te prikazuju pojedine događaje s bojišnice i primjerak teškog naoružanja.

[2090] Zahvaljujem dr. sc. Mariu Jarebu na ustupljenoj presnimci razglednice.

SLIKA br. 3

Domobrani u Beogradu, razglednica.

Predmetom umjetnosti u ratu nisu bile samo slike i skulpture, djela koja su bila dostupna manjem krugu osoba, već je likovna propaganda primijenjena u širokom spektru. Primjerice propagandni grafički dizajn bio je primjenjivan na plakatima za ratne zajmove[2091] ili za grafičko oblikovanje obveznica njihovih emisija.[2092] Tim načinom *likovna propaganda* postala je dio svakodnevice civila, dostupna najširoj javnosti postavljanjem na javna mjesta.

Za izradu specifičnih – propagandnih likovnih djela s područja Banske Hrvatske zemaljska je vlada angažirala slikara Otona Ivekovića,[2093] a kipar Robert Frangeš Mihanović „Glasom naredbe c. i k. Armee Oberkommando…“ bio je „…dodijeljen za …

[2091] Zavičajni muzej Ozalj, Zbirka dokumenata, inv. br. 2353. Plakat za osmu emisiju ratnog zajma, Moldovan, Budimpešta, 1918. godine ; *Za kralja i dom, Karlovac i Prvi svjetski rat*, katalog izložbe, Karlovac, 2014., 122, naveden je isti plakat.

[2092] HR-HDA-1546., kut. 7, Obveznica austrijskog ratnog zajma vrijednosti 10000 kruna, osma emisija.

[2093] „Hrvatski ratni slikar“, *JL*, br. 1160, 20. lipnja 1915., 6.

Kriegspressequartier.“[2094] Prema Dariji Alujević O. Iveković i R. Frangeš Mihanović prijavili su se za „Umjetničku grupu“ u kojoj je isto tako djelovao i Oskar Arthur Alexander.[2095]

Oton Iveković već je 1915. godine naslikao djelo „Naša pukovnija pred Jajcem“ na kojoj je prikazan juriš 53. zagrebačke pukovnije na tvrđavu. Evocirao je događaj iz razdoblja Austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine.[2096] Njegove slike iz razdoblja rata, primjerice „Prijelaz Drine 42. divizije kod Batara“, ali i predlošci za uljene slike[2097] iz razdoblja ratnog stvaralaštva prikazuju bojišnicu na uljepšani i pojednostavnjeni način.

Predloške za djela Iveković i Frangeš Mihanović izrađivali su na bojišnicama. Boravak u neposrednoj blizini prve crte ostavio je traga na njima. Nakon povratka s talijanske bojišnice krajem srpnja 1915. godine[2098] Iveković neko vrijeme nije mogao slikati. Kako navodi *Jutarnji list* „to je naravno djelovalo dosta štetno na njegove živce, no već se sada posve oporavio.“[2099]

I Iveković i Frangeš išli su nekoliko puta na bojišta. Boravili su tijekom jeseni 1915. godine na sočanskom bojištu,[2100] a Iveković je u lipnju 1916. godine posjetio „sjeverno ratište“.[2101]

Koliko su boravili blizu prve crte bojišnice svjedoči i podatak da je Robert Frangeš Mihanović svjedočio talijanskom zauzimanju grada Gorice, o čemu je održao i dva javna predavanja u Zagrebu.[2102]

[2094] HR-DAZG-4, VO-67, „Imenik zavičajnika … 1865. do 1872.“, „Grad Zagreb Imenik zavičajnika godišta 1872. C.“, upis pod br. 11, tj. 725.

[2095] Darija Alujević, „Ratni opus Roberta Frangeša Mihanovića 1915. – 1918.“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 39 (2015), 1, 136.

[2096] „Hrvatski ratni slikar“, *JL*, br. 1160, 20. lipnja 1915., 6.

[2097] *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog istoimene izložbe, MGZ: Zagreb, 2015., u kataloškom dijelu navodi sljedeće skice: „Dobrowlany (Galicija)“, „Vojnička blagovaonica“, „Vojnik s konjem“, „Konjanik“, „Vojnička kuhinja“, „Vojnik s puškom“, „Černiles – zaklonište 36. divizije“, „Teretni automobil“, 175-176. Navedene skice čuvaju se u Grafičkoj zbirci Nacionalne i sveučilišne knjižnice.

[2098] „Prof. Iveković na bojištu. Iz razgovora sa prof. Otonom Ivekovićem“, *JL*, br. 1200, 30. srpnja 1915., 4.

[2099] „Slikar prof. Oton Iveković vratio se s ratišta“, *JL*, br. 1199, 29. srpnja 1915., 4.

[2100] „Naši umjetnici na talijanskom bojištu“, *JL*, br. 1255, 21. rujna 1915., 4.

[2101] „Slikar prof. Iveković na sjevernom ratištu“, *JL*, br. 1510, 4. lipnja 1916., 4.

[2102] „Umjetnik-kipar kao predavač“, *JL*, br. 1615, 15. rujna 1916., 5.

Ranije je navedeno kako je svjedočenje ratnim užasima i stradavanjima izravno naštetilo Otonu Ivekoviću, a i na Roberta Frangeša Mihanovića promatranje stradavanja ljudi ostavilo je duboki trag, što je vidljivo u njegovom stvaralaštvu. Njegovo prijeratno stvaralaštvo, primjerice reljef „Četiri godišnja doba“ ili skulptura „Sadilica“ obilježene su secesijskim izričajem. U ratu izradio je skulpture: „Stražar na Soči zimi“, „Zarobljavanje Talijana“, „Prenošenje ranjenog domobrana“, potom skulpture Boroevića i nadvojvode Eugena Austrijskog[2103] koje obilježava „Realistična podloga prizora iz ratnog ciklusa zaogrnuta je primjereno tematici ekspresivnijim izričajem agresivnije reljefnosti i općenito nemirnije modulacije volumena.“ [2104] Ta ekspresivna i agresivnija reljefnost ostaje prisutna u Mihanovićevom stvaralaštvu i tijekom 1920-ih godina u nizu djela kao što su „Umir boraca, Vrijeme sjećanja“ i dr.

Kipar Rudolf Valdec bio je još prije rata bio proglašen nesposobnim za vojsku,[2105] ali je početkom 1918. godine ipak preuzeo izradu modela – maketa spomenika za domobranska groblja na području Rusije i Srbije. Ideja izrade navedenih spomenika potekla je od potpukovnika Milivoja Kućaka, tada zapovjednika doknadnog baona 25. domobranske pukovnije. Prema Valdecovim maketama kipari Stević, Jean i Juhn trebali su izraditi spomenike u prirodnoj veličini. Spomenike koji su trebali biti postavljeni u Srbiji planiralo se izraditi na mjestu postavljanja, dok su spomenici za Rusiju trebali biti izrađeni u Zagrebu.[2106]

[2103] *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog istoimene izložbe, u kataloškom dijelu navodi slijedeće skulpture: „Prenošenje ranjenika (Teško ranjeni domobran na nosilima)“, „Ranjenik“, „Vojnici na položaju“, „Trubač – domobran“, „Na straži (Stražar na Soči zimi)“, „Nadvojvoda Eugen Austrijski“, 174-175., a na str. 92 prikazana je fotografija skulpture „Zarobljeni Talijan (Zmiš)“ ; Analizu skulptura „Na straži /Stražar na Soči zimi“ i „Teško ranjeni domobran na nosilima“ vidi u: Tatjana Gareljić, *Robert Frangeš-Mihanović (1872-1940), U povodu 75. obljetnice kipareve smrti, Iz fundusa Moderne galerije*, Katalog istoimene izložbe, Zagreb: Moderna galerija, 2015., 5-6.

[2104] Tatjana Gareljić, *Robert Frangeš-Mihanović (1872-1940), U povodu 75. obljetnice kipareve smrti, Iz fundusa Moderne galerije*, Katalog izložbe, Zagreb, 2015., 6. U razdoblju Prvog svjetskog rata, 1917. godine R. Frangeš Mihanović izradio je prema narudžbi Vladimira Arka reljef „Majčina ljubav“, koji je postavljen na Arkovu obiteljsku grobnicu na Mirogoju ; Prema Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi*, str. 408 citira Ivana Mirnika: „Prikaz nastao 1917. nazvan je *Majčinska ljubav* i pripada najboljim autorovim secesijskim ostvarenjima.“

[2105] HR-DAZG-4, VO 67 , Imenik zavičajnika god. 1865 do 1872. B. C., Grad Zagreb, Imenik zavičajnika godišta 1872. B, unos br. 5, tj. br. 711.

[2106] „Nadgrobni spomenici za junačke domobrance“, *JL*, br. 2147, 1. ožujka 1918., 4.

Predstavljanje javnosti umjetničkih djela ratne tematike

Središnja, može se reći glavna izložba ratnih propagandnih slika i skulptura održana je od početka listopada do početka studenoga 1916. godine u Zagrebu. Uz izlaganje ratnih eksponata, izložba je imala i dobrotvorni karakter. Naime, prodajom ulaznica skupljao se novac za društva „Zitin dom" te „Ratnu pripomoć."[2107]

Veliki značaj ove izložbe vidljiv je u onodobnim tiskovinama koje su joj dale dosta medijskog prostora. Krajem kolovoza 1916. godine *Jutarnji list* javio je o odlasku komisije u Beč. Član komisije bio je i Iso Kršnjavi, a uz izabiranje eksponata išli su posjetiti i nadvojvodu Leopolda Salvatora s molbom za pokroviteljstvo.[2108]

Iso Kršnjavi opisao je događaje oko organiziranja navedene izložbe. Prema njegovom zapisu Oton Iveković i Robert Frangeš Mihanović htjeli su organizirati izložbu „u suradnji sa dva ženska društva za ratnu pomoć." Međutim, htjeli su zaobići Društvo umjetnika i staviti težište izložbe na svoja djela. Stoga je Kršnjavi otputovao u Beč i zamolio nadvojvodu za pokroviteljstvo te navodi: „istrgnuo sam gospodi i damama taj predmet iz ruku…".[2109]

Polovicom rujna tiskovine su javile da je nadvojvoda pristao doći u Zagreb, a svoj dolazak potvrdili su i „ravnatelj ratnog muzeja pukovnik John" te „predstojnik ratnog stana štampe" general Hoen. Komisija, tj. dr. Kršnjavi izabrao je više od 300 slika za izložbu.[2110]

Tjedan dana kasnije, novine javljaju o daljnjem tijeku priprema za izložbu. Naime, tada je navedeno da je dr. Kršnjavi, predsjednik „hrv. društva umjetnosti" odlučio postaviti oko 400 ratnih umjetničkih djela, među kojima su bile slike Otona Ivekovića i skulpture Frangeš-Mihanovića.[2111]

[2107] „Svršetak i uspjeh ratne izložbe slika", *JL*, br. 1668, 4. studenoga 1916., 4.

[2108] „Ratna izložba slika u Zagrebu i nadvojvoda Leopold Salvator", *JL*, br. 1598, 30. kolovoza 1916., 5.

[2109] Iso Kršnjavi, *Zapisci, Knjiga druga*, 762 ; Iso Kršnjavi bio je u „sukobu" s Robertom Frangešom Mihanovićem još od 90-ih godina 19. stoljeća (op. a.).

[2110] „Ratna izložba slika u Zagrebu. – Dolazak nadvojvode Leopolda Salvatora kao pokrovitelja na izložbu", *JL*, br. 1613, 13. rujna 1916., 5.

[2111] „Ratna izložba slika", *JL*, br. 1619, 19. rujna 1916., 5.

Izložbu nazvanu „Ratna izložba slika“ održavala se u velikoj dvorani kr. zem. sveučilišne knjižnice, a otvorio ju je nadvojvoda Leopold Salvator.[2112] Plakat za izložbu izradio je Oton Iveković.[2113] Od uglednijih posjetitelja otvorenju su prisustvovali ban Škrlec i odjelni predstojnik Tropsch te su kupili slike.[2114] Sliku maršala Boroevića, koju je naslikao Oton Iveković kupio je zagrebački nadbiskup Antun Bauer, na nagovor Ise Kršnjavog. Slika je bila procijenjena na visokih 3000 kruna, ali joj je cijena snižena za 50%.[2115]

Ravnatelj bečkog muzeja pukovnik John kupio je za muzej četiri skulpture Roberta Frangeš Mihanovića i 19 slika Otona Ivekovića.[2116] Nekoliko dana kasnije *Jutarnji list* javio je da je muzej kupio još dodatne četiri slike, a Iveković ih je istom muzeju poklonio još petnaest.[2117]

U sklopu izrazito posjećene izložbe, pogledalo ju je 3500 ljudi u niti mjesec dana,[2118] održana su i predavanja. Zvonko Stimaković, natporučnik po činu održao je predavanje o slikama „sa vojno-stručnjačkoga stanovišta.“[2119] Kosta Premužić održao je predavanje na temu „Kulturno značenje c. i kr. ratnog stana štampe.“[2120] Predavanja su također održali i natporučnik Elzner[2121] te Iso Kršnjavi.[2122]

Paralelno uz „Ratnu izložbu slika“ u zgradi kr. zem. Arhiva održana je i izložba ratnih slika i grafika iz fundusa arhiva, nastalih u razdoblju od 16. do 19. stoljeća.[2123] I o ovoj izložbi svoja sjećanja zapisao je Iso Kršnjavi. Naime, na njoj su trebale biti prikazane slike iz razdoblja 1848.–1849. godine te je ravnatelju arhiva dr. Bojničiću iz zemaljske vlade poslana naredba

[2112] „Ratna izložba slika“, *JL*, br. 1631, 1. listopada 1916., 3.

[2113] Lada Kavurić, *Hrvatski plakat do 1940.*, 61., br. 55, reproduciran je plakat O. Ivekovića iz 1916. godine.

[2114] „Iz izložbe ratnih slika“, *JL*, br. 1647, 17. listopada 1916., 4.

[2115] HR-NAZ, Bauerov Dnevnik, Sv. II, 168, 171.

[2116] „Hrvatske umjetnine za bečki vojni muzej“, *JL*, br. 1637, 7. listopada 1916., 4.

[2117] „Slike prof. Ivekovića za vojni muzej“, *JL*, br. 1642, 12. listopada 1916., 4.

[2118] „Svršetak i uspjeh ratne izložbe slika“, *JL*, br. 1668, 4. studenoga 1916., 4.

[2119] „Iz ratne izložbe slika“, *JL*, br. 1648, 18. listopada 1916., 3.

[2120] „Predavanja o ratnoj izložbi slika“, *JL*, br. 1661, 28. listopada 1916., 4.

[2121] „Predavanja u ratnoj izložbi slika“, *JL*, br. 1658, 25. listopada 1916., 4.

[2122] „Predavanja o ratnoj izložbi slika“, *JL*, br. 1661, 28. listopada 1916., 4.

[2123] „Izložba ratnih historijskih slika u kr. zem. arkivu“, *JL*, br. 1634, 4. listopada 1916., 4.

da se izložba ne smije otvoriti istovremeno s „Ratnom izložbom slika.“ Kršnjavi je osobno intervenirao kod bana te su se dogovorili da će dvoranu sa spornim slikama držati zatvorenu dok je nadvojvoda na izložbi. Međutim, prilikom otvorenja središnje izložbe odlučeno je da nadvojvoda ne smije nipošto vidjeti izložbu povijesnih slika.[2124]

Salon Ullrich i likovna događanja

Središnje mjesto održavanja izložbi likovnih djela bio je Salon Ullrich u Ilici broj 54.[2125] Osnovao ga je „zagrebački arhitekt Moderne“[2126] Antun (stariji) Ullrich 1909. godine.[2127]

Unatoč ratu u Salonu su ustaljenim tempom održavane izložbe poznatih hrvatskih umjetnika,[2128] a novac od prodanih ulaznica bio je namijenjen u dobrotvorne svrhe. U studenom 1914. godine Robert Auer, Vjera Bojničić, Nasta Rojc, Oton Iveković, Bela Csikos Sessia i Robert Frangeš Mihanović izložili su 33 eksponata u Salonu „za obitelji nastradalih hrvatskih ratnika“. Salon je ustupio prostor umjetnicima besplatno, a izložbu su otvorili grof Kulmer i odjelni predstojnik Tropsch, koji je tom prilikom kupio nekoliko djela.[2129] Iako su „gotovo u bezcjenju izložili svoje radove“ i iako je izložba imala dobrotvorni karakter bila je slabo posjećena.[2130]

Nakon navedene izložbe u Salonu Ullrich izlagao je slikar Menci Clement Crnčić također s dobrotvornim ciljem – novac uprihođen ulaznicama bio je namijenjen „…kao božićni dar ranjenim vojnicima zagrebačke domobranske pukovnije.“[2131]

[2124] Iso Kršnjavi, *Zapisci, Knjiga druga*, 768.

[2125] O Salonu Ullrich opširnije vidi u: Žarka Vujić, *Salon Ullrich, O stotoj obljetnici ili Gostiona (k) stotoj slici*, Art magazin Kontura: Zagreb, 2010.

[2126] Žarka Vujić, *Salon Ullrich*, 7.

[2127] Isto, 32.

[2128] Isto, na str. 223-224 u razdoblju od početka 1914. do kraja 1918. godine navodi ukupno 57 izložbi održanih u Salonu.

[2129] „Otvorenje umjetničke izložbe“, *JL*, br. 885, 6. studenoga 1914., 2 ; Žarka Vujić, *Salon Ullrich*, navedenu izložbu na str. 223 navela je pod nazivom „Darovi hrvatskih umjetnika za obitelji nastradalih hrvatskih ratnika, 1.11. 1914.–1.01.1915.“

[2130] „Hrvatski umjetnici u korist ranjenika“, *JL*, br. 894, 12. studenoga 1914., 5.

[2131] „Crnčićeva izložba u salonu Ullrich“, *JL*, br. 939, 9. prosinca 1914., 2.

Salon je tijekom rata nastavio s izlaganjem djela raznih umjetnika. U ljeto 1915. godine Ljubo Babić održao je „godišnju izložbu“ svoje „slikarske škole.“[2132] Iste godine Karlo Spiller održao je za Društvo Crvenog križa izložbu dvanaest fotografija većih dimenzija naslovljenih „Zagrebački motivi…“[2133] Iste godine hrvatski umjetnici su u Salonu održali izložbu s ciljem skupljanja novca za obitelji poginulih vojnika.[2134]

Uz izlaganja Salon Ullrich imao je i komercijalnu djelatnost.[2135] Hrvatsko povijesno-umjetnička historiografija već je 60-ih godina prošlog stoljeća uočila široki djelokrug Antuna Ullricha i njegovog Salona. „Od 1907. u njegovoj radionici izlažu pojedini umjetnici slike radi prodaje, a povremeno priređuju i samostalne izložbe. U dogovoru s umjetnicima otvara 1909 izložbeni salon, u početku smješten u trgovini; 1914. adaptirane su u tu svrhu prostorije I kata. Održavao je prisne veze s nizom istaknutih umjetnika i pomagao ih. Bio je jedan od organizatora Proljetnog salona i član Društva za podizanje radiona i domova mladim umjetnicima. Omogućio je mnogim talentiranim slikarima prve javne nastupe, posredovao kod prodaje slika i sâm ih kupovao.“[2136] Upravo ova aktivnost Salona Ullrich omogućila je 1916. godine organiziranje manifestacije „Hrvatski proljetni salon“, kasnije nazvane „Proljetni salon“, koja je postala mjesto gdje su počele moderne tendencije u hrvatskoj umjetnosti.

Obzirom na ugledne posjetitelje u Salonu su se često prodavala umjetnička djela. Kako je ranije navedeno, odjelni predstojnik Tropsch kupio je nekoliko djela, a čest posjetitelj i kupac u Salonu bio je i zagrebački nadbiskup Antun Bauer. Primjerice u dnevniku nadbiskupa Bauera upisano je da je nadbiskup dana 28. listopada 1916. godine posjetio izložbu Vjere pl. Bojničić u Salonu Ullrich i da je tom prilikom kupio četiri slike.[2137]

[2132] „Moderna slikarska škola g. Ljube Babića…“ *JL*, br. 1193, 23. srpnja 1915., 5.

[2133] „Zagrebački motivi…“ *JL*, br. 1204, 3 kolovoza 1915., 5.

[2134] „Iz Ullrichovog umjetničkog salona“, *JL*, br. 1273, 9. listopada 1915., 4.

[2135] Žarka Vujić, *Salon Ullrich*, 58-59. Na str. 59 autorica navodi da je 1910. godine Antun Ullrich za prodane Becićeve slike zaračunao proviziju od čak 30%, a „U kasnijim godinama,…, ta se brojka uglavnom kretala oko 25%,…“.

[2136] „Ulrich, I. Antun st.“, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Sv. IV, Jugoslavenski leksikografski zavod: Zagreb, 1966., 474.

[2137] HR-NAZ, Bauerov dnevnik, Sv. II, 166., upis od 28. listopada 1916.

Podatke o održanim izložbama te ostvarenoj prodaji eksponata nalazimo u HAZU, Kabinetu za arhitekturu i urbanizam, Arhivu likovnih umjetnosti. Primjerice, „II. Kolektivna Izložba Prosinac 1914.“, tj. za navedenu Crnčićevu izložbu nalazimo podatke da je sliku „Pred Jugom“ za 2.000 kruna kupio dr. Dragan Turković, a Miroslav grof Kulmer kupio je sliku „Bura senjska“. Uočava se da su slike prodane po nižoj cijeni od početne, a ostalih osamnaest slika bile su ili vraćene autoru ili su postale vlasništvo Salona Ullrich.[2138] U istom izvoru zabilježeno je: „Srećko Sabljak Kolektivna izložba Rujan 1915“ i podatak da je sliku „Predvečerje na Sljemenu“ za 250 kruna kupio nadbiskup Bauer.[2139]

Prodaja slika odvijala se i aukcijskim putem. Početkom veljače održana je dražba slika Ivana Tišova, Ferde Kovačevića, Naste Rojc, Emanuela Vidovića, Tavika Františeka Šimona, Vladimira Silovskog kako bi se skupio novac za dar Ivi Vojnoviću.[2140] Pjesnik i književnik Ivo Vojnović proveo je razdoblje Prvog svjetskog rata u internaciji u zatvoru u Šibeniku i u Bolnici sestara milosrdnica u Zagrebu,[2141] a ideja skupljanja „narodnog dara“ povodom njegovog 60-og rođendana potekla je od uredništva časopisa *Hrvatska njiva*.[2142] U konačnici skupljeno je između 100.000 i 200.000 kruna.[2143]

Može se primijetiti da su navedene izložbe, a i izlagana djela imale svojevrstan neratni/antiratni sadržaj, tj. odvijale su se gotovo potpuno odvojeno od uobičajene i često prisutne ratne umjetnosti. Godine 1917. održana je „Izložba slika s bojišta“ Otona Ivekovića,[2144] a godinu kasnije, tijekom lipnja, održana je „Izložba fotografija 53. pješ. pukovnije.“ snimljenih u kolovozu 1914. godine.[2145]

[2138] HR-HAZU-ALU, Salon Ullrich, knjiga br. 1.

[2139] HR-HAZU-ALU, Salon Ullrich, knjiga br. 1.

[2140] „Zaključna dražba umjetnina u umjetničkom salonu Ullrich“, *JL*, br. 2122, 5. veljače 1918., 5.

[2141] Zoran Grijak, Stjepan Ćosić, *Figure politike, Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson*, Hrvatski državni arhiv: Zagreb, 2012., 85 ; Mirko Žeželj, *Gospar Ivo*, 183-201, autor piše o vremenu koje je I. Vojnović proveo u internaciji u Šibeniku i Zagrebu.

[2142] Mirko Žeželj, *Gospar Ivo*, 203.

[2143] Isto, 222.

[2144] Lada Kavurić, *Hrvatski plakat do 1940.*, na str. 61, br. 54 reproduciran je plakat Otona Ivekovića iz 1917. godine za navedenu izložbu.

[2145] „Izložba fotografija 53. pješ. pukovnije“, *JL*, br. 2332, 2. lipnja 1918., 3-4.

Hrvatski proljetni salon

Značaj Salona Ullrich za hrvatsku umjetnost velik je, ne samo zbog niza održanih izložbi tijekom Velikog rata, već i zbog manifestacije „Hrvatski proljetni salon“ održane 1916. godine. Navedena manifestacija organizirana je s ciljem predstavljanja javnosti tada ne afirmiranih (ili manje poznatih) hrvatskih likovnih i glazbenih umjetnika. Manifestacija je bila organizirana na poticaj slikara i grafičara Tomislava Krizmana.[2146]

„Hrvatski proljetni salon“ ima značaj manifestacije jer su u vrijeme trajanje izložbe likovnih djela, održavana predavanja te koncert u Glazbenom zavodu.[2147] Plakat „Hrvatski proljetni salon“ izradio je Tomislav Krizman,[2148] a manifestaciju svečano otvorio ban Trojedne Kraljevine Škrlec krajem ožujka 1916. godine.[2149]

Izlagali su Jerolim Miše, Marin Tartaglia, Ljubo Babić, kiparice Iva Simonović, Zdenka Pexidr-Srića[2150] a predavanja je održao Kosta Strajnić – „Naša mladja umjetnička generacija“,[2151] „Umjetnost Tomislava Krizmana“[2152] te „Umjetnost i žena“[2153]; Milutin Cihlar Nehajev održao je predavanje „Rat i umjetnost“,[2154] a kompozitor Antun Dobronić „Za našu muzičku kulturu“.[2155]

[2146] „Izložba 'hrvatskog proljetnog salona'“, *JL*, br. 1420, 5. ožujka 1916., 5.

[2147] Isto, 5.

[2148] Lada Kavurić, *Hrvatski plakat do 1940.*, Zagreb, 1999., 112. Primjerak navedenog plakata Tomislava Krizmana „Hrvatski proljetni salon“ iz 1916. godine čuva se u Grafičkoj zbirci Nacionalne i sveučilišne knjižnice.

[2149] „Otvorenje izložbe Hrv. Proljetnog Salona“, *JL*, br. 1441, 26. ožujka 1916., 4.

[2150] „Otvorenje izložbe Proljetnoga Salona“, *JL*, br. 1518, 12. lipnja 1916., 2.

[2151] „Predavanje u Proljetnom Salonu“, *JL*, br. 1447, 1. travnja 1916., 5.

[2152] „Predavanje u Proljenom Salonu“, *JL*, br. 1460, 14. travnja 1916., 5-6.

[2153] „Predavanje u Proljetnom Salonu“, *JL*, br. 1520, 14. lipnja 1916., 5.

[2154] „Predavanje u Hrvatskom Proljetnom Salonu“, *JL*, br. 1453, 7. travnja 1916., 5.

[2155] „Iz Hrv. proljetnog salona“, *JL*, br. 1455, 9. travnja 1916., 6.

Koncert mladih kompozitora: Antuna Dobronića, Jure Tkalčića i Hermana Grussa održan je u Glazbenom zavodu, a novac skupljen prodajom ulaznica bio je predan „Društvu sv. Vida“ i „Invalidskom domu“ u Osijeku.[2156]

„Hrvatski proljetni salon“ je manifestacija koja je tijekom Prvog svjetskog rata javnosti predstavila, ali i afirmirala nove hrvatske umjetnike: kompozitore, slikare i kipare. Manifestacijom su predstavljena nova strujanja u hrvatskoj umjetnosti. Ponovljena je u Zagrebu 1917. godine, ali tada su izlagane samo grafike i manje plastike. Manifestacija je održavana do 1928. godine pod imenom „Proljetni salon“.

Postavljeno pitanje Petra Preloga „Kako je u Zagrebu kulturnom središtu male i tradicionalne sredine bilo moguće začeti jednu naprednu umjetničku manifestaciju, koja će stvoriti uvjete za potpunije prihvaćanje modernističkih postulata i pozicionirati hrvatsku umjetnost između dva rata.“[2157] odaje značaj „Hrvatskog proljetnog salona“ za moderna kretanja u hrvatskim likovnim umjetnostima.

Ostale izložbe

U razdoblju od 1914. do 1918. godine u Zagrebu održan je niz manjih izložbi različitih tema i sadržaja. Izložbe je često posjećivao ban Škrlec.[2158] Primjerice, održane su „Izložba crkvenog ruha“,[2159] „Izložba Udruge za promicanje narodne umjetnosti“[2160] ili izložba minijatura od

[2156] Isto, 6.

[2157] Petar Prelog, „Proljetni salon“, u: *Proljetni salon, 1916.-1928.*, Umjetnički paviljon u Zagrebu 12. 4.-20. 5. 2007., , katalog istoimene izložbe, Umjetnički paviljon: Zagreb, 2007., 1.

[2158] „Ban u umjetničkom paviljonu“, *JL*, br. 1816, 2. travnja 1917., 2.

[2159] „Izložba crkvenog ruha“, *JL*, br. 1453, 7. travnja 1916., 5.

[2160] „Izložba Udruge za promicanje narodne umjetnosti“, *JL*, br. 1082, 4. travnja 1915. 3.

bjelokosti,[2161] koje su izradili Goffinger, Krueger, Passinger i Lebrun.[2162] Navedenu izložbu organizirala je „Dražbovaonica“ u Preradovićevoj ulici.[2163]

Od značajnijih izložbi svake se godine održavala izložba učenika „Više škole za umjetnost i obrt.“ Izlagali su učenici Roberta Auera, Ive Kerdića, Rudolfa Valdeca, Bele Csikosa Sessie, Menci Klement Crnčića, Ivekovića i Frangeš-Mihanovića. Radovi učenika bili su na prodaju i tim načinom učenici su dolazili do novca.[2164] Iduće, 1916. godine, izložba je bila otvorena tjedan dana, a održavala se „u umjetničkim ateljerima u Ilici…“.[2165]

U kr. zem. Arhivu tijekom rata, uz „Ratnu izložbu slika“ zainteresirani građani i vojnici mogli su pogledati dokumente iz hrvatske prošlosti: listine kralja Zvonimira, knezova Zrinskih, izvornik hrvatsko-ugarske nagodbe. Tiskovine su navele da se ovom izložbom „podiže rodoljublje“, „jer ljudi zorno vide, da smo mi Hrvati narod, koji ima za sobom tisućgodišnju prošlost.“[2166] Nakon preseljenja Metropolitanske knjižnice u zgradu Arhiva, bio je izložen „kodeks Krešimira II“ o kojem je „…napisao … stručnu razpravu pokojini dr. Franjo Rački.“[2167]

Zbog bogatog kulturnog života u gradu formiran je odbor čiji su članovi bili književnici, umjetnici, pripadnici bogatijih slojeva stanovništva, bankari. Cilj djelovanja odbora bio je „…da promiče kulturna i umjetnička nastojanja,…“ koji je trebao započeti stvarni rad tek nakon završetka rata. U projektu odbora bila je i izgradnja „palače“ u kojoj bi se održavali koncerti i izložbe. Članovi odbora smatrali su da je izgradnja novog izložbenog i koncertnog objekta potrebna jer su Salon Ullrich i Umjetnički paviljon bili prostorno mali.[2168]

[2161] „Izložba miniaturnih umjetnina u Zagrebu“, *JL*, br. 1408, 23. veljače 1916., 5.

[2162] „Izložba miniaturnih umjetnina u Zagrebu“, *JL*, br. 1409, 24. veljače 1916., 4.

[2163] „Izložba miniaturnih umjetnina u Zagrebu“, *JL*, br. 1408, 23. veljače 1916., 5.

[2164] „Otvorenje izložbe više škole za umjetnost i obrt“, *JL*, br. 1188, 18. srpnja 1915., 5.

[2165] „Izložba više škole za umjetnost i umjetnički obrt“, *JL*, br. 1543, 7. srpnja 1916., 5.

[2166] „Iz kr. zemaljskog arkiva“, *JL*, br. 1026, 7. veljače 1915., 4.

[2167] „Dragocjeni kodeks iz doba hrvatske domaće dinastije, star oko 900 godina“, *JL*, br. 1195, 25. srpnja 1915., 5.

[2168] „Kulturno središte grada Zagreba – Jedan vriedni projekt“, *JL*, br. 1524, 18. lipnja 1916., 4-5.

Poticaji za osnivanje novih muzeja u Zagrebu uočljivi su upravo tijekom rata. „Udruga za čuvanje i promicanje narodne umjetnosti“ prikupljala je donacije za muzej u osnivanju, a operna pjevačica Milka Trnina 1916. darovala je udruzi iznos od 1000 kruna što je tada ocjenjeno kao „…temelj za hrvatski etnografski muzej“,[2169] koji osnovan tek 1919. godine.[2170]

Godine 1916. profesori zagrebačkog sveučilišta došli su na ideju osnivanja vojnog muzeja, nazvanog „Ratni muzej“. Izaslanstvo u sastavu Frangeš-Mihanović, Iveković i dr. Šilović posjetilo je bana Škrlca i odjelnog predstojnika Tropscha povodom provedbe ove ideje, a potporu su dobili i od generala Boroevića.[2171] Daljnja provedba, osnivanje vojnog muzeja nije poznata, ali je tijekom rata u Zagrebu pukovnik Stanzer osnovao „Ratni muzej 25. domobranskog baona.“[2172] Ovaj muzej spominje se 1918. godine, a čuvao je razne trofeje i predmete koje su izradili vojnici.[2173] Uz navedene predmete u Muzeju 25. domobranskog baona nalazio se i relikvijar izrađen u spomen na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda.[2174]

U Zagrebu tijekom rata inicijative za osnivanje muzeja proizašle su iz intelektualnih krugova uz potporu predstavnika vlasti, osoba iz kulturnog života, ali i vojske. Uz sve te napore intelektualaca i znanstvenika osnovan je samo muzej 25. domobranskog baona na inicijativu i uz angažman domobranskih časničkih krugova. Iz ovih aktivnosti vidljiva su stremljenja i kulturne potrebe zagrepčana tijekom rata. Istovremeno, u austrijskom dijelu Monarhije identične kulturne inicijative pokrenule su osnivanje Narodnog muzeja u Pragu. Muzej je osnovan 1918. godine nakon odobrenja kralja i vlade iz Beča.[2175]

[2169] „Osnutak hrvatskog etnografskog muzeja“, *JL*, br. 1430, 15. ožujka 1916., 5.

[2170] „Povijest muzeja, Etnografski muzej / zagreb“, portal Etnografski muzej / Zagreb http://www.emz.hr/O%20muzeju/Povijest%20muzeja, pristupljeno 20. srpnja 2017. godine.

[2171] „Ratni muzej u Zagrebu“, *JL*, br. 1396, 10. veljače 1916., 4-5.

[2172] „Ratni muzej 25. domobranskog baona“, *JL*, br. 2327, 28. svibnja 1918., 3. Baon je naziv za vojnu jedinicu veličine bojne.

[2173] Isto, 3.

[2174] „Spomen na blagopokojnog prijestolonasljednika Franje Ferdinanda“, *JL*, br. 2327, 28. svibnja 1918., 3.

[2175] „Význam a historie Národního muzea, Národní muzeum“, portal Národní muzeum, http://www.nm.cz/Historie-NM/Instituce/ , pristupljeno dana 20. srpnja 2017. godine.

„Gradska pučka knjižnica, muzej i arhiv“

Gradska knjižnica, arhiv i muzej[2176] bili su tijekom Prvog svjetskog rata ustanove pod gradskom upravom te su imali status „Gradskih zavoda.“[2177] Podaci o njihovom radu nalaze se u *Izvještaju gradskog poglavarstva*[2178] Dnevne tiskovine povremeno spominju navedene institucije u razdoblju od 1914. do 1918. godine, prvenstveno navodeći probleme radnog vremena. Knjižnica i muzej nalazili su se u kuli nad Kamenitim vratima, dok je Arhiv preseljen u zgradu kr. zem. Arhiva.[2179] Osnivač, „Društvo 'Braće hrvatskoga zmaja'“, tijekom Prvog svjetskoga rata vodilo je upravu navedenih institucija, tj. njima je u ime društva upravljao Emilije Laszowski.[2180] Gradska je uprava subvencionirala rad arhiva, muzeja te knjižnice godišnje s 4500 kruna.[2181]

Gradski arhiv

U svibnju 1914. godine Gradski arhiv preseljen je u zgradu kr. zem. Arhiva. Tada je upravu arhiva grada preuzela uprava zem. arhiva, a Emilije pl. Laszowski ostao je „kustosom.“[2182] Godine 1914. inventarizirane su „zbirke“ (fondovi): „Protocolla, Diplomata i Acta.“[2183] U ratnim godinama odvijalo se, iako smanjenim intenzitetom, inventariziranje prikupljene građe, a osnovana je i zbirka pečata.[2184] *Izvještaj gradskog poglavarstva* navodi da je u ratnom razdoblju u arhiv predana „Zlatna bula“,[2185] a u Jutarnji list navodi da su „Zlatna

[2176] „Družba 'Braće Hrvatskoga zmaja'“, Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16341, pristupljeno dana 25. rujna 2016., „Gradsku knjižnicu, Gradski arhiv, Gradski muzej…“ osnovali su 1907. godine članovi Družbe braće hrvatskoga zmaja. Osnivanje muzeja 1907. godine spominje i Franjo Buntak, „Zagreb u tisuću devet stotina“, 274.

[2177] *Izvještaj gradskog poglavarstva,* 254.

[2178] Isto, 225-227.

[2179] Isto, 226-227.

[2180] Isto, 227.

[2181] Isto, 227.

[2182] Isto, 226.

[2183] Isto, 226.

[2184] Isto, 226-227.

[2185]Isto, 226.

bula“, gradski statuti i dokumenti nastali nakon 1848. godine, u prosincu 1917. preseljeni u gradski arhiv.[2186]

Gradska knjižnica i muzej

Tijekom rata, Gradska knjižnica i muzej iako zasebne institucije, nalazile su se u istom prostoru – u kuli nad Kamenitim vratima. Zbog ograničenog prostora, posjetitelji su mogli razgledati Muzej samo uz prethodnu najavu i uz pratnju „upravitelja.“[2187] Do 1918. godine Muzej je imao inventarizirane artefakte do rednog broja 1053, međutim broj predmeta je bio veći, jer su istu kategoriju upisivali pod isti broj. Muzeju je 1915. godine „kaptolski čizmarski ceh“ darovao svoje predmete[2188]

Nakon selidbe arhiva 1914. godine u taj prostor smještena je čitaonica periodike („odio za novine i časopise“).[2189]

U Gradskoj knjižnici korisnici su mogli posuđivati knjige i čitati novine. Početkom kolovoza 1914. godine bila je zatvorena, a tek u listopadu, nakon dozvole vladinog povjerenika počela je ponovno s radom. Uz korisnike građane, knjige iz fundusa gradske knjižnice skauti su nosili ranjenicima u bolnice, međutim od ljeta 1915. godine s tim se prestalo zbog pojava zaraznih bolesti.[2190] Zbog nezgodnog radnog vremena 1915. godine manji broj građana mogao se koristiti uslugama knjižnice i čitaonice te su tiskovine tražile da se radno vrijeme prilagodi.[2191] U jesen iste godine knjižnica je imala dvokratno radno vrijeme – od 9 sati ujutro do podneva (12) te od 16 do 19 sati navečer.[2192]

Kupnjom, donacijama te knjigama pristiglim od „cenzure“ fundus knjižnice tijekom ratnih godina obogaćivan je novim naslovima. Do zastoja u nabavi novih knjiga došlo je 1918.

[2186] „Uredjenje gradskog arhiva“, *JL*, br. 2060, 1. prosinca 1917., 4.

[2187] *Izvještaj gradskog poglavarstva,* 226.

[2188] Isto, 226.

[2189] Isto, 225.

[2190] Isto, 225.

[2191] „Jedan apel“, *JL*, br. 1084, 7. travnja 1915., 4.

[2192] „Gradska knjižnica u Kamenitim vratima…“ *JL*, br. 1238, 4. rujna 1915., 4.

godine zbog poskupljenja knjiga i knjigovežarskih usluga.[2193] Iste godine knjižnica je imala 27.000 „…katalogizovanih svezaka (bez duplikata u rezervi).“[2194]

Glazbena umjetnost

Glazbena kao i likovna umjetnost razvijala se tijekom rata u dva smjera: propagandnom i umjetničkom. Baš u ratnom razdoblju u hrvatskoj glazbi dogodile su se značajne promjene. Naime, od 1914. godine hrvatski skladatelji počinju komponirati djela inspirirana narodnim glazbenim motivima. Narodni motivi ugrađuju se tako u koračnice, ali i u veća djela - operne i baletne notne zapise Blagoje Berse, Borisa Papandopula i Jakova Gotovca koji su kasnije, nakon rata, odredili nacionalni smjer u hrvatskoj glazbi.[2195]

Propagandni život glazbene umjetnosti obilježile su stare i nove vojne koračnice. Bio je skladan niz novih koračnica. August Gostinčar skladao je „Koračnicu 'Vražje divizije'“.[2196] Notni zapis aranžiran za glasovir danas se čuva u Glazbenoj zbirci Nacionalne i sveučilišne knjižnice.[2197]

Kapelnik domobranskog orkestra Ivan Muhvić skladao je „Domobransku koračnicu“ za 25. zagrebačku domobransku pješačku pukovniju. Skladba je bila tiskana u formatu dopisnice te se prodavala na kioscima i u papirnicama.[2198]

Jutarnji list javio je u ljeto 1915. godine o smrti kompozitora Ivana Zare, skladatelja koračnice „Vražja divizija“,[2199] a 1916. skladana je „Nova vojnička koračnica“ djelo

[2193] *Izvještaj gradskog poglavarstva,* 225.

[2194] Isto, 226.

[2195] Josip Andreis, „Hrvatska muzika“, u: *Muzička enciklopedija*, Sv. 2, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1974., 178-179.

[2196] „Koračnica 'Vražje divizije'“, *JL*, br. 844, 14. listopada 1914., 5.

[2197] August Gostinčar, *Koračnica „Vražje divizije“, Junačkomu hrvatskomu domobranstvu, posvećuje August Gostinčar*, *Za glasovir*, bez godine izdanja, Glazbena zbirka NSK, signatura H 1-4*-1183.

[2198] „Domobranska koračnica“, *JL*, br. 831, 7. listopada 1914., 5.

[2199] „Smrt komponiste“, *JL*, br. 1140, 1. lipnja 1915., 5

kapelnika 53. zagrebačke pješačke pukovnije Schmidta. Skladba je bila posvećena pukovniku Bogumilu pl. Novakoviću.[2200]

Vjekoslav Rosenberg Ružić 1917. godine uredio je *Zbirku 10 hrvatskih vojničkih koračnica za glasovir dvoručno*.[2201] U zbirci su sadržane sljedeće koračnice: Rosenberg Ružićeve „Rubido koračnica", „Tko Hrvat, taj Sokol", „Hrvatska poputnica" i „Junak iz Like", potom koračnice Ivana Muhvića „Stanzer koračnica" i „Boroević koračnica" te po jedna koračnica Ive Zeave - „Koračnica Vražje divizije" i D. Šebora - „Jovanovićeva koračnica". U zbirci su tiskane, bez navođenja autora i „Jellačićeva koračnica" te „Budnica Trenkovih pandura". [2202] Iz naziva pojedinih koračnica uočava se korištenje narodnih motiva, primjerice „Junak iz Like" koju je V. Rosenberg Ružić komponirao prema narodnoj pjesmi.

Veća propagandna glazbena djela, primjerice opereta Gjure Prejca „Za kralja i dom" često je bila izvođena u kr. zem. Kazalištu.[2203]

Održavali su se koncerti vojne[2204] i klasične glazbe, primjerice koncert Jure Tkalčića i Hermana Grussa u Glazbenom zavodu,[2205] a zajednički im je dobrotvorni karakter.[2206] Uz česte koncerte u Glazbenom zavodu tijekom rujna 1915. godine održan je koncert sestara Oblak u lječilištu Brestovac, točnije „u velikoj dvorani lječilišta."[2207]

[2200] „Nova vojnička koračnica", *JL*, br. 1660, 27. listopada 1916., 4.

[2201] *Zbirka 10 hrvatskih vojničkih koračnica za glasovir dvoručno*. Zbirka se čuva u Glazbenoj zbirci NSK pod signaturom (sign. **H 2-4* - 222**).

[2202] O. K. Kolb, „Zbirka 10. hrv. vojnič. koračnica za glasovir dvoručno", *Sv. Cecilija*, Sv. VI, studeni–prosinac 1917., 211.

[2203] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1914-1915., „opereta-prigodnica u tri čina" izvedena je prvi put 3. listopada 1914. godine povodom proslave imendana cara i kralja Franje Josipa I.

[2204] „Vojnički koncerat za ratne invalide", *JL*, br. 1612, 12. rujna 1916., 4.

[2205] „Koncerat Tkalčić-Gruss", *JL*, br. 1624, 24. rujna 1916., 5.

[2206] „Vojnički koncerat za ratne invalide", *JL*, br. 1612, 12. rujna 1916., 4 ; „Koncerat Juro Tkalčić-Herman Gruss…" *JL*, br. 1620, 20. rujna 1916., 4.

[2207] „Umjetnička večer na Brestovcu", *JL*, br. 1604, 5. rujna 1916., 6.

Hrvatski zemaljski glazbeni zavod

U Hrvatskom zemaljskom glazbenom zavodu u Gundulićevoj ulici održavali su se koncerti klasične glazbe. Primjerice, u veljači 1915. godine Juro Tkalčić te gospođe Polak i Trautner održali su koncert za vojnike, a nastupio je i muški zbor društva Lisinski.[2208] Iste godine u Glazbenom zavodu koncert je održao Zlatko Baloković uz kojeg su nastupile gđice Thierry i Tičarić te Juro Tkalčić i Krunth.[2209]

Održan je niz koncerata klasične glazbe, a kao i većina (ili sva) kulturna događanja imali su dobrotvornu svrhu. Primjerice koncert za *Društvo Prehrana,*[2210] koncert Jure Tkalčića i Grussa za slijepe vojnike.[2211] Značaj Glazbenog zavoda raste 1916. godine kada je unutar institucije osnovan Konzervatorij Hrvatskog zemaljskog glazbenog zavoda, preteča današnje Muzičke akademije.[2212] Posljednje ratne godine osnovana je Hrvatska filharmonija u čemu je utjecaja imao i Hrvatski glazbeni zavod. Osnivačka skupština održana je polovicom srpnja 1918. godine u Gundulićevoj ulici broj 7.[2213] Istog mjeseca vlast je dozvolila djelovanje i odobrila pravila Hrvatske filharmonije, predsjednikom je bio imenovan barun Milan Turković,[2214] a kao „zakladni član" ban Mihalovich uplatio je 2000 kruna.[2215]

Od glazbenika tijekom rata istaknula se operna pjevačica Milka Trnina. Uz donaciju za osnivanje Etnografskog muzeja, 1916. godine održala je koncert na Uskršnji ponedjeljak u zagrebačkoj katedrali uz pratnju kazališnog orkestra.[2216] Za koncert se naplaćivala ulaznica, jer je isto tako navedeni događaj bio dobrotvornog karaktera.[2217] Treba spomenuti da je Milka

[2208] „Za koncerat 'Lisinskoga'", *JL*, br. 1032, 13. veljače 1915., 5.

[2209] „Koncerat u korist obitelji mobilizovanih", *JL*, br. 1064, 17. ožujka 1915., 4.

[2210] „Koncert 'Prehrane'", *JL*, br, 1081, 3. travnja 1915, 4.

[2211] „Veliki glazbeni dobrotvorni koncert Tkalčić-Gruss…" *JL*, br. 1300, 4. studenoga 1915., 5.

[2212] Josip Andreis, „Hrvatski glazbeni zavod (HGZ)", u: *Muzička enciklopedija*, Sv. 2, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1974., 182-183.

[2213] „Hrvatska filharmonija u Zagrebu", *JL*, br. 2373, 13. srpnja 1918., 5.

[2214] „Hrvatska filharmonija", *JL*, br. 2377, 17. srpnja 1918., 5.

[2215] „Hrvatska filharmonija", *JL*, br. 2392, 1. kolovoza 1918., 4.

[2216] „Dobrotvorni crkveni koncerat u Stolnoj crkvi", *JL*, br. 1453, 7. travnja 1916., 5.

[2217] „Crkveni koncera[t] sa gdjom. Milkom Trninom", *JL*, br. 1440, 25. ožujka 1916., 6.

Trnina 1915. i 1916. godine donirala djeci u školi u Podsusedu knjige, školski pribor i odjeću.[2218]

Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište

Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište u Zagrebu izbijanjem rata zatekli su isti problemi kao i druge kulturne i prosvjetne ustanove. Vjerojatno tijekom srpnja ili kolovoza 1914. godine „operetni pjevač" Binički i šaptač Anđelo, kao državljani Kraljevine Srbije bili su internirani te pušteni iz internacije tek u rujnu 1915. godine. Pušteni su jer su još prije rata zatražili državljanstvo Monarhije, ali i zbog zalaganja „odličnih prijatelja kazališta." [2219]

Zbog mobilizacije broj članova kazališnog orkestra bio je smanjen na danas nepoznati broj, a tiskovine 1916. godine navode broj od 60 članova,[2220] a isto tako i operni pjevač tenor Marko Vušković bio je pozvan u vojnu službu. S činom poručnika služio je u jednoj pukovniji u Dalmaciji.[2221]

Nadalje, kazalište je isto tako osjetilo problem smještaja vojnika. Naime, kazališna elektrana nalazila se u zgradi „Hrvatskog Sokola" u kojoj je prvih mjeseci rata bilo smješteno „…više stotina vojnika…". Zgrada nije bila predviđena za smještaj tolikog broja ljudi i pojavili su se problemi s instalacijama, tj. prečestim korištenjem wc-a. Vojnici su izazvali poplavu na nižoj etaži – u kazališnoj elektrani.[2222]

Također, „zbog rata" kazalište nije moglo djelovati u prijeratnom „opsegu" te je Odjel za bogoštovlje i nastavu odredio kazališnoj upravi da mora otkazati „…ugovore kazališnih članova i namještenika sa 15. rujna…", a isto tako otkazati „…plaćanje gaža i koje bilo vrsti beriva". Stoga je kazališna uprava zaposlenicima predložila „Primjerak pogodbe". Navedenom „Pogodbom", zaposlenici koji su je željeli potpisati, pristali su na potpisivanje ugovora o radu na rok od dva tjedna. Od tada su djelatnici radili za dnevnice u iznosu od 2 do

[2218] „Milka Trnina u podsusjedskoj školi", *JL*, br. 1642, 12. listopada 1916., 4.

[2219] „Povratak interniranih glumaca", *JL*, br. 1243, 9. rujna 1915., 3.

[2220] „Koncerti u 'Odeonu'…" *JL*, br. 1531., 25. lipnja 1916, 5.

[2221] „Vušković kao poručnik", *IL*, br. 41., 10. listopada. 1914, 976.

[2222] HR-HDA-907, 1/55, br. 293/1914.

10 kruna, koje su im bile isplaćene u 14.-om danu ugovora, a prestankom trajanja starog ugovora automatski se sklapao novi. Kako je u „Pogodbi“ navedeno kada dođe do normalizacije stanja, ponovno će se sklapati standardni ugovori o radu.[2223]

Kazališni repertoar 1914.–1918.

U novoj sezoni 1914./15. kazalište je trebalo započeti s radom dana 17. kolovoza 1914. godine predstavom „Porin“.[2224] Međutim, zbog početka rata prva održana predstava bila je opereta „Barun Trenk“ izvedena dana 25. kolovoza 1914. „U korist ranjenika i 'Crvenog križa'“.[2225]

Cjelokupni repertoar zagrebačkog kazališta tijekom rata nije bio predmetom istraživanja, a jedino je o dramskom repertoaru analizu i mišljenje iznio M. Gabelica: „Dramski repertoar Kazališta u Zagrebu u tom je razdoblju bio izraz ideološkog *mainstreama* u banskoj Hrvatskoj … [koji je] karakterizirala dominacija njemačkih autora, što je bio izraz lojalnosti Monarhiji i njezinoj vanjskoj politici. …Radikalnija promjena u tom vladajućem ideološkom pravcu vidljiva je na repertoaru kazališne sezone 1917./1918., na kojem se prvi put po izbijanju rata pojavljuje autor iz Srbije,… Dramski repertoar zadnje ratne godine izraz je ideološkoga *mainstreama* koji je nametnula vlada Hrvatsko-srpske koalicije.“[2226]

Analizom plakata od kolovoza 1914. do studenoga 1914. godine potvrđuje se Gabeličin navod, ali se uočava i da su u ratnom razdoblju sastavni dio repertoara bile, potpuno očekivano predstave, najčešće opere i operete izvođene za dobrotvorne svrhe. Za obitelji poginulih vojnika u studenome 1914. koncert je u zemaljskom kazalištu održao Zlatko Baloković.[2227] Također treba spomenuti da su dio kazališnog repertoara bila, može se reći i propagandna djela, primjerice ranije spomenuta „Opereta-prigodnica Za kralja i dom“, autora

[2223] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1914.–1915, plakati iz navedene sezone, uvezan je i „Primjerak pogodbe“.

[2224] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1914.–1915, „Kazališna objava“, 19. lipnja 1914.

[2225] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1914.–1915, 25. kolovoza 1914. plakat operete *Barun Trenk*.

[2226] Mislav Gabelica, „Dramski repertoar Kraljevskoga zemaljskoga hrvatskog kazališta tijekom Prvoga svjetskog rata“, *ČSP*, 47 (2015), 1, 131.

[2227] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1914.–1915., 5. studenoga 1914. „Koncerat Zlatka Balokovića“

Gjure Prejca, dok se izvođenje predstave „Šuma“ otkazalo. Prema kazališnoj „Objavi“ predstava je zamijenjena predstavom „Gardista“ zbog bolesti gđe. Nine Vavre, međutim na uvezanu „Objavu“ nepoznata je osoba napisala da je otkazivanje predstave naredila gradska policija, „…jer se grozili neki (frankovci!) da će doći do demonstracija jer se prikazuje djelo – Srbina!“[2228]

Uočava se, prema uvezanim kazališnim plakatima za ratne sezone,[2229] ali i prema vijestima iz onodobnih dnevnih tiskovina da su se predstave, opere i operete izvodile svaki dan u kazalištu, a broj je svake sezone bio sve veći, kako je prikazano u grafikonu br. 43.

GRAFIKON br. 43

Ukupni broj predstava izvedenih u kr. zem. kazalištu u Zagrebu od kazališne sezone 1913/14. do 1918/19.

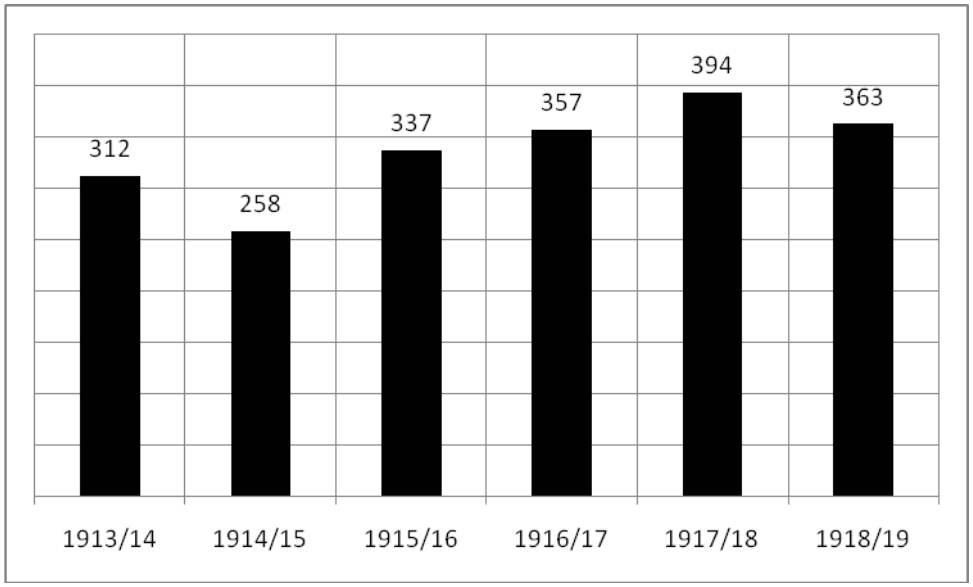

Izvor: HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1914.–1915., *Statistika kazališne sezone 1913./1914.,* 1 ; HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1914.–1915., *Statistika kazališne sezone 1914./15.*, 1 ; HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HNK 1915.–1916., *Statistika kazališne sezone 1915./16.*, 1 ; HR-HAZU, Odsjek

[2228] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1914.–1915., „Objava“, bez datuma. Usporedi, Gabelica, „Dramski repertoar Kraljevskoga“, 115.

[2229] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1914.–1915., HNK 1915.–1916., HNK 1916.–1917., HNK 1917.–1918., HNK 1918.–1919.

za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HNK 1916.–1917., *Statistika kazališne sezone 1916./17.*, 1 ; HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HNK 1917.–1918., *Statistika kazališne sezone 1917./18.*, 1 ; HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HNK 1918.–1919., *Kraljevsko hrvatsko zemaljsko kazalište, Statistika sezone 1918./19.*, 1.

Broj izvedenih predstava u ratnim kazališnim sezonama uspoređen je s posljednjom predratnom sezonom 1913./1914. godine. Prve ratne sezone održano je 54 predstave manje, što je i očekivano obzirom da je, uz mobilizaciju dijela zaposlenika kazališta i početak sezone kasnio devet dana. Međutim, od druge sezone, 1915./16. broj izvedenih predstava se povećava u odnosu na prijašnje dvije analizirane sezone i taj trend, više od 330 predstava godišnje, traje tijekom cijelog rata. Kako navodi M. Gabelica od 1914. do 1918. rasla je i zarada kazališta svake sezone, s 250.000 kruna prve na 900.000 kruna posljednje ratne godine. Autor navodi mišljenje da zemaljsko kazalište „…nikada nije bilo financijski neovisnije o državnoj vlasti nego tijekom Prvoga svjetskog rata.“[2230]

Zarada kazališta, prema prikazanim podacima, porasla je za 360%. Razlog velikoj zaradi je višestruk: uz veći broj predstava povišene su cijene ulaznica te se započelo i s naplaćivanjem usluga koje su prije rata bile besplatne. Primjerice, u studenome 1914. godine najskuplja ulaznica po „opernim cijenama“ bila je za lože u prizemnom dijelu gledališta s cijenom od 24,40 kruna,[2231] a godine 1918. ista ulaznica prodavala se uz cijenu od 60 kruna[2232] što predstavlja poskupljenje od približno 240%. Početkom rata korištenje garderobe za posjetitelje bilo je besplatno,[2233] a posljednje ratne godine naplaćivano je 0,60 kruna[2234] svakom posjetitelju.

[2230] Mislav Gabelica, „Dramski repertoar Kraljevskoga“, 112.

[2231] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1914.–1915., plakat za operu Aida.

[2232] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HNK 1918.– 1919., plakat za operu Porin.

[2233] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1914.–1915., plakat za operu Aida.

Iz navedenih zbirki uvezanih kazališnih plakata uočava se bogatstvo repertoara kr. zem kazališta tijekom rata. Izvodila su se zahtjevna operna, baletna i dramska djela: Carmen, Traviata, Rigolleto,[2235] Seviljski brijač, Figarov pir, Umišljeni bolesnik, Edip, Madame Butterfly, Trovator (Trubadur)[2236] a u repertoar su bile uvrštene i praizvedbe.[2237] U ljeto 1916. godine kazališni je orkestar održao niz koncerata u „Novoj pivani u Draškovićevoj", a program je bio nazvan „Odeon."[2238] Također, u zagrebačkom kazalištu su tijekom rata nastupali i novi umjetnici – operni pjevači, primjerice pjevačica Ogrocka i „herojski bariton Doner."[2239] Treba spomenuti da je u listopadu 1916. godine na izvedbi opere „Kavalir s ružom" orkestrom dirigirao Richard Strauss.[2240]

Repertoar kazališta dogovara uprava pod vodstvom intendanta krajem kazališne sezone za iduću kazališnu sezonu. Tijekom rata izvođena su klasična djela operne i baletne glazbe svjetskih autora: Giuseppea Verdia, Giaccoma Puccina, Georgesa Bizeta, Wolfganga Amadeusa Mozarta, Gioacchina Rossinia te dramski repertoar svjetskih klasika Jean Baptistea Molierea i Sofokla koja su i prije rata bila na repertoaru. Ta djela i danas su na repertoaru svjetskih kazališnih kuća kao i Hrvatskog narodnog kazališta.

Kazalište nije radilo u dva navrata tijekom sezone 1916. –1917., i to od 22. studenog do 1. prosinca 1916. godine zbog smrti cara i kralja Franje Josipa I., a krajem veljače 1917. godine

---

[2234] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HNK 1918.– 1919., plakat za operu Porin.

[2235] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1916.–1917.

[2236] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1917.–1918.

[2237] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1915. –1916., primjerice: *Novela od Stanca*, *Čuvaj se senjske ruke*, *Medeja*, *Kavalir s ružom*.

[2238] „Koncerti u 'Odeonu'…" *JL*, br. 1531, 25. lipnja 1916., 5.

[2239] „Nove sile na našem kazalištu", *JL*, br. 1847, 3. svibnja 1917., 6.

[2240] „Hrvatsko kazalište", *JL*, br. 1640, 10. listopada 1916., 5 ; Njemački skladatelj Richard Strauss bio je dirigent dvorskih kazališta u Weimaru, Berlinu, Münchenu te ravnatelj Državne opere u Beču. Prema članku „Dolazak slavnog skladatelja Richarda Straussa u Zagreb", *JL*, br. 1636, 6. listopada 1916., 5, R. Straussu to je bilo treće gostovanje u Zagrebu. Prvo gostovanje bilo je u sklopu turneje orkestra „'Berliner Tonkünstlervereinu'" kojim je Strauss ravnao, a tijekom drugog gostovanja „…pratio [je] na glasoviru…" baritona Franju Steinera.

kazalište je bilo zatvoreno na tjedan dana sukladno banskoj naredbi o štednji ugljena i rasvjetnog materijala.[2241]

Tijekom rata uprava se mijenjala. Ostavku je 1916. godine podnio upravitelj kazališta Srećko Albini. Privremenu upravu kazališta od tada su vodili Ivo Raić-Lonjski, a ravnateljem drame imenovan je Josip Bach.[2242] Dvije godine kasnije intendant Vladimir pl. Treščec Branjski[2243] razriješen je dužnosti, a novim intendantom imenovan je Guido pl. Hreljanović.[2244] Prema M. Gabelici, Vladimir pl. Treščec Branjski bio je „samo formalni intendant," jer je početkom rata bio imenovan na dužnost vladinog povjerenika za Bjelovarsko-križevačku županiju. Stoga autor navodi da je „stvarni…intendant" bio Josip Bach.[2245]

Uprava kazališta zabranila je početkom 1917. godine donošenje cvijeća glumcima i pjevačima, te su darivatelji bili zamoljeni da uplate novac u dobrotvorne svrhe.[2246] Godine 1918. pod vodstvom intendanta pl. Hreljanovića zagrebačko je kazalište gostovalo u Trstu[2247] više od mjesec dana.[2248]

Zaposlenici kazališta tijekom 1917. godine tražili su povećanje plaća u iznosu od 50% što im je u konačnici i odobreno,[2249] međutim to je bio i jedan od razloga povišenja cijena ulaznica.[2250]

[2241] HR-HAZU, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1916.–1917., *Statistika kazališne sezone 1916./17.*, 4.

[2242] „Promjene u upravi Hrvatskoga kazališta u Zagrebu", *JL*, br. 1648, 18. listopada 1916., 3.

[2243] „Članovi hrvatskog zem. kazališta – svom intendantu", *JL*, br. 983, 7. siječnja 1915., 2.

[2244] „Novi intendant hrvatskog kazališta", *IL*, br. 3, 19. siječnja 1918., 34 ; Prema Mislav Gabelica, „Dramski repertoar Kraljevskoga", 106, autor navodi da je Vladimir Treščec Branjski bio na dužnosti intendanta od vremena bana Pavla pl. Raucha.

[2245] Mislav Gabelica, „Dramski repertoar Kraljevskoga", 108-109. Na str. 109 autor navodi M. Krležu, koji je zapisao „da je 'presvetli' Treščec tijekom rata bio itekako prisutan u kazališnom životu." ; Prema HR-HDA-78, kut. 871, Svez. 6-22, K. br. 4279 od god. 1914., Broj 2980/1915. Treščec Branjski imenovan je povjerenikom u ožujku 1915. godine.

[2246] „Predavanje cvijeća na otvorenoj pozornici dokinuto", *JL*, br. 1726, 2. siječnja 1917., 3.

[2247] „Hrvatska opera u Trstu", *JL*, br. 2336, 6. lipnja 1918., 6.

[2248] „Povratila se hrvatska opera iz Trsta", *JL*, br. 2376, 16. srpnja 1918., 5.

[2249] „Pokret članova i članica kazališnoga zbora", *JL*, br. 2016, 19. listopada 1917., 5.

[2250] „Povišenje kazališnih cijena", *JL*, br. 2018, 21. listopada 1917., 5.

Naklada knjiga

Unatoč mjerama cenzure koje su obuhvatile sve vrste tiskovina i tiskopisa, nakladništvo je tijekom Velikog rata u Zagrebu bilo poprilično živo. Knjige, tada najpopularnija razonoda za građane ali i za vojnike, bile su tiskane u velikom broju. Kako navodi Josip Horvat, 1918. godine izdavaštvo, time i čitanje doživjelo je vrhunac u Hrvatskoj.[2251]

U pojedinim slučajevima autori su dobivali pomoć za tiskanje od Zemaljske vlade. Vladinu dotaciju dobio je Nikola Milan Simeonović za tiskanje knjige *Moji doživljaji*. Međutim, dodijeljenih 500 kruna autoru nije bilo dovoljno te se preko novina obratio javnosti kako bi prikupio dovoljno financijskih sredstava za luksuzniji tisak. Dio novca zarađenog prodajom knjige autor je predvidio za djecu vojnika.[2252]

S druge strane, Nikola Andrić nastavio je tiskanje knjiga u ediciji nazvanoj *Zabavna biblioteka*, pokrenutoj 1913. godine.[2253] Urednik edicije objavljivao je „*vrhove svjetske književnosti*“.[2254] Još tijekom Prvog svjetskog rata prvenstveno su tiskana djela francuskih autora, dok su djela njemačkih pisaca bila tiskana u manjem broju. Tek 1919. godine tiskano je prvo djelo hrvatskog pisca Dinka Šimunovića *Mladi dani*.[2255] U razdoblju od 1914. do 1918. godine Andrić tiskao je ukupno 196 naslova.[2256]

[2251] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 123.

[2252] „Književna objava“, *JL*, br. 2062, 4. prosinca 1917., 2. Nikola Milan Simeonović bio je „nadredatelj kr. zemaljskog kazališta.“

[2253] Ivana Mandić Hekman, „Hrvatska književnost u *Zabavnoj biblioteci* Nikole Andrića“, u: *Komparativna povijest hrvatske književnosti*, Zbornik radova X (Smjerovi i metodologije komparativnog proučavanja hrvatske književnosti) sa znanstvenog skupa održanog od 27. do 29. rujna 2007. godine u Splitu, Split, 2008., 294. Autorica na str. 294 navodi da je edicija tiskana sve do 1941. godine. Zabavna biblioteka obuhvatila je djela „309 autora“, tj. „407 naslova“, razvrstanih u „603 broja“.

[2254] Isto, 296.

[2255] Isto, 296-297.

[2256] *Zabavna biblioteka Nikole Andrića, Bibliografija, Katalog*, Priredila Ivana Mandić Hekman, Split; Zagreb: Ex Libris, 2007., 165-166.

Okolnosti funkcioniranja školstva u Zagrebu 1914.–1918.

Pučke - osnovne i srednje škole

Osnovne škole upravno su spadale u djelokrug gradske uprave, a za srednje škole bio je nadležan Odjel za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade.

Prilikom istraživanja zagrebačkog osnovnog i srednjeg školstva u razdoblju od 1914.–1918. godine korišteni su tiskanu školski izvještaji te onodobne tiskovine. Naime, za osnovne škole podaci se nalaze u *Izvještaju gradskog poglavarstva*, a srednje škole tiskale su izvještaje o radu za svaku školsku godinu. Problem u istraživanju srednjeg školstva nalazi se u činjenici da danas nisu dostupni izvještaji za sve zagrebačke srednje škole, a isto tako izvještaji pojedinih škola nisu sačuvani za sve ratne godine.

U radu školstva tijekom rata najveći problem bio je uporaba školskih zgrada za smještaj vojnika i/ili vojnih bolnica. Odluka vojnih vlasti o korištenju objekata u vlasništvu zemaljske vlade i grada Zagreba temeljila se na dva zakona: „Zakonskom članku XXXVI. : 1879. zajedničkoga hrvatsko-ugarskoga sabora o nastanjivanju zajedničke vojske (bojnoga pomorstva) i domobranstva“[2257] i „Zakonskom članku LXVIII. : 1912. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o ratnim davanjima.“[2258]

„Zakonski članak XXXVI.“ predviđa trajno ili privremeno nastanjivanje vojske, od kojih potonje može biti zatraženo zbog vojnih vježbi, prolaza-premještaja jedinica „te u obće privremenimi prigodami…“[2259] Zakon navodi da se „raspoložive i povjerenstveno prikladnimi pronadjene državne zgrade…“[2260] smiju upotrijebiti za smještaj vojske, a iznimka od korištenja bili su pojedini objekti i prostorije: razne službene i prostorije državnih službi,

[2257] „Komad XV., Broj 29., Zakonski članak XXXVI. : 1879. zajedničkoga hrvatsko-ugarskoga sabora o nastanjivanju zajedničke vojske (bojnoga pomorstva) i domobranstva“, u: *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*. GODINA 1879. (KOMAD I.–XX. BROJ 1.–40.) Zagreb, 1880., 223-239.

[2258] „Komad VI., Broj 81., Zakonski članak LXVIII. : 1912. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o ratnim davanjima“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. GODINA 1913.. (KOMAD I.–X. BROJ 1.–122.), Zagreb, 1913., 504-515.

[2259] „Komad XV., Broj 29., Zakonski članak XXXVI“, 224-224.

[2260] Isto, 224.

prostorije javnih „uzgojilištah i učionah“, „obrazovalištah i uzgojičištah“, muzeji, knjižnice te prostorije „pismarah“[2261]

Naknadno rješavanje smještanja vojske prilikom mobilizacije opisano je u „Zakonskom članku LXVIII. . 1912“ tj. u „Zakonu o ratnim davanjima.“ Ovim zakonom vojsci je omogućeno korištenje zgrada u privatnom vlasništvu,[2262] s kojima je vojska smjela tražiti u potpunosti slobodno raspolaganje s objektom, izvlaštenje vlasnika, preuređenje zgrade prema potrebama ili čak i srušiti.[2263] Također, za smještanje jedinica moglo se zahtijevati i raspolaganje zgradama koje nemaju vojnu svrhu, a izuzetak su, među ostalim bili muzeji, arhivi, galerije, knjižnice, samostani ženskih redova i zgrade koje se koriste u javne svrhe.

Prvi planovi korištenja zemaljskih zgrada, točnije škola prilikom pokretanja oružanih snaga zapovjedništvo zagrebačkog XIII. Zbora zajedničke vojske obznanilo je 1893. godine upitom Odjelu za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade „…da bi se zemaljske zgrade u slučaju sveobće mobilizacije … stavile na raspolaganje ovoj oblasti…“[2264] Odjel za bogoštovlje i nastavu odgovorio je zagrebačkom zapovjedništvu XIII. Zbora da bi se u slučaju provođenja mobilizacije tijekom 1893. godine školske zgrade mogle staviti na raspolaganje tijekom školskih praznika, ali na razdoblje od dva tjedna.[2265]

Slijedom ovih zakona vojne su vlasti od kraja srpnja 1914. godine zahtijevale raspolaganje većim brojem zgrada u gradu Zagrebu. Obzirom na vlasništvo, obraćale su se zemaljskoj vladi, njezinom Odjelu za bogoštovlje i nastavu[2266] ili Gradskom poglavarstvu.[2267]

[2261] „Komad XV., Broj 29., Zakonski članak XXXVI“, 226.

[2262] „Komad VI., Broj 81., Zakonski članak LXVIII.“, 509-510.

[2263] Isto, 510.

[2264] HR-HDA-80, kut., 873, sv. XIII 1914/1920, IX. 1892/324, „Školskih zgrada upotreba u slučaju mobilizacije u vojne svrhe.“, IX 1892/342, Broj 6.134, God. 1893.

[2265] HR-HDA-80, kut., 873, sv. XIII 1914/1920, IX. 1892/324, „Školskih zgrada upotreba u slučaju mobilizacije u vojne svrhe.“, IX 1892/342, Broj 6.134, God. 1893.

[2266] *Izvještaj kr. trgovačke akademije u Zagrebu za školsku godinu 1914.–1915.* Zagreb, 1915., 52, navodi dopis Odjela za bogoštovlje i nastavu od 29. srpnja 1914. godine broj 20.345, kojim je škola predana na korištenje vojnoj upravi ; HR-HDA-80, kut. 873, XIII 1914/1220, Broj 26466, God. 1914. „Nastavne zgrade uporaba za vojničke svrhe“, u dopisu su navedena ravnateljstva sljedećih srednjih škola u Zagrebu: kr. gornjogradska gimnazija, kr. dolnjogradska gimnazije, kr. I. i II. realna gimnazija, kr. ženska realna gimnazija i privr.[emeni] ženski licej, kr. zem. obrtna škola, kr. trgovačka akademija, kr. muška učiteljska škola, privr.[emena] viša pučka škola za umjetnost i umjetni obrt, (internat kr. zem. obrtne škole), kr. zem. stručna škola, zem. zavod za odgoj gluhonijeme djece, zem. zavod za odgoj slijepe djece

Osnovne škole

Osnovne škole u gradu Zagrebu koje je vojna uprava koristila tijekom rata bile su one na Kaptolu, Lašćini, Sv. Duhu, u Draškovićevoj, Samostanskoj te Krajiškoj ulici. Također vojna je uprava upotrijebila i tek izgrađenu „Građansku školu u Gajevoj ulici“[2268]

Osnovne škole u tada perifernim dijelovima grada: na Trnju, Žitnjaku, Borongaju i Horvatima nisu stavljene pod vojnu upravu, jer je očito da su bile izvan komunikacija, tj. dohvata javnog prijevoza.

Namjena zgrada se stalno mijenjala te ju je teško pratiti. Naime, zgradu škole u Gajevoj ulici vojska je koristila za smještaj vojnika, a 1915. godine objavljena je vijest da bi u skorom vremenu u zgradi trebala početi nastava.[2269] Međutim, iz *Izvještaja gradskog poglavarstva* dolazi se do podatka da se u navednom objektu tijekom rata, očito nakon 1915. nalazio „ortopedijski zavod.“[2270]

S vremenom pojedini objekti vraćeni su natrag vlasnicima na korištenje. Primjerice, od 1917. godine iz škole na Svetom Duhu krajem 1917. godine iseljena je „Pričuvna bolnica broj 1“ i premještena u Trst te je nastava trebala početi u prosincu.[2271]

Srednje škole

U Zagrebu sljedeće su srednjoškolske zgrade stavljene na raspolaganje vojnoj upravi: „kr. gornjogradske gimnazije, kr. dolnjogradske gimnazije, kr. I. i II. realne gimnazije, kr. ženske realne gimnazije i privr.[emenog] ženskog liceja, kr. zem. obrtne škole, kr. trgovačke

[2267] *Izvještaj gradskog poglavarstva,* na str. 70 navedeno je da su se sukladno planovima mobilizacije određene zgrade trebale predati vojsci, a isto tako navedeno je da su preuzimanja zgrada izvedena sukladno „Zakonu o ratnim davanjima.“ ; Isto, 143, navodi da su na području grada bile sljedeće osnovne škole: „gradske niže pučke“ dijelile su se na „dječačke“, „djevojačke“, „obospolne“ i „privatne škole“, a također postojale su i „šegrtske škole“. Škole su, iako podijeljene na muške i ženske, bile sljedeće: u Samostanskoj ulici, u Krajiškoj ulici, na Lašćini i u Draškovićevoj ulici. „Obospolne škole“, tj. škole s miješanim razredima bile su na Gornjem gradu, na Pantovčaku, u Borongaju, Horvatima i u Trnju. „Privatne škole“ u gradu Zagrebu bile su „Evangelistička“, koja se dijelila na mušku i žensku te „Samostanska“, koja je bila podijeljena na „Gornje gojilište“, „Vježbaonicu“ i „Vilu kod sv. Duha.“ Posljednje navedene su „Šegrtske škole“ – u Samostanskoj, Draškovićevoj i Krajiškoj ulici ; *Izvještaj gradskog poglavarstva* od stranice 143 do 156 navodi statistiku, tj. broj učenika i nastavnog osoblja po školskim godinama u svakoj od navedenih škola.

[2268] *Izvještaj gradskog poglavarstva,* 70.

[2269] „Otvorenje nove škole u Zagrebu“, *JL*, br. 1351, 24. prosinca 1915., 4.

[2270] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 70.

[2271] L.K., „Ponovno otvorenje škole kod sv. Duha“, *JL*, br. 2043, 14. studenoga 1917., 5.

akademija, kr. muške učiteljske škole, privr.[emene] više pučke škole za umjetnost i umjetni obrt – skupa s internatom, kr. zem. stručne škole, zem. zavoda za odgoj gluhonijeme djece te zem. zavoda za odgoj slijepe djece“.[2272]

Vojno korištenje navednih školskih zgrada izazvalo je mnoštvo komplikacija zbog čega je isto, kao i kod osnovnih škola, teško pratiti namjenu zdanja pojedinih godina rata. Primjerice, obje gimnazije i realne gimnazije školske su godine 1914./15. održavale nastavu u zgradi ženskog liceja na Katarinskom trgu.[2273] Iduće godine u zgradu liceja smještena je vojna bolnica Crvenog križa te su realne gimnazije prebačene u sirotište na Josipovcu, a nekoliko mjeseci kasnije, u studenom 1915. vraćaju se natrag u zgradu ženskog liceja.[2274] Tijekom 1916. godine I. i II. realna gimnazije bile su u istom prostoru, a u drugom polugodištu, tj. 1917. II. realna gimnazija preseljena je u zgradu „Potkivačke škole“ na Savskoj.[2275]

Promjene u školstvu i novi problemi

Podatke o učiteljima osnovnih škola nalazimo u spisu nastalog po objavi Odjela za bogoštovlje i nastavu. Odjel je dana 3. kolovoza 1914. godine izdao naredbu svim lokalnim vlastima – županijama i poglavarstvima gradova da su dužni izraditi popis nastavnog osoblja u vojnoj službi, koji su svakih deset dana morali ažurirati.[2276]

U članku „Mobilizovani profesori“, objavljenom u *Nastavnom vjesniku*, a čiji je sadržaj prenio *Jutarnji list* početkom travnja 1915.[2277] naveden je ukupan broj učitelja i profesora s

[2272] HR-HDA-80, kut. 873, XIII 1914/1220, Broj 26466, God. 1914. „Nastavne zgrade uporaba za vojničke svrhe.“

[2273] „Početak školske obuke“, *JL*, br. 884, 6. studenog 1914., 6.

[2274] *IZVJEŠTAJ KR. II. REALNE GIMNAZIJE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1915./16.,* ZAGREB, 1916., 88 ; Članak „Početak obuke u zagrebačkim srednjim školama“, *JL*, br. 1265, petak 1. listopada 1915., 5 navodi da je nastava na Josipovcu počela kasnije jer je bilo potrebno izvršiti pojedine građevinske radove na zgradi, tj. jednom paviljonu sirotišta.

[2275] *IZVJEŠTAJ KR. II. REALNE GIMNAZIJE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1916./17.,* ZAGREB, 1917., 37.

[2276] HR-HDA-80, kut. 997, XX 1914/1061, „Popis učitelja pozvanih pod oružje“, od 3. tj. 13. kolovoza 1914. godine, popis se ažurira tijekom rata.

[2277] „Mobilizovani profesori“, *JL*, br. 1079, 1. travnja 1915., 3-4.

područja Banske Hrvatske koji su služili u oružanim snagama: ukupno 119 učitelja i profesora, od kojih su osmorica ili poginula ili se razboljela.[2278]

Ovi podaci odnose se na cijelu Bansku Hrvatsku, a točan broj nastavnika iz Zagreba koji su služili tijekom rata u oružanim snagama danas nisu poznati. U *Izvještaju gradskog poglavarstva* o radu „Školskog odsjeka" gradskog poglavarstva za razdoblje od 1913. do 1918. godine naveden je broj nastavnika u svim zagrebačkim školama: devet osnovnih, dvije privatne i tri šegrtske škole[2279] prikazan u sljedećim grafikonima.

GRAFIKON br. 44

Ukupan broj ravnatelja i nastavnika u 14 zagrebačkih škola

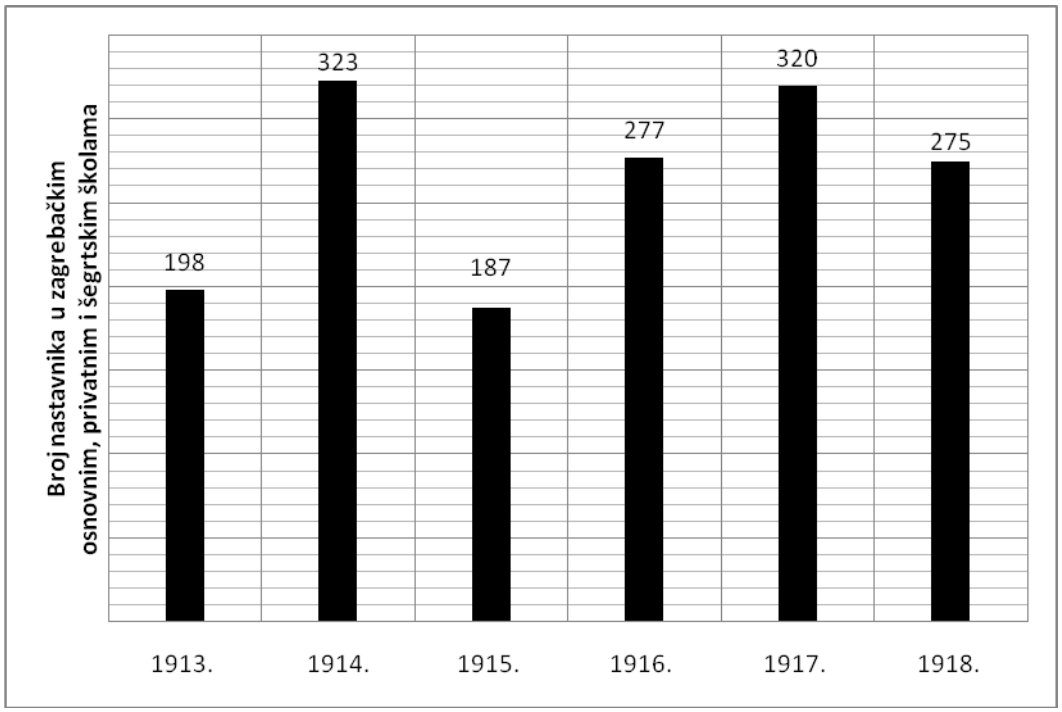

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 149-151

Ukupan broj nastavnog osoblja u zagrebačkim osnovnim školama tijekom Velikog rata, kako je prikazano u grafikonu br. 44, bio je promjenjiv. U grafikonu su prikazane sve školske

[2278] Isto, 3-4.

[2279] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 149-151.

dužnosti: ravnateljice, ravnatelji, učiteljice, učitelji, „duvna“,[2280] svećenici i svjetovnjaci. U odnosu na 1913., godine 1914. broj zaposlenika u školama se povećava. Očekivano, druge ratne godine broj nastavnog osoblja naglo se smanjuje, dok u godinama 1916.oj i 1917.oj dolazi do povećanja broja školskih zaposlenika. Uočava se da se 1917. godine broj nastavnika skoro izjednačava s brojem iz 1914. Ipak, posljednje ratne godine broj nastavnika opet bilježi pad. U sljedećem grafikonu detaljnije je prikazan broj učiteljica, učitelja i svjetovnjaka zaposlenih u zagrebačkim osnovnim školama od 1913. do 1918. godine.

GRAFIKON br. 45

Ukupan broj nastavnog osoblja u zagrebačkim osnovnim školama od 1913.-1918.

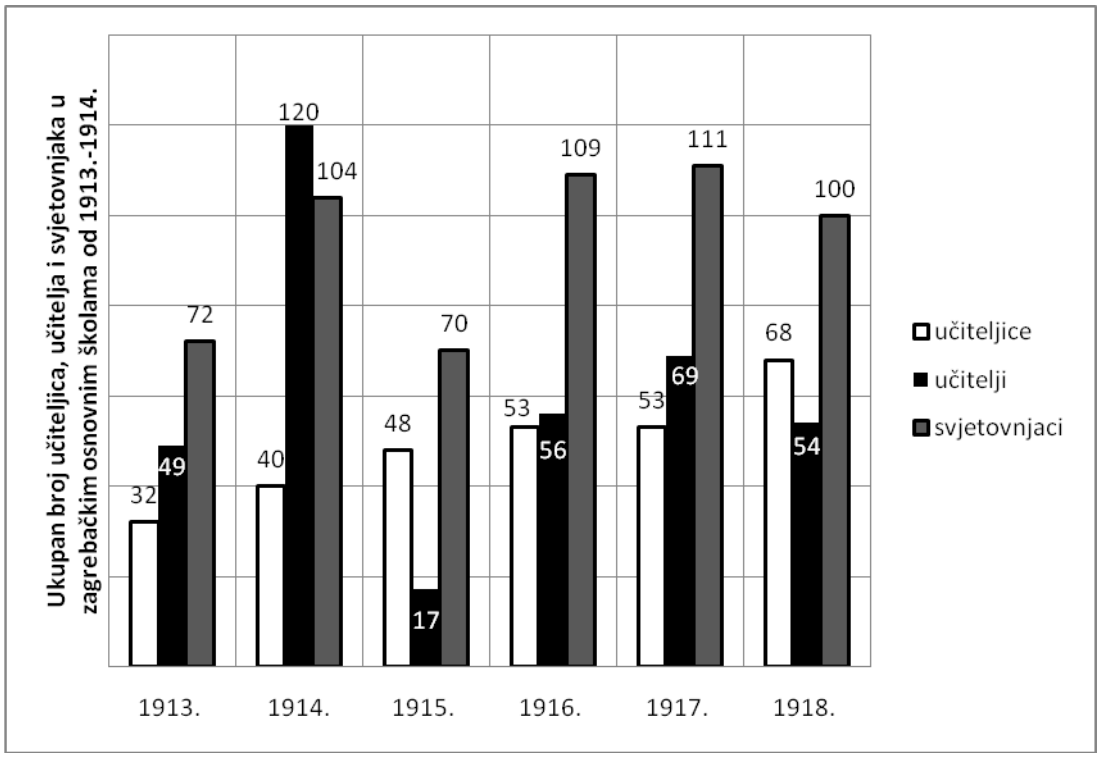

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 149-151

Iz grafikona, u kojemu su prikazane tri stavke, primjetljiv je do neke mjere očekivan razvoj događaja. Zbog mobilizacija broj učitelja naglo se smanjuje, sa 120 1914. na svega 17 1915.

[2280] Isto, 151. „Duvno“ je naziv za časnu sestru.

godine. Tijekom sljedeće dvije ratne godine broj učitelja doživljava nagli rast, međutim posljednje ratne godine bilo je manje zaposlenih učitelja. Istovremeno, broj učiteljica od 1913. do 1918. godine, uz iznimke 1916. i 1917. kada je broj jednak, bilježi stalan rast. Stalan porast broja zaposlenih svjetovnjaka može se tumačiti nastojanjem vlasti da nadomjesti nedostatak nastavnika. Naime, zemaljska je vlada pozvala godine 1915. nastavnike koji su boravili u Zagrebu, a bili su osposobljeni za rad u djevojačkim nižim i višim pučkim školama da se u roku od tri dana jave u Odjel za bogoštovlje i nastavu.[2281]

U sljedećem grafikonu prikazan je broj ravnateljica, ravnatelja te svećeničkog osoblja koje je tijekom rata radilo u osnovnim školama u Zagrebu.

GRAFIKON br. 46

Ukupan broj ravnatelja i svećeničkog osoblja u zagrebačkim školama tijekom Prvog svjetskog rata

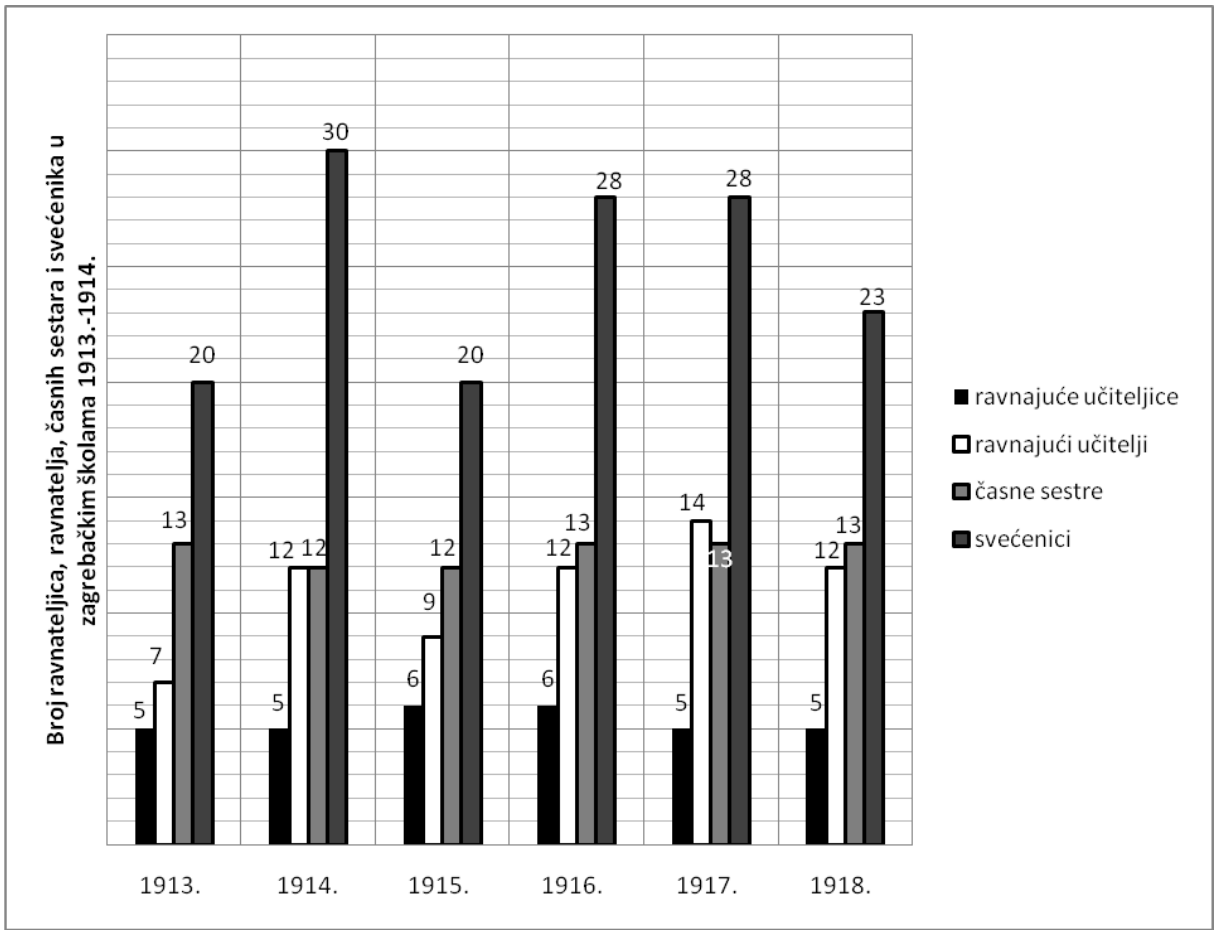

Izvor: *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 149-151

[2281] „Poziv nezaposlenom pučkom učiteljstvu u Zagrebu“, *JL*, br. 1015, 27. siječnja 1915., 4.

Broj zaposlenih ravnateljica i ravnatelja raste, tj. nema prevelikih oscilacija u brojevima od 1914. do 1918. godine. Isto se može reći i za broj časnih sestara, dok se broj svećenika smanjuje od 1915. godine, što je utjecaj mobilizacije. Svećenici, vjeroučitelji su prilikom proglašenja mobilizacije stupili u vojnu službu na dužnosti vojnih svećenika.[2282] Ratnih godina 1916. i 1917. broj vjeroučitelja se povećava i ustaljuje, međutim posljednje ratne godine opet je zabilježen manji broj svećenika zaposlenih u školama.

Promjenjivost navedenih brojeva vidi se i iz „Iskaza mobiliziranih učitelja nižih i viših pučkih škola u području županije i grada Zagreba" koji se izrađivao od početka rata. Analizirani popis nije datiran, ali je iz navedenih podataka vidljivo da je nastao 1917. godine.[2283] U popisu je navedeno razdoblje koje je svaki učitelj proveo u oružanim snagama i njihovi činovi te dužnosti nakon otpuštanja iz vojske. Zapisano je ukupno jedanaest brojeva-imena: od broja 1 do broja 8 popisani su „pravi učitelji", a od broja 9 do broja 11 „vjeroučitelji." [2284]

Upisani su: 1. Josip Boranić, 2. Ljudevit Krajačić, 3. Rudolf Pilko, 4. Mijo Sušec, 5. Ivan Šimec, 6. Mirko Tretinjak, 7. Armin Podešva, 8. Milan Žagar, 9. Matija Domac, 10. Karlo Gruber te 11. Stjepan Kramar.

Učitelji od upisnog broja 1 do 3 i od 5 do 8 bili su ili „oprošteni" ili „proglašeni nesposobni" te su bili „pridjeljeni grad.[skom] pogl.[avarstvu]" osim Milana Žagara koji je predavao u kaptolskoj školi. Učitelj Mijo Sušec koji je radio u školi na Žitnjaku upisan je kao „zarobljen", a sva tri „vjeroučitelja" – Matija Domac, Karlo Gruber i Stjepan Kramar obnašali su još 1917. godine dužnost vojnih svećenika.[2285]

Za nastavno osoblje zagrebačkih srednjih škola u vojnoj službi podaci se nalaze u godišnjim školskim *Izvještajima*. Primjerice školske godine 1914.–15. iz I. i II. realne gimnazije u vojsci je bilo ukupno 18 nastavnika[2286] dok je iz Trgovačke akademije na ratištu bilo 6 profesora.[2287]

[2282] HR-HDA-80, kut. 997, XX 1914/1061, „Popis učitelja pozvanih pod oružje".

[2283] HR-HDA-80, kut. 997, XX 1914/1061, „Popis učitelja pozvanih pod oružje".

[2284] HR-HDA-80, kut. 997, XX 1914/1061, „Popis učitelja pozvanih pod oružje".

[2285] HR-HDA-80, kut. 997, XX 1914/1061, „Popis učitelja pozvanih pod oružje".

[2286] *IZVJEŠTAJ KR. I. I II. REALNE GIMNAZIJE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1914./15,* Zagreb, 1915., 111-113.

[2287] *Izvještaj kr. trgovačke akademije u Zagrebu za školsku godinu 1914.–1915.* Zagreb, 1915., 57.

Pokušaj nadomještanja nastavnog osoblja u zagrebačkoj I. i II. realnoj gimnaziji uprave škola nastojale su riješiti same. Odlučeno je da profesori iz I. gimnazije predaju u II. realnoj i obrnuto, po potrebi. [2288]

Zbog teškog materijalnog položaja nastavnici su tijekom Prvog svjetskog rata dobivali razne novčane potpore. Primjerice, u siječnju 1916. godine, zemaljska je vlada isplatila iz državnog – zemaljskog proračuna: „Jednokratna potpora učiteljima i učiteljicama na općinskim /gradskim/višim i nižim pučkim te ženskim stručnim školama.“[2289] U popisu zagrebačkih učiteljica i učitelja nalaze se imena trinaest osoba kojima je isplaćena potpora u iznosu od 50 do 260 kruna. U istoj tablici navedeno je da su također imali i „grad.[sku] potporu“ koja je iznosila od 140 do 350 kruna. Dokument je datiran s danom 23. veljače 1916. godine, vjerojatno nakon isplate novčanih sredstava.[2290]

Učenici

Učenici osnovnih škola i nižih razreda srednjih škola predstavljali su posebno osjetljivu skupinu. M. Jurić navodi da je i prije 1914. godine u Zagrebu bio uočljiv problem nedostatka roditeljskog nadzora, a rat je taj problem samo pogoršao.[2291] Od jeseni 1914. godine vidljiv je još veći izostanak roditeljske skrbi zbog mobilizacija i novačenja ili posla te je uz smanjeni obim nastave veliki broj djece bio zanemaren. Prema M. Jurić krajem godine 1917. u gradu je bilo ukupno evidentirano 4077 djece do 16. godine života bez odgovarajuće roditeljske skrbi.[2292] Danas ne postoje točni statistički podaci o broju djece bez jednog ili oba roditelja u Zagrebu tijekom Prvog svjetskog rata. Navedeni podatak o 4077 djece bez odgovarajuće roditeljske skrbi treba promatrati u kontekstu da su to djeca iz Zagreba, jer su o djeci dopremljenoj na ishranu u grad skrbili subjekti uključeni u akciju prehranjivanja djece.[2293]

[2288] *IZVJEŠTAJ KR. II. REALNE GIMNAZIJE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1916./17.,* ZAGREB, 1917., 37.

[2289] HR-HDA-80, kut. 1151, IX 1916./4., Broj 736, God. 1916. „Iskaz učitelja…“

[2290] Isto.

[2291] Mirjana Jurić, „Slika zagrebačkih ulica u ratno vrijeme“, u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog istoimene izložbe, MGZ: Zagreb, 2015., 86.

[2292] Mirjana Jurić, „Slika zagrebačkih ulica u ratno vrijeme“, 85.

[2293] Mira Kolar-Dimitrijević, *Zbrinjavanje gladne djece*, 119.

Tek zadnje ratne godine gradska je uprava nastojala smanjiti broj djece koja su boravila na otvorenim prostorima bez nadzora te je za osnovnoškolce organizirala „Gradska dječja skloništa“ u prostorima osnovnih škola Sv. Duh i Krajiške te u prostorima „Katoličkog djetićkog društva“ na Pejačevićevom trgu, „Ratnog kumstva“ u Palmotićevoj ulici i u „Gradskoj ubožnici“ na Novoj vesi. Djeci je bila organizirana prehrana, zabava i učenje, što je vodilo 16 učiteljica.[2294] Također su gradska uprava i *Društvo Sv. Vinka* organizirali sklonište u Borongajskoj školi.[2295]

Iste, 1918. godine bila je organizirana i „ferijalna kolonija“ za osnovnoškolsku djecu iz Zagreba. U dva navrata, tijekom srpnja i kolovoza 1918. godine ukupno 92. djece iz Zagreba u dobi od 5 do 14 godina boravilo je na oporavku u Crikvenici.[2296]

Srednjoškolci su početkom rata pomagali u raznim službama, primjerice kao članovi Skautskog udruženja ili Hrvatske Dobrovoljne Čete[2297] te su sudjelovali u dobrotvornom radu: skupljali su novac povodom Božića za vojnike na bojišnici, skupljali su kovine, novčana sredstva za invalide, za „Odbor gospođa za ratnu pripomoć“ , i prodavali „tomobolu Društva sv. Vida“, [2298] a uplaćivali su i obveznice ratnih zajmova.[2299]

U svrhu daljnje domoljubne motivacije učenika, prema dopisu Odjela za bogoštovlje i nastavu, učenike je trebalo motivirati – potaknuti predavanjima-izlaganjima o junaštvu učitelja i učenika na bojišnicama.[2300]

S druge strane, učenici čiji su roditelji bili državljani neprijateljskih država mogli su upisati osnovne škole uz dozvolu vladinog povjerenika, a srednje škole samo uz odobrenja Odjela za bogoštovlje i nastavu.[2301]

[2294] *Izvještaj gradskog poglavarstva,* 71-72.

[2295] „Sklonište sv. Vinka“, *JL*, br. 1924, 19. srpnja 1917., 6.

[2296] *Izvještaj gradskog poglavarstva,* 71.

[2297] *Izvještaj kr. trgovačke akademije u Zagrebu za školsku godinu 1915.–1916.* Zagreb, 1916., 56.

[2298] *IZVJEŠTAJ KR. I. I II. REALNE GIMNAZIJE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1914./15.*, Zagreb, 1915., 112.

[2299] *Izvještaj kr. trgovačke akademije u Zagrebu za školsku godinu 1915.–1916.* Zagreb, 1916., 57.

[2300] „Proslava junačkih djela učitelja i učenika srednjih škola“, *JL*, br. 1094,17. travnja 1915., 5.

[2301] „Primanje djaka, kojima su roditelji podanici neprijateljskih država“, *JL*, br. 1213, 11. kolovoza 1915., 4.

Međutim, od ožujka 1915. godine vojska počinje novačiti učenike. Iz *Izvještaja* Trgovačke akademije saznaje se da su provedena novačenja učenika od 2. do 4. razreda, rođenih 1895. i 1896. godine, a u lipnju novačeni su učenici rođeni 1897. godine. Sveukupno 46 učenika Trgovačke akademije bilo je proglašeno sposobnima za vojnu službu.[2302]

O maturantima zagrebačke gornjogradske gimnazije koji su unovačeni i poslani na bojišnicu 1976. godine Radio televizija Zagreb snimila je dokumentarni film „Maturanti 1916." Sugovornici su u dokumentarnom filmu prepričavali svoje školske doživljaje i doživljaje nakon mature, s bojišnice.[2303] Prema pričanju sugovornika u dokumentarnom filmu tijekom školovanja životni standard učenika bio je jako nizak. Hrana i različite potrepštine bile su izrazito skupe kao i cijene smještaja.[2304] Siromašnim učenicima nije bio moguć najam sobe, već su unajmljivali krevete po cijeni od 10 kruna, koja je isto tako bila previsoka. Stoga su dva učenika plaćala najam jednog ležaja, svaki po 5 kruna. Nakon polaganja mature u ljeto 1916. godine, svi sugovornici iz dokumentarnog filma bili su unovačeni, neki u Zajedničku vojsku, a neki u Domobranstvo. Od 1916. do kraja rata sudjelovali su u borbama na Soči i na istočnoj bojišnici te su tek nakon završetka rata mogli nastaviti školovanje, tj. upisati studij.[2305]

Jedna od promjena u školstvu bilo je i uvođenje mješovitih škola, što se vidi u primjeru *Škole za umjetni obrt*. Naime, od 40-ak upisanih učenika u jesen 1916. godine, bilo je 30 učenica i 10-ak učenika.[2306]

Smještaj učenika koji nisu bili iz Zagreba bio je poseban problem. Naime, uprava Obrtne škole odlučila je do daljnjega ne pokretati rad „Internata".[2307] Stoga su se pojedini učenici

[2302] *Izvještaj kr. trgovačke akademije u Zagrebu za školsku godinu 1914.–1915.*, Zagreb, 1915., 58-59.

[2303] Dokumentarni film „Maturanti 1916.", Radio televizija Zagreb, 1976. godine ; Film je bio prikazivan na izložbi *Odjeci s bojišnice–Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, Muzej grada Zagreba, 2014-2015. Katalog istoimene izložbe navodi naslov filma u kataloškom dijelu na str. 150.

[2304] Isto. Sugovornici navode cijene iz razdoblja prije i tijekom rata u krunama te ih uspoređuju s tadašnjim cijenama u dinarima.

[2305] Isto.

[2306] „Zanimljivosti iz naše umjetničke škole", *JL*, br. 1639, 9. listopada 1916., 2.

[2307] *IZVJEŠTAJ KR. ZEM. OBRTNE ŠKOLE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1915.–1916.*, Zagreb, 1916., 50.

hranili u društvu „Prehrana,“ [2308] a smještaj su morali nalaziti sami.[2309] Prilikom iznajmljivanja stana ili vjerojatnije soba učenicima, najmodavci su morali imati posebne dozvole koje im je izdavalo kr. redarstveno povjereništvo.[2310] Od ustanova za smještaj učenika, tj. učenica radio je samo „Internat za učit.[eljske] pripravnice…“.[2311]

Na učenike *šegrtske škole* odnosila se vladina odluka iz travnja 1918. kojom je određeno vrijeme nastave od 16:30 do 18:30 sati. Nakon tog vremena učenici – šegrti nisu smjeli biti na ulici bez „šegrtske iskaznice“, a ako bi bili zatečeni bez navedene isprave bili bi kažnjeni s gubitkom školske godine. Ova odluka bila je vjerojatno donesena jer su učenici sudjelovali u uličnim nemirima.[2312]

U listopadu 1914. godine odlukom Odjela za bogoštovlje i nastavu zabranjeno je učenje ćirilice i ćirilične lekcije u udžbenicima nisu se više obrađivale.[2313] Zbog rata pojedini udžbenici bili su zbog sadržaja zabranjeni,[2314] a u dozvoljene udžbenike bila su uvrštena „ratna štiva i pjesme“ i tekstovi „koji se odnose na svjetski rat, a naročito na junaštva hrvatskih vojnika.“[2315]

Krajem studenoga 1916. godine u školsku nastavu uveden je islamski vjeronauk, koji je u Zagrebu za nekoliko učenika muslimana predavao vojni imam ef. Kurbegović.[2316] Uvođenje islamskog vjeronauka u škole tijekom jeseni 1916. bilo je moguće jer je zemaljski Sabor u travnju iste godine izglasao zakon kojim je islam stavljen u ravnopravni odnos s katoličkom,

[2308] *IZVJEŠTAJ KR. ZEM. OBRTNE ŠKOLE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1916.–1917.* Zagreb, 1917., 27.

[2309] *IZVJEŠTAJ KR. ZEM. OBRTNE ŠKOLE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1917.–1918.* Zagreb, 1918., 7.

[2310] „Pozor stanodavci djaka“, *JL*, br. 1245, 11. rujna 1915., 5.

[2311] „Upisivanje u škole ss. milosrdnica“, *JL*, br. 1239, 5. rujna 1915., 5.

[2312] „Nove odredbe glede polaska šegrtske škole“, *JL*, br. 2186, 11. travnja 1918., 5.

[2313] HR-HDA-80, kut. 1624, „Naredbe 1911.1920“, „Naredbe 1914.“, Odjel za bogoštovlje i nastavu, Broj 26556/1914., od 13. listopada 1914 ; „Ćirilica ukinuta u srednjim školama“, *JL*, br. 848, 16. listopada 1914., 5.

[2314] „Zabranjena školska knjiga“, *JL*, br. 1022, 3. veljače 1915., 4.

[2315] „Ratni dodatak u školskim knjigama“, *JL*, br. 1703, 8. prosinca 1916., 5.

[2316] „Predavanje islamskoga nauka vjere u srednjim školama“, *JL*, br. 1695, 30. studenoga 1916., 5.

protestantskom, grkokatoličkom, izraelitskom i pravoslavnom vjerom.[2317] Sukladno zakonu, „vjerozakonski službenici“ za islamsku vjeroispovijest na području Banske Hrvatske mogli su, nakon odobrenja zemaljske vlade, nastupiti u službu iz Bosne i Hercegovine,[2318] pa je tako imenovan ef. Kurbegović vjeroučiteljem.

Obaveza učenika rimokatoličke vjeroispovijesti bila je i prisustvovanje svetim misama povodom raznih događaja. Misama su morali prisustvovati povodom kraja školske godine,[2319] početka školske godine,[2320] kraja polugodišta,[2321] a učenice su morale prisustvovati i misi za pokojnu caricu i kraljicu Jelisavu (Elizabetu).[2322] Prilikom krunjenja novog kralja Karla IV. svi nastavnici i učenici morali su prisustvovati misi,[2323] a početkom prosinca 1916. godine određeno je postavljanje njegovih slika u sve škole (i urede) na području Banske Hrvatske. Slike u tehnici litografije i bakropisa izradio je slikar Menci Klement Crnčić.[2324]

U izvođenju nastave dogodilo se nekoliko planiranih promjena. Naime, učenicima srednjih škola bilo je omogućeno polaganje dva razreda u jednoj godini kako bi čim prije mogli započeti s radom,[2325] što je očito provedeno planski zbog nedostatka radne snage u svim granama privrede. Školske godine 1917./18. primjenjivao se novi program za nastavu matematike, geometrije i „deskriptive“. Od te školske godine program se počeo primjenjivati

[2317] Komad X, Br. 45, „Zakon od 27. travnja 1916 o priznanju islamske vjeroispovjesti u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, GODINA 1916. (KOMAD I.-XX. BROJ 1.-98.), Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara, 1917., 150.

[2318] Isto, 150.

[2319] „Na koncu školske godine“, *IL*, br. 27, 4. srpnja 1914., 634. U članku su objavljene fotografije učenika ispred zgrade realne gimnazije (danas Muzej Mimara) nakon podjele svjedodžbi te Sv. mise i Te Deuma. Te Deum (hrv. Tebe Boga hvalimo) je zahvalnica koja se pjeva nakon mise ; „Svršetak školske godine“, *JL*, br. 1892, 17. lipnja 1917., 4.

[2320] „Početak školske obuke“, *JL*, br. 884, 6. studenog 1914., 6. U članku je navedeno da su učenici obje zagrebačke gimnazije i obje realne gimnazije prije početka nastave prisustvovali misi u crkvi sv. Katarine na Gornjem gradu.

[2321] „Konac prvog školskog semestra“, *JL*, br. 1755, 31. siječnja 1917., 5. Vijest se odnosi na gimnazije.

[2322] „Školska viest“, *JL*, br. 906, 19. studenoga 1914., 6.

[2323] „Okružnica za sve škole“, *JL*, br. 1717, 22. prosinca 1916., 5.

[2324] „Odredbe glede slika novoga kralja za škole i urede“, *JL*, br. 1703, 8. prosinca 1916., 5.

[2325] „Stezanje nauka u srednjim školama“, *JL*, br. 1993, 26. rujna 1917., 5.

u nižim razredima osnovnih škola, dok se u višim razredima primjenjivao u manjoj mjeri. Puna primjena novog programa bila je planirana tek u razdoblju iduće dvije godine.[2326]

Kašnjenje nastave i održavanje nastave na raznim adresama

U jesen 1914. godine nastava u svim zagrebačkim osnovnim i srednjim školama je kasnila. Primjerice u I. i II. realnoj gimnaziji započela je tek 3. studenoga 1914. godine,[2327] a u kr. zem. obrtnoj školi školska godina 1914./15. nije niti počela.[2328] Stoga je uprava škole pozvala u siječnju 1915. godine roditelje da pošalju djecu na praksu u radionice, jer je školska godina ionako bila „izgubljena", a postojala je mogućnost slanja učenika na nastavu „privatno" kako bi uspjeli položiti teoretske predmete.[2329]

Problem smještanja škola i održavanja nastave tijekom rata vidljiv je i na primjeru „Građevno stručne škole" koja je bila dio „kr. zem. Obrtne škole." Naime, školske godine 1915./1916. nastava se održavala samo za 1., 3. i 4. razred na dva mjesta u gradu: u zgradi sirotišta na Josipovcu te u stanu u Vodnikovoj koji je uprava škole unajmila.[2330]

Nastava „kr. zemaljske stručne škole" održavala se u Ilici 83 u zavodu za gluhonijemu djecu,[2331] a Trgovačkoj akademiji prostorije je iznajmilo „Društvo Merkur." Nastava na Trgovačkoj akademiji, samo za 2. i 3. razred, započela je tek početkom prosinca 1914.[2332]

Iduće, 1915. godine nastava u srednjim školama započela je redovito, početkom rujna, i tiskovine su javile gdje će se nastava održavati. Osnovna škola Sv. Duh bila je smještena u

---

[2326] „Nova naučna osnova za matematiku, geometriju i deskriptivu u srednjim školama", *JL*, br. 2004, 7. listopada 1917., 4.

[2327] *IZVJEŠTAJ KR. I. I II. REALNE GIMNAZIJE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1914./15*, Zagreb, 1915., 3.

[2328] *IZVJEŠTAJ KR. ZEM. OBRTNE ŠKOLE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1915.–1916.* Zagreb, 1916., 38.

[2329] „Iz obrtne škole", *JL*, br. 1006, 21. siječnja 1915., 4.

[2330] *IZVJEŠTAJ GRAĐEVNO STRUČNE ŠKOLE SPOJENE SA KRALJ ZEM OBRTNOM ŠKOLOM U ZAGREBU KONCEM ŠKOLSKE GODINE 1915-16*, Zagreb, 1916., 59.

[2331] „Početak obuke u kr. zemaljskoj stručnoj školi u Zagrebu", *JL*, br. 934, 5. prosinca 1914., 5.

[2332] „Početak obuke u trgovačkoj akademiji zagrebačkoj", *JL*, br. 934, 5. prosinca 1914., 4-5 ; „Trgovačka akademija", *JL*, br. 952, 17. prosinca 1914., 6.

jedan paviljon gradske ubožnice, a nekoliko razreda osnovnih škola imalo je nastavu u prostorijama „Hrvatske straže“ u Kukovićevoj ulici.[2333]

Nastava „Obrtne škole“ trebala se održavati samo nedjeljom. *Industrijski smjer Više djevojačke škole* imao je nastavu u prostorijama „Protestantske škole“, a *Kućanski smjer* iste škole imao je predavanja u zgradi kotarske oblasti u Vodnikovoj ulici. Trgovačka akademija imala je predavanja u prostorijama „Merkura“, a „Preparandija“, učiteljska škola imala je predavanja u Zavodu za gluhonijeme.[2334]

Unatoč mnogobrojnim problemima školstva 1916. godine osnovana je i nova strukovna škola u Zagrebu – „Škola za gostioničarsko-kavanske naučnike“ koja je trebala započeti s radom 1. listopada 1916. godine. [2335] Iz sačuvanih izvještaja (za školske godine 1916./17., 1917./18. te 1918./19.) uočava se da je navedena strukovna škola održavala nastavu tijekom ratnih godina.[2336] Nastava u „Stručnoj školi za gostioničarsko-kavanarske naučnike“ odvijala se u prostorijama „Saveza gostioničarskih zadruga“ u Nikolićevoj ulici 10.[2337]

Tijekom idućih ratnih godina počeci nastave su se ustalili, međutim iz raznih razloga, primjerice nije bilo zimskih praznika,[2338] ili su se zbog problema s prijevozom uskršnji praznici pomicali na ranije datume.[2339]

Nastava se tijekom zimskih mjeseci i odgađala, tj. prilagođavalo se vrijeme izvođenja zbog uštede energenata. Odlukom odjela za bogoštovlje i nastavu, krajem 1916. godine nije se smjelo grijati prostorije koje nisu korištene, a korištene prostorije smjelo se grijati samo i

[2333] „Gdje će se smjestiti zagrebačke škole“, *JL*, br. 1226, 24. kolovoza 1915., 5.

[2334] „Gdje će se smjestiti zagrebačke škole“, 5.

[2335] „Ustrojenje stručne škole za gostioničarsko-kavanske naučnike“, *JL*, br. 1593, 26. kolovoza 1916., 5.

[2336] *Izvještaj stručne škole za gostioničarsko-kavanarske naučnike saveza gostioničarskih zadruga kraljevine Hrvatske i Slavonije. U Zagrebu za školsku godinu 1916.–1917.*, Zagreb, 1917 ; *Izvještaj stručne škole za gostioničarsko – kavanarske naučnike saveza gostioničarskih zadruga kraljevine Hrvatske i Slavonije. U Zagrebu za školsku godinu 1917.–1918.*, Zagreb, [1919?] ; *Izvještaj stručne škole za gostioničarsko – kavanarske naučnike saveza gostioničarskih zadruga kraljevine Hrvatske i Slavonije. U Zagrebu za školsku godinu 1918.–1919.*, Zagreb, 1919.

[2337] *Izvještaj stručne škole za gostioničarsko – kavanarske naučnike saveza gostioničarskih zadruga kraljevine Hrvatske i Slavonije. U Zagrebu za školsku godinu 1916.–1917.*, Zagreb, 1917. [bez oznake stranice] ; Prema Jelena Stanić, Laura Šakaja, Lana Slavuj, „Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova“, 121, Nikolićeva ulica je danas Ulica Nikole Tesle.

[2338] L. K., „Svršetak školskog proljeća“, *JL*, br. 2148, 2. ožujka 1918., 5.

[2339] „Uskršnji praznici u školama“, *JL*, br. 2170, 25. ožujka 1918., 3.

tijekom radnog vremena.[2340] Zbog uštede petroleja razmatralo se potpuno odgađanje nastave tijekom zime 1916.,[2341] a početkom 1918. godine zbog nestašice ugljena banskom naredbom i odlukom gradskog poglavarstva nastava je bila odgođena sve do 20. siječnja.[2342] Zbog epidemije španjolske gripe tijekom školske godine 1918./19. nastava se nije održavala u I. realnoj gimnaziji od polovice listopada do početka studenoga 1918. godine.[2343]

Dodatne namjene školskih objekata

Uz korištenje objekata za vojne potrebe, pojedine škole postala su mjesta u kojima se vršila podjela državne pomoći za mobilizirane. Isplate „državnih podpora obiteljima mobilizovanih" obavljale su se u dvije rate, početkom i u drugoj polovici tekućeg mjeseca u prostorijama Samostanske škole, čije su „Prostorije … bile pretvorene u ured…"[2344], tj. sredstva su bila isplaćivana u gimnastičkoj dvorani škole – „Gombaoni".[2345]

U kasnijim ratnim godinama, primjerice 1917. godine, u zgradi „Borongajske škole" obavljala se podjela kupona za brašno i kruh stanovništvu iz tog dijela grada – 6. kotara.[2346]

Borongajska škola predstavlja svojevrstan fenomen među zagrebačkim školama u razdoblju od 1914. do 1918. godine. Naime, školska zgrada nije dobila *vojnu namjenu* te se u njoj tijekom cijelog rata održavala nastava, ali i niz dodatnih aktivnosti koje se mogu okarakterizirati kao dobrotvorne pa i društveno-korisne/odgovorne. Skloništa za djecu bila su, kako je ranije navedeno, organizirana i u drugim osnovnim školama ili prostorijama društava,

[2340] HR-HDA-80, kut. 1624, „1916. g.", Odjel za bogoštovlje i nastavu, Broj 24.936/1916, prijepis naredbe predsjedništva zemaljske vlade Broj 4696/Pr./1916.

[2341] „Škole i pomanjkanje petroleja", *JL*, br. 1701, 6. prosinca 1916., 4.

[2342] L. K., „Obustava obuke u gradskim pučkim školama", *JL*, br. 2098, 9. siječnja 1918., 5.

[2343] *IZVJEŠTAJ KR. I. REALNE GIMNAZIJE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1917./18,* Zagreb, 1918., 27.

[2344] „Izplata državnih podpora obiteljima mobilizovanih", *JL*, br. 1079, 1. travnja 1915., 4.

[2345] „Državne podpore za obitelji mobilizovanih izplaćivat će se mjeseca listopada…" *JL*, br. 1278, 14. listopada 1915., 5 ; Prema „Dieljenje državne podpore za obitelji vojnika", *JL*, br. 877, 2. studenoga 1914., 2, u studenome 1914. godine potpore su bile dijeljenje u Umjetničkom paviljonu.

[2346] „Iskaznice za brašno i kruh…" *JL*, br. 1755, 31. siječnja 1917., 5.

međutim primjer Borongajske škole utoliko je interesnatan jer su radu skloništa pomogli i članovi Društva Sv. Vinka Paulskoga.[2347]

Gradsko je poglavarstvo u navedenoj školi organiziralo „Borongajsko gradsko zabavište.“[2348] Može se pretpostaviti da je bilo organizirano i prijašnjih godina,[2349] a 1916. godine započelo je s radom dana 1. srpnja.[2350] „Ferijalna kolonija“ koju su vodile tri učiteljice pohađalo je više od stotinu djece, a stanovništvo iz susjedstva tražilo je da ovaj oblik nastave i zabave potraje čim duže.[2351] Već prvi dan u školu je došlo 134 djece, a u članku u *Jutarnjem listu* navedeno je: „Ne može se dosta pohvaliti ova koristna odredba našega gradskoga poglavarsta, koje je time učinilo prvi korak, da se smanji broj zapuštene djece.“[2352] Gradsko je poglavarstvo u listopadu iste godine donijelo odluku da „zabavište“ poprimi trajan oblik, a tom prilikom uprava škole pozvala je roditelje da upišu djecu u program do dana 7. listopada.[2353]

Isto tako u Borongajskoj školi su početkom 1917. godine podijeljene cipele siromašnoj djeci.[2354]

Može se zaključiti da je prostor navedene škole bio središte za skrb djece u tadašnjem istočnom dijelu grada. Organiziranjem „ferijalne kolonije“, tj. „zabavišta“ na poticaj gradskog poglavarstva imala je za cilj smanjiti broj djece bez roditeljskog nadzora. Unatoč velikom odazivu roditelja, broj djece bez nadzora ipak se stalno povećavao. Stoga se kao ispomoć radu ferijalne kolonije u ljeto 1917. godine pridružilo i „Društvo sv. Vinka Paulskoga“. Članovi društva provodili su ophodnje po istočnom dijelu grada, tj. po jedan član u svakoj ulici i odvodio bi pronađenu djecu kući te su opominjali djecu, ali i roditelje.[2355] U sklopu dužnosti podonosili su prijave gradskoj policiji, a djecu čiji su očevi bili u vojsci a majke su radile,

[2347] „Nadzor nad djecom“, *JL*, br. 1908, 3. srpnja 1917., 5.

[2348] „Borongajsko gradsko zabavište…“, *JL*, br. 1555, 19. srpnja 1916., 5.

[2349] „Učenici i učenice Borongajske škole, koji će i ove godine polaziti 'ferijalnu koloniju'…“, *JL*, br. 1555, 19. srpnja 1916., 5.

[2350] „Borongajsko gradsko zabavište…“, *JL*, br. 1555, 19. srpnja 1916., 5.

[2351] Isto, 5.

[2352] „Dječje zabavište u Borongajskoj školi“, *JL*, br. 1541, 5. srpnja 1916., 5.

[2353] „Zabavište Borongajske škole“, *JL*, br. 1634, 4. listopada 1916., 4.

[2354] „Dijeljenje cipela siromašnoj školskoj djeci“, *JL*, br. 1738, 14. siječnja 1917., 5.

[2355] „Nadzor nad djecom“, *JL*, br. 1908, 3. srpnja 1917., 5.

smještali su u „sklonište.“[2356] „Sklonište sv. Vinka“[2357] je nakon dozvole gradskog poglavarstva započelo s radom 16. srpnja 1917. godine. Svečano ga je otvorio župnik župe sv. Petra, a već prvi dan došlo je 34 djece.[2358]

Visoko školstvo

Sveučilište Franje Josipa I. u Zagrebu rat je zatekao s istim problemima kao i osnovne i srednje škole. U slučaju Sveučilišta mobilizacija je zahvatila i profesore i studente, a u sveučilišnoj zgradi na Kazališnom trgu bili su početkom rata smješteni vojnici.[2359]

Stoga je početkom akademske godine 1914/15 donesena odluka Odjela za bogoštovlje i nastavu da studenti smiju biti samo državljani Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Ova odluka nije se odnosila na studente vojnike. Također, studenti u vojsci i pripadnici Hrvatske Dobrovoljne Čete nisu trebali plaćati školarinu, a troškove upisa mogli su platiti kasnije.[2360]

O početku akademske godine raspravljao je Senat zagrebačkog sveučilišta na sjednici dana 29. listopada 1914. godine. Upis na Mudroslovni i Pravno i državoslovni fakultet počeli su 3. listopada, a upis na Bogoslovni fakultet počeo je 25. listopada. Treba spomenuti da je Bogoslovni fakultet navedene akademske godine bio premješten u Varaždinske Toplice, jer je u zgradi sjemeništa na Kaptolu bila vojna bolnica.[2361]

Nadalje, na istoj sjednici Senat je zaprimio obavijest Odjela za bogoštovlje i nastavu, br. 26.464 da je Odjel naložio „privremenu obustavu od službe i plaće“ za profesore dr. Gjuru Šurmina i dr. Lazara Cara. Kako je u zapisniku navedeno, Šurmin je bio pod kaznom i „izvidima“ zbog „zločinstva zlouporabe vlasti i pronevjerenja“, a profesor Car bio je pod sudskom istragom „radi zločinstva smetanja javnoga mira.“[2362]

[2356] Isto, 5.

[2357] „Sklonište sv. Vinka“, *JL*, br. 1924, 19. srpnja 1917., 6.

[2358] Isto, 6.

[2359] „Bosanski vojnici u Zagrebu“, *IL*, br. 37, 12. rujna 1914., 873.

[2360] „Početak naučne godine na sveučilištu“, *JL*, br. 864, 25. listopada 1914., 4.

[2361] HR-HDA-80, kut. 849, XIII 1914/527, Broj 28275 God 1914. „Akademički senat sjednički zapisnik“, II. sjednica.

[2362] Isto.

Podaci o prvoj akademskoj godini tijekom Velikog rata se nalaze i u Zbirci Stampata Hrvatskog državnog arhiva. Pod signaturom 9/19 sačuvan je „Red predavanja u zimskom semestru naučne godine 1914./15.“[2363] u kojemu su navedena prezimena sveučilišnih profesora te prostorije u kojima su držali predavanja.

Navedeni su sljedeći profesori: dr. Adamović, dr. Arnold, dr. Bazala, dr. Bojničić, dr. Boranić, dr. Brunšmid, Bubanović, Domac, Florschütz, Forenbacher, Gavazzi, Gorjanović, Golik, Grekša, Gruber, Gjurašin, Hoffiler, Hondl, Horvat, Ivanović, Janeček, Kiseljak, Klaić, Kišpatić, Körbler, Langhoffer, Majcen, Manojlović, Miholić, Musić, prof. Poparić, Šamšalović, Šenoa, Šišić, Škarić, Schneider, Varićak, Vouk. [2364]

Predavanja su se održavala na sljedećim lokacijama: Akademski senat, Aula, dvorana broj 7 u zgradi Sveučilišta, u zemaljskom arhivu, u Arheološkom muzeju, Farmaceutskom zavodu, Glazbenom zavodu, Higijenskom zavodu, Kemijskom laboratoriju, u Ludžbenom zavodu, u prostorijama „Potpornog društva“, Zemaljskom te Zoološkom muzeju.[2365]

Iz navedenog rasporeda predavanja uočava se da su pojedine prostorije ipak bile korištene za predavanja. Naime, u zgradu Sveučilišta moglo se ući samo uz „Passirschein“ i to isključivo kroz stepenište na zapadnoj strani zgrade. Glavni ulaz smjelo je koristiti samo vojno osoblje.[2366]

Osim na tri, od 1918. godine četiri, fakulteta na Sveučilištu u Zagrebu, tijekom Velikog rata moglo studirati i na, uvjetno rečeno, višim školama i to kr. šumarskoj akademiji,[2367] geodetskom tečaju[2368] te na studiju farmacije.[2369]

Sveučilišna knjižnica

[2363] HR-HDA-907, 9/19.

[2364] HR-HDA-907, 9/19.

[2365] HR-HDA-907. 9/19.

[2366] „Sa sveučilišta“, *JL*, br. 1040, 21. veljače 1915., 4.

[2367] „Izpiti u kr. šumarskoj akademiji“, *JL*, br. 896, 13. studenoga 1914., 5.

[2368] „Državni ispiti na geodetskom tečaju“, *JL*, br. 2025, 29. listopada 1917., 5.

[2369] „Ratna statistika hrvatskoga sveučilišta“, *JL*, br. 1479, 4. svibnja 1916., 4.

Nadalje, koristiti usluge kr. zem. Sveučilišne knjižnice smjeli su tijekom akademske godine 1914./15. isključivo „…profesori, …docenti i učitelji sveučilišta; …nastavnici kr. šumarske akademije, …stručni učitelji sveučilištnih zavoda i odjela muzeja; …srednjoškolski učitelji: … kandidati strogih i državnih izpita“[2370] U studenome 1914. godine Odjel za bogoštovlje i nastavu odredio je inventarizaciju knjiga u Sveučilišnoj knjižnici te su posuđene knjige morale biti vraćene u roku od 14 dana.[2371]

Kasnije tijekom rata, točnije 1917. godine usluge knjižnice smjeli su koristiti svi, međutim studenti su se tada tužili da nije bilo dovoljno rasvjete i grijanja.[2372]

Ratne godine na Sveučilištu

Upravno, svake godine su se mijenjali rektor, prorektor, dekani i prodekani fakulteta. Imenovanja se mogu pratiti prema zapisnicima senatskih sjednica.[2373] U rujnu 1914. godine dužnost rektora obnašao je dr. Edo Lovrić.[2374] Akademske godine 1914/15 rektor sveučilišta bio je Körbler,[2375] koji je iduće akademske godine imenovan prorektorom. Rektor je tijekom akademske godine 1915/16. bio dr. Franjo Barac, dekan Mudroslovnog fakulteta bio je dr. Albert Bazala, dekan pravno i državoslovnog fakulteta dr. Milorad Stražnicky, a Bogoslovije dr. Josip Pazman.[2376]

U travnju 1915. godine objavljena je banska naredba broj 9684 kojom je studentima koji su obnašali vojne dužnosti bio oprošten jedan semestar. Odredba se odnosila na studente Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu, kr. Šumarske akademije te Farmacije. Odredba se odnosila na studente koji su bili u vojsci a počeli su studij prije rata, ali isto tako i na studente

[2370] „Upotreba kr. sveučilišne knjižnice“, *JL*, br. 823, 2. listopada 1914., 5.

[2371] „Knjige iz sveučilišne knjižnice“, *JL*, br. 934, 5. prosinca 1914., 5.

[2372] LK., „Sveučilišno djaštvo i knjižnica“, *JL*, br. 2067, 8. prosinca 1917., 5.

[2373] HR-HDA-80, kut. 849.

[2374] HR-HDA-907, 5/222. Poziv naslovljen „Akademičari!“

[2375] HR-HDA-80, kut. 849, XIII 1914/527 Broj 28275 God 1914.

[2376] HR-HDA-80, kut. 849, XIII 1914/527 Broj 33531., God. 1915., zapisnik III. sjednice, 8. studenog 1915 ; O Franji/Franu Barcu opširnije vidi u: Ivan Zvonar, *Mons. dr. Fran Barac, (1872-1940), Život i djelo,* Kršćanska sadašnjost: Zagreb, 2012.

koji su započeli studij tijekom rata. Da bi se ostvarila ta pogodnost trebalo je podnijeti molbu „profesorskom zboru“ – „Predavanja i vježbe oproštenoga semestra ne će testirati nastavnici, već će se taj semestar priznati … potvrdom dekanata.“ Za taj semestar studenti nisu trebali plaćati pristojbe, a morao je biti uračunat kao „pravovaljan“ „Pri izdavanju absolutorija i odlaznih svjedodžbi…“[2377]

Potpuno očekivano, zbog rata bilo je manje studenata. Unatoč navedenoj „pogodnosti“ studenata je bilo manje. Kako navodi *Jutarnji list* početkom svibnja 1915. godine studentica i studenata u Zagrebu bilo je u pola manjem broju u odnosu na prijeratno razdoblje. Akademske godine 1915./16. bilo je upisano ukupno 552 studenta, od koji je bilo 80 izvanrednih. Nadalje, navedeni su brojevi studenata po fakultetima: Bogoslovni 90, Mudroslovni 79, Pravo i državoslovni fakultet 325 studenata, a na geodetskom tečaju bilo ih je 10 studenata, na Farmaciji 22 te na Šumarskoj akademiji 26 studenata. Od ukupnog broja 347 studenata bilo je oslobođeno troškova studija, a svega dva studenta bila su iz inozemstva – Bugarske.[2378]

Naredne, 1916./17. godine rektor je bio dr. Ernest Miler, prorektor Franjo Barac, a dužnost dekana tada su obnašali: na Pravnom i državoslovnom fakultetu dr. Fran Milobar, Bogosloviji dr. Ante Lovrić i na Mudroslovnom fakultetu dr. Dragutin Boranić.[2379]

Na sjednici Senata održanoj dana 3. veljače 1917. godine vodila se „Rasprava o otvorenju medicinskog fakulteta“.[2380]

Akademske godine 1917./18. rektor je bio dr. Julije Golik, prorektor dr. Ernest Miler, a dekani su Mudroslovnog fakulteta dr. Juraj Majcen, Bogoslovije dr. Franjo Zagoda te Pravno i državoslovnog fakulteta dr. Marko Kostrenčić.[2381]

[2377] „Mobilizovanim sveučilišnim slušačima oprošten semestar nauke“, *JL*, br. 1091, 14. travnja 1915., 4.

[2378] „Ratna statistika hrvatskoga sveučilišta“, *JL*, br. 1479, 4. svibnja 1916., 4.

[2379] HR-HDA-80, kut. 849, XIII 1914/527, Broj 32407, God. 1916., zapisnik izvanredne sjednice povodom smrti kralja održane 22. studenog 1916.

[2380] HR-HDA-80, kut. 849, XIII 1914/527, Broj 3481, God. 1917, IV. izvanredna sjednica 3. 2. 1917.

[2381] HR-HDA-80, kut. 849, XIII 1914/527 Broj 32727 God. 1917. II. sjednica.

Dr. Julije Golik također je obavljao i cenzorsku dužnost. Naime, bio je predsjednik „Povjereništva za izvoz knjiga“[2382] čija je dužnost bila kontrola svih tiskovina tiskanih na području Zagreba, a koje su na daljnja odredišta bila slana poštom. Povjerenstvo je bilježilo imena pošiljatelja i primatelja te „vrst i naslov knjige.“[2383] Povjerenstvo je djelovalo na adresi Vodnikova ulica broj 1,[2384] a u radu se koordiniralo s istim povjerenstvima iz Austrije, Ugarske i Njemačke. Na sastanku predstavnika navedenih povjerenstava u Budimpešti zagrebačko povjerenstvo predstavljao je prof. Franjo Šandor.[2385]

U listopadu 1917. godine vojska je iselila bolnicu iz zgrade Sveučilišta na Kazališnom trgu te je vratila Sveučilištu.[2386]

Akademske godine 1918./19. dužnost rektora obnašao je dr. Ivan A. Ruspini, a prorektora dr. Julije Golik. Dužnosti dekana obnašali su dr. Branislav Dimitrijević – Pravno i državoslovnog fakulteta, dr. Đuro Körbler – Mudroslovnog, Bogoslovije dr. Hugo pl. Mihalovich. Sjednici su prisustvovali i dekan te prodekan medicine tj. Liječničkog fakulteta: dr. Miroslav pl. Čačković i dr. Dragutin Mašek.[2387]

Osnivanje Medicinskog fakulteta

Zagrebačka Nadbiskupija je 1907. godine prodala gradu Zagrebu zemljište na Šalati pod uvjetom izgradnje bolnice. Grad je započeo izgradnju, međutim stručnjaci su smatrali da nova bolnica nije potrebna te su izgrađene nastavne zgrade. Kako je ranije navedeno, u zgradama na Šalati bile su smještene gornjogradska gimnazija, II. realna gimnazija te plemićki konvikt. Tijekom rata te zgrade koristila je vojska.[2388] Ključni moment za osnivanje Medicinskog

[2382] HR-HDA-96, (Hrvatski državni arhiv, fond 96, Povjereništvo za izvoz knjiga – PZIK), kut. 3, Broj 100-1918/a. a. (Br. 49.)

[2383] HR-HDA-96, kut. 1.

[2384] HR-HDA-96, kut. 3, Br. 103./1918.

[2385] HR-HDA-96, kut. 3, Br. 49., Br. 100 – 1918/a. a.

[2386] „Ispražnjenje sveučilišta“, *JL*, br. 2014, 17. listopada 1917., 5.

[2387] HR-HDA-80, kut. 849, XIII 1914/527 Broj 33308 God. 1918., Zapisnik sjednice, 8. studenog 1918. godine

[2388] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913.–1919., 19. /Pr. 1916. ad 45/1918. Pr., Odjel za bogoštovlje i nastavu Br. 872/1916.

fakulteta bilo je očitovanje nadbiskupa Bauera krajem ožujka 1916. godine, zbog neispunjene obaveze izgradnje bolnice na Šalati. Nadbiskup se nakon očitovanja Sv. Stolice izjasnio da neće tražiti odštetu od Trojedne Kraljevine i grada Zagreba, budući da do tada bolnica nije bila izgrađena.[2389]

Nakon što je bila odobrena „zakonska osnova" izgradnje fakulteta medicine te zemaljske bolnice i potrebnih klinika,[2390] nadbiskup je „eraru" ustupio u kolovozu 1918. godine potrebna zemljišta na Šalati.[2391]

Treba spomenuti da je nadbiskup Bauer u rujnu osnovao stipendijsku zakladu za studente medicine,[2392] točnije uplatio je glavnicu u iznosu od 210.000 kruna.[2393] Prve akademske godine bilo je predviđeno ukupno šest stipendija.[2394] Polovicom listopada 1918. godine za stipendije se prijavilo 30 interesenata.[2395]

Iz zapisnika sjednica mogu se uočiti političke promjene. Primjerice, u ljeto 1914. godine kralju je poslana pisana izjava sućuti povodom sarajevskog atentata,[2396] a kako je ranije navedeno, u listopadu suspendirani su profesori Gjuro Šurmin i Lazar Car. Povodom smrti kralja i cara Franje Josipa I. Senat Sveučilišta održao je izvanrednu sjednicu.[2397] U jesen i krajem 1918. godine, završetkom rata i raspadom Monarhije dolazi do potpunog zaokreta u politici. Primjerice, Senat je odlučio pogodnosti za studiranje određene 1915. godine primijeniti i za osobe „…koji su po organima starog sistema ne učinivši ništa ili zbog političkih i vojničkih delikata, počinjenih iz patriotičkih motiva, progonjeni, odnosno u svojoj

[2389] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913.–1919., 54/Pr. od 8. svibnja 1916.

[2390] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913.–1919., 54/Pr. od 8. svibnja 1916. 45./PR. 1918.

[2391] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913.–1919., 45./PR. 1918., ad 45/1918. Pr.

[2392] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913.–1919., 287/1931 Pr., Odjel za bogoštovlje i nastavu Broj 26.866/1918.

[2393] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913.–1919., Odjel za bogoštovlje i nastavu Br. 25.866/1918. od 9. rujna 1918. U istom fondu - 287/Pr. 1931., nadbiskup Bauer je bio suglasan da se zaklada prepusti upravi Sveučilišta.

[2394] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913.–1919., 70/Pr. 1918 287/1931. Pr., Odjel za bogoštovlje i nastavu Broj 25.866/1918.

[2395] HR-NAZ-NDS, Prezidialni spisi 1913.–1919., 78/Pr 1918 287/1931, Odjel za bogoštovlje i nastavu Br. 30483/1918.

[2396] HR-HDA-80, kut. 849, XIII 1914/527, Broj 17275 God. 1914., 4. srpnja 1914.

[2397] HR-HDA-80, kut. 849, XIII 1914/527 Broj 32407 God. 1916., izvanredna sjednica, 22. studenoga 1916.

slobodi kretanja ograničeni…“[2398] Istog mjeseca, na izvanrednoj sjednici profesorski zbor odlučio je poslati predsjedniku Sjedinjenih Američkih Država Wilsonu prosvjedno pismo zbog talijanske okupacije.[2399]

Na senatskoj sjednici održanoj dana 30. studenoga pročitan je dopis profesorskog zbora Medicinskog fakulteta upućen rektoru Sveučilišta. Navedenim pismom profesori su tražili da se pošalje adresa regentu Aleksandru Karađorđeviću o važnosti ujedinjenja.[2400] Nakon proglašenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Sveučilište je poslalo pismo regentu Aleksandru u kojem se navodi „…veliko djelo našeg narodnog ujedinjenja…“[2401]

Ipak, tijekom rata nastava se na Sveučilištu održavala ustaljeno. Uz osnivanje Medicinskog fakulteta u prosincu 1918. godine osnovana je i „Tehnička visoka škola“,[2402] koja je započela radom 1919. godine.

Utjecaj ratnih okolnosti vidljiv je na rad Sveučilišta u Zagrebu od 1914. do 1918. godine. Profesori i studenti postali su vojni obveznici, a neko vrijeme bilo je dodatno otežano održavanje nastave zbog smještanja vojnika u zgradi Sveučilišta. Posljedica rata bila je manji broj visoko obrazovanih građana. Stoga se može zaključiti da su odluke Senata o *opraštanju* jednog semestra studentima, potom o osnivanju Medicinskog fakulteta i *Tehničke visoke škole* bile donesene kako bi se povećao broj visoko obrazovanih građana.

Znanost

Krajem 1914. godine zagrebački Kaptol i kr. zem. arhiv sklopili su ugovor „o predaji metropolitanske knjižnice“ u nadležnost Arhiva. Ugovor je bio sklopljen na razdoblje od 50 godine, a nadbiskupija je mogla tražiti raskid tek u 45. godini trajanja ugovora. Ukoliko nije došlo do raskida ugovora, on je bio automatski produžen na razdoblje idućih 50 godina. Pola zbirke bilo je već tada preneseno u zgradu Arhiva te se morala čuvati u zasebnoj prostoriji –

[2398] HR-HDA-80, kut. 849, XIII 1914/527, Broj 33308 God. 1918., II. sjednica, 8. studenoga 1918.

[2399] HR-HDA-80, kut. 849, XIII 1914/527, Broj 34664 God. 1918., 19. studenoga 1918.

[2400] HR-HDA-80, kut. 849, XIII 1914/527, Broj 35485, God. 1918., 30. studenoga 1918.

[2401] HR-HDA-80, kut. 849, XIII 1914/527, Broj 36764 God. 1918., 12. prosinca 1918.

[2402] HR-HDA-80, kut. 1624, „Naredbe 1918.“, Naredba povjereničkoga vijeća SHS od 10. prosinca 1918., Povjereništvo za bogoštovlje i nastavu, Br. 34.353 – 1918.

„Arkiv prvostolnoga kaptola zagrebačkoga.“ Ostatak zbirke trebao je biti preseljen u proljeće 1915. godine te je istovremeno trajao postupak inventarizacije.[2403]

U ljeto 1915. godine uz Nadbiskupijski arhiv bilo je preseljeno „oko 60.000 svezaka“ kaptolske knjižnice, a kao ispomoć ravnatelju dr. Deželiću oko zbirke bio je zaposlen i jedan svećenik. Također, u kr. Sveučilišnoj knjižnici „sjedinili“ su i Gajevu te „muzealne biblioteke“[2404] čime je bio omogućen istraživački rad.

Sveučilišni profesori i znanstvenici su tijekom rata provodili istraživanja i objavljivali niz knjiga. Primjerice, Vjekoslav Klaić objavio je sljedeće knjige: *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*, 1914. godine, *Hrvatska pragmatička sankcija*, 1915., *Banovanje kneza Nikole Frankopana Tržačkoga (1617-1622)*, 1916., *Acta Keglevichiana annorum 1322.-1527.*, 1917., 1918. godine knjigu *Zagreb 1910-1913.*, a iste godine bio je suautor na udžbeniku Fr. B. Kořinke *Povjesnica novoga vijeka za više razrede srednjih učilišta*.[2405]

Ferdo Šišić je 1914. godine objavio knjige *Priručnik izvora hrvatske historije* i *Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji*. Knjige *Die Wahl Ferdinands I. von Oesterreich zum König von Kroatien* i *Geschicthe der Kroaten* objavio je 1917. godine, a zadnje ratne godine objavio je monografije *Iz arkiva grofova Pongratz* te *Dva ljetopisa XVII. vijeka*. Treba napomenuti da je tijekom razdoblja Velikog rata Ferdo Šišić pripremao svoju dvotomnu knjigu *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara*, objavljenu 1925. godine.[2406]

[2403] „Nadbiskupska knjižnica i kaptolski arkiv“, *JL*, br. 950, 16. prosinca 1914., 6.

[2404] „Iz sveučilištne knjižnice“, *JL*, br, 1193, 23. srpnja 1915., 5.

[2405] Prema: Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice, http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-24826?func=short-jump&jump=000001 ; http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-24982?func=short-jump&jump=000016 ; http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-25316?func=short-jump&jump=000031 ; http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-25594?func=short-jump&jump=000061, pristupljeno 2. rujna 2017.

[2406] Prema: Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice, http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-27170?func=find-acc&acc_sequence=000453853 ; http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-27354?func=short-jump&jump=000016; http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-28200?func=short-jump&jump=000076, pristupljeno 2. rujna 2017.

Albert Bazala u ratnom je razdoblju objavio knjige *Etika i narodno gospodarstvo* i *Materijalizam ili idealizam u povijesti*, obje 1915. godine. Iste godine napisao je uvod za školsku knjigu Vladimira Nazora naslovljenu *Utva zlatokrila, romantički ep u 5 pjevanja*.[2407]

Dr. Vale Vouk objavljivao je radove, tj. knjige na području prirodnih znanosti. Treba napomenuti da je V. Vouk do 1915. godine obnašao dužnost voditelja „botaničko-fiziološkog instituta na sveučilištu", i iste je godine imenovan ravnateljem zagrebačkog botaničkog vrta,[2408] a od 1916. vodio je vrtlarski tečaj za vojnike invalide.[2409] Godine 1914. objavio je tri naslova: „*Vila Velebita" u službi znanosti*, potom *Gutacija i hidatode kod Oxalis-vrstâ* i *Das Problem der pflanzlichen Symbiosen*. Naredne godine objavio je također tri knjige: *Kopriva kao predivnica*, *Metodisches zur Physiologie des Pflanzenwachtums* te *Nekoliko riječi o vrtlarstvu u Hrvatskoj*. Idućih godina rata objavio je sljedeće naslove: 1916. godine *Novija istraživanja o biologiji smokve*, potom *Die Umstimmung der Phototropismus bei Chara sp. : zur Kenntnis der mikrochemischen Chitin-Reaktion* i knjigu *Gustav Bohutinsky*. Knjige *Mali gljivar* i *Nochmals zur Ökologie von Phyllitis hybrida* tiskane su 1917., a 1918. *Nauka o životu bilja*.[2410]

Pomoć znanstvenicima u istraživanjima pružalo je i gradsko poglavarstvo. Tako je „Gradski samoupravni odbor…" u svibnju 1917. godine odobrio zahtjev „…Koste Strajnića, svršenoga

[2407] Prema: Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice, http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-28394?func=find-acc&acc_sequence=000522455 ; http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-28534?func=short-jump&jump=000016, pristupljeno 2. rujna 2017.

[2408] „Novi ravnatelj našeg botaničkog vrta" *JL*, br. 1331, 4. prosinca 1915., 4.

[2409] „ Invalidska škola za vrtlare", *JL*, br. 1554, 18. srpnja 1916., 5.

[2410] Prema: Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice, http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-28894?func=find-acc&acc_sequence=000709681 ; http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-29008?func=short-jump&jump=000016 ; http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-29157?func=short-jump&jump=000031 ; http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-29254?func=short-jump&jump=000046 ; http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-29351?func=short-jump&jump=000061; http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-29651?func=short-jump&jump=000091, pristupljeno 2. rujna 2017.

slušatelja filozofije, za podjeljenje novčane potpore u svrhu proučavanja spomenika hrvatske prošlosti u Beču.“[2411]

U znanstveno istraživačkom radu te objavljivanju edicija sudjelovala je i Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

JAZU

Tijekom rata Akademija je dobivala dotacije zemaljske vlade za istraživanja i objavljivanja svojih edicija.[2412] Vladin odjel za bogoštovlje i nastavu donirao je u dva „polugodišta“ ukupno 35.000 kruna, tj. dva puta po 17.500 kruna, od kojih je 12.500 bilo namijenjeno izdavaštvu, a 5000 kruna za istraživanja.[2413]

Predsjednik Akademije od 1915. godine bio je dr. T. Maretić.[2414]

Krajem 1914. godine Akademija je tiskala seriju knjiga za istu godinu, točnije devet naslova. Međutim, tiskane knjige nisu mogli slati pretplatnicima poštom već su ih mogli preuzeti „u knjižari Gjure Trpinca.“[2415] Tiskana djela, „II. serija publikacija“ bila su kraljevim previšnjim rješenjem uvrštene u „ces. i kr. obiteljsku povjerbinsku knjižnicu.“[2416] U srpnju 1915. godine Akademija je imenovala knjižaru Hart, tj. Stjepana Kuglia kao službenu knjižaru Akademije.[2417]

Akademijine edicije tiskala je „Dionička tiskara u Zagrebu“, ali zbog cenzure tek nakon dozvole državnog odvjetnika. Primjerice, 1915. godine bile su otisnute: „Ljetopis za g. 1914.“ „Rad knj. 206, 207. 208,“ „Prirodoslovna istraživanja sv. 6. i 7.“ „Hrvatski saborski spisi“, „Građa“ „Monumenta hist.“[2418]

[2411]„ Gradski samoupravni odbor…“, *JL*, br. 1855, 11. svibnja 1917., 4.

[2412] „Vladin dar jugoslavenskoj akademiji“, *JL*, br. 930, 3. prosinca 1914., 5.

[2413]„Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti…“, *JL*, br. 1127, 20. svibnja 1915, 5-6 ; Primjerice za god. 1915./16. o uplati sredstava - HR-AHAZU-2, kut. 46, br. 60., „II. obrok pomoći za god. 1915./16“, 21. ožujak 1916.

[2414]„Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti“, *JL*, 1132, 25. svibnja 1915, 3.

[2415]„Jugoslavenska akademija“, *JL*, br. 944, 12. prosinca 1914., 5.

[2416] HR-AHAZU-2, kut. 46, 19., dopis upravi Akademije, 25. siječnja 1916.

[2417] „Novi knjižar Jugoslavenske akademije“, *JL*, br. 1199. 29. srpnja 1915., 4.

[2418] HR-AHAZU-2, kut. 45, 262., obavijest *Dioničke tiskare*, 15. prosinca 1915.

Godine 1915. Akademiji se prilikom tiskanja edicije „Građa za povijest književnosti hrvatske“ potkrala greška. Stoga je uprava Akademije putem tiskovina pozvala osobe koje su kupile ediciju da ih obavezno vrate „neke promjene radi“.[2419] Naime, tiskan je članak „Književna ostavština Frana Krste Frankopana“ u kojem su objavljene „…pjesme, koje duboko vrijeđaju ćudoređe…“,[2420] tj. pjesme erotskog sadržaja te je Akademija odlučila početkom 1916. godine zamijeniti, odnosno ispraviti spomenutu ediciju.

Tijekom Prvog svjetskog rata u okviru Akademije nastavio se znanstveno istraživački rad na području humanističkih i prirodnih znanosti. Primjerice, JAZU su se obraćali istraživači s molbama za stipendije, tražeći „potpore“ za svoja istraživanja. Tako je 1915. Oton Kučera molio za „potporu“ istraživanja Marina Getaldića u arhivima,[2421] a iste godine nastavljen je i rad na „Rječniku Jugoslav. Akademije.“[2422]

Iduće, 1916. godine Ljudevit Thaller podnio je molbu za istraživanje biološkog materijala – planktona skupljenog prilikom ekspedicije brodom „Vila Velebita.“,[2423] a Emil (Emilije) pl. Laszowski prihvatio je posao uređivanja – „redakcije“ edicije „III. sv. monumenta Habsburgica.“[2424]

Također, 1916. godine Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti obilježila je 50 godina osnivanja i rada. Povodom navedenog događaja Akademiji je car i kralj Franjo Josip I. uputio brzojav s čestitkom.[2425] Iste godine, nakon krunjenja Karla IV. Akademija je poslala novom kralju i kraljici pismo u kojemu su izrazili „…prepokorne izraze svoje nepokolebive odanosti i vjernosti.“[2426]

[2419] „Iz Jugoslavenske akademije“, *JL*, br. 1377, 21. siječnja 1916., 5.

[2420] HR-AHAZU-2, kut. 46, 4., pismo upućeno uredniku edicije „Građa za povijest književnosti Hrvatske“ od 10. siječnja 1916. godine.

[2421] HR-AHAZU-2, kut. 45, 33., pismo Otona Kučere, 16. veljače 1915.

[2422] HR-AHAZU-2, kut. 45, 121., dopis Blaža Jurišića, 1. travnja 1915.

[2423] HR-AHAZU-2, kut. 46, 26., pismo preporuke prof. dr. Jovana Hadžija, 5. veljače 1916.

[2424] HR-AHAZU-2, kut. 46, 25., pismo Emilija Laszowskog, 2. veljače 1916.

[2425] HR-AHAZU-2, kut. 46, 40., brzojav cara i kralja Franje Josipa I.

[2426] HR-AHAZU-2, kut. 47, zapisnik IV. sjednice, 10. lipnja 1917., „B) Prilog zapisnika…“.

Tiskanje svih radova i zbornika u izdanju Akademije „Cenzura [je] dozvolila…“[2427] međutim od 1916. godine postao je primjetan problem poskupljenja tiskarskoga materijala. Naime, Dioničku tiskaru je „Zagrebačka dionička tvornica papira“ obavijestila o poskupljenjima od 45 do 50% u odnosu na prijeratne cijene[2428] te je uprava Dioničke tiskare zamolila upravu Akademije na naplatu tiskarskih usluga uz povišene cijene.[2429] Iz dokumenata se dolazi do podataka da je akademijine edicije tijekom 1918. godine tiskala „Nadbiskupska tiskara“.[2430]

Akademija je tijekom rata uplaćivala i obveznice ugarskih ratnih zajmova,[2431] a sudjelovala je i u dobrotvornom radu. Tako je 1916. godine Akademija tražila nekoliko čuvara za rad tijekom dva dana u tjednu u Strossmayerovoj galeriji te su od uprave Ortopedijske bolnice traženi invalidi zainteresirani za taj povremeni posao.[2432]

Uz državne dotacije, Akademija se financirala i iznajmljivanjem stanova. Unutar JAZU postojala je „Uprava akademičkih kuća“[2433] koja je iznajmljivala stanove u zgradama u Šenoinoj ulici broj 4, na Nadbiskupskom trgu broj 11, na Trgu Franje Josipa broj 6 i u zgradi-uglovnici u Petrinjskoj ulici broj 46/Šenoinoj ulici broj 6.[2434]

[2427] HR-AHAZU-2, kut. 46, 178., dopis *Dioničke tiskare*, 3. kolovoza 1916.

[2428] HR-AHAZU-2, kut. 46, br. 73, ad 73. – 1916., Dopis *Dioničke tvornice papira* upućen *Dioničkoj tiskari*, 19. studenoga 1915.

[2429] HR-AHAZU-2, kut. 46, br. 73, ad 73 – 1916., dopis uprave *Dioničke tiskare* upravi Akademije, 17. ožujka 1916.

[2430] HR-AHAZU-2, kut. 48, br. 179, dopis uprave *Nadbiskupske tiskare*, 24. svibnja 1918.

[2431] HR-AHAZU-2, kut. 45, br. 235, dopis kr. hrv. slav. zem. blagajne Akademiji, 14. listopada 1915.

[2432] HR-AHAZU-2, kut. 46, br. 227, dopis uprave *Ortopedijske bolnice* u Zagrebu, 16. rujna 1916.

[2433] HR-AHAZU-2, kut. 46, br. 213, dopis Vjekoslava Bastla *Upravi akademičkih kuća* o obavljenom tehničkom pregledu stambenih zgrada, 31. kolovoza 1916.

[2434] HR-AHAZU-2, kut. 46, br. 109, obavijest *Uprave akademičkih kuća* najmoprimcima o tehničkim pregledima zgrada, 31. ožujka 1916.

SIGURNOST OSOBA I IMOVINE U GRADU ZAGREBU OD LJETA 1914. DO KRAJA 1918. GODINE

Na području grada Zagreba djelovale su dvije policijsko-redarstvene skupine. Gradska redarstvena straža bila je nadležna isključivo unutar granica grada, a kr. hrvatsko-slavonsko oružništvo uz grad bilo je nadležno za kotar i županiju.

Gradska redarstvena straža – gradska policija

Gradska redarstvena straža bila je glavna policijsko-redarstvena formacija na području grada Zagreba. Osnovana je pod nazivom „Straža poglavarstva slobodnog i kraljevskog glavnog grada Zagreba“ 1850. godine, nakon administrativnog spajanja Kaptola, Gradeca i Laške Vesi u slobodni i kraljevski glavni grad Zagreb.[2435] Od 1850. do 1914. godine služba gradske policije bila je nekoliko puta reformirana. Primjerice, 1885. godine donesen je „Statut ob ustroju redarstvene straže“, [2436] a 1906. godine dva pravilnika u kojima je opisano područje nadležnosti tj. djelovanja Gradske redarstvene straže: od Črnomerca, do granice s Remetama, Šestinama i Gračanima, te od Granešine i Resnika do rijeke Save. [2437] Područje nadležnosti gradske policije je svakim daljnjim proširenjem gradskog područja bivalo sve veće što je rezultiralo stalnim manjkom policijskih djelatnika.[2438]

Značajna promjena dogodila se 1908. odnosno 1909. godine. Naime, dana 23. kolovoza 1908. godine banskom naredbom bilo je ustrojeno „Kr. redarstveno povjereničtvo“ koje je postalo uprava *Gradske redarstvene straže*. Navedenom banskom naredbom gradska je policija izuzeta iz sastava gradske uprave te je postala dio zemaljske vlade, njezinog Unutarnjeg odjela.[2439] Svoje viđenje prijelaza *Gradske redarstvene straže* u okrug Unutarnjeg odjela opisao je Milan Grlović u svom *Dnevniku*: „Današnjim danom prešlo je gradsko redarstvo u Zagrebu u državnu upravu, a na čelo mu je postavljen kao perovodja zem. vlade Mirko

[2435] Krunoslav Mikulan, *Povijest policije u Hrvatskoj*, 143.

[2436] Isto, 148.

[2437] Isto, 155.

[2438] Zoran Grijak, Milan Vrbanus, „Crime in the City of Zagreb from 1887 to 1912 based on the Report of the City Council“, u: *Our Daily Crime, Collection of studies*, Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 2014., 184-185.

[2439] *Policija grada Zagreba*, biblioteka Savremena policija, sv. 1., Zagreb, [1933], 23.

Sporčić. To je priprava Rauchova za izbore, da ima svu vlast u ruci. Kakva korist od toga – a može i bez toga biti!“[2440]

Općenita stopa kriminaliteta u Zagrebu, unatoč stalnom povećanju broja stanovnika prije Velikog rata nije imala veliki rast. Pojedine vrste kaznenih djela i prekršaja, primjerice ubojstava, ubojstava u pokušaju, nanošenje tjelesnih ozljeda, krivotvorenje novca i isprava, oštećivanje javnih dobara statistički gledano nisu imale veliki porast, a promatrano prema pojedinim vrstama kaznenih djela zabilježen je čak i pad pojedinih vrsta.[2441] U razdoblju od 1910. do 1912. godine godišnje se prosječno dogodilo 1495,3 kaznena djela i prekršaja.[2442]

U godinama prije Prvog svjetskog rata područje grada Zagreba bilo je operativno podijeljeno na sedam kotara. U svakom kotaru nalazila se „Redarstvena stražarnica“ koja je, sukladno broju kotara imala istovjetan redni broj. Tako je u 1. kotaru stražarnica bila u Petrinjskoj ulici broj 18, 2. kotar bio je područje Gornjeg grada, za 3. kotar stražarnica je bila u Ilici broj 105, za 4. kotar stražarnica je bila u Savskoj cesti broj 78, stražarnica za 6. kotar bila na Novoj vesi broj 42, a za zadnji 7. kotar stražarnica je bila u Ilici broj 189.[2443]

Tijekom Prvog svjetskog rata u Zagrebu su bile postavljene i dvije nove stražarnice, točnije ispostave. U ožujku 1915. godine, nakon zahtijevanja stanovništva na Tuškancu policijska je postaja organizirana na Tuškancu broj 7, u šumarskoj zgradi koja je tada bila prazna.[2444] Početkom rujna 1917. godine, zbog stalnih šteta na poljima, u dogovoru s poglavarstvom otvorena je ispostava u Trnju, točnije na Krugama broj 71. Policijski djelatnici navedene ispostave bili su zaduženi za ophodnje na području Horvata, Naselka i Trnja.[2445]

[2440] NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga, R 4621, Milan Grlović, IX – (1909 – 1), „Moj dnevnik. Od 1. siječnja 1909. do 31. ožujka 1909. Knjiga deseta. U Zagrebu 1. siečnja 1909.“ (Potpis Milan Grlović), 11, zapis od petka 15. siječnja 1909 ; Zapis se odnosi na bana Pavla pl. Raucha.

[2441] Zoran Grijak, Milan Vrbanus, „Crime in the City of Zagreb“, 190. Na str. 186-187 autori navode vrste kaznenih djela prema grupama.

[2442] Isto, 204, Tablica br. 3.

[2443] Krunoslav Mikulan, *Povijest policije u Hrvatskoj*, 163 ; Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća“, 370, navodi četiri „redarstvene stražarnice“, tj. četiri policijska kotara u gradu Zagrebu te da je peti kotar, sa postajom u Vlaškoj ulici osnovan 1901. godine.

[2444] „Nova redarstvena izpostava u Zagrebu“, *JL*, br. 1067. 20. ožujka 1915., 4.

[2445] „Nova redarstvena ispostava“, *JL*, br. 1973, 6. rujan 1917., 6.

Organizacija i ustrojstvo Kr. redarstvenog povjereničtva i Gradske redarstvene straže

Iz posljednjeg prijeratnog proračuna za Bansku Hrvatsku, za godine 1914./15 saznaju se troškovi, ali i unutarnje ustrojstvo kr. redarstvenog povjereništva i gradske redarstvene straže te broj zaposlenih činovnika i djelatnika.[2446] Uz precizne podatke o broju zaposlenika zagrebačke policije prema zemaljskom proračunu uspoređeni su i podaci o broju zaposlenika Gradske redarstvene straže iz *Izvještaja gradskog poglavarstva* za 1913. godinu.[2447]

TABLICA br. 9

Broj zaposlenika *Kraljevskog redarstvenog povjereništva za grad Zagreb* te njegovog operativnog dijela - *Gradske redarstvene straže*

Podaci iz „Zakona o proračunu za potrebe unutarnje samouprave 1914/15.“		Podaci iz *Izvještaja gradskog poglavarstva* za 1913. godinu	
Kraljevsko redarstveno povjereništvo za grad Zagreb	Broj		Broj
predstojnik povjereništva	1		
vladin perovodja II. razreda	2		
gradski perovodja	2		
kotarski pristav II. razreda	3		
oficijal pomoćnih ureda	2		
oficijal	4		
akcesist	1		
podvornik	2		
vozač	1		
Gradska redarstvena straža			
zapovjednik	1		
nadzornik redarstvene straže	5		
nadzornik redarstvenih agenata	1		
Pješačka policija			
nadstražar	14	nadstražar (naveden ukupan broj)	10
stražari	180	stražar	189
Konjička policija			
nadstražar	1		
stražari	29	stražar	9
Kriminalistička policija			
redarstveni agent	20	redarstveni agent	20
Pomoćno osoblje			
sluge za redarstvene konje	8		
kuhar	1		
uzničari/uzničarka	1		

Izvor: „Zakon o proračunu za potrebe unutarnje samouprave kraljevina Hrvatske i Slavonije za godinu 1914./15.“ ; 500-505 ; *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 42

[2446] „Komad X., Br. 44., Zakon o proračunu za potrebe unutarnje samouprave kraljevina Hrvatske i Slavonije za godinu 1914./15.“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1914. (KOMAD I.–XIX. BROJ 1.–131.), Zagreb, 1915., 500-505.

[2447] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 42.

Treba spomenuti da je godine 1914. uprava gradske policije imala i, tada još na otplati, „redarstveni automobil“ te „motobicikl.“[2448] Usporedbom podataka iz izvora uočava se da podaci o broju zaposlenika nisu jednaki.

Iz „Zakona o proračunu“ saznaje se da je Gradska policija plaćala najam za „redarstvene stražarnice“ tj. policijske postaje: dvije u Ilici (navedene su pod rimskim brojevima III i VII), jedne na Novoj vesi (pod rimskim brojem VI) i za „vojarnu na Sajmištu.“[2449]

Država je, za proračunsku godinu 1914./15. osigurala sveukupno 591.000 kruna za rad „kr. red. povjereničtva za grad Zagreb,“ a uz državne financije, rad gradske policije sufinancirao je i grad Zagreb s približnim iznosom od 250.000[2450] do 300.000 kruna.[2451]

Metode rada gradske policije – čuvanje javnog reda i mira te istraživanje počinjenja raznih kaznenih djela bile su raznolike. U istragama policijskim djelatnicima su pomagali i posebno obučeni „redarstveni psi.“[2452] Danas su poznata dva „redarstvena psa“ u službi zagrebačke gradske policije: ovčar Tasso kojeg tiskovine spominju početkom 1914. godine[2453] i ovčar Prinz, spomenut 1915. godine.[2454]

U istragama su policijski djelatnici, posebice pripadnici kriminalističke policije raspolagali s evidencijom otisaka prstiju. U navedenu bazu podataka je od 1906. godine, vjerojatno kada su počeli prikupljati otiske, pa do 1933. godine uneseno više od 75.000 otisaka prstiju.[2455]

Gradska je policija imala i fotografske snimke počinitelja raznih kaznenih djela koji su bili fotografirani an face te u profilu. Primjere fotografija iz policijske evidencije u nekoliko je

[2448] „Komad X., Br. 44., Zakon o proračunu za potrebe unutarnje samouprave“, 502.

[2449] Isto, 505.

[2450] „IX. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 14. srpnja 1914.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1914.*, 79.

[2451] „VII. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 14. listopada 1918.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1918.*, 74.

[2452] „Erarski novac i redarstveni pas,“ *JL*, br. 1045, 26. veljače 1915., 5.

[2453] „Redarstveni pas, spasitelj života“, *JL*, br. 570, 22. siječnja 1914., 5.

[2454] „Traži se izgubljeni redarstveni pas“, *JL*, br. 1192, 22. srpnja 1915., 5.

[2455] *Policija grada Zagreba*, 51.

navrata objavio i *Ilustrovani list*.[2456] Također treba napomenuti da su prilikom istraživanja težih kaznenih djela policijski djelatnici fotografirali i nedirnuta/zatečena mjesta zločina.[2457]

Sjedište Kr. redarstvenog povjereništva nalazilo se na Gornjem gradu u Gospodskoj ulici broj 5,[2458] a operativno glavna policijska postaja, tada nazivana „crvena lampa", pritvor i „redarstveni muzej" nalazili su se u Petrinjskoj ulici broj 18.[2459] Pojedini uredi, primjerice onaj za izdavanje putovnica bio je tijekom rata preseljen: iz Gospodske ulice broj 5, s drugog kata[2460] na Zrinjski trg broj 1 u prostorije „Gradjanskog zbora."[2461] Posljednje ratne godine kao mjesto jednog od ureda redarstvenog povjereništva spominje se i Palmotićeva ulica br. 24.[2462]

Oružništvo

Druga formacija policijsko-redarstvenih snaga s nadležnosti na području grada Zagreba. Oružništvo – Gendarmerie u Monarhiji bilo je ustrojeno dana 8. lipnja 1849. godine. Organizacija službe bila je izrađena na vojnom principu, a zadaci oružništva bili su redarstvene naravi.[2463] Od 1849. godine nadalje služba je bila nekoliko puta reformirana, a najznačajnija promjena dogodila se 1867. godine kada je Oružništvo izdvojeno iz sustava Ministarstva rata u Beču i potpalo je pod nadležnost Ministarstva za zemaljsku obranu u Budimpešti, čime je na prostoru Banske Hrvatske bilo ustrojeno Kr. ug. hrv.-slav. oružništvo.[2464] U razdoblju Nagodbe u Zagrebu je bila ustrojena „Podčasnička i pokusnička

[2456] Primjerice: „Redarstvene novosti Uapšeni tvorničari novca", *IL*, br. 30, 25. srpnja 1914., 714, objavljene su dvije an face fotografije počinitelja ; „Redarstvene novosti", *IL*, br. 41, 10. listopada 1914., 981, objavljene su dvije fotografije (an face te profila) počiniteljice.

[2457] „Umorstvo Terezije grofice Le Grell", *JL*, br. 1643, 4. listopada 1916., 3-4., 3.

[2458] „Objava", *JL*, br. 1095, 18. travnja 1915., 5.

[2459] „Banov posjet kod kr. redarstvenog povjereničtva", *JL*, br. 1223, 21. kolovoza 1915., 1.

[2460] „Izdavanje putnih izkaznica", *JL*, br. 1226, 24. kolovoza 1915., 5.

[2461] „Izdavanje izkaznica za putovanje", *JL*, br. 1281, 17. listopada 1915., 5.

[2462] HR-HDA-907, 8/56, „Oglas" povjerenika dr. Grge Angjelinovića, Zagreb, 4. studeni 1918.

[2463] Krunoslav Mikulan, *Povijest policije u Hrvatskoj*, 212.

[2464] Isto, 216.

škola," a za provođenje obuke bio je osnovan „Naučni odjel." Unutar navedenog odjela 1909. godine bio je osnovan i „Kriminalni muzej."[2465]

Prije izbijanja rata pojedini pripadnici Oružništva, njih 30, prošlo je vojnu obuku na kojoj su koristili opremu konjice. Navedena izobrazba trajala je ukupno šest tjedana, a vodili su je tom prilikom natporučnici Emil Geroč, Dušan Kovačević iz 53. pješačke pukovnije te Koloman Palmar iz *Podvozne divizije*.[2466]

Organizacijski, stožer kr. hrv.-slav. Oružništva nalazio se u Zagrebu, a njegov je načelnik imao čin pukovnika. Operativno u Zagrebu se nalazilo I. krilo kojim je zapovijedao satnik Vladimir Stenzel. Činovi u službi oružništva imali su vojno nazivlje i bili su izmijenjeni tijekom 1917. godine.[2467]

Izbijanjem rata krajem srpnja i provođenjem mobilizacije oružnici su trebali ostati u svojim postajama do daljnje zapovijedi. [2468] Prilikom stupanja u vojnu službu djelatnici Oružništva bili su prebačeni u *Feldgendarmerie* i postali su pripadnici Vojne policije.[2469] Tada se u postajama sa smanjenim djelatnim sastavom postavljaju oružnički pomoćnici. Za pomoćnike preporučalo se poznavanje hrvatskog jezika, a osobe srpske nacionalnosti mogle su biti angažirane samo ako su bile pouzdane.[2470]

Pojačanja Oružništvu poslana na područje Hrvatske i Slavonije bila su sastavljena od pripadnika Landsturma – Pučkog ustanka. Dan prije objave mobilizacije Predsjedništvo zemaljske vlade obavijestilo je zapovjedništvo kr. hrv.-slav. Oružništva da pristiže 700 pučkih ustaša. [2471] U kolovozu 1914. godine vladin povjerenik za županiju zagrebačku i grad Zagreb

[2465] Isto, 219-220.

[2466] „Bojno-oružnički tečaj", *JL*, br. 668, 20. svibnja 1914., 4.

[2467] Krunoslav Mikulan, *Povijest policije u Hrvatskoj*, 238-241.

[2468] HR-HDA-78, kut. 867, 6-22/4173 Pr., Br. 4173 Pr. Dopis zagrebačkog vojnog zapovjedništva od dana 22. srpnja 1914. Predsjedništvu Zemaljske vlade.

[2469] Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces*, 1, 46.

[2470] HR-HDA-78, kut. 867., 6-22/4173, Br. 4173 Pr. Prilog br. 2. dopisa zagrebačkog vojnog zapovjedništva Predsjedništvu Zemaljske vlade od dana 22. srpnja 1914. godine.

[2471] HR-HDA-78, kut. 867, 6-22, K. br. 4137 od god 1914., Broj 4328.

obavijestio je Predsjedništvo zemaljske vlade da bi na području županije bilo potrebno 50 novih oružnika, a još dodatnih 50 bi trebalo trajno poslati zapovjedništvu u Petrinju. [2472]

Tijekom kolovoza u Zagreb je stigao veći broj pripadnika Pučkog ustanka, primjerice 200 iz Kanizse, koji su bili nakon dolaska u zagrebačku vojarnu razmješteni prema potrebi u pojedina krilna zapovjedništva, a u dogovoru s vladinim povjerenicima.[2473]

Iz dokumenata se uočava da je zagrebačka oružnička vojarna na Baroševoj cesti[2474] imala ulogu središta iz kojeg su pristigla pojačanja razmještana na području sjeverne Hrvatske. Pojačanja su tijekom kolovoza pristizala u Zagreb, ali i u Vukovar, a bila su sastavljena od raznih doknadnih bojni. Početkom rujna 1914. planirala se rotacija službenika koji su nakon izmjena trebali ostati trajno u sastavu kr. hrv.-slav. Oružništva.[2475]

Iz navedenih dokumenata uočava se da je Oružništvo u biti bilo županijska policija te je slijedom toga na području grada Zagreba bilo i manje angažirano na čuvanju javnog reda i mira. U onodobnim tiskovinama oružnici se spominju nekoliko puta prilikom obavljanja dužnosti. Primjerice, u gradu Zagrebu uhitili su provalnika,[2476] a u neposrednoj okolici grada, tj. izvan gradskih granica uhitili su džepare u Kustošiji.[2477] Isto tako na Bukovcu i Šestinama hvatali su provalnike Rome koji su provaljivali u organiziranim bandama.[2478]

Oružništvo je isto tako pomagalo i ministarstvu financija, tj. *Financijalnoj straži* u sprječavanju krijumčarenja duhana.[2479]

[2472] HR-HDA-78, kut. 867, 6-22/4173/1914, Br. 5006 Pr. Dopis vladinog povjerenika Predsjedništvu Zemaljske vlade od dana 9. rujna 1914.

[2473] HR-HDA-78, kut. 867, 6-22/4173/1914, Br. 5510 Pr. Dopis kr. ug. hrv. slav. oružničkog zapovjedništva Predsjedništvu Zemaljske vlade od dana 19. kolovoza 1914. godine.

[2474] HR-DAZG-4, GO 72, Upis 1914. godine pod brojem 280. „Oružnička vojarna“ na Baroševoj cesti, ubilježena je dogradnja dvokatnice. Danas je to Branimirova ulica broj 19.

[2475] HR-HDA-78, kut. 867, sv. 6-22/4173/1914, Br. 5544 Pr/1914. Dopis ministra za zemaljsku obranu banu Škrlcu od dana 18. kolovoza 1914.

[2476] „Zatečen na činu“, *JL*, br. 848, 16. listopada 1914., 7.

[2477] „Uapšenje opasnih tata džepara“, *JL*, br. 962, 23. prosinca 1914., 6.

[2478] „Lov na ciganske bande“, *JL*, br. 1285, 21. listopada 1915., 5.

[2479] „Kriomčarenje duhana“, *JL*, br. 1650, 20. listopada 1916., 4.

Tijekom listopada 1916. godine u Zagreb je stigao general topništva Mihael pl. Tišljar de Lentulis imenovan na dužnost inspektora oružništva te je tom prilikom izvršio inspekciju oružničkih jedinica.[2480]

Kraj lipnja, početak srpnja 1914. godine

Posljedica sarajevskog atentata bile su višednevne manifestacije u gradu Zagrebu. Gradom se kretala povorka, međutim „Došlo je i do jačih demonstracija, te su na nekim zgradama polupani prozori, u jednoj kavani izlozi.“[2481] *Narodne novine* od 29. lipnja donose opis događaja u Zagrebu nakon što su pristigle vijesti o atentatu. Naime, nakon što se povorka razišla, manje grupe prosvjednika porazbijale su prozore Srpskog Sokola, Srpske banke i Hrvatskog pokreta.[2482] Kako navodi *Ilustrovani list*, „frankovci“ su dan nakon atentata porazbijali „prozore na srpskim zgradama i zavodima.“[2483] U istom članku objavljene su i tri fotografije na kojima se vidi okupljeno mnoštvo ispred Sabora, oružnici na Markovom trgu te vozilo pripremljeno za brzo udaljavanje saborskih zastupnika, članova Hrvatsko-srpske koalicije.[2484]

Kako navodi službeno glasilo, *Narodne novine*, dana 1. srpnja povorka je napadnuta ispred Narodne kavane. Osobe iz povorke „…jurišalo je na kavanu, a redarstvo imalo je pune ruke posla.“[2485]

Stoga je dana 1. srpnja kr. redarstveno povjereništvo izdalo oglas kojim je upozorilo stanovništvo na zakonske sankcije zbog uništavanja imovine i isto tako da je za okupljanja, sukladno „Zakonu o pravu sakupljati se“ na otvorenom potrebno imati dozvole.[2486]

[2480] „Oružnički inspektor u Zagrebu“, *JL*, br. 1651, 21. listopada 1916., 4.

[2481] „Manifestacije u Zagrebu,“ *IL*, br. 27, 4. srpnja 1914., 628.

[2482] „U Zagrebu“, *NN*, br. 146, 29. lipnja 1914., 2.

[2483] „Dogadjaji u Zagrebu nakon atentata na prijestolonasljednika u Sarajevu“, *IL*, br. 27, 4. srpnja 1914., 632 ; Prema Bogdan Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 71-73, navodi da su narodni (saborski) zastupnici “'frankovci“ upotrijebili Sarajevski atentat kako bi ometali sjednicu Sabora održanu 30. lipnja 1914. i tom prilikom iznjeli niz optužbi i uvreda protiv zastupnika članova Hrvatsko-srpske koalicije.

[2484] „Dogadjaji u Zagrebu nakon atentata na prijestolonasljednika u Sarajevu“, *IL*, br. 27, 4. srpnja 1914., 632.

[2485] „U Zagrebu“, *NN*, br. 148, 1. srpnja 1914., 1.

[2486] „Demonstracije i redarstvo“, *NN*, br. 149, 2. srpnja 1914., 3.

Ipak, neredi su se ponovili i na dan zadušnica za nadvojvodu Franju Ferdinanda i vojvotkinju Sofiju Hohenberg, kada su demonstranti nahrupili na Markov trg na Gornjem gradu.[2487] Do kraja srpnja u Zagrebu je zavladao mir, a na dan djelomične mobilizacije u gradu je nastala gužva od pristiglih vojnih obveznika. Uz ovacije stanovništva vojnicima, ponovile su se demonstracije. Zapis iz *Dnevnika* nadbiskupa dr. Antuna Bauera donosi opis događaja dana 27. srpnja:

„Poslije podne u 4 sata počinje demonstracija protiv Srba. Najprije kod trgovine Ćukove. Ja sam … otišao nadbiskupu u Brezovicu. Haračenje se u Zagrebu nastavlja. Upaljene: škola srpska, zgrada Sokola, trgovina Nikolić etc. Na to proglašen prijeki sud. Na večer, kad smo se vratili, u 8 i ½, vojnici posjeli Ilicu i Jelačićev trg, a tako i druge ulice. Nema sumnje, da je vlast malo brige pokazala da uguši nemire, kojima su pokretači: Ivica Frank, Sachs, Kršnjavi i slični ljudi.“[2488]

Djelomičnom i općom mobilizacijom danas nepoznati broj djelatnika gradske policije bio je pozvan u vojnu službu. O tome svjedoči dopis voditelja redarstvenog povjereništva dr. Jakoby-a Predsjedništvu zemaljske vlade, upućen početkom lipnja 1915. godine: „… povodom mobilizacije morao [je] naglo ostaviti redarstvenu službu veliki broj agenata i stražara. Da služba u najburnije doba ne zapne, namještene su umjesto mobilizovanih provizorno uz dnevnicu mnogobrojne osobe, koje su većinom takodjer zaprisegnuta. Sasvim provizorna narav njihova namještenja proizlazi jasno iz činjenice, što su takovi namještenici otpušteni momentano bez ikakovog postupka ili odkaza, čim su se pokazali nepouzdanima, nesposobnima ili suvišnima.“[2489]

Iz istog dokumenta saznaje se da je zagrebačko redarstveno povjereništvo početkom kolovoza 1914. godine zaposlilo Konstantina Todorovića s dnevnicom od četiri krune te da je obavljao „…pretežno unutarnju kancelarijsku službu…“ Tijekom kolovoza 1915. godine bio je imenovan „redarstvenim pokusnim agentom“ uz dnevnicu od pet kruna. Ipak, tijekom travnja 1915. povjereništvo je saznalo da se K. Todorović početkom rata, tj. u rujnu 1914. godine

[2487] „Gungule u Zagrebu“, *IL*, br. 28, 11. srpnja 1914., 661.

[2488] HR-NAZ, Bauerov Dnevnik, sv. II, Zapis od 27. srpnja 1914. godine. Prijeki sud u Zagrebu proglašen je banskom naredbom br. 4412/Pr., objavljenoj u *NN*, br. 172, Posebno izdanje, 27. srpnja 1914., 1.

[2489] HR-HDA-78, kut. 807, 5360 Pr. 1915. svez. 1–4, K br. 5031 od god. 1915. (Br. 236 Pr. – 1915., Zagreb, 8. lipnja 1915.)

izražavao „… u smjeru očito protudržavnom.“ Provedeni su izvidi i saslušani svjedoci te je povjerenik Jacoby odlučio K. Todorovića otpustiti. [2490]

O približnom broju mobiliziranih policijskih djelatnika podatke se može naći u onodobnim tiskovinama. Krajem prosinca 1914. godine *Jutarnji list* objavio je podatak o ukupno 166 policijskih djelatnika na bojišnici: 10 „agenata“ i 150 „redara“ te šest policijskih činovnika.[2491] U članku se spominju Milan Bošnjak koji je zbog bolesti vraćen u Zagreb te Nikola Kopsa koji je bio ranjen,[2492] a koji se kasnije tijekom rata spominju u službi.[2493] Broj policijskih djelatnika u vojnoj službi očito se često mijenjao tijekom rata. Godine 1917. u ožujku u *Jutarnjem listu* spominje se da je u vojsci bilo približno stotinu „redara“,[2494] a u listopadu iste godine objavljuje podatak kako „Kriminalni odsjek redarstva ima dva činovnika i četiri detektiva…“.[2495]

Zbog nedostatka djelatnog osoblja civilna je vlast pristupila organiziranju pomoćnih redarstvenih snaga na dobrovoljnoj osnovi. Inicijativa za formiranje navedenih formacija stigla je od vladinog povjerenika za županiju zagrebačku i grad Zagreb. Ipak, pad sigurnosti u gradu nije zaustavljen, a veći dio kaznenih djela počinili su vojnici ili dezerteri. Stoga je 1918. godine u Zagrebu počela djelovati vojna policija.

[2490] HR-HDA-78, kut. 807, 5360 Pr. 1915. svez. 1–4, K br. 5031 od god. 1915. (Br. 236 Pr. – 1915., Zagreb, 8. lipnja 1915.)

[2491] „Gradski i redarstveni činovnici i službenici pod oružjem“, *JL*, br. 974, 31. prosinca 1914., 4.

[2492] Isto, 4.

[2493] U članku „Zaprisegnuće dobrovoljačke čete“, *JL*, br. 865, 25. listopad 1914., 5, navodi se da je M. Bošnjak bio „zapovjednik redarstvene straže“ ; Tek polovicom lipnja 1915. godine u članku „Veliki požar u zagrebačkoj tvornici i ljevaonici željeza“, *JL*, br. 1153, 13. lipnja 1915., 5-6, ponovno se navodi Bošnjak na dužnosti zapovjednika gradske policije. U istom članku spominje se i Nikola Kopsa.

[2494] „Provalama i kradjama ni kraja ni konca“, *JL*, br. 1784, 1. ožujka 1917., 5.

[2495] „Provale i kradje na dnevnom redu i da li im se može stati na kraj?“, *JL*, br. 2022, 26. listopada 1917., 5.

Pomoćne redarstvene snage

Gradjanski zbor

Kako je u pozivu prilikom organiziranja „Gradjanskog zbora“ naveo vladin povjerenik Žepić „U ratnom smo stanju i nije isključeno, da će se zločinački i razvratni elementi – podlo izrabljujući odsutnost oružane sile – prodrznuti smjelije dići ruku na tudje dobro i zlobno prezreti zakone i ustanove, koje mir i red zaštićuju.“[2496] Nadalje, u „Pozivu“ Žepić navodi da su mu prijedlog za osnivanje takve formacije dali „…neki ugledni gradjani…“[2497]

Dokument opisuje službu i njezine zadatke: „'GRADJANSKI ZBOR' bio bi samostalno organizovana, posebnim znakovima providjena i zavjerena četa, sa svrhom. da za vrijeme trajanja rata uzdržaje u gradu Zagrebu javni mir i poredak, da brani imetak i osobnu sigurnost gradjana. Tim djelovanjem podupire 'GRADJANSKI ZBOR' civilne i vojničke oblasti, koje imadu istu svrhu.

Golema je zadaća 'ZBORA', zamašne, obće koristna i častna. Branit će gradjanstvo i njegovu imovinu od napadaja, a već samim obstankom svojim ojačat će u gradjanstvu osjećaj sigurnosti i pridonieti, da se svaki bude mogao mirno posvetiti svom poslu i nesmetano ići za svojom privredom.“[2498]

Ovim dokumentom izdanim dana 9. kolovoza 1914. godine povjerenik Žepić pozvao je zainteresirane na sastanak u gornjogradsku vijećnicu zakazan za 12. kolovoza u pet sati popodne.[2499]

Iz „Oglasa,“ točnije obavijesti redarstvenog povjereništva od 14. kolovoza 1914. upućene svim građanima Zagreba saznaje se da je „Gradjanski zbor“ formiran i da mu je dužnost „uzdržavati mir i red i nadzirati provedbu oblastnih odredaba.“[2500] Nadalje, oglasom je

[2496] HR-HDA-907, 6/67, „Poziv“.

[2497] HR-HDA-907, 6/67, „Poziv“.

[2498] HR-HDA-907, 6/67, „Poziv“.

[2499] HR-HDA-907, 6/67, „Poziv“.

[2500] HR-HDA-907, 13/44, „Oglas“.

navedeno da pripadnici „Zbora“ „nose značaj javnih organa“ te se od stanovnika traži „da se odredbama članova … voljno i bez okljevanja odazivlju i njihove upute sliedi.“[2501]

Stožer „Gradjanskog zbora“ bio je na Zrinjevcu broj 1,[2502] a tijekom rata njegovi pripadnici imali su razne zadatke: kontrolirali su pridržavanje maksimalnih cijena na tržnicama,[2503] provodili su ophodnje gradom[2504] i održavali red na javnim manifestacijama, npr. prilikom dolaska nadvojvode Franje Salvatora u Zagreb u jesen 1916. godine.[2505] Također, bili su izrazito angažirani oko sprječavanja krijumčarenja hrane s područja grada Zagreba zbog čega su koordinirali rad s policijom[2506] te su u svrhu sprječavanja slanja paketa s hranom boravili pred poštom.[2507]

Pripadnici „Zbora“ nosili su civilnu odjeću „… sa hrvatskom trobojkom oko ruke…“.[2508] Povez je bio oblikovan, kako je napomenuto u citatu, u crvenoj, bijeloj i plavoj boji. Na njegovom bijelom dijelu nalazio se, tiskan crnim slovima naziv jedinice: prvo skraćenica „GRADJ.“, potom grb grada Zagreba i u nastavku natpis „ZBOR.“[2509]

H D Č – Hrvatska dobrovoljna (dobrovoljačka) četa

Uz osnivanje „Gradjanskog zbora“ koji je ustrojen i djelovao isključivo na području Zagreba vladin povjerenik Žepić je, uz ostale predstavnike lokalnih uprava podnio molbu ugarskom ministru za zemaljsku obranu za odobrenje osnivanja straža, čiji bi zadatak bio čuvanje ugroženih objekata. U kolovozu 1914. godine ugarski ministar predsjednik zamolio je

[2501] HR-HDA-907, 13/44, „Oglas“.

[2502] „Izdavanje izkaznica za putovanje“, *JL*, br. 1281, 17. listopada 1915., 5.

[2503] „Nagovarao prodavačice da skupo prodaju“, *JL*, br. 1152, 12. lipnja 1915, 6.

[2504] „Oni, koji odlaze i oni, koji dolaze“, *IL*, br. 34, 22. kolovoza 1914., 798-800, 798.

[2505] HR-HDA-907, 2/26 „Proglas“ gradske uprave o proslavi dolaska nadvojvode Leopolda Salvatora, 2. listopada 1916.

[2506] „Sjednica gradjanskog zbora“, *JL*, br. 2037, 9. studenoga 1917., 5.

[2507] L.K., „Članovi Gradjanskog zbora u akciji“, *JL*, br. 2040, 11. studenoga 1917., 5.

[2508] „Oni, koji odlaze i oni, koji dolaze“, *IL*, br. 34, 22. kolovoza 1914., 798-800., 798.

[2509] *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu kroz fondove i zbirke HDA*, Katalog istoimene izložbe, 5. Artefakt je u katalogu, uz ostale, naveden kao „Vrpce s oznakama dobrotvornih društava za prikupljanje pomoći za vojnike i njihove obitelji.“ Nalazi se u Osobnom fondu Bučar Franjo, kut. 1 (HR-HDA-1973).

ministra rata odobravanje naloga za osnivanje dragovoljnih jedinica.[2510] Nakon odobrenja naloga, ministar za zemaljsku obranu proslijedio je banu Trojedne Kraljevine dopis o osnivanju takvih jedinica.[2511]

Organiziranje, tj. ustrojavanje takve jedinice premašilo je granice ovlasti vladinog povjerenika. Naime, ugarski ministar predsjednik na traženje ministarstva rata u Beču upućuje dopis zagrebačkom redarstvenom povjereništvu te navodi koji bi se pojedinci mogli staviti u službu takvih jedinica – „iz bezuvjetno pouzdanih, patriotičkih i za vojnu službu neobvezanih elemenata ali da se ima u tom pogledu postupati sporazumno sa političkim oblastima.“[2512]

Inicijativu osnivanja takvih dobrovoljnih jedinica preuzeo je ban te je zatražio od ugarskog ministra za zemaljsku obranu dozvolu za osnivanje „oružane gradjanske čete.“ Nadzor i zapovjedništvo nad jedinicom u Zagrebu vodio je pukovnik zagrebačke pastuharne Julije Petrež, a obuku su vodila dva dočasnika. Jedinica je trebala biti naoružana te je zatraženo zaduživanje pušaka Mänlicher iz skladišta pastuharne i streljiva iz skladišta domobranstva. Ban se obratio i ugarskom ministarstvu financija te je zatražio da mu zagrebačko financijalno ravnateljstvo stavi na raspolaganje približno sto uskladištenih pušaka Financijalne straže.[2513]

Problem nabave naoružanja za jedinicu bio je poprilično velik. Naime, ministar financija je odgovorio banu da je naložio financijskom ravnateljstvu prepuštanje polovice uskladištenog oružja[2514] Iako je ministar za zemaljsku obranu dozvolio ustrojavanje i početak obuke jedinice, koju je prepustio vojnom odjelu pastuharne, tražene puške repetirke nisu mogle biti prepuštene. Naime, pripadale su zajedničkoj vojsci koja ih je trebala zbog rata. Stoga je ministar za zemaljsku obranu predložio naoružavanje zaplijenjenim i lovačkim oružjem.[2515]

[2510] HR-HDA-78, kut. 876, 6-22, 5371/1914., Broj 5371. Pr., od 17. kolovoza 1914.

[2511] HR-HDA-78, kut. 876, 6-22/5371/1914., 5338 Pr. (Broj 12135 prs. 10.-1914.), dopis ministra za zemaljsku obranu, 12. kolovoza 1914. godine.

[2512] HR-HDA-78, kut. 876, sv. 6-22, Broj 5371 Pr. 1914, od dana 17. 8. 1914.

[2513] HR-HDA-78, kut. 876, 6-22, 5371/1914, Broj 5601 Pr.-1914, od dana 24. kolovoza 1914., brzojav upućen iz Predsjedništva zemaljske vlade upućen ministru za zemaljsku obranu kojim traže pješačko naoružanje ; U istom dokumentu navedeno je prezime zapovjednika jedinice Petrež, dok je u članku „Dobrovoljačka četa“, *JL*, br. 864, 25. listopada 1914., 5. navedeno prezime Petres, a u članku „Zaprisegnuće 'Hrvatske dobrovoljačke čete' u Zagrebu“, *IL*, br. 44, 31. listopada 1914., 1040, navedeno je prezime Petras.

[2514] HR-HDA-78, kut. 876, 6-22, 5371/1914., broj 5688, brzojav ministra financija od dana 26. kolovoza 1914.

[2515] HR-HDA-78, kut. 876, 6-22, 5371/1914., broj 5878 Pr., brzojav ministra za zemaljsku obranu od 31. kolovoza 1914.

Prateći dokumente saznaje se da je formiranje navedenih jedinica započelo u dogovoru s lokalnim vojnim zapovjedništvom. Tada su pravila za zagrebačku jedinicu već bila u postupku izrade te su naknadno bila poslana ostalim vladinim povjerenicima da ih upotrijebe na svom području prilikom formiranja dobrovoljnih jedinica.[2516]

U dopisu vladinog povjerenika za županiju zagrebačku i grad Zagreb predsjedništvu zemaljske vlade saznaje se da je pravilnik zagrebačke jedinice, tj. Hrvatske dobrovoljne čete (H. D. Č.) upotrijebljen za osnivanje iste takve jedinice u Glini i Osijeku.[2517]

Uz dokumente, ustrojavanje Hrvatske dobrovoljne/dobrovoljačke čete može se pratiti i prema tiskovinama. Jedinica je administrativno organizirana tijekom kolovoza i rujna 1914. godine, a tiskovine su počele prenositi vijesti o jedinici od listopada iste godine. *Jutarnji list* pod naslovom „Veterani“ početkom listopada 1914. donosi vijest o uvježbavanju pripadnika Hrvatske Dobrovoljne Čete, tj. o vježbama pucanja u Maksimiru.[2518]

Krajem istog mjeseca u članku „Dobrovoljačka četa“ navodi se da je osnovana „na ponuku… Žepića“. Autor članka navodi da je zapovjednik bio pukovnik Julije Petres, a pripadnici su bili naoružani repetirkama i „bodom“ – bajunetom. Odore su bile sivo-plave boje, kape su bile vojne, a na lijevom rukavu nosili su trobojnicu. Nadalje, nepotpisani autor navodi da je dio cjelokupne jedinice bio sastavljen od srednjoškolaca, tj. srednjoškolskog voda koji je brojao 40 pripadnika. Tim vodom zapovijedao je maturant donjogradske gimnazije Marijan Florschütz. Srednjoškolci čija je obuka u oružju trajala već neko vrijeme, polagali su ujutro u nedjelju 25. listopada prisegu na Markovom trgu.[2519]

Dvije fotografije zaprisegnuća i mimohoda 55 članova „vojno-veteranskog društva“ i 44 „člana iz djačkih srednjoškolskih krugova“ objavio je i *Ilustrovani list*.[2520] Josip Horvat, iako ne navodeći naziv jedinice, zapisuje da početkom rata „..srednjoškolci navlače nekakve sive

[2516] HR-HDA-78, kut. 876, 6-22., 5371/1914., Broj 6259 Pr., od 13. rujna 1914., pravila jedinice su u prilogu dokumenta.

[2517] HR-HDA-78, kut. 876, 6-22/5371/1914., broj 6546 Pr., od 19. rujna 1914., dopis vladinog povjerenika Predsjedništvu zemaljske vlade. U prilogu dokumenta su „Pravila“ za jedinice u Osijeku i Glini.

[2518] „Veterani“, *JL*, br. 827, 4. listopada 1914., 6 ; O osnivanju Hrvatske dobrovoljne čete usp. Ivan Bulić, *Ivan Skerlecz Lomnički 1913.-1917., Kraljevski komesar i hrvatski ban*, doktorska disertacija, Zagreb, 2011., 242.

[2519] „Dobrovoljačka četa“, *JL*, br. 864, 25. listopada 1914., 5.

[2520] „Zaprisegnuće 'Hrvatske Dobrovoljačke Čete' u Zagrebu“, *IL*, Br. 44, 31. listopada 1914., 1040.

odore i po tuškanačkoj šumi vježbaju s malim puškama.“[2521] A 1915. godine, kada opisuje odlazak nove jedinice na bojišnicu kaže da ju na putu od vojarne do kolodvora prate „'školarci'“ koji su imali dužnost paziti da netko od vojnika iz formacije ne pobjegne.[2522]

O svečanosti polaganja prisege *Jutarnji* je *list* izvijestio dan kasnije. Nepotpisani autor naveo je da se Zagreb „…posve…zaodjenuo u ratno ruho.“ Iz opisa svečanosti saznaje se da se HDČ sastojala i od veteranskog voda koji je imao 55 pripadnika. Taj je vod stigao prvi na Markov trg, a za njima srednjoškolski vod, za kojeg se ovaj put navodi 42 pripadnika. Pripadnici jedinice prisustvovali su misi u crkvi sv. Marka, a nakon mise su stigli vladin povjerenik Žepić, potpukovnik Paukarić, pukovnik Petres, pl. Hreljanović zapovjednik redarstvene straže M. Bošnjak i šef zagrebačkog redarstva Mraović. Nakon polaganja zakletve održan je svečani mimohod jedinice, veteranski dio jedinice otišao je u svoj „dom u Jelisavetinoj ulici,“ a srednjoškolski vod je ostavio oružje „u vladinoj palači.“[2523]

Odjel za bogoštovlje i nastavu obratio se rektoratu Sveučilišta te dekanatima „svjetovnih fakulteta“ da pozovu, može se reći i potaknu, studente u pristupanju HDČ-u.[2524] Poziv je rektorat izvjesio „na … pločama dekanata i šumarske akademije, te priposlan uredništvima … novina s molbom, da ga objelodane.“[2525]

Poziv je bio ponovljen u studenome iste godine u dnevnim novinama – *Jutarnjem listu*. U Rektoratu je smatrano da bi se trebalo prijaviti 50 do 60 studenata za tu službu.[2526] Postavlja se pitanje je li navedeni vod bio u stvarnosti formiran, jer se prilikom raspuštanja jedinice navodi da su početkom rada čete djelovali samo veteranski i srednjoškolski vod.[2527]

[2521] Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj*, 48.

[2522] Isto, 58.

[2523] „Zaprisegnuće dobrovoljačke čete“, *JL*, br. 865, 26. listopada 1914., 2.

[2524] HR-HDA-907, 5/221.

[2525] HR-HDA-907, 5/222. Poziv „Akademičari!“

[2526] „Poziv za pristup u akademski vod hrv. dobrovoljne čete u Zagrebu“, *JL*, br. 882, 5. studenoga 1914., 3 ; Ponovljeni poziv nalazi se u HDA-907, 5/235, „Akademičari!“, od dana 10. studenoga 1914., potpisan je rektor Dr. Djuro Körbler.

[2527] „Raspuštena Hrvatska dobrovoljna četa“, *JL*, br. 1669, 5. studenoga 1916., 4.

HDČ je započela obavljati dužnosti u studenome 1914. godine. Danju je srednjoškolski vod obnašao „vojnu mjestnu službu," dok su noću veterani provodili ophodnje. Ipak, odaziv za službu bio je mali.[2528]

Kako navodi *Jutarnji list* pripadnici HDČ-a su ispočetka boravili u stražarnici vladine palače u Opatičkoj ulici, a polovicom studenoga počeli su stražariti ispred vladinih zgrada na Markovom trgu i u Opatičkoj ulici. U tom trenu čekalo se pojačavanje srednjoškolskog voda, čiji su novi pripadnici bili na obuci oružjem. To pojačavanje trebalo je povećati broj pripadnika srednjoškolaca na 100 članova. „Dok se posvema izvježba i drugi vod, držat će straže i na drugim mjestima te će služiti kao pripomoć redarstvu i obavljati dnevne i noćne obhodnje gradom."[2529]

Tiskovine su izvijestile o polaganju prisege novih članova dana 6. prosinca 1914. godine.[2530] Tada je prisegnulo 12 srednjoškolaca i 20 članova „vojno-veteranskog društva."[2531]

Posljednje vijesti – informacije o Hrvatskoj dobrovoljnoj četi objavljene su 1916. godine. Tada je jedinica preustrojena na „odjele" koji su se sastojali od dva pripadnika te su uz jednog gradskog policajca noću provodili ophodnje gradskim periferijama. Bili su naoružani puškama i imali su iste ovlasti kao i gradski policajci. Te ophodnje su započele krajem siječnja 1916. godine, a svaki dan su se „odjeli" rotirali.[2532]

U studenom 1916. godine Hrvatska Dobrovoljna Četa je raspuštena, a kao službeni razlog navedeno je pozivanje u vojnu službu većeg broja pripadnika. Kako se u članku navodi, jedinicu je raspustio Zvonimir Žepić, tada na dužnosti predstojnika Odjela za narodno gospodarstvo zemaljske vlade. Ipak, svi pripadnici trebali su dobiti „povelju" od vlade „u znak odlikovanja".[2533]

[2528] „Dobrovoljačka četa u službi", *JL*, br. 886, 7. studenoga 1914., 5.

[2529] „Hrvatska dobrovoljna četa", *JL*, br. 898, 14. studenoga 1914., 6.

[2530] „Prisega novaka hrv. dobrovoljačke čete", *JL*, br. 934, 5. prosinca 1914., 8.

[2531] „Zaprisegnuće dobrovoljačke čete", *JL*, br. 938, , 8. prosinca 1914., 6.

[2532] „Dobrovoljačka četa u redarstvenoj službi", *JL*, br. 1385, 29. siječnja 1916., 6.

[2533] „Raspuštena Hrvatska dobrovoljna četa", *JL*, br. 1669, 5. studenoga 1916., 4.

Vojna policija – Feldgendarmerie

Od početka Prvog svjetskog rata grad Zagreb imao je strateški značaj za austro-ugarske oružane snage kao središte za obuku i odlazak na bojišnicu. Potpuno očekivano, od 27. srpnja 1914. godine pa sve do kraja rata u Zagreb su stalno dolazili tek unovačeni vojni obveznici. Među vojnim obveznicima nalazili su se i pojedinci koji su policiji bili poznati kao počinitelji prekršaja i kaznenih djela. Iako su prije rata neki od kriminalaca bili sankcionirani kaznom izgona[2534] s gradskog područja, obzirom da su postali vojno osoblje za njih gradska, tj. civilna policija nije bila nadležna.[2535] Tijekom boravka na obuci u Zagrebu bavili su se kriminalom, a neki su čak i prijetili policijskim djelatnicima.[2536]

O problemima sigurnosti koje su izazvali vojni obveznici najviše podataka donose dnevne tiskovine. Primjerice noću su pod utjecajem alkohola narušavali javni red i mir,[2537] pljačkali su civile,[2538] napadali ih hladnim oružjem, bajunetama,[2539] bavili se džeparenjem te su prilikom pokušaja bijega napadali djelatnike gradske policije.[2540] Također je zabilježen i slučaj provale i krađe u draguljarnici u ulici Marije Valerije koju su počinili vojnici.[2541]

Poseban problem za sigurnost građana i imovine predstavljali su dezerteri, koji su se često okupljali u skupine te vršili provale i krađe.[2542] Ponekad su im se pridružili i civili,[2543] pa čak i ruski ratni zarobljenici.[2544]

[2534] „Zašto je redarstvo nemoćno prema žepokradicama“, *JL*, br. 1438, 23. ožujka 1916., 5.

[2535] Isto, 5.

[2536] Isto, 5.

[2537] „Zulumčari i noćari u Trnju“, *JL*, br. 1204, 3 kolovoza 1915., 6.

[2538] „Vojnici ga okrali i izčuškali“, *JL*, br. 1438, 23. ožujka 1916., 5.

[2539] „Probo ga bajunetom“, *JL*, br. 1118, 11. svibnja 1915, 4.

[2540] „Krvavi dogadjaj u oči Badnjaka. – Ranjeni vodnik. – Redar pucao iz samokresa na žepokradicu“, *JL*, br. 1438, 23. ožujka 1916., 5.

[2541] „Drska provalna kradja“, *JL*, br. 2313, 12. svibnja 1918., 2.

[2542] „Vojni bjegunci kao opasni tati i provalnici“, *JL*, br. 1798, 15. ožujka 1917., 6-7.

[2543] „Uapšeni provalnici u trgovinu amerikanskih cipela“, *JL*, br. 1803, 20. ožujka 1917., 5-6.

[2544] „Uhićena provalnička družina“, *JL*, br. 2307, 7. svibnja 1918., 2.

Početkom rata prema kriminalcima i prekršiteljima u vojnim odorama jedino je nadležan bio vojni – Divizijski sud. Nakon izricanja presude osuđene su otpremali u vojni zatvor na Novoj vesi.[2545] Pokušaj smanjena broja prekršaja i kaznenih djela koja su počinili vojnici rezultirala je dogovorom između vojne vlasti i gradske policije. Tako je, primjerice jednoj krčmi (gostionici) na prijedlog vojne uprave redarstveno povjereništvo skratilo radno vrijeme jer su se vojnici zadržavali dulje od dopuštenog vremena „…u društvu sumnjivih osoba.“[2546] Također, vojno osoblje do čina vodnika nije smjelo biti izvan vojarne nakon 20 sati, a dočasnici s činom narednika i časnici smjeli su boraviti vani do 23 sata.[2547]

Navedene mjere nisu imale stvarnog učinka, samo u jednom tjednu vojnici su počinili približno 120 kaznenih djela i stoga je zagrebačka vojna vlast u dogovoru s redarstvenim povjereništvom poslala na ceste i vojne ophodnje[2548] te je formirana jedinica vojne policije – „Vojnog redarstva.“[2549] Stožer se nalazio u prostorijama samostana na uglu Samostanske i Gundulićeve ulice,[2550] „Vojno redarstveni zapovjednik“ za zapadni dio grada nazvano „treće područje“ bio je bojnik domobranstva Šneller, a „odjelni zapovjednik“ bio mu je natporučnik Richard Neumann.[2551]

Fotografiju pripadnika vojne policije ispred Glavnog kolodvora objavio je i *Ilustrovani list* uz popratni članak:

„U novinama skoro svaki dan čitamo o raznim provalama i kradjama, što ih počinjaju vojnici, a napose vojnički bjegunci. Svaki čas se čuje o sukobu izmedju vojnika i civila, tako te danas čovjek po noći nije više siguran za svoj život. Osobito je pogibetljno hodati u doba, kad se razni vojnici subotom i nedjeljom vraćaju pijani. Slučajeva nesreće, svadja i razbojstva bilo je

[2545] „Uskočio vojnik“, *JL*, br. 839, 11. listopada 1914., 5.

[2546] „Sniženje redarstvenog sata kazne radi“, *JL*, br. 1822, 8. travnja 1917., 6.

[2547] „Vojno redarstvo u Zagrebu“, *JL*, br. 1792, 9. ožujka 1917., 7.

[2548] „Provalama i kradjama ni kraja ni konca“, *JL*, br. 1784, 1. ožujka 1917., 5.

[2549] „Vojno redarstvo u Zagrebu“, *JL*, br. 1792, 9. ožujka 1917., 7.

[2550] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 71. Danas Varšavska ulica.

[2551] „Vojno redarstvo u Zagrebu“, *JL*, br. 1792, 9. ožujka 1917., 7.

već mnogo. Da se stane tomu na kraj, obilaze gradom vojničke ophodnje, kojima se svaki vojnik mora legitimirati.“[2552]

Vojna policija započela je s radom 8. ožujka 1917. godine. U početku provodila je ophodnje gradskim područjem noću a kako *Jutarnji list* navodi, ophodnje po danu su trebale započeti za koji dan. Ophodnje su hvatale pijane vojnike, vojnike koji su skitali, dezertere, prosjake u vojnim odorama i vojnike u civilnoj odjeći.[2553] Vojna je policija također bila nadležna, zajedno s gradskom policijom nadzirati civile vojne obveznike – koji su stoga morali imati sa sobom i vojne i civilne dokumente.[2554]

Odmah su započela uhićenja dezertera provalnika,[2555] te je već početkom travnja uhićeno približno 20 provalnika koji su izveli više od 500 kaznenih djela provale uzrokovavši štetu višu od 100.000 kruna. Nalazili su se u pritvoru Divizijskog suda, a istragu su nad njima provodili inspektor Martinjak iz gradske policije te natporučnik dr. Tićak.[2556] Vojna je policija tijekom srpnja 1917. godine provela približno 600 uhićenja kriminalaca, dezertera i ratnih zarobljenika.[2557]

Unatoč ustrojavanju i angažmanu vojne policije, pojedini vojnici nastavili su se baviti kriminalom. Dvojica vojnika prevaranta iz 53. pukovnije predstavljali su se kao vojni policajci te su pljačkali, tj. uzimali novac vojnicima na kolodvoru,[2558] a uhićeni su i lažni poručnik i natporučnik.[2559]

Stalno su provođena uhićenja dezertera, od kojih su neki, primjerice Jakob Grünwald bili članovi zloglasnih kriminalnih skupina.[2560] Iako je bio uhićen u travnju 1917. godine[2561]

[2552] „Vojna policija u Zagrebu“, *JL*, br. 32, 14. rujna 1918., 498.

[2553] „Ustrojstvo i djelokrug redarstva“, *JL*, br. 1794, 11. ožujka 1917., 4-5.

[2554] „Nadzor vojnoobvezatnih civilnih osoba“, *JL*, br. 1968, 1. rujna 1917., 4.

[2555] „Lovljenje vojnih bjegunaca – provalnika“, *JL*, br. 1806, 23. ožujka 1917., 5.

[2556] „Istraga protiv provalnika vojnih bjegunaca“, *JL*, br. 1815, 1. travnja 1917., 4-5.

[2557] „Djelatnost vojne policije“, *JL*, br. 1985, 18. rujna 1917., 5-6.

[2558] „Varalice pod krinkom vojničkih redarstvenika“, *JL*, br. 1842, 28. travnja 1917., 4.

[2559] „Lažni časnici u Zagrebu“, *JL*, br. 2140, 22. veljače 1918., 5.

[2560] „Provalnik na Jelačićevom trgu Uapšenje posljednjeg opasnog člana provalničke družbe vojnih bjegunaca“, *JL*, br. 1842, 28. travnja 1917., 4.

[2561] Isto, 4.

policija ga je ponovno uhitila u Zagrebu u srpnju 1918. godine nakon što je uslijedila „Velegradska kinematografska potjera“ po krovovima zgrada na Prilazu (Gjure Deželića) od kućnog broja 38 do 46.[2562] Nakon rata, u rujnu 1919. godine, prema naredbi zemaljske vlade vojna je policija bila „dignuta.“[2563]

Pojedine promjene u gradskoj policiji

Početkom listopada 1914. godine donesena je odredba o novim odorama činovničkog osoblja Kr. redarstvenog povjereništva. Sukladno odluci „perovođe“ su nosili policijske odore sa obilježjima: 1 do 3 zlatne zvijezde uz krunu Sv. Stjepana, a niži činovnici srebrne zvijezde. [2564]

Veća promjena u upravi Kr. redarstvenog povjereništva dogodila se 1915. godine kada je ban razriješio dužnosti povjerenika Ivana pl. Mraovića i privremeno imenovao povjerenikom dr. Viktora Jakobya.[2565] Ivan pl. Mraović spominje se tek u kolovozu 1917. godine kada se vraća se u Zagreb iz Beograda. Tom prilikom demantirao je izjave dr. Franka u Saboru te se potpisao kao vladin tajnik.[2566] Nije poznato što je nakon razrješenja s dužnosti redarstvenog povjerenika pl. Mraović radio u Beogradu, ali se može pretpostaviti da je na području Srbije obnašao sličnu dužnost za okupacijske vlasti.

Rad policijsko–redarstveni službi na području Zagreba 1914.–1918.

O radu redarstveno policijskih snaga na području grada Zagreba nema cjelovitih podataka. Naime, arhivska građa se nalazi u fundusima dva arhiva: Državnog arhiva u Zagrebu (DAZG), fond br. 6. – „Kraljevsko redarstveno povjerenstvo za Slobodni kraljevski glavni

[2562] „Hajka po krovovima za provalnicima“, *JL*, br. 2381, 21. srpnja 1918., 3.

[2563] HR-HDA-202, Redarstveno ravnateljstvo Zagreb (RRZ), 1/202 (knjiga 1), „Urudžbeni zapisnik Rez. i Prs. 1919.-1921.“, 18. rujna 1919., Br. 195.

[2564] „Uniforme kod redarstva“, *JL*, br. 829, 6. listopada 1914., 5-6

[2565] „Promjena u upravi kr. redarstv. povjerenstva u Zagrebu“, *Občinar*, br. 16, 17. travnja 1915., 64 ; Tomislav Zorko, „'Narodna straža' Narodnog vijeća za grad Zagreb“, *Historijski zbornik*, 54 (2001), 84, navodi da je dr. Jakoby obnašao dužnost povjerenika do 31. listopada 1918. godine, kada ga je zamijenio dr. Grga Angjelinović.

[2566] „I. pl. Mraović, bivši šef redarstva o otkrićima zast. dra. Franka“, *JL*, br. 1955, 19. kolovoza 1917., 3.

grad Zagreb“[2567] te manji dio u fundusu Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu (HDA), fondovi br. 120 i 202.[2568]

U DAZG-u, fond br. 6 nalazi se, u dvije serije sačuvana građa nastala unutar Gradske redarstvene straže. U seriji A nalaze se „knjige“ tj. „Kazneni uručbeni zapisnik i kazalo kr. red. povjereničtva za grad Zagreb [god.]“[2569] i „Kazalo kr. redar. povjereničtva za grad Zagreb [god.]“.[2570] „Kazala kr. redar. povjereničtva za grad Zagreb…“ se za svaku navedenu godinu sastoje od četiri sveska podijeljena prema abecedi. U seriji B nalaze se „spisi“ u kojima je, primjerice, sačuvana dokumentacija o radu „Povjerenstva za cipele.“[2571]

U „Kazalima kr. redar. povjereničtva za grad Zagreb…“ zapisani su svi poslovi kojima se gradska policija jedne godine bavila: od prekršaja, kaznenih djela do raznih upravnih poslova. S druge strane „Kazneni uručbeni zapisnici i kazala…“ sastoje se od dvije grupe. Prva grupa je abecedni popis evidentiranih osoba, a drugi dio je brojčani popis osoba nad kojima je gradska policija izrekla i provela kažnjavanje.

U Hrvatskom državnom arhivu, fondu 202 (Redarstveno ravnateljstvo Zagreb)[2572] nalazi se jedan „Uručbeni zapisnik Rez. i Prs.“ nastao u godinama od 1919. do 1921. godine.[2573]

Nadalje o djelovanju i problemima u radu gradske policije tijekom rata najviše se podataka može naći u onodobnim dnevnim i tjednim tiskovinama; *Jutarnjem listu* i *Ilustrovanom listu*.

Kao zanimljivost prilikom istraživanja treba spomenuti nemogućnost pronalaska *Redarstvenog viestnika* iz razdoblja Velikog rata. Naime, u fundusu Nacionalne i sveučilišne

[2567] HR-DAZG-6, Kraljevsko redarstveno povjerenstvo za Slobodni kraljevski glavni grad Zagreb. Fond obuhvaća razdoblje od 1908. do 1918. Na navedeni fond nastavlja se fond DAZG-12 „Uprava policije grada Zagreba“ koji obuhvaća građu u razdoblju od 1918. do 1941. godine. U kazalu oba dva fonda su navedena zajedno.

[2568] HR-HDA-120 Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu i HR-HDA-202 Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu.

[2569] HR-DAZG-6, serija A, br. 46 (1914.), 47 (1915.), 48 (1916.), 49 (1917.), 50 (1918.).

[2570] HR-DAZG-6, serija A, br. 68 (1914.), 69 (1915.), 70 (1916.), 71 (1917.), 72 (1918.).

[2571] HR-DAZG-6, serija B, kut. 1, 1917-1919.

[2572] HR-HDA-202, RRZ.

[2573] HR-HDA-202, knjiga 1 (1/202),

knjižnice u Zagrebu nalaze se primjerci iz 1870-ih i 80-ih godina.[2574] Prema B. Novaku uredništva zagrebačkih dnevnih novina *Redarstveni viestnik* su koristile kao izvor za članke u rubrici crne kronike.[2575] Danas nema sačuvanih primjeraka *viestnika* iz razdoblja Prvog svjetskog rata ni u NSK niti u bilo kojoj knjižnici ili arhivu. Ipak, proučavanjem građe iz DAZG-a uočava se podatak da je vladin povjerenik u ožujku 1915. godine poslao gradskoj upravi, tj. uredu gradonačelnika obavijest koju je navedeni ured dalje proslijedio *Redarstvenome vjestniku*.[2576]

Do 1912. godine u *Izvještajima gradskog poglavarstva* objavljivana je, uz ostale podatke o radu gradske uprave i godišnja statistika kriminaliteta u Zagrebu. Brojčano su navedene sve vrste i oblici prijavljenih, istraženih i zaključenih te nezaključenih kaznenih djela i prekršaja, spol i dob počinitelja. Prema *Izvještajima gradskog poglavarstva* Z. Grijak i M. Vrbanus proveli su, ranije citirano, detaljno istraživanje stope kriminaliteta u Zagrebu od 1887. do 1912. godine iskazano iscrpnom statističkom analizom.[2577] Nakon 1912. godine *Izvještaj gradskog poglavarstva* tiskan je za razdoblje od 1913. do 1918. godine i nažalost osim podatka o broju policijskih djelatnika u 1913. godini ne donosi nikakve druge statističke podatke o kriminalitetu za ratne godine.[2578] Pojedini podaci dostupni iz Kaznenih urudžbenih zapisnika i kazala te dnevnih tiskovina jedini su dostupni podaci o kriminalitetu, tj. radu gradske policije tijekom ratnih godina. Prikazani su u nižoj tablici.

[2574] *Redarstveni viestnik, izd. od Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog odjela za unutrašnje poslove.* Tiskan je u Zagrebu. Nakon Prvog svjetskog rata, 1920-ih, kr. redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu tiskalo je *Redarstveni vjesnik za Hrvatsku i Slavoniju.*

[2575] Božidar Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden marketing – Tehnička knjiga: Zagreb, 2005., 142, bilj. 47.

[2576] HR-DAZG-4, Serija Predsjedništvo, PRS. 18. „Uručbeni zapisnik i kazalo 1915," zapis br. 240., 13. ožujka 1915.

[2577] Zoran Grijak, Milan Vrbanus, „Crime in the City of Zagreb", 183-233.

[2578] *Izvještaj gradskog poglavarstva*, 42.

GRAFIKON br. 47

Broj privedenih i uhićenih osoba na području grada Zagreba u razdoblju od 1913. do 1918. godine

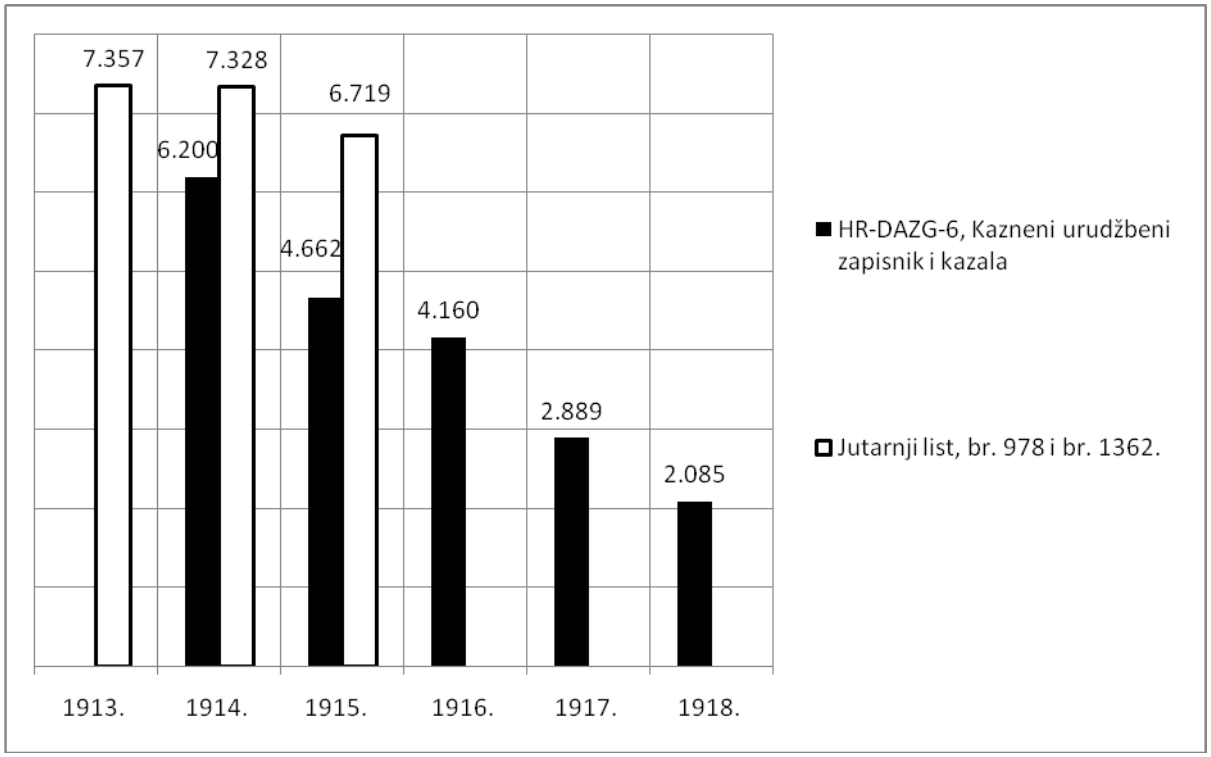

Izvor: HR-DAZG-6, 46, 47, 48, 49, 50 ; „Redarstvena statistika za g. 1914“, *JL*, br. 978, 3. siječnja 1915., 5 ; „Malo redarstvene statistike“, *JL*, br. 1362, 6. siječnja 1916., 4.

Uočava se nepodudarnost brojeva iz neobjavljene arhivske građe te brojeva objavljenih u dnevnim tiskovinama. Može se pretpostaviti da su u „Kaznenim kazalima“ evidentirana djela za koje je gradska policija, sukladno tadašnjim zakonima odmah provela „kazneno redarstveni postupak“ tj. određena je kazna – novčana ili pritvorska, dok brojevi navedeni u tiskovinama za godine 1914.[2579] i 1915.[2580] navode veće brojeve.

Ta nepodudarnost proizlazi vjerojatno iz činjenice da policija nije bilježila određene prekršitelje i počinitelje kaznenih djela jer ih je predavala „Kr. sudbenom stolu“[2581] ili „Kr. kotarskom sudu“.[2582]

[2579] „Redarstvena statistika za g. 1914“, *JL*, br. 978, 3. siječnja 1915., 5.

[2580] „Malo redarstvene statistike“, *JL*, br. 1362, 6. siječnja 1916., 4.

[2581] „Redarstvena statistika za g. 1914“, *JL*, br. 978, 3. siječnja 1915., 5.

Može se pretpostaviti da je tijekom rata u gradu Zagrebu službeno evidentiran manji broj prekršaja i kaznenih djela stoga jer je bilo, kako je ranije spomenuto, manje policijskih djelatnika. O tom sigurnosnom problemu na šaljiv način svjedoče karikature objavljene u *Ilustrovanom listu*.[2583]

Obzirom da danas nisu dostupni točni statistički podaci o stopi kriminaliteta u gradu usporedio sam broj novinskih članaka objavljenih u *Jutarnjem listu* u kolovozu 1914. i 1918. godine, a u kojima je prema onodobnim policijskim izvještajima izvješteno o počinjenjima različitih kaznenih djela i prekršaja. U prvom promatranom razdoblju tiskano je ukupno 40 članaka[2584] a u drugom promatranom razdoblju tiskana su 52 sadržajno slična članka,[2585] što predstavlja porast od 30%. Vjerojatan razlog većeg broja tiskanih članaka možda je i da su novinari tijekom posljednje ratne godine pokazivali veće zanimanje za izvještavanje o počinjenju različitih kaznenih djela. Iako broj novinskih članaka nije točan pokazatelj prema kojem se može ustanoviti statistički precizan broj počinjenja kaznenih djela, ipak se uočavaju pojedina odstupanja u navedenim razdobljima. Primjerice, tijekom kolovoza 1914. godine nije bilo počinjeno niti jedno ubojstvo ali je zabilježeno ukupno 12 fizičkih napada; tučnjava, napada te premlaćivanja maloljetnih osoba.[2586] U istom razdoblju 1918. počinjena su tri ubojstva, jedno hladnim oružjem – bajunetom,[2587] dva vatrenim oružjem[2588] uz tri ranjavanja

---

[2582] Isto, 5.

[2583] Karikatura „U općoj nestašici, Nadomjestak za stražare“, *IL*, br. 20, 21. lipnja 1918., 320 ; Karikatura „Zagrebačka javna sigurnost“, *IL*, br. 3, 19. siječnja 1918., 48.

[2584] *JL*, od br. 734, 1. kolovoza 1914. do br. 767, 30. kolovoza 1914.

[2585] *JL*, od br. 2392, 1. kolovoza 1918. do br. 2422, 31. kolovoza 1918.

[2586] k., „Napadnut na cesti“, *JL*, br. 743, 9. kolovoz 1914., 5 ; „Zlostavio tudje diete“, *JL*, br. 749, 15. kolovoza 1914., 4 ; „Napadaj“, *JL*, br. 752, 18. kolovoz 1914., 6 ; „Goropadan suprug“, *JL*, br. 753, 19. kolovoz 1914, 5 ; „Redarstvene vijesti“, *JL*, br. 753, 19. kolovoz 1914, 5 ; „Napadaj“, *JL*, br. 755, 20. kolovoz 1914., 4 ; „Redarstvene vijesti“, *JL*, br. 757, 22. kolovoz 1914., 5 ; „Nastradao u šali“, *JL*, br. 762, 25. kolovoz 1914., 5 ; „Goropadan poslovodja“, *JL*, br. 764, 27. kolovoz 1914., 5 ; „Potukli se službenici“, *JL*, br. 764, 27. kolovoz 1914., 5 ; „Tučnjava“, *JL*, br. 765, 28. kolovoz 1914., 5 ; k., „Zlostavljao naučnika“, *JL*, br. 765, 28. kolovoz 1914., 5.

[2587] „Krvava nedjelja u Zagrebu“, *JL*, br. 2396, 5. kolovoza 1918., 2.

[2588] „Krvava nedjelja u Zagrebu“, *JL*, br. 2396, 5. kolovoza 1918., 2 ; „Ubio provalnika“, *JL*, br. 2405, 14. kolovoz 1918., 4.

vatrenim oružjem.[2589] Iz proučavanih novinskih članaka uočava se da dolazi i do promjene počinjenja kaznenih djela, koja se stoga mogu klasificirati kao teška.

Novi zadaci gradske policije u ratu bili su raznoliki. Od kolovoza 1914. godine policijski djelatnici su morali sprječavati širenje lažnih vijesti. Naime, ranjenike na oporavku u Zagrebu građani su ispitivali o stanju na bojišnicama. Zaustavljali su vojnike na cesti ili su se okupljali ispred bolnica kako bi došli do informacija, može se pretpostaviti o članovima svojih obitelji.[2590] Civili su bili zaprepašteni pričama ranjenika, koje su bile u opreci s vijestima koje su bile objavljivane u tiskovinama te su gradom počele kružiti, očito preuveličane priče vojnika koje su uznemiravale stanovništvo, čime je skoro izazvana panika.[2591] Stoga je kr. red. povjereništvo izdalo oglas o zabrani prepričavanja „lažnih i uznemirujućih glasina" za što je bila predviđena i kazna. Navedena je i nužnost prijavljivanja osoba koje šire takve priče.[2592] Također, policijski su djelatnici sprečavali okupljanje civila ispred bolnica i oko ranjenika na cesti[2593] a zagrebačko vojno zapovjedništvo izdalo je i naredbu vojnom osoblju o zabrani prepričavanja događaja s bojišnice civilima.[2594]

Uz priče vojnika, oprečne informacije dolazile su do stanovništva putem krijumčarenih tiskovina iz neutralnih zemalja. Navedene tiskovine krijumčari su donosili u grad vlakom pa je gradska policija morala povećati broj djelatnika na kolodvoru, koji su kontrolirali putnike. Prilikom provođenja kontrola uspjeli su uhititi pojedinca koji je krijumčario talijanske novine *Corriere della Sera*.[2595]

Kolodvori postaju tijekom rata svojevrsna žarišta ilegalnih aktivnosti. U početku su bili mjesta na koja su pristizale strane tiskovine, a kasnije u ratu postaju središta krijumčarenja namirnica. Policija je kontrolirala sumnjive pakete u kojima su često bile namirnice, a ne

[2589] „Krvava nedjelja u Zagrebu", *JL*, br. 2396, 5. kolovoza 1918., 2 ; „Nastrijelio ga u svadji", *JL*, br. 2414, 23. kolovoz 1918., 5 ; „Vojnik opalio drugu hitac u usta", *JL*, br. 2414, 23. kolovoz 1918., 5.

[2590] HR-HDA-78, kut. 876, sv. 6-22/5470/1914, Broj 223 Pr-1915.

[2591] HR-HDA-78, kut. 876, sv. 6-22, Broj 5470 Pr. 1914., Br 233. Pr.

[2592] HR-HDA-907, „Oglas" kr. red. povjereništva o širenju neistinitih vijesti o stanju na bojišnicama, 21. kolovoza 1914.

[2593] HR-HDA-78, kut. 876, sv. 6-22/5470/1914, Broj 223 Pr-1915

[2594] HR-HDA-78, kut. 876, sv. 6-22/K. br. 5470 od god. 1914. Broj 7577 Pr.–1915.

[2595] HR-HDA-78, kut. 876, sv. 6-22/5470/1914, Broj 223 Pr-1915.

deklarirana roba,[2596] uhićivali su pojedince koji su dolazili iz Kranjske i Štajerske kupovati hranu koja u Austriji nije bila dostupna.[2597]

Neki od novih, ali i starih zadataka policije bio je i kontroliranje putnika koji su odsjeli u gradu. Još krajem 19. stoljeća vlasnici hotela bili su obavezni prijavljivati policiji pristigle putnike,[2598] a banskom naredbom br. 4227/Pr. uvedena je, može se reći, potvrđena je obveza prijavljivanja stranaca u hotelima, konačištima i sličnim objektima.[2599] Ranije primjenjivana policijska praksa bila je i praćenje kretanja sumnjivih osoba,[2600] što se tijekom rata proširuje i na nadzor nad stranim diplomatima.[2601]

Kriminalne aktivnosti u Zagrebu 1914.–1918. godine

U ratnom razdoblju tiskovine su izvještavale o počinjenju raznih kaznenih djela na području grada. Uočava se da su se pojedine aktivnosti odvijale različitim intenzitetom. Najčešći oblik bilo je džeparenje u vlakovima, na kolodvorima,[2602] tržnicama i u tramvajima.[2603]

Češći oblik kriminalnih radnji bile su prevare[2604] koje su se događale u raznim oblicima. Primjerice policija je uhitila varalicu, recidivista iz Dugog sela koji je prodavao korijenje

[2596] „Zaplijenjena slanina, otpremljena kao staklo“, *JL*, br. 1680, 16. studenoga 1916., 3.

[2597] „Redarstveno prepriječeno lihvarenje životnim namirnicama“, *JL*, br. 2318, 18. svibnja 1918., 3.

[2598] HR-HDA-120, kut. 19., „Popis nadošlih putnikah“, 1882. godine.

[2599] „Banska naredba br. 4227/Pr.“, *NN*, br. 170, 27. srpnja 1914., 2.

[2600] HR-HDA-120, 1862-1863, kut 4, fascikl 34. 1862, 354-528, 495/Pr., BR. 1907/Pr., 28. studeni 1862. O kretanju „bivšeg ugarskog legionara“ Müllera koji se s talijanskog teritorija vratio „u carevinu Austriansku.“

[2601] HR-HDA-78, kut. 876, sv. 6-22/5470/1914, Broj 223 Pr-1915 ; Prema *Hrvatskom kompasu*, na str. 680 navedeno je da su u Zagrebu djelovala dva „konzularna zastupstva.“ Na adresi Sveučilišni trg broj 7 djelovao je francuski „konzularni agent“ Peroslov Paskievič-Čikara, a u Dalmatinskoj ulici br. 10 bilo je konzularno predstavništvo Kraljevine Italije. U istom izvoru navedeno je da je talijanski konzul bio Ubaldo Carnelutti, dok je u članku „Talijanski konzularni agent interniran“, *JL*, br. 1138, 30. svibnja 1915., 6, navedeno da je konzul bio njegov otac Gjuro (Giorgio) Carnelutti.

[2602] „Čuvajte se žepokradica!“, *JL*, br. 1616, 16. rujna 1916., 5.

[2603] „Kradje novaca na tramvaju, u vlaku i na tržištu“, *JL*, br. 1646, 16. listopada 1916., 2.

[2604] Zoran Grijak, Milan Vrbanus, „Crime in the City of Zagreb“, 190. Autori navode da je prije rata došlo do smanjenja broja prevara.

protiv reume.[2605] Prevare su često izvodili i vojnici.[2606] Tiskovine su zabilježile i slučaj dvojice prevaranata koji su u dva odvojena slučaja prodali naivnim kupcima tuđa drva.[2607]

Prevare su nekad bile „originalne“, a nekad i „senzacija.“[2608] Krajem ljeta 1915. godine *Jutarnji list* javio je o uhićenju varalice Trouvéa u Rijeci. Navedeni prevarant – „hohštapler“ izdavao se za poručnika zrakoplovstva, a u prevari pomagali su mu „ađutant“ i „gospođa“. Uspio je prevariti veliki broj ljudi u Grazu, Zagrebu i Rijeci, gdje je konačno i uhićen, te preko Zagreba poslan na suđenje natrag u Graz.[2609]

O velikom broju kriminalnih radnji saznajemo iz tiskovina koje su često izvještavale o provalama i krađama na kolodvoru,[2610] po trgovinama,[2611] a čak je iz „Prve hrvatske tvornice kandita“ - Union u Vlaškoj ulici broj 69 provalnik nakon neuspjelog pokušaja otvaranja sefa ukrao 6 kilograma bombona.[2612]

[2605] „Uapšen nadriliječnik i varalica“, *JL*, br. 1455, 9. travnja 1916., 5-6.

[2606] „Prevara na račun vojničkog redarstva“, *JL*, br. 1791, 8. ožujka 1917., 6.

[2607] „Prodaju tudja drva. – Originalne varalice u Zagrebu“, *JL*, br. 2008, 11. listopada 1917., 5.

[2608] „Zagrebačka senzacija. Varalica kao poručnik zrakoplovnog odjelenja. – Ujedinio u sebi Strassnofa i Voight-Köpenicka“, *JL*, br. 1235., 1. rujna 1915., 6.

[2609] Isto, 6 ; U naslovu članka navedena su imena tada najpoznatijih prevaranata. Autor Jacobi-Hevesi, u članku „Er, Der Hochstapler“, *Das Kriminal-Magazin*, Bd. 3, Heft 33, Leipzig, Österreich: Wilhelm Goldman Verlag, na str. 2057, navodi da je Ignatz Straßnoff bio „najpoznatiji hohštapler Europe prije rata.“ Prevare je, u odori časnika konjice, izvodio u cijeloj Europi i Americi. Godine 1926. objavio je u Berlinu svoje memoare pod naslovom „Ich, der Hochstapler“ ; Prema članku Corine Kolbe, „Hauptmann von Köpenick 'Zur Attacke marsch, marsch!'“, *Spiegel online*, http://www.spiegel.de/einestages/hauptmann-von-koepenick-wie-wilhelm-voigt-die-preussische-armee-blamierte-a-1116245.html, pristupljeno 17. svibnja 2017., Wilhelm Voigt bio je postolar koji je 1906. godine odjeven u odoru satnika pruske vojske, s nekoliko pomoćnika zauzeo gradsku vijećnicu u gradu Köpenicku te opljačkao blagajnu ; prema *Policija grada Zagreba*, 37, zagrebačka je policija formirala kaznenu evidenciju prema „specijalizaciji“ počinitelja. Navedeno je da su hohštapleri sačinjavali posebnu skupinu unutar evidencije. Iako se navedeno djelo odnosi na razdoblje nakon „Velikog rata“, može se pretpostaviti da su počinitelji bili tako evidentirani i prije i tijekom rata.

[2610] „Uapšenje željezničke tatske družbe, koja je krala živež na veliko“, *JL*, br. 1312, 16. studenoga 1915., 5-6 ; „Uapšena i druga tatska družba, koja je krala na državnom kolodvoru“, *JL*, br. 1641, 11. listopada 1916., 4.

[2611] „Uapšeni provalnici u trgovinu amerikanskih cipela“, *JL*, br. 1803, 20. ožujka 1917., 5-6 ; „Uapšenja“, *JL*, br. 2337, 7. lipnja 1918., 4.

[2612] „Provala u Prvu hrv. tvornicu kandita“, *JL*, br. 1321, 24. studenoga 1915., 5.

Godine 1918. učestale su provale u trgovine. Trgovci su tražili „noćnu zaštitu“,[2613] međutim zbog nedostatka osoblja policija nije mogla udovoljiti tom zahtjevu. Stoga su trgovci sami odlučili organizirati straže, a policija im je pružila pomoć u obuci i naoružanju.[2614]

Krađe je ponekad izvodila i kućna posluga. Policija je često zaprimala dojave o krađama koje su počinili kućni sluge. To se događalo zato što su poslodavci zapošljavali poslugu bez valjanih isprava, „Certifikata“ i mimo „poslovnice za namještenike.“ Pojedinci – varalice su umjesto isprava predočavali, primjerice, potvrde iz župnih ureda.[2615]

Poseban problem predstavljalo je i crno tržište koje je djelovalo u raznim oblicima, tj. trgovalo se, kako je ranije navedeno, po kavanama, krčmama, ulicama, a iz gradskog područja odvijalo se krijumčarenje hrane u druge dijelove Banske Hrvatske i Monarhije.

Uz opisane primjere pojedinih kaznenih djela gradska se policija povremeno morala baviti istragama neobičnih slučajeva.

Bizarni slučajevi

Gradska je policija 1915. godine zaprimila prijavu o krađi posađenog luka iz vrta zavoda za slijepe na Mlinarskoj cesti.[2616]

Niz bizarnih slučajeva čini i onaj pojedinca koji je slao anonimna pisma većem broju građana u kojima ih je optuživao za „nelojalnosti i prieti s prijavama i zatvorom.“[2617]

Jutarnji list u članku „Čime se sve mora redarstvo baviti“ navodi da su građani često policiji podnosili smiješne prijave, tako o životinjama koje im ne daju spavati ili o sumnji prijavitelja da je kućna posluga oštetila sjenicu.[2618]

[2613] „Trgovci traže redarstvenu zaštitu protiv provala“, *JL*, br. 2317, 17. svibnja 1918., 2.

[2614] „Zašita protiv provalnika“, *JL*, br. 2318, 18. svibnja 1918., 3.

[2615] „Ne primajte služinčad bez isprava. – Opomena poslodavcima“, *JL*, br. 1617, 17. rujna 1916., 4.

[2616] „Ukraden luk iz vrta sljepačkog zavoda“, *JL*, br. 1165, 25. lipnja 1915., 5.

[2617] „Traži se anonimni podli čovjek“, *JL*, br. 1150, 10. lipnja 1915., 5.

[2618] „Čime se sve mora redarstvo baviti“, *JL*, br. 1523, 17. lipnja 1916., 5.

Ponekad su građani prijavljivali i sumnju počinjenja ubojstva. Naime, u Petrinjskoj ulici susjedi su stalno svjedočili svađama supružnika u zgradi. Jednoga dana svađe su prestale, a susjedima je bilo čudno što je iz stana iznesen ormar na kola, koja su pratili do Save. Odmah su posumnjali na ubojstvo te su podnijeli prijavu policiji, koja je izvršila izvide. Ustanovili su da je suprug živ, tj. da je otputovao, a u otpremljenom ormaru bilo je brašno koje je prokrijumčareno iz Zagreba.[2619]

Jedan banalan slučaj policija je razriješila u proljeće 1918. godine zahvaljujući samim počiniteljima. Naime, često su se događale krađe iz vagona na kolodvoru i jednom prilikom ukradene su vreće s brašnom. Policija je na mjestu provale i krađe otkrila trag brašna koji je vodio do obližnje barake za željezničke radnike, koji su i počinili krađu. Prilikom odnošenja vreća nisu primijetili da je iz jedne vreće ispadalo brašno, čime su ostavili trag koji vodio ravno do njih.[2620]

U spomenutu kategoriju slučajeva može se ubrojiti i krađa struje u Dalmatinskoj ulici. Naime, počinitelj se ilegalno prikopčao na priključak u zgradi koja je bila vlasništvo dr. Ante Pavelića. Počinitelj je krađom struje oštetio Gradsku električnu centralu za iznos od 50 kruna.[2621]

Stanovništvo je prijavljivalo i krađe kvaka s vrata. Naime, ukradene kvake bile su izrađene od mjedi, a kako je mjed bila potrebna za ratnu proizvodnju imala je visoku vrijednost od 10 do 20 kruna, pa je nakon prijave krađa „Redarstvo marljivo traži tog 'rodoljubnog' tata.“[2622]

Isto tako u Zagrebu su se pojavili i lažni policajci, točnije inspektori. *Jutarnji list* objavio je vijest o pokušaju prevare lažnog policajca, ali isto tako u članku je navedeno da je tada u Zagrebu djelovalo više lažnih policijskih inspektora.[2623]

Specifični problemi

[2619] „Tajanstveno 'umorstvo' u Petrinjskoj ulici“, *JL*, br. 1743, 19. siječnja 1917., 5.

[2620] „Uhićena tatska družba na zagrebačkom kolodvoru“, *JL*, br. 2303, 1. svibnja 1918., 2.

[2621] „Kradja električne struje“, *JL*, br. 1294, 29. listopada 1915., 5.

[2622] „Kradje kvaka od mjedi“, *JL*, br. 1430, 15. ožujka 1916., 5.

[2623] „Lažni redarstveni agent“, *JL*, br. 1663, 30. listopada 1916., 2.

U Zagrebu su se pojavila dva specifična problema kriminala koja su usko povezana s ratom – zanemarena djeca i ilegalna prostitucija.

Zanemarena djeca osnovnoškolske dobi – djeca koja su pohađala niže razrede često su lutala gradom. Pokušaj rješavanja ovog problema bio je osnivanje „skloništa“ za djecu, čiji su očevi bili u ratu a majke su radile, kako bi boravila pod nadzorom. Već je naveden primjer Borongajske škole.

„Zapuštenost, pokvarenost i zanemarenost djece…“ stalno je rasla i uzimala sve više maha. Neka djeca su prosjačila,[2624] a starija djeca počela su se baviti kriminalom. Ponekad su se udruživali u bande koje su provaljivale i krale te su ukradenu robu prodavale trećim osobama.[2625] Djeca u dobi od 14 do 16 godina krađama su financirali život u ugostiteljskim objektima, a vlasnici su ih posluživali alkoholnim pićima, jer su za razliku od drugih gostiju imali čime platiti.[2626] Isto tako zbog viška novca bavili su se i lihvarenjem te su ih tiskovine prozvale „mali lihvari.“[2627] Ironično, za srednjoškolce koji su lihvarili i kockali tiskovine su zaključile: „U doba za različitih 'ersatza' dobili smo i lihvarski i hazarderski 'ersatz'“.[2628]

Vlast je bila zabrinuta oko ponašanja mladeži te je u Odjelu za bogoštovlje i nastavu 1916. godine bila organizirana „anketa“, čiji je cilj bio raspraviti i donijeti odredbe kako bi spriječili mlade „od tjelesnoga i moralnoga propadanja.“ Odredbe o kojima se tek raspravljalo trebale su provoditi nadležne službe uz pomoć stanovništva.[2629] Međutim, uočava se neučinkovitost postupanja središnje vlasti prema navedenom problemu.

Ilegalna prostitucija

Kako je ranije opisano u potpoglavlju *Zdravstvena slika stanovništva*, problem ilegalne prostitucije svakim je danom bivao sve veći. Posljedica je bila veliki broj osoba zaraženih

[2624] „Zapuštenost, pokvarenost i zanemarenost djece…“ *JL*, br. 1616, 16. rujna 1916., 5.

[2625] „Udruženje malodobnih za izvadjanje provala i kradja“, *JL*, br. 1697, 2. prosinca 1916., 5.

[2626] V. Š., „Naši neki zagrebački mladići. (Pokvarena mladež. – Noćni kavanski život. – Provale)“, *JL*, br. 1659, 26. listopada 1916., 4.

[2627] „Hvatanje malih lihvara“, *JL*, br. 2422, 31. kolovoza 1918., 4.

[2628] „Lihvari ispod paragrafa“, *JL*, br. 2181, 6. travnja 1918., 5.

[2629] „Anketa za očuvanje naše mladeži“, *JL*, br. 1507, 1. lipnja 1916., 4-5.

spolno prenosivim bolestima. Može se primijetiti, prema tiskovinama, da početkom rata policija uhićuje pojedine prostitutke, a kasnije provodi racije na „tajna zabavišta." Iz tiskovina danas je poznato nekoliko takvih mjesta u Zagrebu: na Jelenovcu, u donjoj Ilici i Kustošiji,[2630] potom u Palmotićevoj[2631] i Đorđićevoj ulici.[2632]

Policija je provodila racije na tim mjestima, čiji su posjetitelji bili iz raznih društvenih slojeva, a kako navode tiskovine bilo je i „ratnih trgovaca."[2633]

Proučavajući vijesti iz tiskovina u razdoblju od 1914. do 1918. godine može se uočiti jedan „trend" u kriminalnim aktivnostima. Početkom rata razne vrste kriminalaca djeluju pojedinačno ili u paru. Kako je ranije spomenuto na primjeru prostitucije, isto se uočava i primjerice u vijestima o krađama i provalama.[2634] Kasnije, u ratu, kriminalci se organiziraju u skupine koje su organizirano djelovale na gradskom području. Na primjer, početkom 1918. godine po cijelom gradu – Gornjem gradu, Tuškancu, Prekrižju, Prilazu te Kolodvoru samoborske željeznice u duljem vremenskom razdoblju građane je pljačkala skupina koja je uzimala novac, a i odjeću.[2635] U rujnu 1918. godine *Jutarnji list* izvještava o Sajmištu kao posebno nesigurnom dijelu grada u kojem su se skupljali kriminalci. U članku je navedeno da su svi naoružani te da se često noću čuje pucnjava, tj. odvija se „malo kazalište" pored kojeg nije sigurno prolaziti.[2636]

Navedene sigurnosne probleme gradska je policija rješavala najčešće racijama. Tako su provođene racije na „skitalice",[2637] potom na seljake koji su krivotvorili mlijeko,[2638] na

[2630] „Na dnu života", *JL*, br. 1749, 25. siječnja 1917., 5-6.

[2631] „Zabavište za staru gospodu u Palmotićevoj ul.", *JL*, br. 1796, 14. veljače 1917., 7.

[2632] „Azil na dnu života u Zagrebu Otkriveno ljubavno sklonište u Zagrebu. – Pikanterije iz Gjorgjićeve ulice", *JL*, br. 2189, 14. travnja 1918., 4.

[2633] Isto, 4.

[2634] „Velika kradja Salamander-cipela", *JL*, br. 1520, 14. lipnja 1916., 5.

[2635] „Za osobnu sigurnost Nesigurnost u Zagrebu. – Ugrožavanje ljudi i dobara. – Kuda to vodi?", *JL*, br. 2097, 8. siječnja 1918., 4.

[2636] „Pucnjava na Sajmištu", *JL*, br. 2429, 7. rujna 1918., 5.

[2637] „Racija na skitalice", *JL*, br. 1734, 10. siječnja 1917., 6.

[2638] „Racija na mljekare patvarače", *JL*, br. 1738, 14. siječnja 1917., 5.

ilegalne kockare,[2639] na „mlade tate“.[2640] Unatoč porastu kriminaliteta, gradske policijsko-redarstvene snage uspijevale su donekle suzbijati djelovanje kriminalaca. Uspješan rad policije potvrđuje činjenica da su kriminalci u većem broju napustili Zagreb i otišli u područja blizu grada na kojima gradska policija nije bila nadležna. Tako se veći broj kriminalca naselio „…u zloglasnoj Kustošiji…“.[2641]

Učinkovitost policije i sudstva

Učinkovitost rada gradske policije, posebice njezinog istražnog odjela, ali i pravosuđa vidljivo je na slučaju ubojstva grofice Terezije Le Grell(e), koje se dogodilo početkom listopada 1916. godine. Policija je provela istragu i ubrzo nakon otkrića ubojstva pronašla počinitelja i sudionicu. Ovaj slučaj ukazuje na brzinu i spretnost rada nadležnih službi unatoč manjem broju djelatnika, a zbog velike zastupljenosti u onodobnim medijima relativno je lako pratiti tijek istrage i suđenja. U urudžbenom zapisniku gradske policije mogu se pronaći samo osnovni zapisi s brojem spisa i bez datuma upisa o počiniteljima spomenutog kaznenog djela. Njihova imena, Gabriel Müller i Kristina Filipović, zabilježena su nekoliko puta uz opaske: „uapšeni radi umorstva grofice Le Grelle“ te opaski „zavičajnost“ i „prijavna evidencija.“[2642] Zadnja dva upisa najvjerojatnije se odnose na provjeru osobnih podataka iz prijašnjeg mjesta prebivališta zbog moguće, zagrebačkoj policiji nepoznate, ranije kaznene evidencije.

Istraživanje slijeda događaja izrađeno je prema, kako je ranije spomenuto tiskovinama, stoga treba pretpostaviti da su događaji objavljeni s danom zakašnjenja.

Dana 2. listopada 1916. godine *Jutarnji list* objavio je vijest naslovljenu „Grabežno umorstvo u Preradovićevoj ulici. Udavljena grofica Terezija Le Grell.“[2643] Autor članka naveo je da su stanari zgrade u Preradovićevoj ulici 34 prijavili policiji „…da stanarka u prvom katu na desno leži mrtva i da je sigurno posrijedi **grozni zločin**“. Policijski službenici našli su tijelo ubijene a na očevid su odmah stigli i zamjenik državnog odvjetnika dr. Körbler, gradski liječnik dr. Divković, državni odvjetnik dr. Viktor Alexander te „voditelj kriminalnog

[2639] „Prvi zagrebački kartaši pred sudom“, *JL*, br. 1801, 18. ožujka 1917., 4.

[2640] „Ne drže se redarstvenih odredaba“, *JL*, br. 2187, 12. travnja 1918., 5.

[2641] „Tramvajski džepokradica – opasan razbojnik“, *JL*, br. 2348, 18. lipnja 1918., 4.

[2642] HR-DAZG-6, 70 (1916.).

[2643] „Grabežno umorstvo u Preradovićevoj ulici. Udavljena grofica Terezija Le Grell“, *JL*, br. 1632, 2. listopada 1916., 2.

redarstvenog odsjeka pristav Herkvis“ i nekoliko inspektora. Autor članka naveo je da su počinitelji nepoznati, da se provode istražne radnje te da policijski službenici ništa ne govore „u interesu potrage“.[2644]

Već idućeg dana *Jutarnji list* objavljuje vijest da je gradska policija uhitila dvoje sumnjivaca za ubojstvo, mušku i žensku osobu. [2645]

Dan kasnije, 4. listopada u novinama je objavljeno ime ubojice, grofičina podstanara, 19-godišnjeg Gabriela Müllera i njegove „priležnice“ 25-godišnje Kristine Filipović koja je imala status sukrivca. Autor članka navodi tijek istrage. Prilikom ispitivanja sumnjivaca inspektori su uočili nepodudarnosti danih iskaza te je Müller u konačnici priznao kazneno djelo ubojstva. Groficu Le Grell zatukao je francuskim ključem dana 30. rujna. Uz tijelo ubijene ostavio je šifrirana pisma, očito kako bi se ometao tijek policijske istrage. U dogovoru s K. Filipović založio je dio ukradene zlatnine i kupio novo odijelo. Pored Gračana zakopao je ostatak zlatnine, a u potoku kod Adolfovca sakrio je odjeću nošenu prilikom počinjenja ubojstva. Autor članka nadalje navodi i da se počinitelj bezuspješno pokušao ubiti u pritvoru.[2646]

Dana 6. listopada *Jutarnji list* u izlogu uredništva objavio je slike oboje počinitelja te je navedeno da su premješteni u pritvor Sudbenog stola, a da će istraga koju vodi sudac istrage Stojanović biti uskoro gotova.[2647]

Kazneno djelo ubojstva grofice Le Grell bilo je vijest, čiji su novi detalji stalno bili isticani. Tako je objavljeno da je počinitelj ubojstva lijen i da njegova ljubavnica došla za njim u Zagreb iz Petrovaradina te u konačnici „s njime zagospodarila.“ Istraga je, kako je navedeno dana 10. listopada trebala biti uskoro gotova i za 10-ak dana trebalo je započeti suđenje.[2648]

[2644] Isto, 2.

[2645] „Strašno umorstvo grofice Le Grell“, *JL*, br. 1633, 3. listopada 1916., 4.

[2646] „Umorstvo Terezije grofice Le Grell Užasne potankosti. – Podstanar Gabriel Müller ubojica. – Njegova priležnica Kristina Filipović“, *JL*, br. 1634, 4. listopada 1916., 3-4. Nepotpisani autor članka navodi da je tijelo ubijene pronašla također grofičina podstanarka, gđa. Roza Mismer dana 1. listopada u jutarnjim satima.

[2647] „Istraga proti ubojice grofice Le Grell, koju vodi istražni sudac gosp. Stojanović…“ *JL*, br. 1636, 6. listopada 1916., 5.

[2648] „K umorstvu grofice Le Grell“, *JL*, br. 1640, 10. listopada 1916., 4.

Već devet dana nakon objave vijesti o ubojstvu, prema novinama, podignuta je optužnica. Počinitelj je bio službeno optužen za „zločin grabežnoga umorstva“ a druga osoba „kao sukrivci radi dane pripomoći zločincu zatajenjem.“ Sudska rasprava trebala je početi već krajem idućeg mjeseca. Tužiteljstvo je zatražilo doživotnu kaznu jer je počinitelj bio, prema tadašnjim zakonima, maloljetan.[2649]

„Rasprava protiv ubojice grofice Le Grell“ bila je zakazana za dan 20. studenog 1916. godine, a zbog preslušavanja čak 20 svjedoka „…rasprava [će] možda trajati čitav tjedan.“ Optuženog je zastupao odvjetnik dr. Dragan Šafar a suoptuženu dr. Rosskam.[2650]

Obzirom da optuženici nisu uložili nikakav prigovor na optužnicu rasprava je započela 20. studenoga. Sudio je sudac Košutić, inače potpredsjednik sudbenog stola, a zbog interesa stanovništva ulaz na raspravu bio je slobodan, tj. sud nije naplaćivao ulaznice.[2651]

Na suđenju predsjednik sudskog vijeća bio je, kako je ranije spomenuto sudac Košutić, a ostali članovi sudskog vijeća bili su Pavlić, Cepulić, Gogolja i Knežević. Optužbu je vodio državni odvjetnik dr. Alexander osobno. Kako je navedeno obrana, tj. odvjetnici Šafar i Rosskam, preuzeli su „…obranu ureda radi…“.[2652] Tijekom sudskog postupka ispitana je suoptužena,[2653] svjedoci i grafološki vještaci. [2654] Odvjetnik optuženog iznio je u svojoj obrani da počinitelja treba suditi za ubojstvo i krađu te da je na njega utjecala drugooptužena, ali isto tako i kriminalistički romani i „detektivski filmovi.“ [2655]

Već 28. studenoga 1916. godine sudsko je vijeće donijelo prvostupanjsku presudu. Oba okrivljenika proglašena su krivima za počinjeni zločin i svaki je bio osuđen na 20 godina

[2649] „Optužnica proti ubojice grofice Le Grell“, *JL*, br. 1675, 11. studenoga 1916., 3.

[2650] „Rasprava protiv ubojice grofice Le Grell“, *JL*, br. 1677, 14. studenoga 1916., 5.

[2651] „Rasprava protiv ubojice grofice Le Grell“, *JL*, br. 1683, 19. studenoga 1916., 3.

[2652] „Umorstvo grofice Le Grell pred sudom“, *JL*, br. 1685, 21. studenoga 1916., 5.

[2653] „Rasprava protiv ubojice grofice Le Grell“, *JL*, br. 1686, 22. studenoga 1916., 6.

[2654] „Rasprava protiv ubojice grofice Le Grell“, *JL*, br. 1688, 23. studenoga 1916., 6-7.

[2655] „Rasprava protiv ubojice grofice Le Grell“, *JL*, br. 1689, 24. studenoga 1916., 7.

zatvora. Prvookrivljeni je odmah uložio žalbu na presudu,[2656] dok je drugookrivljena iskoristila trodnevni „rok za razmišljanje," nakon kojega je uložila žalbu.[2657]

Daljnji tijek žalbenog postupka tiskovine nisu prenosile, jer očito vijesti o navedenom slučaju više nisu bile interesantne za objavljivanje.

Sigurnosne prilike na kraju rata

Problem pada javne sigurnosti *Ilustrovani list* prikazao je na šaljiv način, karikaturama: „Zagrebačka javna sigurnost"[2658] na kojoj dvojica razbojnika pljačkaju policajca koji im govori da bi bilo bolje da ga nisu opljačkali na njegovom području ophodnje[2659] te karikaturom „U OPĆOJ NESTAŠICI"[2660] na kojoj je dužnost policajca na Trgu obnašalo strašilo u odori gradskog stražara pored kojeg se nalazio dječji drveni konj za ljuljanje.[2661]

Problem sigurnosti građana i njihove imovine uočio je i gradski zastupnik Ivan Ancel, koji je na sjednici u listopadu 1918. godine upitao voditelja sjednice gradonačelnika Srkulja: „Može li gradska općina, koja doprinaša iz svojih sredstava godišnje do 300.000 kruna za uzdržavanje policije zahtijevati, da policija usredotoči cijelo svoje djelovanje oko toga, da se očuva imovinska i životna sigurnost naših sugradjana."[2662]

Iako prikazano šaljivim i ironičnim načinom, poimanje sigurnosti na području grada u potpunosti se srozalo završetkom rata i raspadom Austro–Ugarske Monarhije. Uslijedio je opći kaos u novoproglašenoj Državi Slovenaca, Hrvata i Srba. Nova vlast – Narodno vijeće Države SHS pozivalo je stanovništvo proglasima na održavanje reda i mira.[2663] O razmjerima

[2656] „Osudjeni ubojice grofice Le Grell", *JL*, br. 1693, 28. studenoga 1916., 7.

[2657] „K parnici radi umorstva grofice Le Grell", *JL*, br. 1698, 3. prosinca 1916., 4.

[2658] Karikatura „Zagrebačka javna sigurnost, *IL*, br. 3, 19. siječnja 1918., 48.

[2659] Karikatura „Zagrebačka javna sigurnost, *IL*, br. 3, 19. siječnja 1918., 48.

[2660] Karikatura „U općoj nestašici, Nadomjestak za stražare", *IL*, br. 20, 21. lipnja 1918., 320.

[2661] Isto, 320

[2662] „VII. Zapisnik o skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 14. listopada 1918.", u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1918.*, 74.

[2663] HR-HDA-907, 8/33, „Narode!", Proglas bana Mihalovicha, 22. listopada 1918. godine.

nereda svjedoči „Poziv Narodnog vijeća“ o provođenju mobilizacije.[2664] Ovim pozivom, koji je potpisao dr. Drinković, predstojnik vojnog odsjeka Narodnog vijeća pozvani su svi vojni obveznici do 40 godine života, a časnici bez obzira na godine da se prijave. Poziv navodi: „Raspršena vojska bivše Austro-Ugarske vraća se sa talijanskoga ratišta ogladnjela i u neredu. Naša domovina izvržena je velikoj pogibelji pljačkanja, bolesti i osveti razjarenih Madžara i Nijemaca.“[2665] U Zagrebu su se časnici trebali javiti u „Postajno zapovjedništvo“ u Gundulićevoj ulici broj 5.[2666]

Isti broj *Novina* navodi da se u Zagrebu u *Filipovićevoj vojarni* nalazila *Češka legija* koja se stavila „…na raspolaganje našem Narodnom vijeću.“[2667]

Sigurnosno stanje u Zagrebu početkom studenoga 1918. godine bilo je iznimno nepovoljno: „Noćno puškaranje posvema je prestalo. Dođe l[i] do kojeg slučaja to se protiv toga uređuje najvećom energijom. … Na državnom kolodvoru vlada podpuni mir.“, a na Ciglani i Južnom kolodvoru došlo je do okršaja u kojem je ubijen „korporal“, a pet vojnika bilo je teško ranjeno. Iz članka nije jasno jesu li oni bili počinitelji kaznenih djela – pljačkaši i provalnici.[2668]

Zbog „...pljačkanja, koja kad bi se trpila mogla bi ugroziti našu mladu državu, to je narodna garda dobila zapovjed, da svakoga kojeg se uhvati kod pljačkanja smjesta ustrijeli. – Ove mjere moramo srdačno pozdraviti, jer nova država mora da na taj način štiti svoju slobodu protiv ubojica i razbojnika.“ – uveden je prijeki sud.[2669]

Iako je vlast još u svibnju 1918. godine, kako je ranije spomenuto, dozvolila zagrebačkim trgovcima organiziranje naoružanih straža[2670] razdoblje nakon raspada Monarhije obilježeno je prijelaznim razdobljem u kojem je trajala uspostava Države SHS. Razdoblje prijelaza vlasti, tj, uspostave i jačanja nove države u Zagrebu obilježeno je borbama prvenstveno

[2664] „Poziv Narodnog vijeća Narodna mobilizacija“, *Novine*, br. 240, 2. studenoga 1918., 1.

[2665] Isto, 1.

[2666] „PRIJAVA ČASNIKA“, *Novine*, br. 240, 2. studenoga 1918., 3.

[2667] „Češka legija u Zagrebu“, *Novine*, br. 240, 2. studenoga 1918., 1.

[2668] „Red i mir u gradu“, *Novine*, br. 240, 2. studenoga 1918., 3.

[2669] „Stroge mjere“, *Novine*, br. 240, 2. studenoga 1918., 3.

[2670] „Zašita protiv provalnika“, *JL*, br. 2318, 18. svibnja 1918., 3.

između tek oformljenih snaga novog sustava te vojnika koji su se u tom trenu vraćali domovima u Austriji i Mađarskoj. Stoga je vlast Države SHS u studenome 1918. izdala proglas s potpisom povjerenika za javnu sigurnost dr. Grge Angjelinovića, kojim su svi građani bili dužni predati oružje gradskoj policiji u Palmotićevoj ulici broj 24, a istovremeno sve su oružne dozvole bile ukinute. Vatreno i hladno oružje smjele su posjedovati i nositi isključivo ovlaštene osobe.[2671] U kaotičnoj situaciji očigledno je došlo do naglog porasta kriminaliteta te je vlast nove države vjerojatno htjela oduzeti oružje i iz razloga kako se ono ne bi moglo zloupotrebljavati.

Vlast nove Države SHS stoga se odlučuje na organiziranje novih redarstvenih snaga kako bi se omogućilo formiranje sustava vlasti „…te provođenje zadanih političkih ciljeva.“ Narodno vijeće Države SHS donijelo je odluku o formiranju jedinica nazvanih „Narodna straža“, a temelj za formiranje takve jedinice u Zagrebu bio je društvo „Hrvatski sokol“.[2672]

Zbog općeg kaosa i pada sigurnosti na temelju odluke Narodnog vijeća, gradska uprava je ustrojila „Narodnu stražu.“[2673] Prema *Zapisnicima o skupštinama zastupstva… grada…* jedinicu nazvanu „Narodna grada“ osnovalo je zastupstvo:

„Zagrebačko gradsko zastupstvo zaključuje urediti »Narodnu stražu« za grad Zagreb, kojoj će biti zadaća, da zajedno sa javno oblasnim organima čuva sigurnost i red u gradu Zagrebu.

Povjerava se odboru sedmorice gradskih zastupnika sa načelnikom na čelu organizacija ove »Narodne straže«, u koju će se za tržne aprovizacione i zdravstvene poslove primati i ženski članovi.“[2674]

Dragovoljci su upisivani u vijećnici na Gornjem gradu i u društvu „Hrvatskog sokola“, a neki su upisani u društvu „Srpskog sokola“. Tako su formirane dvije „Narodne straže“ te je gradonačelnik Srkulj donio odluku o ujedinjenju „sokolske i gradske“. Služba je bila podijeljena prema dobi na dvije osnovne skupine, a operativno vojnici su raspoređeni u grupe

[2671] HR-HDA-907, 8/56. „Oglas“ povjerenika za javnu sigurnost grada Zagreba od 4. studenoga 1918. godine.

[2672] Tomislav Zorko, „'Narodna straža' Narodnog vijeća“, 79-81.

[2673] Isto, 82 ; „Narodna garda“, *Novine*, br. 240, 2. studenoga 1918., 3.

[2674] „VIII. Zapisnik o svečanoj izvanrednoj skupštini zastupstva slob. i kr. glav. grada Zagreba držanoj dne 27. listopada 1918.“, u: *Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1918.*, 3. Na istoj str. kao članovi odbora navedeni su: Rudolf Valdec, Josip Radković, dr. Robert Siebenschein, Ivan Čupak, Ivan Ancel, dr. Lav Mazzura i Mirko Ferković.

po deset vojnika.[2675] Dana 2. studenoga 1918. godine zapovijedanje je prešlo na „vojno redarstvo.“[2676] Zapovjednikom vojnog redarstva u Zagrebu Narodno vijeće imenovalo je bojnika Josipa Karla, a stožer je bio u prostorima društva „Kolo.“[2677]

Dvije fotografije pripadnika navedene jedinice u Zagrebu objavio je *Ilustrovani list* početkom studenoga 1918. godine pod naslovom „Prvi dani slobode !“,[2678] a popraćene su kratkim člankom „NARODNA STRAŽA“.[2679] U članku je navedeno da je jedinica „…narodna vojska…“, čiji su članovi proizašli iz „Sokola“ te da su im se pridružili učenici, radnici i građani. Znakovito, autor članka navodi da građanstvo sluša zapovjedi izdane od pripadnika Narodne straže.[2680]

Kaos u gradu uzrokovan raspadom Austro-Ugarske i nastankom nove države bio je kratkotrajan i prestaje do dana 4. studenoga, jer su Gradska redarstvena straža i Vojna policija počele bolje funkcionirati te je zagrebačka „Narodna straža“ u prosincu 1918. godine stavljena u mirovanje. Prema T. Zorku, „najprikladniji“ dio „Narodne straže“ bio je aktiviran još dana 5. prosinca, a već krajem istog mjeseca donesena je odluka o raspuštanju cjelokupne jedinice u siječnju 1919. godine.[2681]

Prema navedenom, od početka studenoga gradska je policija nastavila provoditi uobičajene poslove, a u pojedinim slučajevima uočava se korištenje starih metoda na, uvjetno rečeno, novim problemima. Treba spomenuti da je voditelj redarstvenog povjereništva dr. Jakoby razriješen dužnosti krajem listopada 1918. godine, a novim voditeljem gradske policije – „Povjerenikom Narodnog vijeća SHS za javnu sigurnost za grad Zagreb“ - imenovan je dr. Grga Angjelinović.[2682] Zbog političke promjene – osnivanja nove Države SHS i kasnije stvaranja Kraljevine SHS rad policijsko-redarstvenih službi dobiva novi fokus.

[2675] Tomislav Zorko, „'Narodna straža' Narodnog vijeća“, 85.

[2676] „Narodna grada“, *Novine*, br. 240, 2. studenoga 1918., 3.

[2677] „Vojno redarstvo u Zagrebu“, *Novine*, br. 240, 2. studenoga 1918., 3.

[2678] „Prvi dani slobode !“, *IL*, br. 40, 9. studenog 1918., 626.

[2679] Isto, 626.

[2680]Isto, 626.

[2681] Tomislav Zorko, „'Narodna straža' Narodnog vijeća“, 90, 96-97.

[2682] Isto, 84.

Iz „Urudžbenog zapisnika“ za godine 1919. do 1921. iščitavaju se novi problemi vlasti o kojima je obaviještena gradska policija. Novi zadaci policije bili su primjerice nadziranje dr. Ive Franka i njegove obitelji, potom provjeravanje raznih dojava o širenju komunističke – „boljševičke propagande.“ To su radile izbjeglice iz Rusije, potom invalidni vojnici na Ciglani, ili su pristigli „…boljševici iz Rusije…“ Također, sastavljani su popisi s imenima širitelja komunističke propagande.[2683]

Uz opasnost boljševizma – komunizma vlast se usmjerila i na djelovanje špijuna iz Italije, potom na djelovanje agenata iz Francuske koji „…vrbuju naše ljude u stranačku legiju.“ Gradska je policija također zaprimila i dojavu iz Predsjedništva zemaljske vlade da bi se mogao dogoditi „Navodni monarkistički prevrat u Austriji i Madjarskoj u proljeće 1920“ te je trebalo obratiti pozornost „… na agente koji bi imali doći iz Madjarske k nama“.[2684]

Završetkom rata i stabilizacijom novog državnog sustava dogodio se „Nagli porast kriminaliteta poslije rata i veliki razmah političkih strasti po prevratu, brzo širenje socijalnih pokreta – sva je to izazvalo potrebu, da se … stvore policijske vlasti sa prostorno proširenom kompetencijom…“.[2685]

Od ljeta 1914. do kraja 1918. godine problemi ostvarivanja sigurnosti osoba i imovine u gradu bili su slojeviti. Tijekom rata veliki broj policijskih službenika, pozornika i inspektora nalazio se u vojnoj službi, i stoga su osnivane pomoćne policijsko-redarstvene snage. Unatoč manjem broju osoblja, prvih ratnih godina gradska je policija, uz spomenute pomoćne snage uspješno obavljala policijsko-redarstvene, ali i obavještajne poslove. Za proučavano razdoblje ne postoje točni statistički pokazatelji stope kriminaliteta u gradu. Prema neobjavljenim izvorima, kaznenim kazalima za cijelo ratno razdoblje te novinskim izvještajima o godišnjem radu redarstva za godine 1914. i 1915. stječe se dojam da je stopa kriminaliteta bila svake godine u padu. Međutim, proučavanjem članaka objavljenima u *Jutarnjem listu* od ljeta 1914. do jeseni 1918. godine uočava se objavljivanje sve većeg broja članaka u kojima su novinari izvještavali o kriminalitetu u gradu. Iako broj novinskih članaka nije pouzdan pokazatelj, objavljivanje sve većeg broja takvih članaka navodi na zaključak o porastu stope kriminaliteta. Usporedba broja novinskih vijesti iz kolovoza 1914. i 1918. godine o počinjenju

[2683] HR-HDA-202, 1/202, Urudžbeni zapisnik Rez. i Prs. 1919.–1921.

[2684] Isto.

[2685] *Policija grada Zagreba*, 23.

kaznenih djela i prekršaja u Zagrebu pokazuje veći broj vijesti iz „crne kronike“ (od 30%), ali i pokazuje da je nastala razlika u karakteru i načinu počinjenja kaznenih djela. Dok su prve ratne godine „prevladavali“ fizički napadi, posljednje ratne godine uočavaju se djela nanošenja tjelesnih ozljeda hladnim i vatrenim oružjem te krvni delikti (ubojstva) koji su izvršeni i hladnim i vatrenim oružjem. Do kraja Velikog rata gradska je policija uspijevala do neke mjere održavati red i sigurnost, međutim tijekom listopada i studenoga 1918. godine zbog raspada Monarhije uslijedio je kaos.

VIII. ZAKLJUČAK

Prilikom istraživanja postavio sam istraživačka pitanja kako se rat odrazio na grad i građane, kakav je utjecaj rata na život u gradu, koje su se promjene dogodile tijekom rata i u kojoj su se mjeri odrazile na pojedine segmente gradskog života te kako su se uočeni procesi razvijali tijekom rata.

Pripreme za potencijalno ratno stanje u Austro-Ugarskoj Monarhiji potaknute su pogoršanjem vanjskopolitičkih odnosa s Kraljevinom Srbijom tijekom Aneksijske krize 1908. godine. Vrhovna uprava oružanih snaga Monarhije, Glavni stožer od te godine priprema niz ratnih planova s ciljem vojnog djelovanja na teritoriju neprijateljskih ili potencijalno neprijateljskih susjednih država. Uz formiranje više različitih scenarija sukoba istovremeno je provođena i neujednačena modernizacija svih skupina oružanih snaga. Ratne, operativne planove civilna je vlast 1912. godine dopunila donošenjem zakonskih mjera: „Iznimnih mjera za slučaj rata“, „Zakona o ratnim davanjima“ te „Zakona o davanjima kola i vozila“. Spomenuti planovi i mjere bili su u stanju pripreme do izbijanja mogućeg sukoba kada su trebali biti aktivirani. Procesi modernizacije vojske, razvijanja ratnih planova i donošenja zakonskih akata potrebnih u ratnom stanju nisu karakteristični samo za Austro-Ugarsku, već su se u prijeratnom razdoblju odvijali u svim europskim državama – Francuskoj, Velikoj Britaniji, Njemačkoj, Rusiji.

U srpnju 1914. godine, prema mišljenju civilne i vojne vlasti sve je bilo spremno za ulazak u tada očekivano, kratkotrajan rat. Proglašenjem mobilizacija vojno sposobni civili pozvani su u vojnu službu i uvedeno je izvanredno stanje. Međutim, rat koji je trebao imati lokalni karakter, postao je svjetski. Navedene zakonske i vojne pripreme nisu predviđale dugoročni sukob te su i civilna i vojna vlast morale stalno prilagođavati ranije osmišljeni model upravljanja državom. Zbog nemogućnosti reguliranja niza novonastalih promjena u društvu uzrokovanih dugotrajnijim sukobom osnovni zakonski akti o izvanrednom stanju i rekvizicijama bili su više puta dopunjavani, a istovremeno su i pojedini novonastali problemi bili regulirani objavljivanjem zasebnih banskih naredaba. Sadržajno, pojedine su banske naredbe bile doslovno prevedene naredbe ministarstava ugarske vlade, dok su druge nastale radom zemaljske vlade, njezinog predsjedništva te odjela. Može se primijetiti da su prve banske naredbe imale represivni karakter, primjerice pooštrena je mjera cenzure, vojni sudovi postali su nadležni i za civile, a radi bržeg upravljanja u kriznim situacijama uvedena je

institucija vladinih povjerenika. Već u jesen prve ratne godine, karakter banskih naredbi se mijenja te se njima počinju regulirati i odnosi u privredi. Primjetno je da su se u srpnju 1914. dogodile promjene u odnosima vlasti na relacijama središnja-monarhijska vlast, zemaljska-autonomna vlast, gradska uprava, vojna uprava. Može se zaključiti da je na području grada Zagreba tijekom rata došlo do ispreplitanja nadležnosti, može se reći višestruke i paralelne nadležnosti različitih grana uprave. Stoga su u gradu tijekom rata za stanovništvo vrijedile odredbe koje su donosile zemaljska vlada, vladin povjerenik, gradsko poglavarstvo (gradonačelnik te odsjeci poglavarstva) ali i vojna vlast.

Druga prilagodba sustava vlasti dogodila se u okviru oružanih snaga. Početkom rata Zajednička (c. i kr.) vojska, Domobranstvo te Pučki ustanak povećavaju aktivni sastav mobilizacijama i aktivne i pasivne pričuve. U jesen prve ratne godine raspoložive pričuve bile su iscrpljene, a nove popune jedinica na bojišnicama više nije bilo moguće provesti uz stari način novačenja. Stoga su od 1915. godine vojni obveznici novačeni na Pučko ustaškim predodžbenim smotrama te su sposobni pojedinci bili upisivani kao pripadnici Pučkog ustanka. Treba napomenuti da je novačenja, smotre provodilo Gradsko poglavarstvo, Vojnički odsjek koje je popis sposobnih prosljeđivalo zagrebačkom vojnom zapovjedništvu. Zapovjedništvo je potom sposobne obveznike pozivalo na obuku. Zbog geografskog položaja, blizine južne i od 1915. jugozapadne bojišnice, grad Zagreb imao je veliki strateški značaj za obuku i upućivanje vojnika na ratište. Obuka se provodila u tada neposrednoj gradskoj okolici – na Kajzerici, uz obale rijeke Save, u Mikulićima, Grmoščici, Jelenovcu te kod Susedgrada. Ratni put jedinica formiranih na području Zagreba te pojedinih Zagrepčana koji su služili u drugim rodovima vojske, mornarici i zrakoplovstvu, općenito je poznat. Zbog kompleksnog razvrstavanja vojnih obveznika na sposobne, potom sposobne i oproštene od vojne službe, i opetovanog novačenja nesposobnih pojedinaca nije moguće utvrditi točan broj Zagrepčana, sudionika borbi tijekom Prvog svjetskog rata. Zbog takvog sustava novačenja, ali i nedostatka te nedostupnosti pojedine arhivske građe danas nije poznat broj poginulih ranjenih i nestalih Zagrepčana. Dostupna arhivska građa nastala radom vojne uprave (Zagrebačkog vojnog zapovjedništva te Domobranskog okružja) je manjkava, a pojedina građa, primjerice ratni dnevnici zagrebačkih pukovnija i izvješća o borbama/akcijama (Gefechtsbericht) čuvaju se u arhivima u Beču i Budimpešti.

Gradska uprava, sukladno zakonu iz 1895. godine bila je potpuno moderno ustrojena. Sastojala se od Gradskog poglavarstva, koje je bilo podijeljeno na Odsjeke, a vodio ga je

gradonačelnik. Drugi element lokalne „(samo)uprave“ bilo je gradsko zastupstvo koje je u osnovici bilo kontrolno tijelo, tj. nadziralo je rad gradonačelnika i Poglavarstva. Zagrebački gradonačelnici od 1914. do 1918. godine bili su arh. Janko Holjac te dr. Stjepan Srkulj. Karakteristično za njihove mandate bilo je da su uspjeli neometano voditi gradsku upravu.

Gradsko zastupstvo od druge je ratne godine održavalo redovne, svečane i izvanredne sjednice ustaljenim tempom. Pojedine rasprave, o dodjeli zavičajnosti, odobravanju regulatornih osnova ili produljenju pojedinih građevinskih dozvola sadržajno su bile uobičajene za zastupstvo, međutim tijekom rata težište rasprava pomiče se na tada novu temu i problematiku opskrbe stanovništva namirnicama i raznim potrepštinama.

Pojedini Odsjeci Poglavarstva, iako s manje zaposlenih činovnika, u navedenom su razdoblju imali veliki značaj za cjelokupno funkcioniranje grada i život građana. Vojnički odsjek provodio je opetovana novačenja i popisivanje potrepština u privatnom vlasništvu za provođenje rekvizicija kako bi se opskrbile oružane snage na bojišnicama. Djelatnici Zdravstvenog odsjeka donosili su i provodili različite mjere kako bi se spriječilo epidemijsko širenje zaraznih bolesti među građanima. Rad Građevinskog odsjeka odvijao se u značajno manjem opsegu obzirom na prijeratno razdoblje. Regulatorne osnove iz ratnog razdoblja odnosile su se na manje poteze, a i evidentirano je manje izdanih građevinskih, uporabnih i stambenih dozvola. Iz upisnika dozvola uočava se značajno smanjeni intenzitet izgradnje višekatnih stambenih objekata te veliki broj izgrađenih ili dograđenih manjih objekata, potom novogradnji različite namjene te industrijskih objekata. Manji građevinski projekti ukazuju na stvaralaštvo zagrebačkih arhitekata u navedenom razdoblju. Renomirani arhitekti i inženjeri prihvaćali su gotovo beznačajne projekte kako bi si osigurali egzistenciju.

Najznačajniji odsjek onaj Aprovizacioni, bio je sukladno zakonu iz 1895. godine osnovan već (ili tek) 1913. godine. Rad Odsjeka bio je usmjeren početkom rata na pokušaje utjecanja na zagrebačko tržište namirnicama. Prve, a i veći dio druge ratne godine odsjek je prodavao pojedine namirnice po nižim cijenama. Od jeseni 1915. značaj Odsjeka dolazi do izražaja. Tada su uvedene iskaznice za brašno i kruh koje su građani mogli kupiti samo uz iskaznice-kupone u točno određenim količinama. Do kraja rata aprovizacija postaje jedini legalni trgovac za slaninu, mast, sapun, petrolej, kavu i još niz proizvoda. Uz prodaju aprovizacija je započela i proizvodnju suhomesnatih i mliječnih proizvoda te ogrjevnog materijala.

Uočava se da je rad poglavarstva od 1914. do 1918. godine kao cjeline bio usmjeren na pomaganje stanovništvu, pogotovo siromašnom sloju stanovnika, što se vidi iz prodaje po nižim cijenama te omogućavanja prodaje pojedinih proizvoda u manjim količinama.

Problemi cjelokupne privrede u Monarhiji nastaju još tijekom Drugog balkanskog rata, čija je posljedica bila kriza 1913. godine. Spomenuta recesija posebno je pogodila Bansku Hrvatsku, a njezine posljedice bile su primjetne još i godinu kasnije. Objavom rata vlast je donijela niz mjera; kontrabanda, zabrana svih oblika trgovanja s neprijateljskim zemljama, ali i proglašavanje rekvizicija, kojima je regulirala odnose u privredi.

Osnovni makroekonomski problemi uzrokovani ratom bili su nedostatak radne snage uzrokovan mobilizacijom i novačenjima, što je smanjilo proizvodnju. Stoga su obrtnici i industrijska poduzeća počeli zapošljavati žene, djecu, starce i ratne zarobljenike. Naredni problem bio je korištenje željeznica u vojne svrhe, što je onemogućilo dostavu ionako manjih količina sirovina i gotovih proizvoda na odredišta. Kao dodatni problem uočava se i državna intervencija u sve proizvodne, ali i prodajne procese. Naime, država je rekvizicijama opskrbljivala vojsku, a ostatak materijala i robe služio je za opskrbu civila i proizvodnih poduzeća u pozadini. Rekvizicija je nastavljana postupkom aprovizacije, opskrbe te su proizvodi/potrepštine prodavani građanima uz točno određene cijene i u točno određenim količinama. Ovakvom intervencijom država je nastojala održati i vojsku te privredu, ali zbog smanjene proizvodnje te nemogućnosti dostave proizvoda s vremenom dolazi do većih nestašica.

Uz gore navedene probleme treba spomenuti i loše osmišljenu monetarnu i fiskalnu politiku. Obzirom da je stalno bila prisutna nestašica gotovog novca, središnja banka – Austro-Ugarska banka prekomjerno je, bez pologa u zlatu, tiskala krunske banknote čime je dugoročno izazvano slabljenje valute na domaćem i stranom tržištu. Slabljenjem valute dogodio se i veliki, do tada nezamisliv porast cijena pojedinih proizvoda. Istovremeno, bila je proširena i obveza plaćanja pojedinih starih poreza, a uvedeni su i novi porezi. Država je povećanjem poreznog opterećena nastojala povećati fiskalne prihode koji su bili smanjeni zbog manjeg prometa u trgovini, ali i zbog činjenice da je veliki broj poreznih obveznika bio u vojsci.

Nepripremljenost državnih financija/proračuna za rat vidljiva je i u načinu plaćanja više od 50% ratnih troškova raspisivanjem emisija ratnih zajmova. U Monarhiji je bilo raspisano ukupno osam ratnih zajmova, a obveznice su uplaćivale fizičke i pravne osobe. Navedene

državne obveznice su do kraja rata, zbog hiperinflacije i raspada Monarhije postale gotovo bezvrijedne.

Opisana državna intervencija u sve grane privrede rezultirala je „dirigiranom“ privredom koja u konačnici nije dala željeni rezultat. Stalno izvirući problemi počeli su se gomilati, čime je nastao, može se reći svojevrstan „začarani krug“ iz kojeg se više nije moglo izaći. Posljedica je bila potpuni kolaps privrede, a time i države.

U takvim stalno mijenjajućim okolnostima tijekom rata djelovala je zagrebačka privreda. U okvirima proizvodnih poduzeća treba istaknuti gradske zavode, Plinaru, Munjaru, Vodovod, Električni tramvaj te Gradsku štedionicu. Iako su bili dijelom financirani od gradske uprave, koja im je i nastojala osigurati potrebne sirovine, dio njihove uspješnosti ovisio je i o mogućnostima pružanja usluga korisnicima. Zavodi se od 1914. do 1918. godine susreću s istim problemima kao i sva druga poduzeća; rad im je bio opterećen manjkom radnika i unatoč stalnim pokušajima Gradskog poglavarstva oko nabave, manjkom sirovina. Proizvodnja im je tijekom rata bila različita. Plinara od 1916. godine bilježi pad proizvodnje gradskog plina, zbog koje su uvedene redukcije. S druge strane, Električna centrala bilježi porast proizvodnje struje, ali su ipak 1917. godine za korisnike bile uvedene redukcije. I Vodovod bilježi porast količina crpljene vode i potrošnje, međutim zbog otežane nabave ugljena za vodovodne crpke sustav je bio pred kolapsom. Ipak za korisnike nisu bile uvedene redukcije potrošnje. Električni tramvaj je tijekom rata značajno izgubio na kvaliteti pružene usluge krajnjim korisnicima. Obzirom da su motorna vozila bila izrađena u Budimpešti nije bilo moguće nabaviti potrebne dijelove prometovalo je manje vozila, dok su potrebe za prijevozom putnika rasle. Jedini gradski zavod koji je poslovao bez problema bila je Gradska štedionica. Promišljeno i oprezno vođeno bankovno poslovanje, primjerice plasiranje kredita manjih iznosa ali i štednja građana tijekom rata bilo je ograničeno na gradsko područje, što je omogućilo ostvarivanje solidnih prihoda Gradske štedionice. Stoga je štedionica mogla (su)financirati rad zagrebačke aprovizacije, ali i aprovizacijske odsjeke u još nekoliko gradova na području Banske Hrvatske.

Zagreb je bio i financijsko – bankarsko središte Banske Hrvatske. U gradu je poslovalo više od 20 što domaćih, što stranih banaka i štedionica, koje su tijekom rata dobro poslovale. Upravo zbog stalnog i prekomjernog tiskanja krunskih banknota građani su polagali novac na štedne račune jer su ga nastojali zaštititi od inflacije. Istovremeno, otvaranje štednih računa

bankama je odgovaralo jer su tim načinom stvarale novčanu podlogu za svoj dnevni promet, koji je zbog poslovanja trgovaca, tvorničara, industrijalaca bio velik. Uz štednje, trgovačko i kreditno poslovanje, veliki novčani promet ostvarivan je i tijekom upisivanja emisija ratnih zajmova. Stoga su banke i štedionice tijekom svake godine bilježile porast novčanog prometa, a često su povećavale dioničke glavnice. U razdoblju krize i stalno mijenjajućih poslovnih okolnosti banke su stabilizirale poslovanje međusobnim udruživanjem. Veliki novčani promet u gradu rezultirao je osnivanjem zagrebačke Burze za robu i vrednote 1918. godine.

Ranije je spomenuto da je Zagreb zbog geografskog položaja bio izrazito važan za obuku vojnika. Uz obuku, Zagreb, tj. zagrebačka privreda bila je značajna i za opskrbu oružanih snaga. Naime, nekoliko poduzeća (Tvornica kože, Reinerova tekstilna tvornica, Bothe i Ehrmann) i pojedinaca (Radivoj i Maks - Makso Hafner, Hugo Schlesinger) sklopilo je ugovore o poslovanju s oružanim snagama, što je rezultiralo velikim zaradama. Druga poduzeća, primjerice zagrebački Paromlin, nalazila su se pod vojnom upravom. Takva poduzeća zadržala su staru vlasničku i upravljačku strukturu, ali su proizvodnju morala usmjeriti gotovo isključivo za vojsku. Ostala poduzeća i obrti doživjela su različite oblike poslovnih uspjeha ili neuspjeha do 1918. godine. Neki su uspjeli opstati tijekom rata na tržištu, dok su drugi ili propala ili čak nisu uspjeli dovršiti proces osnivanja.

Promjene uzrokovane ratnom krizom bile su najvidljivije u trgovini, koja se raslojila na više oblika. Slobodna trgovina bila je ograničena smanjenim mogućnostima nabave, uvođenjem opskrbnih kupona za pojedine potrepštine, a neki proizvodi bili su štićeni određivanjem maksimalne cijene. U osnovici, u ograničenom području djelovanja koje je ostalo za slobodnu trgovinu, više nije vrijedio osnovni zakon tržišta ponude i potražnje. Naime, dobro opskrbljeni trgovci mogli su za neke proizvode tražiti i previsoke cijene što se tada nazivalo lihvom.

Uz slobodnu trgovinu u gradu je postojalo aprovizacijsko tržište, koje je vodio gradski Aprovizacijski odsjek. Nabava svih potrepština odvijala se prema izračunu potrošnje i broja potrošača – kontingentu, čime je prodaja građanima, uz kupone, bila ograničena prema točno naznačenim dnevnim, tjednim ili mjesečnim količinama.

Nadalje, u gradu je bilo izrazito živo crno tržište koje je djelovalo na nekoliko načina. Građani su nabavljali namirnice izvan gradskog područja. Iako se takva nabava nastojala ograničiti uvođenjem izvoznih dozvola krijumčarenje je nastavljeno, a i izvozne dozvole su postale predmetom trgovanja na crnom tržištu. Uz kupovinu izvan grada, ilegalna prodaja odvijala se

i na gradskim ulicama, trgovima te krčmama. Svojevrstan vrhunac razvoja crnog tržišta bila je sarkastično nazvana „Zagrebačka burza“ čija su središta poslovanja bila u Narodnoj i Velikoj kavani na Jelačićevom trgu. Iz tiskovina se uočava da se poslovanje odvijalo prema burzovnim načelima. Na spomenutom crnom tržištu svi proizvodi bili su dostupni u neograničenim količinama ali po izrazito visokim cijenama. Poljoprivredni karakter sjeverne Hrvatske, odnosno proizvodnja prehrambenih artikala kao i izravna željeznička veza iz Zagreba omogućila je krijumčarenje hrane na područje austrijskih zemalja u kojima je bila velika nestašica prehrambenih proizvoda. Austrijski „trgovci“ dolazili su kupovati u Zagreb, a isto tako vlakovima su pod lažnim deklaracijama zagrebački „trgovci“ slali namirnice na područje današnje Austrije. Zagrebački krijumčari bile su osobe iz različitih društvenih slojeva i različitih zanimanja te su trgovanjem hranom tijekom rata ostvarivale velike zarade. Vlast, tj. Gradska redarstvena straža uspješno je i često provodila mjere – racije protiv ilegalnog trgovanja, međutim svakodnevna krijumčarenja nije bilo moguće zaustaviti.

Tijekom rata postajale su dvije mogućnosti obogaćivanja pojedinaca, legitimno i ilegalno. Trgovanje s oružanim snagama bilo je potpuno legitimno te se na ostvarenu zaradu plaćao i posebni „Porez na ratne dobitke“, dok se na crnom tržištu zarada ostvarivala ilegalno. Posljedica je bilo raslojavanje društva na izrazito bogate i siromašne. „Novi“ bogataši ulagali su novac u kupnju i uređenje nekretnina kako bi ga zaštitili od stalnog pada vrijednosti, a u pojedinim su slučajevima udružili kapital s imovinom „starih“ bogataša, u svrhu ostvarenja nove zarade. Osobe koje su se obogatile tijekom rata luksuznim su načinom života javno pokazivale svoje bogatstvo. Ta bezobzirnost i arogancija prema osiromašenim i siromašnim građanima bila je izrazito uočljiva, o čemu su izvještavale tiskovine.

Srednji sloj stanovništva, koji su sačinjavali uglavnom činovnici i obrtnici tijekom rata je osiromašio čime je omjer srednjeg sloja i siromašnih promijenjen. Rast plaća nije pratio pad vrijednosti novca. Kao primjer navedena je plaća činovnika u iznosu od 400 kruna koja je još 1916. godine omogućavala preživljavanje četveročlane obitelji, a zadnje ratne godine za isti iznos moglo se kupiti dva para nekvalitetnih cipela. Siromašni sloj građanstva bio je doveden na rub egzistencije. Radnici su radili u tvornicama za mizerne dnevnice što je zahtijevalo snalaženje u svakodnevnom preživljavanju. Posljedica je bila porast različitih vrsta kaznenih djela; provala, prevara, krađa, ali i prostitucije. Česta pojava iz tog razdoblja je veliki broj zanemarene djece, jer je ili zbog vojne obveze ili posla došlo do izostanka roditeljske skrbi. Dobrotvorno društvo Liga za zaštitu djece grada Zagreba skrbila je oko velikog broja djece

koja su ostala bez odgovarajuće roditeljske skrbi. Unatoč velikim naporima uprave i članova Lige broj zanemarene djece bio je i dalje velik, što je rezultiralo time da su se pojedini stariji maloljetnici počeli baviti kriminalom, a novac zarađen u provalama i krađama trošili su u kavanama na alkohol i kockanje.

Zbog rata porasla je uloga žena u društvu. Uz organiziranje velikog broja dobrotvornih akcija, sve više žena postalo je radno aktivno. Preuzimale su poslove svojih supruga koji su bili na bojišnici, ali su počele raditi i fizičke poslove u industriji i obrtima. Broj radnica, koje su radile za dnevnice u zagrebačkoj industriji do kraja rata je rastao.

Proglašenje rata građani Zagreba su, prema tiskovinama, dočekali s „oduševljenjem“. U grad su stizali vojni obveznici koje su oduševljeni stanovnici pozdravljali na putu do vojarni i kolodvora. Prilikom provođenja djelomične mobilizacije došlo je i do protusrpskih demonstracija koje su rezultirale uništavanjem imovine u vlasništvu Srba. Prvih dana i tjedana rata tiskovine su često objavljivale propagandne članke o događajima s bojišnica. Zanos Zagrepčana ratom naglo prestaje dopremom prvih ranjenika na oporavak. Građani su razgovarali s vojnicima i stvarne priče s bojišnica približile su im ratnu stvarnost. Te priče stanovništvo je počelo prepričavati, tj. prepričavanjem preuveličavati što je rezultiralo kolanjem glasina i uznemirenošću civila. Početkom rata uz vojnike i ranjenike u grad su počele pristizati i izbjeglice – evakuirano stanovništvo iz ratom zahvaćenih područja te ratni zarobljenici, pripadnici ruske carske vojske.

Tijekom Prvog svjetskog rata Zagreb se nalazio u pozadini svih bojišnica pa stoga nije moglo biti izravne ugroze stanovništva. Građani gotovo da i nisu imali izravne kontakte s ratnim događajima, ali su osjećali posredne posljedice rata. Uz prolazak ili boravak vojnika te dopreme ranjenika i ratnih zarobljenika, Zagrepčani su mogli vidjeti različite ratne trofeje – neprijateljsko naoružanje i opremu. Pojedine trofeje vojnici su slali obiteljima u grad, a druge, u pravilu veće primjerke neprijateljskog naoružanja u Zagreb je dopremala vojska. Najveći broj trofeja bio je izložen na Sajmištu (današnja Martićeva ulica) gdje je bila postavljena „Izložba streljačkih jaraka“. Dio ratne svakodnevice bili su i mirozovi - javne proslave pobjeda austrougarskih ili savezničkih oružanih snaga koje su predvodili vojni orkestri po cijelom gradu.

Ranije spomenuta doprema ranjenika, uz šok izazvala je i pokretanje niza dobrotvornih akcija koje su potrajale do 1918. godine. Skupljana su sredstva, najčešće novac za kupnju darova

vojnicima na bojišnici ili za Društvo Crvenog križa koje je vodilo zagrebačke pomoćne vojne bolnice. Također, skupljana su sredstva za obitelji vojnika koje su ostale bez ikakvih prihoda. Obiteljima vojnika pomagali su primjerice Gostioničarski savez i Društvo Prehrana koji su im omogućili svakodnevno prehranjivanje. Oblici skupljanja pomoći za ugrožene društvene skupine bili su različiti. Održavani su koncerti u Glazbenom zavodu te koncerti i predstave u kr. zem. kazalištu. Na inicijativu „Gospojinskog društva za ratnu pripomoć“ bila je organizirana poznata akcija „Spomen lipa“ koja je bila osmišljena prema austrijskom modelu. Naime, donatori bi kupili čavao koji su zabijali u deblo lipe čime se postizala simbolika snage i zajedništva u teškim vremenima. Sredstva su skupljana i povodom državnih praznika – Dječjeg dana i Kraljevog rođendana. U dobrotvornom radu pomagala su i sportska društva koja su organizirala natjecanja u različitim sportovima, a novac od prodaje ulaznica bio je doniran dobrotvornim društvima. Vrhunac organizacije pomoći potrebitima dosegnut je 1917. i 1918. godine kada je iz Zagreba organiziran dolazak djece iz krajeva pogođenih siromaštvom i gladi; Dalmacije, Istre, Bosne i Hercegovine te Slovenije na ishranu u Hrvatsku i Slavoniju.

Dio života grada bile su i vjerske manifestacije. Obilježavani su svi blagdani - Božić, Uskrs, Tijelovo. Na području svih gradskih župa održavane su procesije povodom blagdana ili obilježavanja svetaca zaštitnika. Zagrepčani su sudjelovali i na proštenjima te hodočašćima. Iznimka je bilo hodočašće muškaraca na Sv. Duh, koje je bilo organizirano prema uzoru sličnog hodočašća u Beču. Sudionici su hodočastili za skori mir. Vjerski život rimokatolika kao i svih vjerskih manjina tijekom rata bio je u potpunosti neometan. Jedina iznimka bila je zabrana fašnika. Zabrana maskiranja bila je na snazi sigurno zbog sprječavanja mogućih diverzija, ali i vjerojatno kako bi se onemogućilo potencijalno izrugivanje civilne i vojne vlasti.

Za društveni i kulturni život u Zagrebu može se reći da je tijekom rata doživio svojevrstan procvat. Kavane su, unatoč ograničenjima i kasnije potpunim zabranama posluživanja peciva i kave bile izrazito posjećene. Promijenio se sastav posjetitelja, ali i namjena objekata. Uz uobičajene goste - političare, kulturne djelatnike, novinare, studente u kavane su dolazili i vojnici, ali i ilegalni trgovci te maloljetnici. Te promjene spadaju u sferu kriminaliteta. Poznate kavane postale su središta crnog tržišta i ilegalnog kockanja, a manje poznate opskurne kavane i kavotočja često su bile paravan za prostituciju.

Kina, tj. kino kazališta bila su, uz kavane druga najposjećenija mjesta u gradu. Veliki interes građana za filmove tada uobičajenih žanrova (vjerski, serijski, kriminalistički) te propagandne filmove rezultirao je i otvaranjem dva nova kina tijekom rata, ali i pokretanjem prvog hrvatskog filmskog poduzeća „Croatia“ 1917. godine. U svega godinu dana rada, navedeno filmsko poduzeće snimilo je sedam igranih filmova.

Umjetnost se od 1914. do 1918. godine razvijala u dva smjera. Likovna umjetnost dobila je novi zadatak: stvaranje propagandnih djela. Djela ratne tematike, najčešće grafike bila su masovno reproducirana kao razglednice. Uz manje poznate, ili danas nepoznate umjetnike, vojna je vlast angažirala poznate i priznate umjetnike za izradu propagandnih djela. Iz Banske Hrvatske za vojsku su radili slikar Oton Iveković i kipar Robert Frangeš-Mihanović. Njihova djela, slike i skulpture bile su dostupne užem krugu ljudi, imućnima, dok su oni manje imućni mogli kupiti njihove reprodukcije. Godine 1916. u zgradi kr. zem. Sveučilišne knjižnice (danas zgrada Hrvatskog državnog arhiva) održana je odlično posjećena „Izložba ratnih slika“. Nasuprot djelima Otona Ivekovića ratne skulpture Roberta Frangeš-Mihanovića svojim umjetničkim izrazom i sadržajem nadrastaju temu i pripadaju korpusu moderne skulpture.

Likovni umjetnici koje ne zaokuplja ratna tematika, već umjetnički izraz okupili su se oko Salona Ullrich čiji je značaj za modernu hrvatsku umjetnost vidljiv u organizaciji Hrvatskog proljetnog salona. To je bila manifestacija čiji je cilj bio predstaviti široj javnosti mlade hrvatske umjetnike – slikare, kipare, glazbenike i skladatelje. Može se zaključiti da se moderna umjetnost razvijala paralelno, živjela odvojeno od rata i ratne propagandne umjetnosti.

Važan dio kulturnog života grada sačinjavala je i glazbena umjetnost. U Hrvatskom glazbenom zavodu u Gundulićevoj ulici često su održavani koncerti klasične glazbe, a u kazalištu predstave su održavane svaki dan. Repertoar je bio izrazito bogat, a tijekom svake sezone bilježi se sve više izvedbi. Očekivao, dio repertoara bile su i propagandne „prigodne“ operetne predstave. Zadnje ratne godine osnovana je i Hrvatska filharmonija. Unatoč ratu i brojnim problemima u nakladi, tiskane su knjige. Primjerice, Nikola Andrić nastavio je tijekom cijeloga rata izdavanje popularne edicije „Zabavna biblioteka“ u kojoj su objavljivana djela svjetske književnosti.

Osnovno, srednje i visoko školstvo obilježeno je mnogobrojnim problemima. Gotovo sve zgrade osnovnih i srednjih škola postale su vojne bolnice, a učitelji i maturanti postali su

vojni obveznici. Rad Zagrebačkog Sveučilišta bio je otežan. U zgradi Sveučilišta bili su početkom rata smješteni vojnici te se nastava održavala na više lokacija u gradu. Isto tako, veliki broj studenata služio je u oružanim snagama. Ipak, 1917. godine osnovan je Medicinski fakultet, a godinu dana kasnije pristupilo se osnivanju Tehničke visoke škole. Odluke o osnivanju i pokretanju dva nova fakulteta mogu se tumačiti potrebom za nadoknadom visoko obrazovanih stručnjaka – liječnika i inženjera koji su bili prijeko potrebni tijekom rata. Uz Sveučilište treba spomenuti i znanstveno istraživački rad. Tijekom rata znanstvenici iz različitih područja – društveno-humanističkih, prirodnih, tehničkih znanosti nastavili su svoj rad te je u navedenom razdoblju objavljen niz članaka, rasprava i monografija iz spomenutih područja. Djelovanje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU), bilo je potpuno ustaljeno. Akademija je tijekom cijelog rata tiskala svoje edicije te omogućila znanstvenicima provođenje različitih istraživanja.

Poseban aspekt života građana predstavlja problematika sigurnost osoba i imovine u gradu. Rad policijsko-redarstvenih službi, Gradske redarstvene straže i Oružništva, bio je otežan iz više razloga. Veliki broj djelatnika služio je u oružanim snagama, a stalne migracije u gradsko područje te dolazak vojnika na obuku rezultirao je narušavanjem sigurnosti građana i njihove imovine. Zbog vojnika-kriminalaca u Zagrebu počinje djelovati Vojna policija. Daljnji pokušaj održavanja reda i mira bio je osnivanje pomoćnih i dobrovoljnih policijskih snaga – Gradjanskog zbora i Hrvatske dobrovoljne čete. Iako nedostaju točni statistički podaci o radu gradske policije i oružništva podaci, prema vijestima objavljenima u *Jutarnjem listu* uočava se pojava raznih oblika kriminaliteta – prevara, krađa, provala, pljački, krijumčarenja. Treba napomenuti da je policija uspijevala cijelo ratno vrijeme poprilično brzo rješavati različite slučajeve kaznenih djela. Sigurnost i red održani su do kraja rata, kada zbog raspada Monarhije tijekom listopada i početkom studenoga dolazi do oružanih incidenata manjeg intenziteta u gradu. Nova vlast, Narodno vijeće Države SHS stoga osniva Narodnu stražu koja je djelovala do kraja prosinca 1918. godine. Tek tada gradska se policija uspijeva reorganizirati, popuniti sastav te nastaviti s radom u novoj državi.

Veliki rat na grad Zagreb i život u njemu utjecao je različito na sve segmente života i funkcioniranja grada. Može se reći da se živjelo drugačije, ali nije došlo do potpunog zaustavljanja gradskog i građanskog života. Ti utjecaji mogu se razvrstati u nekoliko skupina.

Proces koji je rat zaustavio bila je izgradnja i održavanje gradske infrastrukture, što je rezultiralo nižom kvalitetom usluga gradskih poduzeća. Kod gradskih poduzeća treba spomenuti i smanjenje njihove proizvodnje te uvođenje redukcija kako bi se izbjegle nestašice. Proizvodnja je bila otežana jer su sva gradska poduzeća ovisila o uvozu ili pogonskih sirovina (ugljena) ili dijelova iz inozemstva.

Drugu skupinu čine procesi koji su bili značajno usporeni u odnosu na prijeratne godine. U ovu skupinu može se uvrstiti izgradnja i planiranje gradskog prostora. Uočljiva je izgradnja manjih objekata, dok se s druge strane evidentiraju veliki građevinski projekti industrijskih postrojenja. Planiranje gradskog prostora isto tako bilo je usporeno i odvijalo se u manjem opsegu. Tijekom rata nema regulatornih osnova kojima se planiraju cijele gradske četvrti, već se donosi manji broj regulatornih osnova i parcelacija kojima se formiraju pojedine gradske ulice na tada rubnim dijelovima grada.

U treću skupinu može se uvrstiti gospodarske probleme. Zbog rata neka poduzeća i obrti stagniraju, a velike zarade ostvaruju legalni i ilegalni ratni trgovci. Na bankarstvo i trgovanje nekretninama rat je pozitivno utjecao te su navedene grane privrede doživjele neviđeni uspon. Ovdje možemo uvrstiti i probleme u vezi s prehrambenom. Prehrambeni artikli, kao i različite neprehrambene potrepštine u Zagrebu su bili dostupni, više nego u drugim gradovima austrijskog dijela Monarhije. Tek pred kraj rata evidentirane su veće nestašice, ali mogućnosti nabave hrane bile su puno veće nego u primjerice Beču, Grazu, Klagenfurtu. Treba napomenuti da je već 1916. godine u austrijskim zemljama došlo do prvih većih nestašica hrane.

Četvrtu skupinu sačinjavaju posebni procesi na koje rat nije imao negativan učinak. Proces doseljavanja stanovništva u usporedbi s prijeratnim razdobljem odvijao se u većem intenzitetu. Naime, novo stanovništvo se tijekom rata stalno doseljavalo. Iako ne postoje točni podaci za ratne godine, uočava se stalni porast broja stanovnika te je prema nekim podacima na kraju 1918. godine u Zagrebu bilo više od 100.000 stanovnika, čime se, uspoređeno s popisom stanovništva iz 1910. godine, broj stanovnika povećao za gotovo 20.000 osoba. Neovisno o ratu razvijala se likovna umjetnosti. Taj fenomen događa se u vrijeme kada se formiraju temelji hrvatske moderne umjetnosti.

U posljednju skupinu može se svrstati politički život. U srpnju 1914. godine sjednice zemaljskog Sabora Trojedne Kraljevine bile su odgođene, međutim već od ljeta 1915.

zasjedanja Sabora su nastavljena. Na razini lokalne politike isto tako nije bilo poremećaja. Gradonačelnik je neometano obnašao dužnost tijekom rata, a gradsko zastupstvo je redovito održavalo sjednice. Zagrebačkoj gradskoj upravi nije tijekom rata bilo nametnuto nikakvo ograničenje za razliku od Slavonskog Broda u kojem je gradonačelnika na neko vrijeme zamijenio povjerenik. Pred kraj rata, 1917., u Zagreb dolaze osobe internirane početkom rata kao politički sumnjive (G. Angjelinović, M. Drinković). Oni 1918. godine sudjeluju u razvrgavanju političkih i pravnih veza s Austro-Ugarskom te preuzimaju dužnosti u novoproglašenoj Državi SHS pa se može zaključiti da je rat imao odraz i na politički život u gradu Zagrebu.

Iz svega izloženog može se izvesti sljedeći zaključak. Utjecaj rata na grad i njegovo stanovništvo, vidljiv je u zaustavljanju ili znatnom usporavanju određenih razvojnih procesa. Nasuprot tome, neke djelatnosti, poput umjetnosti i znanosti odvijale su se tijekom rata neometano. Završetkom Velikog rata i raspadom Monarhije nastaje nova država u kojoj uskoro dolazi do stabilizacije/afirmacije sustava, a time i stabilizacije privrede čime se svi procesi razvoja grada, infrastrukturni, privredni, kulturni, umjetnički i znanstveni, od početka 20-ih godina 20. stoljeća odvijaju na jednakim razinama.

IX. IZVORI I LITERATURA

IZVORI

HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV (HDA)

HR-HDA-77, Hrvatski državni arhiv, fond 77, Kraljevski ministar hrvatsko-slavonsko-dalmatinski, Serija Prezidijal, kut. 49.

HR-HDA-78, Hrvatski državni arhiv, fond 78, Zemaljska vlada, Predsjedništvo, kut. 867, 871, 872, 876, 919.

HR-HDA-79, Hrvatski državni arhiv, fond 79, Zemaljska vlada, Odjel za unutarnje poslove, Serija zgradarstvo, kut. 5428.

HR-HDA-80, Hrvatski državni arhiv, fond 80, Zemaljska vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu, kut. 849, 873, 997, 1151, 1624.

HR-HDA-82, Hrvatski državni arhiv, fond 82, Zemaljska vlada, Odjel za narodno gospodarstvo, kut. 1, 59, 92, 93.

HR-HDA-96, Hrvatski državni arhiv, fond 96, Povjereništvo za izvoz knjiga, kut. 1, 3.

HR-HDA-120, Hrvatski državni arhiv, fond 120, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu (RRZ), kut. 4, 19.

HR-HDA-202, Hrvatski državni arhiv, fond 202, Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu (RRZ), knjiga 1.

HR-HDA-367, Hrvatski državni arhiv, fond 367, Republički zavod za statistiku Socijalističke republike Hrvatske (RZZS SRH), kut. 165.

HR-HDA-397, Hrvatski državni arhiv, fond 397, Državno nadodvjetništvo, 72.

HR-HDA-907, Hrvatski državni arhiv, fond 907, Zbirka stampata.

HR-HDA-1545, Hrvatski državni arhiv, zbirka 1545, Stare hrvatske obveznice, kut. 1.

HR-HDA-1546, Hrvatski državni arhiv, zbirka 1546, Obveznice Austro-Ugarskog ratnog zajma, kut. 1, 2, 7, 10.

DRŽAVNI ARHIV U ZAGREBU (DAZG)

HR-DAZG-4, VO, Državni arhiv u Zagrebu, fond 4., Gradsko poglavarstvo Zagreb (GPZ), Serija Vojnički odsjek, VO 41, 48, 49, 67, 73, 80, 124, 167.

HR-DAZG-4, GO, Državni arhiv u Zagrebu, fond 4., Gradsko poglavarstvo Zagreb (GPZ), Serija Građevni odsjek (GO), GO 72.

HR-DAZG-4, APROV, Državni arhiv u Zagrebu, fond 4., Gradsko poglavarstvo Zagreb (GPZ), Serija Aprovizacioni odsjek, APROV 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19.

HR-DAZG-4, PRS, Državni arhiv u Zagrebu, fond 4., Gradsko poglavarstvo Zagreb (GPZ), Serija Predsjedništvo, PRS 18, PRS 19.

HR-DAZG-6, Državni arhiv u Zagrebu, fond 6, Kraljevsko redarstveno povjerenstvo za Slobodni kraljevski glavni grad Zagreb, serija A 46, 47, 48, 49, 50, 68, 69, 70, 71, 72.

HR-DAZG-6, Državni arhiv u Zagrebu, fond 6, Kraljevsko redarstveno povjerenstvo za Slobodni kraljevski glavni grad Zagreb, serija B, kut. 1.

HR-DAZG-10, GO, Državni arhiv u Zagrebu, fond 10, Gradsko poglavarstvo Zagreb (GPZ), Serija Građevni odsjek, GO 75.

HR-DAZG-252, Državni arhiv u Zagrebu, fond 252, Trgovinska komora u Zagrebu, kut. 105, knjige 935, 943, 969, 1056, 1057, 1282, 1284, 1287.

HR-DAZG-872, Državni arhiv u Zagrebu, fond 872, Zbirka tiskovina.

HR-DAZG-869, Državni arhiv u Zagrebu, fond 869, Kartografska zbirka, Serija planovi gradova.

HR-DAZG-869, Državni arhiv u Zagrebu, fond 869, Kartografska zbirka, Serija Katastralne karte, Grad Zagreb.

HR-DAZG-1122, Zbirka građevinske dokumentacije (ZGD), rola mikrofilma 524.

DRŽAVNI ARHIV U ZADRU (DAZD)

HR-DAZD-88, Državni arhiv u Zadru, fond 88, Namjesništvo/Vlada za Dalmaciju, sv. 706.

NADBISKUPIJSKI ARHIV U ZAGREBU (HR-NAZ)

Dr. Antun Bauer, Dnevnik (Bauerov dnevnik), sv. II, 3. V. 1914.–29. XII. 1916.

Dr. Antun Bauer, Nadbiskup zagrebački, Sv. III, 1. I. 1917.–4. VII. 1919.

HR-NAZ-NDS (Nadbiskupski duhovni stol), Regestrum 1914.–1918.

HR-NAZ-NDS (Nadbiskupski duhovni stol), serija Prezidialni spisi 1913.-1919.

ARHIV HRVATSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI (AHAZU)

HR-AHAZU-2, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, fond 2, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, kut. br. 45, 46, 47, 48.

HR-HAZU-ALU, HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI, Arhiv likovnih umjetnosti, Salon Ullrich, knjiga br. 1.

HR-HAZU, HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI, Odsjek za povijest hrvatskog kazališta, Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HNK 1914.–1915., HNK 1915.–1916., HNK 1916.–1917., 1917.–1918., HNK 1918.– 1919.

NACIONALNA I SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA (NSK)

NSK, Zbirka rukopisa i starih knjiga

R 4610 b, korespondencija Nikole Andrića, pismo Nikole Andrića upućeno Vatroslavu Jagiću u Semmering, 27. kolovoza 1916. godine.

R 4612 (1910–1) (XII), Milan Grlović, Moj dnevnik za vrieme od 1. siečnja 1910. do 30. travnja 1910. Knjiga trinaesta. (Potpis Milana Grlovića)

R 4612, X.–(1909–2.) Milan Grlović, *Moj dnevnik. Od 1. svibnja 1909. do 31. kolovoza 1909. Knjiga 11, U Zagrebu 1/5 1909.Potpis Milan Grlović*,

NSK, Glazbena zbirka

August Gostinčar, *Koračnica „Vražje divizije", Junačkomu hrvatskomu domobranstvu, posvećuje August Gostinčar*, *Za glasovir*, signatura **H 1-4*-1183**.

NSK, Grafička zbirka

Razglednica Društva Sv. Vida, 190/1961.

Razglednica *Skautskog društva* u Zagrebu, 506/1962.

MUZEJ GRADA ZAGREBA (MGZ)

Zbirka mode, modnog pribora i tekstila

Zbirka tiskovina

MUZEJ ZA UMJETNOST I OBRT U ZAGREBU (MUO)

Zbirka metala

ZAVIČAJNI MUZEJ OZALJ

Zbirka dokumenata

ŽUPA SV. BLAŽA U ZAGREBU

Liber Memorabilium, Spomenica župe Sv. Blaža u Zagrebu.

NOVINE

Agramer Zeitung, 1909.

Danica. Koledar i ljetopis Društva svetojeronimskoga za prostu godinu 1914., Zagreb, 1914.

Danica. Koledar i ljetopis Društva svetojeronimskoga za prostu godinu 1917., Zagreb, 1916.

Gospodarski list, Glasilo Hrv. Slav. gospodarskoga društva kao središnje zadruge u Zagrebu, 1914.–1918.

Hrvatski Lloyd, List za promicanje trgovačko-industrijalnih te općih narodno-gospodarstvenih interesa, 1917.

Ilustrovani list, 1914.–1918.

Das Kriminal-Magazin, 1931.

Jutarnji list, 1914.–1918.

Katolički list, Crkveno-bogoslovni časopis, 1915, 1918.

Militär Zeitung, 1914.,

Narodne novine, 1914., 1917.

Novine, 1916., 1918.

Riječke novine, 1914.

Narodna zaštita, 1917.

Nový český list, Jediný orgán Čehù na Balkáně, zvláště v Charvatsku, Slavonii, Bosně, Hercegovině a v Dalmacii, 1914.

Općinar, Smotra za javnu upravu, 1915.–1918.

Obzor, 1916.

Österreischs illustrierte Zeitung, 1915.

Sv. Cecilija, Smotra za crkvenu glazbu sa glazbenim prilogom. Glasilo Cecilijnog društva u Zagrebu, 1917., 1918., 1919.

Vatrogasni vjesnik, Glasilo hrvatsko-slavonske vatrog. zajednice, 1914

LITERATURA

105 godina, Zagrebački električni tramvaj, (ur.) Vlado Šobota, Zagreb: ZET, 1996.

„1878-1922. The Austro-Hungarian Bank“, Österreichische Nationalbank, pristupljeno 1. veljače 2014., http://www.oenb.at/en/ueber_die_oenb/bankh_archiv/geschichte_der_oenb/1878_bis1922/18781922.jsp.

Damir Agičić, „Civil Croatia on the Eve of the First World War (The Echo of the Assassination and Ultimatum)“, *Povijesni prilozi*, (14) 1995, 301-317.

Darija Alujević, „Ratni opus Roberta Frangeša Mihanovića 1915. – 1918.“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, god. 39 (2015), 1, 135-148.

Josip Andreis, „Hrvatska muzika“, u: *Muzička enciklopedija*, Sv. 2, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1974., 178-179.

Josip Andreis, „Hrvatski glazbeni zavod (HGZ)“, u: *Muzička enciklopedija*, Sv. 2, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1974., 182-183.

Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika, Drugo, dopunjeno izdanje*, Novi liber: Zagreb, 1994.,odrednica „aprovizacija“, 15 ; odrednica „Mìrozōv“, 469 ; odrednica „mobilizacija“, 476 ; odrednica „nováčiti“, 554 ; odrednica „reklamácija“, 888 ; odrednica „rekvizícija“, 889 ; odrednica „stánje“, 984 ; odrednica „stávnja“ ; 987.

Otto Antonini: Zagreb i „Svijet“ / „Svijet“ i Zagreb dvadesetih…, Katalog istoimene izložbe, Zagreb: MGZ, 2006.

Goran Arčabić, „Zagreb 1900.-1914.“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 17-23.

Maja Arčabić, „Tekstil kao dragocjena sirovina, Potreba za lijepim u skromnim prilikama“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 88-90.

Janko Barlé, „Upotreba orguljskih cijevi u ratne svrhe“, *Sv. Cecilija, Smotra za crkvenu glazbu sa glazbenim prilogom,* Sv. I., siječanj-veljača 1918., 18.

Vladimir Bedenko, „Gradec, Osnivanje i gradnja jednog europskog grada“, u: *Zlatna bula, 1242-1992.*, Katalog istoimene izložbe, Zagreb, Muzej grada Zagreba, 1992 .

Vladimir Bedenko, *Zagrebački gradec, Kuća i grad u srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1989 .

Joëlle Beurier, „Information, Censorship or Propaganda? The Ilustrated Franch Press in the First World War“, u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, (ur.) Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian, Boston: Leiden; Brill, 2008., 293-324.

„Boginje“, http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=44805, portal enciklopedija.lzmk.hr, pristupljeno 16. srpnja 2017.

Jelena Borošak Marijanović, „Između propagande i domoljublja“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 98-101.

François Bouloc, *Ratni profiteri 1914.-1918.*, Zagreb: Alfa, 2015.

François Bouloc, „'War Profiteers' and 'War Profiters': Representing Economic Gain in France during the First World War“, u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, (ur.) Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian, Boston: Leiden; Brill, 2008., 325-356.

Banka za trgovinu, obrt i industriju, dioničarsko društvo. Poslovno izvješće i zaključni računi za godinu 1916. koji će se predložiti XI. redovitoj glavnoj skupštini dne 8. svibnja 1917., Zagreb, 1917.

Banka za trgovinu, obrt i industriju, dioničarsko društvo, Poslovno izvješće i zaključni računi za godinu 1917. koji će se predložiti XII. redovitoj glavnoj skupštini dne 27. ožujka 1918., Zagreb, 1918.

Dražen Bijelić, Željko Halambek, *Tramvaj u Zagrebu, Trams in Zagreb 1891-2011.*, Zagreb: Udruga vozača i automehaničara ZET-a, 2012.

Tomislav Bilić, Miroslav Nađ, Ivan Mirnik, *1914., Sjećanje na Prvi svjetski rat , Novac, medalje i odlikovanja*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2014.

Branka Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb: Alineja, 2006.

Ante Bralić, *Zadar u doba Prvog svjetskog rata*, doktorska disertacija, Zadar, 2005.

F. Roy Bridge, *From Sadowa to Sarajevo, Foreign Policies of the Great Powers*, New York: Routhledge, 1972.

Tomislav Brlek, „Miroslav Krleža“, portal Hrvatski biografski leksikon (HBL), http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6990, pristupljeno dana 29. kolovoza 2017.

Ivan Bulić, *Ivan Skerlecz Lomnički 1913.-1917. kraljevski komesar i hrvatski ban*, doktorski rad, Zagreb, 2011.

Ivan Bulić, „Miroslav Krleža o Hrvatskoj u Prvome svjetskom ratu, (Između kronike i interpretacije)“, *ČSP*, 39 (2007), br. 3, 687-704.

Ivan Bulić, „Politika Hrvatsko-srpske koalicije uoči Prvoga svjetskog rata 1907.-1913.“, *ČSP* 44 (2012), 2, 415-453.

Ivan Bulić, *Vojna cenzura u Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji za vrijeme Prvog svjetskog rata*, magistarski rad, Zagreb, 2007.

Franjo Buntak, „Izgledi i razvitak središta Zagreba u dva barokna stoljeća“, u: *Iz starog i novog Zagreba*, sv. V, Zagreb: MGZ, 1974., 27-50.

Franjo Buntak, *Povijest Zagreba*, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1996 .

Franjo Buntak, „Stanovnici Ilice, njihove kuće i zemljišta u prošlom stoljeću“, u: *Iz starog i novog Zagreba*, sv. VI., Zagreb: MGZ, 1984., 143-168.

Franjo Buntak, „Zagreb u tisuću devet stotina i sedmoj godini,“ *Iz starog i novog Zagreba IV.*, Zagreb: MGZ, 1968., 251-282.

Fabio Caffarena, „Air Warfare (Italy)“, portal International Encyclopedia of the First World War, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/air_warfare_italy, pristupljeno 21. kolovoza 2016.

„Carl Michael Ziehrer, Leben und Werk“, portal Carl Michael Ziehrer, http://www.ziehrer.at/biographie.html, pristupljeno dana 15. veljače 2016.

Josip Cvetko, „Pokretač Hrvatske poljodjelske banke i njezine organizacije“, u: *Zagrebački nadbiskup Dr. Antun Bauer u životu i djelu. O njegovom zlatnom svećeničkom jubileju 28. srpnja 1929., sabrali i uredili Janko Barlé i Svetozar Rittig*, Zagreb, 1929., 30-35.

Stjepan Crneković, „Zagrebačka plinara prigodom 70-godišnjice“, u: *1862-1932 Plinara općine slob. i kr. glavnog grada Zagreba*, Zagreb [1932.], 12-26.

Mato Čačić, Nidal Korabi, Mirjana Baban, Mirna Mlađenović, Domagoj Tadić, Slaven Kolarić, „Analiza uzgoja hrvatskog kasača“, Izlaganje sa znanstvenog skupa, *Stočarstvo: Časopis za unapređenje stočarstva*, 61 (2007.), 2, 97-103.

Ružica Černi, *Zapisi o Iloku i Iločanima u Prvom svjetskom ratu (1914.-1918.)*, Ilok: Muzej grada Iloka, 2015 .

Dinko Čutura, „Iz Hrvatske i BiH do 190 000 poginulih“, *VP, Magazin za vojnu povijest*, br. 1, travanj 2011., 46-47.

Dadoh zlato za željezo, Prvi svjetski rat u zbirkama Hrvatskog povijesnog muzeja, Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2011.

Danica. Koledar i ljetopis Društva svetojeronimskoga za prostu godinu 1914., Zagreb, 1914.

Danica. Koledar i ljetopis Društva svetojeronimskoga za prostu godinu 1917., Zagreb, 1916.

Andreja Der-Hazarijan Vukić, Darija Alujević, „Lica rata na zagrebačkim izložbama“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 91-97.

Der Krieg 1914/15 in Wort und Bild, sv. I., Berlin; Leipzig; Wien; Stuttgart: Deutscher Verlagshaus Bong & Co [1915.]

Der Krieg 1914/15 in Wort und Bild, sv. II., Berlin; Leipzig; Wien; Stuttgart: Deutscher Verlagshaus Bong & Co, [1915.].

[V. D.] dr. Velimir Deželić, „Srkulj, Stjepan“, u: *Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925*, Zagreb, 1925., pretisak, 1990., 244.

Kamilo Dočkal, *Naša zvona i njihovi ljevaoci, Prilog hrvatskoj kampanologiji*, Zagreb, 1942.

Lelja Dobronić, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb: Školska knjiga, 1991.

„Družba 'Braće Hrvatskoga zmaja'", Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16341, pristupljeno dana 25. rujna 2016.

Dobrotvorno Društvo Prehrana, Zagreb 1914.-1939., Zagreb, 1939.

Državni zavod za statistiku, www.dzs.hr, pristupljeno dana 24. srpnja 2016. godine, oznaka preuzete tablice: Tab3_21.

Der Erste Weltkrieg, 1914–1918, Band IV., Der Krieg zur See, (prir.) Peter Koerner, München, 1968.

François Fejtö, *Memoari, Od Budimpešte do Pariza preko Zagreba*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.

Dragutin Feletar, „Gavazzi, Artur", Hrvatski biografski leksikon, http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6670, pristupljeno 4. rujna 2017.

Dragutin Feletar, „Razvojna razdoblja industrije Zagreba", *Geografski horizont*, 40 (1994), 2., 98-105.

Aurore François, „From Steet Walking to the Convent: Child Prostitution Cases Judged by the Juvenile Court of Brissels during World War One", *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, (ur.) Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian, Boston: Leiden; Brill, 2008., 151-178.

Eugen Franković, „Regulatorna osnova Zagreba iz 1865. godine", *Život umjetnosti*, 32 (1981), 49-59.

Eugen Franković, *Lenuci Zagrebu, Urbanističko planiranje Zagreba od 1892. do 1914.*, katalog istoimene izložbe, MUO, 23. lipnja – 3. kolovoza 1988., Zagreb, 1988.

Eugen Franković, „Pregled urbanističkog planiranja Zagreba i podbrežja Medvednice", u: Željka Čorak, Lelja Dobronić, Eugen Franković, Milan Prelog, *Povijesni identitet sjevernog područja grada Zagreba – podbrežja Medvednice*, Zagreb, prosinac 1980., 21-50.

Mislav Gabelica, „Dramski repertoar Kraljevskoga zemaljskoga hrvatskog kazališta tijekom Prvoga svjetskog rata“, *ČSP* 47 (2015), 1, 103-138.

Mislav Gabelica, „Političke prilike u Banskoj Hrvatskoj na početku Prvoga svjetskog rata“, *Društvena istraživanja, Časopis za opća društvena pitanja*, 23 (2014), 1, 177-197 ;

Mislav Gabelica, „Starčevićeva hrvatska stranka prava (Stranka prava) i izbori za zagrebačko gradsko zastupstvo od 1904. do 1917. godine“, *ČSP* 48 (2016), 3, 727-761.

Lovro Galić, „Ustroj austrougarske vojske“, u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog istoimene izložbe, MGZ : Zagreb, 2015., 31.

Krešimir Galović, „O izgradnji Sveučilišne knjižnice, Secesijsko remek-djelo“, *Vijenac*, br. 171, 21. rujna 2000., 22.

Tatjana Gareljić, *Robert Frangeš-Mihanović (1872-1940), U povodu 75. obljetnice kipareve smrti, Iz fundusa Moderne galerije*, Katalog istoimene izložbe, Zagreb: Moderna galerija, 2015.

Vladimir Geiger, Edgar Fabry, „Racionirana i zajamčena opskrba stanovništva Hrvatske u Prvom svjetskom ratu, Aprovizacija, 1914.-1918.“, *Numizmatičke vijesti* 56 (2014), 67, 87-118.

Gjuro Szabo o Zagrebu, (ur.) Snješka Knežević, Zagreb: AGM; MGZ, 2012.

Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, „Prvi svjetski rat“, u: *Povijest grada Zagreba, Knjiga 1., Od prethistorije do 1918.*, (ur. Ivo Goldstein i Slavko Goldstein), Zagreb: Novi Liber, 2012, 408-409.

Josip Gorničić Brdovački, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine*, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, Zagreb: JAZU, 1952.

Gradska štedionica općine slob. i kralj. glavnog grada Zagreba U Zagrebu. Izvještaj za poslovnu godinu 1916., Zagreb, 1917.

Massimo De Grassi, Paolo Quazolo, *Gli eroi son tutti giovani e belli, L'immagine del soldato tra retorica e realtà 1870-1935.*, katalog istoimene izložbe, Trst, 2016.

René Greger, *Austro-Hungarian Warships of World War I.*, London: Ian Allan, 1976.

Zoran Grijak, Milan Vrbanus, „Crime in the City of Zagreb from 1887 to 1912 based on the Report of the City Council“, u: *Our Daily Crime, Collection of studies*, Hrvatski institut za povijest: Zagreb, 2014., 183-233.

Zoran Grijak, Stjepan Ćosić, *Figure politike, Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson,* Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2012.

Zoran Grijak, Ivo Goldstein, „Na vratima 20. stoljeća. Godine 1882–1918.“, u: *Povijest grada Zagreba, Knjiga I, – Od prethistorije do 1918.*, (ur.) Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, Zagreb: Novi liber, 2012., 350-409.

Filip Hameršak, „Bojišta u utilitarno-propagandnoj i autobiografskoj literaturi – poneki zagrebački pogledi“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 53-58.

Hameršak, Filip, „Nacrt za pristup kulturnoj povijesti Prvoga svjetskog rata iz Hrvatske perspektive“, Dani Hvarskoga kazališta, Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, HAZU, Razred za književnost, 41 (2015), 1, 5-71.

Filip Hameršak, *Tamna strana Marsa, Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Zagreb: Školska knjiga, 2013.

Ivana Mandić Hekman, „Hrvatska književnost u *Zabavnoj biblioteci* Nikole Andrića“, u: *Komparativna povijest hrvatske književnosti*, Zbornik radova X (Smjerovi i metodologije komparativnog proučavanja hrvatske književnosti) sa znanstvenog skupa održanog od 27. do 29. rujna 2007. godine u Splitu, Split, 2008., 294-310.

Vijoleta Herman Kaurić, „Dobrotvorne akcije 'Za naše junake' i njihove obitelji“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 102-109.

Vijoleta Herman Kaurić, *Funkcioniranje zdravstvene službe u Požeškoj županiji tijekom Prvog svjetskog rata, Primjer Kraljevske zemaljske bolnice u Pakracu*, magistarski rad, Zagreb, 2002.

Vijoleta Herman Kaurić, „Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata?“, *Historijski zbornik*, 62 (2009), 2, Zagreb, 2009., 427-463.

Vijoleta Herman Kaurić, *Za naše junake…, Rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914.-1918.*, doktorski rad, Zagreb, 2007.

Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske, 1771–1939*, Zagreb: Golden marketing; Tehnička knjiga, novo izdanje, 2003., 330.

Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj, 1900.–1941., Zapisci iz nepovrata*, Zagreb; Sveučilišna naklada Liber, 1984.

Hrvatska u Prvom svjetskom ratu kroz fondove i zbirke HDA, Katalog istoimene izložbe, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2016.

Hrvatski kompas, Financijalni ljetopis za 1913/4. O poslovanju privrednih institucija, banaka, štedionica zadruga, industrijalnih, parobrodarskih i inih trgovačkih poduzeća u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Istri, Kranjskoj, Koruškoj, Štajerskoj, Bosni i Hercegocini uz dodatak nekih novčanih zavoda u Ugarskoj, Srbiji i Crnoj Gori, (ur.) Adalbert Kunst i Donat M. Strozzi, Zagreb, 1913.

Hilmar Hoffmann, *The Triumph of Propaganda, Film and National Socialism, 1933–1945*, Providendce; Oxford, 1996.

Viktor Hoffiler, „Osvrt na rekviziciju zvona u Hrvatskoj“, *Sv. Cecilija*, sv. I, siječanj-veljača 1919., God. XIII, str. 7-11.

„Hungarian Kingdom (1869-1887)(1:25.000), portal mapire.eu, http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?layers=osm%2C11&bbox=1238890.6529595747%2C5524084.719880255%2C3195678.5770600867%2C6402193.30082036, pristupljeno 15. listopada 2015.

„Hungarian Kingdom (1869-1887)(1:25.000), portal mapire.eu, http://mapire.eu/en/map/hkf_25e/?bbox=1775500.7909222795%2C5746920.36027811%2C1779322.642336538%2C5748635.416100259, pristupljeno 15. listopada 2015.

Franz Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit, Band 1*, Wien, Rikola Verlag, 1921.

Velimir Ivančević, *Institucije upravnog prava*, 1, Pravni fakultet, Zagreb; Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom: Čakovec; Zrinski, 1983.

Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi, Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb: Leykam International, 2007.

Vinko Ivić, „Atentat u Sarajevu“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 24.

Vinko Ivić, „Opći podaci o ratu“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 25.

Vinko Ivić, „Zagreb između Sarajevskog atentata i početka rata“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 26-27.

Vinko Ivić, „'Za dom i kralja krv prolit valja!'“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 126-131.

Izvješće o radu odbora za pripomoć bolnicama Crvenog križa u Zagrebu za vrijeme od 1. lipnja 1916. do 30. lipnja 1917., čitano na glavnoj skupštini dne 27. srpnja 1917., Zagreb [bez godine izdanja].

IZVJEŠTAJ GRAĐEVNO STRUČNE ŠKOLE SPOJENE SA KRALJ ZEM OBRTNOM ŠKOLOM U ZAGREBU KONCEM ŠKOLSKE GODINE 1915-16, Zagreb, 1916.

IZVJEŠTAJ KR. I. I II. REALNE GIMNAZIJE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1914./15, Zagreb, 1915.

IZVJEŠTAJ KR. II. REALNE GIMNAZIJE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1915./16., ZAGREB, 1916.

IZVJEŠTAJ KR. II. REALNE GIMNAZIJE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1916./17., ZAGREB, 1917.

IZVJEŠTAJ KR. I. REALNE GIMNAZIJE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1917./18, Zagreb, 1918.

Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1914., koji će se podnijeti šezdesetosmoj redovitoj glavnoj skupštini dne 27. ožujka 1915.

Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1915., koji će se podnijeti šezdesetdevetoj redovitoj glavnoj skupštini dne 24. ožujka 1916.

Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1916., koji će se podnijeti sedamdesetoj redovitoj glavnoj skupštini dne 17. ožujka 1917.

Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1917., koji će se podnijeti sedamdesetiprvoj glavnoj skupštini dne 16. ožujka 1918.

Izvještaj Prve hrvatske štedionice za upravnu godinu 1918. koji će se podnijeti sedamdesetidrugoj redovitoj glavnoj skupštini dne 26. travnja 1919.

Izvještaj stručne škole za gostioničarsko-kavanarske naučnike saveza gostioničarskih zadruga kraljevine Hrvatske i Slavonije. U Zagrebu za školsku godinu 1916.–1917., Zagreb, 1917.

Izvještaj stručne škole za gostioničarsko – kavanarske naučnike saveza gostioničarskih zadruga kraljevine Hrvatske i Slavonije. U Zagrebu za školsku godinu 1917.–1918., Zagreb, [1919]

Izvještaj stručne škole za gostioničarsko – kavanarske naučnike saveza gostioničarskih zadruga kraljevine Hrvatske i Slavonije. U Zagrebu za školsku godinu 1918.–1919., Zagreb, 1919.

Izvještaj kr. trgovačke akademije u Zagrebu za školsku godinu 1914.–1915. Zagreb, 1915.

Izvještaj kr. trgovačke akademije u Zagrebu za školsku godinu 1915.–1916. Zagreb, 1916.

IZVJEŠTAJ KR. ZEM. OBRTNE ŠKOLE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1915.–1916., Zagreb, 1916.

IZVJEŠTAJ KR. ZEM. OBRTNE ŠKOLE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1916.–1917. Zagreb, 1917.

IZVJEŠTAJ KR. ZEM. OBRTNE ŠKOLE U ZAGREBU ZA ŠKOLSKU GODINU 1917.–1918. Zagreb, 1918.

Jacobi-Hevesi, „Er, Der Hochstapler“, *Das Kriminal-Magazin*, Bd. 3, 1931., Heft 33, Wilhelm Goldman Verlag: Leipzig, Österreich, 2057-2059.

Zmago Jelinčič, *Avstro-ogrske vojne obveznice Prve svetovne vojne, Österreichisch-ungarischen Kriegsanleihen des Ersten Weltkrieges*, Tržič: Učila, 2013.

Marijana Jukić, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu kroz fondove i zbirke HDA, Croatia in the First World War Through Fonds and CSA Collections*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2016.

Mirjana Jurić, „Slika zagrebačkih ulica u ratno vrijeme“, u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog istoimene izložbe, MGZ: Zagreb, 2015., 78-87.

Mirjana Jurić, "Zagreb u Prvome svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti", *Libellarium,* 2 (2009), 2, Zagreb, 2009., 121-144.

Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces in World War I (1), 1914-1916.,* Osprey Publishing: Oxford, 2003.

Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces in World War I (2), 1916-1918.,* Osprey Publishing: Oxford, 2003.

Ivan Kampuš, Igor Karaman, *Tisućljetni Zagreb, Od davnih naselja do suvremenog velegrada,* Zagreb: Školska knjiga, 1988.

Livia Kardum, „Aneksiona kriza i Friedjungov proces“, *Politička misao,* 30 (1993), 1, 133-147.

Livia Kardum, *Sumrak stare Europe, Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice, http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-24826?func=short-jump&jump=000001, pristupljeno 2. rujna 2017.

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice, http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-24982?func=short-jump&jump=000016, pristupljeno 2. rujna 2017.

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice,http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-25316?func=short-jump&jump=000031, pristupljeno 2. rujna 2017.

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice, http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-25594?func=short-jump&jump=000061, pristupljeno 2. rujna 2017.

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice, http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-27170?func=find-acc&acc_sequence=000453853, pristupljeno 2. rujna 2017.

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-27354?func=short-jump&jump=000016, pristupljeno 2. rujna 2017.

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-28200?func=short-jump&jump=000076, pristupljeno 2. rujna 2017.

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice, http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-28394?func=find-acc&acc_sequence=000522455, pristupljeno 2. rujna 2017.

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice, http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-28534?func=short-jump&jump=000016, pristupljeno 2. rujna 2017. (NSK)

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-28894?func=find-acc&acc_sequence=000709681, pristupljeno 2. rujna 2017.

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-29008?func=short-jump&jump=000016, pristupljeno 2. rujna 2017.

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-29157?func=short-jump&jump=000031, pristupljeno 2. rujna 2017.

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-29254?func=short-jump&jump=000046, pristupljeno 2. rujna 2017.

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-29351?func=short-jump&jump=000061, pristupljeno 2. rujna 2017.

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice http://katalog.nsk.hr/F/YPEFDR9FKNVTB4JET83RTK1ACA8B8TPV4RMBH2D9PFQGG8RMD9-29651?func=short-jump&jump=000091, pristupljeno 2. rujna 2017.

Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, mrežne stranice, http://katalog.nsk.hr/F/7918554EN8L3YAMVBNMKYD2NGVNVXDIEGCDABLDUGXUEYM2AV1-45975?func=full-set-set&set_number=036551&set_entry=000124&format=999, pristupljeno 15. siječnja 2017.

Lada Kavurić, *Hrvatski plakat do 1940.*, Zagreb: Insitut za povijest umjetnosti; Nacionalna i sveučilišna knjižnica; Horetzky, 1999.

Goran Kekić, *120 godina Zagrebačkog električnog tramvaja, 1891.–2011.*, Zagreb: Zagrebački holding; Podružnica ZET, 2011.

Nada Klaić, *Povijest Zagreba*, Zagreb: Liber, 1982.

Snješka Knežević, „Urbanistički razvoj gradova kontinentalne Hrvatske u XIX. stoljeću“, u: *Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti (Zagreb, 15.-17. XI. 2001.)*, Zagreb, IPU, 2004., 105-117.

Snješka Knežević, *Zagrebačka zelena potkova*, Zagreb: Školska knjiga; Čakovec: Zrinski, 1996.

Snješka Knežević, *Zrinjevac 1873–1993., U spomen stodvadesete obljetnice zrinjevačkog perivoja*, Zagreb: Naklada Prelog, 1993 [i. e. 1995.].

Samuel Kocian, *Tumač ratnim poreznim zakonima, Knjiga prva*, Zagreb, 1917.

Mira Kolar-Dimitrijević, „Državne i zemaljske (banske) banke u Hrvatskoj do 1945. godine“, *Historijski zbornik*, 53 (2000), 125-146.

Mira Kolar-Dimitrijević, „Gradske štedionice u Hrvatskoj od 1895. do 1941. godine“, u: *Zbornik Mirjane Gross, u povodu 75 rođendana*, Zagreb, 1999., 285-297.

Mira Kolar-Dimitrijević, „Logor za internirce u Žlebiću i glavno središnje taborište za internirane i evakuirane u Koprivnici 1915.–1917. godine“, *Podravski zbornik*, 30 (2004), 153-176.

Mira Kolar-Dimitrijević, „O osnutku i radu zagrebačke burze do 1945. godine“, *Radovi, Zavod za hrvatsku povijest*, 28 (1995), 190-211.

Mira Kolar-Dimitrijević, *Obrtništvo Zagreba, 650 godina tradicije i 120 godina organiziranog obrta,* Zagreb: Udruženje obrtnika grada Zagreba, 2005.

Mira Kolar-Dimitrijević, „Presjek kroz rad Zagrebačke pivovare d. d. do 1945. godine“, *ČSP* 24 (1992), 2, 1992., 149-168.

Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, 1973.

Mira Kolar-Dimitrijević, Dragutin Feletar, *RO »Jugorapid« 1855-1985, Prilog poznavanje razvoja turpijarskog obrta i metalne industrije u Zagrebu*, Zagreb: Jugorapid; Radničke novine; Čakovec: Zrinski, 1986.

Mira Kolar-Dimitrijević, „Savez novčarskih institucija Hrvatske u Zagrebu (1916-1946.)“, *Historijski zbornik*, 50 (1997), 136-185.

Mira Kolar-Dimitrijević, „Socijalni slojevi i uvjeti života u južnom dijelu Zagreba u međuratnom razdoblju (1918.–1941.),“ *Hrvatske vode*, 18 (2010), 73, 221-230.

Mira Kolar-Dimitrijević, „Zagrebačka tvornica kavinih proizvoda Franck do 1945. godine, U povodu stogodišnjice“, *ČSP* 24 (1992), 2, 169-192.

Mira Kolar-Dimitrijević, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata,* Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest–Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2008.

„Kontrabanda“, u: *Pomorska enciklopedija,* sv. 4, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1978., 16.

Corine Kolbe, „Hauptmann von Köpenick 'Zur Attacke marsch, marsch!'“, *Spiegel online*, http://www.spiegel.de/einestages/hauptmann-von-koepenick-wie-wilhelm-voigt-die-preussische-armee-blamierte-a-1116245.html, pristupljeno 17. svibnja 2017.

„Komad I., Broj 1., Naredba kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove od 24. prosinca 1913. broj 89.415. o službenim imenima upravnih i poreznih općina te prebivališta u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju. Godina 1914. (KOMAD I.–XIX. BROJ 1.–131.),* Zagreb, 1915., 1-155.

„Komad I, Broj 5., Zakon od 13. prosinca 1917. o zloupotrebama kod dobavljanja za vojsku.“, u: *Zbornik zakona i naredaba valjanih za Hrvatsku i Slavoniju, Godina 1918.* (KOMAD I.–XVII. BROJ 1.–136.), Zagreb, 1919., 16-21.

„Komad II., Br. 26., Zakonski članak II. : 1900. zajedničkoga ugarsko-hrvatskoga državnoga sabora o dozvoli novakah, koji se imadu staviti godine 1900.“, u: *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1900. (KOMAD I.–XIV. BROJ 1.–100.), Zagreb, 1900., 92-93.

„Komad III. Broj 14., Naredba bana…od 4. siječnja 1918. broj 90., o odgodi nastupa i o prekinuću izvršenja kazni slobode za pučko-ustaške obvezanike rodjene god. 1900.“, u: *Zbornik zakona i naredaba valjanih za Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1918. (KOMAD I.–XVII. BROJ 1.–136.), Zagreb, 1918., 41.

„Komad III., Broj 29., Zakonski članak L. : 1914. kojom se dopunjuje zakonski članak LXIII. : 1912. o iznimnim mjerama za slučaj rata i zakonski članak LXVIII. : 1912. o ratnim davanjima“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju,* Godina 1915. (KOMAD I.–XX., BROJ 1.–122.), Zagreb, 1916., 168-172.

„Komad IV., Broj 15., Zakonski članak IV. : 1916. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o ponovnom dopunjenju zakona i iznimnim mjerama za slučaj rata“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju,* Godina 1916., (KOMAD I.–XX., BROJ 1.–98.), Zagreb, 1917., 39–42.

„Komad IV., Broj 16., Zakonski članak VI. : 1916. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora, kojim se, dok traje sadašnji rat, proširuje dobna granica obvezatnosti ratnog davanja, ustanovljenog u §-u 4. zakonskog članka LXVIII. od godine 1912.“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju,* Godina 1916., (Komad I.–XX., Broj 1.–98.), Zagreb, 1917., 43–44.

„Komad IV., Broj 21., Zakonski članak XXXII. : 1916. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o porezu na imovinu“, u: *Zbornik zakona i naredaba…* Godina 1917., (KOMAD I–XIV. BROJ 1.–85.), Zagreb, 1918., 53-70.

„Komad IV., Broj 69., Zakonski članak LXIII. : 1912. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o iznimnim mjerama za slučaj rata“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Godina 1913., (KOMAD I.–X. BROJ 1.–122.), Zagreb, 1913., 369-379.

„Komad V., Broj 34., Zakonski članak VII. : 1917. kojim se dopunjuju zakonski članak IV. : 1916. o iznimnim mjerama za slučaj rata“, u: *Zbornik zakon i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju,* Godina 1917., (KOMAD I.-XIV. BROJ 1.-85.), Zagreb, 1918., 115-117.

„Komad VI., Broj 71, Zakonski članak XXX. : 1912. zajedničkog ugarsko državnog sabora o obranbenoj sili“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju,* Godina 1912. (KOMAD I.–VIII. BROJ 1.–96.), Zagreb, 1912., 513-562.

„Komad VI., Broj 72., Zakonski članak XXXI. : 1912. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o domobranstvu“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, Godina 1912. (KOMAD I.–VIII. BROJ 1.–96.), Zagreb, 1912., 563-575.

„Komad VI., Broj 81., Zakonski članak LXVIII. : 1912. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o ratnim davanjima“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju,* Godina 1913., (KOMAD I.–X. BROJ 1.–122.), Zagreb, 1913., 504-515.

„Komad VI., Broj 82., Zakonski članak LXIX. : 1912. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o davanju konja i vozila“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju,* Godina 1913., (KOMAD I.–X. BROJ 1.–122.), Zagreb, 1913., 516-526.

„Komad VII., Broj 20., Naredba bana… od 30. ožujka 1916. broj 6598/II. o odgodi nastupa i prekinuću izvršenja kazni slobode za pučko ustaške obvezanike rodjene godine 1898.“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1916. (KOMAD I. –XX BROJ 1. –98.), Zagreb, 1917., 75.

„Komad VIII., Broj 51., Naredba bana… od 11. kolovoza 1917. broj 15.561 o odgodi nastupa i o prekinuću kazni za pučko-ustaške obvezanike rodjene godine 1899“, u: *Zbornik zakona i*

naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, Godina 1917. (KOMAD I–XIV. BROJ 1. –85.), Zagreb, 1918., 166

„Komad VIII., Broj 54., Naredba bana … od 3. ožujka 1915. broj 5115-II. o odgodi nastupa slobode i o prekinuću izvršenja kazni slobode kod pučko-ustaških obvezanika“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1915. (KOMAD I.–XX. BROJ 1. –122.), Zagreb, 1916., 413.

„Komad IX, Broj 34., Zakon ob ustroju gradskih općinah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji“, u: *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju,* Godina 1895., (KOMAD I.–XXI. BROJ 1.–90.), Zagreb, 1895., 219-252.

„Komad IX., broj 49. Zakon od 30. travnja 1880 o uredjenju zavičajnih odnošajah u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji.“, u: *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju. GODINA 1880. (KOMAD I.–XVIII. BROJ 1.–89.),* Zagreb, 1881., 179-186.

„Komad X., Broj 44., Zakon o proračunu za potrebe unutarnje samouprave kraljevina Hrvatske i Slavonije za godinu 1914./5.“, u: *Sbornik zakona i naredaba…Godina 1914.,* (KOMAD I.–XIX. BROJ 1.–131.), Zagreb, 1915., 465-624.

Komad X, Br. 45, „Zakon od 27. travnja 1916 o priznanju islamske vjeroispovjesti u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju,* GODINA 1916. (KOMAD I.-XX. BROJ 1.-98.), Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara, 1917., 149-151.

„Komad XI., Broj 80., Zakonski članak II. : 1915. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora, kojim se za vrijeme sadanjega rata preinačuje i dopunjuje zakonski članak XX. od godine 1886. o pučkom ustanku“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1915. (KOMAD I.–XX. BROJ 1.–122.), Zagreb, 1916., 668-670.

„Komad XII., Broj 40., Zakonski članak XX : 1886 zajedničkoga ugarsko-hrvatskoga državnoga sabora o pučkom ustanku“, u: *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1886. (KOMAD I.–XVII. BROJ 1.–60.), Zagreb, 1887., 373-377.

„Komad XV., Broj 29., Zakonski članak XXXVI. : 1879. zajedničkoga hrvatsko-ugarskoga sabora o nastanjivanju zajedničke vojske (bojnoga pomorstva) i domobranstva“, u: *Sbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*. GODINA 1879. (KOMAD I.–XX. BROJ 1.–40.) Zagreb, 1880., 223-239.

„Komad XIX, Broj 93., Zakonski članak XXIX. : 1916. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o porezu na ratne dobitke.“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju.* Godina 1916. Komad I.–XX. Broj 1.–98. Zagreb, 1917., 338-354.

„Komad XX., Broj 122., Naredba bana… od 19. studenoga 1915. broj 24514 o odgodi nastupa i o prekinuću izvršenja kazni slobode za pučko-ustaške obvezanike rodjene godine 1873.-1896. povodom iznovične smotre“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1915. (KOMAD I. –XX. BROJ 1. –122.), Zagreb, 1916., 832.

„Komad XIX., Broj 127., Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 18. rujna 1914. broj 22.045“, u: *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*. Godina 1914. (KOMAD I.–XIX. BROJ 1.–131.), Zagreb, 1915., 1434-1435.

E-mail Claudie Köpf, djelatnice Bankhistorisches Archiv (Österreichisches Nationalbank) upućen Marku Vukičeviću dana 5. veljače 2014. godine.

Ljubomir st. Kosier, *Prva hrvatska štedionica 1846.–1921. (Jedan prilog historiji jugoslavenskog novčarstva)/Povodom njenog sedamdesetpet-godišnjeg jubileja*, Karlovac, 1921.

Alan Kramer, „The First World War and German Memory“, u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, (ur.) Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian, Boston: Leiden; Brill, 2008., 385-416.

Mirela Krešić, Monika Rakitičan, „Primaljstvo u Hrvatskoj i Slavoniji 1876.-1918., Zakonodavni okvir ustroja primaljske službe“, *Historijski zbornik*, 68 (2015), 2, 277-295

Miroslav Krleža, *Dnevnik 1914–17, Davni dani I,* Sarajevo: Oslobođenje; Zagreb: Mladost, 1977.

Miroslav Krleža, *Dnevnik 1918–22, Davni dani II*, Sarajevo: Oslobođenje; Zagreb: Mladost, 1977.

Miroslav Krleža, „Kako stanuje sirotinja u Zagrebu“, *Narodna zaštita*, 8. studenoga 1917., br. 19., 1-2.

Bogdan Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu, Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb: Globus, 1989.

Iso Kršnjavi, *Zapisci, Iza kulisa hrvatske politike, Knjiga druga*, priredio Ivan Krtalić, Zagreb: Mladost, 1986.

Boris Kukić, „Škole u ratnim uvjetima“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 110-113.

Boris Kukić, „Grobnica palih ratnika na Mirogoju“, u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog istoimene izložbe, Zagreb: MGZ, 2015., 123-125.

Boris Kukić, „Vojarne i vojni objekti“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 32-35.

Boris Kukić, „Zdravstvena skrb“, u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, Katalog istoimene izložbe, Zagreb: MGZ, 2015., 114-122.

L' album de la guerre 1914 1919, Tome premier, L' Illustration, Paris, 1923

L' album de la guerre, 1914 1919, Tome second, L' Illustration, Paris, 1923.

Siniša Lajnert, *Ustroj željeznica u Hrvatskoj od Austro-Ugarske do danas*, Zagreb: Hrvatske željeznice, 2004.

Suzana Leček, „Izbor ili imenovanje – problem gradske (samo)uprave u Slavonskom Brodu 1918.-1941.“, *ČSP*, 45 (2013), 1, 9-33.

Vesna Leiner, Željka Kolveshi, *Tragom davnih zagrebačkih igrališta,* od 18. travnja – 18 svibnja 2001., Zagreb: MGZ, 2001.

Andrija Ljubomir Lisac, *Mlinarstvo i pekarstvo Zagreba*, Zagreb: Žitokombinat Zagreb, 1977.

Edward Madigan, „Hidden Courage: Postwar Literature and Aglican Army Chaplains on the Western Front 1914-1918“, u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*,

(ur.) Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian, Boston: Leiden; Brill, 2008., 63-94

Marino Manin, Željka Pinjuh-Čorić, *150 godina zagrebačke plinare*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Gradska plinara, 2012.

Tomislav Markus, „Demonizacija Habsburške Monarhije kao metoda historijskih istraživanja“, *ČSP*, 26 (1994), 1, 81-98.

Olga Maruševski, „Grad za pedeset tisuća stanovnika,“ u: *Iz zagrebačke spomeničke baštine*, Matica Hrvatska: Zagreb, 2006.

Dokumentarni film „Maturanti 1916.“, Radio televizija Zagreb, 1976. godine

Lisa Mayerhofer, „Making Friends and Foes: Occupiers and Occupied in First World War Romania, 1916-1918“, u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, (ur.) Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian, Boston: Leiden; Brill, 119-150

Wencke Meteling, „German and French Regiments on the Western Front, 1914-1918“, u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, (ur.) Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian, Boston: Leiden; Brill, 2008., 23-62

„Mežnar“, Hrvatski jezični portal, http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search, pristupljeno 26. kolovoza 2016.

Darja Mihelič, *Hazard*, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Capodistria; Societa storica del Litorale: Koper, 1993.

Krunoslav Mikulan, *Povijest policije u Hrvatskoj, Knjiga 1*, Varaždinske toplice: Tonimir, 2003.

Krešimir Mikić, *Film u nastavi medijske kulture*, Zagreb: Educa, [2001.]

Zvonimir Milčec, *Zagrebački gradonačelnici, 155 godina od prvog do aktualnog gradonačelnika*, ponovljeno, dopunjeno izdanje, Zagreb: Bookovac, 2006.

„Modern Age. Gulden and Krone Currency”, Österreichische Nationalbank, http://www.oenb.at/en/ueber_die_oenb/geldmuseum/oesterr_geldgeschichte/gulde_and_krone_currency.jsp., Pristupljeno 1. veljače 2014.

Martin Moll, *Die Steiermark im ersten Weltkrieg, der Kampf des Hinterlandes ums Überleben*, Graz: Styria, 2014.

Aleksandra Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja, Slavlja, priredbe, zabave na početku 20. stoljeća*, Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2013.

Sonja Müller, „Toys, Games and Juvenile Literature in Germany and Britain during the First World War. A Comparison", u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, (ur.) Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian, Boston: Leiden; Brill, 2008., 233-158.

Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880–1991., Po naseljima, Knjiga 1., prir. Jakov Gelo, Ivan Crkvenčić, Mladen Klemenčić, (ur.) Jasna Crkvenčić-Bojić, Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1998.

Božidar Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005.

Domagoj Novosel, *Gračanska kronika*, Zagreb: Župa Gračani, 2008.

Filip Novosel, „Hrvatsko-slavonske postrojbe u sastavu austrougarske vojske za vrijeme Prvog svjetskog rata", *Scrinia slavonica* 10 (2010), 267-289.

Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu, katalog izložbe, MGZ: Zagreb, 2015.

M. Christian Ortner, „Die Armee des Dualismus, Die k. (u.) k. Streitkräfte 1867–1914", u: *Die Geschichte der österreichischen Armee, von Maria Theresia bis zur Gegenwart, in Essays und bildlichen Darstellungen,* (ur.) Peter Fichtenauer, M. Christian Ortner, Wien: Verlag Militaria, 2015., 178-197.

M. Christian Ortner, *Die k. u. k. Armee und Ihr Letzter Krieg*, Wien: Carl Gerold's Sohn Verlagsbuchhandlung, 2013.

„Oskar Messter", filmportal.de, http://www.filmportal.de/person/oskar-messter_95edc384ff074aaf99cd1502202a1591, pristupljeno 23. veljače 2017.

Branko Ostajmer, „Upisi ratnoga zajma u Đakovu i Đakovštini 1914.-1918.", Zbornik Muzeja Đakovštine 11 (2013), 85-138 ;

Branko Ostajmer, „Zakon o uređenju gradskih općina iz 1895. i položaj Broda na Savi“, *Scrinia Slavonica*, 9 (2009), 257-274.

Catriona Pennel, „The Germans Have Landed! : Invasion Fears in the South-East of England, August to December 1914“, *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, (ur.) Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian, Boston: Leiden; Brill, 2008., 95-118.

Ivo Perić, „Hrvati u vrijeme Prvoga svjetskog rata“, u: *Povijest Hrvata, Knjiga Druga*, Zagreb: Školska knjiga, 2007., 602-615.

Milan Pojić, „Ustroj Austrougarske vojske na ozemlju Hrvatske 1868.–1914.“, *Arhivski vjesnik*, god. 43 (2000), 147-169.

Ágnes Pogány, „War Finance (Austria-Hungary)“, portal 1914-1918 online, International Encyclopedia of the First World War, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/war_finance_austria-hungary, pristupljeno 2. rujna 2016.

Policija grada Zagreba, Biblioteka savremena policija, sv. 1, Zagreb, [1933.]

Poslovno izvješće ravnateljstva Hrvatske eskomptne banke u Zagrebu za godinu 1914. opredijeljeno za XLVI. redovitu glavnu skupštinu koja će se obdržavati dne. 29. ožujka 1915., Zagreb, 1915.

„Povijesne tečajne liste 1913.–1945.“, kunalipa, Hrvatski numizmatički portal, www.kunalipa.com/katalog/tecaj/tecaj-1913-1945.php, stranici pristupljeno 15. siječnja 2016. godine

„Povijest muzeja, Etnografski muzej / zagreb“, portal Etnografski muzej / Zagreb, http://www.emz.hr/O%20muzeju/Povijest%20muzeja, pristupljeno 20. srpnja 2017. godine.

„Procesija“, u: *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, (ur.) Anđelko Badurina, Zagreb, 1979., 487-488.

Katharina Prato, *Die süddeutsche Küche,* 56. izdanje, Graz; Wien: Styria, 1916.

Petar Prelog, „Proljetni salon“, u: *Proljetni salon, 1916.-1928.,* Umjetnički paviljon u Zagrebu, 12. 4-20. 5. 2007., katalog istoimene izložbe, Zagreb: Umjetnički paviljon, 2007.

Nada Premerl, „Potok u srcu Zagreba“, u: *Potok u srcu Zagreba, Uz potok Medveščak – od izvora do ušća*, Katalog istoimene izložbe, Zagreb: MGZ, 2005.

Tomislav Premerl, „Holjac, Janko“, portal Hrvatski biografski leksikon (HBL), http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=66, stranici pristupljeno 15. rujna 2014.

Povijest grada Zagreba, Knj. 1, Od prethistorije do 1918., (ur. Ivo Goldstein, Slavko Goldstein), Zagreb: Novi Liber, 2012 .

Povijest grada Zagreba, Knj. 2, 20. i 21. stoljeće, (ur. Ivo Goldstein, Slavko Goldstein), Zagreb: Novi Liber, 2013.

Joseph Redlich, *Österreichische Regierung ind Verwaltung im Weltkriege*, Wien, 1925.

Daniel Rouven Steinbach, „Defending the *Heimat*: The Germans in South-West Africa and East Africa during the First World War“, *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, (ur.) Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian, Boston: Leiden; Brill, 2008., 179-208.

Emerik Rožić, „Plinovodna mreža zagrebačke plinare“, u: 1862-1932, *Plinara općine slob. i kr. glavnog grada Zagreba*, Zagreb, [1932.], 48–51.

Manfried Rauchensteiner, *The First World War and the End of Habsburg Monarchy*, Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2014.

Ines Sabotič, *Stare zagrebačke kavane i krčme, S kraja 19. i početka 20. stoljeća*, Zagreb: AGM; Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, 2007.

Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1913., Zagreb, 1913.

Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1914., Zagreb, 1914.

Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1915., Zagreb, 1915.

Shematismus cleri archi-dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1917., Zagreb, 1917.

Shematismus cleri archi.dioecesis zagrabiensis, pro anno a Christo nato 1924., Zagreb, 1924.

Schematismus für das k. u. k. Heer und für die Kriegsmarine für 1914., Separatausgabe, Wien, 1914.

Agneza Szabo, „Štamparov suvremenik Josip Šilović – Utemeljitelj zaklade za kolonizaciju siročadi iz gladnih hrvatskih krajeva i zaklade siročadi naših iseljenika u vrijeme Prvoga svjetskog rata“, *Acta medico-historico Adriatica*, 13 (2015), No. Supplement 1, 49-62.

Gerhard Schneider, „Zur Mobilisierung der 'Heimatfront': Das Nageln sogennanter Kriegswahrzeichen im Ersten Weltkrieg“, *Zeitschrift für Volkskunde,* 95 (1999), 32-58.

Claudia Siebrecht, „The *Mater Dolorosa* on the Battlefield. Mourning Mothers in German Women's Art of the First World War“, u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, (ur.) Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian, Boston: Leiden; Brill, 2008., 259-292.

Hodimir Sirotković, „Ustavni položaj i organizacija rada Sabora kraljevine Hrvatske i Slavonije u građanskom razdoblju njegova djelovanja (1848-1918)“, *Rad JAZU*, knj. XX, 1981., 39-86.

Gustav Spann, *Zensur in Österreich während des I Weltkriegs (1914–1918)*, doktorska disertacija, Wien, 1972.

Srpska banka Deonečarsko društvo u Zagrebu. Izvještaj za XXII. poslovnu godinu 1917., Zagreb, 1918.

Jelena Stanić, Laura Šakaja, Lana Slavuj, „Preimenovanja zagrebačkih ulica i trgova“, *Migracijske i etničke teme*, 25 (2009), 1/2, 89-124.

Hubert Steiner, *Klagenfurt im Ersten Weltkrieg*, doktorska disertacija, Graz, 1983.

Svjetlo u Zagrebu, 90 godina Elektre Zagreb 1907.–1997., (ur.) Jozo Šuste, Zagreb: HEP, 1997.

Hew Strachan, *The First World War*, New York; Oxford, 2001.

Kristian Strukić, „Raspad Austro-Ugarske Monarhije i kraj ratnih sukoba 1918. godine“, u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog istoimene izložbe, Zagreb: MGZ, 2015., 132-135.

Kristian Strukić, Vinko Ivić, „Sudbonosne odluke i događaji u Hrvatskoj“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ,* 2015., 136-137.

Arnold Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835-1918)*, Zagreb: Naprijed, 1999.

Željko Škalamera, „Zagreb na kartografskim prikazima Nikole Angielinija iz 16. stoljeća," u: *Zagreb na geodetsko-kartografskim zemljovidima i u zemljišnim knjigama,* Zagreb: Gradski zavod za katastar i geodetske poslove, 1994., 45-50.

Ivo Škrabalo, „Povijest hrvatskoga filma / Kronološki pregled", Portal Hrvatskog filmskog saveza (HFS), http://www.hfs.hr/nakladnistvo_zapis_detail.aspx?sif_clanci=32472#.WKTUj_nhCM8, pristupljeno dana 15. veljače 2016.

Božidar Špišić, *Kako pomažemo našim invalidima*, *Slike iz naše ortopedijske bolnice i invalidskih škola*, Zagreb, 1917.

Alan John Percivale Taylor, *Habsburška Monarhija, 1809-1918.*, Zagreb: Znanje, 1990.

Vanessa Ther, „'Humans are Cheap and the Bread is Dear'. Republican Portrayals of the War Experience in Weimar Germany", u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, (ur.) Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian, Boston: Leiden; Brill, 2008., 357-384.

Dan Todman, „The First World War in Contemporary British Popular Culture", u: *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, (ur.) Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian, Boston: Leiden; Brill, 2008., 417-442.

Nikola Tominac, „Zagrebačke ratne postrojbe", u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog istoimene izložbe, Zagreb: MGZ, 2015., 36-51.

Marija Tonković, "Pretpovijest reportažne fotografije u Hrvatskoj", *Život umjetnosti,* 39 (2005), 74/75, 110-123.

Tramvaj u gradu Zagrebu 1891.–2001., (ur.) Vlado Šobota, Zagreb: ZET d. o. o., 2001.

„Tvornice Trešnjevke – pokušaj kronološkog pregleda", portal Mapiranje Trešnjevke, http://www.mapiranjetresnjevke.com/kvartovi/gredice/tvornice-tresnjevke-kronologija/, pristupljeno 12. studenog 2016.

„Ulrich, I. Antun st.“, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, Sv. IV, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1966., 474.

Jan Vermeiren, „The 'Rebirth of Greater Germany': The Austro-German Alliance and the Outbreak of War“, *Untold War: New Perspectives in First World War Studies*, (ur.) Heather Jones, Jennifer O'Brien, Christoph Schmidt-Supprian, Boston: Leiden; Brill, 2008., 209-132.

Vinkovački kraj u Velikom ratu (1914.-1918.), Zbornik radova i Katalog izložbe, (ur.) Stjepan Prutki, Vinkovci: Povijesno i športsko društvo Hrvatski sokol Vinkovci, Državni arhiv u Vukovaru, 2016 .

Vodoopskrba grada Zagreba 1878-1998., (ur. Vesna Dovranić), Zagreb: Vodoopskrba i odvodnja, 1998.

Vodovod općine grada Zagreba 1878-1938., Zagreb, 1938.

Vesna Vrabec, „Miroslav Krleža i Veliki rat“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 59-64.

Božena Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća, (socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890. – 1914.),* Zagreb: Školska knjiga; Stvarnost, 1991.

Božena Vranješ-Šoljan, „Županijsko uređenje u posljednjoj fazi postojanja (1881.–1918.)“, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, (ur.) Ivo Goldstein, Zagreb: Školska knjiga, 1996., 99–112.

Žarka Vujić, *Salon Ullrich, O stotoj obljetnici ili Gostiona (k) stotoj slici*, Zagreb: Art magazin Kontura, 2010.

Marko Vukičević, „Aspects of Personal Freedom during the First World War in Zagreb“, *Review of Croatian History*, X (2014), 1, 97-112.

Marko Vukičević, „Gradska uprava u vrijeme rata“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 65-77.

Marko Vukičević, „Odlazak u rat, Mobilizacije i novačenja“, u: *Odjeci s bojišnice-Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, (ur.) Kristian Strukić, Zagreb: *MGZ*, 2015., 28-29.

„Význam a historie Národního muzea, Národní muzeum“, portal Národní muzeum, http://www.nm.cz/Historie-NM/Instituce/ , pristupljeno dana 20. srpnja 2017. godine.

Za kralja i dom, Karlovac i Prvi svjetski rat, For King and Country, Karlovac and World War One, (ur.) Sandra Kočevar, Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 2014 .

Zabavna biblioteka Nikole Andrića, Bibliografija, Katalog, Priredila Ivana Mandić Hekman, Ex Libris: Split; Zagreb, 2007.

Zagreb godine 1910., Izvješće gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnoga i kralj. glavnoga grada Zagreba, Zagreb: Dionička tiskara, 1911.

Zagreb godine 1911., Izvješće gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnoga i kralj. glavnoga grada Zagreba, Zagreb: Dionička tiskara, 1912.

Zagreb godine 1912., Izvješće gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnoga i kralj. glavnoga grada Zagreba, Zagreb: Dionička tiskara, 1913.

Zagreb godine 1913-1918., Izvještaj gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kralj. glavnoga grada Zagreba, Zagreb: Knjigotiskara braća Kralj, 1927.

Zagreb godine 1919.–1925. Izvještaj gradskoga poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kralj. glavnoga grada Zagreba, Zagreb: Knjigotiskara braća Kralj, 1927.

Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1914., Zagreb: Dionička tiskara, 1915.

Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba … godine 1915., Zagreb, 1916.

Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1915., Zagreb: Dionička tiskara, 1916.

Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1916., Zagreb: Dionička tiskara, 1917.

Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1917., Zagreb: Dionička tiskara, 1918.

Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba…, Godine 1918., Zagreb: Dionička tiskara, [1919]

Zbirka zakona i naredaba koje su u savezu sa ratom izdane u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Službeno izdanje, Zagreb: Predsjedništvo Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, 1915.

„Zbirka 10 hrvatskih vojničkih koračnica za glasovir dvoručno“, priredio V. Rosenberg Ružić, Zagreb, [1917.]

„Zemaljska vlada. Predsjedništvo (fond)“, Nacionalni arhivski informacijski sustav, http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_4061, pristupljeno 20. svibnja 2017.

Tomislav Zorko, „'Narodna straža' Narodnog vijeća za grad Zagreb“, *Historijski zbornik,* 54 (2001), 77-100.

Tomislav Zorko, *Prostitucija u Zagrebu u prvoj polovici XX. stoljeća. (Do početka Drugog svjetskog rata)*, Zagreb: Biakova, 2013.

Erich Zöllner, Therese Schüssel, *Povijest Austrije*, Zagreb: Barbat, 1997.

Ivica Zvonar, *Mons. dr. Fran Barac, (1872-1940), Život i djelo,* Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.

Mirko Žeželj, *Gospar Ivo*, Zagreb: Centar za informacije i publicitet, 1977.

X. PRILOZI

1. Plan grada Zagreba iz 1911. godine

NACRT GRADA ZAGREBA.

MJERILO: 1:4000.

Prema nacrtu gradskog gradjevnog ureda

Izdao i štanpao Svjetlotiskarski zavod R. Mosinger d. d. Zagreb.

Prilog k „Zagrebačkom adresaru" god. 1911.

2. Tablični prikaz banskih naredbi objavljenih u *Narodnim novinama* od kraja srpnja do listopada 1914. godine

r. br.	Broj Narodnih novina	Datum objave	Stranica	broj naredbe/ datum iste	sadržaj naredbe
1.	posebno izdanje [bez broja izdanja]	26. 7. 1914.	1-2	broj 4293 Pr, 26. 6. 1914.	Aktivacija „Zakona o ratnim davanjima“
2.	170	27. 7. 1914.	1		„Iznimne mjere za slučaj rata“
3.			1-2	br. 4221. Pr. 27. 7. 1914.	Redarstvene mjere zatvaranja vrata, radnog vremena ugostiteljskih objekata i trgovina
4.			2	br. 4223/Pr.	„putnička obvezatnost napram Crne Gore“
5.			2	br. 4224/Pr.	Izdavanje putovnica postaje nadležnost min. unutarnjih poslova, odns. bana
6.			2	br. 4225/Pr.	Ograničavanje prijelaza zemaljske granice
7.			2	br. 4226/Pr.	Zabrana „izseljivanja“ vojnih obveznika
8.			2	br. 4227/Pr.	„iznimne redarstvene odredbe glede prijavljivanja stranaca“
9.			2-3	br. 4228/Pr.	O ograničenju nošenja i posjedovanja oružja, ubojnih sredstava i trgovanja istim predmetima
10.			3	br. 4229/Pr.	Ograničenje posjedovanja golubova pismonoša i korištenja životinja za prenošenje vijesti
11.			3	br. 4230/Pr.	Kontrola brzojavnog, poštanskog i telefonskog prometa
12.			3	br. 4232/Pr.	Ograničavanje djelovanja i osnivanja društava
13.			3-4	br. 4233/Pr.	Redarstveni nadzor trgovačkih društava i udruženja osnovanih pod posebnim zakonima koja nisu bila pod nadzorom „oblasti“
14.			4	br. 4234/Pr.	Uređenje nadzora – detaljnije tumačenje naredbe br. 4233/Pr.
15.			4	br. 4235/Pr.	Obustava zakona „o pravu sakupljati se“
16.			4	br. 4236/Pr.	Zabrana tiskovnog objavljivanja vojnih odredbi
17.			4	br. 4237/Pr.	Nadzor „povremenih tiskopisa i drugih tiskotvora“
18.			4	br. 4238/Pr.	Zabrana širenja tiskovina iz Srbije
19.	170	27. 7. 1914.	4	br. 4239/Pr. 27. 7. 1914.	Obustava „djelatnosti porotnih sudova“
20.			4-5	br. 4240/Pr.	Vojno djelatne osobe spadaju pod vojnički kazneni zakon

21.			5-6	br. 4241/Pr.	Civili mogu potpasti u nadležnost domobranskih kaznenih sudova	
22.			6	br. 4242/Pr.	Ograničavanje prometa „vodenih vozila“	
23.			6	27. 7. 1914.	Imenovanje vladinih povjerenika za županije	
24.			6	br. 4295/Pr.	Zabrana tiskanja i širenja „Slobodna rieč“, „Narodno jedinstvo“, „Srpsko kolo“, „Oslobodjenje“, „Privrednik“ i „Vihor“ tiskanih u Zagrebu	
25.	172	27. 7. 1914.	1	br. 4412/Pr.	Uvođenje prijekog suda u gradu Zagrebu	
26.	173	27. 7. 1914.	1	br. 4415/Pr.	Uvođenje prijekog suda na području kraljevina Hrvatske i Slavonije	
27.	173	27. 7. 1914.	1	br. 51.399	Zabrana zračne komunikacije	
28.	173	27.7. 1914.	1 -2	br. 5.71	Redarstvene mjere o zračnoj komunikaciji	Naredba odjela za unutarnje poslove
29.	174	28. 7. 1914.	1	br. 4400/Pr., 27. 7. 1914.	Ograničavanje prijelaza zemaljske granice	
30.	175	29. 7. 1914.	2	br. 4432/Pr., 28. 7. 1914.	„o zabrani uvoza nekih predmeta“ – dijelova oružja, ubojna sredstva i golubova	
31.	175	29. 7. 1914.	2	br. 4433/Pr., 28. 7. 1914.	„o zabrani izvoza i provoza nekih predmeta“ – vojne potrepštine	
32.	178	1. 8. 1914.	1	31. 7. 1914.	Ukidanje neradne nedjelje – prema zakonu XIII. : 1891.	Naredba odjela za narodno gospodarstvo
33.	178	1. 8. 1914.	1	br. 4592/Pr., 31. 7. 1914.	Ograničavanje pomorske plovidbe	
34.	178	1. 8. 1914.	1	br. 17.908., 1. 8. 1914.	„u predmetu dozvole moratorija za izpunjivanje privatno-pravnih obveza“	
35.	182	6. 8. 1914.	1	br. 4238/Pr., 31. 7. 1914.	Zabrana širenja tiskovina iz Rusije	
36.	182	6. 8. 1914.	1-2	br. 5738/1914. M.E.	„o zabrani izvoza i provoza više predmeta“	Naredba ugarskog ministarstva
37.	183	7. 8. 1914.	1	broj 4904/Pr., 7. 8. 1914.	„o reviziji tiskopisa dolazećih iz inozemstva“	

38.	183	7. 8. 1914.	1-2	br. 18.471., 6. 8. 1914.	„o iznimnih ustanovama u području gradjanskog parbenog i izvanparbenog postupka.“	
39.	187	12. 8. 1914.	1	br. 5856 M.E. od god. 1914.	„o zabrani provoza više predmeta“	Naredba ugarskog ministarstva financija
40.	189	14. 8. 1914.	1-2	br. 18.972., 14. 8. 1914.	„u predmetu dozvole moratorija za ispunjavanje privatno-pravnih obveza.“	
41.	190	17. 8. 1914.	1	broj VI. 562, 17. 8. 1914.	Obustava „nedjeljnog počinka“	
42.	212	7. 9. 1914.	1	broj 21.011., 7. 9. 1914.	„ustup odštetnina“ za životinje i „pokretnine“ koje je uzela vojska	
43.	212	7. 9. 1914.	1	broj 21.011., 7. 9. 1914.	„u stvari sudbenog deponiranja odštenina“ isplaćenih životinja i pokretnina	
44.	236	21. 9. 1914.	1	ug. min. br. 6815/M.E. ex 1914.	Zabrana „izvoza i provoza više predmeta“ – izvoz u Srbiju, Belgiju, Rusiju, Japan, Crnu Goru, Francusku, Veliku Britaniju – dopuna ranije naredbe	
45.	257	2. 10. 1914.	1	br. 6867/Pr., 2. 10. 1914.	„o ograničenju razširivanja pojedinih zemljopisnih karata“	
46.	259	3. 10. 1914.	1-2	br. 23.451., 3. 10. 1914.	„u stvari dozvole ponovnog moratorija za izpunjavanje privatno-pravnih obveza“	
47.	259	3. 10. 1914.	2	br. 25.826, 3. 10. 1914.	Zabrana učenja ćirilice u školama	Naredba odjela za bogoštovlje i nastavu
48.	276	14. 10. 1914.	1	br. 26.556/1914, 13. 10	Ukinuće učenja ćirilice u učiteljskim, srednjim, stručnim i višim pučkim školama	Naredba odjela za bogoštovlje i nastavu
49.	276	14. 10. 1914.	1	br. 26.555/1914, 13. 10.	Učitelji u svim školama se moraju služiti latinicom „kao zemaljskim uredovnim pismom“	Naredba odjela za bogoštovlje i nastavu

3. Kartografski prikaz položaja vojnog vježbališta u današnjem novozagrebačkom naselju Kajzerica

0
50
100
S

POPIS KRATICA

AHAZU – Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

ALEX – Historische Rechts- und Gesetztexte Online

ANNO – Austrian Newspapers Online

c. i kr. – carski i kraljevski

DAZG – Državni arhiv u Zagrebu

GL – Gospodarski list

HDA – Hrvatski državni arhiv

IL – Ilustrovani list

JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti

JL – Jutarnji list

kr. – kraljevski

k. u. k. – kaiserlich und königich (carski i kraljevski)

HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

HGZ - Hrvatski glazbeni zavod

MGZ – Muzej grada Zagreba

MUO –Muzej za umjetnost i obrt

NAZ – Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu

NN – Narodne novine

NSK – Nacionalna i sveučilišna knjižnica

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek

ÖNB/OENB – Österreichische Nationalbank

prir. – priredio

str. – stranica

ur. – urednik

zem. – zemaljski

ŽIVOTOPIS I BIBLIOGRAFIJA DOKTORANDA

Marko Vukičević rođen je 1983. godine u Zagrebu, gdje je završio osnovnu školu i opću gimnaziju. Studij Povijesti na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu upisao je 2004. godine, a diplomirao je 2010. Tijekom studija učio je engleski i njemački jezik u školi stranih jezika „Svjetski jezici“ te je stekao potvrde o položenim stupnjevima. Također je stekao i potvrde o poznavanju rada na računalu.

Godine 2010. upisao je poslijediplomski doktorski studij Povijesti na Hrvatskim studijima. Tijekom doktorskog studija objavio je niz znanstvenih i stručnih radova i sudjelovao je na znanstvenim skupovima u zemlji i inozemstvu. Sudjelovao je i na projektima velikih izložbi o Prvom svjetskom ratu. Koautor je izložbe „Odjeci s bojišnice – Zagreb u Prvom svjetskom ratu“ – Muzej grada Zagreba, 2014./2015., i bio je suradnik na izložbi „L' Europa in guerra, Tracce del secolo breve“, održane u Trstu i Trentu 2014./2015. godine. Sudjelovao je na projektu „Prvi svjetski rat – Pogled iz arhiva“ za koji je izradio niz stručnih tekstova za mrežne stranice.

BIBLIOGRAFIJA

Znanstveni radovi

A 1

Aspects of Personal Freedom During the First World War in Zagreb, »Review of Croatian History,« god. X., no. 1. (2014), Zagreb, 2014., 97. – 112., Zusammenfassung (Izvorni znanstveni rad)

A 2

Pisma Franje Račkoga Vatroslavu Jagiću (1862. – 1873.), »Kroatologija«, 3 (20), 1, 20 – 53., Summary. Autori: prof. dr. sc. Alojz Jembrih i Marko Vukičević, prof. (Pregledni članak)

Znanstveni radovi u zbornicima znanstvenih skupova

Iso Kršnjavi – ban Khuen-Héderváry: politika u svjetlu događaja, u: »Iso Kršnjavi – Veliki utemeljitelj : zbornik radova znanstvenog skupa, Zagreb, Zlatna dvorana Hrvatskog instituta za povijest, 21. – 23. studenoga 2012.«, Zagreb, 2015., 43-48.

Znanstveni radovi u tisku

Prvi mjeseci Velikog rata – *prikaz u medijskom prostoru grada Zagreba,* članak u zborniku znanstvenog skupa 1914. – Prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji, u postupku objavljivanja

Patriotizam iskorišten za financiranje rata: ratni zajmovi Austro-Ugarske Monarhije, u postupku objavljivanja u »Časopisu za suvremenu povijest«

Architects of Zagreb: Careers and the Great War, članak u zborniku međunarodnog znanstvenog skupa Intellectuals and the First World War: a Central European Perspective, u postupku objavljivanja

Ostali znanstveni radovi

Nastanak austrougarske ratne mornarice i njezine operacije u drugoj polovici 19. i na početku 20. stoljeća, „Lucius, Zbornik radova Društva studenata povijesti 'Ivan Lučić - Lucius'“, 7 (2008), Sv. 12 – 13, str. 131-161, Zusammenfassung i 23 slikovna priloga

Hrvatsko-mađarski diplomatsko-politički odnosi 1941.-1944., „Lucius, Zbornik radova Društva studenata povijesti 'Ivan Lučić - Lucius'“, 9 (2010), Sv. 15., str. 165-214, Zusammenfassung

Vojne pripreme, početak rata, mobilizacije i novačenja, članak postavljen na mrežne stranice www.prvisvjetskirat.arhiv.hr u okviru projekta „Prvi svjetski rat – pogled iz arhiva“ (HDA)

Gospodarstvo banske Hrvatske u razdoblju od 1914.-1918., članak postavljen na mrežne stranice www.prvisvjetskirat.arhiv.hr u okviru projekta „Prvi svjetski rat – pogled iz arhiva“ (HDA)

Prehrana stanovništva grada Zagreba tijekom Velikog rata, članak postavljen na mrežne stranice www.prvisvjetskirat.arhiv.hr u okviru projekta „Prvi svjetski rat – pogled iz arhiva“ (HDA)

Kriminalitet u Zagrebu 1914. – 1918., članak postavljen na mrežne stranice www.prvisvjetskirat.arhiv.hr u okviru projekta „Prvi svjetski rat – pogled iz arhiva“ (HDA)

Tekstovi u katalogu izložbe

„Odlazak u rat: mobilizacije i novačenja“, *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2015., 28-29, Summary

„Gradska uprava u vrijeme rata“, *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, Zagreb: MGZ, 2015., 65-77, Summary

Sažeci izlaganja sa znanstvenih skupova

Aspekti slobode pojedinca tijekom Prvoga svjetskog rata u Zagrebu, sažetak objavljen u knjizi sažetaka IV. Kongresa hrvatskih povjesničara

Kršnjavi – Héderváry: politika i događaji, sažetak objavljen u knjižici sažetaka znanstvenog skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj

Prvi mjeseci Velikog rata *u sustavima javnog obavještavanja Banske Hrvatske*, sažetak objavljen u knjižici sažetaka znanstvenog skupa 1914. – Prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji

Prehrambene prilike u Zagrebu tijekom Prvog svjetskog rata, sažetak objavljen u knjižici sažetaka znanstvenog skupa Zagreb i Prvi svjetski rat

Javne manifestacije u gradu Zagrebu tijekom Velikoga rata, sažetak objavljen u knjižici sažetaka znanstvenog skupa Veliki rat – folkloristički, etnološki i kulturnoantropološki aspekti

Patriotizam iskorišten za financiranje rata: ratni zajmovi Austro-Ugarske monarhije, sažetak objavljen u programskoj knjižici V. Kongresa hrvatskih povjesničara

Sudjelovanja na domaćim i međunarodnim znanstvenim skupovima

IV. kongres hrvatskih povjesničara (listopad 2012. godine), tema izlaganja: *Aspekti slobode pojedinca tijekom Prvog svjetskog rata u Zagrebu*

Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj (studeni 2012. godine), tema izlaganja: *Kršnjavi – Héderváry: politika i događaji*

1914. – prva godina rata u Trojednoj Kraljevini i Austro-ugarskoj monarhiji (listopad 2014. godine), tema izlaganja: *Prvi mjeseci* Velikog rata *u sustavima javnog obavještavanja Banske Hrvatske*

Zagreb u Prvom svjetskom ratu (prosinac 2014. godine), tema izlaganja: *Prehrambene prilike u Zagrebu tijekom Prvog svjetskog rata*

Veliki rat – folkloristički, etnološki i kulturnoantropološki aspekti (ožujak 2016. godine), tema izlaganja: *Javne manifestacije u gradu Zagrebu tijekom Velikoga rata*

V. Kongres hrvatskih povjesničara (listopad 2016. godine, Zadar), tema izlaganja: *Patriotizam iskorišten za financiranje rata: ratni zajmovi Austro-Ugarske monarhije*

Intellectuals and the First World War: a Central European Perspective, (20-22 listopada 2016., Krakow), tema izlaganja: *Architects of Zagreb: Careers and the Great War*

Sudjelovanja na izradi izložbi

Koautor izložbe „Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu, Zagreb: MGZ, održane od 22. prosinca 2014. do 29. ožujka 2015.

Suradnik izložbe „L` Europa in guerra, Tracce del secolo Breve“, postavljene u Trstu, Magazzino delle idee od 30. studenog 2014. do 28. veljače 2015. i od 28. ožujka 2015. do 30. svibnja 2015. u Trentu, Castello del Buonconsiglio

Javna predavanja

Socijalno djelovanje gradske uprave, predavanje održano 4. ožujka 2015. godine u Muzeju grada Zagreba

Život grada u ratu: Zagreb 1914-1918, predavanje održano 4. prosinca 2015. godine u Europskom institutu za interkulturalnu komunikaciju u Zagrebu

Kulturna događanja u Zagrebu tijekom Prvog svjetskog rata, predavanje održano 11. prosinca 2015. godine u Europskom institutu za interkulturalnu komunikaciju u Zagrebu

Život s druge strane zakona tijekom Prvog svjetskog rata u Zagrebu, predavanje održano 22. siječnja 2016. godine u Europskom institutu za interkulturalnu komunikaciju u Zagrebu.

Život Zagrepčana 1914-1918, predavanje održano 24. ožujka 2016. godine Europskom institutu za interkulturalnu komunikaciju u Zagrebu.

Austro-Ugarska propaganda tijekom Velikog rata 1914-1918, predavanje održano 31. ožujka 2016. godine Europskom institutu za interkulturalnu komunikaciju u Zagrebu.

Stručni radovi

Odrednice u leksikonu

u: *Prvi svjetski rat, Dvostrani leksikon, Hrvatski i srpski pogled*, Zagreb: Naklada Pavičić, 2016.

Prikaz knjige

Publije Flavije Vegecije Renat, Sažetak vojne vještine, Golden marketing, Zagreb, 2002., „Lucius, Zbornik radova Društva studenata povijesti 'Ivan Lučić - Lucius'“, 9 (2010), Sv. 15, str. 222-223.

Kataloške jedinice

u: *Odjeci s bojišnice, Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, katalog izložbe, Zagreb: MGZ, 2015.